

ક્રમાર

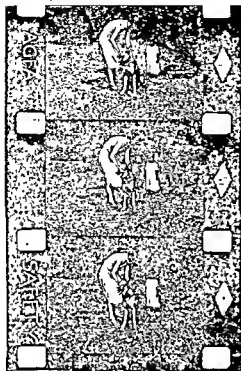
૨૫૦

તત્રો ગવિગંધક રાવળ

ગાંધી ૬૭૩૦

શ. ૧૨૨૫ નું પહેલું ઇનામ મેળવો

ધર સીનેમોગ્રાફો પાડવા માટે આગફની ૧૬ મિલિ-
મિટર રિસિલિયસ ફિલ્મ સીધી વધારે બેસિસપાત્ર
છે. આ ફિલ્મને ૨૪.૬૬૬૬ની અંદર-પોઈટ સાલવા છે

ઇનામો

૧જું ઇનામ	રૂ. ૧,૨૨૫
૨જું ઇનામ	રૂ. ૭૫૦
૩જું ઇનામ	રૂ. ૩૨૫
૧૦ ઇનામ (દરેક રૂ. ૧૦૦નું)	રૂ. ૧,૦૦૦
૧૨ ઇનામ (દરેક રૂ. ૫૦નું)	રૂ. ૬૦૦

જાહેરાતમાના વેપારીઓ

અમદાવાદ ફોટો ડીપો • બાંધી રોડ અમદાવાદ
એમ. ડી. છત્રપતિ રોડ રોડ અમદાવાદ
એનિનિયર પ્રધર્મ રોડ રોડ અમદાવાદ

આગફ મૂવીની હરીફાઈ

એમેચોર સીનેમોગ્રાફી માટે આગફનો કોડેસાં ૨૦ રોકડા ઇનામોમાંનું
એકાદ હાથ કરવાની આ બાંહે તક છે. હવે તો સરસચિત્રો ફેરવાના થય્યા
મુસંગે જળી રહે છે, એટલે અતુરુજ વિષયની પસંદગી તથા ફિલ્મિંગની કળામાં
તમારી જાદોશી બતાવવાની આ તક જવા ન દેતાં જલસી તમારી કૃતિઓ
જાહેરો. હરીફાઈમાં હાથસ ચલાનાં ફિલ્મ આગફનો માસ નેચનારા હરીફો
વેપારી પાસેથી, અગર નાચે જાણીતેનાં ડેકાણાંમાંથી અને ત્યાંથી મળી શકશે.

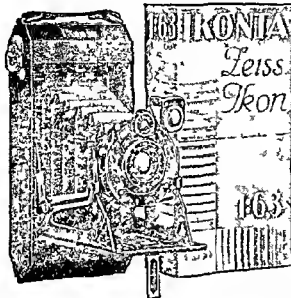
આગફ મૂવી હરીફાઈની શરતો

- (૧) હરીફાઈના સમય દરમ્યાન આ હરીફાઈ હિંદુસ્તાન, અસ્ટેટ અને
સીસીનાના વતની બધા સીને-એમેચોર માટે ખુલી છે.
- (૨) ૧લી ડિસેમ્બર ૧૯૩૫થી ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૩૬ સુધીમાં હરી-
ફાઈની ફિલ્મો રવીજરાતમાં આવશે. ૧લી ડિસેમ્બર પહેલાં પાઠેલી
ફિલ્મોને પણ હરીફાઈમાં રવાના મળી શકશે.
- (૩) હરીફાઈ માટે ફિલ્મ આગફ ૧૬ મિલિમિટર રિસિલિયસ પર પાઠેલી
હોવી જોઈએ, અને સાથે તેનું એફિસાયલ ફિલ્મ
બેરેલ હોવું જોઈએ.
- (૪) હરીફાઈમાં ફિલ્મની લંબાઈ જોઈએ
એકાદ ૪૦ ફુટ હોવી જોઈએ વધુમાં વધુ લંબાઈ
ગમે તેટલી થાવી શકે તેને માટે બેચન નવું
- (૫) ફિલ્મોની અને તેની લંબાઈ હરીફાઈમાં
હાથસ કરી શકાશે પરંતુ કોઈ પણ સાક્ષાત્ત
એકથી વધુ ઇનામ જીતી શકે નહીં

- (૬) ફિલ્મ પાઠનામાં કમિસ તે ૧૬ મિલિમિટર સાઈઝનો કોડ
પણ બનાવેલો જાતી શકશે.
- (૭) રખતમુત્તિ, ગરહની રમતો, ધરની અંદરના દેખાતો કે જાહેર-
નાં દરેકે કોઈપણ વિષયની ફિલ્મ હરીફાઈમાં હાથસ થઈ શકશે.
- (૮) હરીફાઈની ફિલ્મો ૧૬મિલિટર જોર પાત્રમલથી અને રિફિડ
જપર મોડામ્પોઝેટી ૩૦મી એપ્રિલની રવાનાની હાથ સાથે 'આગફ
ફેસ' કંપનીના મૂવી હરીફાઈ ખાતામાં, કેનેડા પ્રિન્ટિંગ, લંડનની
રોડ, પો. બો. નં ૪૮૮ મુબાઈ-૧' એ સરનામે પહોંચાવી જોઈએ
ને પારસલ કપર 'આગફ મૂવી હરીફાઈ' એનું લખેલું હોવું જોઈએ
- (૯) હરીફાઈમાં ગમેલી ફિલ્મો ફોર દરેક કાળ છ તથા સંજ્ઞાળ
લેવામાં આવશે, છતાં મેળેલી ફિલ્મો ને સંજ્ઞાળ તુકસાન પહેાંચે કે
તે હાથ માગ તેને માટે આગફ ફેસ કંપની એજાગર નથી
- (૧૦) હરીફાઈ મૂવી થયે બધી ફિલ્મો પાત્રી મોડામ્પોઝેટી આપશે;
પરંતુ ઇનામ જીતી ગમેલી ફિલ્મોને રાખવાનો તથા તેનો પેલાની
ઈન્જ મુજબનો ઉપયોગ કરવાનો દંડ આગફ ફેસ કંપનીને રહેશે
- (૧૧) પરીકોનો નિર્ણય છેવટેનો ને સીને બપનાવતાં અગ્રાશે, ને
હરીફાઈને લખતો કોઈપણ પત્રગવદાર ચલન તામાં આવશે નહિ
- (૧૨) ધંધાલારી ફોટોગ્રાફી કે ફિલ્મના ધંધાયામાં કામ કરનાર
કોઈ પણ માણસથી આ હરીફાઈમાં આગ લઈ શકશે નહિ

ZEISS IKON

આપમેળે ખડો થતો
અ જ બ કું મે રા

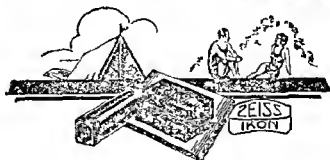
ખરન દાખો કે
કુમેગ ઉઘર્યો જ છે.
ચાંપ દાખો કે તરત
છખી પડી જ છે.

૩ફ૫૨ફ અને ૪ફ૫૨ફ એવી બે
સાઈઝમાં—નોવર ૬૩ અથવા
ટેસાર ૪૫ લેન્ઝ માથે

બધા લાગીતા ફોટોગ્રાફિક
ડીલરો પાસેથી મળે છે

Eisenberger

હિંદુસ્તાન આખામાં સર્વોત્તમ પ્લેટો
નમૂના તથા કિંમતો માટે નીચેને ટેકાએ લખો

એડેર દત્ત એન્ડ કંપની લિ.

હિંદુસ્તાન અને બરમાના એકલા આસતિયા એક્સચેન્જ બિલ્ડિંગ બેલાર્ડ એસ્ટેટ મુબાઈ-૧
અ થ વા બ ધા જ ના હી તા મો દા ફો ટો આ ફિ ક ડી લ રો

દુલ્હણપૂજન	ચિત્રકાર : ચંચિકલાલ મં. પરીખ	૫૬
વિધાનુભૂતિ	ચિત્રકાર : યશવંત શુભ	નિરંજી મુખચિત્ર
છવનપૂષ (કાવ્ય)	તનસુખ બહ	૧
મિત્રલસ		૨
સોમા કાંઈસો		૪
ઝાયાઝબી		૮
ફાકટ ચિંતા આખળી (કાવ્ય)	મુન્દરમ	૧૧
મોતના એકબધા (વાર્તા)	શામળ હવલ આલમિયા	૧૨
સાગરકુમાર	ચિત્રકાર : ચંચિકલાલ મં. પરીખ	૧૬
ઠરેલાં (કોટો)	ખલવનત બહ	૧૭
સ્વાસ્થ્ય + શક્તિ : સોન્દર્ય	હ.	૧૭
ફોટોગ્રાફી ઢરીફાઈઓનાં પરિચામ		૧૮
દેવોતું કાવ્ય	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧૯
લીરા		૨૧
ગિત્તાલ મલારાન નાસી છૂટે છે	'ધૂમરેતુ'	૨૪
અનંત ધારે—(કાવ્ય)	પ્રદુલાદ ધારેજ	૨૬
અશ્વિન-જાનથીલા	શામળ હવલ આલમિયા	૨૭
ઠાવેરીના કલાપ્રદેશમાં	કિસનસિંહ ચાવડા	૨૯
થોડાંક ગવેડાં [૨] (ગાળવિદ્યાગ)	મિલુચાઈ	૩૨
સાચી વાત કે સ્વપ્ન ?	'ગાયુ'	૩૩
...ાણું		૩૩
નાધુકરી		૩૪
છેલ્લું પાતું		૪૬

તંત્રી રવિરાકર રાવળ; સુદ્રક-પ્રકાશક બચુભાઈ રાવલ, કુમાર પ્રિન્ટરી-કુમાર કાર્યાલય, ૨૭૦૭ રાયપુરા, અમદાવાદ.

ચેતવણી

'કુમાર'માં પ્રગટ થતા કોષપાણ્ય લખાણ, ચિત્ર કે ફોટોગ્રાફો ઉપયોગ કૌંપીરાઈટની રૂએ તંત્રીની પરવાનગી વિના કોષપાણી થઈ શકે નહિ. તેમ કરનાર તેને માટે જવાબદાર તથા બેખમદાર ગણાશે.

લખાજમ વરસના રૂ. ૬: પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦ કે ૧૨ રૂ. મુંબાઈના એજન્ટ: સી. જમનાદાસની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; તથા આર. આર. રોડની કંપની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨ બહાર અથવા માટેના મુંબાઈ આલેના સોલ એજન્ટ મેસર્સ રાવળ બ્રધર્સ, મૂળલ નેઠા બિલ્ડિંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

ફોટોગ્રાફીના અભ્યાસીઓને

સુવર્ણ ડાયપ્લોમા

ભણીતા ઊંચા મેકરેના માધી લાતના

કેમેરાઓ

લેન્સીલ

એસેસરીઝ

પ્રોટ

પેપર્સ

દલાઓ, કીટસ, પુસ્તકો અને બીજાં

માધાં સાહિત્યો તેમજ સત્તાઈ મેળવવાનું

સસ્તું પ્રેરક સ્થળ

રાવળ બ્રધર્સ

મૂળલ નેઠા બિલ્ડિંગ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ તથા

મુંબાઈ-૨ મુંબાઈ

આ રીપોર્સરીએ નવો અવતાર પામેલું

ઊર્મિ

સ્વપ્રેરણાશીલ્પીઓનું માસિક

તંત્રીઓ : હનુલાલ ગોંધી અને ચમનલાલ ગોંધી

નવું લેખકમંડળ

સમૃદ્ધ લેખનસામગ્રી - વિશિષ્ટ વિચારદર્શનો

એનાં કાવ્યોમાં છવનનું જીવન બાન, અભિલાષનાં

સ્વપ્ન અને સ્વાર્થભૂતું યુગન આવીશો પામે છે.

એની વાર્તાઓની ચૂંટણી હેતુપુર:સરની અને વિચારની

દેવ છે. એની ગદ્યકથામાં કલ્પનાનો સોનેરી તાર

મુંબાઈએ ચળકે છે. તાલગીની ચમક અને બાલની

લીલાસા બધે બેઠેલી અનુભવાય છે. 'મેલીમાંથી' પત્ર-

ધારાના લખેલી ગોંધી, 'ચિંતાન'માં અભ્યાસી વિચારો-

ની દેડિયો, 'ધર્મ'માં સ્વતંત્ર સાહિત્યવાદીઓ ને

અન્ય હવે, કોટિના હોંચી વગેરે પીરસામાં આવે છે.

વાર્ષિક ચાર રૂપિયાના લખાજમમાં 'કુમાર'ના કલાં

આલેસો પાનાનું નક્કર વાચન. ખાસ એકો બંદા.

ઊર્મિ કાર્યાલય. એનો ગાર્ડન. કદાચો

Voigtländer CAMERAS & LENSES

ફોકલેન્ડર લેન્સીઝ અને ફોટોગ્રાફિક સાધનો

ઈ.સ. ૧૭૫૬ થી ૧૯૩૧ સુધીનાં ૧૭૫ વર્ષના વિશાળ
જર્મન અનુભવ અને વૈજ્ઞાનિક શોધનાં પરિણામ રૂપ છે.

ઈ.સ. ૧૮૪૦માં અદ્યુત પેટન્ટવાલ લેન્સ F/૩.૭ની શોધ
કરી ફોટોગ્રાફિક સાધનોમાં કિંમતી ઉમેરો કર્યા ઉપરાંત

ફોટાર F/૬.૩ ડોલીનીયર ૪૫૫ F/૬.૩ રફોપાર F/૪.૫ હેલીયાર F/૪.૫ અને F/૩.૫
યુનીવર્સલ હેલીયાર F/૪.૫ અને હેલીઓ સ્ટીમેટ F/૨.૫ લેન્સ બનાવ્યા છે.

શિખાઉ તેમજ અનુભવી ધંધાદારીઓને લગ્ય કલાત્મક કૃતિઓ સર્જવામાં ફોકલેન્ડર સાધનોએ
અનોડ મદદ આપી છે. અણુધાર્યાં ઉત્તમ કામ તૈયાર કરવામાં આ સાધનો બેનમૂન
છે. ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ફોકલેન્ડર બનાવટો કુવતારા જેવી છે. નાનાં મોટાં ચિત્રો આપે
તેવા સંખ્યાબંધ જાંતના રોલફિલ્મ અને પ્લેટ-ફિલ્મપેકેટ કંબેરાઓ, બ્યુ મેગ્નીફાયર્સ, યલો
ફિલ્ટર્સ અને વિવિધ જાતના લેન્સીઝ શિખાઉ તેમજ ધંધાદારીઓને જોઈતી ફોટો આપાવે છે.

આ સાધનોની સંપૂર્ણ વિગતવાર માહિતીવાળા
સચિત્ર કેટલોગ અને પ્રાઇસલિસ્ટ માટે લખો:

શેરીંગ-કાલ્પનમ (ઈડિયા) લિ.

યુલ્કર ગિલ્ડિંગ હાઉસી રોડ - પા. બોમ્બે નં. ૧૮૩ મુંબાઈ-૧

અથવા બધા જાણીતા ફોટોગ્રાફિક સામાનના વહેપારીઓ

કે આજ દસ વર્ષથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં
અનેરી ભાત પાડતું સર્વાંગસુંદર માસિક તે

‘નવચેતન’

જેમાં દર માસે

‘કુમાર’ના કદ જેવડાં ૮૪ પાનાંનું વાંચન, ત્રીસ ચિત્રો, સુંદર પૂઠું
ને કળાભર્યું ત્રિરંગી ગુણચિત્ર અપાય છે. ઉપરાંત; જ્ઞાન ને
માહિતી વધારનારા ઉપયોગી લેખો, જોમ જગતની શૌર્યકથાઓ,
આત્માના નીતાર સમી હૃદયસ્પર્શી કહાણીઓ ને ભાવભીનાં
કાવ્યો, અનુભવની આરસી સમાં પ્રવાસવર્ણનો અપાય છે.

‘કુમાર’ વાંચતા દરેક કુમારના વાલીએ ‘નવચેતન’ જરૂર વાંચવું જોઈએ.
વાર્ષિક રૂ. ૧૨૦ હિંદ બહાર રૂ. ૭૫ છુટક રૂ. ૧૫૫
‘નવચેતન’ ઑફિસ ૧૦, પોલોક સ્ટ્રીટ, કેલકત્તા.

આજીવિકા પરોપકાર અને દેશસેવા એકસાથે

કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાવનગરમાં રોહ
જીવજીવિત પ્રશ્નોસે સ્થાપેલી આયુર્વેદ પાઠ-
શાળા આદર્શ સંસ્થા છે. જન-ગુજારીથી તેનું સત્ર
શરૂ થાય છે. ત્રણ વર્ષમાં માધવનિદાન, શાર્દૂલ, ધર,
ભાવપ્રકાશ, પ્રત્યક્ષશારીર, પ્રયોગવિજ્ઞાન, ચિ-
કિત્સા, વનસ્પતિવિજ્ઞાન ઇત્યાદિ અધ્યાપનાસ તથા
વ્યવહાર જ્ઞાન અપાય છે. ગુજરાતી, અંગ્રેજી કે
સંસ્કૃત જ્ઞાન ધરાવનાર કે હાલપણુ યોગ્ય વિદ્યાર્થી
પ્રી વિના જ દાખલ કરવામાં આવે છે. સાથે
વિદ્યાર્થીશ્રદ્ધાની સરસ સગવડ હોવાથી જદાર-
ગામના વિદ્યાર્થીઓને સરળતા મળશે.

વધુ વિગત માટે લખો

વૈદ્ય રામજીભાઈ નરોત્તમદાસ સે. વ્ય. કમિની;
વૈદ્ય નર્મદાસેકર જટાસેકર સેક્ટરી વૈદ્યસભા
શેઠ જી. પ્ર. આયુર્વેદ પાઠશાળા, ભાવનગર

તમને

ટિકિટો સંઘરવાનો શોખ છે?

તો નીચેને સ્થળોથી તૈયાર મળશે.
હિંદુસ્તાન સિવાયની દેશપરદેશની વિવિધ ટિકિટો,
દરેક નેચ જુદી ભવનું નીચેના ભાવે મળશે.

૩૦ જુદીજુદી ટિકિટોનું પેકેટ રૂ. ૧
૬૫ " " રૂ. ૨
૧૦૦ " " રૂ. ૩
૨૦૦ " " રૂ. ૫

પોસ્ટેજ જુદું

કિમત ઓડેરની સાથે જ મોકલવી; તથા જવાબ
માટે ટિકિટ મોકલેલું સરનામાવાળું કવર મોકલવું.

તમારે ટિકિટ વેચવી હોય તો

વપસત્રેથી ટિકિટોના લોટ લોલસેલ ભાવથી સખી
તે માટે રોકડ નાણાં અથવા જાહેલામાં સામી ટિકિટો
આપીશું જલ્દી કરનારને ૨૫ ટકા વધારે મળશે.
લખો: સી. તેજપાલ, પાલ ગેઝટ, રાજકોટ.

विश्वामनूयति
विश्वामनूयति - विश्वामनूयति

જીવનધૂપ

વંશસ્થ

૧

ઉદ્યાનમાં મંડપ કેળવતોલના
સોપા, રચી મેં શત સ્વર્ણવેદિકા,
રંગોળીની રમ્ય ગૂંથેલ આકૃતિ,
નાચે પતાકા વનતોંઝણવલિ.

હોઆંહવિધ્યાન ધૃતાદિ કેળવિ,
પ્રદીપ નવાલા કેતુની લભ્યુતી,
સંહાર હોઆં. ધનસાગિદાનથી:
સુગંધ વ્યાપી નલ યજ્ઞધૂપની.

૨

પ્રભાતને પ્રાદ્યસુદર્શકાદ હું
એકાંતમાં મંદિરદ્વાર ઢેલતો;
નંદાવતો સ્પર્શિષાંની આરતિ,
સ્તોત્રાયશોગાન તણાં અશ્વપતો.

જલે તહીં નિશ્ચય દીપ્તયોતિઓ,
પેટાવતો અંતર-દીવડો ઉરે;
એકાંતમાંતા પુણ્યસ્વરૂપ પામતો:
સુગંધ વ્યાપી ઉર જ્ઞાનધૂપની.

૩

નદી નહેરે સુરસાગ ભૂમિમાં,
અનંત મેં ધીજ સુવર્ણ વાવિયાં;
લચી રહ્યાં ખેતર પાકભારથી,
સંધ્યા નમી, મોહ લણ્યા દણેકણ.

અને હસે ધાન્ય તણા મહાગિરિ
સુવર્ણવર્ણો મૃદુ સાંધ્યતેજથી
રસ્યા, ધર્યાં એ તુજ પાદયુગ્મમાં:
સુગંધ વ્યાપી જગ કેમધૂપની.

તનમુખ ભદ્ર

■કૃષાણુ જમીનથી માનવ પ્રિયજ્ઞાના આદિ સત્ત્વ ભગવાન 'કુમાર'ને તેના વાચકો વચ્ચે અગ્રમ્ય રહેલું તુ કૃષે સારીભૂત રહી 'કુમાર'ના સંયતનમાં ને અભુધારી સદાચ, ચમત્કાર અને સફળતા આપ્યા છે તે માટે આ હૃદય આલે આભારમંજિના બાવથી નમે છે, અને ને શ્રદ્ધા તથા પ્રેરણાએ આજ સુધી કાર્યકુસા વહેવાનું બજ આપ્યું છે તેની જ સત્તા અપેક્ષા રાખી તથા વર્ષે આગળ જવાની અવિભાષા થકે છું.

■કેશક કહી રાકું નથી કે આ વર્ષે કેટું જરો. ભારતવર્ષે ઉપર મંદાએકું મહામકળ વિચારતાં તેા રહી આફત કે રા આરોગી રીતના વર્ષાવ થરો એ આખવા કોઇ સમયે નથી. છતાં ઇતિહાસ અને માનવજીવનની અભ-જખાએકી આક્રમ્યાં નથી અને અટકોં નહિ. એ જ વિચારસરણી પર રહી, ધમી પછી જગનને અંત આવવાનો હોય તોપણ કાર્યતરપર રહી, વધારાજિ સેવા ને સાધના ટકાવી રાખવામાં જ પુરુષાર્થ માળીને આલે 'કુમાર'નું નવા વર્ષનું પરિક્રમણુ સાર કરી દઉં છું, અને એટલા માટે પણ અહોધન્ય માનવાને સંતોષ લઉં છું.

■ભારતની જનતા પર બંધનો અને કઠોર મર્યાદાઓને એક એવો શાસનવિસ્તાર છાઇ ગયો છે કે કોઇ પણ દિશાએ ગતિસૂચન કરતું એ પણ નિમાસજીને વિપય થઇ પડે છે. બીરા તેા ધરિશિત માર્ગ લેવાના જ. આજ કે કોઇ દિન મુખ્ય અનિવાર્ય છે; પણ નેકેક માટે કપાટલાં પગલાં પાછાં ન જ પડે એવા તેમને નિશ્ચય

છવનનો રેશ્મજેળ
જેમને કામ કરતું હોય તે કામ કરી ફોલ મેજવરી હોય તેઓ વેશરજન સામે. સાચો વેશ 'દિ' જ્યો વેષારમાં લીન રહે છે. વેષાર વખતે વેષારજ કરે છે; તાતો કરતો નથી પણ સાંજ પડે છે ત્યારે હિસાબ માંડે છે, અને તપાસે છે કે વેષાર કેવો કર્યો; જોટનો કે દાંસલનો, આવડતનો કે અન આવડતનો, છવનનો કે મુશુનો ?

એમ જ રીઝ માણસ દિવસ આજો છવનનો વેષાર કરે ને સાંજે તેનો હિસાબ લે. કેટલું આમજ વંચા, કેટલું પાછળ દહયા તે જુએ; ધારેલું શું કર્યું અને શું રહી અંચું તે જોઇ નય; કયાં જૂલ દની અને કેવી રીતે તે મુશુને તેનો વિચાર કરે; અને એમ છવનનો રેશ્મ-જેળ જેથી આવતી કલની પુરાંન મૂકે.
ચિન્મુમ્મઇ

જાધી દલીલો ને તર્કથી ચે—જાધો જ્ઞાન-બંદારેથી ચે—ચડિયાતો ધર્મ છે. એ ધર્મ જેમને જામ થયો તેને ધન્ય છે. હનંદો પલ્લી ધરીઓ અને સંપતિવાનો કરતાં ચે તોષ સામે ચડેલા એ મુશુ-જ્યો વધુ જગદર છે. ઇતિહાસ એમના-થી જ રોએ છે.

■કેટલાકે પ્રસંગ બિના કરી રાકે છે, કેટલાક મસંજને વધાવી લે છે અને કેટલાકને મસંજ જેવી નય છે, જ્યારે અમાની છવનારા કેટલાક-ને પ્રસંગથી વિમુજ કરે છે તો અંધમ આસાવાળા છવે પ્રસંગથી દૂર જ રહે છે; અને એ જાધાના પરિણામે સરવ.જે દેસ ચડે છે કે પડે છે. કેલું કયા જગમાં મુખવડું એ તો સોએ

ચોનાના હૃદય સાથે જ વાન કરી લેવાની. પણ કેટલી ચે જાળતો તેા એવી છે કે જેને માટે તો કાયરમાં કાયર માણસને પણ કર્તવ્યમાર્ગ સૂઝવો જોઇએ.

■દેશનાં ધણાં કુખોનું એક મોટું કારણ હારિદય અને બેકારી છે. આ આફત સામે ટકી રહેવાને કરકસર અને સ્વાધ્યય અતિ સિદ્ધ અને મહત્વના મંત્રો છે. તમે કેટલું વાગદો છે કે તમે કેટલું કમાઓ છે તેના પર તમારી રાજિઓ અંકાય નહિ; પણ તમે કેટલું જાઓ છે તે જુઓ જોટલે તમારા પાયા કેવા દડ છે તે જાણી રાકો. વિદ્યાથી છવન માટે તો આ વિચાર એક છવનતરણી થઇ પડે. તમારાં કપડાંમાં, તમારાં પુસ્તકોમાં, તમારા ખોરાકમાં, જેટલો જાયાવ, જેટલી કરકસર તમે કરી રાકો એટલા તમારા કુટુંબ તથા દેશને સીધી કે આડી રીતે રાજિસંચય-માં તમે મદદગાર બનો છો.

■તમે જરૂર પૂરતી જ ખરીદી કરજો, અને તમારી ખરીદી પણ ધળીજ વિચારપૂર્વક તથા ઊંચી પસંદગી-વાળી કરજો. દેશની આફત વખતે તમારાં ધીંગડાં મારેલાં કપડાંની રામમારો નહિ અને બોનાં કપડાં પહેરતાર તાફ સૂચ ધારો નહિ કપડાંને બંચકો મારનાર જ આરિન્ધવાળો હોય એી જમણાને ત્યાજ કરજો અને બીનબોની એવી જમણા હોય તેા બાંગલો. સારાઈની ખુદાઇ સમજજો ને છવનમાં ઉતારજો.

■તમાસ છવનની રા-જિઓની પણ કરકસર કરજો. તમારાં યુવાનીનાં અમરુવ વર્ષો કેવી રીતે

વાપરવાથી સ્વવિચારમાં તમને અને દેશને વધુમાં વધુ લાભકારક અને હિતકારક નીવડે તેનો સંપૂર્ણ ક્યાસ કાઢતે અને તે પછી જ તમારી કારકિર્દીની સાચી તૈયારી કરવા છવનની દરેકદરેક પણ અને તક ઉપાડી લેવા નમ્રત રહેતે.

■ વિદ્યાર્થી અવસ્થા-
માં જ એજો દંધક ઉપયોગી જનસેવા કે હલોગ શીખ્યા હોય છે તેઓ આજના છવનમાં ખરેખરા જનસેવક અને લોકનેતા બની શક્યા છે. તમારા છવનની કરકસરમાં આ ચાર મુદ્દા ખરાબર સાચવજો: (૧) કમાણી આપે એવા હલોગ શીખજો; (૨) તમારી ખરીદીઓ વિચારપૂર્વક કરજો; (૩) તમારી કમાણીનો લાભ ધણુને મળે એવી રીતે વાપરજો; (૪) આદત કે સંકટ વખતે કામ હારે એટલી સંપત્તિ અને સાધન સંધારજો.

■ તમારી પાસે સાધન
અને સંપત્તિ હોય તો તમારાથી એછા બામ્બવાળાને ૪૪૨ મદદરૂપ પત્તે. નિરવાર્ય દાનશક્તિ અને સેવા જ આ-સ્થિતા પાયા મળ્યુંત કદે છે અને સાધકને જેવું પરમ મુખ તથા આનંદ આપે છે, તે ગમે તેટલા દ્રવ્યથી મેળવી શકાય જ નહિ. કરકસર અને પૌરાધાર એ બંને એકબીજાનાં વિરોધી નથી. પહેલું એ બીજાનું પૂરક છે. ન નોંઠતા બોગવિલાસ પાછળ થતો બ્યય બચાવીને, એને વધુ જરૂર છે તેની તરફ હાથ લંબાવનારો માણસ ધનરમ્ય લક્ષ્યાધિર્ધત્તિઓ કરતાં પણ હમ્ય પદ ધસવતો મનુષ્ય બની-શકે છે.

■ આખી પ્રભળી હમ-
તિ માટે કરકસર, સ્વાશ્રય ને પૌરાધ-મારખુદી એ ત્રણ શુભેાની આ સમયે ખરી જરૂર છે. તેની ખીસવણી માટે દરેકદરેક આતિવશાળી વિદ્યાર્થીએ અને યુવકે પોતાનો દહાંત આપવા એની લાવકાત મેળવવી એ જ આજનો પરમ ધર્મ દેખાય છે.

હૃદયોધન

ભારતની પ્રાચીનતાનાં ને પુરાણપુરાણ તેનાં ગૌરવનાં યશોગાન ચાવાની અને તેમાં રચવાની આપણને કેવી ટેવ છે? તે ગૌરવવતી માતૃભૂમિનાં સાચાં સંતાનો તરીકે આપણને કોઈ અનુદયો માણસ પણ પારખી શકે એવા આજે આપણા કલાક દેહાર છે? ભૂતકાળની એ સમ્યતા વર્તમાનમાં મુતિમંત ન થતી હોય તો એની ક્યાની એટી મોખિક પાસાપણ ક્યેં શું વળશે? આજની મહાપ્રભ હેખાતી અમેરિકાની પ્રભને કસો જ ગૌરવમયો ભૂતકાળ નથી. ધર્મને કારણે હડપૂત યદ્ય જાહિષ્કાર પામેલ ને રીસામણે નીકળેલ એ પ્રભને સો-કાંઈ નવું જ વસાવવાનું હતું. વેરાન ને વગડા વેડીને તેને નગરીઓ વસાવવાની હતી; પ્રખર ભૂમિને ધોચી કરીને અનાજ પકવવાનાં હતાં; રાજમાકરણી સાસન એણે કરવાનું હતું; અન્યેઅન્યા સંબંધો ધડવાના હતા; આત્મરક્ષણ કરવાનું હતું;—સંસ્કૃતિ આખી નવી ધડવાની હતી ને અનુભવી ભૂત જગતની સાથે ઊંચા રહેવાનું હતું. એક મામ વસતાં કે વસાવતાં કેટલી બધી મુસીબતો નડે છે? દુનિયાવરને લાભથી પગડે એવી સંસ્કૃતિ, આજે ત્રણસો જ વર્ષમાં ત્યાં ખડી થઈ છે. ત્રણસો વર્ષની એ પ્રભળી તપધર્મી, આજે માચીન ગૌરવથી ગર્વેલી બનતી, ત્રણસુ હબર વર્ષ પૂર્વની મુખાકારી, બહોજલાલી આદિને શરમાવે છે. દુનિયાની મહાનમાં મહાન પ્રભળી સામે હમ્મર કસી ઊભી રહી શકે તેવી શક્તિ તેણે આજે કેવા લીધી છે. મહાપ્રભ ગણવાની સૌકાંઈ આમથી તેણે આજે હસ્તગત કરી લીધી છે. અમેરિકાની એ મહાપ્રભ આજે તો જગત આખાને ગૌરવ આપી રહેલી છે. આત્મનિર્ણય, સ્વજિન્વાર્તાત્મ્ય, માનવીમાનવે હૃદયપૂર્ણ અવકાસ આપી ઊંચામાં ઊંચી પડવીએ પહોંચવાની તક આપનાર એ અમેરિકા પ્રભશાસનવાદના નમૂનારૂપે આપણી આંખો-સમક્ષ ખડું છે. પુરુષાર્થની પરમ સિદ્ધિ કેવી હોઈ શકે, રજકણમાંથી ને શૂન્યમાંથી માનવશક્તિ શું સિદ્ધ કરી શકે તેનો નમ્રવત પદાર્થપાક માત્ર તણુ સેકાની નાનામાં નાની વચની એ પ્રભ ભૂતકાળની વર્ણોભૂતી પ્રાચીન પ્રભએને આજે શીખવી રહેલી છે.

હમરો વર્ષની ભૂતી આપણી ગૌરવવતી મહાપ્રભ આ બાલપ્રભળી પડખે ઊભી રહેવા જેટલી પણ ખતર થવા ક્યારે કદિજાઈ થશે? આપણે ભમ્ય ભૂતકાળ પણ આપણને જેટલી પ્રશ્નણ નહિ આપી શકે? આપણે અકપસતોપ, આપણું આશુતોષિત, આપણી કર્મોધીનતા, અને એ સોને લીધે ધર કરી બેઠેલી આ-પણી જડતાને ખંભેરી આપણે ક્યારે બેડા ધણું? કિનેકિને નવા વાળા સજાતા, ને ચાર વર્ષમાં ચારસો વર્ષ જેટલી પ્રગતિ કરતા અજાના નગત સાથે બેઠું રહે તેવું, સચેત ને નવલેખનવંત આપણું રૂદ્ધ આરત ક્યારે બનશે?

જીઠ એ ભરતગેત તુજ વાટ

હુએ છે જગત કાળને ધાટ.

(કોમીટી)

—૨૧. અમૃતલાલ દાવડી

સસ્તી કિંમતે પુસ્તકો

મૂળ કિંમત કરતાં ઊંડીકે બોલી કિંમતે પુસ્તકો મળી શકે તે માટે ધ્યાન-એલી એક યેજના અનુસાર ૪૬૦ જેટલાં પુસ્તકો એ રીતે મળી શકે છે. તેની એક વાટી કિંમત વધેરે સાથે પુસ્તકકલ્પ સંઘાલક સહકારી મેંશન લિમિટેડ (રાવપુત્ર વડોદરા)એ બજાર ચાલી છે અને તેમને લખી મંગાવવાથી મળી શકે છે.

સોમા કોરોસી

૯. મ. ૧૮૧૬ની વર્તનક્રમના એક રૂપિયારની મુદ્રા પ્રમાણે હંગેરીના ટ્રાન્સિલ્વાનિયા પ્રાંતમાં ૧૬ દેશરિયન કાઉન્ટ રેસિડેન્સી તેના પાના દરવાજા પામે બેન્સા દેશો મેંવામાં પડેલા ૪૦૦૦ પદેરેમોએક દેશરિયન બુદ્ધાન એક દાખમાં સાકરીને જીવનમાં ગાનકરી પાટણી સામે તેના આગળ આગળથી ગીલંબા, નિર્મળ સુરિ, બના દર પાના તેના પગમાં, મેનનાની સુનિ દર્શી તેની તેજસ્વી આગમાં જુદીની ગમક દર્શી.

'આ ગણકે આ' કોરોસી? કાઉન્ટે પૂછ્યું.

'જદરું એશિયામાં આપણા પૂર્વે-વચ્ચેમાં ઉત્પત્તિમાની નિશાનીમાં મેંવામાં' એટલું હંદેને તે ગાણી થયા, અને આગમનનિ નયને તેના કાઉન્ટ રેસિડેન્સી નગર આગળ જ, ખરેખર તેણે પોતાના પંચને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન મિલેન્ડ-મંડુમિનો ત્યાગ કર્યો.

તેના સાંતામાં નાની પાટણીમાં થોડા પુત્રો, પદેરવા પુત્રના કપડાંને શેકમાં ૧૦૦૦ દોસીર (સિસ્ટ) જ દના. સર્વિર નિર્મળ તે ગીચા કર્યો હતાં પાદેસી મુરાદ નર દાવવા અસાધારણ ઉત્સાહથી થયા જોડેલા આ આગ નિશાની મદાપુર પોતાની એ સરસ્વતીવાત્રાથી વિશ્વામાં પ્રાપ્તો એક પચસેક ત્યાગીર જન્મો.

મેનું આખું નામ એલેક્ઝાન્ડર ક્રોમા દ કોરોસી (Croma De Koros, Alexander). દેશરિયન બાપામાં Korosi Croma Sandor—કોરોસી મોમાં ક્રોસેર, દેશરિયા ટ્રાન્સિલ્વાનિયા કુટુંબની હજાર-પાટક સાખામાં મેકલરું વંચના એક હરકરીના એ પુત્ર દેશ. ૧૮૧૬માં કોરોસી નગરમાં તેનો જન્મ

* દેશરિયા તત્કાલીનમાં એ કોસર વસા એલેક્ઝાન્ડરના કિશોરમાં એલેક્ઝાન્ડર મન. ૧૭. આ હજુ અનિર્ણયપ્રસરના એશિયામાં ગણમાં હતું.

સોમાની સરસ્વતીવાત્રામાં માર્ગ દર્શાવેલો નકશો

થયો. તેનું કુટુંબ કોરોસી પાસી તેથી તેઓ કોરોસી હંદવાના. ૧૮૧૬માં નવ વર્ષની ઉમરે તેમી એન્ગીઝ (Negi Enyed)ની પ્રિન્ટિંગ સાળામાં તે પાસી તરીકેનું કિતબ મેંવા દાખલ થયો. પણ તેનો જુદિવિદ્યા એશિયામાં ૧૮૧૫માં તેના કુટુંબે તેને જર્મની મોકલ્યો. ત્યાંની વિશ્વવિદ્યાલય ગોટિંગન (Göttingen) વિદ્યાર્થીમાં પણ વર્ષ સુધી તેણે તરતજાન અને માનસહજની સાથે પૂર્વની બાપાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો.

એ જરસામાં જસમનનેક નામના એક વિદ્વાને એની સાથે બદાર પાસેથી કે એશિયાના મધ્ય ભાગમાં હજુ પણ ઘણી મુગ વર્તનમાં પડે છે, આથી તે વિદ્યા પર તેનું પંચન એવાએમું રહેતું હતું. દેશરિયન પ્રવનું મોરવ એને મન પ્રાજ્ઞથી પણ અધિક હતું. મુદાપની પ્રવનમાં મોખરે એની પોતાની એ મોરવરીય પ્રવનું મગ ક્યાં, તથા તેની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ કેમ થયા તે જાણવાની એને સાંચા પગનથી તાણાવેલી લાગી હતી. બાપાઓના અભ્યાસને લીધે એણે એવો મન આંખો દત્તો કે દેશરિયન બાપાના શબ્દો અને નામોનું મુગ પૂર્વની બાપાઓમાં જ હોવું એવું એણે, એટલે, આ વિગે નધુ તપાસ કરવાના ઉદ્દેશથી તેણે પોતાની પ્રસિદ્ધ સાત્રા શરૂ કરી. ૧૮૨૫ના પોતાના એક પત્રમાં તેણે

લખ્યું છે કે 'ભાષા ઉપરાંત બીજા શોખના અભ્યાસ તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન, બોજા અને ઇતિહાસ માત્ર પ્રિય વિષયો છે. ધાર્મિક અભ્યાસને ત્રીજે મને મારા વતનમાં સારી જગ્યા મળી શકત; પણ ઉપર જણાવેલા ઉદ્દેશથી, અને ભાષાઓ પ્રતિ મારું અતિ વધુ હોવાથી ભવિષ્યમાં તેનો વિકાસ થાય તથા મારું અવનમ્ય એ દંડેરિયન ભાષાનું મૂળ શોધવાનું તે પણ પાર પડે એવું હોય શોધવા વિચાર કર્યો. મારાં માતૃપિતા ગુજરી ગયાં દતાં. માન એક ભાષા છે; પણ તેને માટી સદાયની જરૂર નહોતી. એટલે મારા મુદ્ધક છોડીને પૂર્વમાં આવનારો મેં નિશ્ચય કર્યો. કેવળ નિષેધ વેટલું મેળવી લેવું અને યુરોપના વિદ્યાભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એવી શોધખોળ કરવામાં અવન ગુજરવું એ મારું ઇષ્ટ-ધ્યેય છે. એ કામી શકારો તો યુરોપના પ્રાચીન ઇતિહાસની ઘણી જાણતો રૂપટ થઈ શકશે.'

તેના આવા પ્રયાસ માટે શાહી પરવાનો મળવાનો સંભવ ન હોવાથી જુકારેસ્ટ ખાતે ધંધાનું કામ છે એવું જાણી જતાથી તેણે નેગી એન્ગીસ્ટી ડાપેલા દંડેરિયન પરવાનો મેળવ્યો. પ્રથમ એણે ક્રોએશિયા (Croatia)માં વાસ કર્યો અને કેટલોક સમય સુધી સ્વેબોનિક ભાષાઓના અભ્યાસમાં મુકાયો. જુકારેસ્ટમાં તેણે તુર્ક ભાષા થીબી લાઇ કોન્સ્ટન્ટિનોપલ જવા ધારેલું. પણ તુર્કી ભાષાને શીખાઇ નહિ તેમ કોન્સ્ટન્ટિનોપલ મળ્યું જવાનું નહિ; એટલે ૧૮૨૦ના મન્યુ-આર્ડીની પહેલી તારીખે તે કેટલાક સાધ્યો અને ફિલિપોલીસ તરફ ઊપડ્યો. ત્યાં ખેંચ ચાલે છે એવા ખજાર મળતાં આફ્રિકેરોના કિનારા તરફ વળ્યો અને ત્યાંથી એક ઓક વડાણમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયા ગયો. અહીં તેણે અરબી ભાષાનો અભ્યાસ આરંભ્યો. કેમકે એફ્ટિમનમાં એના શુર મદાન ઇકામ (Eichhorn) તેને કહ્યું હતું કે મધ્યકાલીન યુરોપીય ઇતિહાસના અધિકારમય સુગ પર એ ભાષા અત્યંત પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે. પરંતુ એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં પણ ખેંચની દવા ફરી ગળી એટલે ત્યાંથી પણ તેને નીકળવું પડ્યું.

અહીંયા દરિયા માર્ગે રીસિયા જતા તે ત્યાંથી પતરરને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા તરફ વળ્યો. ૧૮૨૦ના જુલાઈમાં તે એલેક્ઝાન્ડ્રિયા જમદાર આવ્યો. આ જગ્યા રસ્તો તેણે પહે કાપ્યો હતો અને જુલાઈના કાફલાઓના સંપાદ-

માં એશિયાઈ પોસ્ટાકમાં તે પ્રવાસ કરતો. સપ્ટેમ્બરમાં તેણે જમદાર છોડ્યું અને યુરોપીયન પોસ્ટાકમાં ઘોડા પર એકી એક કાફલા બેઠે એક્ટોપોલીસ અધવચ્ચે તે તેદરન પહોંચ્યો. ઇરાનની આ રાજધાનીમાં તે વખતના બ્રિટિશ એમ્બેસી સર હેન્રી કિલ્કોક્ની મોજાત અને મમતા ભોગવતાં તેણે ૧૮૨૧ના શિયાળા દરમિયાન ફારસી અને અંગ્રેજી ભાષાનું અધ્યયન કર્યું.

૧૮૨૧ના વાર્ષમાં અહીંની ફરી તે એક કાફલા બેઠે નીકળ્યો. દરે તે આર્મીનિયન જાનીને મુસાફરી કરતો. ઇરાનથી એરાસાન આવી નવ મદિના રહીને નવેમ્બરની વચમાં તે જુબારા પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે આખો શિયાળો રહેવાનું ધારેલું, પણ એવામાં ગપો બહી કે મોટું રસિયન લરકર એ તરફ ચડી આવે છે. અહીંથી તેના પ્રવાસની ખરી પિટંગણાઓનો આરંભ થયો.

મધ્ય એશિયામાં કોઇક રથને દંડેરિયન જાતિના ઉદ્ભવજાનો લગતી પોનાની શોધખોળનાં સાધનો મળશે એવી એની ખાતરી હતી. પણ રસિયનોની

સાહજનો રત્ન જોષી સાહેબ

રાખતો હોય તો તેનું વેતન બીજા ત્રણ વર્ષ ચાલુ રાખવા સરકાર ઇચ્છતી હતી. આથી ફરી તે કાનુમ ગયો અને પ્રથમ પરિશ્રમપૂર્વક અભ્યાસમાં ચૂંટાયો. તેણે ચાળીસ દબાર શબ્દોનો કોશ તો પૂર્ણ કર્યો હતો; તે ઉપરાંત પાંચમોથી સાતમો પાનાંનો એક, એવા સવા બેસો ભાગમાં સમાએલા તિબેટી વિશ્વકોશનાં ચુમાળીસ પુસ્તકો પાંચી નાખ્યાં !

સેવાધુર્યા બેસો માહલ દૂર, દરિયાની સપાટીથી ૯૫૦૦ ફીટ ઊંચે તેનું નિવાસસ્થાન હતું. એક ભાં-જેલી પાટ, બે પુરસીઓ અને પુસ્તકો સિવાય તેના ઝૂંપડાંમાં કશું ફર્નિચર નહોતું. તેના મુદ્ર વેતનમાંથી પાર્ક પછુ સામાન્ય મોજશોખને અર્થે બચતી નહિ. બકરાંનું માંસ મદદમાં પુલકળ હતું, પરંતુ તે પછુ ખરી-દવાની તેની શક્તિ ન હતી. પગારના પચસમાંથી અરધી રકમ તે પોતાના ચુરુને આપતો ને પાંચ રૂપિયા ધરબાડા તથા નોકરેમા જતા. બાકીના પીસમાંથી ઘણેભાગે પુસ્તકો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો ને લખવાનાં સાધનો તે ખરીદ કરતો. આવી મરીબીમા પછુ મદદ માટે કોઇની પછુ ચિનતિને તે અભિમાનથી પાછી વાળતો. તેના એવા એકાંતવાસમાં તેને આનંદ મળે એવી ઇચ્છાથી થોડાંક શૈક્ષિક વર્તમાનપત્રો આપવાનો તેના મિત્ર જિરોડે આગ્રહ કર્યો, પરંતુ સોમાએ નમ્રવા-થી તેની પછુ ના પાડી. કારણકે એક તો એવી આખત-માં તેને રસ પડતો નહિ, અને બીજું એ કે પોતાને આર્થિક મદદ આપનાર સરકારના સમયનો એવા વાચનમાં દુરુપયોગ કરવાની તેની ઇચ્છા ન હતી.

કેટલાક અદેખા વિદ્વાનો તેના વિષે તરેડવાર વાતો કરતા, પછુ ડૉ. વિલ્સન ને મિન્સેસ જેવા ધુરંધર વિદ્વા-નો તેના ગાઢ મિત્રો હતા. તેઓની સૂચના ને ભલા-મજાથી સરકારે તેના કોશને પ્રસિદ્ધ કરવાનું જાહેર્ય દેખાડ્યું. આથી ૧૯૩૨ના એ માસમાં તે કલકત્તા આવ્યો. તેના મિત્રોએ તેને ઓરિયાન્ટલ સોસાઇટીના મદદનીશ પુસ્તકાલયક તરીકે નીમ્યો અને તેણે કોશનું કામ ચલાવ્યું. ૧૯૩૪માં એ મદાન ગ્રંથ પૂર્ણ થયો અને ભાર પછીનાં વર્ષોમાં એકદા પાસપોર્ટ લઈ તેણે બંગાળાની વિશાળ યાત્રા કરી તથા સંસ્કૃત અને અન્ય દેશી ભાષાઓનું અધ્યયન કર્યું.

૧૯૩૭માં તે ફરી કલકત્તા આવ્યો અને ઓરિયા-

ન્ટિક સોસાઇટીના અધ્યક્ષસ્થાને નિભાયો. આ સમયે તેની પાસે ૧૦૦૦ કરતાં વધુ તિબેટી ભાષાનાં ગ્રંથો હતા. ઓરિયાન્ટલ સોસાઇટીના મકાનમાં એક નાની ઓરડીમાં બેસી તેનું લેખનકાર્ય તે કરતો ને ભાગ્યે જ બહાર નીકળતો. માન ઓગની છૂટ તથા કસરત બાદરે સોસાઇટીના કોમ્પાઉન્ડમાં કે ઉપરની લાંબી ગેલેરીમાં સાંધકાળે થોડી જટાર લેતો. પછી અધ્યયનના સ્થાનમાં પાછો જતો ને નોકર પાસે બહારથી તાણું દેવડાવતો. બપોરે કોઇ ખાસ મુમાકાતે આવે ભારે ભારેભારે ચાવીઓ લાવી નોકર ઉપરે ત્યાં સુધી આ-વનારને ખોટી થયું પડતું. દાર્જિલિંગનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ડૉ. ક્રેબેલ લખે છે કે 'તેની સંપત્તિમાં પુસ્તકો અને લેખોથી ભરેલી ચાર પેડીઓ હતી. થોડાં ખમીસ અને એક જ જમ્મુ ગળે (જે તે દલેશાં પહેરી જ રાખતો અને જે પહેરીને મરી ગયો) તે સિવાય વધુ કપડાં પછુ તેની પાસે નહોતાં, થોડાક ઓઝાડ ને રાંધવાનું એક જ વાસણ હતું. ખોરાકમાં માત્ર ચા ને જૂજ ભાત લે લેતો. એક સાદી ઉપર બેસતો અને સૂઈ પછુ ત્યાં જ રહેતો. રાત્રે પછુ તે ગોપાક ઠાડતો નહિ, દિવસે ક્યાંય બહાર જવાનું તેને મમતું નહિ. ઘર, તમાકુ કે બીજા માદક વસ્તુઓનો સ્પર્શ પછુ તે કરતો નહિ.'

નવ વર્ષની મહેનતને અંતે તેનું કોશનું કામ તો પૂરું થયું; પછુ તેનું મૂળ બેય હજી પાર પડ્યું ન હતું. પોતાની જાતિ અને ભાષાનું મૂળ શોધવા માટેના પ્રયત્નોના વિચારમાં જ રાત ને દિવસ તે મશગૂલ રહેતો. કોઇકોઈવાર તે એકલો જોડા, ધ્યાનમાં ભીતરી જતો, તો કોઇવાર વિચાર આવતાં વળી રિમત કરતો. પુરાણકાળના ઓરિયાની વિચારચુષ્ટિમાં તે એટલો રમ્બેપચ્છો રહેતો કે હાલનાં યુરોપનો ખ્યાલ પછુ ખુલી ગયોયો જણાતો. તેની અભિલાષા તો દહાસા જમને સ્નાના બેમૂલ તિબેટી સાહિત્યોદયમાં અં-ગાદન કરવાની ને પછી ત્યાંથી આગળ જવાની હતી, એટલે કલકત્તામાં રિયરબેસી રહે તેને એન કેમ પડે ?

એટલે ૧૯૩૬માં તેણે કલકત્તા છોડ્યું અને ટિટાન લિયા ગયો. તેનો વિચાર જૂતાન, સિક્કીમ ને નેપાળ એજ સ્થાનો હતા. કર્નલ લોહકે તેને પોતાના બંગલામાં રાખવાની જાહેર્ય કરી, પછુ તેથી કંઇ લોકસમુદાયનો સાચો સમાગમ, પરિચય અને અભ્યાસ થઈ શકે નહિ

ધારાધર

દરમા એકમાં આવી હતી તેથી આ બીજા મમ્મત છત્રી એ એકમાં સમવલ્લભા પ્રભાણે કિર્તીમાંથી કાઢેલા આન પ્રાસાર વંચુ, નેરેલી કે અશાન્ત પાના વડે સફાઈ અને સાવચેતીથી કાપી કાઢીને એવામાં આપણાં વિજયની દાણગતી કે મીઠામની જેવા નાના કીરાના પ્રકારના આણે ફરતાં થીત પર કોઈ એકી માનવ ચોક્કસ પડશે. પણ એકબી આદરે કે-મિ મળી છે.

એટલે એ તો કર્મકર્તા આરંભણ માનપૂર્વક નકારી એ દેશનાં કૃપણમાં રહેવા લાગ્યો. જોઈએ તેને મારે જની તેટલી કાળજી રખાવી; પણ જતાં તેની મુશ્કેલી તેજે ન છોડી. તે ગોકરને મલિને ચાર રૂપિયા પગાર આપતો ને એટલા જ અર્થમાં પોતાનું અર્થ નિભાવતો!

હાસા તો તેવાથી જવાબું નહિ, પણ એકાદ વર્ષ આગ અબાસમાં ગાળી તે પાછો કલકત્તે આગ્યો અને જીવન પળા વિદ્વાનોને મળ્યો. આ વખતે તેનું પર કેવું હતું તે વિશે ડૉ. મજાન નામના એક વિદ્વાન લખે છે: 'સોમા કાંદોલીનો વિચાર આવનાં લાગણી અને પ્રેમથી માફ હૃદય બરાબર આવે છે. ઈચ્છાં જતાં મહેસાં મેં તેનું તિબેટી વ્યાકરણ અને કેસ નેપાં દનાં, પણ એશિયાની એક સમૃદ્ધ ભાષા જાણવાનો મારો પુરસ્કો કરનાર એવા પુરુષને રૂબરૂ મળવાનો મને મોગ મળશે એ તો હું સ્વપ્નવત્ માનતો હતો. મેમમાં અસલ પ્રસિદ્ધ ચએલી સિપિથી મને કાંઈ જ ખુશમો થતો નહોતો, એટલે કલકત્તે આવનાં વેળ જ હું સોમા કાંદોલીને મળવા એશિયાટિક સોસાએટીના મકાન પર ગયો. અને મેં શું નેપું? મપ્પમ બાંગાનો, કેટલાયે વિચિત્ર પ્રવાસોની અસરથી સીમળાએસા મહેરાવાનો, પણ પ્રેમી પુરામિતજી અને પોતે જાણનો હોય તે બધું કહેવાને તત્પર એવો નિખાતસ રખાવનો વિદ્વાન! પણ તે બધું સરમાજ ને નિરૂદ્ધિ હતો. તેની પાસે શીખવા જવા મારે રોજ નહીં પણ કચીને જવું પડે તેમ હતું એટલે આઘાટિયામાં એક વાર તેની પાસે તિબેટી ભાષા શીખવાનું મેં કરાવ્યું. તે વાત તેજે આનંદથી સ્વીકારી, પણ એ કામ જાડશ રીતેવાનું તેજે કાંઈ પણ રીતે માન્યું નહિ. મને એટલો વખત મળ્યો પણ શરત એ કે શી વિના શીખો - સિયણપ્રેમ અને આત્માના આનંદને ખાતર. આથી વારેવારે જતાં મને થોભ થતો તોપણ જાને એટલું હું જાતો.

તિબેટી ભાષામાં રસ લેનાર ત્યાં હું એકલો જ નીકળ્યો એટલું તેની ને મારી વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ. પણ આમોસ! એ કાસો વખત એમવાઈ નહિ. મારે વહેલા નીકળવાનું હતું. જુલા પાની વખતે તેજે પેનાલી પાસે જે કુલ ત્રીસ તિબેટી પુસ્તકો દનાં તે જ્યાં જ મને આપી દીધાં. તેના એ સરખાવરેતો મારે મન અનિ મેમમાં છે. તેનાં જોઈરણ અને કેસ જે અમે કામે

કાંદોલી રજાક ખોજનો જાની

ગેસાને વાંચતા તે હું દજી દગોતાં વાપડું છું.'

સોમાના ઉદ્યમશીલ મનને જરા પણ નવરા તો ગેમી રહેવું પસંદ જ નહોતું. સરકારનું કામ પૂરું કરેલું હોવાથી તેજે ફરી પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની નજરે અમૃતનિપૂર્ણ હાસાના પિયાગ મકો અને તેમાં સંપત્તિનું અપ્રસિદ્ધ નિશાગ સાદિત્ય તરવરતાં દનાં. તેથી મેં ફરફર, અજીસીયાં સાદિત્યપૂર ને બાલાબંધારવાનું મીનનું નિઃસીમ સાસાન્ય પથરાએલું હતું અને ત્યાં મધ્ય એશિયામાં દુનિયાના પ્રખ્યાત મુળ વિજ્ઞાન પ્રમાણે મળી આવે એવી તેને આશામરી ખાતરી હતી. તેની ઉમર અઢાવન વર્ષની મધ્ય મધ હતી. એકાનગાસ, નિનિશા અને પ્રવેશ પદિસમથી તેની સમિત દરાર્જ મધ્ય હતી. એક લેખક આ સમયની તેની દશનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે 'મને તો સાચું હતું કે તેની જવાબરવાને લીધે ને ફરીથી પોતાની જન્મભૂમિમાં આવશે જ જાણ શક્ય. તેજે દજી શીખે દમ વર્ષ સુધી આ ભૂમિમાં રહીને પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી એટલું જાણી શકાય તેટલું જાણવાનો નિશ્ચય કર્યો.

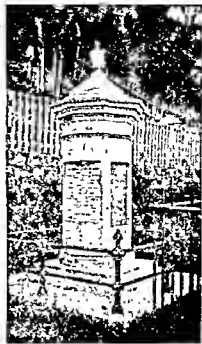
એણે વેઠેલા એકાંતવાસથી ગમે તેવા દૃઢ શરીરને પણ
પસાઇ જતાં વાર લાગે નહિ.'

પરંતુ સોમાને મગ દેડનું મદત્ત નહોતું. એના
ચિત્તમાં તે એક જ લક્ષ્ય રમી રહ્યું હતું, અને એ
સાધવા તેણે છેવટનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો સંકલ્પ
કર્તો. પોતાની આ મુસાફરી કદાચ છેવટની પણ નીવડે
એવું લાગવાથી તેણે પોતાની સંપત્તિની યોગ્ય વ્યવસ્થા
કરવાનું એસિયાટિક સોસાઇટીને સોંપ્યું.

આમ ૧૮૪૨ની શરૂઆતમાં તે ફરી લ્હાસા જવા
કલકત્તાથી નીકળ્યો. એની આંખમાં આનંદનાં અણુ
હતાં. ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાના અદમ્ય ઉત્સાહ અને વીર-
શ્રીથી તેનું મોં અમકતું હતું. પ્રજ્વલ્લ હૃદયે તે નીકળ્યો
અને પગપાળો તરાધમાં ચઢ તા. રૈઝમી માર્ચના રોજ
દાર્જિલિંગ પહોંચ્યો. અહીં તેને પૂરતા પાસપોર્ટ મેળવવા
થોડાક સમય રોકાવાનું થયું. ફરમાન ત્યાં ડૉ. આ-
ર્થિજ્ઞાલ કંમ્પેનેસે તેની વિચારમંજીમાં તેને જાણુ સલાતુ-
ભૂતિપૂર્વક સલામ કરી. લ્હાસા પહોંચવાનો યશ તે સૌ-
થી વધુ માનતો. આનંદ ને શૌર્યથી તે ખેતી બેઠો
કે 'જ્યારે હું લ્હાસા પહોંચીશ ત્યારે મારા જેની રિયનિ
પ્રાપ્ત કરવાને હોદ્દાસ, ટર્નર અને યુરોપના અન્ય
તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કેટલો ભોગ આપવા ઉત્કંઠા ધરાવશે.'

પરંતુ આ મર્થલોકમાં તેને હવે વધુ સમય રહે-
વાનું ન હતું. તા. ૭મી એપ્રિલના દિવસે તેને નાવ
આગ્યો. તેનું નિર્જીવ અને છૂંકું શરીર એનો હુમલો
ખમી ન શક્યું અને એને પાંચ દિવસ પછી તા.
૧૧મી એપ્રિલ ૧૮૪૨ના રોજ મહાપાત્રા માટે એણે
પ્રસ્થાન કર્યું. સરસ્વતીના સાહિત્યતીર્થે એણે પ્રાણાહુતિ
આપ્યો. દેવદાસના વૃક્ષરાજીના કુંજમાં, મગનચુંખી બૂ-
ધરાની પાસે, દાર્જિલિંગના સમાધિગૃહમાં એના મૃત-
દેહને દાટવામાં આવ્યો.

તેના અવસાનના સમાચાર મળતાં જ ખંજાળાની
એશિયાટિક સોસાઇટીએ એકદમ દાર્જિલિંગમાં ડૉ.
કંમ્પેનેસને શ. ૧૦૦૦ મોકલી આપ્યા અને તેમાંથી
તેની કબર ચણાવીને એ સરસ્વતીસેવક હંગેરિયન
યાત્રીનું યોગ્ય સ્મારક કરાવ્યું. દિંદી સરકારે એ સાચા
નિષ્કામ વિદ્વાનની કબરની કાયમ સંગ્રાળ રાખવાની
દાર્જિલિંગના રેસિડેન્ટને ખાસ હુકમ કાઢી ભત્રામણ
કરી. હંગેરિયન એડેંગી સન્મુખ પ્રસિદ્ધ નવલકથા-

દાર્જિલિંગમાં આવેલી સોમા કંઈસીંગી કબર

કાર ઇઓટ્રોસે (Eotros) મહાગદ્ગદે એના સાહિત્ય-
દેહની સ્તુતિ કરતાં ગિવાપાંજતી અર્પી.

પ્રાચીન ધર્મ અને ભાષાના અભ્યાસ પાછળ શૈર્ષ-
ભરી ઉપાસનાનો ભોગ આપનાર જ્ઞાનના આંદુશી
મરનાં અગાઉ ડૉ. કંમ્પેનેસ આગળ પોતાના જીવનનું
લક્ષ્ય જણાવ્યું હતું. પૂર્વ અને પશ્ચિમ એશિયા દ્વંદ્વા
નીકળવાનું મૂળ કારણ એ હતું કે તેની પોતાની જન-
તિનું મૂળ વનના હૃષ્ણોની રાજધાની હતું એવી તેની
માન્યતા ગંધાધ હતી. એટલે એના તમામ પ્રયત્નો
એ ગણિતર જાતિના મૂળ વતનના સંશોધન પાછળ
જ ખેંચાએલા હતા. આ મુત્તક તે લ્હાસાની પૂર્વોત્તર
તરફના ખામ પ્રદેશમાં તથા ચીનની ઉત્તર દેશ પર
આવેલો હતો. ત્યાં પહોંચ્યું અને ત્યાંના સાહિત્ય
તથા જીવન સાધનો વડે સંશોધન કરવું એ તેની
મોટી નેમ હતી. તેને તે પાટી આશા હતી કે ત્યાં જ
તેની મૂળ જાતિનું આદિવાસી મળી આવશે. દરમિ-
યાન વચ્ચે સમયમાં ભાંગા અને સાહિત્યનું મૂળ
સંશોધન કરવું જાને પૂર્વ નિયેટના વિદ્વાન લામાઓ
સાથે વાતચીત કરી સમાજમ વધારવો એ તેની
અભિલાષાઓ હતી. લોક અને ખાનગુમવા લામાઓ
કરનાં પણ લ્હાસાના લામાઓ વધુ વિદ્વાન હતા, તેથી

તેમનો સંગર્ભ પામવાની તેની ઉત્કંઠા હતી. આ સિવાય આવા પ્રવાસથી મળનારા ખીમ લાભો તરફ તેણે કદી ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

૧૮૨૦ના ઓક્ટોબરની ૨૧મી તારીખે તેદસાનથી તેણે પોતાને વતન લખેલા એક પત્રમાં લખેલું કે: 'મારી પોતાની જિજ્ઞાસા તમ કરવાને તથા પ્રવ્ર તરફનો મારો પ્રેમ અને ઝાણ હાજરવાને હું બહાર નીકળ્યો છું. મારી પ્રવ્રનું મૂળ શોધવાની જે નવીન જર્મનીમાંથી, મારા-દિલમાં પ્રકટી છે તેને વિધો, સંકટો કે મને તેડશે અગવડભરે પ્રવાસ વેળેને પણ હું પાર પાડીશ. આત્મા સુધી તો પરમાત્માએ દયા ખતાવી છે, અને ખીમ્નું કોઈ નવું વિક્ષિ નહિ આવે તો થોડા જ વખતમાં હું ખુનારી આપીશ કે મારી કલ્પના ખીનપાયાદાર નહોતી.'

પરંતુ, દેહાસાની પૂર્વોત્તર દિશાએ તથા ચીનની પશ્ચિમ સરહદ પર રહેતી મગિયર જ્વનિમાં પોતાના દંજેરિયન વિનુઓના એશિયાદ વડવા હોવા બોધ્યો ગોતી તેની જે માન્યતા હતી તે તેના દેહના લોકોને માન્ય નહોતી. તેઓ તેની એ પાત ત્રાપાયાદાર કલ્પના જ લેખતા. અને આપરે તો એ તેની કમજાબ હતી. દંજેરિયન ગાળા પુરેરિયન અને તુકોન્તાતાર ગાળાના મિશ્રણથી બનેલી છે એવો નિર્ણય દગણા સિદ્ધ થયો છે. પણ તેથી શું? તેથી કાંઈ તેની ધોષ-નિષ્ઠા, અડગ નિરધાર અને અપિરામ શમર્ય પ્રવ્રલોનું મુદ્દપ લેશમાત્ર એણે યત્ન નથી. અને તેની મૂળભૂત કલ્પના બોટી ફરી હોવા છતાં પણ જે બીજા પ્રવ્રલો પડે તેણે જિજ્ઞાસા આપા દરતંત્ર કરીને તેનો લંબાર જગત સમક્ષ રજુ કર્યો તેને માટે, તથા

એ જાણવા સર્વકોવિદ્ એકાગ્ર હુદિતા પ્રખર ધંડિન અને અદ્યત્માથી ધીર તરીકે તો તેના દેશમાં તેનું નામ આજે પણ મુગ્ધસિદ્ધ અને વંદનિય છે.

જર્મન વિદ્વાન બેક્સમુદરે લુએનસંગ માટે જે કહ્યું હતું તે સોમા દોશીનો ચકાચ દાણ પડે છે: 'બુદ્ધ-વિદ્યાલયની કોટડીમાં, કેવળ અભણા પરદેશીઓ પડ્યે, ફરી જેની ગિલ્ડિક્યન મુદ્દલીમાં રૂઢિને, તદ્દન પારકી ભાષાના અભ્યાસમાં રચાપચવા રહેલા આ ઉપાસકના જીવનમાં જે સત્ત્વ દેખાય છે તેને લીધે તેનું નામ શીસના વીરો કે રોમના ધર્મજોગ અનેકા શહીદ સંતો, અથવા હુએના સિપાહીઓ કે ઉત્તર યુરપના બદાદુર શોધકોની દરોળમાં આવીને જોડું રહે છે.'

કંઈક કાચા રહી મળેલા તાર્કિક વિદ્વાનોની પેટે તે બોટા ખ્યાલનો ભોગ પડેલો, છતાં એ મહા પુરુષના જેટલો નિઃપ્રીમ ભોગ આપીને જમતના સારસ્વતમ્બાદમાં સાહિત્યસોતરિવની વહેપકવનારા કરચિત જ ઉત્પન્ન થયા છે. To strive, to seek, to find and not to yeild (મુદાસિદ્ધિ માટે મથવું, જપી યાવું, ન નમવું) એ ત્રણે સોમાનું જીવન-મુગ્ધ હતું. લાલે કદાચ એની ગણના જગતની મહાન નિષ્કળ વિશૂતિઓમાં કરવામાં આવે, છતાં 'પ્રાપ્તિ' કરતાં 'પ્રાપ્ત કરવામાં પડેલા અગ'નું મદરપ દર્શો ચડિયાતું છે.

દંજેરીની પ્રવ્રલો આવો તેજસ્વી શ્રીનિનારક બાલતને રીમારે પોતરાવી સદાની મોઃ તાપ્તી મૂતો છે. જમનનાં ગાપનાશીલ નગરીઓ ને વિદાતો દાર્જિલિય જાપ છે ત્યારે એક વાર તેની સમાધિ આગળ મૌન એન્જલિસ આપ્પાવિનારહેતાં નથી.

ફોકટ ચિંતા આપણી

સોરઠા

દરિયા કાંઠે પાળ, જાંધો કે બાધો નહિ;
(જેણે) પોતે જાંધો પાળ: ફોકટ ચિંતા આપણી.

ડુંગર માથે જાડ, પાણી પાઓ કે નહિ;
(જે) જોગે આપોઆપ: ફોકટ ચિંતા આપણી.

સિદ્ધણ કેરાં જાળ, ઝીંજવો લગનાં કે નહિ,
(જે) મગે જન્મ્યા સાથ: ફોકટ ચિંતા આપણી.

અંનરનો અંગાર, હોગો ઈંચણ કે નહિ,
(જે) સજબો જીવન સાથ: ફોકટ ચિંતા આપણી.

ગુજરી ગયો છે. તેને જેવી રીતે મરવાની આશ-
અભિલાષ હતી તેવી રીતે તે 'પહેલું પગરબે જ ચાલી
નીકળ્યો.' મૉસ્કવિટો ગિત્તી તેનું નામ. હું મારું છું કે
આજે તો માત્ર ન્યૂ યૉર્કનાં પરાંઓમાં કોઇક રથજે એકઠો
નાતો ફોર્સ કે આરસનો દુકડો તેના છેડમાં અવરોધેનું
આંશમરયાન દર્શાવી રહ્યા દરો; અને પેલા 'પૂજ
બાંધનારાઓ'ના નામથી ઓળખાતા ઓદ્યોગિક વીરો-
માંના એના સાહસિક ગોદિયાઓએ તો એને કદાચ
વિસારી પણ મૂક્યો દરો. પણ હું તો પરમ સંતોષની
લાગણી સાથે આજ આટલે વર્ષે પણ તેના સ્મરણમાં
રાયું છું. એ સંતોષ એટલા માટે કે હું એક વાર એ
ઝિદાદિશ મરદ ને દસતા દિમનગાજ ગિત્તીને મળ્યો
હતો અને તેની સાથે વાતો કરી હતી.

એ વખતે હું એક છાપાનો ખગરપત્રી હતો. ગિત્તી
એ વેળા ન્યૂ યૉર્કના મેનહટન ગયો અને 'સ્ક્રિલનને
બેડી દેતી સાંકળનો ત્રીજો મકોડો—પેલા આજનો
જગવિખ્યાત બંગી મેનહટન સ્ક્રિલ—જાંધવામાં જિ-
દગીનું હમેશનું બેખમ બેનારા કોડીબંધ લોખંડી
કામગીરામાંનો એક હતો.

વાન આમ બનેલી, ગિત્તી 'આણી ચૂંચો હતો.' *
પૂજ પર કામ કરતાં છવલેણ અકસ્માતમાંથી તે
છટકો ગએલો. એક વાર જરા નીચેના એક ડેલ પર
તે ચાલતો હતો. તે જ વખતે તેના માથા પર, એ
પૂજના એક લોખંડી મિનારાની ટોચેથી, કોઇએ બે-
દરકારીની એક પકડ પડતી મૂકા. ગિત્તીએ તેને સરેરાટ
આવતી સાંભળ્યા. પણ એ સાંકડા ડેલ પર જમતીથી
આધાપાછાં થવાય તેમ નહોતું. પકડ જરાજર ગિત્તીના
માથામાં વાગી. તરત જ તે સમતોલવણું ખોઈ બેઠો.
આધાર માટે જે કાંઈ હાથ આવે તે પકડવા તેણે
ઝાવું નાખ્યું. લાગવતલાત, એક પાટિયું તેના હાથમાં
આવ્યું. તેણે તેની આસપાસ હાથના આંકડા બીડ્યા.
પણ પાટિયાંએ તેને ટેકવી રાખવાની ના પાડી અને
ગિત્તી તથા પાટિયા બંને એ ધરેરાટ કેરતી ૧૩૫ ફીટ
નીચે વહેતી નદી તરફ સફર શરૂ કરી.

* પણ 'આણી ચૂંચો સો વરસ છે' એ
કહેવત ગિત્તીના ધંધાને સાચુ પડે તેવી નથી.
અને ખરેખર એણે એ કહેવત ખોટી પાડી.

બાંધકામ પર એકેય આદમી એવો નહોતો કે
જેણે ગિત્તીને છવતો બેવાની આરા રાખી હોય. પણ
ગિત્તીએ એ સાંગી શંકા ખોડી પાડી. જે પહેલે બિલી
અને પાટિયું ધુબ્યાંગ કરતાં ગાણીમાં પડ્યાં તેની
બીજી જ પહેલે બંને તરવા માંડ્યાં ને કિનારા ભણી
ચાલી નીકળ્યાં. ગિત્તીએ પાટિયાંની હોડી બનાવી ને
પંખ વળી બળવા માંડ્યું. તે કિનારે પહોંચી શકે એટલી
સક્તિ તો ક્યાંથી રહી હોય? પણ તેને લેવા એક
ખોટ કિતારવામાં આવી અને તેને કોંઈ આણી દવા-
ખાનામાં ચોકકાઓ. આં થોડાં થોડાં મગચી એકાદ
દિવસ આરામ લેવા તે ઘેર ગયો.

આ અકસ્માતની ખગર અમારા છાપાની આ-
દિસમાં આવી. અમારા તંત્રીની બંજીમાં તો, આવા
ઊંચા ને બંગી નવા પૂજ પરથી પડતાં છતાં પેતાનો
અનુભવ કહેવા છવતો રહેનાર ગિત્તી પહેલો જ હતો,
એટલે તેને મળી તેના પરાક્રમની વાત મેળવવાનું કામ
મને સુખત થયું.

પણ બીજી જ સવારે મેં ગિત્તીને તે જ પૂજ પર
કામે ચડી મએલો જોયો! પકડે તેની ખોપરી લગભગ
તોડી નાખી હતી. તેના માથા પર જમણી જાણુના
અર્ધો શ્વેતદ્રગમ મધમપટ્ટાનો શણગાર હતો! છતાં
જે ડેલ પરથી તે આગલે દિવસે પડી ગયો હતો તે
જ ડેલ પર ઊભોઊભો તે હાંત દેખાય તેટલું તિરસ્કાર-
ભર્યું દસતો હતો!

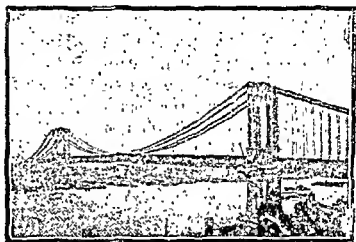
મારા સવાજના જરાજમાં પહેલાં તો તે ખડ-
ખડાટ દરેયો. 'મને કેનું લાગ્યું? સાચું કહું તો ધડી-
લાર તો હું હેજન ખાઇ ગયો. નીચે જતાંજતાં હું મારી
મા માટે પ્રાર્થના જેવું કંઈક બોલ્યો. પણ તે વેળા મોટેથી
કંઈ જાગડોનો કે ક્ષત મનમાં જ પ્રાર્થના પસાર થઈ
ગઇ એ કહી શકાય નહિ. હાથ ને મગ, પાટિયાં ને
પૂજના ગડેરા, નદી ને બધું બધું પીચડો થઇને મારી
સામે ધસતું હતું. પણ જ્યારે હું ધુબ્યાંગ કરતોક ને
એ બુતી નદીમાં ખાગણો ત્યારે મેં જાણ્યું કે હવે ભણે
તરવાની તાકાત રહી નહોતી પણ છતાં વાંધો નહિ આવે.
મારા તપેલા મગજ પર નદીનું દંડું પાણી ગાળુ મળતું
લાગ્યું અને પાટિયાને હું જરાજર ચોંટી રહ્યો. એણે જ
મને ઉગાર્યો. અકસ્માત વખતે આમ પકડી રાકાય

રાખીને મૃત્યુની સાથે ખલેખલા મિલાવી જીવનખેલ ખેલનારા વીર કામગારો.

તેની જગ્યાએ આવું પાટિયું મૂકી રાખવા માટે મેં દયાળું પરમેશ્વરનો આજાર માનીયો. પછી તો મને પેલા લોકોએ કંઈ આપ્યો અને ધરિયતાલમાં પાર્શ્વ કરી દીધો. ત્યાં દાકતરો ને નર્સો જ્યાં જાણુ હાલતાં, મચલી સફેદ પચારીમાં મને સુમારવાને તે જાણુ પે કચ્છતાં હતાં. પણ મને તો મારી મા જે પચારી કરે છે તે જ સારી લાગી, એટલે હું ઘેર ગયો. આજે તો ખુશખુશાલ છું. ફક્ત આદી જરાક દુઃખે છે. 'આટલું કહી ગિર્જાએ નરમાસથી પાટા પર હાથ ફેરવ્યો અને પોતાના પહેરણની આગળ પાટલુનમાં સંકારી દીધી.

મોતના ભેડખંધો

હોય તેમ ઇચ્છ્ય ને સેકંકની ગણતરી પર જીવન લટકાવી ને ખેડિકરાઈથી જીવન ગાળે છે તેની રોમાંચક કહાણી.

ન્યૂ યૉર્કનો નંગી મૅનહટ્ટન પુલ

ખગરગત્રીને લેણએ તેવી વાતો જેવું કાંઈ આમાંથી મને મળ્યું નહિ.

હું નિરાશ થયો. ગિર્જાને પોતાને તો આ સાવસમાં કંઈ જ લાગ્યું નહોતું. તે જોકે મૃત્યુને ઉપરે જઈને પાછો આવ્યો હતો; પણ એનાં એને કાંઈ કૌતક કે મદત્તા નહોતાં.

મૃત્યુના મુખમાંથી પાછો આવવા છતાં ગિર્જાના ગોળેથી આ પ્રસંગનું કંઈ જ દિલ યડકાવનાઈ બ્યાન કે અકસ્માતની બીજાણનાં પશ્ચાત્ત કેમ ન તીકળ્યાં તેનો ચિચાર કરતાં મેં ચોસેર નજર નાખી, તો મને ખરી હકાકત સમજવા માંડી. તેને કે તેની સાથે તે લેખંથી પૂલ પર કામ કરતા ખીલ માણસોને આમ મૃત્યુની લગોમજ જાણ આપવામાં કંઈ નવાઈ જેવું ન હતું. એ જોખમભરેલી દુનિયામાં તો તેઓ સૌ વારંવાર મૃત્યુ સામે જાટકાતા—જાતરમાં જેમ માણસો અલ્પાય છે તેમ. ગિર્જા જરા વધારે જોરથી જાટકાયા હતાં એટલું જ. એટલે તેઓ એથી જરા પણ ખાસ અત્નવળ કે ખુશ નહોતા થયા.

પૂતની કમાન પર, ધરનીપી લગભગ સવાત્રણ સો શીટ જામે જવું એ મારે માટે તો આકાશમાં હિડવા જેવું હતું. પણ ત્યાં એ મિનારાઓની ટાચ પર જે કોટીખંડ કામગારો કામ કરતા હતા એ તો લટકનાં દેરાંગના

જનાવેલા જૂના પૂતો પર, જલે જમીન પર જ આવના હોય નહિ તેટલી બેદરકારીથી આંટા મારતા હતા. એ જાણએ પપન તેમનાં કપાડાં મનઓની જેમ ફફડાવતો હતો, અને કોઈકોઈવાર તો એના આંચકાથી પાતો હતો કે સમતોલપણું જાળવી રાખવા માટે તેઓને પપનની સામે વાંકા વળી જવું પડતું. અને એમાં જે પડ્યા તો ફક્ત સંધા નળુએ શીટનો જુરકો! પણ એ જાણો તેઓને મન કાંઈ દિસાળ જ નહોતો. દૂરદૂરની લરીમાંથી તામ્ર ત્રાલયૂમ ખીલા અવકાશમાં ફેંકાતા અને એ જગ્યાને એ કામગારો દેવ પર બિખાબિયા ડોલમાં ઝીલી લેતા. માંડમાંડ આજ ઈશ્વ પહેલા પાટિયા પર તેમને આવજન કરવાની હતી. એટલે એમાં જરાક લયડયા કે છેલ્લી જાણોના સમરાગ જહોય! એવા અકસ્માતોમાંથી અગ્ની જતારા ગિર્જા જેવા લાગમશાળી તો કોણ જ નીવડે.

ફરીવાર મેં ગિર્જા તરફ તારીને નજર નાખી. તે મને જ નીરખી રહ્યો હતો.

'આ—આ—કરવાની તમારી દિમર કેમ ચાલે છે?' મેં પૂછ્યું.

‘એમાં કંઈ જ નથી. અમને તો મદાવરો પડી ગયો છે. પવન અને જોખમ એ તો આ ધંધાનાં જ એજો છે; અને અમારા ધંધાનાં તો એ દાડમાં જોતરી ગયાં છે. અમને એ રમત જેવું છે. હિલકું, આજો દહાડો જમીન પર જ રહેવાની કામગીરી અમને નવે દેવે મળે તો. તો અમારામાંની ધણીખરાની સ્થિતિ જળા ધગરની માંછલી જેવી થાય! હું ધરડો સાડું અને આ જીવનખેડમાં ભાગ લેવા કેવળ અસક્ત જાની જાઉં ત્યાં સુધી મારી ઉમેદ તો આ જ ધંધા કરવાની છે. અને પછી,—પછી પણ જો મારો પડીને પચારીમાં હું મરીશ તો તો હું અવગનિયો જ થઈશ. આ ધંધામાં ધણીખરા જાય છે તેમ મારે પણ પહેલું પંચરખે અહીં અદરથી જ સ્વાસ્થી નીકળવું છે. અમે મરતા નથી પણ મરી “જઈએ” છીએ.’

અને ખરેખર, જિલ્લીની વાતમાં જરાયે અતિશયોક્તિ કે ડંકાસ નહોતી. એની એ વાત એટલી અસરકારક હતી કે તે સાંભળીને હું ચારે કોર નજર ફેંકવા લાગ્યો અને મારી આત્મપાસ કામ કરના કામગારોના ચહેરા તપાસવા લાગ્યો.

આવો કપરો જીવનખેડ ખેડવારા માથાસને ધડ-પણ આવવાનો વખત જ કપાથી રહે? એમાંના ધણીખરાએ તો હજી ત્રીજો દાયકો મેં નહોતો વટાવ્યો. જીવાનડા, કુસ્તીયાજી, કોલેજના ફૂટબોલની રીમમાં જેવા વચળા જીવાનો હોય છે તેવા જ બધા હતા.

‘તમારા આ કામમાં પડીને ઘડપણ સુધી પહોંચે એવા કેટલાક?’ મેં જિલ્લીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ખરૂ છે, ઝાઝા નહિ.’ તેણે કજ્જર કર્યું. થોડાક આધિગિયા છે—આલીસ પિરતાલીસ વરસના. પણ એ તો મુકાદમ અને એવે જોવે દરજ્જે ચડી ગયેલા, અને કામગારની કામગીરી વખતે ભાગ્યને આધારે જ બચી ગયેલા. અને અસારે તો એ કોષ્ટક જ વાર અહીં ઉંચે આવવાવાળા. આઈસમાં અને ચાઈમાં જોડાળેલા નકસા ઉકેલે અને અમને હુકમ કરે. પણ સેંકડે ગેવું ટકા એવી જિંચી પાપરીએ ચડી શકતા જ નથી, અને એટલી ઉંમરે પણ પહેલ્લી શકતા નથી. આવો દરેક પૂલ અને આજના જમાનાના દરેક મગન-સુખી રકાષ્ટકેપર મકાનના પતથરો એક, બે, અને કોષ્ટકોવાર તો ૭૭ લોખંડી મનુષ્યના લોહીથી સંધાયા

છે. એ ઉપરાંત કોરખાનાં પર કેટલા આઈમના બેરો મરી જાય છે તેની તો કોઈને જાણ પણ થતી નથી. છતાં તમારે ગુણી કરી હોય તો આવો દરેક પૂલ ‘અને દરેક’ માળો અમારા જેવા ઝોઝામાં ઝોઝા બજાએના રમણક્તલો તો છે જ: કોઈ મકાન પર કપાંક-સાતો. આંક ટેબાલ તો જાણ્યો કે એ મકાન એટલે પહેલ્લી સારે એક કામગાર પોતે પડી જવાથી અથવા મોતા પર કંઈક પડવાથી મરી ગયેલા. દરેક અકસ્માતે એવો એક સાતો આંક મકાન પર ઉમેરાય છે, અને એ કામ પૂરું થાય સારે એવા થોડાએક બાઈબિબોને સદાને માટે તે કામ પર રહેવા દષ્ટિ બાકીના લોખંડી કામગારો બીજે કામે ચડે છે.

પણ આ કાંઈ હું અમારી ગદાદુરીનાં બધાં નથી. ફૂંકતો. કામ કરતી વેળા અમે કાળજી તો બહુ જ રાખીએ છીએ;—અત્યંત સાવચેતી. અમારી જિંદગીની અમને કિંમત છે. તમારા કરતાં અમને જીવન જરા પણ બોલું પહોંચું નથી. પણ અકસ્માતને કંઈ થેવા જવા પડે છે? આટલા દિવસ નહિ ને કાંસે જ એ પકડ પડી. જોકે જે કામગારના દાંચમાંથી એ સરી ગઈ તેને જોળીએ દેવામાં આવ્યો.

મુકાદમો અમારી સલામતી ખાતરે કંપેદાઓ તો ધડે જ છે. આમ કરવું નહિ ને તેમ કરવું નહિ. કોષ્ટકોષ્ટ મુકાદમ તો પોતાનો માથાસ એક નાનીથી ડાલ પડતી મૂકે તોપણ તેને જોળીએ દે છે. પણ છતાં આ ધંધામાં મરી જનારા તો મરે જ છે. એ કાંઈ કાપવાથી અટકી બેસતા નથી; અને મારો વારો આવશે સારે હું પણ બધાની જેમ સ્વાસ્થી નીકળીશ.

‘પણ મને લાગે છે કે જીવલેણ અકસ્માતમાંથી તમારી જેમ બચી જનારા પણ ધણી દૂરી જ.’

‘ધણા. કેટલાકને તો મેં નજરે જોએલા.’ આ સાંભળે તો પેલા પિલિપ્પસજર્ગ પૂલ બાંધતી વેળા મારો એક સાથી બે વાર એમ લથડી પડ્યો હતો. પણ એ બે વાર કંઈ ને કંઈ લોથમાં આવી ગયું ને તેની મદદે તરીને જહાર નીકળી ગયો, અને તરત જ બીને કપડે પાછો રંધો બેચવા મંડી પડ્યો. ઉનાળો હતો તે જરા દંડક સધ!

પણ એક પેટ હતો પેટ. એની વાત જરા રમુજ ઉપજાવે એવી છે. તે જ કહેવા દો. ‘કહી જિલ્લીએ

પોતાના હાથમાંનું રથરનું મૂંચળું દૂર દે'ક્યું અને હોદા-
ના એક દેહને અદેમીને બિભે રહ્યો. મગની વાન-
કહેવાના આનંદમાં કાગે વળગવાની તેની અધીરાઈ
ઓસરી ગઈ.

‘એ પેટ એક વાર એક દેહ પર બિંધી ગએલો.
સાચેસાચ ! બિંધી જ ગએલો ! આ દેહ પહેાળું
પાટિયું એની ગેય જાણુ બીજું કંઈ નદિ, ને એના
ઉપર બિંધી ગએલો ! સ્વપ્ન આવે કે પડખું ફેરવે તો—
ભ્રમ કરતોકને જાણે શીટનો ભુરકો ! અને એ પશુ દે
પડ્યો તેની મગની કુમારદાર નદીમાં નદિ. એ તો
કાંઈ-પરના મિનારા પર કાગ કરતો હતો, એટલે ખેલો
દેહ જ રહ્યો તેવા યાદમાં ખાગત. પછી એમાં કાંઈ
જાકી રહે તેવું નહોતું.

તમને ખબર નહિ હોય. મિનારા જ્યારે બંધાઈને
જલુ બિંધે પહેાંચે સારે પછી કામગરો જપોરના નાસ્તા
માટે નીચે બાંધતા નથી. એ વખતે તો નીચે આવવું
ની ઉપર જતું એ તો એક લાંબી મુસાફરી થઈ પડે.
એટલે અમે અમારા કાતાના ડગરા લઈને જ સવારે
દાદરા ચડીએ અને જપોરની વિદસલ યાગે કે એક
કલાક માટે જાણું ફેંકી દઈ ત્યાં દેહ પર જ બેસીને
ડગરા ઉપાડીએ.

ઉપર આકાશ, નીચે મગનોનાં નાનાંનાનાં દેખાતાં
છાપરાં કે હોડીઓ અને આજુબાજુ કંઈ નદિ એવી
જગ્યાએ એ નાસ્તા કરવાની કંઈ જોર મળત પડે છે.
અમે એ વખતે પૂલ પરના કામગરો મરીને ફિરતવા
બની બિંધે કદવનામાં બિડીએ છીએ. શહેરમાં લોકોને
મરમીયા અકળામજી થતું હોય સારે અમારી આસપાસ
કંઈ મધુર પવન સુસવાટા કરતો હોય ને મિનારા પરની
દેહો મગના દીવકા ખાની હોય. એ વખતે જપોર-
ની એ રત્નમાં ભાતું ખાઈ રહ્યા પછી અમે સ્વર્ગે
દીગકતો આંખકામ ઉપરનો કામગાર દુનિયાબરમાં
સાથી સંતોષી અને સુખી મરુણ છે.

મને લાગે છે કે એના જ સ્વર્ગીય સુખમાં યુ-
વનાન બનેલો પેટ ભાનાનો ડગરા લઈને એક દેહ પર
ઘોડો પલાંગી ખાતા બેઠો. ન્હાં થોડું ઉપર નજર
નાખતો નાખતો તે ખાતો હતો. દેહ જોરે સમજું
તું કે એ શાના વિચાર કરતો હતો. પરના કે કુંડળ-
કળીસાના તો નદિ જ. પેટી પડેજોડો નહોતો. અને

ધણખરાં પરણતા જ નથી. એ પરણવાનો ધંધો
બેખમજરોલો છે. પૂલ ખાંધનાર સાથે પરણવા ખુશી
હોય એવી છોકરી જ પહેલાં તો ન મળે, અને જો
કદાચ કોઈ મળી આવે તો બીજે જ દિવસે એ ભાષ-
સાહેબ પોતાનો બુનો ધંધો છોડીને બીજો કોઈ વધુ
સજામત ધંધો શોધતા નીકળવાના ! કેમકે અમે પર-
ણીએ તો અમારી નવોદા અમને આ કામ પર ફરી
ચડવા દે જ નહિ. અને આ કામ છોડવા કરતાં તો—
—વાર, વાર, પશુ એ લપ મૂકી દઉં. દૂંધામાં એ જ
કે અમે પરણતા જ નથી.

એટલે પેટી કોઈ છોકરીના વિચાર તો નહોતો
જ કરતો. કદાચ એ—વાર, મનેતેમ પશુ એ કંઈક
વિચારમાં હતો. જેમતેમ ખાઈ પરવારિને તેણે ડગરા
તે જ દેહ પર જરા આવે મૂક્યો ને પછી દે પછી
આ દેહના એ પાટિયા પર સૂઈ શકાય એમ તમે
માની શકો, તો તે એ દેહ પર જ લાગે થયો. અને
—અને પરમેશ્વરના સમ, બિંધી પશુ ગયો !

બિંધમાં ને બિંધમાં તેણે પગ ફેરવ્યો. ભાતાના
ડગરાને એ લાન વાગતાં તે દેહ પરથી ગળાંચો સારે
જ અમને ખબર પડી કે લાઇ ઘેરે છે. ડગરા તો
ખણુણુ કરતો નીચે ગયો અને દુણુણુ દુણુણુ કરતો
યાડમાં પડ્યો. પહેલાં તો અમે માર્યું કે દમજી પેટી
બેઠો ચશે અને પોતે ડગરા પાડી નાખ્યો તે માટે કોઈ
બીજા ઉપર ખીજ ઉતારી ગાળો ભાંડશે. પશુ એવું
કંઈ જાણું નહિ. એ તો એક દાચ અને એક પગ
અવકાશમાં લટકતા રાખી નમકાશં પરતો હતો.

‘દુશ્વરી મોગન એ બિંધી જ ગયો લાગે છે !’
એક કામગાર અમકાને બોલી બિંધ્યો. બીજો વળી તેને
જૂમ મારવા જતો હતો; પશુ તેણે વિચાર જાડ્યો.
ખાપી તે જાગે તો ખરો, પશુ જાગે સારે જાગે પચાલી-
માં જ છું એમ સમજીને પડખું ફેરવે તો !—સત્તામ
આલેકુમ ! અમે સૌ વિચારમાં પડ્યા કે દવે શું દાચ !
અને તો જલુ જ મલરાઈ ગયા. એક મિનિટ તો
જપા ગંભીર શાંતિમાં પડી ગયા. જોકે ખીસામાંથી
પડિયાળ કાઢી. ત્રેણું તો એકમાં જ જ મિનિટ કમ !
તેના કળાગ પર કરચલીઓ પડી.

‘જે મીનિટ, અને પેલી બુદ્ધી વિદસલ જારાડી
બિંધે. એટલે નરત જ—બોચ મગાના ! કંદો

ભાઈઓ, જે મિનિટમાં આપણે પૈરીને જગાડવો જોઈએ કે નહિ? નહિતર નિદ્રાસભ્રાંત્રીઓને એ જગાડીને તળગરો અને એરે ન—શિયારો ખસાસં થયાનો!’ જોકે માથું દસાવ્યું.

જોકેનું કહેવું સાચું હતું. એક વાઘાળી નિદ્રાસભ્રાંત્રીને કામ પર ચડાવવાને બદલે સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દે. એ વધારે બનવાનું હતું. શબ્દભરમાં નિર્ણય કરી જોકે અને હું નીસરણી પર ચડ્યા અને પૈરીની પાસે પહોંચ્યા. ટાપરથી બાર જ શીટ દૂર, સૂર્યના પ્રકાશમાં, નાના જાળકની પેઠે પૈરી ઊંધતો હતો. અસારે પણ તેનો વિચાર આવતા હું જાણે દરોગાર થઈ જતું હતું. પૈરીનું આયુષ્ય દવે બહુબહુ તો સાદું સેકંડ જાણી રહ્યું હતું. તે કેમ લંબાવવું? અમને સમજાવ્યું પડી નહિ.

એક જ માણસ પૈરી પાસે જઈ શકે તેટલી જગ્યા હતી; બીજાને તો, જે ડગલાં દૂર રહી મદદ આપી શકાશે તો આપીશ એટલું જ આશ્વાસન લેવાનું હતું. જોકે આગળ ચાલ્યો ને હું માછળ. એ ચાલતો નહોતો. પગની કુત્રીથી પણ પૈરી તળી જાય તો! હેલ પર થોડો પક્ષાંગી તે હાથ વતી દળવેદળવે આગળ વધ્યો. મેં પણ એમ જ કહ્યું.

જોકે પૈરી પાસે પહોંચે અને તેનો કાંધર પકડી લે તે પહેલાં નિદ્રાસભ્રાંત્રી વાગે તો! પાંચદસ સેકંડની જ વાત હતી. દવે તો તેનો હાથ પૈરીના કાંધરથી બે જ વેન દૂર હતો. એ . . . પકડ્યો!

પણ ત્યાં તો વજના હુલ્લવાળી નિદ્રાસભ્રાંત્રી વાગી. અને અમે ધાર્યું હતું તેમ ખરેખર પૈરી જગાડ્યો ને સફાળો બેઠો થયો. બેઠો તો થયો, પણ ઊંધમાંથી અચાનક જગવાથી રિયર ન રહી શક્યો. સમતોલપણું જોઈ બેઠો અને જાણ્યો નમ્યો. હેલને જાગવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ એક હાથ સડી ગયો. બીજો હાથે ફક્ત કોર જ પકડાઈ અને આખો લપસી ગયો! અરથી સેકંડ તો આંગળીને આધારે એ લટકી રહ્યો. તેણે ચીસ પાડી. બધાએ ઓસો પાડી. પણ જોકે મેં ઊંધાવ્યું નહિ. તેણે હેલને પગના આંગળા ઉઘાડી પૈરીનું જાવડું ઝાડ્યું અને પૈરી એક હાથનાં આંગળાં હેલની કોર પર

અને બીજો હાથ જોડના હાથમાં એમ દયામાં લટકી રહ્યો! બંને એકબીજાને અને હેલને વળગી રહ્યા.

પણ પહેલવાળી જાનવાળા પૈરીનું વજન એક હાથે આમ કેટલીક વડી જોકેથી ઝીંઝી શકાય. ? પહેલાં તો મને શું કરવું એ સૂઝ્યું નહિ. પણ આખરે કંઈક બાન આવ્યું.

‘જરા ધીરજ રાખજો; હું આવું છું, જોકે!’ મેં કહ્યું; અને પછી જોકેને ટાળીને પેટી જાણુ. જઈ મેં પણ પૈરીનો હેલની કોરનો જાગી રહેલો હાથ પકડ્યો અને પછી બંનેએ થકને તેને સીંચી લંબાવ્યા.

પરશેવે રેગ્રેજ. થકને ધડીક વાર. હેલ પર અમે બેઠા. જાણે તારનાં દોરડાં પર બેઠેલી તણ ચકલીઓ અને પછી જરા નિસંતવા થયા એટલે કાગે ચડ્યા.

આ કંઈક સારી વાત થઈ, નહિ? કહી ગિત્તીએ પાણું રખાવતું ચૂંચળું ઊંચકી લીધું અને એ હેલ રાષ્ટ્રી મૂલતા પૂલ પર ચાલ્યો ગયો. . . .

મૅસકિરો ગિત્તી સાથેનું આ માઈ પહેલું—અને છેલ્લું ઓગળાણ. એની વાત સાંભળી લઈ હું મારા છાપાની આંદિસમાં ગયો ને અકસ્માતનો હેતુ લખી કાઢ્યો. અને થોડા દિવસમાં તો જાણુ ખૂલી ગયો.

એક દિવસ અચાનક ન્યૂ યૉર્કના એક છાપામાં પાંચ લીટીનો નીચે પ્રમાણે તાર હતો:

જીવલેણ અકસ્માત!

બોગ થંનારનું મરણ!

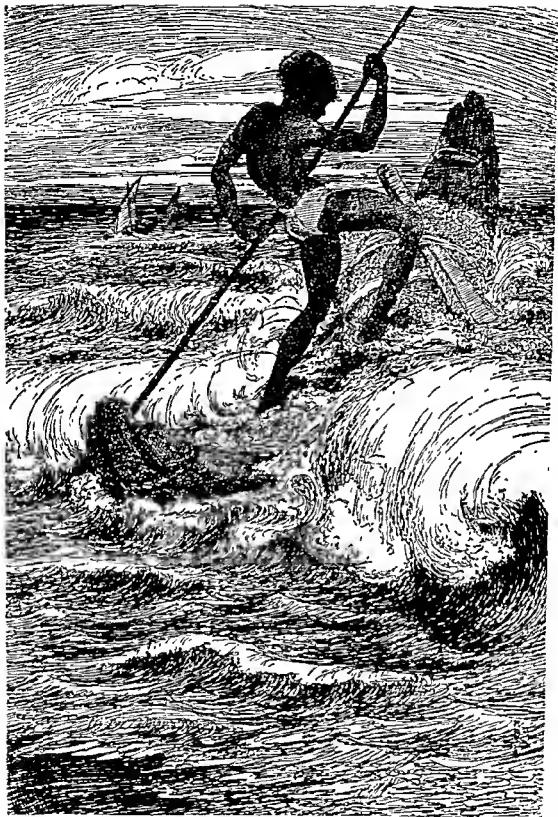
વિલિયમ ટી. રાયન, ૬૬ મૅસકિરો ગિત્તી, ફોરમેન, મિડલવેસ્ટના એક પૂલ પર કામ કરતાં બે મોડાં બીમ વચ્ચે આવી જવાથી અકસ્માતથી કચડાઈને મરણ પામ્યો છે. મરનારનું વય પાંચીસ વરસનું હતું.

ગિત્તીને અભિલાષા હતી તેમ તે ‘પહેલું પંચરખે જ’ ચાંચ્યો ગયો. પણ તારમાં ફોરમેન રાખેલો હતો તે પરથી હું સમજ્યો કે પોતે ધાર્યું હતું તેના કરતાં ઊંચી પાણીએ તો એ ચડે ગયો હતો.

પણ એણે જીતીસમા વરસનું સવાર જોયું નહિ! (અંમેજી વપરથી) શામજી લવજી આજગિયા

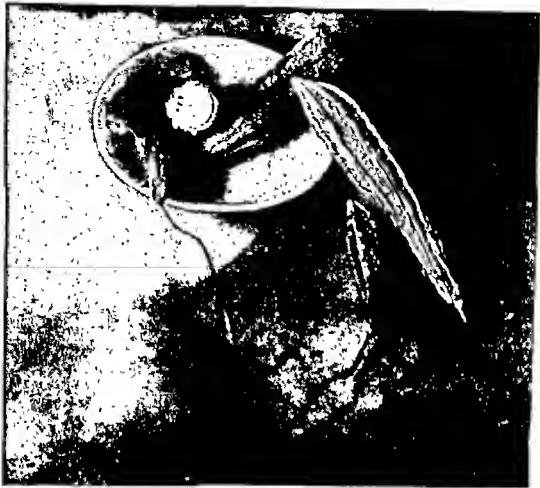
તમારો નવો ગ્રાહક નંબર

આ અંક પરની કોથળી ઉપર હશે, તે નોંધી રાખજો. દરેક પ્રકારના પત્રોત્તરકાર વખતે તે અચૂક લખવા વિનંતિ છે.

सागरकुमार

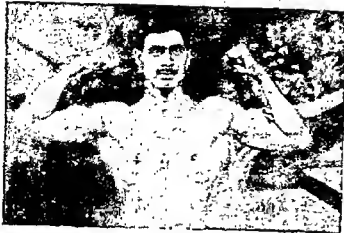
चित्रकार - रसिकदास न. श्रीवा

કાર્તિક

આ માસની દશ્ય બેબીની ફોટોગ્રાફી દર્શાવતાં હતામ પાનેનું ચિત્ર
કેલો ભવનન આ

કલા બામુક વિશિષ્ટ રચના કે વસ્તુમાં ન સમાઈ રહેતી નથી. ખરું જુઓ તો તે સર્વજ્ઞાતી છે. કોઈએવિવાસુ દર્શિને તો તે ચેતન-અચેતન, સદ્ગત-અસદ્ગત સર્વ વસ્તુમાં સર્વ રચ્યે ને સર્વે દેખાય છે. કલ્પનામાં પણ ન આવે બેબી નાઈટી મામુલી વસ્તુમાં પણ કોઈએવિવાસુ આવે તેને પડતી જડે છે અને તુલિ પામે છે. 'કાર્તિક' બેબો એક દર્શન છે. ઈ. છે તો એક સામાન્ય સાદકીય. પણ, એ આરણ્ય કાર્તિકને મોજ રકાબીમાં પડીને જે રચનાસોંદરે કલ્પના રચે છે તે વિશિષ્ટ અને આકર્ષક છે. કોઈકિરદે તેનું એ સોંદર્ય જરા કાચા દાઢપડના અસાધ્યન્ય દર્શિદેખણી ડાળું છે અને કોનેરા આપી રોકે તે બે જ રચ વડે—છાયા અને મહારાના સમાવિષય બેસા ખૂતીકેસ સાચવી તેને આકર્ષક ડાળા આપે છે. ઈ. પશિષયા જ્યાં ફોટોગ્રાફીની કળા દશ્ય કલાએ ખીલી છે ત્યાં આ પ્રકારની ફોટોગ્રાફી બે રીતે મદદરખી ચખાય છે. એક તો આપણી સાદકમાણ્યની એક વસ્તુનું pictorial record (ચિત્રરચણે નેપ—વનસ્પતિવિદ્યાનું ચિત્રરચના) રહે છે; અને બીજું તેમાં કોઈએ કરી ન કાઢેનું એનું અસામાન્ય નથા અનેરું છતાં આકર્ષક સુંદર, જન-સોંદર્ય છે. વનસ્પતિ તરીકે કાર્તિકનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે તે મારે તેના લાંબા હોંટછાણી માંડીને કપનાં બોજાં સુખીની બધી વિચિત્રો રચા ડાળા સાથે દેખાય તેવી રચના કરી છે, તથા બંદાના પ્રમેનું રચણ અને બી ફર્સ છે તેનો પણ ખ્યાલ આવે તે મારે એક કાર્તિકના બે કલા કરીને તે બનાવ્યાં છે. આમ, કાનસંબંધને એ કાર્તિક સાધી શીધા પડી તેનું ચિત્રસંવેચન આકર્ષક ને કલામય રચે છે કાર્તિક એક કલ્પને ચિત્રમાં મુખ્ય સ્થાન આપીને આનુભાવનું બે લાંબાં કાર્તિક મોડાવ્યાં છે. તે કાર્તિકાંતી દેખાવ્યાં બેનાસની આંખને બંને બાબુથી દોરી લઈ જઈને કાર્તિકા કાર્તિકના ગર્ભ તથા બી વાજા સફેદ કેન્દ્ર પર સિંધર કરે છે. બીજા ખૂતી એ છે કે આખા ચિત્રમાં પેશમાં પેરી છાયાઓ સીધી ઓળા જે બાજ છે તેની બેડાબેડા, વધુમાં વધુ પ્રકારા ધરાવતો સીધી ફોલો બાજ (કાર્તિકાનો કાર્તિકો છેડો) આવે તેમ મોડાવ્યો છે. બેનાસની આંખ આખા ચિત્ર પર ગમે ત્યાં ફરતી હોય છતાં બંને તો એ બંને બિન્દુ તેને ચિત્રના કેન્દ્ર કપાત જ લાપીને કેરે છે.

સ્વાસ્થ્ય • શક્તિ • સૌન્દર્ય

વગર કદારતે અને 'પ્રોટેક્શન' 'વિ-
ટામિન્સ' કે 'કાલ્સીફેટેડ'ની ખર-
પટમાં પડ્યા સિવાય પડોતરી, પડુઓ
ને હવે માધુર્યથી સર્વાગમ્ય સુરેખ
અને સરાજ સરીર સાચવે છે. કોથી
લેલકે, માનવસામાજ્યમાં આર્યેજ કેહને
સરીરની પડી હોય છે. 'સરીર' શું એ
નજીવાની પડુ કેહને દરકાર નથી, —
આ દેશમાં તેમ પરદેશમાં, આ દેશમાં
ખાસ કરીને. મૃત્તિના સામાન્ય નિયમે-
ના પાલનથી, નિયમિત આદારવિદાર,
નિયમિત આરામ અને સરીર નમાવવા

પૂરતા જ હલનચલનથી, વાપ, લિંદ, હાથી
પથેરે અપ્રતિબદ્ધ જન અને અ-
નોક એમસંવાર જિંદગીના મોલ બાજ
સુધી નમાવે જાય છે. હસજ આદિની
અદ્ભુત ચપલતા, પડોગોળી અવિશ્રાંત
મતિ, જળચરની અનલગીતરી છવન-
ચરણા કરા પે દુનિગ કમને હીરે
નમતી નથી. જ્યારે જીંદગી જાનુ અનેક
પ્રકારના કષ્ટમેચનાં સાધને, આદાર-
વિદારની કીજુવટ, છવનવા નમાવની
અપુનમ કુશ્મિપ્રક્રિયા વગેરે છતાં મ-
હુજાલતિ નમાસી જ્વલિએને નમાવે
જ જાય છે ને નવી ક્રેત્રક કહે જાય છે.
કેહ આકાશપ્રતિ તે કોઈ વામન, એક
કપાલક તે બીજી સરખાની શીત્રા

હીમા દેકલ જેવાં જેટ અને હાથી ગ-
જોલી આંખોવાળા આ જમાનામાં
કસાચીના વતનીમાં પરશુરામ તેદાણી-
નો આ સાથે દરારેસો સર્વાગમ્યુર
અંગવિકાસ આંખને કરે છે. વરસમાં
એકદ વખત આતું દેહસોદય જોવામાં
આવે ત્યારે આદર માનવી કેવા હોય
તેનું બાન થાયને અપૂર્વ સંતોષ થાય.
હવે ચિત્રવિષે બાઈ નેદાણીની ઉમર
૨૦ વર્ષની, વળત ૧૩૦ સતલ અને
હાથ ૫'૦" છે. એમના સરીરનો
વિકાસ ખરે જ અપૂર્વ છે. પજુ ખરી
મદતા તો એમના પ્રત્યેક સ્નાયુની
સમમાણ ખીલવણીમાં છે. વ્યાયામની
અનેક પદ્ધતિઓ છે. મત્વેકરી સધાતો
સ્નાયુવિકાસ સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ હોતો
નથી. એનું જ કંઈક આ ચિત્ર કપરથી
દેખાય છે. ખૂબ પરિશ્રમથી અને હીર્ષ-
કાળની તપસવાને અંતે રોમન વિંગ્સ,
ફોર્સ જાસ અને હૈન્ડ બેલેન્સના
અવાસથી સ્નાયુઓ આદરના ખીલી
રાક્યા છે. છતાં તરદન જોતાં સહેજ
ક્ષીણતા દેખાઈ આવે છે. હામ ફરે,
દેશમાં પ્રમાણમાં પ્રકાશ નથી અને
મકાળના નેરોશ મે મહિર્ણવ (કાંડા)નો
વિકાસ નથી. આતું જ કંઈક કેડ નીચેના
ભાગનું હશે. છતાં મુંદરતા, સમમાણતા
અને કમાસમાં બાઈ નેદાણીનું સરીર
અનેક જેવું છે. નથી એમાં કાળમીંડ
પત્થરની કોરારતા, કે નથી નપુંસકત્વ
સૂચક ચાલા જેરી નરમારા. પાણીદાર
તજવારની ચપલતા આ સ્નાયુકંવાસન-
માં છે; તેની સાથે જ દેશમતી દોરી
જેની વીજ જળસૂચક કમાસ પજુ છે.
જિન્દગીરકસ ને વેળવિરક્ટિવના દરોક
ખર્ચવા સેવનથી આ કૃત અનુષ્ઠ છે.
મેરીલાનું ૬ માસનું જન્મ્યું બાંધે બલ-
શલા માનવ ગદારથીને પડોના છડા
ભાગમાં મદાત કરે; પજુ બાઈ નેદાણી-
ના જેવાં સરીર છે ત્યાં મુધી જન્મમાં
મહોનગીસૂચક મનુષ્યદેહની કપાસના
નારા નથી પડી, એ વિચાર મુંદરતાના
કપાસકને ઓછે, આશ્ચર્ય નથી. હ.

ફેટોગ્રાફી હરીફાઈઓનું પરિણામ

પણ માસ પછી આ વખતે પાછી ઉચ્ચ ક્ષેત્રીની ફેટો-
હરીફાઈ પ્રગટ થાય છે. ગયા વખતની જેમ આ વખતે પણ
હરીફોની સંખ્યા અતિશય જૂજ છે, અને તેમાં શ્રી બલવન્ત
બટ્ટે (અમદાવાદ) તથા નરેન્દ્ર વર્મા (ન્યૂનિય-જર્મની) નાં
ચિત્રો આગળ આભ્યા છે. બાદ બલવન્ત બટ્ટે 'કરેલા' જેવા
સાદા પદાર્થોમાં લાક્ષણિક હાથપ્રકાસ અને સંવિધાન ઉતાર-
વામાં ધારી સફળતા મેળવી છે. શ્રી નરેન્દ્ર વર્મા કુદરતમાંથી
પણ એવું જ લાક્ષણિક દૃષ્ટિનિર્દુ પકડીને 'ઉછીં પાન' નામક
ચિત્રમાં જર્મનીની હિમ વરસાની શિશિરના એક સૂખ રજની
છબી રજુ કરે છે. એ ચિત્ર હવે પણ અને પ્રકટ કરીશું.

આજી ગ્રાસિક હરીફાઈમાં આ વેળા બાર્થ જ્યેન ખાંડ-
વાળા (મુંબઈ) અને બાર્થ હર્ષદ પંડ્યા (અમદાવાદ) આગળ
આભ્યા છે. બાદ ખાંડવાળાને હાથે 'કુંચનંધ્યા'નું આખું
કોઈ સિદ્ધહસ્ત કંબેરિરટને હાથે જીતવે એવું—સુંદર ચિત્ર જીત્યું
તે મટિ તેમને અભિનંદન ઘટે છે હિમાલયના એ રમણીય
શિખરસમુદાયનું સૌંદર્ય જગતમાં અપ્રતિમ ગણાય છે આ-
કાશ, ધુમ્રમસ અને માછલોનું કંતર હિસાબમાં સજ્જમાં
છત્રી લેનારને આગળનો અગ્રે અનુસવ હોય તે જ સફળ
મળે. બાદ હર્ષદ પંડ્યાએ ગાંગળાને દેખાતું પ્રસાદ રસિક
દૃષ્ટિ એવું છે. માત્ર પાણીના વિસ્તાર પર, આકાશમાં છે

તેમ, કોઈ બ્રહ્મ આકાર બેસાણુ કરતો દોત તે એ બાજ
નકામાં ખાલી ન લાગત. એ બંનેની સાથે પ્રકટ કરેલા ત્રીજે
ફેટોગ્રાફ બાદ શંકરભાઈ મોંબાસાથી મોકલ્યો છે તેમાં કોઈ
કથાના ચિત્રલ દરવ જેવું રહસ્ય જીત્યું છે. તેમાં કંતેશના
પ્રતિભાવિક આંખોએ જીએ.

બીજા નેંધિ લેવા લાયક ફેટોગ્રાફોમાં બાદ મુકુંદ રોડ
(પૂના)ના બે આંખા ફેટોગ્રાફો આવે છે. તેમણે ચિત્રવસ્તુમાં
મસંજ ઉપભવના પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ચિત્રો બરાબર કડાવ
પાગમાં દોત તે ઈલામપાત્ર પાત્રી નવ. એ બાઈને એક
ચેતવણી આપવાની જરૂર છે, કે ચિત્રો લેવામાં બીજાનો ચીજોત
પકડવું સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ અને પોતાની દૃષ્ટિથી વિષયો પકડવા.
બાદ બનાનીસરે વોરાને ચિત્રો લેવાનું ક્ષેત્ર સરસ ગણ્યું છે,
પણ વસ્તુ સોધનાં આપડી નથી. વસોના બાદ કાંતિલાલ
પટેલે સિદ્ધપુરનો નદીતટ પસંદ કરવામાં સુચિ જતાવી છે,
પણ ઘણાં પાત્રોમાંથી ચિત્ર પૂરતાં તારથી લઇને ફેટોગ્રાફ
પાડ્યો દોત તે પોતાની દૃષ્ટિની પરીક્ષા આપી રાકત. બાદ
જ્યેન ખાંડવાળાએ બીજા પણ બે સારાં ચિત્રો મોકલ્યાં છે.
તે જરેસનાં દોવાથી નેંધિ નહિ લેતાં બહાગણુ કરવી પડે
છે કે તેમણે હવે હિંદી જીવન અને પ્રદેશનાં એવાં જ
આકર્ષક ચિત્રો લેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

દેવોનું કાવ્ય

‘નવજીવન’ની ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ પત્રિકામાં કાકાસાહેબે ‘સચિની સમૃદ્ધિ’ એ ગદ્યાના ઢોલ આકારમાં દર્શન આપ્યું સર કોઈકું, પણ યુદ્ધને લીધે પત્રિકાની સાથે તે પણ બંધ થયું. આ નીચે પ્રકર થતા આકાશદર્શનના સંપત્તિ લેખો તે ૧૯૩૦ના યુદ્ધ પછીને કાકાસાહેબ જેલ ગયા ત્યારે શ્રીમંતના અંતમાં લખેલા છે. ચાલુ આકાશદર્શનના ગિરીદાસના તે ન હોવાથી તેમાં પેલી લેખમાળાનો સાક્ષાત્દર્શનનો રસ નથી; છતાં આકાશી સૃષ્ટિનું અમર કાવ્ય તે તેમાં છે જ, ને તે પણ કાકાસાહેબ જેવાની શ્રુતિસિદ્ધિ કાવ્યલક્ષિએ ટકી આપેલું; એટલે વાચકો આગળ તે રહી કરવાનો લોભ અમે રોકી શકતા નથી. કાકાસાહેબ બહાર દોલ તે તેમની ઈચ્છા મુજબ અને સચિત્ત કરવાનો અભિશાપ આજિવાય જે પાર પડત તે નથી પડ્યો એટલો ખેદ રહી નવ્ય છે.

ચન્દ્રની શોભા રાતે એટલી જાણી હોય છે કે દરોડે એને ધ્યાનપૂર્વક જોવાનું મન જ નથી થતું. અને જ્યારે એના તરફ નજર જાય છે ત્યારે ગરીબ, ચમોલા ત્રિલાસચતુર ચારહતનું રમરણ કરાવે છે. આજે સવારના નવ વાગે પરિક્ષીણ ચંદ્રલેખા નજરે પડી. દીપાવળી જાણીએ હું સૂતો હતો એટલે સૂઈનાં ઉમ કિરણની આંખ ઉપર અસર થતી ન હતી. ટાંકરદોષની કેળવણીની મીમાંસાનું ચિંતન કરતાં-કરતાં ચંદ્રલેખાએ ધ્યાન ખેંચ્યું. ચંદ્ર નજરને ફિક્કો ન લાગ્યો. ખટાસથી ઉગ્ગ્રવસ કરેલા તાંબાના રંગ અને ચળકાટની શોભા કરતાં ચંદ્રલેખાની શોભા વધારે હતી. તેમાં જે જો કાર સાવ સુરજ જાણીની હતી એના લાવણ્યની તો રાતનો ચંદ્ર પણ અદેખાઈ કરે. ચંદ્ર આના કરતાં નાનો હોય. તો જે ન શોભત અને મોટો હોત તો જે ન શોભત. એના જે જાણીનાં ચીંજાંની જાણીએ સહેજ અગત્ય હોવાનો લીધે રસિકજનના મર્મવચન જેવી લાગતી હતી. આવા ચંદ્રખંડને જાગેલા હૃદયની ઉપમા કોઈ જાગે તો અવાદારી સિંદુને રસ-ક્ષતિ જેવું લાગે. ચંદ્રલેખા આના કરતાં પાનળી હોત તો ઉતારેલા નજની ઉપમા આપી શકાત. એ પણ આપણા લોકો અભદ્ર જ ગણે, કેમકે ઉતારેલા વાળ કે નખને રાગની પેટે અસ્પૃશ્ય જ ગણવાં એછાં. આવો વિચાર કરતો હતો એટલામાં મને રમરણ થયું કે નાનપણમાં મારે મારે સોનાની કલ્પી કરાવવા માટે સોનું ખરીદ્યું હતું. એને ચંદ્ર જેવો જ કુલડીનો આકાર હતો. માન અંદરની જાણીએ એ ખરચણકી હતી. પણ ખરચના ચળકાટમાં ચંદ્ર કરતાં જરાયે બિનરસી શોભા ન હતી. કેટલે વર્ષ ચંદ્ર જોધને આજે એનું રમરણ થયું. હૃદયમાં નીસ વર્ષમાં એ સોનાનું મને રમરણ થવાનું થાદ નથી. ત્યારે શું સાચેમાય આપણે કશું બૂલી જ જતા

નથી? જોએલું અનુભવેલું જાણું કયાંક દટાએલું રહે જ છે ને પ્રસંગ આવ્યે પાપપુણ્યની પેટે ઊંડું ચાપ છે! તો તો સ્વર્ગમાં કોઇ દયતંત્ર ચિત્તચુપ્ત કે એના ચોપડા હોવાની જરૂર જ નથી. દરેકનું ચિત્ત એ જ ચિત્ત-ચુપ્તો ચોપડો. ચંદ્રને જોધને જો પાંચીસ આગીસ વરસ પહેલાંની વાન યાદ આવી તો સરજનદાર આગળ ઊભા થઇશું ત્યારે શું શું યાદ નાદિ આવે!

દરોડે દુરળીન લઇને કોઇએ ચંદ્રનો પૂજાભાગ તપાસ્યો છે? એના ખાડોકરા અને સમુદ્ર દરોડે કેવાં દેખાતાં હ? નાનપણમાં સરહાર દાહરકૃષ્ણમાં ભળ્યા હતા ત્યારે એક મોટું દુરળીન ગમે ત્યારે વાપરવાનું મળતું. કેટલી જે રાતો દાહરકૃષ્ણના જાંકડા ઉપર મૂકીને માળી છે. ત્યારે ચંદ્રજિજ્ઞ દરોડે નિદાણવાનું કેમ ન સુમ્રયું? આજે દુરળીન કયાંથી આપીએ? દુરળીન માટે આશો જારસો રૂપિયા તો મગે તે આપે; પાપ પ્રત્ય-સેવામાં ન વાપરતા દવે દુરળીન પાછળ પૈસા ખરચાય ખરા? હે રજનિનાય! દવે તારી ઉપાસના આ વાને તો શક્ય નથી. એટલે ભક્તિથી કેળવ એક નગરકાર પાદનું છું તેરલાથી સંતોષ માનજે.

અખી સન તારાએ એ ચળકવા કર્યું કેટલી મુંદરતા! જેમ દેવો મરતા નથી, અપ્સરાઓનું લાવણ્ય મ્હાન થતું નથી તેમ તારાઓની તારાળી પારી થતી જ નથી. એ અદો વચ્ચે કેટલું જાણું અંતર! તારાઓ વચ્ચે પણ કેટલું જાણું અંતર! પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચે જ ૯ કરોડ ૨૦ લાખ માઇલનું અંતર છે. અને જતાં મરજ લોકો આ વિષયને જડ કહે છે! આ અનંત આકાશમાં જડ વસ્તુ એટલી જાણી જોતી છે કે કરોડો માઇલ જડએ ત્યારે એકાદ કટકો દાખ આવે. સદરાગ રજામાં પાંચ દસ નાભિગેરનાં છુટાંજાનાં ગ્રાહ લાવવાથી કોઈ એને જગત કે અવાકાતાર કહેતું નથી; એ જ રીતે

આ વિશ્વને પણ કોઈ જડ કહી ન શકે. વિશ્વ એટલે સનાતન શાંતિનું અનંત પોલાણ. એ પોલાણ જરાજર ધ્યાનમાં ન આવે એ જાકે અત્યંત કંજુસાધથી જડ વસ્તુના થોડા કણો આમતેમ ફેંટી દીધા છે એટલું જ.

છતાં રાત્રે એ આખું પોલાણ ઘેરા નીસે રંગ ધારણ કરી ચળકતા દાંત કાઢી દસે છે.

આજે સવારે ચંદ્ર અને મંગળ અત્યંત પાસેપાસે આવ્યા દના. એ મંગળ દતો એમ દૂં માની લઉં છું; કેમકે છુપ આટલો વહેલો, આટલો ઊંચો ચડે. નહિ. અને મંગળને છેલ્લો બેઝેસો ત્યારે એ રેડિયોની આસ-પાસ ક્યાંક હતો, એટલે રેવતીના ચંદ્ર પાસે એ મંગળ જ હોવો નોંધ્યો. અમરતો તો એના લાલ રંગથી અને ઉમ તેજથી મંગળ સદજ વર્તાઈ આવે, પણ ચંદ્રની સંનિધિમાં એનું વ્યક્તિત્વ કંઈક ઝાંખું જ પડે.

એ આટલો નજીક કેમ આવ્યો ? ચંદ્ર તો પૃથ્વીનો એક કટકો. પૃથ્વીની આસપાસ ફરવામાં જ એ સમા-ધાન માને છે અને પુરાણોમાં મંગળને પૃથ્વીનો દીકરો કહ્યો છે. મંગળનું એક સંસ્કૃતનામ કુજ છે. (કુ=પૃથ્વી, જ=જન્મેસો) એટલે બંને જણ પૃથ્વીપુત્ર વધ નોટવા આવ્યા દશે ? ગ્રીક પુરાણો વાંચીને કલ્પનાશક્તિ દોષ-વનાર નરદરિને લાગ્યું કે મંગળ તો સુદહેવ છે. એને માથે શિરસ્ત્રાણ હોયું નોંધ્યો. અને સાચે જ આજની ચંદ્રચેષા ગ્રીક લોકોના શિરસ્ત્રાણ (Helmet) જેવી જ દેખાતી હતી. માત્ર એ હેલમેટના ચળકાટ આગળ સુદહેવ માર્સ Marsની આખ to threaten and commandની શક્તિ ધરાવતી લાગી નહિ. રાતના ગણ વાગ્યાથી એ બંને પૃથ્વીપુત્રો હાથમાં હાથ મિલાવી ચડના દત્તા. એમને વંદન કરીને અમે પ્રાર્થનામાં બેઠા.

વૃશ્ચિકની શોભા નેટલી એના આકારમાં છે એટલી એની દિશામાં ચે છે. એ ઊગતી વખતે લટકતો દેખાય છે, ચડે છે ત્યારે દમથ્થા ફૂદશે એમ લાગે છે અને આયો છે ત્યારે ભોપ ભેગો ચયો હોય એવો લાગે છે. સમર્પિ, મૃગ અને વૃશ્ચિક ત્રણેની એવી મજા હોય છે.

ગૃહ; આકાશની નિરજ્જતા ગર્ભ! આજથી કાચાં વાદળાં આવવા લાગ્યાં. એકુતો એને ગરલ કહે છે. પણ સવારે તો એ નહોતાં. અલારે જ ક્યાંથી આવ્યાં. ધણું કરીને બંધાતના અખાતમાંથી આવનાં દશે. જલે મોટા-મોટા હંમેાનું અથવા બગલાઓનું ટોળું સૂરજના દર્શને

દોડે છે. આ વાદળાં જરાયે ચાત્રાક દેખાતાં નથી. જેમ ઊંટ આમતેમ મૂરખ જેવાં ચાલે છે તેવાં જ આ વાદળાં દેખાય છે. સવારે વહેલાં ઊડ્યાં નહિ તેથી આટલાં મહિન દશે ? ક્યારનાં આવે છે તો ચે દરજ ખૂટનાં નથી.

આકાશમાં કશું ન હોય ત્યારે એક રીતે આકાશ મોઢું દેખાય છે; અને ઊડતાં વાદળાં વાદળાની પેઠે ફૂલાનાં હોય ત્યારે. પણ આકાશ વધનું જતું હોય એમ લાગે છે. પવન વાદળાને પોંજે છે એ પરથી આવે પણ રૂ પોંજવાની કાંઈ એવી જ યુક્તિ શોધી કાઢી નોંધ્યો. આજની આપણી પદ્ધતિ તો કણુલાલ કલાવરા તહેામતદારને પોમિસો પગવે છે તેના જેવી જ છે. એના કરતા કંઈક સારી અર્થિકસ પોંજણપદ્ધતિ શોધી કાઢી નોંધ્યો. આ યનુર્નિષા ક્યાં મુખી ચલાવીશું ?

ઓ પેલું છાં જેડું વાદળું આવે. એનો નીચસો ભાગ કળો છે ત્યાં બીનારા વધુ દશે. ઉપર બીનારા એવી એટલે એ બાણ ધોળાશ વધારે. પણ ઘડું આટલામાં ભાંગી ગયું. પેલી શું જગ્યાની ચાંચ કહેવાય ? દવે એ સાવ પાસે આવી ગયું. દવે તો દાલ જેવું દેખાય છે. ના, ના; આરસપદાર્થો કડકો લાગે છે. ના જૂઓ, અજ્ઞાસમાહોળી દાઢી છે. ગયું; દીવાલ બદાર ગયું. એને ક્યાં ગદાર જવા માટે રજા લેવાની હોય છે ?

પક્ષીઓ વગર આકાશ શોભે જ નહિ; અને પક્ષી-ઓમાં પણ ખાસ સમગી હોય ત્યારે એ શોભે. કવિએ રાગિના આકાશનું વર્ણન કર્યું છે કે રાગિના ચ નિદા, નિદયા ચ રાદિ । રાગિના નિદયાય વિમાતિ નમાઃ । ને દિવસના આકાશનું વર્ણન કર્યું હોય તો કહેન 'વાદળાં-થી સમગી શોભે છે, સમગીથી વાદળાં શોભે છે ને સમગી ને વાદળાંથી આકાશ શોભે છે.' આ કખૂરો ઊડે છે, પણ એ તો સાવ ગદ છે. એ નથી સમગીનું મદાકાવ્ય કે નથી પોપટની સોંગેટ. કખૂર મહેજ ઊડે તો ચે કામસર નીકળ્યાં હોય એવાં લાગે છે.

આજથી વાદળાંઓએ કશું કે ત્વરત બદલાઈ છે. દરેક પાણીથી લદાએલા શામળભાષ્મો આવ્યા નથી. એ તો કમિદાસનું વચન માની આવાદને પહેમે દિવસે આવવાના અને રામગિરિથી ઉપડી અલકાપુરી તરફ પ્રયાણ કરવાના. આ વાદળાં તો બાણ ચે ન પહેાએ. મરખાનાં જગ્યાની પેઠે ચણવા આમતેમ દોડ્યાં દશે. આપણે એમની પાછળ નહિ દોડીએ. આપણને બીજું ધણું કામ છે. દનાચેય અલકાપુરી કાલેલર

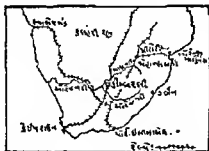
પૃથ્વીના અંધારા પેટાળમાં પાકતા વજ્રાંગી પ્રકાશ-કણ

માનવીની હાથે ખોદાયેલી દુનિયાની મોટામાં મોટી હીરાની ખાણ ટ્રાન્સવાલના પાટનગર પ્રિટોરિયાની પૂર્વે ૨૫ માઇલ છેટે આવેલી છે. તે ખાણ એટલે ૫૦૦ ફીટ ઊંડી અને લગભગ અંરશે માઇલ પહોળો એવો એક ટેકરા પરનો જંગી ખડો! ટેકરા પર ચડી ખાણની ધારેથી નીચેના એ વિસાળ ખોદાણમાં નજર નાખતાં અંદર દરફર કરી રહેલાં કાળાં ટપકાં જેવડાં માણસો છોડીની દારો જેમ દેખાય. એ ખાણનું નામ 'પ્રીમીઅર'. એ પ્રીમીઅર ખાણની આખી વાત પણ કોઇ રસિક કથા જેટલી રસમય છે. જગતિખ્યાત અદ્ભુત 'કુલીઅન' હીરા એ ખાણના જ ઉદરનું રત્ન. તે પછી તો કરોડો પૌંડની કિંમતના નામનીન હીરા એ ખાણે જગતને આપ્યા છે.

હીરા મળવાનાં ટેકાણું

ખમાં કિંમતી એરાતોમા હીરા સૌથી પાણીદાર, સૌ કરનાં કહણુ અને સૌથી વધારે ટકાઉ ચીજ છે. જગતને તેનું જ્ઞાન આજકાલનું નહિ પણ પૂર્વકાળથી થયું જણાય છે. હીરા કાપ્યાના કરતાંયે સ્વચ્છ, ગિર્મજ, પારદર્શક, અઘકદાર અને પાસાવાળો હોય છે. ખરો હીરા મોટે ભાગે રંગ વિનાનો હોય છે, છતાં પીળા કે વાદળી છાયાના પણ સદજ મળી આવે છે.

હીરા મોટે ભાગે પહેલાં તો દિંદુસ્તાન અને બોર્નિયોમાં નદીના પટમાંથી તથા દક્ષિણ અમેરિકામાં

જગતને વધુમાં વધુ હીરા પૂરા પાડનાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં હીરાનું મુખ્ય સ્થાન કિંગ્સલી છે.

* કેમન લોકો તેનું જાદુ મૂલ્ય આંકતા; પણ તેનું મૂળ નામ તે શ્રીક લોકોએ પાડેલું. તેઓ તેના ટકાઉપણા અને સખતપણાને કારણે તેને કોરમેન્ડ કે 'અજય' કહેતા. તે પછી તેને કોરમેન્ડ, ડાવાગાઉન્ડ, ડાવોન્ડ એમ કહેતાંકહેતાં અંગ્રેજ શબ્દ 'ડાયમન્ડ' = હીરા થઈ ગયો. સંસ્કૃતમાં તેને અજ કહે છે.

હીરા

આઝીઝ દેશમાં ખાણમાંથી મળી આવતા. આઝીઝ તો ઘણાં વર્ષો સુધી હીરાને માટે અત્યંતો પ્રદેશ મનાતો, અને હજી પણ સાંના મીનાસ ગીરિદક્ષ નામના હિમ્ય પ્રદેશની નદીના પટમાં કેત્યાની પાસેની જમીનમાં મરડીઆ પથ્થરોમાં ચોટેલા હીરા મળી આવે છે. પણ આજે તો હીરાની ખાતમાં અપ્રદ્યાન દક્ષિણ આફ્રિકાનું છે. દુનિયામાંના લગભગ બધા જ હીરા એ દેશ આજે પૂરા પાડે છે.

હીરા શો પદાર્થ છે?

હીરા એ કેવળ કોલસાની જ જાત છે એમ કોઈ કહે તો નવાઈ ન લાગે! આપણે માની પણ ને સપ્તાએ કે પેન્સિલ્વની કાળી અણીમાં કે ખાવળના કોલસામાં કારબન નામનું જે તત્ત્વ છે એ જ તત્ત્વ હીરામાં છે. કુદરતની અલૌકિક લીલા છે કે સામાન્ય કોલસાની જાતનો એ પદાર્થ આવા સુંદર અને વિશ્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપમાં માણૂંમ પડે છે. આજે જો કે વૈજ્ઞાનિકો કુદરતી હીરા જેવા જ બનાવડી હીરા ઉત્પન્ન કરવા ખૂબ મથે છે, પણ એમાં પૂરી સફળતા મળી નથી. કાર્યનવા બેગવાયા લોકોને અતિ દહે ગરમી આપીને ઠંડું પડવા દેવાથી નાનાનાના હીરા બનાવી સકાયા છે. એમ તો હીરાના એવા આરીક કણો જીંજી ભૂદળોમાં ચોટેલાં પણ અધ્યાત્મિક મળી આવે છે. પરંતુ ધંધાની નજરે તેની કોઈ કિંમત નથી, કેમકે કદમાં તે જાદુ જ સૂક્ષ્મ હોય છે અને તે મેળવતાં ખર્ચ જાદુ યર્ષ જાય છે.

હીરા શી રીતે મેળવાય છે

આપણે આગળ જોયું કે નદીના પટમાંથી ઘણા હીરા મળી આવે છે. પણ તે તો ઉપરવાસથી પ્રવાહમાં તણાઈને આવેલા તેટલા જ. પરંતુ તે પછી તો હવે સિદ્ધ થયું છે કે આ હીરા મૂળ તો પૃથ્વીના પેટાળમાં માટી પડે અનેકી વિચિત્ર પ્રયોગ નળાઓમાંથી જ મળે

ધબધબતા જ્વાળામુખીના શીતળ-પ્રકાશમાન પ્રપૌત્રો, જેઓ જગતમાં

છે. એ નળીઓ ખીન્નું કંઈ નહિ પણ નાનાના જ્વાળામુખીનાં મોં છે. જ્વાળામુખીનાં મોંનાં એ પોદાણું કાળકાળે હીરાવાળા કાગળાની માટીથી ભરાય નવ્ય છે. આ માટી કહણમાંકહણ અને વિચિત્ર વાદ્યો રંગની હોય છે. તેમાં હીરા-ઉપરોત્તે પલ્લ-પળી નૃત્યની પથ્થરનાં રજકણો ને ખંડોની કંઈકેઈકે હોય છે. એટલે પહેલી નજરે તો એ ગદા નકામા જ લાગે. આવા મૂલ્ય વગરના, ગદાવાળા મોટી રહેલા જ્યાંમાંથી કિંમતી હીરાને છૂટા પાડ્યા એ સહેલ વાત નથી. જે દન વળનના ખડક તોડી છૂટા પાડે ત્યારે સરેરાશ ૧ કરોડ ન વળનના હીરા તેમાંથી મળે! ખીન્ન સંદેશમાં કહીએ તો ૧ આંસ (અઢી તોલા) વળનના હીરા મેળવવા માટે અઢીસો દન પથ્થર તોડીને તપાસવા પડે છે!

દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો હીરાની શોધ અઘળ રીતે એક અકસ્માતથી જ થઈ. ઐરેન્જ નદીના કિનારા પરના એક ગામડામાં એક યોડુનના ઘર આગળ એક ફેરિયો માલગી ફેરી કરવા મથો હતો. ત્યાં તેણે બેઠકા છાકરાને પામકુકરી રમતાં જોયાં. તેમાંના પાંચીકા સૂર્યના તેજમાં તેણે ચળકતો જોયો. એ કંઈ બનતો દસે તે જાણવાના કુતૂહલથી તેણે છાકરાને પટાવીને તે મેળવ્યો અને પછી છાકરાને પૂછતાં જાણ્યું કે નદીના પટમાંથી તેને એ જાણ્યો હતો. કેટલાક દિવસો પછી જ્યારે તે ફેરિયો કેપ ટાઉનની પાસેના ગ્રેડામ ટાઉનમાં પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે પોતા પાંચીકા એક ડોક્ટરને જતાવ્યો. ડોક્ટરે તે જોતાજેન આશ્ચર્યથી કહ્યું. 'અરે, આ કાંઈ પાંચીકા નથી, પણ મોરો હારિન્ડ છે.' અને પછી તે

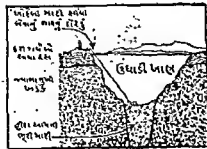
એની કિંમત ૫૦૦ પૌંડ ઉપજી! પારીક્ષમાં ૧૮૬૭ના ભરણેલા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં તે હીરા મૂકાયો. આ દિસાને પરિણામે કેટલાક સાદસિક વેપારીઓ જે પ્રદેશમાં પહોંચ્યા. જે વર્ષ પછી તેથી થે મોટો એક હીરા મળી આવ્યો. તે ૨૫,૦૦૦ પૌંડ વેચાયો અને 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સિનરો' એ નીમથી પ્રખ્યાતી પામ્યો. પછી તો વેપારીઓએ એ પ્રદેશ પર દરોડા પાડ્યો અને થોડા જ મદિનામાં એ ભાગમાં ૨૦,૦૦૦ મજૂરો ખોદકામ કરતા થઈ ગયા. પહેલાં તો તેઓ માટે તંત્ર બાંધા કરેલા; પણ પછી ધીમેધીમે કુપડા બંધાયાં અને તેમાંથી આજનું કિંગડોમ શહેર વસ્યું.

જેમજેમ સમય જતો ગયો તેમતેમ ખોદાણુ થયું છોકું કરતું પડતું ગયું. પથરાઓને સાફસૂર કરીને હીરા કાઢવા માટે ખડકની સપાટી પર લાવવા પડતા, એટલે સ્વતંત્ર માસિકના લુદાલુદા ખાડામાં કામ કરતું થયું મુશ્કેલ થવા માંડ્યું. આથી પાસેપાસેના ખાડાઓને એક જ ખાણ ગણીને એના માસિકો વચ્ચે સદકાર કરવાની જરૂર પડી અને આખરે તેમનું જોડાણ થયું. દાલ દક્ષિણ આફ્રિકાની જમી હીરાની ખાણોને વધીવડ ડી. બી.એસ નામની મોટી દંપતી ચલાવે છે.

હીરા શોધવાની રીત

હીરાને શોધવાની રીત પહેલાં એવી હતી કે હીરાવાળા જમીનમાંથી મોટાં ગડાં ખોદીને મેગરી વતી તેને લાંબી નાળાંનાનાં ચડિયાં જતાવતા. પછી તેને પાણીમાં પડાળી કાઢવ અને જીન હીરા પડાર્યો થોડા કાંટા એટલે કાંકરા ને પથ્થરનો ભાગ પાછળ પડ્યો રહેતો. એ જ્યાં એકઠા કરીને તેમાંથી દાથે હીરા લુદા પાડતા. પણ દલે તો હીરા મેળવવા માટે અતિ-સખ યુક્તિવાળાં સાધનોના ઉપયોગ થાય છે.

પહેલાં ખીણમાંના ખડકને સુરંગ ફોડીને હીરા જનારી તેના ધુરથા કરી નાખવામાં આવે છે. પછી દેશી મજૂરો એ ગડાં પાવડા વડે ખટારામાં ભરે છે. આ ખટારા તારનાં દોરડા વડે જદાર જમીનની સપાટી પર ઝેળી લાવવામાં આવે છે. નીચેના ચિત્રમાં ખાડાની ચોએર ફરતા ખટારાને ચાલવાના પાટા જતાવ્યા છે ને દૂર નાર ગ્રાધિકા દેખાય છે તે વડે તેમાંનો ભાર સપાટી પર ઝેચી ઘસ જવામાં આવે છે. જમીન

હીરા શોધવાની રીત તથા તે જમીનમાં ક્યાં હોય છે તે દર્શાવતી પ્રીમિયર ખાણની આકૃતિ.

લોકની કઠોરતા, ઐશ્વર્યના ઝળહળાટ અને સૌંદર્યના સર્વોપરિપણના પ્રતીક છે.

પર લાગ્યા પછી એને ખુદશી દવામાં પાથરી દેવાથી થોડા મહિના બાદ તેના પોર્સ છૂટા પડી જાય છે એટલે તેને મોટી ટાંકીઓમાં નાખી પાણીમાં ધુવડાવે છે. આથી ઉપરનો માટીનો દલકો ગર થોવાઈ જાય છે અને વજનદાર પથરાનો જથ્થો તળિયે રહે છે, જેમાં માત્ર એકાદબે હીરા જ હોય છે. આ હીરાઓને તેમાંથી લુદા પાડવાની રીત ધણી અગત્યકારિક છે. બીજાએકા કાંકરાઓને ચીકર પદાર્થ ચોપડેલા લોખંડના ઢાળિયા ટેંગણ ઉપર પાથરવામાં આવે છે. પછી તે ઢાળિયાને ચંચ પડે દલાવવામાં આવે છે. આથી કાંકરા નીચે સરી પડે છે, પણ હીરા ચીકણી સપાટી પર મોટી રહે છે અને તરત દાંચે પડે છે.

ખાણના કામદારો

લગભગ આ યુગ જ કામ ખાણની દલમાં વસાવેલા લાંબા વનનીઓ કરે છે. એ લોકો ખાણની દલમાં જ પોતાનાં રહેઠાણો બાંધીને રહે છે. કામ કરીને છૂટતાં તેઓ ખાણમાંથી એક નાની કણી પણ ચોરી જઈ ન શકે, એ જાળત તેમના પર સખત અપતો રાખવામાં આવે છે. ખાણની સરદારો ફરતી વાડ હોય છે અને તેને ફરતી કાંટાવાળા તારની વાડ હોય છે. એ જવાની આસપાસ વીજળીના પ્રવાહવાળા તાર હોય છે. ખાણના મજૂરોને સરદારની અંદર જ રહેવું પડે છે. કામ પ્રસંગે કોઈને બહાર જવું હોય તો તેની ખૂચ મડતી લેવાય છે.

હીરા ખોદવા માટે ધીમેધીમે અગાધ ઊંડાણમાં જવું પડતું હોવાને લીધે પહેલાં તેમાં વાળી ખાણો ખોદવાની જાદુ મુરકેલી પડતા લાગી તેથી એ પ્રયા કિચકી ખાતે હવે બંધ થઈ ગઈ છે. તેને જાદે હવે જમીનમાં ગાત એક દ્વાર રાખી ઊંડાં દર પાડવામાં આવે છે ને તે મારફતે હીરાવાળા માટી ગદાર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. સપાટી પર તો માત્ર જમીનમાં પેસી જતા બોગદાના દ્વાર સિવાય કંઈ નબ્બે પડતું નથી. આ રીતે ગમે તેટલું ખોદાણ કરીને જમીનમાં ઊંડે ને ઊંડે કશી પણ મુરકેલી કે ધારતી વિના બોગદા ખોદાયે જતાય છે. પ્રીમીઅર ખાણમાં તો હજી પહેલાં બો વાળી ખોદવાની પ્રથા જ કાયમ છે.

હીરાના ઉપયોગ

ધરણી વગેરેમાં જાદુમૂળ રત્ન તરીકે હીરાની કિંમત અને ઉપયોગ ઉપરાંત એના સખતપણાને લીધે એ

કાંપચામાં, પોલિશ (ચોપ) કરવામાં અને કોતરકામમાં વપરાય છે. ધણાને જાણીને નવાઈ લાગશે કે દુનિયાના હીરાની અડધી નિકાસ તો આપા ઉદ્યોગોમાં જ વપરાય છે; બોકે તે હીરા પણ દલકી જાતના જ હોય છે. કેટલીક વખત ધડિયાળો અને એમાં ચાલુ મનિનાં જીવં અનેક નાણુક યંત્રોમાં મનિધારક તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખડક કોરનાર સારીની અણી પર પણ હીરાકણી જ જડેલી હોય છે. પ્લેટિનમ, સોનું, રૂપું વગેરે કિંમતી ધાતુઓના તાર ખેંચવામાં પણ હીરા વપરાય છે. ચપટા હીરામાં કાણું પાડીને તેમાંથી આ ધાતુના તારને ખેંચવામાં આવે છે. હીરાના આ જતરડા મજબૂત ગણાય છે અને એમાંથી નીકળેલા તાર એકસરખી જડાઈની હોવાની ખાતરી રખાય છે. વીજળી અને રેડિયોના પોટામાં વપરાતા ખારીક તારો આ રીતે જ તૈયાર કરેલા હોય છે.

દુનિયા આખીમાં મળી આવતા હીરા પૈકી સૌથી મોટા ભાગ-લગભગ પંચવાથી ટકા તો એકલું આફ્રિકા જ પૂરું પાડે છે, અને દુનિયાભરમાં જોગન દેશો કરતાં હીરાની સૌથી વધુ ખરીદ કરનાર દેશ અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ છે. (અંમેજને આધારે)

પ્રીમીઅર ખાણના અંદરના કાચનો ફોટોગ્રાફ જેમાંથી લીધે ચડતા ખરાબના પાટા તથા તારનાં દોરડાં વાટે હીરાવાળી માટી ખેંચી જવામાં આવે છે.

શિવાજી મહારાજ નાસી છૂટે છે

બા દશાહ બોરજમે પોતાના વૃદ્ધ અને અનુભવી સરદાર રાગ જયસિંહને જ્યારે દક્ષિણમાં મોકલ્યો ત્યારે એ કસાએત્રા સેનાપતિએ માત્ર ત્રણ માસમાં જ શિવાજીને હંફાવી દાધો. તેને પ્રધર મુકામે સંધિ કરવી પડી. અને પોતાના રાજ્યનો ઘણો ભાગ આપીને, કેટલાક મજબૂત કિલ્લાઓ આપી દઇને તથા મોગલ લશ્કરમાં પોતાના પુત્ર સંભાજીને પાંચદગરી મનસખ બનાવીને, પોતાનું નાનું સરખું રાજ્ય બચાવી લેવું પડ્યું! ઉદેપુરના રાણાની માફક શિવાજીએ પણ કહ્યું કે મોગલ દરબારમાં દાગરી આપવાની ફરજમાંથી મને મુક્ત કરવો જોઈએ. મારે બદલે મારો પુત્ર સંભાજી આવશે. બાકી દક્ષિણમાં મોગલ લશ્કર ગિરનપુર-ગોવળકોંડા સામે યુદ્ધ કરશે તેમાં મદદ કરવા હું જાતે આવીશ.

સંધિ થઈ ગઇ. મેઝૂરીનું બાદશાહી ફરમાન પણ આપી ગયું. શિવાજી માટે ખિસ્મત મોકલાયો. રાગ જયસિંહની શિખામણ પ્રમાણે શિવાજી બાદશાહી ફરમાન લેવા છ માઇલ પગે આવીને સામે ગયો અને ધડીલર લાગ્યું કે શિવાજીનું વ્યક્તિત્વ મુગલાઇમાં મળી ગયું છે! રાગ શિવાજી પોતાના નાના રાજ્યમાં રાગ, પણ મોગલ સરકારના તે એક સરદાર!

રાગ જયસિંહ ઘણો વિચક્ષણ ને કુનેદગાજ હતો. તે માત્ર શરવીર લડાવેયો કે દર્ધદર્શી સેનાપતિ ન હતો. તે રાજદારી શેતરંજનો પણ અદ્દમ ખેલાડી હતો. એણે જોઈ લીધું કે મોગલ સૈન્ય ગિરનપુર-ગોવળકોંડાના લશ્કરને હંફાવે ત્યાં સુધી તે શિવાજીની મૈત્રી જપમાં આવે; પણ ન કરે નારાયણ ને જો મોગલ સૈન્ય હાંફવા માંડે, અને એ જ વખતે દક્ષિણના કુંગરકુંગરાની આવી ગજવામાં લઇને ફરનારો શિવાજી બદલે, તે દિલ્લી-આગ્રાથી હજાર માઈલ દૂર આવેલા મોગલ સૈન્યની કળર દક્ષિણમાં જ ખોદાય! એણે જીવ્યું એ પણ જોઈ લીધું કે જો શિવાજીને જાળવી રાખવાની બાદશાહી રાજનીતિ સફળ થાય તો આખું દક્ષિણ એકલે હાથે જ સાચવી રાખવાની શક્તિ શિવાજીમાં છે. શિવાજી જ

બાદશાહીના તર્તલ બને, દક્ષિણનો સમેદાર બને અને હમેશને માટે દક્ષિણ તરફની પીડા નીકળી જાય.

રાગ જયસિંહ ગિરનપુર સરકરવા ચડ્યો. શિવાજી મહારાજની સરદારી નીચેના સૈન્યે આગળ વધાને રસ્તામાં નડતા દુરમોગેને હંફાવવાનું શરૂ કર્યું. શિવાજી મહારાજની આ સેનાની ઘણી પ્રસંસા થઇ. રતનગઢિ ખજર બાદશાહી પ્રસંસાવા સાથે બેટ મળ્યું. ગિરનપુરથી દસ જ માઇલને અંતરે બાદશાહી લશ્કર આવી પહોંચ્યું. પણ ગિરનપુરનો કિલ્લો ઘણો મજબૂત હતો. અશદ્દ મુલકે-ચેદાન તોપના રક્ષસી માર હજી મોગલ સૈન્યે આખ્યો નહોતો. ગિરનપુરને ફરતું જાણે સાત આઈસનું કૃત્રિમ રણ જ હોય તેમ, આડનું ફુંકું કે પાણીનું પાવણું ક્યાંય મળે એવું ગિરનપુર શાદ આદિલશાહે રહેવા જ નહોતું દીધું!

આપી રિયનિમાં મોગલ સૈન્યની એકળે જગ્યાએ દાર થઇ. હુમલો શિવાજી મહારાજની સૂચના પ્રમાણે મળેલો, એટલે આરોપ એમના ઉપર જ ચડ્યો. જયસિંહના ખતિરખંધિ ફિલેરખાને શિવાજીને કેદ કરવાની ખજી મગજથી કરી એવામાં શિવાજીની પોતાની પેન્દાજ ગદ લેનાં દાર થઇ. બીજે શિવાજી હોય એવો બદાદુર સરદાર નેતાજી ગિરનપુરને મળી ગયો. રાગ જયસિંહે એને ઘણીચણી લાલચો આપીને પાછા તે મોગળ્યો, પણ એ અનુભવી રાગ સમજી ગયો કે શિવાજી પણ જો આમ ફરી જશે—અને ગોવળકોંડા-ગિરનપુર તે એક થઇ જ ગયા છે—તો આખું મોગલ સૈન્ય અદી જ સૂઈ જાય.

મોગલ શહે-નાશાદતને લવિષ્યમાં વખતે લાગી જાય એવો આ લશ્કર ઘા વાળો લેવા તેણે શિવાજીને બાદશાહી દબરમાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું. પ્રધરની સંધિ પ્રમાણે તે બાદશાહી તહેવાતમાં દાગર રહેવાની ફરજમાંથી શિવાજીને છૂટ મળી હતી; એટલે જયસિંહે બીજી ચાલખાજી રચી. દક્ષિણના સમેદાર જાનવાની

શ્રી 'ધૂમકેતુ'ની લખેલી 'યુગદર્શન' ગ્રંથમા 'માં હવે પછી મક્કર થનારા એ નામના, પુસ્તકમાંથી. એ ગ્રંથમા જાનું પહેલું પુસ્તક 'પાડળવા' બાદાર પરી ચૂક્યું છે.

તમને હવે તક મળી જાય એવું છે; કેમકે દક્ષિણ જીતવામાં બધા સરદારો હાર્યા છે. એટલે બાદશાહી મહેરબાની મેળવવાનું તમારે માટે રાક્ષ છે. આવી ભવિષ્યના ઉદયની વાત કરીને તેણે શિવાજીને આગ્રા જવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું. ૭ વર્ષ પહેલાં અફઝલખાનને મળવા જવા માટે શિવાજીના મનમાં જે રોકા ને વ્યાકુળતા થયાં હતાં તેવાં જ આ વખતે પણ થયાં. વખત છે ને બાદશાહ નારાજ હોય ને આ જામી બળ હોય તો? પણ જયસિંહે સોગન લીધા કે તમે અવરથ પાછા આવશો જ અને મારો પુત્ર રામસિંહ દિલ્હીમાં તમારી ખજાર રાખશે.

પોતે પાછો ફરે ન ફરે તેની કેને ખજાર છે? એટલે શિવાજી પોતાનારાજ્યનો બદોખલત કરવા ગામડે-ગામડું જોઇ વળ્યો. મોરોપેત પેથા સાથે માતા જીજ્ઞાષા રાજપ્રતિનિધિ રહેવાનાં હતાં. નેતાજી પાદર સેનાપતિ બન્યો. આમ, પોતે પાછો આવે કે ન આવે, છંબે કે મેરે, પણ આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે રાજ્ય તો ચાલ્યા જ ફરે એવી સૈની મૂચના આપીને, ઇ.સ. ૧૬૬૬ના માર્ચ મહિનાની એક સાંજે 'નવ' વર્ષના સંવાજી સાથે તે આગ્રા જવા નીકળ્યો. ૭ વર્ષ પહેલાં અફઝલખાનને મળવા જતાં જીવન, મરણ ને રાષ્ટ્રધર્મનો પ્રશ્ન જેવી રીતે તેનું અંતર વક્રોળી રહ્યા હતા, તેની રીતે આજે પણ એના અંતરમાં જિંદગીનું મંદન ચાલી રહ્યું હતું. પોતે એકલો ન હતો; સંવાજી સાથે હતો, અને બાળબચ્ચાં, માના, સ્ત્રી, સગાંસંજી સૈની છોડીને તેની સાથે ચાલી નીકળનાર ચાર હજાર વીર પુરુષો પણ હતા. મદારાજનું જીવન તેની સાથે આવતું હતું. કદાચ આપાથી પાછા નહિ ફરીએ તો?—કદાચ.... તે વધુ વિચાર કરી શક્યો નહિ.

આયમતા સૂર્યના બૂજારા રંગમાં દૂરદૂર ધૂળમાં ટંકાતું સૈન્ય જીજ્ઞાષાએ જોયા કયું—જોયા જ કયું. અને છેવટે જ્યારે એકઠું અંધારું રહ્યું ત્યારે, જીજ્ઞાષા બંને પ્રાણ પિનાનો દેડ હોય તેવા શિવાજી પિનાના રાખજરમાં પાછા ફર્યા.

આવનાંચાલનાં મૈ ઐરગાખાદ પહેંચ્યા. આખું શહેર શિવાજીને જોવાં મળ્યું. અફઝલખાનને એક પડીમાં બાર સૈન્યની વચ્ચે દણી નાખનાર, પૂનામાં પેલા શાહિસ્ત-

ખાનને મધરાતે જગાડીને બચાડનાર, આ વીર પુરુષની કીર્તિ ઠેરઠેર ફેલાઇ રહી હતી. એના વીરત્વ પર લોકો આક્રીંણ હતા. બચ્ચાં પૂછી રહ્યાં છે, આમાં શિવાજી કયા? પનિહારીએ માથે પાણીનાં ખેડો લઇ શિવાજીની ત્રવારી નિહાળવા બેઠી રહી છે. બારીમાં, ખારણમાં, ગોખમાં, બગીચામાં ઠેરઠેર લોકોની ઠંક જાગી છે અને સૈની નજર સૈથી આગળ ચાલનારા શિવાજી પર ફરી રહી છે. એની કેડે પ્રખ્યાત બખાની તલવાર લટકે છે. તેની સોતેરી મૂકના કૂચમાં જતેલાં લાલ માણેકનું તેજ રસતાની ધૂળથી ઝાંખું પડ્યું છે, પણ બાનું રહેતું નથી. લોકોએ આજે જાણે પહેલપહેલાં સ્વતંત્ર સૈનિકો અને વીર સેનાપતિ નિહાળ્યાં. પશું ઐરગાખાદનો સૂણો સફસિકદનખાન આ જગીનહારની સામે પણ ફરક્યો નહિ. શિવાજી આગ્રા જાય કે ગમે ત્યાં જાય; એના જેવો મોટો સૂબેદાર એને મળતો જાય ખરા? શિવાજી અને તેનું આર હજારનું વીર સૈન્ય શહેર સોંસરવાં નીકળીને ઉતારે ગયાં. ઐરગાખાદનો સૂણો શિવાજીને મળ્યો નહિ, તો શિવાજી પણ જાણે ઐરગાખાદમાં સૂણો છે. જ નહિ એમ પરણાથી ઉતારે જ ગયો. પછી સૂબેદાર મળ્યા આજે.

જ્યાંજ્યાં ખજાર પડે છે કે શિવાજી બાદશાહને મળવા આગ્રા જાય છે ત્યાંત્યાં લોકોની ઠંક જાગી જાય છે. ગામડાંના ખેડુતા ખેતરમાંથી ટોડીટોડીને એ મરોહા સરદારને નિહાળે છે. એનું સૈન્ય ગામને પાદર નીકળે છે કે તરત આખું ગામ બેવા દોડે છે! એની કીર્તિ, એની સાહસકથા, એનું વીરત્વ-ધેરધેર અવાઈ રહ્યાં છે. થાભણે કહે છે કે એને બખાની હાજરાદગૂર છે. ટોડીશાસ્ત્ર પ્રમાણે એણે વીર વિક્રમની પેઠે પેતાજી સાખ્યો છે. કેટલાક કહે છે કે એણે લલિમાં સિદ્ધિ મેળવી છે. કેઈ કહે છે કે એને એક ફકારે ધલમ શીખવાડ્યો છે. રસતા પર ચાલ્યું જતું એ વીર સૈન્ય ને એનો બહાદુર નાયક નિહાળીને સૈની આંખ દરે છે.

જણ મહિને શિવાજી આગ્રા પહોંચ્યો. ઐરગાખાદ બાદશાહનો મુકામ ત્યાં હતો. ત્રીજે દિવસે બાદશાહની પચાસમી તિથિ બિજવાવાની હતી અને તે દિવસે દરબારમાં હાજર રહેવાનું શિવાજીને નિર્મલય હતું. કુમાર રામસિંહ શિવાજીને દરબારમાં લઇ ગયો ત્યારે દરબારીઓની ઠંક જાગી હતી. બાદશાહની તુલા કરવા

માટે સોનારૂપનો દગ કપો હતો. દરબારીઓ અને તેમના હજુરીઓ હજારોની સંખ્યામાં હાજર હતા. ચારે તરફ રેશમી ગાંડીયા ને જરિયાનની જાળો શોભી રહી હતી. હીરા, રત્ન ને માણેકયા પૂરેલી મધુ-રાસનના મધુરની કળા ઝળાંઝળાં થઈ રહી હતી, અને સાચાં અંગૂરી મોતીનાં ખુમખાં ને તોરણ તખ્તે તા-હસને શોભાવી રહ્યાં હતાં.

છેક દક્ષિણથી આવેલા વીર મરાહને કેટલાક મોગલ સરદારો નિદાણી રહ્યા હતા. એટલામાં ખુદ બાદશાહ પોતે પધાર્યા. ઉમરાવોએ ઘૂંટ-ણીએ પડી સેજદો કર્યો. શિ-વાજીએ નમ્ર તરીકે પંદરસો સોનામહેરે ધરી અને નીસાર તરીકે જ હજાર રૂપિયા ધર્યાં.

દૂંઢી ફાટીને, વિચ્છુલ્ય ને શરીરે જરા નમેશે઼ બૈરાગ્યજેન મીઠા અવાજથી બોલ્યો: 'આવો શિવાજી રાજા!'

શિવાજીને સિદાસન સમક્ષ દોરી ગયા. શિવાજીએ નીચા વળી બાદશાહને પ્રજ્ઞ સલામ કરી. પણ 'રાજા' શબ્દમાં રહેલો કટાક્ષનો રજુકો અને ગર્ભિત અર્થ દર્શાવે તો શિવાજી સમજે તે પહેલાં તો આરંગ-જેનની આંખની હસારત થઈ અને શિવાજીને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની દરોળમાં તેની જ-આએ લઈ ગયા. દરબારનું કામ આગળ ચાલ્યું અને ત્યજે શિ-વાજી ક્યાંય છે જ નહિ તેમ તેની સામે પણ કોણેએયું નહિ.

શિવાજીએ તો રાજા જ્યોતિસદની વાતચીત પડ્યી એવી મનોરમ કહાના કરી હતી કે પોતાને બાદ-શાહ દક્ષિણની મુજેદારી આપશે, મિત્ર પેટે સખશે જિતપુર-ગોવળકોંડાની આંદીઘૂંટીની વાતો પૂછશે અને પોતે બાદશાહને જિતપુર-ગોવળકોંડાના સત્કર્મ-

નો ખરો ખ્યાલ આપશે. પણ અહીં તો શિવાજીને લેવા માટે સામે આવેલા બે સરદારો—બંને ત્રીજા વર્ગના. બાદશાહ સલામતે તેનું નામ ઉચ્ચાર્યું તે પણ મરકરીમાં! મૂઝમાં દસના દમ્ભરો ઉમરાવોની હાજરી-માં તેને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની દરોળમાં હોયો રાખી ત્યજે તેની નિષ્કુર મરકરી કરવાનો જ સૌનો હસારો લાગ્યો. દમ્ભરો આંખમાં આંદાસ્ય ભર્યું હતું. એણે કુમાર રામસિદને પૂછ્યું, 'શું આ જાધા પાંચદમ્ભરી મનસગદારો છે? હું પણ પાંચ દમ્ભરી!—રામસિદ!'

અનંત ધારે—

અનનિ-વંશરથ

અનન ધારે ફૂટતો ડુવારો
સંજ્ઞાનીનો તલો પૂર્વ આરે;
ને રેલનાં નીર અખંડ ધારે
સૃષ્ટિ તણો પાપ પિસાળ કપારો.

હસી જાંઘાં ઉત્તત શૃંગ અદ્રિનાં,
નાચી રહ્યાં નિર્ઝરે સર્વ પૃથ્વીનાં;
ખાદ્યાં ફૂસો અંતરની સુવાસે,
ને પિંધ આંખું દિગ્ કિલ્કિલારે.

એ નાચવા નિર્ઝર-ટૂપ જલને,
પળી નાજાં ગાન સદૈવ ગાવા,
હિપાદિને અંતર-પાંખડી સદુ-
પુષ્પો સમી ઉર સુવાસ ફારવા,

અનન ધારે ગુજ પ્રેમ ફેરો
સલ્લાંડઆપી ફૂટતો ડુવારો.
એ ત્રીજવા ઉર ધરી મધું હું,
ના ઉરનો કેમ લારાય કપારો?

પ્રહ્લાદ પારેખ

છે! નેનાજી પાંચ દમ્ભરી છે; અને શું હું પાંચ દમ્ભરી!
લાવ, ક્યાં છે તારું બંધન? આગ કદીને શિવાજીએ
રામસિદનું બંધન ખેંચવા પાંચ લાલો કર્યો, પણ એને
તે પહેલાં તો ફેંકેલે વ્યારેલા કોંધથી તે બેવાન થઈ
હરસામાં દળી પડ્યો!

રામસિદ દરબારની રીત-
બાનથી વારંવાર હતો. તેણે
ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, 'રાજા-
સાહેબ! ધીમે બોલો. ખુદ બાદ-
શાહ સલામતનું ખ્યાન આ તરફ
અચાપ છે! નેત્રું, દલે નામવર
શહેનશાહને સોનાથી તોળશે!'

શિવાજીની આંખમાં ખુમસ
ચાપું. એને ધડીબર ગાંડપણ
આવ્યું. આગ્રહખાનને દળ-
નારી વીરત્વ બેરેલી કીરગતિ
તેને છોડી ગઈ. એના રામ-
રેતામાં મારવાનો ને મરી શીટ-
વાનો જાણ પ્રકટેલો.

'રામસિદ!' તે ફાટી ગ-
એલા ઘોષે સાહે બોલ્યો. મુખ્ય
વજર બાદશાહને કરડી નજરે
રામસિદ સામે નેત્રું. રામસિદ
શિવાજીને શાંત પાડે તે પહેલાં
તો જવાબાપુખીમાંથી બમ્બકતા
જાણી-મીઠાક શિવાજી ઉતાર-
વળમાં બોલી ગયો, 'મારી પાસે
સેન્ધમાં કેટલા બે પાંચ દમ્ભરી

દરબારીઓએ શિવાજીના શબ્દો સાંભળ્યા હતા. દરબારી રીતભાતનો ભંગ ન થાય માટે તેઓ બોલ્યા નહિ; પણ સૈનાનાં મન વ્યગ્ર થયાં હતાં. ખુદ શહેન-શાહે અવ્યવસ્થા થતી જોઈ રામસિંહને પૂછ્યું, 'શું છે?' 'એ તો જહાંપનાહની સલામો આવેલા, પણ જંગલ-ના વાઘ એટલે અહીંની ગરમી ન ખમી સહ્યા. જરાક બેચેન લાગે છે, એને આવો દરબાર નવો છે, રીતભાત પણ નવી છે. એની ગેઝાલ્લી માટે માથું ધું.'

પાસેના દીવાનખંડમાં લઈ જઈ શિવાજી ઉપર મુલા-ખનું સુગંધી જળ છાંટતાં તે લાનમાં આવ્યો. ઐરંગ-ઝેબે બેચેન રાજાને ઉતારે લઈ જવાની રત્ન આપી. ઉતારે તો શિવાજી પહોંચ્યો. પણ શિવાજીના શબ્દો બાદશાહને કાને પહોંચી ગયા હતા. રામસિંહને હુકમ થયો કે જમ્પુરને ઉતારે શિવાજીને રાખવો અને તેની સઘળી જોખમદારી પણ તેને માથે જ નાખી.

શિવાજીને હવે કાંઈક સમજણ પડી કે આગા બાવાનું સહેલું હતું, પણ આગામાંથી દક્ષિણમાં પહોંચ્યું સહેલું નથી. ખિલપુર અને ગોવળકોંડા છ-તવાની આશા આપીને આગામાંથી જવાની શિવાજીએ માગણી કરી. પણ જવાબ મળ્યો કે 'યોડી રાવ બુઝો; પછી ચોગ્ય થશે.'

એક વખત ઐરંગઝેબની મુલાકાત મેયા માટે પણ શિવાજીએ પ્રયત્ન કરી નોંધ્યો. પણ શાહિસ્તખાન પૂનાના ધા બૂલી ગયો ન હતો. એ શાહિસ્તખાન મુખ્ય વશર જાફરખાનનો સાથો થતો હતો. સાળાએ બનેલીને ચેતાઓ હતા કે શિવાજી આંખમાંથી કણું કાઢે તેમ થય કાઢી લે છે. બનેલીએ ઐરંગઝેબને ચેતાઓ કે ભૂલેચૂકે શિવાજીને એકલા મળતા નહિ. શિવાજીને એકલા મળવાની કોઈ બૂલ કરે કે દિમલ દેખાડે એ આશા ફેકટ હતી. ફસ હજાર લસ્કરી-ઓંથી ઘેરાએલાં અકસ્તખાન પર પડેલા ધા સૈને સાંભરતો હતો. વીસ હજાર સૈનિકોથી વીંટાયેલા શાહિ-સ્તખાન પર તેના ધરમાં ધા પડેલા તે કોઈ ભૂલ્યું ન હતું. જ્યસિંહ તેને મળ્યો સારે શિવાજીના આવવાના રસ્તા ઉપર બંને બાબુ ખડી તલવારે સૈનિકો. બેલા રહ્યા હતા. શિવાજી મુખ્ય વશર જાફરખાનને મળવા ગયો સારે તેણે 'સાદ, હું બાદશાહ સલામતને વાત કરીશ' એવા બે શબ્દમાં જ વાન પતાવી દીધી.

(અપૂર્ણ)

ગણિત-જ્ઞાનલીલા

આપેલી રકમને કઈ રકમ વડે ભાગી શકાશે?

૧ આપેલી રકમને છેડે બેકા સંખ્યા હોય તો બે વડે ભાગી શકાય.

૨ રકમના બધા આંકડાઓના સરવાળાને ત્રણ વડે ભાગી શકાય તો મૂળ રકમને ત્રણ વડે ભાગી શકાય.

૩ રકમના છેડલા બે આંકડાને ચાર વડે ભાગી શકાય તો આખી રકમને ચાર વડે ભાગી શકાય.

૪ આપેલી રકમના છેડલા આંકડાને પાંચ વડે ભાગી શકાય તો આખી રકમને પાંચ વડે ભાગી શકાય.

૫ રકમનો છેડલો આંકડો બેકા હોય અને રકમના બધા આંકડાઓના સરવાળાને ત્રણ વડે ભાગી શકાય તો તે આખી રકમને છ વડે ભાગી શકાય.

૬ રકમના છેડલા ત્રણ આંકડાને આઠ વડે ભાગી શકાય તો આખી રકમને આઠ વડે ભાગી શકાય.

૭ રકમના બધા આંકડાઓના સરવાળાને નવ વડે ભાગી શકાય તો આખી રકમને નવ વડે ભાગી શકાય.

૮ આપેલી રકમમાં બેકા જગ્યાએ આવેલા આંક-ડાઓના અને બેકા જગ્યાએ આવેલા આંકડાઓના સરવાળાની બાદગણી કરતાં, શૂન્ય અથવા ૧૧ વડે ભાગી શકાય એવી રકમ ધણે તો આપેલી રકમને ૧૧ વડે ભાગી શકાય. દાખલા તરીકે ૬૧૨૭માં ૬+૨ અને ૧+૭ની બાદગણી કરતાં શેષ શૂન્ય વધી માટે ૧૧ વડે ભાગી શકાય. ૮૨૯૪૭૧૮૭માં ૮+૯+૭+૮ ને ૨+૪+૧+૭ની બાદગણી કરતાં ૨૨ વધ્યા જેને ૧૧ વડે ભાગી શકાશે, માટે આપેલી રકમને ૧૧ વડે ભાગી શકાશે.

૯ ઉપરની આઠ રીતો અજમાવતાં એમ માલૂમ પડે કે આપેલી રકમ બે કે તેથી વધુ રકમોથી ભાગી શકાય તેમ છે તો ભાગી શકે તેવી રકમોમાંથી સગ-વડ પડે તેટલી રકમોના ગુણાકાર કરી ગુણાકાર વડે જ પરલાથો ભાગાકાર કરવો. દાખલા તરીકે ૧૭૧૬ ને ત્રણ વડે તેજ જ ચાર વડે ભાગી શકાય તેમ છે; માટે ત્રણ ચોક બાર, એટલે પરલાથો ચાર વડે જ ભાગાકાર કરવો. પરંતુ આ મિશ્રણવાળી રીતમાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે એ મિશ્રણ એકબીજાને અધિભાગ્ય રકમોનું જ કરવું. એટલે પહેલાં તો અધિભાગ્ય રકમ કોને કહે તે જાણવું જરૂરનું છે. જે રકમને ૧ સિવાય બીજી કોઈ રકમ વડે ભાગે ન શકાય તે રકમ અધિભાગ્ય રકમ કહેવાય.

‘મહેતુ’

૧૨,૩,૫,૭,૧૧,૧૩,૧૭,૧૯,૨૩,૨૯,૩૧,૩૭,૪૧,૪૩,
૪૭,૪૯,૫૩,૫૯,૬૧,૬૭ વગેરે અવિભાજ્ય રકમો છે.

વંશી, જે એ અગર વધુ રકમોમાંથી કોઇ પણ
રકમ બાકીની રકમોમાંની કોઇ પણ રકમને ભાગી શકે
નહિ તે તે રકમો 'એકબીજાને અવિભાજ્ય' રકમો
કહેવાય. ૨,૩,૫,૭ એ એકબીજાને અવિભાજ્ય રકમ
છે. ૬ પોતે અવિભાજ્ય રકમ નથી પણ ૬ અને ૫
એકબીજાને ભાગી શકે નહિ માટે તે બંને એકબીજાને
અવિભાજ્ય છે. નવમી રીતમાં જે મિશ્રણ કરવાનું
સૂચ્યું છે તે દમોશાં એકબીજાને અવિભાજ્ય રકમોનું
જ કરવું, દાખલા તરીકે ૬ અને ૩નું નહિ, પણ ૬
અને ૫નું ચર્ચ શકે; ૮ અને ૩નું ચર્ચ શકે.

૧૦ પહેલી આડ રીતો અજમાવતાં ભાજક ન
જડે તો પછી ખરેખરો ભાગાકાર કરી જોવાની જરૂર
પડે છે. આવી સ્થિતિ ઊભી થાય સારે પ્રથમ ૭ વડે
ભાગી જોવું; અને પછી ૧૩થી માંડીને ફક્ત અવિ-
ભાજ્ય સંખ્યાના જ અખતરા કરવા, કરણુકે જો
ભાજ્ય સંખ્યા જેવી કે ૧૮ હો તો ૬×૨=૧૮; આપણે
આગલી રીતો અજમાવીને જ જાણી લીધું છે કે ૬
વડે તેમ જ ૨ વડે ભાગ ચાલતો નથી, માટે અદાર
વડે ભાગ નહિ ચાલે. તેમ જ ૫થી ભાજ્ય સંખ્યાનું
સમજવું. માટે ૧૩,૧૧,૧૯,૨૩, એમ અખતરા કરતા
જવું; તે એટલે સુધી કે જ્યારે અખતરાવાળી સંખ્યા
કરતાં ભાગાકાર પહેલી વાર યોછો આવે, અને શેષ
પણ વધે ત્યારે અટકી જવું અને સમજવું કે આપેલી
રકમ પોતે જ અવિભાજ્ય હોવાથી કોઇ પણ બીજી
રકમથી ભાગ ચાલશે નહિ. આમ અટકવાનું કારણ
એટલું જ છે કે જ્યારે ભાજક કરતાં ભાગાકાર
યોછો આવવા લાગે ત્યારે જો આપણે ભાગાકારને
ભાજક બનાવીએ અને ભાજકને ભાગાકાર બનાવીએ

તો નવા અખતરાવાળો ભાજક આપણે છેલ્લા જે
સંખ્યાનો અખતરા કર્યો તે કરતાં નાનો થઇ જશે.
અને છેલ્લા જે સંખ્યાનો અખતરા કર્યો તે કરતાં
કોઇ પણ નાની સંખ્યાથી ભાગ ચાલતો નથી એ
તો આપણે જાણી લીધું છે.

૧૧ કખકખને કખ તેમજ ૧૦૧ વડે ભાગી શકાય.
કખકખકખને કખગ તેમજ ૧૦૧ વડે ભાગી શકાય.
કખગથ...કખગથ...ને કખગથ... તેમ જ
૧૦૧ વડે ભાગી શકાય. કખકખકખને કખ તેમજ
૧૦૧૦૧ વડે ભાગી શકાય. કખકખકખકખને કખ
તેમ જ ૧૦૧૦૧૦૧...વડે ભાગી શકાય.

[ઉપરની ૧૧ કલમોમાંથી પહેલી ૬ માધ્યમિક
શાળાઓમાં ચાલતા ગણિતોમાં પહેલા કે બીજા પ્રક-
રણમાં આપેલી હોય છે. પરંતુ તે પ્રાથમિક શાળાના
વિદ્યાર્થીઓને અથરી પડે એમ ગણી નાનાં ગણિતોમાં
આપી હોતી નથી; એટલે બંને છે એમ, કે જ્યારે
વિદ્યાર્થી ગુણાકાર ભાગાકાર વગેરે શીખે છે ત્યારે
તેને આ રીતો સમજાવવામાં આવતી નથી. પછી
માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થતાં તેના દાથમાં મોટું
ગણિત આવે છે, પણ તેમાં તે વચમાંથી જ ઉપાડ-
વામાં આવે છે એટલે આ રીતો વિદ્યાર્થીઓને મોટા
ભાગ જાણવા પામતો નથી.

૧૦મી અને ૧૧મી કલમો લેખકે નવી ઉમેરી છે.
૯મી કલમમાં જે મિશ્રણ કરતી વખતે એક-
બીજાને અવિભાજ્ય રકમો જ લેવાનું ધ્યાન રાખવા
વિશે ઉપર લખ્યું છે તે પણ લોકાવાળાના તેમજ
ગોખલાના ગણિતમાં નથી. તેથી એ સૂચના વિના
જો બે ગણિતોમાં આપેલી આ રીત અપૂરી છે તે
જાણકે પૂરી કરી છે.]

શામજી લવજી આતગિયા

ભરતકામના આલેખ

સ્વદેશીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા સાથે દેશની પરંપરાગત કલા પણ તેનું યોગ્ય આદરણીય સ્થાન પામવી જોઈએ. ખાદીનાં કપડાં
પર પશ્ચિમી કે પરદેશી વેલ-જુકા અને કોર-કિનારનાં સુસાજનો લદ્દન વરતાં જ લાગે. ખાદીના કલ્લોગની સાથેસાથ રંગવા-
છાપવાનો જ્ઞાનો દુષ્કર સમ્પત્તિ થતો ગયો છે અને સુરોભનોની એક વખતની આપણી સમૃદ્ધ સુંદર વાડી ફરી ખીણી ઊડી
છે. ઉપરના નામનું પુસ્તક એ દિશામાં પ્રશંસાપાત્ર પ્રવલ છે. શ્રીમતી કુંવરજીવ વધીરે એમાં યોગી, બદન, ચોલકાં,
નાનામોઢાં રમાલ, ચાદર વગેરે ઉપર ભરત તથા જખામાં ઉપેક્ષી થઈ પડે તેનાં ભારતીય દમનાં નાનામોઢાં વિવિધ
ને સુંદર આલેખોનો આખ્યાં છે. સાથે રંગની મેળવણી વિશેની દ્રષ્ટી સમજણ આપી છે, અને ઘડિત જવાદરલાલ નેદરજે
તેનો આદર-લેખ લખ્યો છે. બે રંગના કલાકાર પૂકા અને સુંદર રંગરંગાણું દેશી કામજ ઉપર છપાવેલું એ આલેખ
દસ આનાની કિંમતે કુમાર કાર્યાલયમાંથી, અથવા સચનાર પાસેથી ૩, રૂપયત્રી રોડ પૂના એ સ્થળેથી ગણશે.

કાવેરીના કલાપ્રદેશમાં

હલિજીલ્લાના શિવમ-
માં એક સુશોભન

૭૮ કાલે રાત્રે હું કુંભકોનમથી અહીં આવ્યા હતાં. આજે સપરે નટરાજનું મંદિર અને જયોરે અન્ન-મલય યુનિવર્સિટી જોયાં. રાત્રે ત્રિવેંદ્રમ એક્સપ્રેસમાં કંચપરનાં લોકપ્રસિદ્ધ દેવજો જોવા નીકળ્યા. ત્યાંથી નીકળીને સીધો મદ્રાસ. હવે પીળે પત્ર મદ્રાસથી.

કુંભકોનમમાં ત્રણ મંદિરો મોટાં અને પોતપોતાની રીતે અનોખાં છે. એક સારંગપાણિનું મંદિર વૈષ્ણવોનું છે. બીજું રામસ્વામીનું પણ વૈષ્ણવોનું અને ત્રીજું કુંભેશ્વરનું શૈવોનું છે. સારંગપાણિના મંદિરનું જોપુરમ હલિજીનાં જ્યાં જ મંદિરોમાં ઊંચામાં ઊંચું છે. આ મંદિરમાં જહુ મૂર્તિઓ જોવા ન મળી. માત્ર જો હાર-પાળો સુંદર લાગ્યા. મંદિરનું સ્થાપત્ય શીર્ષગમના મંદિર કરતાં ઊંચા પ્રકારનું લાગ્યું. રામસ્વામીના મંદિરમાં પંદરેક મૂર્તિઓ પોતાના વિવિધ ભાવોનો પ્રકાશ કરતી જુદાજુદા ભંગોમાં જોઈ. દરેક મૂર્તિનો ભંગ જુદો ને એ ભંગથી ભાવ વ્યક્ત કરવાની કલાકારની ખૂબી અર્પુ. જુદા ભંગવાળી ૭ સુંદરીઓ લાવડપ ને પ્રસાદહારી લાગી. અહીં મદુરાની રાત્રિનું સ્મરણ થયું. આ ઉપરાંત જો હારપાળો ને નટરાજનો જો સરસો આકર્ષક લાગ્યો.

કુંભેશ્વરનું મંદિર પણ મોટું અને ભવ્ય છે. અહીંની ૭૮૫૨માં અને રંગભોમાં કારીગરી લારી પડી છે. જ્યાં ટેકા દેવાનો આવે ત્યાં માત્ર સ્તંભ ઊભો ન કરતાં એક ભક્તમૂર્તિ પાસે ખલાનો ટેકો અપાવ્યો છે. આવી કલાકારની ખૂબી પ્રશંસનીય નથી? આ ત્રણે મંદિરમાં સારંગપાણિના મંદિરનું જોપુરમ ભવ્ય છે. યુરોપીયન પ્રવાસીઓ પણ અહીં આવીને નવમા માળ સુધી ચડે છે ને ત્યાં પોતાનું સ્મરણ રાખવા ચાકથી સહી કરી રહ્ય છે. એઓ પણ આ નીરખીને ધડીલર થઈ જાય છે એ હકીકત અહીંની યુનિવર્સિટીના એક પ્રોફેસરના મુખે સાંભળી. કુંભકોનમમાં પણ કાવેરી ફરી વળી છે અને આખા જો જોઈને કંઈક જનની દિશા છે.

અહીંનું નટરાજનું મંદિર મારા જોએથી મંદિરોમાં મદુરાના મીનાક્ષી મંદિર પછી બીજું આવે છે. અહીં

મંદિરમાં સિંચને બદલે નટરાજની તાંડવ નૃત્ય ખેલતી મૂર્તિ છે. અહીંનું સ્થાપત્ય ઊંચી કોટિનું છે. મદુરાની જેમ સાવસાન માળનાં ચાર મોટાં જોપુરો અને દરેક જોપુરમાં મૂર્તિવિધાન જુદું. મંદિરમાં આપણા સુરસાગરથી ચારધું એક સુંદર તળાવ છે. અહીંની ૧૦૦૮ સ્તંભો વાળો નટરાજનો સભામંડપ વખણાય છે. નટરાજનાં વિવિધ સ્વરૂપો અહીં જોવા મળ્યાં એ મોટો લાભ થયો. એની પિંગત હું નિરાતે લખાણ.

હવે અન્નામલય યુનિવર્સિટી વિશે થોડું લખાણ આ પત્ર પૂરા કરીશ. યુનિવર્સિટીના અલા ગદામાત્ર શ્રી વિશ્વનાથજી આશ્પરે જો કલાક સુધી પિંગતવાર ગાદિતી પૂરી પાડી અને જ્યાં મકાનો સાથે ફરીને દેખાડ્યાં. આ યુનિવર્સિટી એ ચેટ્ટીટાડના કરોડાધિપતિ થી ઓનારેજલ રાજા સર એસ. આર. એમ. અન્નામલય ચેટ્ટી-આરના ૩૭ લાખ રૂપિયાના મદાદાનનું કૃત્ર છે. આ રૂપિયા સર અન્નામલયે એવી રીતે આપ્યા છે કે બીજા એટલા સરકારે આપ્યા જોઈએ. અને સરકારે પણ એટલા આપ્યા છે. સર અન્નામલયના રૂપિયાનું ૧ લાખ ૮૦ હજાર વાર્ષિક વ્યાજ આવે છે અને ૧ લાખ ૫૦ હજાર વ્યાજ સરકાર (મદ્રાસ સરકાર) આપે છે. વિદ્યાર્થીઓની વાર્ષિક શી ૫૦ હજાર આવે છે. એટલે એકંદરે વાર્ષિક ૩ લાખ ૮૦ હજારની આવક છે ને ચાર લાખનું ખર્ચ છે. લખનાં અને જનારસની જેમ આ 'વેસિટી-શીઅલ યુનિવર્સિટી' હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ ને પ્રોફેસરો અન્નામલય નગરમાં જ રહે છે. યુનિવર્સિટીએ ૭ ૨૦૦ એકર જમીન ખરીદી છે એમાં ૧૬ થી ૧૭ લાખનાં મકાનો આવે જોઈએ છે અને ૬૨૭ બીજા પાંચેક લાખનાં મકાનો બંધાવાનાં છે. અહારે ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટી હોસ્ટેલમાં રહે છે. પરંતુ આ જગ્યા જોડી પડવાથી હોસ્ટેલ માટે નવાં મકાનો બંધાય છે. આર્ટ્સ અને સાયન્સની કોલેજને ઉપરાંત યુનિવર્સિટી સંગીત, સંસ્કૃત અને તામીલ કોલેજો પણ ચલાવે છે. આર્ટ્સમાં એમ.એ. અને સાયન્સમાં એમ.

એસમી. મુખીની ડિગ્રીઓ આપાય છે. સંસ્કૃત અને તામીલ કોલેજ ગાંધી વિદ્યાન અને શિવરામચંદ્રી ડિગ્રી અનુક્રમે બી.એ. અને એમ.એ. માટે રાખી છે. ચિદામ્બરમ્થી અન્નામલય નગર સુધી પાછી સડક છે અને આખા નગરમાં વીજળી તથા પાણી માટે યુનિવર્સિટીએ સ્વતંત્ર સગવડ કરી છે. થોડે દૂર પહેલી કાવેરીમાંથી નહેરુ લાવીને પાણીનું સદંતર દુઃખ મટાડવાની વ્યવસ્થા યુનિવર્સિટી કરી રહી છે. ૩૭ લાખના આ દાન ઉપરાંત સર અન્નામલય બીજી કેટલીયે દાર્શનિકુલો, અજગ્રત્રો તે દવાખાનાં ચલાવે છે. ચિદામ્બરમ્ જેમ એના પ્રસિદ્ધ નટરાજના મંદિર માટે દક્ષિણ ભારતના યાત્રિકાનું ધ્યાન ખેંચે છે તેમ સંસ્કારી મુસાફરોને આ અન્નામલય યુનિવર્સિટી આર્કર્ષે છે. આ યુનિવર્સિટીની વિશેષતા, અથવા જોને ભૌતિક તરવ કહીએ તે એની નામીસ, સંસ્કૃત ને સંગીતી કૌશલ્ય છે. સંસ્કૃત ને તામીલના ગોટા વિદ્વાનોએ એમાં પોતાની સેવા આપી છે ને સાથે પ્રાચીન સાદિસના સંશોધનનું કામ પણ હાથ ધર્યું છે. તામીલ ભાષાને આ શોજનાથી બળ ને વેગ મળશે એ કાર્ય પણ એણું નથી.

આજે રાત્રે ત્રિવેંદ્રમ એક્સપ્રેસમાં તીકજાગે સવારે પહેલો કંટપરમ પહોંચીશ. હવેનો કાગળ તો મદ્રાસથી જ લખી શકાશે.

શંકર ગેક મદ્રાસ . ૭મી સપ્ટેમ્બર

ચિદામ્બરમ્ના નટરાજના મંદિરની હોડ કરે એવું ભવ્ય મંદિર શિવકાંચીનું છે. અહીં પણ ૧૦૦૦ રત્નોવાળો રાજગંડપ છે. માનવની અભિધાના મૂર્તિ સ્વરૂપ જેવું એનું એપુરુષ અને ખૂબ જ ભવ્ય ક્ષાત્રું સાત માળનું ગોપુરમ, ને એ સાતે માળમાં ભુલુંભુલું મૂર્તિવિધાનો. એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક મૂર્તિના લંગ ને ભાવ વિવિધ. ચિદામ્બરમ્ના મંદિર કરતાં શિવકાંચીના મંદિરનું નળાવ પણ વધારે સુંદર ને કલાત્મક છે. અહીં ચાર મૂર્તિઓ સુંદર લાગી. એ કાઠદેવની નદિ પણ સામાન્ય લક્ષેત્રની જ છે. મંદિરની બહાર એક ચાર રત્નોવાળો મંડપ છે. એ નાનાશા મંડપમાં ચે નથીનના. આ ઉપરાંત છત, રત્નો ને કમાનોમાં પણ કલાકારનું પ્રાવિણ્ય અને સામર્થ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે.

બીજા કાગાણી અને વામનનાં મંદિરો સામાન્ય છે. શિવકાંચી જેટલું જ ભવ્ય ને એક જાળનમાં તો

એનાથી મહત્ત્વ વિષ્ણુકાંચીનું મંદિર લેયું. એનો લોક-વિશ્વાસ ૧૦૦ રત્નોવાળો કલાકારો ને અપૂર્વ મંડપ જોયો. આટલી કલાસમૃદ્ધિ મારી આ મુસાફરી દરમ્યાન ક્યાં ચે લેઈ નથી. મદુરા જેવા કલાધામમાં પણ આવો સમૃદ્ધ મંડપ ન જોયો. આખા દક્ષિણમાં આ મંડપની જરાજરી કરી શકે એવો મંડપ નથી એવું બેચાર કલાકાર મિત્રોએ કહ્યું. રત્નોમાં આખી રામાંધણ ને મહાભારતના પ્રસંગો કોરી કાઢ્યા છે. આપણા સ્મરણમાં ચે નરત તો ન આવે એવાએવા પ્રસંગો એમાં જિતાયાં છે. આટલી સમૃદ્ધ કલાને એકઠી કરીને મૂળી બનાવે એ કલાકાર પ્રત્યે માયું નમે એટલું જો અનુપમ છે.

મદ્રાસમાં આજે બીજો દિવસ છે. અહીંનાં દ્રુમી-કેન અને મયલાપોરનાં જો પ્રસિદ્ધ મંદિરો જોયાં. પણ પેલા આગળ તો એની કલા બહુ જ સામાન્ય ને ગરીબ લાગે છે..

અહીં એક દિવસ વધારે રોકાઈને અહીંનું મ્હ. ગ્રીઅમ જોઈ લીધું. એમાંય એનો સ્થાપત્ય વિભાગ મારે ખાસ જોવો દતો. આ વિલામમાં નટરાજનાં કેટલાંક સ્વરૂપો જોવા મળ્યાં. "એ" ઉપરાંત લક્ષ્મી, પાર્વતી, રતિ અને સરસ્વતીની મૂર્તિઓ જોઈ. લક્ષ્મી અને રતિ એ બંને, વચ્ચેનું અંતર કલાકારે બહુ જ ખૂબીથી જનાર્યું છે. બંનેના વ્યક્તિત્વના સમ્પદ ને સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તથા સુરેખ કલ્પનાદર્શન વિના આયું કલાસર્જન શક્ય નથી. બંનેના મુખના ભાવ, ચરીરના ભંગની કલા અને વલોની રચના, એ બધા ઉપરથી જે ચ તદન જુદીજુદી કોટિની ફેલીઓ લાગે છે.

સ્થાપત્ય ઉપરાંત ચિત્રશિલ્પકામાં રાજત રચિત્તમાં રાજત યજ્ઞોવર્કો અને બેત્રણ મદ્રાસી ચિત્રકારોનાં આલેખેલાં મૂળ તૈલચિત્રો જોયાં. રચિત્તમાં પ્રસિદ્ધ અને છપાએલાં ચિત્રો જોઈને એમને દેવદેવીઓના પૌરાણિક ચિત્રકાર તરફે જ મેં તો ઓળખેલા. પણ મારી ઓળખાણ કરતાં વધારે વિવિધ અને વિશદ શક્તિ ધરાવનારા કલાકાર તરફે મેં એમને અહીં જ જાણ્યાં. પ્રકૃતિનાં મોતરમ ચિત્રો અને જીવનની જુદીજુદી દશાનાં વાસ-વિકે તથા હૃદયગમ પ્રસંગદર્શી જોઈને રચિત્તમાંની કલાનું વધારે જ્ઞાન થયું. રાજત યજ્ઞોવર્કોનાં ચિત્રો પણ સુંદર લાગ્યાં. હા, આજના બંગાળી કલાધરો અર્ચનગાથુ, નંદગાથુ, ગમનેન્દ્રગાથુ, મનોદકુમાર, મુકુલચંદ કે દેવી-

પ્રસાદ રાયચૌધરી જેવી કલમની કાવયુગ અને પ્રસાદ-ભરી, 'રંગદર્શી' અને રમ્ય તથા ઉત્કંઠા કલાપ્રસાદી આપણને એવા ન મળે. પરંતુ એમના વળતમાં જ્યારે ભારતીય ચિત્રકલાનાં ગર્ભદાર ગ્રંથકાં દત્તાં એવે નાણુક સમયે એમણે કરેલા કામનું મૂલ્ય જરૂર છે.

જે પુસ્તકોના અભ્યાસના આધારે મેં આ પાત્ર કરી એમાંના એક પુસ્તક South Indian Shrines ના કર્તા પી.વી. જગદીશઆચાર્યને મારે મળ્યું હતું. આખરે મદ્રાસ સરકારના સ્થાપલ્યવિભાગમાં મૂંચું ને શાંત કર્યું કરતા એ સંસ્થાનને શોધી કાઢ્યા. એમની સાથે ડાવી-ડિયન અને હિંદુ સ્થાપલ્ય વિશે ટીકીકી વાતો થઇ. એ ઉપરાંત દક્ષિણનાં મંદિરોના સ્થાપલ્યની કેટલીક વિગત માં પણ એમણે પોતાના વિચારો કલા. આ માણસે ૧૫ વર્ષ સુધી સતત મુસાફરી કરીને એકેએક મંદિરને પાંચપાંચ વળત ખારીકાઈથી જોઇને દક્ષિણની સ્થાપલ્ય-કલાનો સૂક્ષ્મ ને વિશદ અભ્યાસ કર્યો છે. એ પુસ્તક હું સાથે લેતાં આવીશ. જોઇને જરૂર આનંદ થશે.

'કુમાર' મઝા વાળા આપણા જિગતા ગુજરાતી ચિત્રકાર ભાઈ રસિકલાલ અર્ધોની ચાર્લ્સ કૉલેજમાં મશહૂર બંગાલી કલાપર શ્રી દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરી પાસે અભ્યાસ કરે છે. મારે એ કૉલેજ અને કલાકાર બંનેને જોવાં દત્તાં, પણ વળતને અભાવે એ ઇચ્છા જતાં માંહી વાપર્યું પડ્યું. વળત ભારતી જરાયી મારે મદાળસિપુરમ્ અને ત્રિવેનામસ્રય જેવાં પ્રસિદ્ધ કલા-ધામો પણ છોડી દેવાં પડ્યાં છે. આવતી કાલે સવારે હું પૂના જવા માટે નીકળીશ. ત્યાં ત્રિવેદી સાહેબની સાથે બે ત્રણ દિવસ આરામ લઇને પછી વડોદરા માટે નીકળીશ. પૂના ગયા પછી મને કંઈક કળ વળશે. મદ્રાસ સરકારની છુપી પોલિસે મને જે હેરાન કર્યો છે એ ન બૂલી શકાય એવી વાત છે. હું પેંડીચેરીથી નીકળેલો એટલે મારી નેટલી ખગર લઇ શકાય એટલી ખગર પોલિસ મિત્રોએ લીધી. એમની સતત ચોટાથી મારી મુસાફરીમાં કેટલેક સ્થળે તો મને ઊતરવાની પણ સખત હાડમારી પડી હતી. આટલી મુશ્કેલીઓ જતાં મેં કોઇપણ જાતની વાસ્તવિક કનડગત પિતા મારો પ્રવાસ પૂરો થયો એ સફળતા જ કહેવાયને?

તિલક શેઠ પૂના • ૧૦મી સપ્ટેમ્બર
અહીંથી તો પત્ર લખવાનો મુદ્દત વિચાર ન દતો.

પરંતુ Greater India Society વાળા ડૉ. કાલિ-દાસ નામે અહીં ભારતનાં પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને શિલ્પ વિશે લેન્ડર્ન સ્લાઇડ્ઝ સાથે જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં એ ઉપરથી આ પત્ર લખવાનું મને મૂંઝવું. ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસક અને પ્રચારક તરીકે એમનું નામ ભારતમાં જ નહિ, પરદેશમાં પણ બાણીતું છે. દક્ષિણ ભારતનું સ્થાપત્ય જોઇને મને જે સંવેદનો થયેલાં એવાં અને એથી મેં વધારે તીવ્ર ને જલવાન સંવેદનોને એમણે સમર્થ ભાષા દ્વારા વ્યક્ત કર્યા ત્યારે મારાં દર્શનોને બલ અને સ્પષ્ટતા મળ્યાં.

કોઈ પણ કલાનું ઉત્તમોત્તમ સર્જન શુદ્ધિથી પર આવેલી સદગરજાન (Inamtion) ની દર્શનશક્તિમાંથી જ થાય છે. અસ્તિત્વ કે જીવનનાં કોઈ સત્યનું દર્શન કલાકારને થાય છે અને તેમાંથી કલામૂર્તિ સરળ થાય છે. 'ભારતીય કલામાં રૂપને તેને પોતાને ખાતર અગત્ય આપવામાં આવતી નથી. રૂપ સ્વર્ગ્ય નથી; રૂપ દ્વારા પ્રકટ થવા મથતા આંતરની સૃષ્ટિની જ તે સૃષ્ટિ છે. પ્રત્યેક રૂપ કોઈ આંતરસલ પ્રકટ કરે છે; ને રૂપનો એ આત્મા જ તેને ખરી વાસ્તવિકતા તથા સફળતા આપે છે.' આ દષ્ટિગિદ્ધી જોતાં જણાય છે કે આર્ય કલા-વિધાયકને મન રૂપ, દેહ, રેખા, રંગ વગેરે તો તેમના દ્વારા પ્રકટ થવામથતા અંતરાત્માના કેવળ પ્રતિકો જ છે.

પેંડીચેરીમાં એણે ભાઈની નીકળતાં પહેલાં વાત-ચિનમાં ઉપરના વિચારો મને કહેલા તે અહીં જાણે જ વાસ્તવિક લાગ્યા. દક્ષિણનાં મંદિરો જોઇને એણે-ભાઈએ 'મંદિર એ તો પરમાત્માને અર્પણ થયેલી માનવની વેદી છે' એ વ્યાખ્યા યાદ આપી. આજે તો જો કે મંદિરો યોના વાનાવરણને લઇને પાપાચારામાં પણ ધામ ઘડ પડ્યાં હોય, પરંતુ એટલા ખાતર એના સ્થપતિઓનો મૂળ ને વિશિષ્ટ આદર્શ વિસરી ન શકાય. સર જન માર્શલ, મિ. હાવેલ અને શ્રી આનંદ કુમાર-સ્વામી જેવા આર્ય કલાના અનન્ય ઉપાસક અને કલાકોવિદ ઉપલી દષ્ટિએ ભારતીય કલાની વિશિષ્ટતા કળ્યે છે અને સમર્થ વિવેચના વડે પૂરવાર કરે છે.

મદુરા અને ગેરુમાં નટરાજની જે મૂર્તિઓ જોઇ એમાં વિશ્વમાં વિનાશ ને સર્જન પ્રેરતી વિશદ શક્તિની પ્રતિમા સમી કાલસંદારની મૂર્તિ તથા વિશ્વમાં પ્રચુર આનંદથી મરત નૃત્ય કરી રહેલી નટરાજની મૂર્તિ

ભારતીય કલાકારની અનુપમ પ્ર-
સાદી છે. આ ઉપરાંત નટરાજનાં
સોળ સ્વરૂપો તો પ્રસિદ્ધ છે: નટ-
રાજ, કાલસંદારમૂર્તિ, ઉગ્રાસદિત,
ચંદ્રશેખર, બિદાનરેશ, કંથાશુ-
મુંદર, સંખાનૃત્યમૂર્તિ, મુખારતન,
દક્ષિણામૂર્તિ, ગજરામૂર્તિ, ગંધાર,
અર્ધનારીશ્વર, વપલવાદન, સિંગો-
હલવ, ત્રિપુરાંતક અને સોમસ્કંદ.
આ સ્વરૂપોમાંથી ચંદ્રશેખર, ક-
થાશુમુંદર, સંખાનૃત્યમૂર્તિ, કાલ-
સંદારમૂર્તિ, ગજરામૂર્તિ અને નટ-
રાજની મૂર્તિઓનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનથી
કલાકારના સામર્થ્યનું ભાવ થયું.

અને હજી તો સ્થાપત્ય અને
શિલ્પની આપણી કલામાં કેટલાંયે
અણુઓળખ્યાં તરવે! વસતાં દશે,
એ સૈને તો કોઇ સમર્થ અને આ-
શ્ચર્યન કલાકૃતિદિ પોતાની તેજ-
સ્વી પ્રતિભા વડે બહાર લાવે ત્યારે
વાત. મારા જેવા સામાન્ય પ્રેક્ષકનું
આ કલાઓનાં પચાઈ સ્વરૂપ અને
તરવેને સમજવાનું શું ગળું?

આર્થ કલા ઉપર ઝંજુભાઈએ
પણ પોંડીચેરીના શાંત અને અ-
ભ્યાસી છવનમાંથી થોડો વખત
બચાવીને એક મુંદર લેખ લખ્યો
છે. આર્થ કલાના કેટલાક મૌલિક
તરવેની આટલી વિશદ અને મર્મ-
સ્પર્શી ચર્ચા કરતો અને બીજી
કલાઓ સાથે સરખામણી કરતો
લેખ ગુજરાતીમાં હજી સુધી નથી.

ત્રિવેદી સાહેબના મીઠા સૌજન્યે
મારે ગધો થે થાક દરી લીધો.
પૂના અને તેમાં થે એ મનું ધરજેટલે
આસાએશની વાત જ ન પૂછવી.
હું આપતી કાલે નીકળીને એકાદ
દિવસ મુગાધરો કાઢવડોદરે પહોંચીશ.

સૌને રોદરમરણ.

કિસનસિંહ આપડા

થોડાંક ગધેડાં

૭ નંબર ખીન્ને

મા ણ વિ ભા ગ

એક ગધેડો જંગલમાંથી

જતો દતો. થોડેક ગધે
ત્યાં ખખડાટ સંભળાયો. પાછું
વાળી જોયું તો વડુ આવડું દેખાયું.
વડુ જુખડું ઝાંસ દતું. ગધેડા ઉપર
નજર મોડી દોડ્યું આવડું દતું.

ગધેડાએ યુક્તિ કરી. ભાગ્યું
નહિ પણ બેઠું રહ્યું. પણ ખુળીથી
બેઠું રહ્યું. ચાર નદિ પણ ત્રણ પગે.

વડુ તરુક આપ્યું ને બચકું
ભરવા મર્યું. ગધેડું કહે 'મજુર.
એમ ને એમ મને ખાઈ જઈશ
તો મને કોટો ભરાશે. આ પાછથે
પગે કોટો વાગ્યો છે તે કાઢી
નાખ ને પછી મને ખા. ઉતાવળો
ચંદ્રશ તો કોટો મને ભરાશે.'

હુડ્યું વડુ મૂરખ ગધેડાથી બોળ-
વાયું. તે બોલ્યું 'ત્યારે પહેલાં કોટો
કાઢું. એમાં કેટલી વાર લાગશે?'

ગધેડું શાંતિથી ત્રણ પગે બેઠું
રહ્યું ને વડુ બે પગે જેસીને ચોથો
પગ તપાસવા લાગ્યું. એક નજરે
તપાસવા લાગ્યું; ત્રીજી નજરે ત-
પાસવા લાગ્યું. નપાસતાં તપાસનાં

લીન થઈ ગયું.

તક બરોબર મળી ગઈ. પગ
તોળીને ગધેડાએ ફડ કરતીક ને
વડુના મો પર લાત ફટકારી. એવી
ફટકારી કે વડુનાં તમરાં બોલી
ગયાં ને ગડધાણું ખાઈ નીચે જઈ
પડ્યો. પાદુ ફટકારીને ગધેડાએ
તો પોળાશ લાડવા.

અણુભાઈએ ધા લાગવાથી વડુનો
આગલો હાંત પડી ગયો. તે તો
આણું બનીને જોઈ જ રહ્યું. ગધેડા-
ની આલાકીનો ચિચાર જ કરી રહ્યું.

અતે પછી ધીમેથી માથું ખંજ-
વાળીને મોઢ્યું. 'માળું.....
ગધેડાને પણ આક્રમ હોય છે ખરી.'

જાણીયાં ગધેડાં પાળી નહીય
અને તે માટે બહુ તજજીતા હતા. એક
વાર પછે હંમડાતા લાકડીને ટેકે તેમને
નોકળેલા બેઠમ કોઈએ પૂછ્યું કે 'મિયાં
તમને શું થયું? ગધેડાં ચારનાર તરીકે
તમે તો બહુ નહીંતા છો.'

'મિયાં કહે, 'એ ખરૂં પણ કાસે
આવેલા ગધેડાને મારી ખ્યાતિની ખ-
બર નહિ હોય!

સાચી વાત કે સ્વપ્ન?

અરે! આ શું?

મારો હૈયકો તો આસોપાસવની ડાળોએ હતો.

અહીં કેણે લટકાવ્યો?

ખીજમાતાના મંદિરમાં!

અહાહા, શું મનનું તેજ!

નળે રૂપેરી સરોવર ભર્યા.

કેવો મીઠો પ્રકાશ!

નળે દુનિયા બધી રૂપેરી નળથી તરંગોળ તરંગોળ.

લાવને જરા તેજ આકાશે છાંદું.

અરે, આ તો બધા તારા બન્યા!

લાવને જરા ધરતી પર છાંદું.

અરે, આ તો મોગરાનાં ફૂલ થયાં!

લાવને લખોટી કરી સાથે રાખું.

બેનને માથે કેવી શોભા યશે!

નળે પ્રકાશનો મણિ ખૂંચે.

બેન આલશે લાંલાં તેજના કુવારા

દૃટશે!

બેન કહેશે, 'વાદ મારો આઈ'

અરે, પણ પેલું કેણે બાંધતું

આવે છે?

રૂપેરી પાંખે ને મીઠાંમીઠાં ગીતે.

હાં હાં, આ તો પરીઓ જ છે

ને શું.

જ્યા આંખ મીંચવા દે.

બેઠો તો ખરો કે પરીઓ શું

કરે છે.

પહેલી આવી, ઝોવારણાં લીધાં

ને આશિષ લીધી: 'બેટા, સો

વસ્ત્રોનો ચણે.'

ખીજએ ગમી લરીને કહ્યું: 'ભાઈ,

વજંગી યા.'

ખીજએ ચંદ્રતેજનાં આંજળ આંજળ્યાં; ગાલ પર ટપલી મારી દસીને કહ્યું: 'રૂપેરો અંગારા દળે.'
ચોથીએ કાનમાં કહ્યું: 'ફૂકે ફૂકે.'
'ભરત, બિંદુ, બગ ને આગળ વધ.'
પાંચમીએ તો 'પણ આંદો ચણે હો' એમ કહી ગલીગલી કરી.

હું દસી પડ્યો ને પરીઓ ય દસી: હં હં જાણે છે કે તું?'

સો દરયાં ને સૌ રમ્યાં.

મેં કહ્યું ચાલેને મારે ઘેર.

આપણે ખૂજખૂજા રમશું.

તમે ગીત ગાજોને હું નાચ કરીશ.

તમે વાર્તા કહેજો ને હું રાગ

ચંદ્ર.

અને તમને સોને આવો રૂપેરી

કંદોરો ય આપીશ.

નાચશું ત્યારે ધુધરીઓ એવી

વાગશે ને કે બસ!

ચાલેને જાડુ મઝા પડશે.

બેસી જાઓ મારા હૈયકા પર.

પાંચે પરીઓ બેઠી ને હૈયકા

વડ્યો—

ખરરર . . . કરતો કને ધળ

દમ નીચે પડ્યા.

જાગીને જોયું તો ક્યાં પરીઓ

ને ક્યાં હું!

ખીજ માવડી દસતાં દસતાં અલોપ થતાં દતાં.

એનો એ આસોપાસવ દતો.

હૈયકા મારા ઉપર રૂપતો દતો.

મંદિરમાં આરતી થતી દતી.

દસતો દસતો બીજો થયો.

ફૂતો ફૂતો મંદિર મયો.

આરતી લીધી; પ્રસાદ લીધો.

ઘેર આવી બાળે વાન કરી; બેન-

ને વાન કરી.

સૌ દસી પડ્યાં: 'ન જા ભરત,

જોવું તો હોય ?

એ તો સ્વપ્ન આન્યું દશે.'

તમે શું કહો છો ?

આ તે સાચી વાત કે સ્વપ્ન ?

'મરુ'

અ થા છું

'કોટલી બધી નરમ થીજ' કહ છે

કે જે તોડવાને તમારે માન આપાજ

કરો પડે ?

'ચૂપથી.'

બેયો: એહ, જેતો નથી આ પાકિયું?

'ખાનગી રરતો' લખેલું છે છતાં કેમ

ત્યાં ચાલ્યો ?

કોકરો: 'ખાનગી' લખ્યું હોય ત્યાં

હું નજર કરતો જ નથી.

કોણ મૂરખો ?

કસરત માસ્તરે હુકમ આપ્યો: 'એક

ધ્યાન ! તમારો ડાળો પણ જિયજી

આગળ રાધી ધરી રાખો.'

એક છાકરે બૂલથી જમણે પણ

જિયકયો અને જમણી તરફના બેડેના

ઝાંઝાના ડાળા પણ સાથે આડતો

રાખ્યો. એ બેઠને કસરત માસ્તર

ખરાડ્યા, 'ક્યા મરુઆએ એ રીતે

બેને પણ આદર ક્યાં છે ?'

કોણ

'અલ્યા, એ લાલ ફાનસ લઇને શું

કરે છે ?'

'મને એ જડયું. કોઈ મૂરખો રસ્તા

પર એક ખાડાને પડ્યો બૂલી ગયો તો !'

માધુકરી

પાસાં યે તખાં ઇ પીવાં મીન મુખે પારી મન પાર,
બાસાં રવજન બવાં ઇ હોડા કરી નિજ બંતર વગડકાર,
ભારતકંડાને ભજવવા,
જગમાં સાંતિસુધા કાલવવા,

કોણ ફરી પડશે આજળ મરી ભારત ભાગ્ય તળી કર દોર?

ઇ એ કોણ બંદીની માત?

કોની પદેલી ગુજરાત!

કોની પદેલી ગુજરાત!

ગુજરાત જ રે ગુજરાત!

(કવિ ખગડસાર)

દાહપેરયા

કકળાખૂતિ' હાથસ કાઠરેદે ફેલાવેલો ધર્મ આચાર અને
કલિનાં જર બંધનોથી બંધાઈ ગયો હતો. ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત
પ્રેમધર્મ બુદ્ધી જવાયો હતો, અને એને રખેલો ધર્મનો પ્રચાર
ધાર્મિક મતોની અસદિધ્વના ને આચારધર્મ પ્રબલ બન્યાહતાં.

એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના એક સુંદર મકાનમાં એક રજ પુરુષ
અને ભુવાન કન્યા બેઠાં હતાં. પુરુષની આકૃતિ યુગ્મભાવ
ઉત્પન્ન કરાવે તેવી હતી, ત્યારે કન્યા શિશુના યોગનની તેજસ્વી
મૂર્તિસમી દેખાતી હતી. એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના મહાવિદ્યાલયનો
આચાર્ય પેતાની પુત્રી દાહપેરયા સાથે વાનમીન કરી રહ્યો
હતો. આચાર્યે મહિતવિદ્યા, ખગોળવિજ્ઞાન અને બુદ્ધિવિજ્ઞાનને
પેતાની પાઠશાળામાં મેળા તેા રસ અને એકાગ્રતાથી શી-
ખ્યાકર્તા હતાં કે કુદરતી-ક્રીડા અને રોમન્ટી-દંતરેશ
વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં શીખવા આવતા. તત્ત્વજ્ઞાનને એણે એવું
સહેલું કરી મૂક્યું હતું કે પછાં વિદ્યાર્થીઓ ને વિવેચ શીખવા
માટે ગાડી જ આવતા.

પણ આચાર્યે દને રજ થયા હતા એમની રાત્રિ ક્ષીણ
પતી હતી. પેતાના આચરે આવેલા હાથેના વિદ્યાર્થીઓને
શીખતી સારે એવો કાંઈ કપાચાર્યે એમની નજરે આવતો ન
હતો. એમણે આને પદેસવહેતું પેતાની વિદુષી પુત્રીને કહ્યું
હતું કે આ આધકાર દને તું સંભાળી લે. મેં અપૂર્વ મૂક્યું
હોય તે તું પૂરું કર.

અને દાહપેરયા ખરેખરી વિદુષી હતી. ત્યારે એ તત્ત્વ-
જ્ઞાનના વિષય પર બોલતી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ
બનીને એને સંભળી રહેતા. દાહપેરયા એ વિષયની એવી તો
સુંદરીતે છબ્બવટ કરતી કે પિતાના કરતાં પણ વધારે ક્ષીતિ
એણે મેળવી. તત્ત્વજ્ઞાન માટે એલેક્ઝાન્ડ્રિયા ને દાહપેરયા એ
બે સપ્તેન્દ્ર ભુવાન વિદ્યાર્થીઓને ધીમે સંમળાના હતા.
એ નખતે એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં મુખ્ય ધર્માચાર્ય તરીકે બનિ-

માની ને અમદિવ્ય સાહસીન નામે એક માણસ હતો. એના-
માં ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં રસર સમજવાની શક્તિ ન હતી.
દાહપેરયાની નિદેશથી એનામાં હર્ષા પ્રમતી હતી. કાંઈ પણ
નવતના નવા વિચાર ફેલાય એ એને પસંદ ન હતું. ધર્મોધના ઉપર
જ એટલી રહ્યો હતો. એણે દાહપેરયાને કુદ કરવાનો વિચારકર્યો.

પહેલાં તે તેણે એને પેતાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના સાંકડા
વાડામાં લેવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. એ દાહપેરયા મને માન
આપતી થાય તો મારા અનુયાયીઓની સંખ્યા પણ વધે એ
સ્વાર્થજીવિની પ્રેરણાને તેણે તેને છતવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ
ત્યારે તેને છતી ન શક્યો ત્યારે તેને મારી નાખવાનો
નિશ્ચય કર્યો. પિતર નામના એક માણસને તેણે દાહપેરયાનું
ખૂન કરવાનું કામ સોંપ્યું.

તેના જેવા જ ધર્મોધિનું એક ઠોણું લાગ્યું તેમણે પાતાં
ફેલાતી કે દાહપેરયા નારિતકા ઇ અને તે ત્યાંત્યાં નવ ઇ
ત્યાંત્યાં સોળાન દાહર થાય ઇ. તેના ઉપદેશ ખસા કિંમિયન
'મરેલી વિહર' ઇ અને તેના બેઠાં જરેશથી એલેક્ઝાન્ડ્રિયાની
જગત નર્મમાં પડવાની ઇ.

કકળાખૂતિ' કાઠરેદે નામે તેઓએ આ વાત ફેલાવી
પણ એવું કહ્યું કે ત્યારે દાહપેરયા તેના કામમાંથી પરાવારીને
ચેર આવવા પાછી ફરતી હોય ત્યારે તેને પકડી લેવી આવી
સંતત્સ કરી સેા દાહપેરયાનાં માર્ગમાં વિખાસઈ ગયા.

પેતાના વિષયનું લેણું ચિંતન કરતી દાહપેરયા કોઈ
વારમાં જ ત્યાંની નીકળી. એની નિમેષ આંખમાં વિગતો
મુખાવ હતો. અદેશ ઉપર બેઠા આત્મસંતોષનાં ચિહ્ન હતાં.
દાહપેરયાનો રથ પારો આવતાં જ ધર્મોધિનું ઠોણું તેને
ફરી વળ્યું. દાહપેરયા પેતાની રત્નમુદ્રિમાંથી નવનૂન થઈ
કેઢથી ધુઆડું થયેલા લોકો સામે બેઠ રહી. પોતે કાંઈ

પણ શુનો કર્યો નથી છતાં દરેકદરેક મનુષ્ય પોતાને દુરમન માનીને પોતાના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. સદાચળી ગામણી સરખી થઈ રહે એવા એક પણ ગિત નહક ન હતો.

‘દેવળમાં લઈ ચાલો ! એને દેવળમાં લઈ ચાલો !’ પીટરે ખૂબ પાડી. ‘આપણે ઈશ્વરને એનું બલિદાન આપીશું.’

અને સૌ દેવળ તરફ વળ્યા : ‘તે નારિતક છે, રાક્ષસી છે; બહુમરણી છે.’ વગેરે બીજી કાઈકરતું મંદિર કૂલ જીકું.

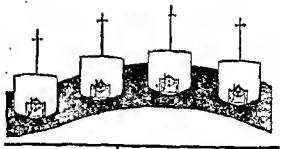
આત્યંત ધાતકીમાં ધાતકી રીતે દાર્દરશનું ખૂન થયું. તેનાં વેદનાથી બંદેસો ચંદેસો જસસ કાઈકરતી મૂંઝી મૂતિ તરફ ફર્યા. જેણે કકળાવો અને પ્રેમનો સંદેશો હુનિયાને આપ્યો તેના શિષ્યો ધર્મને નામે હોલી વદવાથી રતા હતા.

અને જસસ કાઈકરતી મૂંઝી મૂતિએ એ જોવાં કર્યું. ‘ધૂમકેતુ’

ડોલવાં વડાણુ યંભાવે તેવો રાક્ષસી બમરડો

સાચર પર સફર કરતાં વડાણીમાં થયોને ફેર ચડે છે ને હલકી તથા બમરડીથી તેઓ દેશનવરેશન થઈ નવ છે. પણ હમણાં વડાણુને ડોલતાં યંભાવે એવી યુક્તિઓ એક રાક્ષસી બમરડો એક નવી ઇરાદિયન રીઝમમાં મોકલવામાં આવનાર છે, જેથી વડાણુ તોફાની સમુદ્રમાં પણ ડોલતું બંધ થઈને સપાટ મેદાન પર ચાલતી ગાડીની માફક ચાલતું થશે અને મનુષ્યને દરિયો લાગવાનું કુખ દૂર થશે. આ યુક્તિ સફળ થશે તો જગતનાં બધાં વડાણુ પર એક પલકામાં આવા બમરડા મોકલાઈ જશે.

નાનાં હોડકાં અપવા સહેલ કરનારી ખાનગી નાની ગોટા પર તે આ યુક્તિને ઉપયોગ થઈ ચૂક્યો છે, પણ ગદાસાચર ઉપર સફર કરનારા કોઈ મોટા જહાજ પર હજી હાથી આ રાક્ષસી બમરડો મોકલવામાં આવ્યો નથી. આ યુક્તિથી મુસાફરોને ફેર ચડતા બંધ થશે ને ખરિજીભે હલકી વગેરે બંધ થવાથી ઉતાવળો આનંદથી દરિયાઈ સફર માણી શકશે વડાણુને ડોલતાં બંધ કરવાની આ યોજનાનું વર્ણન ‘ગાર્ટનડિસ્પેન્સ’ પત્રનો ખગરપત્રી નીચે પ્રમાણે આપે છે : ‘ઇરાલીમાં ફ્રીજરટમાં ૪૫૦૦૦ ટનનું એક મોટું નવું જહાજ બંધાય છે. એના બાંધનારાઓની યુક્તિ જો સફળ થશે તો ત્રણ રાક્ષસી બમરડા વડે એમ તેના તોફાની ગદાસાચરમાં પણ એ જહાજ વગર

રાક્ષસી બમરડાની યુક્તિથી મોનંના લોહ સામે રિયર રહીને ચાલ્યું જતું જહાજ

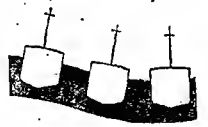
ડોલે એકસપાંચ સપાટી પર ચાલતું હોય તેમ સડસડાટ ચાલશે. બૂકલિનની લોઈક રોંગારો લાઈનના ડાયરેક્ટરોને ખાતરી છે કે દરિયો ન લાગે એવા સાંત ચાલતા જહાજ તરીકે એમનું આ રિટ્ક કાર્ટેન વડાણુ પહેલો વરા ખામશે.

આ એક રાક્ષસી બમરડાનું વજન ૫૬૦૦ મણનું થશે ને તેની કિંમત દસ લાખ ડૉલર બેસશે. પણ તે સાથે ખાતરી આપવામાં આવે છે કે તેથી વડાણુની બનાવટને મુદ્દે અલબલ પહેલેથી નહિ. આ બમરડા વડાણુને તળિયે મોકલવામાં આવશે. વડાણુને ડોલતું આટલાવનાર એ વંચ એક કાંતાવાણું ચોલાઈનું સાંવાળી મતિ સમતોલ શળનજ્ઞ વક છે, જેની બજારી બજારી અસાવવામાં આવશે. આ બજ સામાન્ય વિદ્યુત્ ઉત્પન કરનાર વંચ (રાયનેમો)માંથી મેળવી લેવામાં આવશે.

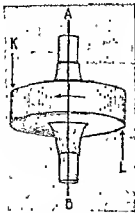
સામાન્યરીતે વડાણુ સમુદ્રની સપાટી પર ઊભું હોય છે ત્યાં તેની એક બાજુ મોલું ચડે એટલે વડાણુ સામી બાજુ ડોલે છે, અને મોલું બીજી બાજુ અપડાય ત્યારે સારી તરફ ડોલે છે એક જ મોનંથી વડાણુ બહુબહુ તો ખાંચ ધડિતીથી વધુ જાય કે નીચું જતું નથી. પણ વડાણુ તો સતત ડોલે છે અને મોનં અનિયમિતરીતે મેજબૂબ કરે છે. સમુદ્રના વધુ-ઓછા તે કાન પ્રમાણે મોનં પાંત્રીસથી ચાલીસ ડિગ્રી સુધીના હોયેલા આવે છે. આ હોયેલા ખાજવા સાર જેવું મોલું આવી પહેલે તેનું જ તેને નિષ્કળ બનાવવા માટે વડાણુને પૂરતી સક્તિ આપવાની જરૂર લાગી ગાય છે.

આમ પ્રારંભમાં જ હોસિયાનો ઉપાય મૂળમાંથી કરવાની તેને લાગી સકાય છે. તે માટે કાંઈ આજા બાળની જરૂર નથી હોતી. માણસનો સ્વેશ આયદોસ્થાપ નામના આ નોનો-સરખો બમરડો એમ તેવાં પ્રયત્ન મોનંના લોહની અસરને પણ સાત નિષ્કળ કરી શકે છે.

આ સાથેના ચિત્ર પરથી આ આયદોસ્થાપ બમરડાના સિદ્ધાંતનો ખ્યાલ આવશે. બમરડાનું મોટું મોળ પેડું A.B. ધરીની આસપાસ, દોરેલા તીંગા દિશામાં ચક્ર ફેરે છે. જ્યારે મોનંના દળાણુને લીધે વડાણુ એક બાજુ—ધારે કે ડાબી બાજુ ડોલવા જાય છે અને K પર નીચેની બાજુ દળાણુ થઈને L આગળ પડું લીધે નવ છે ત્યારે બમરડાના નિયમ મુજબ

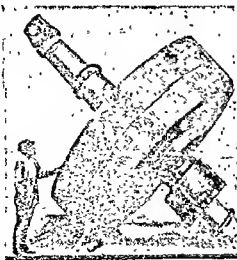
મોનં ડોલાવે તેમ ડોલતું જહાજ

વદાણી ધંધાવનારો આ ગાસ્ટરેસ્કોપ બમરડો કેમ ફરે છે તેની અતિ બતાવતું ચિત્ર. વિચિત્રવાર સમજાવ્યું નીચે આપી છે.

તેની ધરી આ ગતિના કારણે ફરવા માંડે છે; એટલે કે એ ધરી વાચકના તરફ ફરવા માંડે છે. A ઉપર આપણી તરફ આગળ ધરી આવે છે ને B પાછળ ન્ય છે, એથી વદાણને ડોલાવનારી મોલની સક્તિ હરાઈ ન્ય છે. જેનું મોલું વદાણ નીચેથી પસાર થાય છે અને તેનું બળ અનુકૂળ ફરે છે તેનું જ બમરડા પર આવતું બળ પણ હલકાઈ ન્ય છે અને બમરડાની ટોચ પાછી ફરે છે. આથી ફરી વાર વદાણને મોલની સામેનું બળ અગાડની નેમ લાગે છે, એથી મોલનું બળ નાસા પામે છે.

આ ગાસ્ટરેસ્કોપ બમરડાની ગતિ પર અંકુસ રાખનાર નાનો બમરડો પણ એ જ યુક્તિ પર રચવામાં આવે છે તે એવો નાનકડો ચેતનવંત હોય છે કે જસ પણ એસો આવે કે તેને હાળી દે છે. સીધા ઊભેલા વદાણને સહેજ પણ એક લાગે કે તરત જ વિદ્યુત્ત્રવાહ (ઇલેક્ટ્રિક સર્કિટ) બંધ થઈ ન્ય છે. જેને લીધે એક મોટર ચાલુ થાય છે. આ

સાડા બાર ટાનો આ સક્ષેત્રી બમરડો હવેની ટનનાં જલદાલેને પ્રચલ મોલના લોટ સામે ફિશર રાખશે.

મોટર. નાના બમરડાને એવી રીતે ફરવે છે કે તેના હાંદા વડે તે પેલા રાદારી બમરડાને આગળ પાછળ ધક્કે છે. નાના હોડકા પર ગોડવેલા આવા બમરડા એવા સક્ષેત્રી વડા છે તેવા ૪૫૦૦૦ ટનનાં જલદાલે પર ને સક્ષેત્રી નીચેથી તો, એમ મનાય છે કે, મોડા જ સમયમાં બધાં મોડાં જલદાલે પર પણ તે ગોડવી દેવામાં આવશે. —ડૉ. એ. ચોખપુરા (‘સિટરરી ટાયલ્સ્ટ’ માં આવેલા એક લેખ પરથી)

જમતાની ફલછામ

સર્વનદારે આ સુધિ. સર્વ ત્યારે ફરતાં પુષ્પો સરખાં હશે તે તો કોણ અણિ; પરંતુ પુષ્પો એટલે સહિના સલાટે ધરી કાટેલાં રથાપત્યને સર્વોચ્ચ નાદર નમૂને એ વાત તો સાચી જ. એના કંપો, બકસ ને મોગરો, એના કમળ ગુલાબ ને ડોલર. સર્વ તેમનાં રૂપ રંગ અને ફીરમ! પુષ્પો એટલે કલ્યાણી કળા. એની રચનામાં રથાપત્ય છે, એના રંગમાં ચિત્રામણ્ય છે અને એની ફીરમમાં સાહિત્યના ફૂવારા છે. એના વિના માથ અને કાલિદાસ હુખ્યા અને રિસા હોવ, વેનીસની વનશ્રી ઝાંખી હોત અને એના વિના કાદમીર વિષે

અમર ફીરદોસ જ રૂપે કમીનરત

કમીનરતો કમીનરતો કમીનરત

એમ ન હચ્ચારત! તેમ નગાવિરાજ દિવાલયની અર્ધી શોભામુખા એના વિના ક્યારની વિલીન થઈ હોત!

પછી એ પુષ્પોનો વારસો એ ગાનવંધુઓ વચ્ચે વહેવારો: માળી અને મીમાંસક. માળી દત્તા કળાધર અને મીમાંસક દત્ત વિજ્ઞાનવાદી માળીએ પુષ્પો માણ્યાં અને માણ્યાં! મીમાંસકે પોષાણો કમ્પોઝિટ, ફેસર-પ્રસારને છૂંદાં પાક્યાં, રંગમંધને ભેંજાં અને સોપ્યાં! પણ વિચિત્રતા આપી એટલી એ કળા આપી રાકેલી મહિ. વનસ્પતિવિજ્ઞાનીઓ આજે એક ગુલાબની સો ઉપસંત નત અને બાવ બનાવી રાક્યા છે. અનેક આકર્ષણીઓ ઊભી કરી છે તે તો હુદી. એક મીમાંસક બંધુએ પુષ્પોની દબર નત પારખી છે. તે કહે છે કે તેમાં તેને ૨૨૨ લાલ, ૨૨૩ પીળાં, ૪૪૪ વાદળી, ૨૮૮ ધોળાં, ૭૭ મેંજુડીયાં, ૩૬ સીયાં, ૧૨ નારંગી, ૪ તપખીડીયાં અને ૨ કાળાં પુષ્પો નચાયાં! એ મીમાંસકનો કાઠ માળીબંધુ એ ફલગળ મોકલે તો?

કુલત બંધકાર કાળારાને પિસારે છે. ખુદી, પ્રસન્ન રિમલ વેસ્ટા રમે તેને કેવા ગમે છે તેનું પ્રમાણ પુષ્પોના રંગ વેવિધ્યમાંથી મળી રહે છે.

પણ કુલતને તો રંગની બનાવ-કરતાં પુષ્પોની સોરખ વધારે ગમે છે. એટલે વધારે બમકદાર પુષ્પોમાં તે ફીરમ મૂકે છે. છીછરાપણું તેને માફ નથી ન્યાં ભેજ-ભોગવિલાસની વિપુલતા વધારે ત્યાં એ સુગંધના હૃદયસિંચન બોર્ડાં અને અંબુડાં જ ફરે છે. કાણ સુગંધ એ તો પુષ્પોનો શ્વ —આત્મા છે અને તે બોગવિલાસમાં રહી ન રાકે.

આપણા જગદીશ બાણને શોધ કરી છે કે દેવો પર માનવીની પણ અસર થાય છે. મધુર ગીતથી દેવો પ્રસન્ન બને છે અને અમધુર તથા કંકરા ગીતથી ચીમચાવા લાગે છે. શુભવારના ફૂલ એવા અવાજની ચંચળ બને છે અને અવાજની સામેની શિરામાં ઝૂકી પડે છે. ઈસ્ટરલીલોના ફૂલ ઉપર પણ એવી જ અસર જણાય છે. એક વાર એક ટેકાણે ઇસ્ટરલીલોનું તોણુ બાંધ્યું હતું. ત્યાં બેઠા વાચી રહ્યું હતું. થોડીક વાર બાદ જણાવું કે દેવે પુષ્પે તેની પીઠ ખેંચના અવાજ સામે ફેરવી હતી. ફરીથી બેઠા સામે જો પુષ્પો મુઠવામાં આવ્યાં, છતાં ફરીથી પણ પુષ્પો મોં-મથકેડીએ સંભોતથી વિમુગ્ધ થયાં હતાં. કામગીરીના કે કપડાંદારીના મુખ-સોંઠાના મરિયાપાનથી કેસરની પુષ્પપાંખડીઓ પ્રકુલ ને પુલકિત બનતી એ પણ કાલિદાસે વણ્યું જ છે ને ?

(કૃષિવિજ્ઞાન) હાલાલા હ. બની

મગધ

એ ખરું છે કે મગધને માલ્દેશ કહેવો છે તે પ્રાચીન સાહ્ય-કથાઓમાં મગધવાત્રાનો નિર્દેશ છે. આજે પણ ગંગાને કત્તર કાંઠે વસતા બિયોલાવાસીઓ પર્વણ્ણીના કાલિયોગે ગંગાને હાથિયુ આપે જઈને મગધ પાદે ગંગાસ્નાન કરતા નથી. છતાં મગધનો ઇતિહાસમદિમા અજ્ઞાત પ્રાકૃતભર્યો ને જ્ઞાતભર્યો છે. ભૂગોળનો કાષ્ઠ જ પ્રાંત મગધ સમી ક્રીતિવંત હરી-ખુદ ને મહાવીર સમા મહા ધર્મસ્થાપકો મગધ જોગે થયા. ખુદ ભગવાનને બાલિકાન ત્યાં સાંપડ્યું; મહાવીર યજ્ઞનું નિર્ણય-તીર્થ ત્યાં છે. એમની ધર્મમહાસભાઓ મગધમાં જરતી. નાર્દદ, પિકમસિલા, વિહાર ને હનુપુરી સમી સારસ્વતીના મગધના એક પ્રાંતમાં હતી પતંગલિ, વજ્રગિ, પિંગાગાથે આર્યમદ સમા મન વાણી કવિતા ને મનમંદળના સંવન-સિદ્ધાન્ત મગધ દેવે વર્ધિ ગયા. આર્યવર્તનો ઉદ્ભવ અકબેષ 'યજ્ઞ પુષ્પમિતે મગધમાં ઇમેલ. ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, અસોકદેવ, સમુદ્રગુપ્તને ધર્મવાળ સમા ચક્રવર્તીઓ મગધ સિંહાસને હતા. સેંકડો બિસ્માકને ગંગાને ધાલે એવા, રાજ્યોત્કલના અવતાર સમા અર્ચશક્તિ સ્વામી મહીન્દ્રસ વિષ્ણુચંદ મગધરાજના મહામંત્રી હતા. મગધરાજનું સેનાદળ સાંઘળીને સિંહલના જગત્તેતા યોધરાજેએ સતસજ્ય યોગ્યે ગંગાપ્રદેશમાં જવાની ના પાડી, ને સ્વેચ્છા ચિત્રકુટ સિંહલને પાછો વાળ્યો. ગ્રીસના, ગ્રીસરના, સિંહલદ્વીપના, સુવર્ણભૂમિના એલબીએ મગધરાજસભાને શોભાવતા. પેંગટનીના હોવામાં વસેલું રાજગુપ્ત, ને જિતેણીને તીર્થંધારે વસેલું પાટલીપુત્ર મગધની પાટનગરીઓ હતી ગ્રીસ ને પાર્સિપોલિસ, સુષા ને બાબી-લોનના સમગ્રદેશોને ગંગાને એના પાટલીપુત્રના રાજપ્રાસાદે હતા. એમ પાટલીપુત્રને પ્રત્યક્ષ પેખનાર એક સમજન મે-એસ્થિનિસ કહે છે. કંદહાર, કાબુલ, હેરાત-આગે તાસ્તીન સામ્રાજ્યમાં નથી; ત્યારે મગધના મોર્ધને આપીન હતાં આજે

નથી એટલેટું આર્યવર્તનું ચક્રવર્તિત્વ મગધરાજને બાવીસસો વર્ષ પૂર્વે હતું. મગધના મોર્ધોની મુકુટકલગીમાં સરસ્વતીનો મોર હતો, અને બોબ્બોને પ્રત્યેક વિહાર ત્યારે શારદામંદિર હતો. પાટલીપુત્રમાં ગ્રીસ પુરબનોની નગરવિવદ હતી. કુમિયાનું મધ્ય વસ્તીપટ્ટાનું મગધની એ પાટનગરીમાં સ્થપાયું હતું સાહ્યકાલેએ નુગલ મહારાજ્યો સુભાગોરીએ એકલતા એ જ્યો મોર્ધ મહારાજોના રાજકારભારનું અનુકરણ હતું. સીરિવા એએમી નીલને કાઠે, એપિરસની સમુદ્રનગરી ને સિકદરના મેકેડોનીયા દેશમાં, સિન્દુમનો પેલી પાર ને સુવર્ણભૂમિ ને સિંહલદ્વીપમાં—મગધના ધર્મસામ્રાજ્યનો ધર્મ-ધ્વજ એમ ત્રિજંકમાં ફરકતો. મગધનો રાજચંપો તાનકેડો હતો પણ એના હેઠટ પરિગળ સાગર એતરી મિરિસાજ જો-બેળી પૃથ્વીના ચોખ્ખટમાં બેઠા. —કવિ નાનાલાલ (સંપ્રદિગા)

વફાદાર કુતરો અને તેનું સમારક

કુતરની વફાદારી અતિ પ્રસિદ્ધ છે જમણમાં રહેનારાઓ જ તેની વફાદારીની કિમત સમજે છે. યુરોપમાં સુપરેલા દેશોમાં એ મૂંઝા પ્રાણીને કેળવી તેની પાસેથી પર્ફેક્ટીયર લરીકેનું અને એનાં બીજાં કામ લેવાય છે.

આપણા દેશમાં જ્યારે રેલવે વ્યવહાર શરૂ થયો ત્યારે માલ લાવવા લઈ જવાનો પ્રજોખરો વેપાર થોડી વણ-જારાઓના હાથમાં હતો. આ થોડી વણજારાઓ મોટા વેપારીઓ હતા. હાલો રૂપિયાના માલની લેવડદેવડ કરતા હતા. સાસ રાજકો જેવી એમની આંટ મજાતી હતી.

આજા એક આગરદાર થોડી વણજારાને વેપારમાં નુક-સાન આવ્યું અને વણજારો એક રોડને દેવાદાર થઈ ગયો. રોડ વારંવાર તેની પાસે ઉપસાળી કરે, પરંતુ સંજેગવચાન વણજારો તેનું દેવું ભરી શકે નહિ. આ વણજારા પાસે એક નિમગ્નહાલ કુતરો હતો. પોતાના દીકરા કરતાં પણ તે એને વહાલો હતો. ધીમર પણ તે એને પોતાનાથી વિખેડી કરતો નહિ. રોડની ઉપસાળી સખત થતા લાગી એટલે વણજારાઓ કંટાળાને રોડને પોતાનો વહાલો કુતરો લખી આપ્યો, અને એવી સારત-કરી કે જ્યારે તેનું દેવું પૂરું થઈ જાય ત્યારે કુતરો પાછો આપણે રોડ કુતરાને લખે પોતાને વેર ગયા.

કુતરો પણ પોતાના માલિકનું લણ વાળવા રોડની વફા-દારીથી નોકરી કરવા લાગ્યો. રોડએક માસ પીવા બાદ રોડને વેર ખાતર પડ્યું. બારે કિંમતનો માલ ચોસાયો. રોડ ધણા હાસ થયા. દરખાસમાં ફરિવાદ નોંધાયો. ખોરું રોધાયું. પણ કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. આ પ્રસંગે કુતરો દૂર એસેશિઓ બંધો લગાડી નેહ રહ્યો હતો. જ્યારે બધાં માણસો વીખ-સખાં ત્યારે તે પોતાના નવા માલિક પાસે ગયો ને તેના પેતિ-યાનો ઊંઝા-ગોળાં પકડી એવથા લાગ્યો. કુતરો કવળતે ઝંલ કરે છે તે બંધી રોડે તેને હાંધી કાઢ્યો. પરંતુ કુતરાએ તો એની કિંમત આપુ જ રાખી આ ઉપરથી પાસે એસેશિઓની

કોઈએ કહ્યું કે કુતરો વણુઝારાનો છે. પગપારણું છે. તો જુઓ તો ખરા તે ક્યાં લઈ નય છે, આગર શું કરવા માગે છે.

કુતરાએ તો રોકના યોતિયાનો છેડો મોખાં રાખી ચાલવા માંડ્યું અને તેની પાછળ બીજા ગામલોક ચાલ્યા. આ રીતે બેઝેક માફ દૂર નંખમમાં કુતરો બધોને લઈ ગયો અને એક વડના ઝાડ નીચે જઈ અટક્યો, ને આગ્રહા બે પથે જમીન ખોદવા માંડી. આ ઉપરથી શેઠે એ જગ્યાએ લાંકું ખોદાવ્યું તો રોકનો મોસાએડો તમામ માલ ત્યાંથી મળી આવ્યો.

વાત એમ બનેલી કે રાત્રે ચોરો ખાતર પાડી ઘરમાં પેઠા તે વખતે કુતરાએ બસીને ઘોંઘાટ કરવને બદલે ગુપ્તરીથી ચોરોની બધી ક્રિયા નેહ લીધેલી ને ચોરો માલ લઈ ઘરમાથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમની પાછળ લપાટાણવાતો બંધને ચોરોએ દટોલી જગ્યા નેહ તે પાછો વળેલો.

કુતરાની આ ગિમકદલાકી અને દોરિયારી નેહ સૌ તેનાં વખાણુ કરવા લાગ્યાં. શેઠે પણ કુતરાની વફાદારીથી ખુશ થઈ કુતરાના ખૂજ માલિક વણુઝારાનું દેવું માફ કર્યું અને કુતરાને પોતાના બંધનમાંથી મુક્ત કર્યો. આ બધી હકીકત શેઠે એક માગજમાં લખી અને તે માગજ કુતરાના ગળે બાંધી તેને માનપૂર્વક વિદાય કર્યો. કુતરો પણ દર્શન આપી પોતાના માલિકને મળવા ઉતાવળો થઈ ચાલવા લાગ્યો.

કુતરો પોતાના માલિકની સોપ કરતોકરતો ઘર રાખવાના વડાળી ગામથી એક માઈ ઉપર જ્યાં વણુઝારાનો મુકામ હતો ત્યાં ગયો. પ્રસાતનો સમય હતો, વણુબંદો લાજબી કરી દાઢ ઉઠાડી રહ્યો હતો. એવામાં દૂધી પોતાના કુતરાને આવતો નેહ વણુઝારો વિચાર કરવા લાગ્યો કે કુતરો રોકના ધરથી નાસી આવ્યો ને માફ નામ બોલ્યું. એને જ્ઞેતાં જ તેનું હૃદય લીખી ઊઠ્યું.

અવિચારી વણુઝારો ઉતાવળો થયો. ધણે વખતે સ્વામીનાં દર્શન યતાં કુતરાના ઘરબને પાર ન રહ્યો. પૂંછડી પટ-પટાવતો તે પોતાના પસામની કયા માલિકને કહેવા ઉતાવળો ઉતાવળો તેની પાસે નેહ પહોંચ્યો તેવા જ ઘડ ઘડે ડાંચનો એક ફટકો તેના માથે પડ્યો અને તેની જ સાથે એનો આત્મા ઊડી ગયો.

શેડો સમય વીતતાં વણુઝારાનો કોઈ રાંત પડ્યો ને કુતરા તરફ વળી જતાં લાગ્યો તો તેને ગળે બાંધેલી જિંદી તેની નજરે પડી. એ વાંચતા જ તે મૂર્છાવશ થયેલબાન આવતાં અતિ કરુણ આકંઠ કરીને તે પોકપોક રડ્યો. વફાદારીનો આ બદલો ! તેને જીવન આકાર લાગ્યું વડાલા વફાદાર પ્રાણીના સ્મારક માટે તેણે પોતાની બધી મિલકત આપી લીધી અને એ નખીરા કુતરાના નામથી તે જ જગ્યાએ એક ઓટું વિરાણ તળાવ બંધાવ્યું આપદે પણ એ વફાદાર નખીરા કુતરાની જીવનલીલા કહેવું નખીરા તળાવ વડાળે પાસે એ ખૂંઆ માળી અને વણુઝારાના સ્મારક તરીકે સારી પૂરી રહ્યું છે.

મુસલમાન બાઈઓ કોઈ પણ લખાણની સરખાત કરતી વખતે કે કોઈ સાકે કામ આલેખતી વખતે મગસ રાખે તરીકે જીવેના આંક લખે છે. તેનું રહસ્ય એ છે કે એ સંખ્યામાં તેમનું દબેસનું મંગળ-આરંભ-વાક્ય સમાઈ નય છે. કેવી રીતે તે નીચેની હકીકત પરથી સમાજશે. એમનું મંગળ-આરંભ-વાક્ય આ છે: ગિસ્મિલ્લા-દિર્દેમા-નિર્દીમ. તેની વ્યુત્પત્તિ છૂટી પાડીએ તો આ મમાણે થાવા બહારે અલ્લા-નિદર રહેમા-નિર રહીમ. હવે, એ દરેક શબ્દનો અર્થ આ નીચે બતાવ્યા મુજબ થાય છે: ગ=(સાથે), હસ્મ=(નામ), અલ્લાદ=(ખુદાના), અર=(જે), રહેમાન=(માયાળુ), અર=(જે), રહીમ=(કૃપાળુ) એટલેકે “ખુદા કે જે માયાળુ ને કૃપાળુ છે તેના નામ સાથે (હું કામ કરું છું)”

મુસલમાન બાઈઓ કોઈ પણ કાર્ય રાફ કરે તે પહેલાં ઉપરું વાક્ય બોલે છે; એટલેકે ખુદા કે જે આ લોકમાં ને પરલોકમાં કૃપાળુ છે તેનું નામ સંભારીને પોતાનું કામ તેઓ આદરે છે. હિંદુ બાઈઓએ જે રીતે કૃષ્ણપિયુષ્ણુ બુદ્ધિથી પોતાનાં કામો આદરનાં નેહકો તે જ રીતે મુસલમાન બાઈઓએ પણ ખુદાના નામે પોતાનાં કામો આદરવાનાં છે.

હવે એ આણું વાક્ય જીવેનાં કેમ સમાયું છે તે જોએ. અરબી બાપાના રુદ અક્ષરોમાંના પ્રત્યેકની કિમત મુકરર કરેલી છે. ચાક સખનું સહેતું પડે તેટલા ખાતર એ રુદ અક્ષરોને તેની કિમત સાથે આઠ રાખેમાં જોડવેલા છે. આ નીચે તે આવેલા છે. તેમાં પડેલી લીટીમાં તે રાખનું નામ, તેની નીચેની લીટીમાં તે કયાકયા અક્ષરોનો બનેલો છે તેની જોડણી, અને તેની નીચે તે દરેક અક્ષર દીઠ જે કિમત મુકરર થઈ છે તે જણાવેલાં છે:

(૧) અળજાફ	(૨) હબ્બ	(૩) દુતી
અલેક, બે, ગિમ, દાલ.	હે, વાવ, ઝે	હે તોય, યે.
૧, ૨, ૩, ૪.	૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦.	
(૪) કલમન	(૫) સખફસ	
કાફ, લામ, મિમ, તુન.	સિન, અઈન, ફે, સ્પાદ.	
૨૦, ૩૦, ૪૦, ૫૦.	૬૦, ૭૦, ૮૦, ૯૦.	

(૬) ફરસત (૭) સખખઝ (૮) ઝખખ
કાફ, ફે, રિન, તે સે, બે, ઝાલ. જરાદ, ઝાવ, ધઈન.
૧૦૦, ૨૦૦, ૩૦૦, ૪૦૦, ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦, ૮૦૦, ૯૦૦, ૧૦૦૦.
ઉપરના વિવિધ અક્ષરોની વિવિધ કિમત મુજબ ‘ગિ-સ્મિલ્લા દિર્દેમા-નિર્દીમ’ માંહેના અક્ષરોની કિમતનો સર-વાળો જીવે ૪૫ થાય છે; એટલેકે જીવેના આંકડો ગિસ્મિલ્લા દિર્દેમા નિર્દીમ સુગવે છે આથી એ મંગળવાક્યને કૃપાળુ-માં, હકપથી કે શોડી નજામાં લખવા માટે એ એક વપસાય છે.
આ દિશાળ-પદ્ધતિ અરબીમાંથી મળ્યું કરેલી હોવાથી તેમાં આર શુદ્ધ ફારસી અક્ષરોનો સમાવેશ કરેલો નથી. છતાં એ પૈશીનો કોઈ અક્ષર વાકયમાં આવે તો તેની કિમત

તેની આગળના અક્ષર જેટલી ગણવી. જેમકે, 'ચે'ની 'જે', 'ચે'ની 'જિમ', 'જે'ની 'જે' અને 'આફ'ની 'ફાફ' જેટલી.

આ પદ્ધતિને 'અળજદ' પદ્ધતિ કહે છે, કારણકે એ આઠ રાખસમૂહનો પ્રથમ રાખસ 'અળજદ' છે.

આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ ઐતિહાસિક જાનાવો, જન્મ, મરણ, રાજ્યારોહણ વગેરે પ્રસંગે પણ કરવામાં આવે છે. તે એવી રીતે કે એ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે થયેલા શિલાલેખ, મકાન અથવા અન્ય સાધન ઉપર ગદ્ય કે પુરાની એકાદે લીટી રચીને લખવામાં અથવા કોતરવામાં આવે, જેનો અર્થ એ પ્રસંગને લગતો થતો હોય. તે ઉપરાંત એ લીટી રચનામાં પાછી ખૂંટી એ હોય કે તેમાં વપરાયેલા તમામ અક્ષરોની કિંમત ઉપરથી પદ્ધતિએ કાઢીએ તો એ જગતના એ વર્ષમાં બન્યો હોય તે વર્ષનો આંક નીકળી આવે! એ વાક્યની નોંધણી તમામ અક્ષરોનો જે સરવાળો આવે તે હીન્દી વર્ષ સમજવું. (ઇતર વાચન પત્રિકા)

હવે

'હુ' આ રીઝાનો ઉચ્ચાર 'જોમ' કરવામાં આવે છે. એ 'અ', 'હ' ને 'મ્' એમ ત્રણ અક્ષરોનો બનેલો છે. 'હુએ-વાદિતીયમ્' । એક જગતના બીજી નથી, અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાય અન્ય કંઈ છે જ નહિ, એવી હિંદુઓની મૂળ માન્યતા છે. એ પરમાત્માની માર્ગના ચૂડાક્ષર હુની કરવામાં આવે છે. એ અક્ષર સર્વ પ્રાર્થનાને ધર્મવચનના આરંભમાં વપરાય છે; અને એવા પવિત્ર છે કે કોઈપણ સંભળાય નહિ એવી રીતે તે બોલવો જોઈએ. આ નાની દેખાતી રીઝા હિંદુ ત્રિમૂર્તિ પ્રજ્ઞા-વિષ્ણુ-શિવનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ મનાય છે.

અર્થી ધર્મસ્ત્રોત્રો 'વિશ્વ', 'અગ્નિ', 'વિશ્વ', આદિ નામો જણાય છે: હમી , , 'હિરણ્યગર્ભ', 'વાયુ', 'તેજસ', , મૂર્ધી , , 'ધર્મ', 'આદિત્ય', 'પ્રાણ', ,

'વિશ્વ' = વિવિધ જગતનો પ્રકાર; 'અગ્નિ' = જ્વાલનશક્તિ સર્વવ્યાપી ધર્મ; 'વિશ્વ' = જગતને સમાવનાર; 'હિરણ્યગર્ભ' = સ્વયંપ્રકાશ અને પ્રકાશક; 'વાયુ' = અચેતન જળજ્વાન અને જગતને ધારણ કરતો; 'તેજસ' = સ્વયંપ્રકાશસ્વરૂપ; 'ધર્મ' = જગતકર્તા; 'આદિત્ય' = અવિનાશી; 'પ્રાણ' = સર્વજ્ઞ જ્ઞાનસ્વરૂપ ધર્મ. આ હુક્ષરોનો અર્થ થયો. હવે હિંદુ શાસ્ત્રનું ત્રિવિધ સ્વરૂપ 'માવની' ગ્રંથ છે, અને એ મંત્રનું દેવકી રૂપ હુ છે. (વસંત)

જેહાગીર માલિક હસાબ

જાણીઆરની જતિવાળી, રેલવે

જર્મનીમાં તાજેતરમાં બની છે. તે કલાકે સો માર્ચલ જરી તે એકશુનિયનિયમની બનાવેલી છે અને તેનો પાટ લાંબા એકાદ

કાગળની પેઠે ઘડી વળે તેવું લાંકું

કાગળની કાપી સકાય અને કાગળની માફક પછી વગાય છતાં બીજકુલ દેર નહિ એવા પાતળા લાકડાનાં પાટિયાં હાલ બનાવવામાં આવે છે. આ પાટિયાં કુદરતી લાકડા જેવાં જ આકર્ષક અને સળ વાળાં આવે છે. બહુ કષ્ટાની, માફક તેના પર કાચ થાય છે. એક ઈંચના ૬૦મા અગર ૧૨૦મા વાગ્ય જેટલું તે બહુ આવે છે. કાગળને મહેલે તે દિવાલ પર લગાડી સકાય છે અને તેના પર બીજાં લાકડાં માફક કાચિયો કાગળ, લાખ કે ગીણ પણ લગાડી સકાય છે. છેા ફેરી દિવાલ પર, ધાતુના પતરા પર, અગર હલકી બતના લાકડા પર પણ તે ચોડી સકાય છે જેથી દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે, છતાં અર્થમાં અર્થોર્થ સરતું પડે છે. આનો ઉપયોગ ઊંચા વર્ગનાં મકાનોમાં, હોટલોમાં, કલબોમાં, ઑરિસોમાં ઇત્યાદિ સ્થળે યુરોપ-અમેરિકામાં ખૂબ થવા માંડ્યો છે.

(સિટરરી ડાઇરેક્ટ ઉપરથી)

રે.ઓ.સો.

પાણીની ઊંડાઈ માપવાને વાયરલેસ

માર્ગોની કંપનીએ વહાણો માટે એક એવી શોધ કરી છે કે જેમાં બેઝન હાજતાં જ તેમાંના ધડિયાળોના કોટો વદાણ નવાં બેઝન હોય તે જગ્યાના પાણીની ઘડીબર જાડાઈને આંકો બતાવે. આમાં વીજળીનો પ્રવાહ નીચે ફેંકાય છે અને તે તળિયે અડીને તુરંત પાછો ઉપર વળે છે. તેનો આંક બતાવાય છે.

એક નવદેશ સેવા

પરબુના પ્રેસિડેન્ટ ધારાસભ્ય શ્રી હસન ઇમામ સાહેબે એક પર્ણ જ આવકારવાયક પગલું અર્પું છે. હિંદના મધ્યમ વર્ગના જુવાનો અને યુનિવર્સિટીઓના પદવીધારીઓમાં બાપી રહેલી એકાદીની એ સુઅર્ગ મુસ્લીમ ધારાસભ્યોનું અંતર ખૂબ દાગ્તું હતું છેલાં પાંચ વર્ષ હરગિયાન એમણે આ એકાદીના વિવાસ્થાને માટે અનેક વિચારો રજૂ કર્યા છે. આજે એ એક આચાર રજૂ કરે છે. આલ્લાહાબાદ છંદામાં આવેલી પોતાની આબીસ હંદર એકર જમીન-લગમગ એક લાખ વિધા જ-મીન-એમણે શ્રી તુલશીચંદ્ર મોસ્ત્રામી જેવા મહાસભાના મુસ્લિમ કાર્યકર્તાને સોંપી દીધી છે. એ જમીન ઉપર મધ્યમ વર્ગના જુવાનોની-કોમ કે નાતના બેદ વચર-એક વસાહત સ્થાપનામાં આવશે. ત્યાં ખેતી, કૃષ્કાદ, શુકરોગ વગેરેના હુન્દરી અખત્રાઓ અને કલ્પતિ કરવામાં આવશે. આ વસાહતમાં આશરે રપથી ૩૦ હંદર જેટલા જુવાનોને રોજ અને અતુલન બંને ગળવાની સંભાવના છે. શ્રી હસન ઇમામ એ એક નિષ્પક્ષ બંદરે પુરૂષ છે; વિચારશીલ મુસ્લીમ છે, કોમી ભેદથી પર રહીને એક અતિ ગંભીર આર્થિક પ્રશ્નના ઉકેલ

૩૫૫લી નૂરજહાની બેમલ ચીનાઈ આરસો દાસીને હાથે આકસ્માત તરી જવાથી દાસી ખિત થઈને બોવા લાગી. આ વાત નૂરજહાની બહુમાં આવનાં તેણે કહ્યું, 'કંઈ નહિ; એ તો એકં થયું, ગુમાનને જોવાનું સાધન નાશ પામ્યું!'

'પેસા'ના મતિસાધક: કંઈ, કંઈયું, દોડિયું, કાવડિયું, સવાકો, ગ્રાંબિયો.

ચામડાની જેડીઓ વપરાસ વિના પડી રહેવાથી બેજવાળી દારાને લોચે તેને ફગ વળી નવ ત્યારે મરણે બાગે મેળવેલા સરકા અને પાણીથી કપડાના થોવા વડે બેમને સાફ કરી ઓલિવ ઓઇલ કે વેસેલિનનો આગો હાથ મા-રજો. લર્ચીનું તેજ આધુઆધુ થોપડ-વાથી પણ ફરી ફગ વળી અટકશે.

વીંછીના ડંખ ઉપર મીઠું ચીણું વા-ટીને ઘસવાથી અથવા મધ ઘસવાથી ક્યારેક થાય છે. નામસ્ત્રેક્ષનાં એ પાન-મા ચપડી ચપડી મીઠું નાખી એ પંછી એક ચાવી જવાથી પણ વીંછી ઊતરે છે.

સીઝર શબ્દનો અર્થ થાય છે થોડાં હુમ્કાં વાળો માથુસ; છતાં સીઝર (ન્યુ-સિયસ)ને માથે તો તાલ હતો!

બીનં પશુઓની માફક હાથ પાણી-માં તરી રાકતું નથી; તેમ જ પાણી-માં પડે છે કે તરત તરવાનો જરા પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના કાં તો એટલી નવ થઈ, અથવા આડું પડી સૂઈ નવ થઈ.

સૌ પહેલી એર મેઈલ (જિમાની ટપાલ) આજથી ૨૦ વર્ષ સુધી પર અર્થ એરિવિંગ્ટન, નાગનો. અમેરિકન અ-મેરિકામાં આઈન સિટીથી મીની-ઓલાં મામે લઈ ગએલો, -૧૮૧૧ના સપ્ટેમ્બરની. ૨૩મી તારીખે.

ફ્રેંચ લેખક વોલ્ટેર (Voltaire)નું ખરું નામ Arovet L.I. હતું જેના અર્થનો અર્થ આજવાળા ગોડવિને તેણે પોતાનું એ તખ્તદુસ ઉપાધ્યેનું.

વિરોધી અર્થવાળી કહેવતો: 'માથુ મૂકે તે ગાલ ખાવ.' 'શિર સલામત તો પધકિયાં બહેત.'

મોડું પડિયાળ સાફ કરવાને તેને ધરામાંથી બૂદ પડી લોલક બાણીએ મૂકા તથા બધાં સૂં ચાવીએ વગેરે પણ સંભાળી રાખે. પછી ચાવી ચડાવીને તેને નરમ સાણ અને પાણીના મિશ્રણ-માં ઝળકાવી રાખે. તેનાં ચક્ષુને અંદર બલે ચાલ્યાં કરે. એમ બધી ચાવી હબગી નવ એટલે ફરીવાર ચાવી આગે અને ફરી હબગવા દો. આથી બધા બાગો ધોવાઈ જશે પછી બદાર કાટી એક વાર ચાવી દઈ તેને અંધારાના તાવની નજીક, ૨૫ ન ૩૦ તેમ સુકાવા મૂકા, એટલે થઈ ગેંટલા વિના સુકાઈ જશે. તે પછી કાચામાં કાંચું, સંધાનું તેજ તેના દાંતાઓ આગળ ઊંચે અને પડિયાળને ધરામાં નાંખી લોલક ચડાવી દો. ફેલા ચાલે તેટલું તેજ ન લેજો; એથી બપેપૂળ થોડી ઊલટું વૃક્ષાન થશે.

પગને કેમ પણ રકમ વડે ગુળીને ગુણાકારમાંથી ક બાદ કરે. પછી બાકી રહેતી રકમને ૭, ૮ ને ૯ ૫૩ આગો તો અવુકમે ૧, ૨ અને ૩ થોપ જ વધશે.

ફરીન ફીમર પર નોડાવિલાની તાલી-મ પામના કિંદી વિલાઈઓમાં નાનિક તરીકેની કનમ તાલીમ તથા મુજો ધરા-વવા માટે એ ચકવર્તી નામના આ બંધાવી કુમારને મુવર્ણવદક માન્ય છે.

ગરથીનાં પોડનાં લોલકાં જનને થોડાં માણી સાંધે પીસી રસ કાઢી તેમાં થોડું મીઠું નાખી દાદર પર ખૂબ મસળવાથી અમે તેથી નૂની લાલ કે કાળી દાદર મરી નઈ આમડી સુંવાળી બને છે, ખીછ દવાઓ જેટલી આ બગની નથી.

દુનિયાના બેઝે પ્રદેશો પર વસતમાં (સિયાળમાં) એકાગા એકા પ્રજા ગાસ સુધી જસ રહે છે તે લોડીવાળા બાજ વડે દરારીબના નકોશ.

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકાસિ અને
બીજા મનુષ્યો કામ કરનારોએ એના
સેવનથી અનુભવ જેવું જોવાનું અને છે.

નાનાં—ગોટાં, માંદાં—માલં
સ્ત્રી—પુરુષ. નગરનાં—ગ્રામનાં
ગ્રીકોઈ એવું સેવન કરી શકે છે.

તમે વાપરી જોયું છે ?

ઝંડું કેસરી જીવન

કેસરી જીવન ઝંડું ના
મેળવવાનો આશરો રાખો

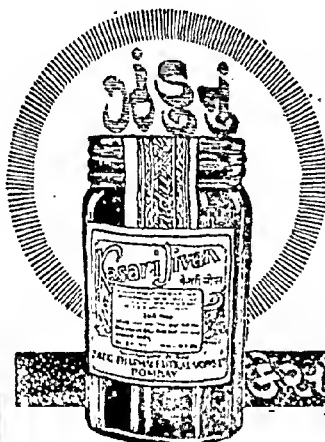
મહારાષ્ટ્રનાયન

રસમિંદુર, અમીઝ, કેસરી, મનુદી અને બીજાં
રોગ, પાન, પીણી બીજાં રોગથી
હીલાં રસદાર અમીઝનાથી લગાવેલા
આ સુરોક્ષિત, મુલાક્ષિત, સ્વાદિષ્ટ
ને પીણિક બોલાવતું નિયમિત સેવન
લાવું આપણ તથા સારી આરોગ્યશક્તિ
આપી શકીશો બધા અને તેજ તમા
દેહ દંડિતમાં મેળવ પુરે છે.
૫૦ રાત્રીના પીટનો રૂ. ૧૫
આથા રાત્રીના પીટનો રૂ. ૨૫
એક રાત્રીના પીટનો રૂ. ૫)

ઝંડું

ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ
લિમિટેડ

મથુરા: અવની રોડ, મુંબઈ ૧૪
દુબઈ: લુઈ મહામનસી, મહામનસી
મુંબઈ-૨

કેસરી જીવન

મથુરાનાં મિત્ર
મોહીલાં સુધર્મી મોહીલાં

ગુજરાતની ચિત્રકલાનો પ્રતિનિધિ-સંગ્રહ

અનિરૂપ રાવળ   અનિરૂપ ખેડિત
કનુ દેસાઈ   સોમાલાલ શાહ
સિદ્ધાલાલ પરીખ   કૃષ્ણલાલ બટ્ટ

ચંદ્રનંદન બટ્ટ

એ માન ચિત્રકારોનાં, ૧૦૪૧૧ ઈસવી માપના વિવિધરંગી માહિતી
ઉપર ચોટલાં દેસાં, ચુનોદાં, પૃષ્ઠરંગી ચિત્રોનો અગિયમ સંગ્રહ

વરના રાજગાર માટે, મિત્રો-સંબંધીઓને ભેટ આપવા માટે, ઈનામ કે લહાણી માટે મહુરી કે લાસોરલ

કિં. પ્રત્યે ૫૬ ૧-૪-૦   પાકું ૧-૮-૦   રજિ. સાથે પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

કુમાર કોર્પોરેશન   ૨૭૦૭ રાયપુર   અમદાવાદ

મુંબઈના એવન્ટ • આર.આર. રોડની કૃષ્ણી હુસેલસ અને રાવળ પ્રથમે ફોટોગ્રાફિક ડિવર્સ • પ્રિન્ટેસ સ્ટી

કુમાર

પુસ્તક નામ : કાકી બીજો માલ નવન જોગણીન લા જરવારી નવી સ્થિતિમાં

સીનેમા ચિત્રો પાડવા માટે મૂવી હરીફાઈમાં રૂ. ૪૦૦૦ ધનામ!

તમારું બાળક

વરસે પછી પણ એવું ને એવું હલનું એકલું તમારી નજર આગળ તમે એક
શોખને તમે દમખાં એના બાળપણની સીનેમાફિલ્મો પાડી રાખી કાઢ તો અને
હમણાં તો તેની ખરી તક છે! કેમકે આગ્રફા મૂવી હરીફાઈમાં રૂ. ૪૦૦૦નાં
ઈનામોમાંનું એકાદ ધનામ પણ તમે હાથ કરી શકો. એની શરતો તદ્દન સારી છે. આ રીતે:

આગ્રફા મૂવી હરીફાઈની શરતો

- (૧) હરીફાઈના સમય દરમિયાન તે દિવસ, બર્મ ને સીએનના પતની સી સીને-એમીએસ મોટે પ્રુલ્કી છે.
(૨) ૧લી દિરોગર ૧૯૩૧થી ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૩૨ સુધીમાં હરીફાઈની ફિલ્મો રવીકારનામાં
આવશે. ૧લી દિરોગર પહેલાં પાડેલી ફિલ્મોને પણ હરીફાઈમાં સ્થાન મળી શકશે.

(૩) ફિલ્મ આગ્રફા ૧૬ મિલિમિટર રિવર્સિબલ
પર પાડેલી હોવી એવું અને સાચું તેનું
એક્સિપલ ફોર્મ બેટનું હોવું એવું.

(૪) હરીફાઈની ફિલ્મની લંબાઈ એકાદમાં
એકાદ ૪૦ ફુટ હોવી એવું. વધુમાં વધુ લંબાઈ
અમે તેટલી ચાલી શકે, તેનું બંધન નથી

(૫) ફિલ્મોની અમે તેટલી સંખ્યા હરીફાઈમાં
હાજલ કરી શકાય; પણ કોઈ પણ હરીફ
એકાદ વધુ ધનામ જીતી નહિ શકે.

(૬) કમિસ તે ૧૬ મિલિમિટર સાઇઝનો
અમે તે જાનવરનો વાપરેલા ચાલશે.

(૭) રમતગમતો, મુંઝાણી રમતો, ધરની
અંદર કે બહારનાં રીથો કોઈપણ રિપનની
ફિલ્મ હરીફાઈમાં હાજલ થઈ શકશે.

(૮) હરીફાઈની ફિલ્મો સ્પિરિટડ પોસ્ટ પાસ-
સલથી અને રિક્કિટ ૭૫૨ મોડેલમાં મોડી ૩૦મી
એપ્રિલની ઠપાકની હાથ સાથે આગ્રફા

ફોટો કંપનીની મૂવી હરીફાઈ ખાતાને,
હોનબી રોડ, પો. બો. નં. ૪૮૮
મુંબઈ-૧ એ સરનામે પહેંચેલી બેંકએ
ને પાસસલ થયે આગ્રફા મૂવી હરીફાઈ

એવું લખેલું હોવું એવું.
(૯) હરીફાઈમાં મળેલી ફિલ્મો સારા
ફેડ કાળકૂં તથા સંભાળ લેવામાં આવશે.

જ્યાં મળેલી ફિલ્મોને કાંઈપણ વૃક્ષાન ચાલ કે તે શુભ ચાલ
તેને માટે આગ્રફા ફોટો કંપની જોખમવાર નથી

(૧૦) હરીફાઈ પૂરી થયે બધી ફિલ્મો પાડી મોકલવામાં આવશે
પરંતુ ઈનામ જીતી જએલી ફિલ્મોને જાખવાને તથા તેનો મોનાની
ઈચ્છા મુજબને ઉપયોગ કરવાને હું આગ્રફા ફોટો કંપનીને રહેશે

(૧૧) હરીફાઈને નિર્ણય લેવાને ને સારું બંધનકર્તા મળશે, ને
હરીફાઈને લગતો કોઈપણ પત્રનું વહાર ચલાવનામાં આવશે નહિ.

(૧૨) લંબાઈની ફોટોગ્રાફી કે ફિલ્મના ધધામાં કામ કરનાર
કોઈ પણ માણસથી આ હરીફાઈમાં માગ લઈ શકશે નહિ.

- ઈનામો:
૧લું રૂ. ૧,૨૨૫
૨લું રૂ. ૭૫૦
૩લું રૂ. ૩૨૫
૪ ૧૦૦૦
એક એનાં
૨૦ ઈનામ
રૂ. ૧૦૦૦
૩૧. ૫૦૦
એક એનાં
૧૪ ઈનામ
રૂ. ૭૦૦
કુલ રૂ. ૪૦૦૦

૧૬ મિલિમિટરની ફિલ્મ વાપરતા બધી જાન-
વરતા સીને ફેસસોમાં આગ્રફાની ૧૬ મિલિ-
મિટર રિવર્સિબલ સીનેફિલ્મ વાપરી શકાય છે.

આગ્રફા ફોટો કંપની • કોટ • મુંબઈ
જવારનામા નેપારીઓ

અમદાવાદ ફોટો ડીપ • બાંધી રોડ અમદાવાદ
એસ. ડી. હવર્થ રોડ રોડ અમદાવાદ
એન.ઈનિયર બાંધર્સ રોડ રોડ અમદાવાદ

Vinglinder CAMERAS & LENSES

ફાઇન્ડર

લેન્સ ઝ

અને ફોટોગ્રાફિક સાધનો

ઈ.સ. ૧૯૫૬ થી ૧૯૩૬ સુધીનાં ૧૯૫ વર્ષના વિશાળ
જર્મન અનુભવ અને વૈજ્ઞાનિક શોધનાં પરિણામ રૂપ છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૦માં અદ્ભુત ચેટઅવલ લેન્સ F/૩.૭ની શોધ
કરી ફોટોગ્રાફિક સાધનોમાં કિંમતી ઉમેરો કર્યો ઉપરાંત.

ફાઇન્ડર F/૬.૩ કોસ્ટીનીયર ડબલ F/૬.૩ સ્કોપાર F/૪.૫ હેલીયાર F/૪.૫ અને F/૩.૫
યુનીવર્સલ હેલીયાર F/૪.૫ અને હેલીગો સ્ટ્રીમેટ F/૨.૫ લેન્સ બનાવ્યા છે.

શિખાઉ તેમજ અનુભવી ધંધાદારીઓને ભવ્ય કલાત્મક કૃતિઓ સર્જવામાં ફાઇન્ડર સાધનોએ
અત્યંત મદદ આપી છે. અણધાર્યાં ઉત્તમ કામ તૈયાર કરવામાં આ સાધનો બેનમૂન
છે. ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ફાઇન્ડર બનવોટો મુવતાસ જેવી છે. નાનાં મોટાં ચિત્રો આપે
તેવા સંખ્યાબંધ ભાતના રેલફિન્ડ અને પ્લેટ-ફિન્ડર પેકેજ કંમેરાઓ, બધું મંત્રીશાયરું, યલો
ફિલ્ટર્સ અને વિવિધ ભાતના લેન્સીઝ શિખાઉ તેમજ ધંધાદારીઓને વેદવંતી ફોટો અપાયે છે.

આ સાધનોની સંપૂર્ણ વિગતવાર માહિતીવાળા
સચિત્ર કેટલોગ અને પ્રાઇસલિસ્ટ માટે લખો:

શેરીંગ-કાલ્પમ (ઈન્ડિયા) લિ.

યુનિટ પ્રિન્ટિંગ હાઉસ રોડ - ૧૯ બોમ્બે નં. ૧૮૩ મુંબઈ-૨

અથવા બધા ભણીતા ફોટોગ્રાફિક આગાનના પહેપારીઓ

આખરી પાન (ફોટો)	નરેન્દ્રદેવ વર્મા ૫૬
પત્રિકાગ્રંથો	ચિત્રકાર • કનુ દેસાઈ ચિત્રાંશુ મુખર્ચિય
શાહદત્ત (કાવ્ય)	કનુલાલ ગાંધી ૪૧
મિજલસ	૪૨
ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકાર	દેવાચંકર એ. સોમપુરા ૪૪
પાંછ (કાવ્ય)	મલ્હારાજ શરેખ ૪૭
મૃગલાભંગન	ચિત્રકાર • રસિકલાલ ન. પરીખ ૪૮
કમળ (ફોટો)	પ્રેક્ષિતર ડૉ. એડોલ્ફ વૅગનર ૪૯
દાતરડીનો રાખ (વાર્તા)	ભોગીલાલ જ. સાહેસલ ૪૯
ફોટોગ્રાફી દરીફાઈનું પરિચય	૫૨
સ્વાસ્થ્ય • શક્તિ • સોનદેવ	દ. ૫૩
સૂર્યપાસના	'માઝ' ૫૫
છાયાછી	૫૬
સિંધુકન (કાવ્ય)	રતિલાલ શુક્લ ૫૨
શાહડર પારિતોષિકની સ્પર્ધા ડૉ. ગનિલાલ છ. પંડ્યા	૬૦
દેવનું કાવ્ય	દ્વાનિય બાલકૃષ્ણ કાલેલાલ ૬૩
પાયાના પથ્થર (કાવ્ય)	નટવરાલાલ મગનલાલ પટેલ ૬૫
શિવાઈ મહારાજ નારી પ્રેટ ઓ	'પ્રમદેવ' ૬૬
અપાણું	૬૯
થોડાંક અધ્યાંક [૩] બાળવિભાગ	ચિત્રુબાઈ ૭૦
બાનો બાગક	મનલાલ રાઈ ૭૦
વેરાળ મીઠી (કાવ્ય)	શુન્દરભ ૭૧
માધુરી	૭૨
છાંડું પાનું	૮૦

ફોટોગ્રાફીના અભ્યાસીઓને

સંસ્કૃતિતા હિંચા મેકેનોના અધી નતના

કુમરચો

લેન્ડીઝ

એસેસરીઝ

પ્લેટ

ચેપર્સ

દવાઓ, ફિલ્મ, પ્રેસ્ટો, અને બીજાં
અધાં સાહિત્યો તેમજ સત્તાક મેળવવાનું
સરતું:—શ્રેષ્ઠ—રથળ

રાવળ પ્રધર્મ

મૂળજ નેકા ગિલ્ડિંગ અર્જાનંદ રોડ
મિન્સેસ સ્ટ્રીટ તથા વિલે પારકે
મુંબાઈ-૨ મુંબાઈ

શ્રી પુલિનબિકારી ઠત્તનો આલેખેલો
મહાત્મા ગાંધીજીનો

કેયોન રકેચ

૧૨૪૨૫ ઈચિના ગદા કાગળ ઉપર
હ. ચિના દોરેલા અસલ ચિત્ર જેવું જ
ચિત્રકારની ખાસ સંભાલ નીચે બાંધેલું
તથા મુંદર માઉન્ટમાં મૂકેલું રેખાન

કિમત રૂ. ૭

મખ્યાત ફ્રેંચ લેખક જોમે શેર્બા, કલાચાર્ય શ્રી અંબી-
ન્દનાથ કાપૂર, વિખ્યાત કલાકાર શ્રી આનંદકુમાર
સ્વામી, 'રેખા'ના સુપ્રસિદ્ધ કલાવિવેચક શ્રી અર્ચેન્દ્ર
કપૂર ગાંધીજી અને 'બીએ જોનિકલ' પત્રના સુચર
કલાચાર્ય શ્રી કનૈયાલાલ વકીયે આ રેખાંકનને ખૂબ
વખાણ્યું છે.

ગવર્નર્સ હેડક્વ

આન. સેકેરી રસમંડળ પો. બો. ૬૨૬ મુંબાઈ

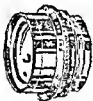
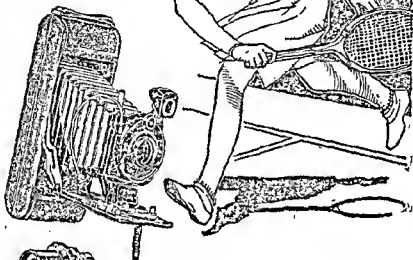
ચેતવણી

'કુમાર'માં પ્રગટ થતા કામપણુ લખાણ, ચિત્ર
કે ફોટોગ્રાફનો ઉપયોગ કૉપીરાઈટની રૂએ તંત્રીની
પરવાનગી વિના કોઈપણ યથા સહે નહિ. તેમ
કરનાર તેને માટે જવાબદાર તથા બેખમદાર ગણાશે.

લવાનમ વસના રા. ૧: પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦ કે ૧૨ સિ.
મુંબાઈના એજન્ટ: સી. જનનાદાસની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ;
તથા આર. આર. રોડની કંપની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨
જાહેર અખર માટેના મુંબાઈ ખાતેના સોલ એજન્ટ
મેસર્સ રાંધળ અપર્સ, મૂળજ નેકા ગિલ્ડિંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

ગતિ..

તમારાં ચિત્રોમાં
સજીવતા
આણે છે!

તમારી નજીકના કોણપણ
કોણકના વેપારીને ત્યાં
જવાથી તમને આ મધ્યમ
કિંમતનો અને મજાનો
ફાકેટ કોણક લેવા મળશે.

કોણક લિમિટેડ

(ઇન્ડિયાન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ડેવલપ્મેન્ટ કોર્પોરેશન)
હાનિબી રોડ-કોટ-મુંબાઈ-૧
શાખાઓ
કલકત્તા • દાહોદ • મદ્રાસ

આ કંપક રસાયણો સ્પેશીયલ માડ-
વાની આ ખરી બહુ છે.
રમતગમતો, સામાજિક જનાવો, ફેસની
મીટિંગો આ બધાં અજારક ઓબેચોરને
માટે તો સુંદર તકો આપનારાં છે, પણ
જો બધા વિષયોનો ખરો રંગ પકડવા
માટે, તમારાં ચિત્રો સજીવ જનાવવા માટે
તેમાં ગતિ લેવાની જોઈએ.

જોને જોટલા જ માટે કોણક એફ.
૧-૩ લેન્સ વાળો 'ફોકેટ કોણક' કેમેરા
બહુ જ લોકપ્રિય છે. ઝડપી લેન્સ વાળો
આ સુંદર નાનકડો કેમેરા તમને ચોખ્ખાં
અને સજીવ ગતિ-ચિત્રો ઝડપી આપશે
અને એ રીતે ચાલુ જનાવો જાનનાંની
સાથેસાથે તમારી પાસે તેનો સંગ્રહ થતો જશે.

ZEISS
IKON

આપમેળે ખડો થતો

અ જ બ ક મે રા

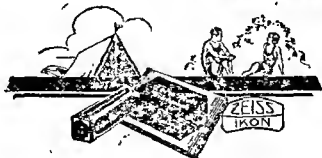
ખડત દાખો કે
કમેરા ઉઘડ્યો જ છે.
ચાંપ દાખો કે તરત
છબી પડી જ છે.

ઝૂંપરૂં અને ઝૂંપરૂં બેવી બે
સાઈઝમાં—નોવરફૂટ અથવા
ટેસાર ૪.૫ લેન્સ સાથે

બધા ભણીતા ફોટોગ્રાફક
ડિલર પાસેથી મળે છે.

Eisenberger

હિંદુસ્તાન આખામાં સર્વોત્તમ પ્લેટો
નમૂના તથા કિમતો આટો નીચેને ઠેકાણે લખો:

એડેર દત્ત એન્ડ કંપની લિ.

હિંદુસ્તાન અને બરમાના એકલા આગતિયા: એડરેસેન્જ બિલ્ડિંગ બેલાઈ એસ્ટેટ મુંબઈ-૧
અથવા અથવા જ લાણી તા સો દા ફોટો ગ્રાફિક ડિલરો

પનિહારીબા
 ચિત્રકાર - શ્રી દેસાઈ

શહાદત

•૫૫૧•

મશાલ સળગાવી મૂક દુઃખિયાં જનો દૂંઢવા;
પ્રકુલ્લ તુજ સ્વપ્નની-જીવનનાં-અધૂરી કળી:
અસંખ્ય કચડાયલાં અળતની થવા પ્રેરણા,
દીવેલ ખૂટતાં જલિ ખની જગે મશાલે ચડી.

ફગાવ તુજ કલ્પ્ય સૃષ્ટિ સજવા નવાં આયુધો,
નવાં સરજનો વિના ક્યમ શમે હુંધા કાંતિની ?
નવાં સરજનો વિના પ્રતીતિ રે, થશે શ્રાંતિની !
મરી જીવવું એ વૃત્તિ જીવી રહ્યાં નવાં સર્જનો.

નહિ સૂરજના વિના ધરતી રૂપ ધારે નહું,
નથી રજની દીસતી મધુરવી વિના અંદ્રિકા;
લીલોતરી વિના સુધા પ્રકૃતિમાં નથી ઊડતી,
નથી નૂર સ્વતંત્રતા તણું કદી શહીદો વિના.

શહાદત ખની જશે જીવનની મળત જે ઘડી,
જંચત કરવા તેને જે સિંહાસને ઊતરી
કમાન રચશે ધૃતિ !

ઈન્દુલાલ ગાંધી

પનિહારીબે
ચિત્રકાર - કનુ દેસાઈ

રાષ્ટ્રીય તપશ્ચર્યાનું પત્રક

(આમાં ધરતા ફેરફારો તથા સુધારા કરી સંકાય કેઈ પણ વાચક તરફથી આ વિષયને લગતી બાબતોને યોગ્યતાએ કે વિચારો મળશે તેના બાવપૂર્વક આદર કરીશું.)

ધરમાં વપરાતી ચીજો	ધર ખડકીર દુકાન, ઓફિસ, રાજાના કે કારખાનામાં વપરાતી ચીજો	હિંદમાં બનેલી ચીજો:	તે ગામડાની કે શહેરની ?	પરદેશમાં બનેલી ચીજો:	કયા દેશમાં બનેલી ?	વપરાશનું પ્રદેશ/ગામ:	કઈ ચીજોનો ત્યાગ થઈ શકે:	આથવા તે બાબતમાં સોંકારો,	પરદેશની કે શહેરની ફેરફાર થઈ શકે:	કઈ ચીજો બંધ કરી ? તેને બદલે હિંદની કઈ ચીજો લાગુ પડી ?	લાગુ પડતી તે હિંદી કારખાનાની કે કારખાનોની ?	ગરદેશ પરદેશી ચીજ હોતી પડી તે કયા દેશની ? શા માટે ?
-------------------	--	---------------------	------------------------	----------------------	--------------------	----------------------	-------------------------	--------------------------	----------------------------------	---	---	--

■ વ્યવહાર કલતિના

પ્રચારો આ બાબતનું સિદ્ધ કરવા ઉપરાંત દરેક બંધુત યુવાન કે વિદ્યાર્થી આથવા કુમારિકા કે યુવતીનો ધર્મ સંબંધી મનોદરમાં સુધારવા પાછળ હિંમતની ધરીએ ધરી મથવા કરવાનો છે. આપણા કેટલાયે કુરિવાજો, વહેમો ને કુરિવા આપણી પ્રવૃત્તિના આડે આવેલા ન કહે છે અને નાલક રાક્ષા સમમ અને ધનની ખરાબી કરી રહ્યા છે. તેની સામે આપણે મોઝી રહેલી સંસ્કૃતિ, વિચારો ને કાર્ય કરનારાઓ પ્રત્યે સક્રિય તેમજ બળે તેટલી સહાયપૂર્વક બનાવી તેમના ગળમાં વધારો કરી પોતાનો કાર્યો દેશની વૃત્તિમાં કાર્યોમાં આપણે ન કરીએ એકબી. આ માટે લગ્નોમાં મોઝી પરદેશી સાડીઓ પહેરી કાઢ

ખતાવવો કે શા માટે બારે પડતા વસાઓ નિજાની રાખવા ? શા માટે વૈષ્ણવના સંતાપને સમાજની સંમતિ મળે ? શા માટે બાળલગ્નોમાં સમજી જીવે સહાયક બને ? શા માટે કાંઠેજીવને ખોટી ફેશન અને દેખાવના ભેગ બને ? શા માટે ધરીજ ગમડિયાનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે ? શા માટે અજ્ઞાન અને જોડ પ્રવૃત્તિઓ જોડા કાકરો અને દંભ ઉપદેશોના જોગ બને ? શા માટે લાંચ રફત પ્રચાર પામે ? આ બધા ચેરોગોના નિવારણ કરવા મથતે માનસ તમારામાં કેળવે અને ધરિધરિત તમારામાં કાર્ય કરવાની દેવી રાક્ષિ અને ઉત્સાહ પ્રકરતાં વધે અનુભવી રાક્ષી. નાડયમાત્રા ચલતીનેન લગ્ન :

આપણી સમૃદ્ધિ

હિંદ એટલે પૃથ્વીના ષટ ઉપર અત્યંત રિક્ષિસિદ્ધિ કરેલો અલૌકિક દેશ; નવાં હિંદોલંચ, અરવલી, ચિંચાલ, અમ, સહ્યાદ્રિ સમા અઢારેબાર વનસ્પતિ અને આંધ્રિયોથી ખરેખર પર્વતો યોદ્ધા સમા ખડા છે; એના ઉદરમાં રત્નો, સુવર્ણ ને અનેક પ્રકારની માતુઓ અને વિભવિધ જાતના ફાર ભર્યા છે; નવાં મણુ જાતુઓ નિયમિત આવે છે, અને ઉનાળો, શિયાળો તેમજ વર્ષાઋતુમાં તે તે ઋતુનાં વિશિષ્ટ ફળદ્રો લાવવા યાવ છે; નવાંની જગીન ચીરી

રસકસથી કરેલી છે કે આખા દેશમાં ધનવાનના બંદારો ચિત્તસમ. દરેક જાતની અનુકૂળ આગેલસા ને કાળે મળતી હોય તે આખી પૃથ્વીમરના દેશો પૈકી માત્ર આપણા દેશને જ મળે છે.

ગોળીની વેરામાં અનાજ, તેલી બીજાં, જોષધિ, ફેલી પદાર્થો અને કપાસ વગેરે તે હિંદમાં જોડા જગ્યામાં પાકે છે. આખા તે એટલા બધા થાય છે, કે હુનિયામાં હિંદ તેમાં પહેલે નંબર આવે છે; એટલેકે જગતના યોગ્યાની કુલ ઉત્પન્નના ૪૦ ટકા એટલો અંશો

ફક્ત હિંદમાં પાકે છે. ધરની વસ્તીમાં હિંદ બીજા નંબરે આવે છે, તેમ જની નિકાસમાં પણ હિંદનો નંબર ચીજો છે.

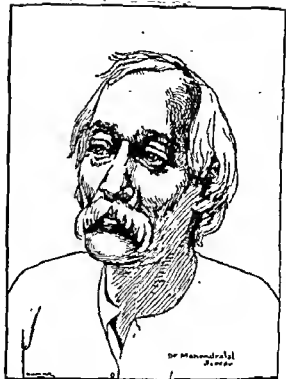
જાણી સર્વાચીન ઉદ્યોગવાદની ખીસ-વણીના ખનનારખ કારો માલ પણ કુદરતે હિંદને મોકળે હાથે આપ્યો છે. કાલસો, સોનું, નસત, મૈંગીઝ, કોમ્પાઈટ, ક્વાઈ, ગ્રાનરખ, મેફાઈટ, ગ્રોફોલિયમ, ચાંદી અને વિવિધ કારો હિંદના ઉદરમાં ભર્યા છે. ૨૨૦ લાખ દન કાલસો દરેક વર્ષે હિંદની ગણિતમાથી નીકળે છે;—જે અથો હિંદની જરૂરિયાત કરતાં પણ વધારે છે. ગળા ધણા લાંબા સમય સુધી ચાલે તેટલું લોડું પણ હિંદની ભૂમિમાંથી મળે તેમ છે.

સર્વાચીન ઉદ્યોગવાદનાં બે મુખ્ય અંગ કાલસો અને લોડું—એને લીધે આજે જગતના કરતા પણ નાનકડા પ્રદેશનામાં જિંદો પૃથ્વી પર મહાન સામ્રાજ્ય રચાયું છે તે વસ્તુ—આપણી ભૂમિમાં છે, તે પછી કયા હિંદી યોતાની અગમ્યમિને નિધન મારી રાક્ષી ? સન ૧૯૧૮માં નીમાએલ ઓલોગિક પ્રગિશને તે તે સંબંધમાં કહ્યું છે કે 'હિંદમાં થતા કાચા માલનો જથ્થો કોઇપણ ઉદ્યોગ ચલાવવાને માટે પૂરતો છે.' એક અનુમતી અને અર્થવિશારદ ભૂતરશાસ્ત્રીએ પણ કહ્યું છે કે 'ઉત્પત્તિને વહેલી મળતી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે તેટલી કાચા માલની ખાણો હિંદના વિસ્તારમાં છે.'

ચાંત્રિક રાક્ષિની બાબતમાં વિચરીએ તે તેમાં પણ પોતે જર્વથી મધુ કિંચ રાખી રાકે તેટલાં સાધનો હિંદ ધરાવે છે. આપણા દેશમાં એટલો વરસાદ અને બરફ પડે છે, તે ઉપરાંત એકો અંદાજ કાઢી રાકાય છે કે હિંદમાં જે સમયે ઉલોગવાદ ખીસે તે સમયે વર્ષે સ્વિસે એટલી વિષુવસંમિત ભેડબેડ, (લગભગ એક કરોડ કીલોગ્રામ) પાવર તેના કરતાં કેટલાયે ગળી વિશેષ રાક્ષિ હિંદમાં ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. (મંત્રાપ)

આદ્યેષર વર્ષના એક નિર્ધન પણ
અતિ હોશિયાર વિદ્યાર્થીને કલકત્તા હેર
સ્કૂલમાં ૧૮૪૮માં સિખવૃત્તિ મળી. તેને
જ્ઞાન તથા સત્યની અનદ્દર તૃપ્તિ લાગી
હતી. વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો મળતાં તેટલાં
તે વાંચી જતો. એક દહાડો 'સુદ્ધિમાં
પ્રવાસ' નામના મિલનરના પુસ્તકમાં
તેણે સર વિવિધ્યમ દર્શનની શોધનું
વર્ણન વાંચ્યું કે 'આકાશમાં સૂર્ય કેહ
સ્થિત પદાર્થ નથી, પણ આપું સૂર્ય-
મંડળ તેના બ્રહ્મ તથા કુપબ્રહ્મ બેડે ગતિ
કરી રહ્યું છે અને તે કદાચ કેઈ અન્ય
મોટા સૂર્યની આસપાસ પ્રવલિયુ કરે
છે.' આ વાંચતાવેળે જ આ નાનો જાન-
બંક પોતાનો અભ્યાસ છોડી તત્તા
બાળે વાગ્યા મુખી ખુદશા મેદાનમાં
ઊભો રહી આકાશનું નિરીક્ષણ કરતો.
આ સમયથી જ હરતપી આદ્યજનના
ને સુદ્ધિના અટલ નિયમે જાણવાની
તેના રિલામાં ધમશ બની. એ ધમશ
જાણજીવી લાગણીનો ઊમરો માત્ર જ
નહોતો, પણ તેના ડાઘ વર્ષના આખા
આખુલ કોચવાન તે એવી જ સતેજ
રહી. એ લાગણીને પ્રતાપે જ તેણે
પોતાના દેશભાંધિવાને વિજ્ઞાનની અ-
ન્ય સમજવવામાં પોતાનું જીવન
અર્પણ કર્યું. ઉત્તરિને થયે દોહનાર તથા
નવસર્જન રચનાર વિષય વિજ્ઞાન જ છે
ને હિંદના પુનર્વિધ્યાની કોઈપણ ર-
ચનામાં આ વિષયને અગત્યનું સ્થાન
આપવું જ પડશે એવી તેની ખાતરી થઈ
હતી; એટલે આવા કંજાલ ને દુઃખી
દેશને વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની એઈલી
અનુકૂળતા કરી આપવાનું હગદ્દા હેતુ
મટિ પોતે જીવનસમર્પણ કર્યું આ મહાન
નરનાન તે બંગાળના ડૉ મહેન્દ્રલાલ
સરકાર, એમ ડી., સી.આઈ.ઈ., ડી.એલ.

ડૉ.

મહેન્દ્રલાલ સરકાર

હાલિસ પરમણામાં આવેલા વૈકપુરા નામના ગામમાં ડૉ મહેન્દ્ર-
લાલ સરકારનો જન્મ થયેલો. આ ગામ એટલું નાનું તથા પછાત
છે કે તે ક્યાં આપ્યું તે પણ કોઈ ભાગે જ જાણતું હશે. ડૉ. સરકારનાં
માતાપિતા વિષે પણ થણી જૂન માહિતી મળી આવી છે. પોતે ખેડૂત
કુટુંબના છે એટલું જ જાણીતામાં છે. જાણી ડૉ સરકારે જિંદગીમાં
અસખ્ય વાર આપેલાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમા કે લેખોમાં ક્યાંયે એ
વિષે છંદારો સરખો પથ્ય કર્યો નથી. જુદાજુદામાં જ્યારે પોતે મોટી-
મોટી સંસ્થાઓ સ્થાપના તેમજ શિષ્યવૃત્તિઓ કે અધ્યાપકપદ ઉપાડના
હતા ત્યારે પણ પોતે માતાપિતાનું, નામ તેની સાથે જોડાતી કદી
ઈર્ષ્યા દર્શાવી નથી. કદાચ જાણપણમાં માતાપિતા સુજ્ઞની ગએલાં
તેથી એ વિષે તેમને કંઈ સાંભરતું નહિ હોય. તપાસ કરતાં થોડીક
માહિતી મળી છે. પિતા માતા કરતાં બેગણ વર્ષ ઉમરે મોટા હતા.
ડૉ. મહેન્દ્રલાલ આ દંપતીનું પહેલું જ સંતાન હતા. એમના જન્મ
વેળા માતાની વય ૨૪ વર્ષની હતી. બંગાળમાં જાણજગનો રિવાજ
પ્રજાળ હોઈ સ્ત્રીઓને જાણ નાની ઉમરે સંતાન થતી ત્યાં આટલી
યુવાન વયે આ જાળકનો જન્મ થયો તે કંઈક તપાછની વાન ગણાય.
ડૉ. મહેન્દ્રલાલનો જન્મ ૧૮૩૩ના નવેમ્બરની બીજી તારીખે
થયો. પાંચ વર્ષની ઉમરે પિતા સુજ્ઞની ગયા ને ત્યાર પાદ ચાર વર્ષે

માતા સ્વયં સંચારી. નવ વર્ષની ઉંમરે આ બાળક અ-
નાથ થયો. પિતાની ઉત્તરક્રિયા પછી માતા બેઠે વૈક-
પુરાથી કલકતે આવી નેજીતોલામાં મામાને ઘેર રહ્યા,
અને માતાના મૃત્યુ પછી એ મામાને ત્યાં જ મોટા
થયો. સમગ્રજીવન યથા પછીનું બાળપણ આ સ્થળે
ખૂબ આનંદમાં પીતાવેલું તેથી ડૉ. સરકાર આ સ્થળને
ઘણી મે વાર સ્નેહથી સંભારતા.

પ્રાથમિક કેળવણી

યોગ્ય વયે પહેંચતાં આ નાના બાળકને આંક
તથા બંગાળી લેખનવાચન શીખવા સારૂ એક ગામડી
નિશાળના ગુરુ ગદાસય પાસે ચૂક્યો. સાંથી જ તેણે
પોતાની જીવિતો તેણે ખંતથી ચમત્કાર બતાવ્યો અને
જાગૃત્ય ઝડપથી અભ્યાસમાં આગળ વધ્યો. આથી તેના
વાલીઓ—મામા ઇત્યાદિ—ને તેનેઅંગ્રેજ કેળવણી
આપાવવા મન થયું. અને અંગ્રેજ મુજાફરો શીખવવા
સારૂ બાળક દાકરનાથ દેને મિલિત કરી. એ સંભળે કંઈક
દેવી હોય તેમ જણાય છે, આવી કુમળી વય કે જે
વેળા બાળકના મન પર ધાર્યા સંસ્કાર નાખી શકાય
તે સમયે આપા અસાધારણ પુરુષનો સંયોગ મળ્યો
એ નવાઈ જેવું છે. એ પુરુષે આ શિષ્યના હૃદય પર
સંસ્કાર છાપ પાડી. ડૉ. સરકારના લેખો તથા વ્યા-
ખ્યાનોમાં આમદાન પુરુષનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં
આવતો. 'થોડુંક અંગ્રેજી બહુ મોટા જનવાનો ઉલ્લેખ
કરી નાંચતા જાતી ગયેલા તે સમયના કેટલાક દંભી
સ્વાર્થી લોક જેવા આ પુરુષ નહોતા. તે તો ઉચ્ચ
આત્મા હતા. એમણે પોતાની જાતે તેટલું ધ્યાન આપી
પાયા તેટલું જ્ઞાન નાના મહેન્દ્રને પાયા માંડ્યું. એ
શિષ્ય માટે એમને કંઈક કુદરતી રીતે જ એવી શ્રદ્ધા
બેસી ગઈ કે જાણે પોતાના છત્રચાલના શ્રમનું ફળ
એ પાર પાડશે એમ લાગતું અને એ બાળકમાં
ખીલના સદૃશ્ય પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાનું સંચિત ધન
હોય તેમ જોતા.

હેર રુકુલમાં

નાના મહેન્દ્રને આ શિક્ષકનો સમાગમ માંડ વર્ષેક
દિવસ રહ્યા દરેક સાં એકએક મામાની આર્થિક
સ્થિતિ ખરાબ થઈ. મોટા મામા સરકારી નોકરીમાં
પ્રવાસી મુદ્રક તરીકે જોગવા ને કલકત્તા બહાર નહેવા
ગયા. એ વેળા કલકત્તામાં ડેવિડ હેરની નિશાળ લોક-

પ્રિય સંસ્થા ગણાતી. તે દાનેશ્વરી પુરુષ વિદ્યાર્થીઓને
મફત દાખલ કરતા. નાના મામા મહેન્દ્રનાં યોગના
પ્રયાસથી મહેન્દ્ર આ નિશાળમાં દાખલ થયો. મહેન્દ્ર-
લાલના કૃતરા અંતઃકરણ પર ડેવિડ હેરના પશુ સંસ્કાર
સંસ્કાર પડ્યા. તેને તો મહેન્દ્રલાલ બંગાળાની કેળવ-
ણીના પિતા કહેતા. પોતાના પર પડેલા સંસ્કારનું
જલ્પ વાળવા તેમણે 'નિતાન ગિકાસ મેન્ડ'માં તેમના
નામનું એક અધ્યાપક-સ્થાન સ્થાપી તેમનું નામ અમર
કર્ચું છે. ઇ.સ. ૧૮૪૨માં ડેવિડ હેર મૃત્યુ પામ્યા. તે
પછી મહેન્દ્રલાલ પણ માંદા પડ્યા અને અભ્યાસમાં
નિષ્પે આગ્યો. એ વેળાના તે સંસ્થાના મુખ્ય શિક્ષક
ઉમાચરણ મિત્રની સહાયથી પાછા તેમાં દાખલ થયા
અને ૧૮૪૮માં અભ્યાસમાં શિષ્યવૃત્તિ મેળવી હિંદુ
કોલેજમાં જોડાયા.

હિંદુ કોલેજમાં

હિંદુ કોલેજનો વડો તથા ગણિતનો અધ્યાપક
મિ. સુરેશ્વર કરીને એક અંગ્રેજ હતો. તે ઘણો ભલો
તથા આનંદી સ્વભાવનો હતો. પોતાના સારા વિદ્યાર્થીઓ
પ્રત્યે તો તે પિતાના જેટલો પ્રેમ રાખતો.
શિષ્યોમાં કયો છોકરો વધુ હુદિશાળી છે તે બોળી
કલ્પવાની તેનામાં અજબ શક્તિ હતી. મોટે સુસંસ્કારી
હતો તથા પોતાના વિષય પર સારો કાણુ હતો. માર-
કાને પોતાના કરી લેવાની તેની આકર્ષણશક્તિથી તે
એ સંસ્થાનો અતિ લોકપ્રિય પ્રિન્સિપાલ ગણાતો.
મહેન્દ્રલાલ કોલેજમાં દાખલ થયા અને વર્ગમાં ઉત્તમ
સ્થાન રાખવા લાગ્યા કે તરત જ મિ. સુરેશ્વરનું મિત્ર
તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ, મહેન્દ્રલાલને અંગ્રેજી સાહિત્ય
તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો શોખ હતો એથી મિ. જોન્સ નામના
એક જીન અધ્યાપકના પાણુ તે પ્રિય શિષ્ય જન્યા.
આવી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉત્તમ પુસ્તકો તથા યુરોપીય
તત્ત્વચિંતકોનાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો ખંત અને ગ્રીયવટથી
તે લાંચી ગયા. લાંચનાર તો તે અતિ જગરા હતા,
અને એ ટેવ જિંદગીભર તેમને રહેતી. તે હિંદુ કોલેજમાં
પેને સામાન્ય વિદ્યાર્થી હતા તે વેળાથી જ તેમને
લાગતું હતું કે કોઈ મદાન કાર્યો અર્થે જ જનનકર્તાએ
તેમને જન્મ આપેલો છે. પોતે છત્રચાલ પડ્યા ત્યારે
પોતાના ધંધાનો નયા મહેન્દ્રસેનાના કમળો અસલ બોળે
મથે હોય છતાં દત્તિદાસ, સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનના

વાચન માટે દરરોજ થોડોક નિયમિત વખત તો એ અચૂક કાઢતા અને પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરતા કે જેથી વૈજ્ઞાનિક જેવું લાગવૃણીય જીવન પોતાનું ન બની જાય. દુનિયાની સાહિત્ય વિષયક તથા વિજ્ઞાન વિષયક પ્રવૃત્તિઓથી પોતે જીવનભર માહિતગાર રહેતા. વિલાયતના દરેક મેઘલમાં ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની તથા અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક પ્રકાશકોનાં સુચિપત્ર તેમના પર આવેલાં જ હોય, અને તેમાંથી માત્ર પોતાને જ રસ પડે તેવાં નહિ પરંતુ જનહર જીવનમાં ઉપયોગનાં હોય તેવાં પુસ્તકો પણ પોતે તરત જ મંગાવી લેતા. આ પુસ્તક ખરીદવાની ધારા એમના આખા જીવન દરમ્યાન અખંડ રહેલી; તે એવી કે તેમના પરલોક-ગમનની નિશિ પછી પણ વિલાયતના મેઘલમાં તેમના નામની ચોપડીઓનાં કેટલાંક પાસંજ આવેલાં! ૧૯૧૯માં ડૉ. મહેન્દ્રલાલની જ્યંતી વેળા બોલનાં રાષ બદાદુર ડૉ. સુન્દરલાલ શોએ કહેલું કે ડૉ. મહેન્દ્રલાલ કેવળ તેમના મધ્યા તથા વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં જ નહિ પરંતુ સામાન્ય સાહિત્યમાં પણ ને મોટા ખંતિ હતા. તેમના સમકાલીનોમા કોઇને લાગે જ એવું મોટું ખાનગી પુસ્તકાલય દરો.

કોલેજમાં છેલ્લા વર્ષમાં મહેન્દ્રે દક્ષિણ તથા મિડનાં પુસ્તકોનો ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ આદર્યો. આ વાચને એમના જીવનનું પરિવર્તન કર્યું પણ એ વાચનથી જનજોશી તેમના આત્માની તૃપ્તિ તો વિજ્ઞાનના અભ્યાસના પાનથી જ છીપે તેવી હતી. સ્વાભાવિક જ ગાળ-પણથી તેના મનનું વલણ એ પ્રકારનું હતું; એટલે અભ્યાસકાળમાં પણ વિશિષ્ટ સભની શોધ તે દગેશ કરતા. તેથી જ ઉપલા પુસ્તકોને તે કવિઓ તથા તત્ત્વચિંતકોના દવાઇ કિલ્લા કહેવા ને તેની ઊંડી અસર તેમના મન પર ન થઈ. કોલેજમાં મળતી સામાન્ય નિર્જીવ કેળવણીથી તેમને સંતોષ ન થયો. દક્ષિણ તથા મિડના - સિદ્ધાન્તો સમજવા માટે ક્રિયાત્મક વિજ્ઞાનના અભ્યાસની જરૂર છે એમ તેમને લાગ્યા જ કર્યું અને વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના દૈવી પાનની તૃપ્તિ તેમનાં અંખતા અંતઃકરણમાં દિનપર દિન તીવ્ર થતી ગઇ. આ મંચનકાળને સમયે ૧૮૫૪માં દિદુ કોલેજ 'કલકત્તા પ્રેસિડેન્સી કોલેજ' બની અને મહેન્દ્રને શિષ્યવૃત્તિ મળી. પણ આથી તેની વિજ્ઞાન માટેની ધમશ ગોળી ન પડી.

તેણે તો જ્યાં પોતાનો પ્રિય વિષય સરસ શીખવાનો હોય તેવા સ્થાનની શોધ કરવા માંડી.

વિજ્ઞાનની અભ્યાસની શાખાઓમાં ક્રિયાત્મક પાઠ વિદ્યાર્થીઓને આપના હોય તેવું સ્થાન તે દરારે 'કલકત્તા મેડિકલ કોલેજ' હતી. મહેન્દ્રે ધાર્યું કે 'નહિ મામા કરનાં કે'ણા મામા શા પોટા?' જૂનતા માણસ તરણું પકડવા પ્રયત્ન કરે તેમ, વિજ્ઞાનના પાઠ શીખવાય છે એવું કહેનારી કોઈ પણ સંસ્થામાં કેળવણી લેવી એવી તેની ઝંખના હતી. પ્રેસિડેન્સી કોલેજનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી ભાષા વાંચનાંજખતાં શીખવવાનો હતો. તેથી તેને છોડી દેવાનો પોતે મક્કમ નિશ્ચય કર્યો. પંદરપંદર વર્ષના અભ્યાસ પછી પણ અશુદ્ધ અંગ્રેજી બોલતાં જખતાં શીખવું એ કોઈ પણ દિલો નામોશી રૂપ છે એમ તેને લાગતું. પ્રિ. સુટલિફને સાર તેમને ધણું માન તથા ભાવ હતો એટલે તે તો મહેન્દ્રની આ મૂખાંધ જાણી લડકી ઊંદ્યા, થોડાક શરસે પણ થયા. પણ આ આપ્રહી શિષ્ય પોતાની દહ ન જ છોડી ત્યારે તે તિરાશ થયા. અંતે પ્રો. વેન્સે વચ્ચે પડી મહેન્દ્રને ૧૮૫૫માં 'મેડિકલ કોલેજમાં' ભેળવા રગ આપાવી.

મેડિકલ કોલેજમાં

આ કોલેજની પ્રયોગશાળામાં મહેન્દ્રલાલની શુદ્ધ ખીલવા લાગી. પોતાનું આરૂં સ્થાન મળ્યું હોય નેટલે તેને આનંદ થયો. અને અગિરન શ્રમ તથા ઉત્સાહથી તેણે અભ્યાસ આરંભ્યો. એક પણ અપવાદ સિવાય જ્યાં અધ્યાપકોનો તે પ્રિય વિદ્યાર્થી બન્યો. વનસ્પતિ વિદ્યામાં, શરીરશાસ્ત્રમાં, ઔષધવિદ્યામાં, શસ્ત્રક્રિયામાં તેમજ સુવાયકશાસ્ત્રમાં તેણે સઘળા આંદ. સઘળા શિષ્ય-વૃત્તિઓ ને સઘળાં ખનામો એકલે દાઢે પ્રાપ્ત કર્યા. વેદકના વિદ્યાર્થી તરીકે તેનું જીવન-જગવળનું હતું. પોતે ખીજા વર્ષનો અભ્યાસ કરના હતા તે વેળા એક અદ્ભુત પ્રસંગ ગળેગ્રો. તે ઉપરથી તેમની અતિ વિચ્છેદ્ય તેજસ્વી શુદ્ધિ અને અભ્યાસપ્રિયતાનો તથા પાછલા જીવનમાં પોતે આટલા કાર્તિમંત કેમ થયા તેનો અગાધ આવશો. એક દિવસ પોતાના કોઈ સંગને આખના દર્દ માટે બદરના દર્દીઓ સાર રાખેલા 'કોલેજમાં' દર્દી-ખાનામાં તે લઇ ગયો. આખના રોગના અધ્યાપક ડૉ. આર્ચર પોતાનો નિયમમાં પાંચમા વર્ષના વિદ્યાર્થી-

ઓની પરીક્ષા આ દર્દીઓ ખતાવીને કરતા હતા. આખી રચના તથા દૃષ્ટિના નિયમ પર શુદ્ધ અધરા સવાલો તે પૂછના હતા. તેમાં આખી રચના વિષેના કેઈ ખુલાખાંચરા જેવી જાગત પરના એક પ્રશ્નો ઉત્તર એક વિદ્યાર્થી આપી ન શક્યો. જન્યું એવું કે એ વેળા મહેન્દ્ર પેલા સગા માટે કંમ્પાઉન્ડર પાસેથી દવા લેતા હતા. તેણે દૂર ઊભાઊભા આ પ્રશ્ન સાંભળ્યો અને જરા ઊંચે સાંદે ઉત્તર ગોલી ગયા. ડૉ. આર્યે પૂછ્યું, 'એ માથુસ કોણ છે?' કોઈએ ઉત્તર દીધો, 'એ તો પેલા ખીન વર્ધનો વિદ્યાર્થી. મહેન્દ્રલાલ સરકાર.' અધ્યાપકને ભારે આશ્ચર્ય થયું કે

આ ખીન વર્ધનો વિદ્યાર્થી મારા હેતુના વર્ધનો વિદ્યાર્થીને પૂછેલા આટલા અધરા પ્રશ્નો ઉત્તર આપ્યા આપી શકે છે! તેમણે તરત તેને બોલાવી અંગાળ્યો, અને કસોટી કરવા માટે અતિ અધરા અને ભાગ્યે જ સમજમાં ઊતરે તેવા પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી. પણ મહેન્દ્રે એકેએક પ્રશ્નો સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યો. તે દિવસથી ડૉ. આર્યરનો પણ પ્રિય બન્યો અને આ વિષયમાં ઊંડા અભ્યાસ

સાર દરેકજ દાગડી આપવા તેને કહ્યું. ત્યાર પાદ ઉપજાવગના વિદ્યાર્થીઓની વિનયિથી તથા પ્રિન્સિપાલ અને અધ્યાપકોની રમતથી. મહેન્દ્રલાલે પેલે આખની રચના તથા પ્રકાશના સાદિત્યના વિષય પર વ્યાખ્યાન માગા ગોલી અને ઘણાં અસરકારક ભાષણો આપ્યાં. મેડિકલ કૉલેજમાં ૭ વર્ષ માગાને મહેન્દ્રલાલ ૧૮૬૦માં એલ. એમ. એન્ડ એસ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા. 'મેડિકલ ન્યુરિસ્ટ્રી'—તખીળી ન્યાય-નદ પ્રશ્નપત્રમાં એક સવાલ એવો હતો કે 'મનુષ્યના મુલુ

માટે ઓછામાં ઓછું કેટલું સોમનઃ જોઈએ?' તેના ઉત્તરમાં તેમણે ઘણેકું કે પુરુષકોમાં એક રૂમ સોમનઃથી મુલુ થાય છે એમ લખ્યું છે તે જૂલું છે. કેટલાક માણસોને તેટલું સોમનઃ લેવાની ટેવ હોય છે છતાં તેમને કશું થતું નથી. પરીક્ષકે તેમની આ જૂલ મણી. મહેન્દ્રલાલે આ વિષય પર વજનદાર ગણાતા માણસોના જે હેતુ લેખ વાચ્યા હતા તે પેલા પરીક્ષકે વાચ્યા નહોતા, તેથી તેના માર્ક—ગણ ઓછા મૂક્યા, અને એટલા જ માટે એ વિષયનો સોનાનો ચાંદ મહેન્દ્રને ન મળ્યો!

ડૉ મહેન્દ્રલાલ સરકારે આગળ અભ્યાસ કરી એમ.

વાંછ

• મંદકાંતા •

ના ના મારે કળશ જનવું મુક્તિના મંદિરે, વા
જ્યોમે તેની નિન ફરકતી પ્રેમ કેરી પતાકા,
વાંછા ઉરે કહો ન જનવું દીપકાંત સાં અખંડ,
વા ના મારે ફરકું જનવું ફેરવા સાં સુમંધ.
કળાન્તે ચે કળશ અગે મુક્તિના મંદિરે એ,
તેની નિત્યે અવિચળ રહે જ્યોમજુગી પતાકા,
તેજે નિત્યે અગદળી રહે દીપકાંત સાં અખંડ,
ને મંદિરે પગરની રહે પુષ્પ કેરી સુમંધ,—
એ કાજે છે અચળ જનવું એક પાપાણ માવ,
મુક્તિના એ અગવર્ષિના લગ્ન મંદિર કેરા.

મહેન્દ્રલાલ પારેખ

મીએશન—જિલ્લિય તખીળી મઃળ—ની અંગાળની સાખા બોલવામાં આપી હતી. ૧૮૬૩ના મેની ૨૦મી તારીખે ડૉ. ચક્રવર્તીને ઘેર એ મેઝળની સલા લગાએલી તેમાં ડૉ. મહેન્દ્રલાલે એક ઘણું જ અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું. તેમાં તેમણે હેમિયોપથી—સામ્યોપચાર વૈદક પદ્ધતિ—ને ઘણા સખન શબ્દોમાં તિરકરી કાઢી. આ વ્યાખ્યાન મોજે અનિ આદરમાનથી માંખળ્યું. તરન ૨૪ તે મેઝળના માનદ મંત્રી તરીકે તેમની ચૂંટણી થઇ અને ૧૮૬૬માં એ મેઝળના તો તેઓ ઉપપ્રમુખ બન્યા.

ડી. ની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત કરી. તેથી તખીળી ધંધામાં તેઓ એક આગળગતી વ્યક્તિ લેખવા લાગ્યા. તથા ધંધાદારીને શરૂઆતમાં પોતાનો માર્ગ કાઢતાં જે મુશીબન વેઠી પડે છે તેવી તેમને મદદ થોડા સખન વેઠી પડી અને દુકંદ જ મુદતમાં મહેન્દ્રલાલ અતિ લોકપ્રિય તથા પ્રસિદ્ધ દાકતર ગણાવા લાગ્યા. તખીળી મેઝળ એ સમયે ડૉ. ચક્રવર્તીના અચાન પ્રયત્નથી કલકત્તામાં જિલ્લા મેડિકલ એસો-

મહાન ભોગ

આસારે ડૉ. મહેન્દ્રલાલનું વય ૩૦ વર્ષનું હતું. તળીંગી પાંદશાળામાં, કલકત્તા વિદ્યાપીઠમાં તથા દક્ષિણી ધંધામાં તેમણે ઊંચું નામ કમાયું હતું. તેમનો ધંધો પણી બહુ મોટા પાયા પર ચાલતો હતો. તેઓ એટલા બધા લોકપ્રિય હતાં કે ધંધા ગયા કે કલકત્તામાં તેમનું નામ એક ઘરમયુ રાજા જેવું યદ્યપડ્યું. પરંતુ નામના એ કાંઈ એમના અવનનું ધ્યેય નહોતું. સૃષ્ટિનાં ઊંડાં સત્ત્વ જે અમ પડ્યા નીચે છુપાએલાં પડ્યાં હોય તે પડાને ચીરી નાખવો એ વિજ્ઞાનનો ખરો હેતુ છે અને એવા વિજ્ઞાનને માટે જ ધંધા એટલે સત્ત્વ માટેની સાચી તૃપ્તિ જ તેમનામાં પ્રાપ્ત થઈ હતી. ડૉ. મહેન્દ્રલાલે સંપૂર્ણ ભક્તિથી પોતાના અવનના આધ્યેયનનું અનુસરણ કર્યું છે તથા સત્ત્વ અને વિજ્ઞાનની વેદી પર પોતાની જિંદગી સમર્પણ કરી છે. એવા સમર્પણનો એમના અવનનો પહેલો બતાવ આ વર્ષે બન્યો.

પોતે હોમિયોપથી-સામ્યોપચાર વેદક પદ્ધતિ-ને તબીબી મંડળમાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં ધિક્કારી કાઢી હતી એ વેળા જે સિદ્ધાંતો પર ચિકિત્સાની તે પદ્ધતિ રચાઈ છે તે પોતે બીજકુલ ગણતા નહિ.

આ પછી એક એવા બનાવ બન્યો કે જેથી તેમની કારકિર્દી તથા અવનનું આખું જીવન જ બદલાઈ ગયું. એક દલાડો એક મિત્રે મોરગતનું રચેલા 'હોમિયોપથીનું તત્ત્વજ્ઞાન' નામના પુસ્તકની એક નકલ તેમને વિવેચન લખી મોકલવા સારૂ આપી. ડૉ. મહેન્દ્રે અતિ ઉત્સાહથી તે લીધી, કેમકે એ પદ્ધતિના વેદકનો પોતાનો વધુ ૨૫૪ વ્યાસ આવે તો પોતે સમગ્રમાણ વૈજ્ઞાનિક રીતે દલીલો આપી તેને બરાબર તોડી પાડે. જેમજેમ તે પુસ્તક વાંચવા માડ્યું તેમ-તેમ બિલકી મોરગતની દલીલની અસર તેમના પર થઈ ગઈ. સત્ત્વને ખાતર કરેલી જોરદાર માગણી અને તે પરથી દોરવામાં આવેલું છેવંટનું પરિણામ વાંચી ડૉ. મહેન્દ્ર-લાલ તો મંત્રમુગ્ધ બની ગયા. એકદમ હોમિયોપથીની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા તથા પદ્ધતિનું પૂરું જ્ઞાન ગ્રેહાવવા પોતે અડગ નિશ્ચય કર્યો. એ વિદ્યા પરનાં બમરમાં મળતાં બધાં જ પુસ્તક ખરીદ્યાં અને લેખ તથા ન્યૂ યૉર્કથી પણ આ વિષય પરનાં લિખિત પુસ્તકોનો પ્રવાહ પોતાના વાચનાત્રયમાં આણવા-માંડવા એ

બધું પોતે સંપૂર્ણ પાનથી તથા કાળજીપૂર્વક વાંચવા માંડ્યું અને એ સિદ્ધાંતો પૂરા સમજી તે પુસ્તકોમાં પોતે જે જે વાંચ્યું હતું તેની સત્તાસિદ્ધ કરવા મનમાં સંકલ્પ કર્યો. કલકત્તાના 'લેક્ષાધિપતિ' ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ દત્તાબંધાવામાં હોમિયોપથીના પ્રથમ જ પ્રચારક હતા. તેમને આ 'એથોપથી'ના પ્રખ્યાત દાક્તરને પોતાના પંથમાં લાગવાનો પ્રસંગ મળી ખૂબ આનંદ થયો. પોતાની પ્રિય પદ્ધતિ સમજાવવા તેમણે મહેન્દ્રલાલ પાસે આવવા માડ્યું. પણ સમજાવવાની અગત્ય તો રહી જ નહોતી. મહેન્દ્રલાલને જાણે તો ક્યારની વાત બિનરી ગઈ હતી. હવે તો માત્ર થોડા 'ટેસ્ટ કેસ'—પરીક્ષા કરવા દર્દી જોઈના હતા. અને જ્યારે દેખીતી રીતે અસાધ્ય રોગના દર્દીઓ પર હોમિયોપથીની પ્રમાણ-સરની સારવારની બહુ અસર થતી પોતે જોઈ કે તરત જ ડૉ. હાનમાનના હોમિયોપથીના સિદ્ધાંતના પોતે અનુયાયી છે એવું વગર થોડે ડૉ. મહેન્દ્રલાલે જાહેર કર્યું.

આ આત્મકાલી માર્ગ પરથી પાછા ચાલવા ડૉ. ફેયરે તેમને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા. પણ એમના ગુરુ તથા શુભેચ્છક ડૉ. ફેયર જેથી મહાન વ્યક્તિનાં પણ બધાં વેળે એમની સત્ત્વની ધંધા પાસે નિરંકુશ ગયાં. ૧૮૬૭ના ફેબ્રુઆરી માસની તળીંગી મંડળની વાર્ષિક સભામાં 'વેદકીય વિજ્ઞાનમાં કલિપત અચોક્કસતા અને રોગ તથા તેની ચિકિત્સા વચ્ચેનો સંબંધ' એ વિષય પર એમને વ્યાખ્યાન આપ્યું અને તેમાં પોતાને હોમિયોપથી પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે એવું નીરૂપાવ્યું જાહેર કર્યું. આ વ્યાખ્યાનને અંતે જે ધાંધલ તથા દેખાવ થઈ રહ્યો હતો તેનું સંશુદ્ધિ કરવા કરતાં કદવના જ કરી લેવી સહેલ છે. આવા ડાંગા માણસોની સભામાં પણ અર્જુનીય શોરખોર તથા અસાધારણ ગડગડાટ મચી રહ્યો. 'એથોપથી' પર જ્યારે તેમણે પ્રવાર કરવા માંડ્યા ત્યારે તો એકલાં થોડા સભ્યોએ આ તેમના ઉપ-પ્રમુખને ઊંચકી બહાર ફેંકી દેવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો. સમજ્યા વગર આ 'એથોપથી'ના એલાઓએ ડૉ. મહેન્દ્રને મંડળમાંથી બહીષ્કૃત કર્યા અને હોમિયોપથી પ્રમાણે આ કામ કરનારાને તેમણે ઊંટવૈદ્યનું વિશે-પણ લગાડ્યું.

આજી] • • • • • દેવાસંકર એ. શોમપુરા

મુંબસાલંકન

નામના કો સસિકલાલ પરીખના ચિત્રનો એક ભાગ

ଶ୍ରୀ

ପ୍ରତି : ପ୍ରତି ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ

હાતરડીનો ડાઘ . .

. . . સૂ. વ. ર. ના શિ. કા. ર. ની વા. તાં

પોપ માસના અંતિમ દિવસોની વાત છે.

મગરના શિકારને માટે યજુલાના તટ ઉપર ગયો હતો. તટ ઉપરથી પડાવ એક માઇલ દૂર ખીડમાં હતો. પડાવથી અઘડ માઇલ દૂર કલાકેલી તપશ્વર્ચ પછી બે મગર માર્યા. આમંડું ઉતારતાં વાર થઈ એટલે ઝડપથી પડાવે પહોંચ્યા સાઈ. ધોરી રસ્તો છોડી ખાડા ખેવામાં થઈને અમે આશ્વા. બેનથુ માઇલ આશ્વા હોઈયું ત્યાં તે સંધ્યાકાળના રાતા સૂર્યે ક્ષિતિજમાં પોતાનું મુખ ઢાંચી દીધું અને રાત્રિની દાસી ગોપૂષ્પિએ પ્રકૃતિને પોતાની સ્વામિનીના આગમનની ખગર આપી. ચારે ગાલુએ સંક્રાસી રાતનાં દુઃકુલિ વાગવા લાગ્યાં. દિનચર આગ-તેમ હોડતાં હતાં. પ્રકાશની સત્તા પલટાઈ ગઈ હતી; પણ રાત્રિસાળીએ દહ શ્યામ એથો આઠંબા નહોતો. અર્ધ દૂખી ગયો હતો પણ એવા પૂરતું અન્યાયું હતું. નીચ ગાવનાં બુંદનાં ઝૂંઝરવાને માટે આવતાં હતાં. સસલાં અમારા પગરવથી ચમકીને નાસતાં અને પાછાં જિભાં રડી જતાં. તીનર જાડીઓમાં જતાં રલાં દતાં. કંડી વધતી જતી હતી. ચાર કારતૂડ વારેલી રાઈફલ લઈ હું સેનિક-વેપમાં ઉતારાએ આવતો હતો. શિકારનો કંઈ જ ખ્યાલ નહોતો એટલે છુપાઈને દળાતે પ્રસે નહિ, પણ વેગ લઈ આશ્વા જતો હતો. હું તો આવતો કે અદ્યથી જિંડું અને પડાવ ઉપર જઈને રાઈફલને સ્પર્ક કરી મગરના આમડામાં નગ્ન લગાવીને, દસમાર રોટલી પેટમાં પધરાવી દઉં. પણ કંપનવાની પાંખો સરીકેને થોડી જ લાગે છે ! બૂમ ને થાકને લીધે વાત કરવામાં પણ ઈચ્છા થતી નહોતી. ચમાર આમંડું ઉપાડીને પાછળ આવતો હતો. પાછો વળાને હું વાતવાર તેની તરફ જોતો એટલે મારા મનને વિચાર તે અણી ગમેલો. પણ શું કરે ? આમ પણ એ મારી સાથે નહોતો આવી શકતો અને અસારે તો જોળે ઉપાડે આ દતો ! થોડે દૂર આગળ ગયા ત્યાં એક ટેકરા આશ્વા. તેની

નીચે મેદાન હતું. એક ગાલુએ કેટલાંક ખેતર હતાં. ચમારે કહ્યું : ' પંડિજી, ધખકો ખેતુ એ. ખાઉ તો ગાલંગ હે કે નિકમ્યસો. એકાદુ તોલ્લીઓ. '

હું બોલ્યો : ' ઠીક કહ્યું, જેએક ખેતરવાનું ચક્રર પડશે. બૂખથી તો દમ નીકળી નામ છે. આલો, પૂર્વ દિશાથી જવાનું ઠીક પડશે. '

અમે નીચે જીતયાં. સરસવના છેડવા મૂકીમૂકીને નાળે કુર્નિરા પાગલી રલા હતા. ખેતરને પાર કર્યું ત્યાં એક નાળું દેખાયું. નાળાથી બેત્રથુ ફર્સાગ પૂર્વે એક ખેતર હતું. મેદાનની કરિએપસા જેવું એ નાળું પૂર્વથી પશ્ચિમ વાંકુંકુંકું વહેતું હતું. નાળા પાસે પહોંચ્યા કે ચમાર બોલ્યો : ' અરે પંડિજી, છુ દેખો ! કિતનૌ જેવડુ (મોટા) મૂચર નાઈ ચોરકું આઈ રહ્યો એ. '

ચમકીને મેં જેવું તો મારાથી મો ગજ આગળ એક જડુ મોટા મૂચર મસ્ત આસે પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ આવતો હતો. આહો ! કેટલું મોટું એનું શરીર અને કેટલી ખમી-ચરણી ! કાળા વાદળમાં દળાએલા બીજના જે અન્દ જેની એની મોટી હાતરડીઓ (Tusks) ચોખ્ખી ગદાર દેખાતી હતી. એણે અમારાં ઉપેક્ષા કરી. સાંજ પડી હોવાથી તે પોતાનું આજ શોપવા નીકળ્યો હતો. અને એચાર આશ્વાઓની તો તેને થી પરવા ? એની કાંગો (હાતરડીઓ) કંપ ઉત્પન્ન કરતી હતી. મોટા મૂચર ઉપર વાંચ પણ માગો ધા કરી શકતો નથી, કેમકે વાંચ તેની હાતરડીની ટેકરને ખમી શકતો નથી. પરંતુ તે એટલો સર્જિવાન અને આસાક હોય છે કે પોતાની ઉપર મૂચરની ચોટ લાગવા દેતો નથી. જંગમ-માં કરી મૂચર અને વાંચનો સામનો થાય તો મૂચર જાડી-ની તરફ સહેજ પાછો દડીને દુનિવની માફક ખુશ્કી જાનીએ લગવાને માટે તૈયાર થાય છે. આવી સ્થિતિમાં વાંચ મૂચર ઉપર ધા કરી શકતો નથી, પરંતુ તેને જહેકાંતીને ધા જમાડીને પછી તેના પર તૂટી પડે છે.

આવડા મોટા સૂરને જોઈને મારો ઉત્સાદ જાગૃત થયો. જૂન તો કોણ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ! રાહકે જો નાંધ ઉપરથી ઉતારી જોડતમાંથી નાળીમાં કાપતૂં મૂકી. ખાડખાડ થવાથી સૂરે મારી સામે જોયું:— જાણે કે પોતાનાં કાંપની શક્તિની એનરજી આપી. તે ફાણવાર રોકાયો અને તરત જ વેગથી નાળામાં ચાલ્યો ગયો. મેં તેને આગળથી રોકવા માટે માથાસો દોડાવ્યા. નાળું વાંકુંચુંકું હતું એટલે માથાસો દોડીને સૂરના માર્ગથી આગળ ગયા. હું નાળાની ઉપર ઊભો રહ્યો:—જોવા ખ્યાલથી કે સૂર પાછો ફરીને નાળામાં ને નાળામાં અડી જ આવશે. નાળાની ઊંડાઈ ફક્ત દોઢ મજ દત્તી, એટલે સૂરને માટે ઉપર અડતું કંઈ કંઈજ તો નહોતું. પણ મેં તો માર્યો જમારી દીધો અને પચાસ મજનું નિશાન તાજી રાહકે સાથે બીજાના ચન્દ્ર જેવા દાતરડાવાળા સૂરની પ્રતીક્ષા કરતો જોડે. અંતરના ઊંડાણમાં એ પણ શંકા હતી કે જોળી જરાગર ન લાગી તો મીરીને જે ફાડિયા કરી નાખશે. પણ આજ લાગી ગઈ હતી. આટલો મોટો સૂર શોધવા પણ મળે નહિ. નિરાશિયજોઈ એ સૂરે કોણ જાણે ક્યાંનાં ય કદમૂળ ખાધાં હતાં ! તે ખરેખર વકરી ગયો હતો. હાથી જેમ મસ્ત થઈને જોને પકડે છે તેને પૂરો કરીને છોડે છે, તેમ સૂર પણ મસ્ત થાય છે— વકરી જાય છે ને બીજાં સૂરો તેવાથી ગભરાય છે. જેમ ધરડો થાય છે તેમ વધુ એકાન્તિક થયો જાય છે.

પણ થોડી વારમાં શું જોયું જાણે ! મોટો એક કાળમીંદ્ર પથ્થર એનરમાં દોડે છે ! એ પેલો સૂર જ હતો. નાજોનાજો ન આવતાં જૂન જ્યાંથી આવ્યો હતો તે તરફ જ નાડો. તેને એનરમાં જોઈ ટોળીને એક જાણુ ફેંકીને હું ઊભો થઈ ગયો. મોટરને અચાનક એક લાગે તેની પેટે સૂર એકદમ રોકાયો અને મારી તરફ કાન માંડીને ઊભો રહ્યો. આખો નહોતી દેખાતી, પણ દ્વિતીયાના ચન્દ્ર જેવાં તેનાં અસ્ત રાષ્ટ્ર જળાનાં હતાં. 'તારા રસ્તે ચાલ્યો' અને 'જાનેમાનો ! નકામી છેડ કરીશ તો ફળ પામીશ.' એમ જાણે કહેતો હોય એમ તેની આકૃતિ પરથી જણાતું હતું. પણ હું તો મારી રેમિ-ગેન્ટ રાહકે જાને જોર પર મુસ્તાક હતો. ૨૨૦ ગ્રેનની એક જ જોળી જો તેની કાંખમાં વાગી જાય તો તરત પડી જાય એવો ખ્યાલ કરી, નિશાન લઈને જોળી

મારી. બીજાણુ ધુધુરાટ કરીને સૂર જાગ્યો. મોટા આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે તેણે એ વખતે જ મારી ખજાર લઈ નાખી. ફક્ત ત્રીસ ચાત્રીસ મજ જ દૂર હતો. જોળી સહેજ નીચે વાગી હતી. જેવણુ ઈંચ ઊંચે વાગી હોત તો એમ ખાનમ થાત.

સૂર જીંદગી તરફ જાગ્યો અને અમે તેનો પીછો પકડ્યો. અનુમાનથી એક ગીચ ઝાડી પાસે આવ્યા તો અંદરથી વેદનાનો અવાજ સંભળાયો, અવાજ પરથી પ્રતીત થતું હતું કે મોતના કીટાણું તેના સરીરમાં પ્રવેશ તો કરી ચૂક્યા છે. મતાર પડતાં તો ખયાસ થઈ જશે. એટલે અસારે-તેને ન છેડતાં બીજો દિસે ત્યાં આવવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. જનશૂજીને એમ આગમાં ફટી પડતું એ મૂર્ખના છે; પણ સિકારની લેતજનામાં લોકો ઘણી વાર મૂર્ખ બની જાય છે. જો કે ઉત્સાદ અને આનંદના તરંગોમાં માઈ મન નવાતું હતું, છતાં એ દિવસે તો મેં શીમાં ન જોળી. ફેટલો મોટો સૂર અનાયાસે મળી ગયો એના વિચાર કરતો હું ચાલ્યો થયો. મનસૂળો કરતો હતો કે પ્રાનઃકાળમાં તો સૂર મરેલો મળશે. અફસોસ, તેજો ફેટો લેવાને અસારે કંમેરા પણ નથી. પરંતુ અંતરિક્ષમાં વિધાના હસી રહી હતી.

પ્રાતઃકાળે સૂરોદય થતાંથતાં તો અમે ઝાડીમાં પહોંચી ગયા. સાથે ગામના જે કુતરા પણ કીના હતા કે કદાચ જરૂર પડતાં સૂરને ઝાડીમાંથી ગદાર કાઢી રાકે અથવા તો નાસી જતાં રોકી રાખે. પણ આ જાણું તો સાવધાની માટે જ રાખ્યું હતું. આરા તો એવી હતી કે સૂર મરેલો જ મળશે. ગામના કેટલાક આવળી અને વળી કુતરા પણ સાથે હતા, એટલે ચૂપ-ચાપ ન પહોંચી રાકાયું. ત્યાં જઈને જોયું તો ઝાડીમાં નિસ્તબ્ધતા હતી. જ્યાંથી સૂર અંતર ધૂર્યો હતો ત્યાં લોહીની ધાર હતી. મેં ઉપરથી એક પથ્થર ફેંક્યો, પણ ઝાડીમાં કંઈ અવાજ ન થયો; પરંતુ જેવો બીજો પથ્થર ફેંક્યો કે 'ધુર્ર' કરતો સૂર નીકળીને નાડો.

તે નીકળ્યો જોઈ જ ગામવાળાઓએ હો હો મચાવી. કુતરાઓને પ્રેતસાદન મળતાં તેમણે જ્ઞેન-જ્ઞેનામાં ત્રણ પગવાળા ધાવત સૂરને પકડી લીધો. એક કુતરાએ તેના ઉપર પાછળથી દુમલો કર્યો, બીજાએ આગળથી રોકવાની ઇચ્છા કરી. રાહકે એ બંધુક ચલાવ-

વાની તક તો લોકોએ આવવા ન જ દીધી. તેઓ તો લાડી લઈને પાછળ પડ્યા. પેલા કુતરાઓ 'ખડે લાગૂ' કહેવાના હતા. એમણે અનેક સૂરોને પહોંચ્યા હતા; પણ આટલા મોટા સૂરનો સામનો કરવાનો અનુભવ તેમને કદી મળ્યો નહોતો. અને કદાચ ગળ્યો હોત તો પણ શું? પરશુરત્તિમાં સમજ અને અનુભવનું કામ થોડું જ છે? આગળવાળા કુતરાએ જોયો સૂરની આગળ જઈને તેના પડખામાં ગચકું ભરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે તરત સૂરે તેને પકડી દશાવી દીધો અને ફાળવારમાં પોતાની દાતરડી વડે તેને ઘૂંટી નાખ્યો. એ કુતરાનો ચિત્કાર સાંભળીને જીએ કુતરા પણ દતોત્સાદ થઈ ગયો અને દૂર જઈને ભસવા લાગ્યો. માથુસો પણ ઝોળળ વધી શક્યા નહિ. પ્રોત્સાહનમાં એક એની વીજળી આવે છે એ પોંગળાને પણ કર્મવ્ય જનારી દે છે; જ્યારે દાર અને પાનમાં દ્રાસ અને અકર્મ-વ્યવતાનો ત્રાસ છે. પાછળવાળા કુતરાએ પોતાના સાથીનું પતન દેખું કે તરત દ્રાસ અને અકર્મવ્યવતાએ તેના પ્રોત્સાહનનું વીજળીનો પ્રવાહ બંધ કરી દીધો. સૂરનાં વિકરાળ દાતરડા જોઈને લોકો પણ ભયથી ફરી ગયા. કુતરા તરફની એમની સંચિત સલામત્યનિ પણ ફરી ગઈ. કુતરાને ચીસો પાડતો હોડીને સૂર આગળ જાયો. લોકો તેની પાછળ દોડ્યા લાગ્યા. હું કુતરાની પાસે ગયો. તેને અંતિમ વેદના ધર્મ રહી હતી અને તેનો આત્મા બાળપૂર્વક બહાર નીકળ્યો હતો. જે ધરમાં તેનો વાસ હતો તેનો અંત સૂરે પોતાની દાતરડા વડે આણ્યો હતો. તે મરી ગયો હતો, છતાં તેમાં જીવન પ્રતીત થતું હતું; જીવનની ગંધ રહી હતી કૂંચ સૂકાઈ ન્યય છે, પણ ગંધ શોષ રહે છે; દોરકું બળે છે પણ આંગળો રહે છે; તેમ કુતરાના શરીરનો સ્વામી પરલોકવાસ કરી ચૂક્યો હતો, પણ તેનું વસ્ત્ર રહી ગયું હતું. મેં તેના ગોદામાં જાડી નાખી. પણ અમિ હોય તો હુમાડો નીકળે ને? તેને હોડીને હું પણ સૂરની પાછળ પડ્યો અને હોડીને લોકોની સાથે થઈ ગયો.

મેં હવે તેમને મારાથી એક ક્ષણ પાછળ રહેવા કહ્યું. કેમકે આ પ્રમાણમાં કાંઈ સૂર મરે નહિ; અને નાદક કાંઈનો જન ન્યય. લોક અનિચ્છાએ પાછળ રોકાયા. આગ પેંધાટ શખી ગયો એટલે હું મીઠો પડીને

સૂરની શોધ કરવા લાગ્યો. મદદ માટે સાથેના માથુસે મારી એક જખુને સાથી તરીકે લઈ લીધો.

શોધ કરવી એ શિકારનો સાથી સરસ આનંદ આપે તેની એક મુખ્ય કલા છે. શિકારની શોધ કરવી એ સાધારણ વાત નથી; મોટા અનુભવનું કામ છે. અમે ઘણું મથ્યા પણ ખજાર ન પડી કે સૂર ક્યાં ગયો વાંકા વળાને પગલાં લેતાંનેના અમે આદવા જતા હતા. પરંતુ રાખાળી જમીન પર આમ પગે કારવું એ બહુ કઠણ કામ થઈ પડતું. કદીકદી ખોટે રસ્તે પણ ચડી જતા; પરંતુ દસવીસ ગજ આગળ જઈને પાછા આવતા અને ખરો રસ્તો દૂંઢતા. દોટક કલાક આમ મથામણમાં રખડ્યા પછી અમે જીડના એક સુગંધાભાગમાં આગ્યા. શિકાર પીછુની ગીચ ઝાડીમાં ગયો એ એમ ચિહ્નો ઉપરની જણાતું હતું. 'કહો ન કહો પણ એ અહીં જ ભરાયો છે' એમ કહી મેં મારા સાથાને આગળ જતો રોક્યો. એક વિકરાળ વાંધામાં એ ઝાડી આવેલી હતી. સૂર અંદર છે કે નહિ એની ખાતરી કરવાને અમે આસપાસ તપાસ કરી. જો તે ઝાડીમાંથી નીકળી ગયો હોય તો આસપાસ તેનાં કંઈક ચિહ્ન મળ્યાં જોઈએ. પણ અમારો અંદાજ ખરો હતો. આજુબાજુમાં તેના પાછા વળવાનાં કાંઈ ચિહ્નો નહોતાં. અમે ઝાડીની છેક નજીક ન ગયા, કારણકે સૂર પકરેલો હતો. કદાચિત તૂટી પડે તો કુતરાના મોતે મરવું પડે. મારી રાખડ જારેખર સંભાળીને હું બીજી બાજુ ગયો અને પેલા માથુસોમાંથી છ સાત કામકાવાળાને બેલાવવા મારા સાથીને કહ્યું. એણે ચૂપચાપ તેમ કહ્યું.

કોયિત સૂરે જ્યારે ભેંયું કે તેનો પીછો પકડનાર કાંઈ છે નહિ ત્યારે નાગાં, ટેકરા અને વાંધાં પાર કરતો તે અહીં આગ્યો હતો. લોહીની નિશાની તો હવે રહી નહોતી, પરંતુ તેનાં પગલાંના આધારે અમે અહીં આગ્યા હતા. મારી સાથેના ગામડિયાઓને સૂર મારવાનો કંઈક અનુભવ હતો, પણ તેઓ મારી રાખડ જારે ખસતે સમજતા હતા. એક જણે આવીને મને કહ્યું: 'કા કરે' સા, કસૂર જાડી ખરો. મેં એ જાનૂક હમ અઘાંઈ લે દેતો, ન છુ છુ કુત્રા ગતો, ન હોરાન ગતી હોતી!'

વાંધાની ઉપર ટેકરી જોડું હતું એટલે ત્યાં તો

(અનુસંધાન આગળ ખાત પડ્યો)

ઉપર : પહેલું ઇનામ અતનાર બાઈ નર્સિંદ આર્યુન
પરમાર (કારી)નું ચિત્ર 'એકામ' નામે. બાઈ કાન્તિલાસ
પરેશનું બીજું ઇનામ પામનાર ચિત્ર 'સંધ્યાના પડોવા'.

ફેટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

અવનમકાર બતાવતું બાઈ નર્સિંદ આર્યુન (કારી)નું ચિત્ર આ મહિને પ્રથમ ઇનામ પામે છે જિંદગીની ચાક લાંબે એવી અવસ્થા મુખી ચેતનાના ધંધામાં 'એકામ' થઈ રસથી કામ કરતો આ કારીયાર તેની રજાવરથા અને હમર ભૂમી ગયો દેખાય છે, તેની સાદાઈ મગજનીભરી લાગે છે. કમેશની તેને પરવા નથી. ચિત્ર જ્યાં વધુ ગકાસિત બન્યું હોત તો કાંઈ પણ ઉચ્ચ શ્રેણીની હરીફાઈમાં ઉપર આવી શકે તેવું છે. બીજું ઇનામ 'સંધ્યાના પડોવા' માટે બાઈ કાન્તિલાસ પટેલ (વસો)ને મળ્યું છે. આખા દર્યાની ગંભીરતામાં માનવપાત્ર ને સંગતિ પાડ્યું છે તેમાં વડનાં ઘોડાં પાન આડે આવીને નકામી ભોંભે નાખી મળ બગાડે છે. કાંઈ એવું દહિબિંદુ એવું બેઠવું હતું કે જેથી એકની પાતળી ડાઘ વધુ મુંઝવે કે નાખતી ખામી આકાશના પાકી ભાગમાં તરર નેરલી ભરતી કરે અને પાંડાં ધણાં નાનાં પડે એટલી દૂર રહે.

ફેટોગ્રાફી પારિતોષિક માટે બાઈ તુલસીદાસ પરીખ (શિખપુર)નું, 'સરિતા-તીર-બાગોળ' ઠીક લાગ્યું છે. આવા રચનનું ચિત્ર લેતાં નાજર પર પહેલું શું થયે છે તે વિચારવું

ઉત્તેજના પારિતોષિક પામિલાં બે ચિત્રો : ઉપર-બાઈ
ચતુરંગ વલ્લભરાસનું ચિત્ર 'કુદરત બોલે માનવી,'
નીચે-બાઈ તુલસીદાસનું ચિત્ર 'સરિતા-તીરે બાગોળ.'

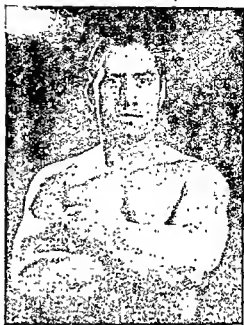

નેહએ ચિત્રમાં ઘણી ચેતનુએ એવી છે કે જેને આતમગ-
પડતી સાખી વધુ આપક બનાવી શકાત. એક ચિત્રમાં ઘણાં
ચિત્રો સાચવતાં એ સહેલું નથી જ શેગતા કલાકારે ચોડી
વસ્તુઓ પર મ્વાન આવી સતોષ પડેલો નેહએ બીને ઉત્તેજના
ચેત્ય ફેટોગ્રાફી તે બાઈ ચતુરંગ વલ્લભરાસ (પાટકોપર)ને
'કુદરત બોલે માનવી' સરસ સામગ્રી છતાં તે શકું ચિત્ર
બની શક્યું નથી માનવી ને રક્ષ એક જ સપાટી પર દોવાથી
આતમ કે પાછા ફરે જ ખેચાલુ રહેતું નથી. પાત્ર, રક્ષ અને

દેખાવની ચિત્રપ્રદેશમાં સરસ વ્યવસ્થા જામે અને પરસ્પર સંબંધ જળવાય એવી ચિત્રની પેઠાના થવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત ધ્યાનમાં લેવા જેવા બીજા થોડા ફોટોગ્રાફી પક્ષ છે. તે દરેકે ચિત્રનું રૂપ પામતાં જરૂરજા માટે ગોઠું ખાધું છે. બાહ્ય વ્યવસ્થા મહેતા (કસોટી ના ફોટો 'આજરખત'માં મોટા બાહ્ય પર થોડેસવાર યાએટા બાળક કમેરા તરફ જોવાને બદલે થોડાને હાંકવાની ઘેટામાં પકડ્યો હોત અને બીજો ખાતી જીએત્રો બાળક તેની ક્રિયામાં રસ લેતો કે શામેલ થતો હોત તો બીજી રીતે ચિત્રનું સ્થાન બદલ જ દર્શિત બજાત આપાં ચિત્રો લખાણેજ માળામાં મૂક્યાં ન જ જોઈએ બાઈ જમના-દાસ કાગડિયાએ વાદળાંવાળા એક દ્રશ્યનાં બે પાસાંની બે છાપ મોકલી છે. આવા મુદ્દે વાદળસમૂહ માટે આગળનું દ્રશ્ય તે બેમાંથી એકેમાં જરા થે રૂચિકરજાતું નથી. ફોઈલિની અગામી પર જઈ, મુંબાઈના માળા ન દેખાય એમ, એકાદ ચિત્રને તિરહી ચક્ષુ જેવે આકાશ તરફ મીઠ માંડી બેસાડ્યો હોત તો વાદળોના આડંબર સંદેશ આપતો દેખાત. બાઈ તુલસીદાસ પરીષે શિંદ્ધુપુરથી 'પ્રવાસના પંથે' નામના ચિત્રમાં અગાડ 'કુમાર'માં આવી મળેલા બાઈ આબીરશિયાંના ચિત્રને મળતો જ વિષય ઉપાડ્યો છે; પણ ચિત્રપ્રદેશમાં પાત્રોના મેળ તે સખી સહવા નથી, તેમજ વસ્તુઓ જોઈએ તેરહી છૂટી પડતી નથી.

બાઈ આઠેમહાગિયાં સૈયદે ચિત્ર માટે સ્થાન અને વસ્તુ સરસ પકડ્યાં છે; પણ પાડવાની જગ્યા જરા બદલી હોત તો સંપૂર્ણ ચિત્ર મેળવી શકત. દ્રશ્યમાં દેખાતું સફેદ મક્કન બધી મુંદરતા મારી નાખે છે. સુરતથી બાઈ જવંત વખારિયા-એ મોકલેલા સુરોવરના ચિત્રમાં માણસ નામે વ ન હોત તો વધુ અસરકારક દેખાત; અથવા તે ભૂમિના રચરખમાં મળી જવં જોતું આગ્ર પાત્ર લાખી સંતોષ પામી સરસ ચિત્ર કરી શકાત. પોતાના પ્રવાસની નોંધના લોકે ઘણા માણસો દ્રશ્યમાં પોતાની હત અથવા પોતાના મિત્રોને હતાદે છે, પણ તેથી એ સ્થાન નિર્ધાર બને છે. પોતાની ચાહી માટે છબી જુદી લેવી ધટે. એકને જ મહત્વનું હોય તે સૌને ન જ લાગે

સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ, સૌંદર્ય

બાઈ નરવરલાલ પટેલ: ઉગર વર્ષ ૧૮; ઉંચાઈ ૬' ૨"; વજન ૧૭૫ રાલ. આમદવાદના રહીશ ને બ્યાખાના એકચિત્ર ક્રપા-સક આ બાઈનું અર્પૂં શરીરગધારમ્બ ધરીમર તો આંખને જેળતી દે છે ગવા માસનો પરિચિત યુવાન પ્રત્યેક આગ્રવવા સુચિતક્રત સ્નાયુઓથી રોબે છે: બાઈ નરવરલાલનું એમસીધવ સરસરીતે ગંડાપેલા એમના સ્નાયુવિકાસને કીચે મનોહર લાગે છે. એ બરહા, એ ખમ્મા, એ મહેલ, એ હંડ, એ કપાલમિલ વધા-સ્થલ—અને આ ગધાંની સાથે સરસરીતે સંકળાયેલી નીચેનાં અંગોની પરંપરા જોનારને એ અંગેજમમાથી આદ્ય વીરમી ને શક્તિ નીતરતી લાગે છે. દેશી વ્યાયામપદ્ધતિ અને 'વેસ્ટ લિક્વિટિંગ'—વળન ઉચ્ચકા—થી સાધિયો આ શરીરવિકાસ પ્રત્યેક સરીતવિકાસપ્રેમીને આશ્વાસક ને હત્સાહપ્રેરક છે.—હ.

ઉચ્ચ એણીની ફોટો હરીફાઈ માટે જોઈએ તેરવા પ્રમાણમાં ચિત્રો મળતાં નહિ હોવાથી તેનું નિયમિત ત્રૈમાસિક પ્રકાશન હાલમાં બંધ રહેશે તોપણ યોગ્ય ચિત્રો મળતાં વળતોવળત તેવો ચટતો સાક્ષર કરીને પ્રકટ કરવા ચૂકીયું નહિ. 'કુમાર'ના શતાંકને છાને તેનાં ચિત્રો એ ચંકની હરીફાઈ માટે મોકલવા સો બાઈઓ મપલ કરે એનુંઅમે માગીએ છીએ.

બીજાએને પ્રકાશ પહોંચાડો

'કુમાર' માસિક પર પ્રસત થતારા અનેક શ્રીમંત અને સાધનસંપન્ન વાચકો હશે તેમને એક વિગતિ કરવાની છે. કેટલીક રંક બંદોને અને અત્યંત બાહ્ય તથા નજીવ સામનસાખી સરવાઓ 'કુમાર' માટે અંગે છે. કુમારના સંચાલકોમાં એટલી શક્તિ નથી કે એ સર્વની માગણીને પહોંચી શકે હવરદિલ વાચકો એવાઓને 'કુમાર' પહોંચતું કરવા યત્નિચિત ફાળો આપશે તો અમે પ્રમાણમાં એવાએને માટે બનાવું કરી તેમો હિસાબ રજૂ કરીયું આ રીતે કુમારનું એક સવાળા માલકવા ઉચ્ચનાસઓને રા. ૫ માત્ર મોકલવા વિનવિત છે. અથથે બારેક માગનીઓ પૂરી કરવા નેટલાં સવાળાંમ હાલ જોઈએ છે.

દાંતરડીનો ડાઘ (અનુસંધાન પાન પાચી)

દિમાલય જેવું રોકાણ હતું. ત્યાં સૂવર જઈ શકે એમ નહોતું. એને નીકળવાનો એક જ માર્ગ હતો અને તે અંગે રોકાઈ લીધો હતો. એક માણસને મેં ઉપરથી પથ્થર ફેંકવાને તથા કોલાલક કરીને સૂવરને બદાર કાઢવાને મોકલ્યો. વાંધાની બંને બાજુએ ત્રણ ત્રણ માણસ કાંમઠાં લઈને ઊભા રહ્યા. ગધાથી આમળા હું રાઈફલ લઈને ઊભો રહ્યો. સૂવર એ એક જ માર્ગથી બદાર નીકળી શકે એમ હતો. જો મારી ગોળી ન વાગી તો છ કામઠાંવાળામાંથી એક એના તીર તો અવરજવ વાગશે, અને એટલી વારમાં તો તેને જખ્મો કરી શકાશે. લગાડળ પીને કોણ તોળવી શકે તો કન્દરાના મુખ ઉપર આવો વ્યૂદ રચાયા પછી અંદરનું પ્રાણી બદાર નીકળી શકે એમ મેં ધાર્યું. પણ મનુષ્યની બુદ્ધિથી પર પણ કોઈ ચીજ છે. કદીકદી નદિ યવાનું જ થઈ જાય છે. ધનધોર વાદળ થેરાય છે અને એમ જણાય છે ત્યારે પૃથ્વી જલમય થઈ જશે, પણ એની દશામાં કોઈ વાર એક ડીપું પ્રાણી પણ પડતું નથી. મુખની પૂર્ણ આશામાં—ભવિષ્યની કોમલ કદવના-ઓમાં—કોઈ વાર થોર સંકટ આવી પડે છે. અંગે એવો નિશ્ચય કરી બેઠા હતા કે ‘સૂવર બદાર નીકળતાં જ વીંધાઈ જશે. પહેલાં તો તે રાઈફલની ગોળીનું જ નિશાન બનશે. અમારા શરીરની એકએક નસ કિતે-જિત હતી. હું તો એટલો સમજત હતો કે માફ રોમેરોમ એકએક આંખ બંધી ગયું હતું. જો સૂવર પાછળથી આવત તો પણ હું તેને જોઈ શકત.

ટેકરી ઉપરથી પથ્થર પડ્યા. ઝાડીમાં કેક સંચાર થયો. અમારો એકએક નાણુ અધારનાથી ખેંચાઈ રહ્યો. સૂવર નીકળ્યો. રાઈફલનો બાર થયો અને કુંબકર્ણ જેવા સૂવરની પીઠમાં ગોળી લાગી. તેણે ચીસ પાડી, અને પાછલા પગના જોર વડે એકદમ ભાગવાની ચેષ્ટામાં મારી ઉપર જ આવ્યોને જપટાયો. બીજી ગોળી ચલાવવાની મને તક ન મળી. મારી ડાળી નંબમાં તેનાં દાંતરડાં બોંકાયાં. પીઠથી હું ચીસ પાડી બેઠ્યો.

જે મિનિટની મૂર્છા પછી જોયું તો મારાથી ચાર પાંચ ગજ દૂર તીરકામઠાંથી વીંધાઈ ગયેલો સૂવર પડ્યો હતો. તેની તીક્ષ્ણ દાંતરડીઓ મારી તરફ હતી. માફ આખું શરીર લોહીથી ભીનું થઈ ગયું હતું. કાંચા

ધડાને કોઈ ઉઠાવીને ફેંકી દે ને જેવી તેની દશા થાય તેવી મારા શરીરની દશા સૂવરે કરી હતી. પીઠથી મૂર્છા આવી ગઈ હતી. હું તો તરફ માન અફટમાં જ આવી ગયો હતો; પણ સૂવરને જો મરામર થા કરવાનો વખત મળ્યો હોત તો મારી દશા પણ ખેંચા કુતરાના જેવી થાત. મારા સાથીઓમાંના તો દરેકને સહજ મેમ જ લાગ્યું હતું કે હું ખલાસ થઈ ગયો ! સૂવર મારી ઉપર થા કર્યો અને હું પાછળી તરફ ગળી પડ્યો. સૂવરનો થા નીચેથી ઉપરનો—નારાતી વખતે પાછળી બાજુનો હતો, એથી હું પાછળની તરફ ગળ્યો. જો કરી આગળ પડ્યો હોત તો કોણ મળે શું થાત ? મારા ઉપર તેની ચોટ લાંગી કે તરત જ છ મેં ધનુષમાંથી છૂટેલાં તીર બચોભચ સૂવરના દેડમાં બોંકાયાં. પહેલેથી ગોળી તો વાગી હતી જ એટલે તરિએ તેનો પ્રાણ લીધો.

અરધો સૂપ રહેલો હું વેદનાથી કબુલતો હતો; અને નંબમાંથી નીકળતી ખૂનની પરનાળને રોકવા મારે કપડું બંધાવી રહ્યો હતો. સૂવરની કાતરડોનો થા લાડમાં સુગી નહોતો પડેલો, એટલે લોહી રોકાઈ ગયા પછી કંઈ ભવ જેવું નહોતું. એ પીડા અને કષ્ટ-માં એ સમયે ખપાસ આપ્યો કે અંતરિક્ષમાં બેઠેલી વિધાતા મારી આ ગતિ જોઈને દસી રહી છે.

સૂવરના શબની લાથે મને પચ્ચ ખટલામાં નાખીને પડાવમાં લાવ્યા. થોડા વખતમાં મને હાંક થઈ ગયું, પણ હજા જેવી એ તીક્ષ્ણ દાંતરડીનું ચિહ્ન લશ્વ પણ ચન્દ્રાકારે મારી ડાળી નંબ ઉપર છે; અને ન્યાં મુખી આ કાંચા આ રૂપમાં છે ત્યાં સુધી રહેશે.

દલે ન્યારે હું કોઈ મોરા સૂવરને જોઈ છું ત્યારે પેલા કુંબકર્ણનું સ્મરણ થાય છે અને તેની પ્રશંસામાં પસાદ અવનારો આ શ્લોક મોખી જનકે છું :

“વખતે દયનશિલ્પે ધરણી તવ લગ્ના ॥

શશિનકલકૃત્તેલિય નિમગ્ના ।

કેલવચૃતશૂરહર । જય જગદીશ હરે ॥”

ભોમીલાલ જ. સાર્ડેસરા

(‘વિશાળ આરત’માંના શ્રી શ્રીરામ શર્માના શ્લોક ઉપરથી)

કોઈકે જાણ, જાણ, દુષના તપેલામાં કંદર પડ્યો તો...

જાણ (સદ્ગુણ) તે પછી, તે કાઠ્યા કે નહિ ?

કોઈકે નાદે, મેં તો આપણી બિલાડી અંદર નાખી છે.

ચિત્ર દેવાનામુદગાદનીકં ચક્રમિત્રસ્ય વહનસ્યમ્ભેઃ ।

આપ્રાચવા પૃથિવી અન્તરિંઝં સૂર્ય આત્મા જયતસ્તસ્પૃષ્ઠ ॥ ઋગ્વેદ ૧-૮-૭.

"Gladly, yet with deep devotion,
do we receive the first warm rays
of sun-light, like tender seeds in
the warm spring earth. Clean, fine
humanity thrills in us like a holy
thing when the warm sun kisses
our naked limbs, when glad sun-
light kindles the soul to wonder."

સૂર્યોપાસના

સૂર્યપ્રકાશ એ નિસર્ગદેવતાની ચિત્રશક્તિ છે. સૂર્યકિરણના પ્રથમ સ્પર્શ સાથે જ નિસર્ગમાં અભિનવ યૌન-યતો સંચાર થયેલો જોવામાં આવે છે અને ઉત્સાહપૂર્ણ જીવનના ખાલ ચિહ્નરૂપ આનંદ તરંગ પડે છે. સૂર્યપ્રકાશ એ જ સૃષ્ટિનું જીવન હોવાને લીધે અખિત્ર વિશ્વ-જીવનસૃષ્ટિ-એની અત્યંત ઉત્કંઠાથી સદૈવ પ્રતીક્ષા કરે છે. વૃક્ષો લીલાંજમ પાંદડાં વાળા પોતાની સૂર્યો-મુખ ઝળીઓથી, પક્ષીઓ પોતાના સંગીત આકાશશ્રવણથી અને ધર્મી પ્રાણીઓ નવરાસ મળે કે તડકામાં ઝળીઓનો સુષ્ટને, આ કુદરતી જીવન-શક્તિનું આકર્ષ પાન કરે છે. ફક્ત આપણે-માણસો-જ અતિ પરિચયને લીધે આ વગર મહેનતે પ્રાપ્ત થનારી દૈવી શક્તિને જુદી ગયા છીએ. એના પ્રાપચ્છિવ રૂપે આપણને અશક્તિ, દૌર્ભાગ્ય અને ક્ષય જેવા અપ-રિદાય રોગો સહેવા પડે છે.

વેદકાળમાં સૂર્યપ્રકાશની અમાપ શક્તિનું લોકોને જાણ હતું અને સૂર્ય એ સચેતન અને અચેતન સૃષ્ટિ-નો આત્મા છે એમ લોકો માનતા તેથી દરેક માણસ સૂર્યોપાસના અત્યંત આરથાપૂર્વક કરતો. દરેક ઘર-આરીએ સૂર્યોપાસના તો કરતી જ એકઠો એવો કડક ધાર્મિક નિર્ણય હોવાને લીધે દરેકને નાનપણથી જ સૂર્યોપાસનાની ટેવ પડતી. પણ દાઝ ધર્મિક શ્રદ્ધા જોડે જ સૂર્યોપાસનાનો પણ લેખ થયો છે અને ફક્ત તથા ડીએન્સીના નામ નીચે અનેક પ્રકારનાં કષાંતના દગલામાં પોતાના શરીરને દગોશ માટે દોરી દઇ આ અમૂલ્ય નિસર્ગશક્તિનો આપણે સર્વકાળ અનાદર કરીએ છીએ. યુરોપમાં પણ કેટલાક સમય પહેલાં સૂર્યકિરણનું કાંઈપણ મદત્તર છે એમ કોઇને લાગતું નહોતું, પણ દાઝમાં ફિન્સેન, રોલીઅર, જર્નાર્ડ હલ્લાઈ સંશોધકોએ

એ પુરાણકાળનો વહેમ કે અંધશ્રદ્ધાભર્યો કર્મકાંડ નથી; પણ આધુનિક વિજ્ઞાનેકસો-ટીએ ચકાવી કબૂલેલો, આ સમસ્ત સૃષ્ટિ-નો ચેતનદાથી, રોગનાશક, આરોગ્યરક્ષક, શક્તિવર્ધક ને ઉત્સાહપ્રેરક કીર્મિયો છે.

સૂર્યપ્રકાશના શુભધર્મની શોધો ચત્રાવીને તેની સદાય-તાથી કેટલાક દુઃસાધ્ય રોગો સારા કરી બનાવ્યા ત્યારથી એ પ્રયત્નો જળે સૂર્યપ્રકાશનું માંડું જ વળગ્યું છે. રજ્યાસો, અખાડા, કક્ષણ, શાળાઓ, કોલેજો ઇત્યાદિ સર્વ સંસ્થાઓમાં ત્યાં સૂર્યસ્નાનની ખાસ સગવડ કરવામાં આવે છે અને દમ્ભરો સ્ત્રીપુરુષો આરોગ્યની વૃદ્ધિ માટે નિત્ય એનો લાજ લઇ રહ્યાં છે. એટલે હવે આપણામાંથી દરેક, ભલેને પારસી શિખાગણે પણ આ નૈસર્ગિક શક્તિનું મદત્તર જાણી તેની યોગ્ય ઉપાસના કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.

સૂર્યપ્રકાશના ઘટક

સૂર્યપ્રકાશના વિવિધ ઘટકની કલ્પના પ્રથમ ઇ.પૂ. ૫મી સદીમાં આવી; કારણકે સૂર્યકિરણો જ વર્ષોનાં જગજિદ્ધમાંથી નીચે આપતી વખતે તેમનું પૃથક્કરણ થઈ ગિલવિયિયન રંગનું 'ઇન્દ્રધનુષ' જતાલે છે. દયા-માંથી પાણી કે કાચમાં જતી તપતે પ્રકાશકિરણો સહેજ વાંકાં વળાને પ્રવેશ કરે છે અને તેને પ્રકાશનું નકોલાન-એની સંજ્ઞા આપી છે. સૂર્યપ્રકાશના લુહા લુહા ઘટકોનું, વક્રીભવન લુહાલુહા પ્રમાણમાં ચાપ છે. તેથી કાચના લોસકમાંથી અથવા પાણીમાંથી જવાર પડેલી વળને આ જથ્થા ઘટક પૃથક્કરણક જવાર પડે છે, અને તેથી આપણને લોસકની પેલી જાલુ અથવા પાણીની પેલી જાલુ લુહાલુહા રંગ દેખાય છે. એકાદ

ઝોરડીમાં પૂર્ણ અંધારું કરી પછી બારણા-અથવા ગારીમાંના કાચામાંથી થોડાંક સૂર્યકિરણ એકાદ ઘોળા પડતા ઉપર પડે એવી વ્યવસ્થા કરી, કિરણના માર્ગમાં એક લોલક પકડીએ તો અનુક્રમે પહેલાં ગુલાબી પડતો નંગળી, (વાયોલેટ) પછી નંગળી, વાદળી લીલો, પીળો, નારંગી અને લાલ એવા સાત રંગના પ્રકાશની પટ્ટી તે પડતા ઉપર દેખાશે. આ ઉપરથી સૂર્યપ્રકાશના સાત દશ્ય ઘટક છે એ સ્પષ્ટ છે. આ સાત રંગની પટ્ટી-ઝોમાંના દરેક પ્રકાશ ઘટકનું ને થોડુંક એની બહારની બંને જાણુનું ઉષ્ણતામાન સર્વોપદેશી તપાસી જોતાં, રાત્રી પંદરીની સહેજ આ જાણુ અંધારું હોવા છતાં ઉષ્ણતામાન સૌથી વધારે હોય છે એમ જણાયું છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સાત દશ્ય ઘટકો સિવાય ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરનારા કેટલાંક અદશ્ય કિરણો પણ છે. અંત્રેણમાં એને ઇન્ફ્રા રેડ રેખા (Infra Red Rays) કહે છે. વેદમાં એમનું 'વિલોહિત' કિરણને નામે વર્ણન આવે છે. દરેક ઘટકનું પરિણામ ફોટોગ્રાફની પ્લેટ ઉપર શું થાય છે એ જોવામાં આવે તો ખબર પડે છે કે રાતા કિરણનો પરિણામ પ્લેટ ઉપર કાંઈ જ આવતું નથી, જ્યારે બીજી તરફના છેડા પર આવેલાં ગુલાબી પડતાં નંગળી રંગનાં કિરણોનું પ્લેટ પર સૌથી વધુ પરિણામ થાય છે અને અંધારામાં પણ આછા નંગળી રંગની પટ્ટી સામે પ્લેટ ધરવામાં આવે તો તે રીતસર એક્સપોઝ (Expose) થાય છે. ફોટોગ્રાફીની પ્લેટ ઉપર ચનારાં આ પરિણામ તે પ્રકાશથી તેના પર થતી રાસાયનિક ક્રિયાને લખે થાય છે. આ ઉપરથી સૂર્યપ્રકાશમાં રાસાયનિક ક્રિયાને સહાય કરનારાં એવાં પણ કેટલાંક અદશ્ય કિરણો હોવાં જોઈએ. એને અંત્રેણમાં 'અલ્ટ્રા વાયોલેટ' કિરણ કહેવામાં આવે છે. વેદમાં તેનું વર્ણન 'અથવા' 'નીલગ્રીવ' એ નામે કરવામાં આવ્યું છે. આંજીત કિરણ અત્યંત મહત્વનાં છે, કારણકે આ કિરણોમાં જ રોગનિવારક અને શક્તિવર્ધક ગુણ હોવાથી જે ઠેકાણે સૂર્યપ્રકાશમાં તે વધારે પ્રમાણમાં હોય છે ત્યાંના સૂર્યપ્રકાશમાં વધારે ગુણ હોય છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. સાધારણ કાચ તો આ કિરણોનું બંધાયું કરી નય છે. ફક્ત ક્યારેક નામો એક વિશિષ્ટ કાચ જ આ કિરણોને પોતાની પાદ જવા દે છે. સાદા

કાચમાંથી આવતો તડકો ઉપચારની દૃષ્ટિએ નકામો છે. તેથી જ પ્રકાશોપચારમાં જો ત્યાં સુધી ખુશ્તી તડકામાં જ રોગીને મુલાકાતમાં આવે છે, અને કાચની જરૂર પડે ત્યાં જ ક્યારેક કાચ વપરાય છે.

હવામાન અને વલકા કિરણ

કોઇ પણ સ્થળ સમુદસપાટીથી જેટલું વધારે ઊંચું તેટલાં ત્યાંના સૂર્યકિરણમાં જણ કિરણ વધારે હોય છે. તેમજ જેટલું તે સ્થળ ઉષ્ણકટિબંધની પાસે તેટલું પણ તેમાં જણ કિરણનું પ્રમાણ વધારે. ઉનાળામાં જણ કિરણનું પ્રમાણ સૌથી વધારે હોય છે, અને શિયાળામાં સૌથી ઓછું હોય છે. હવામાંની ધૂળ અને ધુમાડો સૂર્યકિરણમાંના આ જણ કિરણોને ખાઇ નય છે, તેથી જ મોટાંમોટાં કારખાનાં અને મીઠા જ્યાં છે એના ગીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં સૂર્યપ્રકાશ જણ કિરણ રહિત હોય છે અને તેથી ઉપચારની દૃષ્ટિએ નિરાશોગી હોય છે.

સૂર્યસ્નાન માટે ઉત્તમ સ્થાન તો ગામ બહારની ટેકરી ઉપરની એકાદ નાનકડી ખુશ્તી જગ્યા અથવા આશ્વાદકારક એવું એકાદ લીલુંકમ ખેતર. પણ આ સાધ્ય ન હોય તો પર ઉપરની ખુશ્તી અગાથી પણ કાંઈ ખરાગ નદિ. આસપાસનું દશ્ય જેટલું નયન-મનોહર હોય અને વાતાવરણ જેટલું આશ્વાદકારક હોય-તેટલું સાફ. સૂર્યસ્નાન માટે અત્યંત સરસ તો વસંત-ઋતુ; કેમકે આ અરસામાં સૂર્યની ઉષ્ણતા ઓછી હોય છે ને સૂર્યપ્રકાશમાં જણ કિરણનું પ્રમાણ પણ સારી-ચેટ હોય છે. ઉનાળામાં જણ કિરણ તો ધણું હોય છે પણ ઉષ્ણતા જાડુ હોવાને લીધે તડકો જાડુ વાર સહેવાનો નથી, અને સહેવાય તો સતેનો નથી. સૂર્યસ્નાન માટે ઉત્તમ વખત સવારે સાતથી નવ સુધીનો. આ વખતે હવા ઠંડી હોવાથી કુમળા તડકામાં જણવાનું ઠીકલાગે છે. શિયાળામાં દસ અગિયાર વાગ્યા સુધી તડકામાં જણવામાં વાંધો નદિ.

પ્રકાશોપચાર માટે-રુઝાનવો (સેન્ટ્રોરિથમ) પર્વત ઉપર આંખવાને રિવાજ છે કેમકે પર્વત ઉપરના સૂર્યપ્રકાશમાં જણ કિરણનું પ્રમાણ વધારે હોય છે.

બીજા એક પ્રયાસથી

આ મંદિને પણ આપીએ છીએ. આ તે તરુ જોવાનાં આવશે કે દેખી છે. જ્યે મંદિને કિતર રીન્ડવાય. કાકુની સિંચાઈ જામવડી લેખવાડ તેમના રમણનાં મેમંબી પ્રયાસથી 'ગાંધી' હતી. આ મંદિને આમની પચ્ચ સિંચાઈ જામવડી કામવાડ છે. આ આમની મિલકતમાં, એમનો સંદેશ મ્લપાયે છે. કાઈ તેજ ચપ્પુ કે અટ્ટાના વાંકામાં પાના વડે ચિત્રમાંના કાળા નાના સફાઈથી કોરી કાઢીને અંધારા એરડામાં લીધાનીની, દાખળની કે ગીમળનો લેવા નાના દીવાના, પ્રકાર સામે એ કાચી જેટલે બીંત પર એમની મોટી આકૃતિ દેખાશે.

વળી પર્વત ઉપરની હવા ઠંડી હોવાથી સૂર્યપ્રકાશ વધારે વખત અને આનંદથી લઈ શકાય છે. ઉપરાંત પર્વત ઉપરના ખરકમાંથી ઇત્તસ કિરણોનું પરિવર્તન થવાને લીધે સૂર્યપ્રકાશનો ગેરવડો કાપદો થાય છે; એ સિવાય પર્વત ઉપરની હૃદયગમનપત્તી અત્યંત આદરદાકારક ને ઉત્સાહવર્ધક હોય છે, આથી સુરોષનાં ધણીખરાં રુઝાણાંથી સ્વદઝલ્લીડમાં આદ્ય પર્વતના પૃષ્ઠ ભાગ પર સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. પ્રાચીનકાળ પશુ 'ચિરિદાન્ત' એટલે પર્વતરથ. સૂર્યપ્રકાશને 'ઘન્યો દેવ્યો મિયક' એટલે સર્વશ્રેષ્ઠ વેદ માનવામાં આવતો ને આપુરાશાય માટે તેની ઉપાસના કરવામાં આવતી.

પત્તશ કિરણના ગુણધર્મ

સૂર્યપ્રકાશનો લુહાલુહા થરકના ગુણધર્મ શોધી કાઢવા ફિઝેન નામના એક ગ્રખ્યાત રાસત્રજે એક ખાડું મેળવતો પ્રયોગ કરેલો. તેણે એક પેટી તૈયાર કરી અને એનાં દોંઢળામાં લાક, પીળી, લીલી અને જૂરી એમ ચાર કાંચની પટીઓ લાઈનબંધ બેસાડી. આ પેટીમાં તે નિત્ય નવાંનવાં પ્રાણીઓ લાવીને પૂરી રાખતો અને પછી આ પેટી તડકામાં રાખી દરેક પ્રાણી સ્વચ્છાથી કયા રંગના પ્રકાશ તીવ્રે જઈ બેસે છે એ જોતો. આ જ પેટીમાં લુહાલુહા રંગના પ્રકાશમાં રોજનુંતુ growth કેવી રીતે થાય છે એ પણ તેણે જોયું. આ પ્રયોગ ઉપરથી એને એમ જણાય આવ્યું કે પ્રાણી માત્રના પ્રકાશપ્રિય અને અંધકારપ્રિય એવા મુખ્ય બે વર્ગ છે. વંદા, કૃમિકીટક; રોગજંતુ વગેરે માનવજાતના રાસુઓ અંધારામાં સંજનારા છે. એમની વૃદ્ધિને ઓછી કરે છે. અને કેટલાંક તો એને લીધે મરી પણ જાય છે. એથી ઉલટું પતંગિયા, પશુ-પક્ષી અને માણસો પ્રકાશનો આશ્રય કરે છે. આ અને બીજા અનેક પ્રયોગો પરથી ઇત્તસ કિરણોમાં નીચેના ગુણધર્મ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) રાસાયનિક પરિણામ: ઓક્સિડેશન અને રિડેશન આ બે મુખ્ય કાર્યો આ કિરણથી થાય છે. આ કિરણોથી ઓઝોન તામનો વાયુ દવામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને આ વાયુનો ધણુ રોગોમાં ક્રીક ઉપયોગ થાય છે.

(૨) રોગજંતુ અને કૃમિકીટક સૂર્યપ્રકાશથી મરી જાય છે તેથી જખમ ઉપર ધણીવાર કૃત્રિમ સૂર્યપ્રકાશ પાટ્ટામાં આવે છે. ક્ષયરોગના જંતુઓ તડકાથી

મરણ પામે છે. ઘણાખરા રોગજંતુઓની વૃદ્ધિ તડકાથી અટકી પડે છે. ગાદી, તકિયા, પલંગ વગેરે વારંવાર તડકે નાખવાનું તથા બારીખાસણાં કિચકાં રાખી ઘરમાં સુષ્કણ તડકો આવવા દેવાનું મંદરજ આ ઉપરથી પ્થાનમાં આવી જાય.

(૩) સૂર્યપ્રકાશ શરીર ઉપર એક જ કેકાણે ધણુ વખત પડવાથી તે જગ્યા કેટલાંક કલાકે લાલ બની જાય છે ને પછીથી લાંબી તપાસનો રંગ કાયમનો કાળાશ પડતો લાલ થઈ જાય છે. એમ થવાનું કારણ ત્યાં અધિક લોહી આવે છે ને તેને લીધે કેટલીકવાર તે વખત પૂરતો સોજો પણ થઈ છે. પણ આ સોજો થોડામાં જ ચાલ્યો જાય છે. ચામડીના રંગ બદલાવાનું કારણ એ કે ચામડીની પેશીઓમાં નવા રંગીત કણો નિર્માણ થાય છે. આ કણો સૂર્યકિરણોને ખાંધ જનારા હોવાથી પાછળથી તડકામાં પહોંચી જઈ જ બેસીએ તો એ ચામડીને સોજો થડતો નથી.

(૪) સૂર્યપ્રકાશનું તેજ ચામડીમાંની રક્તવાહિનીઓમાંના લોહીમાં વિદીન થાય છે પણ લોહીમાંથી ધતર ઇરિથ્રોને પહોંચે ત્યારે જ તે તેમના ઉપયોગમાં આવે છે. સૂર્યપ્રકાશથી રક્તગોલકો અને શ્વેત ગોલકો (red corpuscles and white corpuscles) ની સંખ્યા વધે છે અને લોહીમાંનું calcium (કલ્સિયમ) નામનું દ્રવ્ય પણ વધે છે. તેથી રક્તક્ષય, રિકેટ્સ, ઓરિથ્રોપેનિશિયા અને ક્ષયરોગ વગેરે રોગોમાં સૂર્યપ્રકાશ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

(૫) સૂર્યપ્રકાશથી સર્વ ગ્રંથીગન રસો વધે છે તેથી પાચન સાફ થાય છે, શરીરમાં ઉત્સાહ અને ચેતન આવે છે અને શરીરમાંની લુહાલુહા ઇરિથ્રોનાં કાર્યો વ્યવસ્થિત થાય છે. ચાપરોઈક, ચાપમસ, ધેરાચાપરોઈક પિટ્યુઇટરી વગેરે ગ્રંથીઓમાંનો અન્નશ્વર રસ (ઇન્ટર્નલ સીક્રીટ) બહુ મદત્વનો છે અને તેના અભાવે અનેક વિચિત્ર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસ યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવામાં સૂર્યપ્રકાશ બહુ મદદરૂપ છે.

(૬) સૂર્યપ્રકાશથી મજબૂતતંતુઓની ક્ષેત્રનીયતા ઓછી થાય છે. તેથી વેદના ઓછી થાય છે અને નિદ્રા આવવામાં મદદ થાય છે.

(૭) સૂર્યપ્રકાશથી સોજો ઓછો થાય છે.

(૮) સૂર્યપ્રકાશથી લુહાલુહા વિદ્યમિન શરીરમાં

ઉત્પન્ન થાય છે. ધણે વખત સૂર્યપ્રકાશમાં રાખેલાં અન્ય અને પાણીમાં પણ એ ઉત્પન્ન થાય છે. વિટા-મિનના અભાવે ઉત્પન્ન થતા રિક્ટસ, સ્કર્વી વગેરે જેવા રોગો સૂર્યપ્રકાશથી સારા થાય છે. શરીરની પેશીઓની ત્રિક્તિને પણ સૂર્યપ્રકાશ મદદ કરે છે.

સૂર્યપ્રકાશનો ઉપયોગ

આરંભમાં સૂર્યપ્રકાશનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ક્ષયરોગ માટે થતો. પણ પછી ઉપર વર્ણવેલા તેમના અનેક ગુણોની જેમજેમ શોધ થતી ગઈ તેમતેમ બીજા રોગો ઉપર પણ પ્રકાશોપચાર કરવાની શરૂઆત થઈ ગઈ. દલે તો આમડીના અનેક રોગો (તવરોગો), રક્તક્ષય, ક્ષય, રિક્ટસ, આર્થ્રાઈટોઈડીસિસ, જ્વરો, અવચનના રોગો, એમ અનેક રોગો ઉપર પ્રકાશોપચારનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. પણ આપણી (નિશીત્રી લોકોની) દૃષ્ટિએ સૂર્યપ્રકાશના સૌથી મદદરવા ગુણો તો શક્તિવર્ધકતા ને આરોગ્યરક્ષણ છે. સૂર્યપ્રકાશથી બસવત્તર બોજું એકે કે ટોનિક નથી એમ જાણા શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય છે. સૂર્યપ્રકાશ સર્વ શક્તિઓ અને ઉત્સાહનો સમુદ્ર છે એમ વેદોએ એનું વર્ણન કર્યું છે. એટલે ઊભી પ્રજાને આરોગ્યની અભિવૃદ્ધિ માટે સૂર્યોપાસનાનું મદદર સમજવી તેમની પાસેથી એ કરાવવી એ અત્યંત મદદરનું છે.

ધણીની એવી સમજ છે કે આપણે તડકામાં ખૂબ ફરીએ છીએ એટલે આપણને તો જુની સૂર્યોપાસનાની કાંઈ જ જરૂર નથી. પણ સૂર્યપ્રકાશ ઉપાડા શરીર ઉપર પડ્યા વગર એનો કાંઈ ઉપયોગ નથી એ એમને ખબર નથી. ખુદ્દા શરીર ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડે તો જ તેનો કાંઈપણ ઉપયોગ થાય છે, નહિ તો જાણે એવા કિરણ કપડા ખાઈ જાય છે અને ઉબણુનાનાં કિરણ ફક્ત એંદર જઈ શરીરને સારી પેઠે બહારો કરે છે. એટલે પહેલી વાત તો એ કે ઉપાડે શરીરે જ સૂર્યોપાસના કરવી જોઈએ.

આપણામાં સૂર્યોપાસનાનો મુખ્ય વિધિ એ સૂર્ય-

નમસ્કાર (એક પ્રકારના હંડ પીતવા તો) છે. સૂર્ય-નમસ્કાર તડકામાં કરીએ તો જ તે ખરી સૂર્યોપાસના છે. અંધારા મંદિરમાં ગમે તેટલા સૂર્યનમસ્કાર પીએ તોપણ તે સૂર્યોપાસના થતી નથી. એટલે સૂર્યનમસ્કાર તડકામાં કરવા જોઈએ એ બીજી વસ્તુ. રમ્ય નદીનરિ અથવા ફૂવાકોટ પ્રથમ ખૂણ તરીકે, રવચ રવાન કરી પછી ખુદ્દામાં બેગતા સૂર્ય તરફ મુખ કરી આસપાસના નિર્મળ સૌંદર્યનો આસ્વાદ લેતાંલેતાં પ્રસન્ન અને ભક્તિયુક્ત અંતરરણથી, કુમળા તડકામાં આસો-જીવાસનું ગોચ નિયમન કરનાંકરતાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સૂર્યનમસ્કાર કરવા. આમ કરવામાં આવે તો જ તે સૂર્યોપાસના રૂઢપ્રદ થાય છે. જ્યાં નદી ઉપર જવું શક્ય ન હોય ત્યાં અગાડીમાં અને એ પણ શક્ય ન હોય તો આંગણમાં તડકામાં સૂર્યનમસ્કાર કરવા. નમસ્કાર પછી લેવાનું તીર્થ પણ તડકામાં મૂકેલું જ લેવું. ધણીખરી રમતો ખુદ્દા શરીર ખુદ્દા મેદાનમાં તડકામાં જ રમવી. ફક્ત સૂર્ય જોયો એ પછી તડકામાં બેસવું હોય તો અંખે બૂરા રંગનાં ચશ્માં પહેરવા અને માથે ચોપડી કેરી આદરની ધરી મૂકવી આવશ્યક છે. હરોપમાં વિવાદોઆના નિશાળના વર્ગો પણ દલે તો સવારની ખુદ્દા દવામાં તડકામાં જ લેવામાં આવે છે. એ જ પદ્ધતિ અર્ધો પણ ચર કરવામાં વાંધા નથી. સૂર્યોદયનો સંમય સૂર્યોપાસના માટે સારો એમ વેદમાં પણ કહ્યું છે.

उद्यममित्रमह कारोहन्नुत्तरा दिवम् ।

હરોગ મમ સૂર્ય હરિમાળે ચ નાશય ॥

અર્થ: ઉદય પામીને આકાશના ઉપરના ભાગ તરફ આકર્ષણ કરતી વખતે, હે સૂર્ય! તું મારા હરોગ હૃદયરોગ અને હરિમા (પાંડુરોગ)નો નાશ કરે.

ઉપસંહાર .

સૂર્યપ્રકાશનું મદદર હંડા પ્રદેશમાં સંદેહે ખ્યાનમાં આવે એ રવાભાવિક છે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશ અત્યંત દિતકારક અને શક્તિવર્ધક છે એ વાત લોકોનાં મન ઉપર દસાવધી એ તદ્દન સંદેહો વરતુ હોય છે, કારણકે જાણે એ ત્યાંના લોકોનો અત્યંત સુખકારક અને ઉત્સાહકારક કાળ હોય છે. ત્યાં શિવાળીની કડક ટાલ અને પ્રકાશના અભાવને લીધે મૂનપ્રાય બાસતી સૃષ્ટિ વસંતઋતુમાંના આઝા તડકાના પ્રથમ સ્પર્શ સાથે તરત

જ પાછી અભિનય યૈનન્યથી પ્રેરિત થાય છે, અને તેમાં એકાએક વિલક્ષણ ક્રાંતિ થએલી જોવામાં આવે છે. ટાટથી હરી ગએલાં ને જરૂરથી આગ્રહાદિત થવાને લીધે જૂત જેવાં બંધકર દીસતાં વૃક્ષ નરી કુંબળથી સુસોભિત દેખાવા લાગે છે. ધુમ્મસ અને અંધારાથી નિરાશાપૂર્ણ બાસતું ચાનાવરણ પાછું ઉન્નયવલ થઇ, દેશાન્તર ગએલાં. પક્ષીઓના પુનરાગમનથી નિતાદિત થાય છે. હૃદ માટે નિર્વૃત્ત ખૂલાઓમાં લપાઇ ગએલાં પ્રાણીઓ પાછાં લક્ષ્યશીર્ષાં માટે આર્દ્રાંત્ર સંચાર કરવા લાગે છે. માણસના અંતઃકરણમાં પણ આ સૃષ્ટિની ક્રાંતિ સાથે જ અપ્રણીય ઉત્સાહ અને આનંદનો ઉદય થાય છે. તેથી જ કંઠ પ્રદેશમાં સૂર્યપ્રકાશનું મંદન અત્યંત સ્પષ્ટ અને સુંદર શબ્દમાં રહ્યાવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરથી આયોગી વરતી વેદકાળમાં ઉત્તર ધ્રુવ તરફ હોતી જોઇએ એ શોકમાન્ય તિલક મદારાજની કલ્પના તદ્દન સાચી છે એ સિદ્ધ થાય છે. કંઠ પ્રદેશમાં ન રહેના હોત તે વેદમાં સૂર્યપ્રકાશ સંબંધે જે ઉદ્ગાર કાઢવામાં આવ્યા છે તે ન તીકળરા અસંભવિત છે, કારણકે ઉપ્પુ પ્રદેશમાં સૂર્યપ્રકાશનું મંદન જમદી પ્ચાનમાં નથી આવતું. ભાં ગારે માત્ર સૂર્યપ્રકાશ બરપૂર ગળતો હોવાથી સૂર્યપ્રકાશને અભાવે માણસની કેવી દીન સ્થિતિ થઇ જાય છે એની કલ્પના જ આવે નહિ. ઉલટું ત્યાં જિનાવાની અનિશય ઉપ્પુનાથી સૂર્યપ્રકાશનો અનુભવ થાય છે.

સૂર્યપ્રકાશમાં ઉપ્પુતા-કિરણ ગાડુ હોય તો તે શરીર ઉપર લંબ શકાતો નથી. લંબ એ તો અપાયકારક થાય છે. એનેસીનિયા ને મેસોપોટેમિયા-જેવા ઉપ્પુ

પ્રદેશમાં સૂર્યપ્રકાશોપચાર કરવા એ જૂલબરેલું છે. તેથી ઉપ્પુ પ્રદેશમાં સવારના કંઠ વખતે મળનારો કુમળો તડકો એ જ ઉપચારની દૃષ્ટિએ અત્યંત મંદનનો છે. કંઠ પ્રદેશમાં જેટલો વખત સૂર્યનાત કરાય તેટલો વખત દિલ્હિસ્તાનમાં કરવું એ જૂલ છે. પણ પ્રભાતકાળનાં કુમળા સૂર્યકિરણોમાં ભરેલા ઉત્સાહ, શક્તિ ને આરામને લેકાણ જવાન દેવાં એ દરેકનું કર્તવ્ય છે. દેશકાળ ને ઋતુમાન પ્રમાણે સૂર્યોપાસનાનો વિધિ થોડાધણે ફેરફારવાળો હોય તો એ યોગ્ય રીતે ઉપાસના કરનારને કૃત્ત સર્વ સરખું જ મળે છે. સૂર્યોપાસનાના ફળનું વર્ણન ત્રીયેની ઋત્યામાં તદ્દન વચાર્ય શબ્દોમાં કર્યું છે:

વિશ્વાહા ત્વાં સુમતઃ સુચક્ષતઃ પ્રજાવન્તોઽનમીવા બનાવતઃ ।
ઉચન્તે ત્વાં મિત્રમહો દિવેદિવે જ્યોગ્મીવાઃ પ્રતિપદ્યમે સૂર્યે ॥

અર્થ: હે સૂર્ય! તારી ઉપાસનાથી જેમનાં શરીર તેજઃપુજ (સુચક્ષતઃ) થયાં છે, કોઇપણ રોગની જેમને ગામા થઇ નથી (અનમીવા), ઉત્તમ સંતતિ જેમને લાખી છે (પ્રજાવન્તઃ), જેમનું અંતઃકરણ નિષ્પાપ અને નિર્મળ થયું છે (બનાવતઃ), મન પ્રમલ અને શુદ્ધિ

કુશાગ્ર યઈ છે (સુમતઃ) અને જેમના દરેક ફેવા-ટામાંથી અભિનય યૈનન્ય ફાટફાટ થાય છે (જ્યોગ્મીવાઃ), એવા અને, આપુધ્ય વધારનારા તને (મિત્ર) આકાશમાં નિલ્લ ઊગતો અનેક વર્ષો જોઇએ."

કુદરતે બહેત્રી, અનાયાસે પ્રાપ્ત થતી આ યૈનન્યપ્રદ સૂર્યશક્તિનો વધારોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આ ઋત્યામાંનો દરેક શબ્દ નિઃસંશય સાચો પડે.

'માઝ'

(ગરાડી માધિક 'યજ્ઞસાન' માં આવેલા લેખને આધારે)

સિંધુ રુદન

• અંજનીગીત •

હે જ શાન્ત હતો આ સિંધુ,
મૌનગ્રહભ્રમર બલે લીધુ,
કે શમદ્ધનું અર્ચ્યું પીવું,
સ્વર્ગેથી રીધું.

એક દિવસ ચંદ્રીએ આતી,
સ્વેત કિરણનું બાણ બનાવી,
નંદન ખમ્બડી એવા ફેંક્યું,
હર નિષે વાગ્યું.

કતિલ એ ધાતી ચોટથી,
ખખરેખી જોઈએ છે તે દિથી,
શાન્ત નિશામાં ઘાર નવધાથી,
રડતો એ તથી.

રતિગાલ સુકલ

શ્રાઈડર પારિતોષિકની સ્પર્ધા

જો વિમાનોમાં ને વિમાનોની અવગતી પ્રગતિમાં કાંઈ પણ રસ લેનારો હોય તેઓને આ Schneider Trophy Contest જરોજર માલૂમ હશે. આ વિમાની દરીદ્રામાં વર્ષોથી મોટાં મોટાં રાજ્યો જીતવાનાં તથા તેમાં જીતવાને માટે અથાગ શ્રમ, સુદ્ધિગત, શોધખોળો ને દ્રવ્યોનો ઉપયોગ થતો. સન ૧૯૧૩થી ૧૯૩૧ સુધી આ વિમાન વિમાની પ્રગતિ પ્રકટ કરનાર એક સ્પર્ધા તવારીખ છે.

એક રીતે આ પારિતોષિક ન હોય, પણ એક કિંમતી વિનયમિત્રી હતું, જે જીતનાર પોતાની પાસે એક જ વર્ષ રાખી શકે—આપણી ક્રિકેટ, રેનિંગ, વક્રુત્વ આદિમાં જેમ શીશ, કેપ આદિ હોય છે તેમ. શ્રાઈડર કેટલા પૈસા ખર્ચેલા તે તથા એ ‘ગ્રેસી’ થું દત્તી, (ધણું કરીને એ કેપ હશે) તે મને જરોજર માલૂમ નથી. પણ વર્ષોથી મોટાં રાજ્યોને આકર્ષી શકવા તે સમર્થ થઈ છે એ ચોક્કસ છે.

એની એક શરત એ હતી કે જે કેપ દેશ એને લાગવાગટ ત્રણ વર્ષ જીતી લે, તે એને હમેશા માટે જીતીને સહાને માટે રાખી લે. આ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષ ગ્રેટબ્રિટન જીત્યું, એટલે હવે ગ્રેટબ્રિટન એનો માલિક થયું, અને શ્રાઈડર-સ્પર્ધા આ રીતે પૂરી થઈ છે.

૧૯૩૧ની દરીદ્રા ઉદ્ભવી અને તેરમી દત્તી. જાણુવા જેવું તો એ છે કે શરૂઆતમાં બ્રિટિશ સરકારે કર-કમરની ખાતર એમાં પૈસા ખર્ચવાની ના કહી, પાર્લિમેન્ટમાં એમ જાહેર થયું અને તે પ્રમાણે ગ્રેટબ્રિટન આ તેરમી દરીદ્રામાં સાગ નાં લે એવું થયું. પરંતુ એમાં રસ લેનારા તથા એવું મદદર સમજનારા એકેબરે એની વિરુદ્ધ મોટો પોકાર ઉઠાવ્યો, અને સરકારે એટલું કબજા કર્યું કે ને પૈસા મળે તો અમે એનો પ્રગંથ છોડી નહિ દઈએ, અને જીત્યું. કામ સંભાળી લઈએ. દેશાભિમાની ને વિમાનપ્રેમી ધીમંતોએ સરકારના હાથમાં તરત પૈસા ચૂક્યા, અને જીતું તંત્ર

એકાગ્રબેદાન થતું જતી થયું. પરિણામે ગ્રેટબ્રિટન એક મોટો વૈમાનિક વિજય જીત્યું જતી થયું.

પછી એક નવો બનાવ બન્યો. એમ માલૂમ પડ્યું કે ફ્રેંચ, હોલેન્ડિયન ને અમેરિકન એ ત્રણ મોટા દરીદ્રામાંથી કેપ હેઠળી ધરી લગી તૈયાર થઈ શકે એમ નથી. એટલે ગ્રેટબ્રિટનને તો નાંમની જ દરીદ્રા રહેશે. રમતગમતોમાં ય ધર્મયુદ્ધના કાલે ને આવેશ પ્રવેશ છે. કેટલાકને લાગ્યું કે જીનદરીદ્રામાંથી શરતમાં જીતવું એમાં ખરી બનાદુરી નથી. માટે ગ્રેટબ્રિટનને પણ અલગે શરતમાં ન જીતવાનાં, ત્યાં લગી કેપ દરીદ્રા તૈયાર થાય ત્યાં લગી થોભી જવું. એના જીતવામાં જીનઓએ કહ્યું કે આ દરીદ્રા તો વિમાનોની રચનાનાં ધંધોનો છે. હેઠળી શરતમાં એ ત્રણ સૌથી વધારે થઈ હોય, એથી વધારે ત્રણથી સહીસલામતીથી જીતી શકે એવું યંત્ર બનાવનારાઓ જ એમાં હાથ લેવાય. બીજાઓ માટે તે વ્યર્થ છે. ત્યારે ફ્રેંચ ને હોલેન્ડિયનોએ નામ નોંધાવ્યાં ત્યારે એમને આમ કરી શકવાનો વિશ્વાસ હોવો જ જોઈએ. તેઓએ નવાં વિમાનો બનાવ્યાં છે, માણસોને તાલીમ આપી છે ત્રણે સુવિદિત છે. તેથી ને હેઠળી ધરીએ તેઓ પાછા દત્તી જાય તો એનો એક જ અર્થ થઈ શકે કે એમની ચલણી કરતાં ને બ્રિટિશ વિમાનોના કરતાં તેઓ પાછા પડ્યા છે એમ તેઓ જાતે જ કબજા કરે છે.

પરિણામે ગ્રેટબ્રિટન એકલું દરીદ્રામાં જીત્યું. શરતો મુજબ એણે જીતવાના ચકાવા પૂરા કર્યા ને ત્રણ વર્ષના કરતાં વધુ ત્રણ સરેરાશ જતાવી. સપ્ટેમ્બરની ૧૨મીએ. જ્યારે ૧૨-૩૬એ; વાહનના બેટરી નજીક-માં ૩૫૦ કિલોમીટર એટલે કે ૨૧૮.૫ માઈલનો એક મિલેજમાર્ગ નિશ્ચિત થયો હતો. એક રીતે જો બ્રિટિશ વિમાન એમને તે મતિએ તે માં જીતીને પાછું આવ્યું હોત તોપણ તે જીત્યું હોત. પરંતુ પોતાની શ્રેષ્ઠતા સારી રીતે સિદ્ધ કરે એ પ્રમાણે સરેરાશ

૩૪૦.૦૮ માઇલની ઝડપથી તે હાઇવું દત્તુ. વાદ રાખવું નેત્રોએ કે ગયા વર્ગી સમતમાં જે બ્રિટિશ વિમાન હતું દત્તુ તેની સરેરાશ ઝડપ એથી કાંઇક ઓછી હતી, કલાકના ૩૨૮.૬૩ હતી.

આ યત્નમાંથી આપણને પાછું નજીવાનું ને વિચારવાનું મળી આવે છે. એક તો એ છે કે એક ખાનગી યુદ્ધથી આ શરત સ્થાપિત - વિમાનોના વિકાસમાં કેટલો ફાળો આપ્યો છે. બેકે દવે આશ્ચર્ય-શરત પૂરી થઇ છે, તોપણ એવી તત્ત્વની જીજ્ઞાસા પાછી સજ થશે. કહેવાય છે કે આપણોએ તો નવું છનામ કાણ આપશે એ બિને બ મૂલ્યનો પ્રકટ કરી દીધો છે.

નંબર	ધન	છતનાર દેશ	સરેરાશ કલાકે કેટલા માઇલ
૧૯૧૩	ડેપ-ડુરરીન	કાન્સ	૪૫૦.૫૫
૧૯૧૪	કાપિય	મેક્સિકન	૮૬૦.૫૫
૧૯૧૫	રોચોવા	ઇટલી	૧૦૭.૧૨
૧૯૧૬	ધાઈ	"	૧૧૦.૮૪
૧૯૧૭	બુપર-મેરીન	મેક્સિકન	૧૪૫.૧૨
૧૯૧૮	ક્રિસ	યુ.એ.એ.	૧૭૭.૩૮
૧૯૧૯	"	"	૨૩૨.૫૭
૧૯૨૦	મેનાઈ	ઇટલી	૨૪૫.૬૬
૧૯૨૧	સુપર-મેરીન	મેક્સિકન	૨૮૧.૬૫
૧૯૨૨	"	"	૩૨૮.૬૩
૧૯૨૩	"	"	૩૪૦.૦૭

ઝડપના માઇલના આંકડા સરેરાશના છે. એટલે આખી શરત દરમિયાન એકસરખી ઝડપ ન સાચી રહેવાય એવું, એ પરિણામ છે.

૧૯૧૩ની સાલનો લગભગ ૪૫ માઇલનો આંકડો (આપણી રેલવે ટ્રેન ઝડપમાં જતી હોય, લગભગ તેટલી ઝડપનો) જરા ભમજાતો છે, કારણકે છતનારે હેલ્લી દદ ઓળંગવામાં કાંઈક જુલ કરી એટલે એને વધારે હાઇવું પડ્યું દત્તુ. એવી ઝડપની ખરી સરેરાશ કલાકના ૭૦ માઇલની નજીકમાં હતી. (એટલે આજની બ્રિટિશ એક્સપ્રેસ ટ્રેનોની ઝડપ: એ ઝડપથી ટ્રેન જતી હોય છે લારે આપણને પસાર થતાં દરમિયાન ને પકાઈ-ખઈ જોતાં આપણી ટ્રેન એને પસાર કરતી હોય તે દરમિયાન ને પકાઈ-ખરપટ રેખાવામાં ને જાંખાં દેખાય છે.) તેથી ૧૯૧૩થી ૧૯૨૩ના માળામાં ખઈ જોતાં સુધારો નજીક દેખાય, અને તે થોડે

ભાગે યાંત્રિક રચનામાં ને મોટે ભાગે આવી શરતોમાં થોડો વાંકવાના અનુભવનો દત્તો.

૧૯૧૪-૨૦ના માળાના પ્રમાણમાં ૨૦ માઇલની ઝડપની વૃદ્ધિ અદ્ય જ કહેવાય. તેનું એક કારણ એ હતું કે આ શરત એવાં વિમાનોની વચ્ચેની હતી કે જે પાછી ઉપર પાછી જઈ શકે, એને 'સી-પ્લેન' અથવા સમુદ્ર-વિમાન કહે છે. આ ૭ વર્ગનો માળો લગાડ્યો દત્તો, તેમાં લગભગી પ્રત્યેક જાનીથી હિસનામાં અને જુદી તત્ત્વની દાલતમાં કામ કરનારાં વિમાનોની ખીલવવામાં મગન હતી. એટલે સમુદ્ર-વિમાન તરફ ધોળું જ લક્ષ્ય દત્તુ.

૧૯૨૦-૨૧ના માળામાં ઝડપમાં બેકે પોણા ચાર માઇલનો જ વધારો દત્તો તોપણ રચનામાં એક મોટો વિકાસ થયો હતો. પહેલાંનાં વિમાનો ૫૫૦ હોર્સ-પાવરનાં એન્જિનો ઊપર જતાં દત્તો તેને બદલે યાંત્રિક સુધારાને લીધે દવે માત્ર ૨૦૦ હોર્સ-પાવરનાં એટલે વધારે દત્તો એન્જિનો વધારા શક્યાં.

૧૯૨૦ ને ૨૧માં છટકી હતી, ને ૧૯૨૨માં થે તે હતું હોત તો આશ્ચર્ય પારિતોષિકનું માલિક તે થાત. પણ એટલિટને સુપર-મેરીન નામની જાડતી મોટ 'રજુ કરી અને એવી ઝડપ લગભગ હોટસો માઇલની થતાં, છટકીના મોંનો ફેળિયો પડી ગયો. છતાં સુપર-મેરીનની આટલી ઝડપ વધારે હતી, પણ એને પાછું ભારે એન્જિન, ૪૫૦ હો.પા.નું વાપરવું પડેલું.

પણ દરમિયાન અમેરિકા ઊધતું ન દત્તુ. ૧૯૨૩માં ક્રિસ સમુદ્ર-વિમાને આ ક્ષેત્રમાં નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો, ધણા જે જૂના માળાઓના વિમાનો મોટા દરમિયાન અને વધારાની શક્તિના માત્ર ૧૫ જ હોર્સ પાવર લીધા છતાં, રચનાના અન્ય અનેક સુધારાઓને લીધે પોણા બસોની ઉપર ઝડપ જતાપી દીધી.

સુખ્ય સુધારો એ સિદ્ધાન્ત ઉપર દત્તો કે આગળના વાગને દરમિયાન પ્રતિરોધ મોઝામાં મોઝા થાય એમ કરવું. તેથી આ વિમાનોના બાહ્ય દેદનું સારી પેટે રૂપાન્તર થયું; અને રૂપાન્તરની સફળતા સિદ્ધ થઈ એટલે દવે એ જ પ્રશ્ન રહ્યો કે આગળનો ભાગ નાનામાં નાનો રાખી તથા એન્જિન તેલ તથા અન્ય સાદિત્વનો ભાર મોઝામાં મોઝા રાખી વધારામાં વધારે શક્તિ-પાવર આપે એવું એન્જિન કાણ જનાપી શકે છે. મનજાન કેન્દ્રજીરોની લગાઈ બાકી રહી.

૧૯૨૫માં પાણું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જતું અને તેમાં અમેરિકન વિમાને ૬૦૦ હો. પા. ના એન્જનનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જે વાર લાગનાર હતો, એ દેશને જે છેલ્લી જ્યોત્ષીની આશા બંધાઇ હતી. કલાકના પોણા-બસો માઇલથી વધીને સવા બસોથી જે વિશેષ ઝડપ એણે મેળવી હતી, એ કાંઈ જેવું તેવું કૃત્ય નહોતું.

પણ ૧૯૨૬માં ઇટલી દ્વી આગળ આવ્યું. અમેરિકા પાસેથી થોડો લઘુ ૮૦૦ હો. પા. ના એન્જનનો ઉપયોગ કરી, માત્ર ૧૪ માઇલની વધુ ઝડપ મેળવી; પણ આગળ એ આવ્યું, તે લગભગ ૨૫૦ માઇલની ઝડપની સ્થાપના એણે કરી.

પણ તે પછીથી અંગ્રેજોએ રૉલ્સ-રૉય્સ એન્જન-વાળાં સુપર-મેરીન બનાવીને પહેલાંના બધા જે આંક-ઝાંચો તોડ્યા. ૧૯૨૭માં ૮૭૫ હો. પા. નું એન્જન વાપરીને એકદમ ૨૮૧ માઇલ ઉપર ઝડપ લધને એ જીત્યા. ૧૯૨૯માં એથી બમણા ૧૯૦૦ હો. પા. નાં એન્જન વાપરીને સવા ત્રણસો માઇલ ઉપર આંકડો પહોંચાડ્યો. અને આ છેલ્લી બીન-દરીકાઇની શરતમાં ૩૪૦ માઇલનો આંકડો પાડ્યો ત્યારે તો એન્જન એ હારથી જે વધુ હો. પા. નું હતું!

આ શરત જીત્યા પછી બીજા અંગ્રેજો (લેડ. સ્ટેફોર્ડેલે પ્રદર્શનને ખાનર ત્રણ કિલોમીટરના મ.ગે ઉપર ચાર વાર આક્રમણ કર્યું. પહેલી વખતની ઝડપ કલાકે ૩૭૩.૮૫ માઇલની, બીજી વખતે ૩૮૮.૬૭ની, ત્રીજી વખતે ૩૬૯.૮૭ની અને ચોથી વખતે ૩૮૩.૮૧ માઇલની થઇ. એટલે સરેરાશ ૩૭૯.૫ માઇલની!

કલાકના સાડા ત્રણસોથી પોણા ચારસો માઇલનો મુસાફરી! એ ઝડપનો વિચાર કરતાં જે વાર લાગે. એ ઝડપ જાગરાઇ રહે તો મુખાઇથી અમનાવાદ જતાં એક કલાક પણ ન થાય! આમાંથી મુજાબ જતાં બે કલાક બસ થાય! કલકત્તાથી દિલ્લી જતાં વાહ-સરોય આજે જે ઠંકાણે થોભે છે, એક ક્ષણ ત્યાં લેચને માટે. પણ પછી તો બે જ કલાકમાં પહોંચી જવાય. એક દિવસમાં માણસ મુજાબથી દિલ્લી જઈ ત્યાંનું કામ કરી પાછો મુજાબ આવી શકે!

પણ આ શરતોમાં જીતનાર વિમાન ખરૂં જોનાં બીજા કોઇ કામમાં આવી શકે એમ નથી. એક તો એ કે હવામાં દાલના આકારના વિમાનમાં કલાકના

૪૦૦ માઇલની ઝડપે સાધારણ રીતે જતું એ જરા જે સઘામત નથી. વળી આવાં યંત્રોની ઝડપ ૧૦૦ માઇલથી એાછી થાય છે કે તરન એ કાણમાં રહેવાં મુશ્કેલ છે. અને એમને સાંત-પાણીની સપાટી ઉપર જ ઉતારી શકાય. વધુમાં વધુ ઝડપ મેળવનાંની સાથે ધીમાશથી જઈ રાકવાની જોામાં એાછી ઝડપ ઉપર. અને ઝડપ, વધારવાનો કાળ જરૂર મુજબ લંબાવી શકાય. વધારીએ તેવા ધીરા કમથી ઝડપ વધારી શકાય, એવા કાણ મળવા જોઇએ.

તેમ આ વિમાનો બીએ બાર ઉડારી શકે એવાં નથી. વળી એનાં એન્જનોનું આયુષ્ય થોડા કલાકનું જ હોય એમ સંભવિત છે;—પછી ગમે તેવા કાળે જ ને કાળજીવાળો ઇન્જનેર ને પાઇલટ કેમ ન હોય.

અત્યાર જે વિમાનો મુસાફરો વગેરેને લઇ જતાં વપરાય છે (અને અમેરિકામાં તો આશા વાણુ-માર્ગો બહુ સારી રીતે સ્થાપિત થયા છે) તેઓ પણ સરેરાશ કલાકના સો માઇલથી વધારે ઝડપે જતાં નથી.

બધો વિચાર કરતાં એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જેકસ બ્રાહ્મરના ઇનામને લીધે વિમાનોનો સ્વનામાં ને ઝડપમાં બહુ સુધારા થયા. પણ શરત જીતવાની લગનીમાં અને ઝડપ વધારવાની ઝુંમેશમાં ઉપયોગિતા જે મુખ્ય હેતુ હતો તે ઉપર યોગ્ય લક્ષ અપાયું નથી. નવું ઇનામ કાઢવી વખતે એની દરીકાઇની શરતો વધારે વિચારપૂર્વક જોડવાથી જોઇએ, જેથી વિજ્યની નૈમિક હોંસ ઉપરાંત માનવજીવનને સ્પર્શ કરે એવી સંકળના પણ પ્રાપ્ત થાય.

હાનિલાસ છગનલાસ પંડ્યા
(‘વેચર’ સપ્ટેમ્બર ૧૯, ૧૯૩૧ના એક અમરેશને આધારે)

એક મહેરબાન ક્યાંકથી થોડો ચેરીને લાવતા દના. રસ્તામાં એક જણ ખરીદવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ સોદો પત્તે નહિ ભેળવે એ બીજા એવા જ એક મહેરબાન બેગને સાંપા મળ્યા એમણે પૂછ્યું, ‘ધોડાની શી કિમત છે?’ ત્યાજ મળ્યો: ‘પાંચસો રૂપિયા.’ ‘થેલાએ કહ્યું, ‘વાર: જરા હું ચીનેને જોઈ લઉં. આ મારા જોડા અડાં ઉતાડું: જરા બ્યાન રાખજો.’

એ તો યોડાપર સવાર થઇને છપાંચ ગળી ગયા સોડો હોય તે થોડો આવે? અડાં આં મહેરબાનને કાસ ચહેરે જોડા પાસે બેસે એ જોઈ કેમએ પૂછ્યું, ‘કેમ લાઈ, થોડો કેટલે વેચ્યો?’ તેને જવાબ આપ્યો, ‘જેટલાનો ખરીદો હતો તેટલાનો વેચ્યો; નફામાં આ જોડા મળ્યા છે!’

દેવોનું કાવ્ય

સા પરમતી જેઠામાં દક્ષિણોત્તર સુધનધને આકાશ જોવાની કેટલી મન આવે છે ! જાણે હોઝમાં તરતા પડ્યા છીએ. જેઠાની દીવાઓ એ હોઝનો કિનારો છે. પગના અંતરૂહ ઉપર નજર સામે અચળ ધ્રુવ વિરાજમાન છે; સાંથી જગણી બાજુએ શીંગડાના ખંડિયા જેવો ધ્રુવમત્સ્ય લીધો છે; અને સમર્પિતો પોતાના અઘરમાં ઉપર સુધી પહોંચી નીચે બ્રહ્માવાની તૈવારીમાં છે.

‘પંચ રહો ! સમર્પિ દહં ધણી’ વખત સુધી લાં જ રહેશે; પણ પેલા ગુરુ શુક આયમે છે એમને પ્રથમ પ્રણામ કરીએ. કેવી સુંદર જોડી ! જાણે મોતીને ગળવાં હારી આવ્યો છે. અથવા નહિ; સુરગુરુ અને અમુરગુરુ દરૂરના પવિત્રા હોડી દઈ છેડી કુતીમાં બાય બીડવા તૈયાર થાય છે. અંતે વિનય કોનો વશે એ વિશે દવે શંકા રહી નથી. કામે કે પરમ દિવસે એમની મુતિ થવી જોઈએ. મુતિ વખતે શુકાચાર્ય ગુરુ કરનાં જિયા આવેલા દેખાશે. પણ એનું વેર સત્તિક છે. ગુરુ પોતાનું સ્થાન છોડે એમ નથી. બીમ અને જરાસંધના મદસધુક જેનું આ મુદ્દ જોવા એક તરફ સ્વહૃદય મિત્ર દહને લીધું છે અને બીજી તરફ અસ્ત યજ્ઞેશ્વર મૃગને હોડી દહને આદ્રાં નામધારી રુદ્ર લાલ આંખે નિદાણી રહ્યો છે.

અહમંડળ આખું દેખાવું જોઈએ, પણ અદાર લીમડાનાં ગાંદડાં આડે આવ્યાં છે એટલે એ ‘કેપેલા’ ને પડખેનાં પેટાંનાં એ બચ્ચાં જ દેખાય છે.

અહમંડળ એ મારે મન તો દમેશાં ખીચડીનું વાસણુ જ છે. આયમે છે હારે અંદર કઠછી નાખીને અંદરની બધી જ ખીચડી જાણે બપોર કઠાય છે.

આયમ્યાં; એ ગદ્યા જ આયમ્યા. રૂદ્ર, ગુરુ, શુક, કોઈ રહ્યું નથી. દવે પશ્ચિમ આકાશમાં પુનર્વસુની એકલી હોડી તરે છે. પુનર્વસુના ચાર તારાનો પથંગ બનાવવાં કરતાં હું તો પ્રથમથી જ તારાને હોડી જેવી કમાન છું તેને જ વધારે સુંદર ગણું છું. અને ‘કેસર’ ને ‘પોલોક્સ’ ને એ હોડીનું પાછળનું સુકાન કહ્યું છું. એ હોડી દક્ષિણ તરફ આશ્રમ બાજુ પ્રયાણ કરે છે.

હોડીમાં ચડવાની વ્યાધતી ઉમેદવારી નિષ્ફળ જવાની છે. મૃગની પાછળ દોડવું ને પુનર્વસુની હોડીમાં ચડવાની આશા રાખવી આ જો શોભ રાખવાથી બીચારો લાં ને લાં જ રહ્યો છે એકમાં સફળ થયો નથી.

એવું સાચું નામ કયું ? પુષ્પ કે તિષ્પ ? મહાવંશ વાંચું છું હારે નિષ્પ નામ ગમે છે; પણ આકાશમાં જોઈ છું હારે લાગે છે કે એ નિષ્પ તો નથી જ. પણ મુધને બદલે પુષ્પ હોવું જોઈએ. પુનર્વસુની નૌકામાં ગેટલીકોઈ અપ્સરોએ ઉપર ઉછાળેલું અને લાગને લીધે ખંડિત થયેલું એ મહાન પુષ્પ છે.

દવે આપણે આજેવાને વડાની મધા તરફ આવીએ. મધા એટલે સિંહ, રાશિ. આકાશમાં તો કેમે કરીને એ સિંહની આકૃતિ બનતી નથી, પણ વેદનું વચન યાદ આવે છે. સંસ્કૃતમાં હારે શું એ સિંહનું પરકમ દશે ? આપણા સમર્પિઓએ દમેશને મારે મધા નક્ષત્રમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કર્યું દશે ? મધાના પાણીમાં નહાવાની સગવડ જોઈને ?

પણ આટલી વારમાં સમર્પિ ઊતરવા માડ્યા અને એ જોવાનો નવનો ટકોરો થયો. કહે છે કે મધાનો યોગતારો ખત્રાસીઓને મારે બહુ મહત્ત્વનો છે. આકાશના ચાર રાગમનો તે એક છે. મધા એટલે દાતરફ એ તો દવે મગજમાં દસી જ ગયું છે, એના લાયકાને છોડે એ દોરીઓ ખાંધી છે. બનેને છોડે એકએક ફૂમતું છે. એક પશ્ચિમ તરફ છોડે છે અને બીજું જાણે દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફ છોડે છે. અને એ બે ફૂમતાં વચ્ચે ગરાગર સીધી લીટીમાં એક ઝાંખો તારો પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રગટ કરવું કે ન કરવું એની શંકામાં લીધો છે.

આજે દવે આપણે બંને ફાંટ્યુનીઓનો પરમર્થ લખ્યો. એ ચોરસ તો નથી જ. ઉત્તર ફાંટ્યુનીની તલ-કતી નારા રંગવિના યર્ષ જો સ્થાન પરથી ખસી ન હોત તો એ ખારસો ચુલુકોણ થયો હોત. ને જાણે પોતે જરાબર સ્થાન પર છે ને પોતાની સખીનો જ વાંક છે એમ દમરદગર તે આપણા તરફ જુએ છે. સ્ત્રીઓ સાથે દલીલ હોય નહિ એટલે આપણે આગળ ચાલીએ.

દસને જોવા મારે માથાં તાણુ આપવા કરતાં કમલંગનો દોષ વહેંચી લઇને આપણે પ્રથમ સ્વાતિનોજ

એઈ લક્ષ્યો, તેને પહેલવહેલી નવસારીમાં જોઈ હતી. પ્રદર્શન આગળના મેદાનમાં ચળકતી હતી. તે દિવસથી એણે મારી માથે કેટલીયે મુસાફરી કરી છે. એ કારમીર-માં આવી હતી; લંકામાં એણે મને દર્શન દીધું હતું.

ચિત્રા તો માફ જ-મનસૂજ. ચિત્રામાં ક્ષણેક્ષણે રંગ બદલવાની સ્વાતિની કળા નથી. એને તો એક જ તેજ દમોરને માટે ધારણ કરવું છે.

જ્યાં સુધી જ્યોતિષના મથિનનો ખ્યાલ ન આવે ત્યાં સુધી આ કોયડાનો ઉકેલ આવતો જ નથી. ચિત્રા ને સ્વાતિ સાથે જ ઊભતાં છતાં ચિત્રા જલ્દી આવશી કેમ જતી દશે? અકે જોનાં મુદ્દથી ચિત્રા વધુ દૂર દોષાથી એને જ આકાશનો ગધુ માર્ય કાપવો પડે.

પણ સ્વાતિ નીચે સદકતા આ કિરીટનું શું કરીશું? એના સાન તારામાં ફેદીનૂર જરાક આગળ બેસાડ્યો છે એ ધડનારી કુશળતા બતાવે છે. છેક માથા પર રહે એના કરતાં સહેજ કપાળ તરફ ઝુકે એ વધારે ઉદાવદાર દેખાય જ. આ કિરીટને કોને માથે મૂકી દઈશું? જોને માથે મૂકાએ તે આકાશની શબ્દી થાય. જલારે ઉમેદવાર તો જે જ છે: ચિત્રા અને સ્વાતિ. સ્વાતિ કહેશે કે તેજ તો માફ જ કહેવાય. હું નમ-તાઈ એને કહીશ. માટે જ મુકુટ વિના તારી ચાલી શકે એમ છે. હું તો એ મુકુટ મારી ચિત્રાને જ આપું.

પણ દલે દિશા ફેરવીને ઉત્તર તરફ માથું કરીને ચિત્રાનું સીધું દર્શન કરીએ એ જ જરાજર છે. દસ્ત-ની આટલી મુદર અને સ્પષ્ટ આકૃતિ દેવા છતાં પેલા બંગાળીએ જોગાચિત્રમાં ફેરી ભમરાળા આકૃતિ ચીતરી છે? એના નીચે અંખરો છે: ઉપર તરંગી, મધ્યમાં અને જળામિકા છે; અને કનિષ્ઠિકાએ જેમતેમ રચાન ગેળાનું છે. ચિત્રજ્ઞાએ તેનેસમ પોતાની પાંચે જાંગળીઓએજાળોને આકાશના રૂપક ઉપર પોતાનો પૂરો મુદિત કેપો અને તે દસ્ત થયો. દસ્ત ઉપરથી એ દાવિયા તરીકે એળખાય એમાં જાહેર નથી થતું; પણ પશ્ચિમના સોજાએ એને કાચોડી મી રીતે જળાપો એ તો કપવાની ગદારની વાત છે.

સાવ દક્ષિણમાં ત્રિશૂક સ્પર્શે ચડવાની મધ્યમણ કરે છે; પણ એનાં ભાગ્ય જ એનાં. એને તો દૂરથી જ સ્વર્ગની ઝાંખા કરી નીચે ઊતરવું પડે છે. અર્જના દારપણ જ્યોતિષ્ય એમને દિશાસો આપે છે. પણ

અત્યારે તો તાજેતર જુવાન થએલો પીપલો એ બંનેની આડે આવે છે એટલે આપણે એમને ઊડાને વિ-શાખાને બારણે પહોંચી જઈએ.

વિશાખાનું જો જનું નામ રાધા જ દોષ તો એ કોણે ફેરવ્યું, શા માટે ફેરવ્યું? કયા વરણી એ જે શાખાઓ છે? એ જનું કોણ કહી શકે?

ચોઓ, ચોઓ! આ રીવાસ પરથી શ્વિક ઉપર આવે છે. અનુરાધા તો પૂરી ઉપર આવી. શ્વિકના પેટમાંથી પ્રવાસ જેવો ચળકતો પારિગત પણ કોઈકું કરે છે. પણ ઊમતા શ્વિકનું દર્શન કોણ કરે? એને તો સવારે દસ ખોલી ઉપર આડો પડેલો જ જોવાની ખબર. એટલે અત્યારે તો આ દેવોનું વિસ્તરેલું મુદર, દાખ અદી જ સમાપ્ત કરી કાન્યાનંદમાં નિમગ્ન થઈશું અને નિદાદેરીને કહીશું કે પોતાના સ્વભાવની પેટે એ ચૂપચાપ ગમે ત્યારે ધંધા ધાવે. નિદાદેરીને હડેચેક આવતાં આટલી ચરમ દાની! એનું સામજ્ય તો દક્ષનું છે. પણ નદિ; ઉપાદી રીતે એ નદિ જ આવે. એના બધા જ્ઞાનંદ આપણને ઊનરવામાં જ છે!

ત્યારે શું આ જળા તારાઓ આકાશના દેવો દર્શી મને લાગે છે કે એ દેવોનાં જાસન છે. કોઈનાં મોઢાં તો કોઈનાં નાનાં. દેવો કોઈ કોઈ મુઠે નદિ એટલે એમને પધારીની શી જરૂર! જાસન ઉપર મોખિયાં પરમાત્માના વૈભવનું જાન કરતા દર્શી અને જાનન કાળની ચણના કરવાનો પ્રયત્ન કરતા દર્શી.

રૂન શી રીતે વીની ત્રણ તેની ખબર ન પડી. અને જલારે તો શ્વિક દસ ખોલી પર આવમવા આવ્યો છે. એનું મધું દળ જમીન એવનું દોષ એનું મધું છે અને એનું પેટ જોશનું જોશ છે.

જળજળ તારાની શાખા આપણને ત્રણ દેશોને મળે છે: મૃતના પેટમાં મૃત્યુનિકાંકાળા જાળની; શ્વિકના પેટમાં જોશની; અને આ માથે આવેલી આકાશ-ખાને કિનારે માળાપની કાવડ લાને કોલેલા મવજની. થવજ જેવો નાક મામે આકાશમાં સદે છે! અને ઉપર જરા ઉત્તર તરફ નજર ફેંકીએ એટલે જભિજિત નેપાર છે જ. જભિજિત એ જ દરારથ એમ મને કેમ લાગે છે? થવજ નાસત એનું જાણ છે એવા ખ્યાલથી! પરંતુ અદી એ કપવાને જવા દઈએ. એને માટે તો રામાવજમાં પુરાવો બાળવો ગઈ. પણ

પેલો પારિખત, પેલી આયમતી, સ્વાતિ અને આ અભિગિત ત્રણેનો કેવો સુંદર અને વિશાળ ત્રિકોણ થાય છે ! આ અભિગિતની જન્મણી બેંબુ શારી— હકકુંલિસ પચરણો છે, ન્યારે ડાળી બાલુ, આકાશ-ગંગામાં ચાંચ બેગતો હંસ બાલુ 'કેસિયો પિવા' તરફ દોડે છે. હંસ પક્ષી જેવો તો તે સ્પષ્ટ દેખાય છે, એ એની ચળકતી ચાંચવાળો યોગતારા, વચમાં આવેલું એ પેટ અને બે બાલુ ફેલાએલી પાંખો. પાંખોની પૂંછડી આટલી અસ્પષ્ટ કેમ ? ગંગાના તીરમાં લીંઘતી ગઈએથી ?

પણ એને બેઠવા દઈ આપણે ફક્ત સત્તાવીસ કે ઓગણતીસ દિવસમાં આકાશની પ્રદક્ષિણા કરનાર ચંદ્રનું ને છેક ઓગણતીસ વર્ષે પોતાની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરનાર રાત્રિચરનું દેશન કરીએ. રાત્રિની કાળાશ કૃષ્ણ-પક્ષમાં ચંદ્ર સાથે કેટલી લગી જાય છે !

હવે તો વૃથિકેનો ફક્ત ડંખ જ દેખાય છે. પણ એનો ડાળ તો જુઓ ! એ બે તારા ન્યાં બેંકાયા ત્યાં તો વેદના જ વ્યાપી રહેવાની. આ પૂર્વાપાદા અને ઉત્તરાપાદા એ ડંખનો માર ખચાવવા જુઓ કેવી પોતાની જાતને ખચાવે છે.

ઓ પેલો આગેય દિશામાં અંદ્રેલો, બેંબો, એનું એકાકી-પણ એ જ એની ખૂણી છે, પૂર્વાભાદ્રપદાની લીટીમાં દર દક્ષિણમાં જઈને બેઠો છે, એ રીસાયો છે કે તપ કરે છે એ કોણુ, કેહી, સકે ? એ તો મવને જ પૂછવું પ્રશ્નો.

પૂર્વાભાદ્રપદાને માથે ઉપર ચડાવેલા બે હાંચ જેવા બે તારા દેખાય છે. એ તો આયમતી વખતે જ મગતના હાંચ છે. અસારે એનો આકાર ગળણી જેવો પણ નહિ કહી શકાય. પૂર્વાભાદ્રપદા મળીને સુંદર ત્રે-રસ થાય છે. એને 'રકેવર આકે પેંસસ' કહે છે એટલું બાલુતા-છતાં-એ પેંસસની વાર્તા મને યાદ નથી એ કેટલી દુઃખની.

વાત ? પણ આ ચારમાંથી ત્રણને જ લઈને પાંખ-વાળો ઘોડાનું બનેલું ચિત્ર તો દરદર પાદ છે.

અંદ્રેલોથી પણ દૂર દેખાતો પેલો દક્ષિણ તરફનો તારો કોણુ છે ? ચમુના કે ચામમત્સ્ય ? અસારે એનો નિર્ણય કરવા નહિ બેસીએ. અગસ્ત્યની દારમાં એ બેબો થશે ત્યારે, એની વાન.

હવે પહેલાંની પેંડ દક્ષિણ તરફ માથું કરીને વિષ્ણુનું ધ્યાન ધરતા ધ્રુવને ફરી નમસ્કાર કરીએ.

હીસલાતબોધ કહે છે કે ધ્રુવ તે જ વિષ્ણુ અને 'કેસિયોપિયા' તે લક્ષ્મી. એમની-વાન સાચી દંશે; પણ એ કેસિયોપિયાને દેવવાની બેનાવી છે એનું શું ? દેવો જેના ઉપર બેસીને ફરે છે એવી એ આરામખુરશી દેવવાનીને નામે જ પ્રસિદ્ધ થઈ બેઠાએ.

સમર્પિના તો હવે ફક્ત ત્રણ જ તારા દેખાય છે, એ ચિત્ર શિખંડીનો પિન્હજબાર છે. સમર્પિને મોર ખનાવનારની કંદપના ભારે છે.

સ્વાતિ દમણી લીંગાનાં પાંદડાંમાં અદ્રોપ થશે. ન્યાં સુધી 'એન્ડ્રોમીડા' ઉપર આવે નહિ ત્યાં સુધી 'શૌરીનું' ધ્યાન ધરીને જ બેસવું નોંધાએ. આ શૌરી—'હકકુંલસ'—

ગોટા કે 'ઓરામન' ગોટા ? આ શૌરીનું એમ તો કરું મદત્ત નથી. પણ આપણો સરજ દોડતો દોડતો એ શૌરી તરફ જાય છે એવું ન્યોતિ-ધરાએ નક્કી કર્યું છે સારથી એનું મદત્ત વધ્યું છે. ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે, પૃથ્વી સરજની આસપાસ ફરે, સરજ શૌરી ઉપરથી નક્કી થાય એવા કોઈ અજ્ઞાત તારાની આસપાસ ફરે ! આમ ક્યાં સુધી ચાલવાનું ? પેલી સંસ્કૃત કહેવત યાદ આવે છે. તિમિગિલ ગિલો-પ્યસ્તિ તલિલગેતસ્તિ રાખવાઃ ॥ ભગવાને દ્રુકામાં કહી દીધું છે કેઃ ગાસ્ત્રવતો દ્વિસ્તરસ્ય મે ॥

પાયાના પથ્થર

[દુગ્ધવિભિત]

સહી રહ્યા મુખ મૂક કરી ધિરે, સહવું એ જ ગણી નિજ ધર્મને; અતુલ આપું તમે જલિદાનને હૃદયઆશ કરી દૂર સૌ ધિરે.

તપ તણાં ફળમાં રુચિ ના ધરી; જનમીને જલુ વર્ષે રયાં નહિ, છવનની તલો તપ્તિ સમી રહી, અવગણી વય શિર દીધાં ધરી.

હૃદયઆંખથી સ્તંભ દોહો થતો, નિજ મુખે તમ અણુનદી વહી; ક્રમગણી આશ જમી કચડી રહી મગનને ચૂંચવા દરદરે જતો.

નદવરલાલ મગનલાલ પટેલ

દત્તાત્રેય શાલકૃષ્ણ કાવેચકર

શિવાજી મહારાજ નાસી છૂટે છે

અથા અંકને અનુસંધાને પૂરે

આવી રિયતિમાં શિવાજીએ વંશ મહિના ગાળ્યા. નવ વર્ષના સંભાળને ખોળામાં બેસાડી શિવાજી રાખમદને, જીવનખાઈને અને દક્ષિણને સ્વખોમાં નિહાળે છે. દરદર સભાદ્રિના ડુંગરા તેને બોલાવી રહ્યા છે. જાણે પોતે સાંભળે છે કે ‘શિવાજી, ઊઠ! આજસં બંધેરી નાખ. અરજ છોડી દે. આજીજી તણ દે. એક વંખત તારૂં પર્વતના જમ્યાનું હૃદય બેળવી લે; અને એક ધડીમાં તું બંધનમુક્ત થશે.’

શિવાજી નગરકેદ અન્યો એટલે રાજ જયસિંહની રિયતિ કડેાડી થઈ. શિવાજીને દક્ષિણમાંથી ખસેડવાની જરૂરિયાત એણે જોઈ હતી, પણ રજપૂત તરીકે અને રાજ તરીકે એણે ગંગાજળ લઈને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જાદશાદ સાથેની મુલાકાતમાં શિવાજીને સૂબેદારી મળે કે ન મળે, પણ તે મહારાષ્ટ્રમાં સદીસલામત પાછો તો આવશે જ. એટલે એણે ચારંગજેએ લખ્યું કે શિવાજીને કેદ કરવાથી અથવા મારી નાખવાથી દક્ષિણની રાજદારી રિયતિમાં ખીસ્કુલ ફેર નહિ પડે. શિવાજી એવા વિચારણા છે કે તેનું રાજપતંત્ર તેની ગેરહાજરીમાં એકધારે ચાલ્યાં કરે એવી એણે વ્યવસ્થા કરી છે. એટલે શિવાજીને બેળવી લેવાથી વધુ કામદો છે. રાજદારી કુનેદ પણ એ જ પતાવે છે. જયસિંહ આવાત ચારંગજેએ ગળે ઉતારવા મથતો હતો તે દરમ્યાન તેણે પોતાના પુત્ર રામસિંહને પણ લખ્યું હતું કે શિવાજીની જિંદગી જોખમમાં ન આવે એ તારે જોના રહેવું. અને કોઈપણ સંજોગમાં આપણે આપણું વચન રહેવું જ નોંધજો; શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં એક વખત સંતોસલામત પાછો ફરે તો જ નોંધજો. પછી જાદશાદ સલામતને હુકમ હશે તો આપણે જ એને ઉપેડી નાખીશું. પણ રજપૂતનું વચન ફરે તો આપણી રજપૂતાઈને કંઈક ન ઓટ એ પહેલું જોવાનું છે.

પણ જયસિંહ પ્રતિજ્ઞા પાળવા ગમે તેટલો મહેલોતો એ હવેર માંહલ દૂર હતો. ચારંગજેએ દક્ષિણની પરિસ્થિતિ તપાસીને પછી એ પ્રમાણે શિવાજી સાથેની મોતાની રાજનીતિ નક્કી કરવાનો વિચાર કર્યો હતો.

એટલે જમજેમ વિજયપુર-ગોવંજીમાંની લડાઈ લગતી મદ તેમતેમ શિવાજીની નગરકેદ પણ લગતી મદ. પહેલાં તો રામસિંહને કહેવામાં આવ્યું કે શિવાજી આગ્રામાં જ રહે એની જવાબદારી તારા ઉપર છે. રામસિંહે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે આવી જવાબદારી લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. શિવાજી આગ્રામાં છે, એને સાચવવાનું કામ અમારું નહિ. અમારી તો એટલી જ મામણી કે અમે વચન આપ્યું છે માટે જ્યારે જાદશાદ સલામતની ધખો થાય ત્યારે, શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં જ પોતા પાછો ફરે તો નોંધજો. તે પછી સામાન્ય ના સથળો બળથી એને કચેરી નાખવાનો હુકમ થશે તો એ હુકમ પ્રમાણે કરવાની અમારી ફરજ છે.

જાદશાદ હવે વિચાર ફેરવ્યો. પહેલાં તો એવા વિચાર આવ્યો કે શિવાજીને આશ્વાનિરતાનમાં મોકલી દેવા. પછી એ વિચાર પડતો મૂક્યો. જાદશાદી લશ્કર વિજયપુરમાં હારે છે એ જોઈને જાદશાદ પોતે દક્ષિણમાં જવાનો નિયત કર્યો, ને કુમાર રામસિંહને આગ્રાને કિલ્લેદાર બનાવી શિવાજીને તેના હાથમાં સોંપ્યાનો વિચાર કર્યો. પણ રાજ જયસિંહે પોતાના કુમારને લખ્યું હતું કે ‘જોજો, બૂલેચુંકે પણ શિવાજીને સાચવવાની જવાબદારી લેતો! એમાં કાળી ટીલી ચોંટશે. જો પવનને પ્રરી રાખી રાકાય તો શિવાજીને રોડી શકાય. જાદી જાદશાદ સલામત શિવાજીને લાં રોડી રાખે એ જાદુ જ જરૂરી તો છે જ. દક્ષિણમાં ગોચલાર્ધ લશ્કર હારે છે માટે શિવાજીને લાં રોકવા જ નોંધજો. પણ એ કુનેદથી ચાપ તો જ પાર પડે. જ્યારે દરતીથી શિવાજીને રોકાશે તો એની મરાઠી દળ વિજયપુરને મળી જશે.’

પણ ચારંગજેએ કુનેદથી શિવાજીને રોડી રાખીને દક્ષિણની લડાઈનો એવ આણવાને જાદે શિવાજીને વધારે સખ્ત જાખતામાં રાખવાની નીતિ અદલ કરી. શિવાજીનાં રોડેણાં પર ભરી અંકો મૂકાઈ ગઈ, અને રાજે કોટવાળ ફહુદ આવીને જાદશાદને જાણનાં સં

બંદોબસ્ત થઇ ગયો. જ્યારે શિવાજીને લાગ્યું કે રાજા જયસિંહ, વજીર કે બાદશાહ કોઈ ખપમાં નહિ આવે ને પોતાની મુક્તિનો આધાર પોતા ઉગર જ છે, ત્યારે તેણે પોતાના અંતરમાંથી બંધનમુક્ત થવાનો સાદ સાંભળ્યો. એણે બાદશાહને કહેવડાવ્યું કે મારી હરકર મહારાજ પાછું ફરવું જોઈએ. અર્ધાંતમાં હવાપાણી એને માફક નહિ પડે. બાદશાહે હરકર જવા દીધું. જયસિંહે લખેલું કે શિવાજી ધણે હોશિયાર છે; પણ જેણે દાથે કરીને પોતાનાં માણસ ઝાળાં કરી દુરમનના કિલ્લામાં એકલા રહેવાનું પસંદ કર્યું તેની કુવેદનાજીને વિષે બાદશાહે કદાચ ઘણો હસકો અભિપ્રાય બાંધ્યો હશે.

પોતાના હરકરને હવાપાણી માફક ન આવ્યાં તો પોતાને તો ક્યાંથી જ માફક આવે! થોડા જ વખતમાં રાજા શિવાજી માંદા છે એવી વાત આવી. દર સાંજે કંડિયા ભરીભરીને મીઠાઇ બ્રાહ્મણ, કૌશર, સાધુ ને અમલદારોને મોકલાતી. આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું. પહેલાં તો પહેરેગીર કરડિયા તપાસતા પણ પછી ધીમેધીમે એ રીત બંધ જેવી થઈ ગઈ. ૧૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૬૬૬ને દિવસે બપોરે પછી શિવાજીની તબિયત વધારે બગડી. તેણે પહેરેગીરને કહેવડાવી દીધું કે મારી તબિયત બહુ ખરાબ છે. હું સૂઈ જાઉં છું. મને ઉઠાડતા નહિ. ત્યાર પછી તેના દુખભાઈ દરિયા કુબંદ લાંબી સોડ તાણીને શિવાજીના ખાતલા પર સૂઈ ગયો. તેણે પોતાના જમણા હાથમાં શિવાજી મહારાજનું સોનાનું કડું પહેર્યું હતું અને એ હાથ ખાસ કરીને સોડ બહાર લટકતો રાખ્યો હતો. દરથી પહેરેગીર એ હાથ અને સોનાનું કડું દેખેથી નિહાળતા હતા. આજે પણ એ જ હાથ જોઈ રહ્યા હતા. શિવાજી સૂતો છે એમ ધારીને સૌ ગયાં મારતા બેઠા હતા.

એટલામાં મીઠાઇના કરડિયા બહાર જવા લાગ્યા. એકાદ કરડિયા જમાદારે તપાસી જોયો. પેડા પતાસાનાં બેચાર બટકાં પણ સર્ધ જોયાં. મીઠાઇ સારી હતી. કરડિયા પસાર થઈ ગયો. એવા એક પછી એક મીઠાઇના કરડિયા પસાર થવા લાગ્યા; અને એવા બે બુદાબુદા કરડિયામાં બેસીને બાપ-દીકરા અને જેલમાંથી મુક્ત થઈ ગયા. શહેર બહાર તદ્દન એકાંત જગ્યામાં આ કરડિયા ઉતારીને મજૂરો રવાના થઈ ગયા. આથી જ માર્ગ દૂર એક ગામમાં પાસે જંગલમાં

નીરાજ રાચોજ ધોડાં તૈયાર રાખીને એ પિતાપુત્રની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. બાપદીકરા સાં પહોંચ્યા. ને તત્કાલ શું કરવું તેના નિશ્ચય પર આવી ગયા. બીજા જ ક્ષણે શરિર ભરમ લગાવેલા પાંચ સાધુ જંગલમાંથી નીકળ્યા. શિવાજી, સંભાજી, નીરાજ, દત્ત ત્ર્યંબક ને રઘુમિત્ર, પાંચે સાધુ મોઢાળ મથુરાની જગ્યાએ નીકળ્યા હતા, જ્યારે શોભા માણસો સંધિ રસ્તે ઘરને પંથે પડ્યા હતા.

આ દરમ્યાન આગ્રાની જેલમાં તો હજી શિવાજી મહારાજ પોતાના હાથ બહાર લટકતો રાખીને સૂઈ જ રહ્યા હતા. એ તો આખી રાત સૂતા રહ્યા. બીજે દિવસે જંગલ પહોંચી સળંગ જાગ્યા. લાંબો મંદવાડ એટલે એમ જ થાય ને? સવારના પહેરમાં તો પહેરેગીર એ જેલમાં નજર નાખી લીધેલી. મહારાજ હજી સૂતા હતા. હાથ બહાર લટકતો હતો. હાથમાં સોનાનું કડું પણ આજાદ એ જ હતું. એક નોકર બેઠોબેઠો પણ તળાંસતો હતો. અવેજના શિવાજી મહારાજને જોઈ પણ ભારે આવી ગઈ! બપોરે યજ્ઞવાલ્યે હીરાજ સાંતિથી જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ નોકરને સાથે લઈ બહાર નીકળ્યો. પહેરેગીરને કહ્યું કે બહુ અવાજ ન કરતા. મહારાજની તબિયત વધારે બગડી છે. હું કાંઈ સારા વૈદ્યની તપાસ કરી લાવું. અને દારાજ— અવેજ શિવાજી મહારાજ પણ જીવડી ગયા.

પણ જેલ ખાલી થઈ એટલે બધું સૂતકાર લાગવા માંડ્યું. પહેરેગીર એ તપાસ કરી તો પાંજરામાંથી પંખી જોડી ગયાં હતાં. ચંબરાટ ફેલાયો. દોડદોડ થઈ. તપાસ થવા લાગી. શહેર કેટલાળા ફલુદખાનને ખબર પડતાં તે જીયારાધૂજતોધૂજતો બાદશાહ મહામનને સમાચાર આપી આવ્યો. ‘સવારે તો જેલમાં જ હતો. બપોરે જેલમાં હતો. નિયમ પ્રમાણે સવારસાંજ લાજરી પણ લેવાય છે. ખુદાવંદ, આ માણસ બાદુગર લાગે છે!’

પણ ખુદાવંદ કાંઈ કેટલાળાથી છેતરાય તેવા ન હતા. તે તો તરત સમજી ગયા કે રાજા શિવાજી મહારાજને રસ્તે પડ્યા છે અને અત્યારે કપાટાબંધ રસ્તો કાપી રહ્યા હશે. સાંઢણીસવારો અને થોડેસવારો ચારે દિશામાં દોડી વળ્યા. ઠેકાણેઠેકાણે સંદેશ મોકલાયા. રસ્તે રસ્તો ચોખ્ખોદોશી સુરક્ષિત બની ગયો. જેટલા મરાઠા રસ્તામાં મળ્યા તે જગ્યાને આગ્રામાં પાછા લાવ્યા. પણ શિવાજી સંભાજીનો પતો મળ્યો નહિ.

કુમાર સંમતિદની પણ કમજબતી બેઠી. સોને શંકા પડી કે શિવાજીને નમાડનાર તે જ છે. તેને દરબારમાં આવવાની મના થઈ. તેનો મનસજદારી પણ ગઈ ને જાગીર પણ જપ્ત થઈ.

દલે આ તરફ પેલું ગોકુળ મથુરા જતાં જાવા-મંડળ નિરાંતે ચાલ્યું જાય છે. આમા છોડ્યા પછી તેઓ ૭ કલાકમાં મથુરા પહોંચી ગયા. ત્યાં જઈને પહેલું કામ નદીકાંઠે બેસીને દાનમન કરાવી નાખવાનું કર્યું. દાદીમૂઠ નીકળી ગઈ એટલે સંકરના ખાવા મરીને સંખાસી બની ગયા. કેટલાક વૈરાગી બન્યા, કેટલાક ઉલટી થયા, કેટલાક એટલેથી થઈ ગયા એવી રીતે મથુરામાંથી પણ તડમાં વહેંચાઈને ૪૦-૫૦ માણસો ફરવા લાગ્યાં. શિવાજીએ સંખાસીનો પોપો દંડ માણેક, મોતી ને સોનામહેરથી ભર્યો. કેટલાક રત્ન લૂચકમાં પણ શીરી લીધાં. જુદાજુદા તડમાં વહેંચાઈને સૌ મુસાફરીને રસ્તે પડ્યા વારંવાર વેશ બદલાતા જાય છે. સાધુ હોય તે વગા વેગારી થઈ જાય છે; વેગારી વળી સોદાગર બને છે; બને જવાનું છે મદારપટ તરફ જતાં ચાલે છે અસ્તાદાખાદ ગયા તરફ. જાણે જનમા કરવા નીકળ્યા હોય.

ક્યારેક બેપાય બેગા થાય છે, ક્યારેક છુટા પડે છે; પણ સૌનો સંકેત દક્ષિણ તરફ જવાનો છે. આટલી સાવચેતી છતાં એક વખત સપડાયા બગર દરેક રચગ-માં આરી ગઈ હતી કે મદારગોનો રાત્ર સિવાજી, આટલો જાણે ને આવા દેખાવો, જ્યાં હોય ત્યાં પકડવો. એક ગામમાં ફોજદારે શંકા ઉતર પકડ્યા. સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે કેડીઆને કાચી કેદમાં રખાઈને તપાસ જોઈ દિવસ ઉતર મુલતવી રખી ફોજદાર પોતાનું ધર પાસે હતું ત્યાં સવા ગયા. અંધડી રાત્રે ફોજદારને જગાડીને શિવાજી પોતે તેને મગવા ગયો.

* મથુરામાં પહોંચ્યા ત્યાં તે જમ ૪૫ કરમાય તેમ સંજાત કરાઈ ગયો. નવલસ વર્ષનો છેડેડો આવી મુસાફરીમાં સયે રહેશે તો મુસાફરીના જાન એખમમાં આવી પડશે એમધારીને સંજાતને તેમજ મથુરામાં મૂકી દીધો. કુખ્યાજી કરીને નીસાજ નામના બે દક્ષિણી જાણે ત્યાં રહેવા દવ્યાં. નીસાજએ તેમને વાત કરી 'અને કહ્યું કે 'મદારપટનું નક્કી લાજવામાં છે. અત્યારે તમારી સજવડ અમરડ કે બાદશાહી કાંઈ વરડ બેસો નહિ' બંને બાંધએ સંજાતને પોતાને ત્યાં રાખી લીધો ને કુખ્યાજી તે સૌને જનારસ મુધો પડેવાડી પણ બાંધ્યો.

'કેમ મદારાજ, અત્યારે શું છે?' કદીને આંખો યોગતોયોગનો ફોજદાર અલીકુલી બદલ આંખો.

અલીકુલી સંખાસી સામે જોઈ રહ્યો. દીવાનું ઝાંખું તેજ સંખાસીનાં મોં ઉપર પડતું હતું. કદ. દેખાવ સઘળું વર્ણન પ્રમાણે હતું. મુખમુદ્રા સંખાસીની ન હતી. આ કોણુ દશે? શિવાજી હોય તો મારો બેઠો પાર થઈ જાય. તે મનમાં વિચારી રહ્યો.

એટલામાં શિવાજી બોલ્યો, 'હું તમને મળ્યા આંખો છું, પણ મારી વાત ખાનગી છે.'

ફોજદારે ઘરાતળી પહેરગીરને જતા પહેલાં ફરમાવ્યું.

'તમે કેવો કેદમાં રૂકો છો? તે તમને ખબર છે?'

'ના.'

'તારે હું પોતે જ શિવાજી છું. શિવાજીએ દિમનથી કહ્યું. ફોજદારની નજર આગળ અકજખાન ને શાદિસ્તખાનનો કતિદાસ તરી આવ્યો. તેણે ગમ-મુટમાં બે પગલાં પાછાં કર્યાં.

'પણ ગમરાના નહિ. હું તમને નજી બેટ પૂરવા આંખો છું.' એમ કહી શિવાજી મદારાજે મૂકી ઉપાડી ફોજદાર તરફ દાય લંગાવ્યો એક લાખેક રૂપિયાની કિંમતનો તેજર ૧૧૬ રોડીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં જમારા કરી રહ્યો હતો. 'હવે આ તમને આપ્યું.'

ફોજદારનું મન ગળી ગયું. મોકરીમાં એક લાખ રૂપિયા તો આખી જિંદગીમાં પણ બેગા થવાના નહિ. મેણે તરત શિવાજીને જાણ દીધો.

સવારના બગમાંખગામાં સૌ જનારસ પડેવા ને નદીકિનારે બેઠેલા 'એક સુરતી બ્રાહ્મણને બોધારી ભેગી મૂકીમાં નાનાંનાનાં મોતી, રત્ન ને સોનામહેર મૂક્યાં. 'મૂકી તાગી જત્યો. દમણ ઉપાડી મ. પણ આ તમારી દક્ષિણ છે. મને જંગમંજાન કરાવો.' એટલું બોલી શિવાજી ઉનાચળેઉનાચળે રનાન વગારી રહ્યો હતો, એટલામાં નદીના પટમાં બ્રાહ્મણ થઈ ને શિવાજી નાહો છે તેની તપાસમાં સિપાઇઓ આવે છે એવી ખબર ફેલાઈ. બ્રાહ્મણે આ ખબર સાંભળી ફેરવણી ગાળગા જોઈ ને થોડી તાર પછી પોતાના પંજમાન તરફ જોવા નજર ફેરવે છે ત્યાં સામે વજ-માન જ મળે નહિ! બ્રાહ્મણ તો રતજ્જ થઈ ગયો. મૂકી ઉપાડી જુએ ત્યાં નવ અશાડી. નવ રત્ન ને નવ દવ નીકળી પડ્યાં! તેનો બેઠો પાર થઈ ગયો.

શું શિવાજી મદારાજ જ દત્તા ! પણ બાહ્યને વૈસા મળી ગયા હતા. તેણે ચુરુને ઘેર રગત લેવા જવાનું પણ પડતું મૂક્યું ને પરલાયો સુરનો રસતો લીધો.

એકાદ નગાણું ઘોડું હોય તો જરાક ગેસવા થાય એવો વિચાર કરીને એક વખત મુસાફરીમાં શિવાજી મદારાજ ટારકું ખરીદતા હતા. પણ પાસે છૂટક વૈસા મળે નહિ, એટલે સોદાગરને વૈસા સોનામહોરોમાં ચૂકવ્યા. સોદાગર ચતુર માણસ હતો તે જોવી કાઠિયા : 'આંવા તાતા ટારકાની કિંમત સોનામહોરોથી કરો છો, એટલે તમારી જરૂરિયાત જોતાં તમે શિવાજી કાગો છો !'

'એમ !' શિવાજી મદારાજ જોઈયાં ને વગારે કાંઈ કંલ્યા વિના સોનામહોરો આખી કાચળી તેના કાચમાં મૂકી દઈ થીજી જ કાણે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા.

એક વખત ગોદાવરીને કાંઠે આવેલા ગાંધી ગામડામાં એક ખેડુને ત્યાં શિવાજીનું સંસ્વાસીમંથન આગ્રમ લેવા આવી પહોંચ્યું. રાત્રે ખેડુના કુટુંબનાં ડોશીમાં સંસ્વાસીમંથન પાસે વાતો કરવા આવી ચડ્યાં.

'માફ કરજો જોગીમદારાજ !' ડોશીમાંએ કહ્યું : 'અમ' ગરજળી તમારી ચાકરી જોઈએ તેવી થઈ નથી. દમણાં દમણાંમાં આ મારા પીટયા શિવાજીના માથેસો-એ જાણી હાડો લીધો છે.' અને પછી ડોશીએ તો પેલા પદ જોટલું પીટ્યું હતું તે બધું જ શિવાજીના નામને પાંચ-પંદર ગાળો દાખો કહી જતાવ્યું ! તે વખતે શિવાજી તો કાંઈ જોશ્યો નહિ. પણ ગામનું ને ખેડુનું નામ યાદ રાખી લીધાં. ઘેર પહોંચ્યા પછી ખેડુને સદકુટુંબ પેલા ને ત્યાં તેડાવી તેના નુકસાનનો બદલો ગણી આપ્યો.

એક સાત્રે સમગદમાં ચોડીદારે છત્તગાદીને આવી કહ્યું કે જેચાર સંસ્વાસીઓ આવ્યા છે તે તમને મગવા ઇચ્છે છે. ગાદીએ દા પાડી એટલે સંસ્વાસીઓને મદમાં લાવ્યા. નીરાજ પંને વૈરાગી સાધુની પેઠે છત્તગાદીને આશીર્વાદ લીધો. ઝાંખા જાળના દીવાના અજ્ઞાણમાં છત્તગાદી નજર માંડીને એ વિગિન સંસ્વાસીઓ નરક નિવાળી રવાં : 'જોતો, શું કામ છે મારું ?'

જવાબ તો કાંઈએ આપ્યો નહિ; પણ એક જરાક દીગળો, તેજસ્વી સંસ્વાસી આગળ આવ્યો ને તેણે છત્તગાદીના ચરણ પાસે સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યાં. સંસ્વાસીને પ્રણામ કરતો જોઈ છત્તગાદી જરા ગભરાઈને તેને જોડો ચવાનું કહે છે તે પહેલાં તો

સંસ્વાસીએ જળીન પરથી જોડી, ગાતાના ખોળામાં માથું મૂકી ફરી પ્રણામ કર્યાં અને તરત છત્તગાદી પોતાના પુત્રની આંકુનિ કળી ગયાં. શત્રુના ધરમાં સિદ્ધ જેવો ને પોતાની પાસે આતંકિત રહેવા ટેવાએજો પોતાનો પુત્ર શિવાજી જ સંસ્વાસીના વેપમાં જોતો દત્તો ! તેનીથી મદમદ કંઠે જોડી જવાયું : 'શિવાજી !' 'ધૂમકેતુ' ('ધૂમકેતુ'ની 'યુગદશીન' ગ્રંથમાળામાં મકર યનારા 'ઇતિહાસદશીન' નામના ગ્રંથમાંથી.)

સિદ્ધક : જોખમદારી સગળતો એક દાખલો આપો. વિલાયત : પારો કે તમારા પાટલને બે જ બટન છે, અને તેમાંનું એક તરી મરું છે. ત્યારે બાકી રહેલા એકને માથે તમારા આખા પાટલની જોખમદારી આવી પડે છે.

કે : એક તારો કાણ સજો ચુકવી ગયો છે કે કાંઈ નજીકનો દત્તો કે ફરનો ?

બીજો : અરે, વાર, પણ ફરનો ત્યારેજો ગાઉ જેટલેતો હતો.

કે : રમેશ : તને ખબર છે કે ?

મણિલાલ : શું ? શું ?

રમેશ : મારા બાપા, એના દાદા, દાદાના બાપા, દાદાના દાદા, તેમના બાપા, તેમના દાદા, —કાંઈ અમારા કુટુંબમાં કુતારા દાદા, નહિ. તે જોશો બપો જ પરજોલા ! કેવું અજબ !

કે : 'નરેન્દ્ર દવે ફાંફે દાણો થયો જણાય છે ખરો ?'

'ના જરા થે નહિ; પણ તે જોતે તો એમ માને છે જ.'

'એ કેવી રીતે ?'

'જુઓને, જોતે પહેલાં કેવો મુશ્કેલ દત્તો તેની જ વાત એ દમણાં કર્યા કરે છે.'

કે : સમજ : એક ચિતારાએ છતમાંના ચિત્રમાં રોગિયાનું બળુ જેવું આજાદ ચીતરું દત્તું કે ધરના નોકરે તે દૂર કરવા એક કલાક સુધી માથાકોડ કરેલી.

સમજ : એ વાત મનાય એવી નથી

સમજ : કેમ નહિ ? ગિતાસરથે તો જોયું ચગતારિક ચીતરી જ રાંધે.

સમજ : એ ખરું; પણ નોકર કે

વાંચીને

'વેલો પેટર જવાળી તારી કાઢ

'અરે બાપા નહિ રે. એ

ચાને તો તેને બીજા ને આપી

એક ગધેડો હતો. કુંભારના ફળિયામાં તે રહેતો હતો. એ કુંભારના હાપરા ઉપર રોજ એક વાંદરું આવે. છોકરાઓ વાંદરું જોવા નીકળે. ખજૂર અને દાળીયા નાખે. વાંદરો ફૂદાફૂદ કરે. ધાણી દાળીયા ત્રીજે ને કરડ કરડ ખાય ને ગમ્મત કરે. છોકરાઓ નાળીઓ પાડે ને વાંદરો દાંતીઆં કરે. છોકરાઓ પથરા ફેંકે ને વાંદરો સામેથી ફેંકે. છોકરાઓ ખીખિયારા કરે ને વાંદરો સામેથી કરે. છોકરાઓને ગમ્મત પડે ને વાંદરોને પણ ગમ્મત પડે. રોજ વાંદરો આવે ને રોજ મન મનો.

ગધેડો રોજ આ જુએ ને મનસૂણો કરે, 'એક વાર આપણે પણ આ વાંદરાની પેઠે કરીએ તો કેમ? છોકરાઓને પણ ગમ્મત થશે ને આપણને પણ ગમ્મત થશે. છોકરાઓ ધાણી દાળીયા નાખશે ને આપણે ખાધશું. છોકરાઓ ઘુકઘુક કરશે ને આપણે ભોભો કરીશું. વાંદરાની જેમ ચાર પગે આપણે પણ ફરીશું. જ્યાં આપણને જોઈને ખૂબ ખુશી થશે.

એક દહાડો સવારે વહેશે જિંદગી ગધેડો ખોરડા પર ચડી ગયો. હાપરાનાં નળિયાં વૂટનાં સાંભળીને છોકરાં ત્રસાર આવ્યાં ને બૂલેબૂલ પાડવા લાગ્યા. 'ભાઈ, હાપરા ઉપર ગધેડો... ગધેડો...' ગધેડો સામેથી 'ભોં ભોં' કરવા લાગ્યો. સાં તો કુંભાર, કુંભારણ ને અડોલી-રાડોલી આવ્યાં. ગધેડો તો ફૂદતો જાય, વાંદરાની જેમ ડાચિયાં કરતો જાય ને બૂંકતો જાય. છોકરાઓ પથરા મારવા મંડ્યા. ગધેડો સામેથી ભાત વડે નળિયાં કેળાળવા લાગ્યો! ગધેડો વાંદરાની પેઠે ચાલતો જાય. છોકરાઓને સમજાવતો જાય, 'હું વાંદરો છું. ગધેડો ત્યાં. મને ધાણી ને દાળીયા આપો; મને ખજૂર ને ખરી આપો; હું વાંદરો જાન્યો છું.'

શેરી આળી ગધેડાને જોવા ભેગી થઈ. ગધેડો નિચાર કર્યો, 'હવે વાંદરાની જેમ એક ખોરડોથી બીજી ખોરડો ફેંકું.' નજીકના ખોરડા ઉપર ગધેડો ઠેકથો અને જીંજળ ખોરડાનાં નળિયાં કડકડ તૂટવા લાગ્યાં.

નીચે હોં થઈ: 'ખોરડા ઉપર ગધેડો... ગધેડો...' ગધેડાએ જિંચું જોયું: 'જે... હા જિંચા ધરની ખટારી ઉપર ફૂડું વાંદરો કેમ ફૂટે છે?'

જે—કરીને ગધેડો તો હલંગ મારી અને ખટારી ને ફેંકી ગાન તાક્યું. પણ સાં તો ગધેડાજાહ દવામાં

જીભળ્યા ને ધખધખ કરતાં જમીન ઉપર પછડાયા.

ખિચારો ગધેડો ગોલી પણ ન રાક્યો કે, 'હું તો વાંદરો થયો હતો. તમે કેહામરી વાન મમજ્યાયે નદિ!'

કુંભારે આવી ગધેડા સામે જોઈ નિસાસો નાખ્યો: 'અરે! મારો ગધેડો ખિચારો મરી ગયો. અરે ભાઈ, શું કામ ખોરડો ચડ્યો તો.'

કુંભારણે આવી ગધેડા પર દાચ ફેરવ્યો અને નિસાસો નાખ્યો કે, 'ભાઈ ગધેડા, ખોરડો શું કામ ચડ્યો તો? સાં તો વાંદરાં ચડે. તું તો ગધેડો!'

જિજીભાઈ

બાનો બાળક

બા ધાર કે પરી આવીને મને રાતમાં મુંઝવે પાંખો આપી ગઈ છે. મારા આનંદનો તો પાર રહ્યો નથી; ને તું પણ રાજ જ થવાની એમ હું ધારું છું. તેથી પચારીમાંથી બિહતાવેત જ હું તારી પાસે દોડી આવીને કહું છું કે 'જો જો બા, મારી પાંખો!'

પણ બા, તું મેં કેવી ચાંડી છે! તું તો મને ઝોળખતી જ નથી. થડીક વાર મારા સામું રીડી રીડીને જોઈ રહે છે ને પછી કહે છે કે 'ના, ના,

આ મારો મનુ ન હોય. આમાં તો કોઈક જનુગરનું જ કપડ લાગે છે. તે દુષ્ટ મારા મનુને ઉપાડી આ કોઈક પરીના બાળકને મૂકી મથો લાગે છે.' આટલું બોલતાં તો તારો સાદ પછું ગળગળો થઈ જાય છે ને તું આવડી મોટી યમને સાચ્યે જ રહી પડે છે! હું તને ઘણું રે સમજાવું છું કે 'બા, હું તારો જ બાળક છું. મારું નામ મનુ, આ તો એકે રૂપાળી પરી રાતમાં આવી મને બેઠવા માટે પાંખો આપી ગઈ છે.' પણ તું તો મારું કહું સાંભળતી જ નથી ને!

એટલામાં મારા બાપુ આવે છે, પહેલાં તો એ વ જરા વહેમાય છે; પણ પછી તરત જ એ મારી પરીક્ષા કરવા માંડે છે:
'બોલ, અલ્યા, આણુંડા, મારું નામ શું છે?'
'કેમ વળી? હર્ષદરાય.'
હું તરત જ બોલી જીઉં છું.
'બરાબર. કોણે આ પછે ક્યાં ગયાં હતા?'
'વનબોજન કરવા.'
'હીક, તારી બાએ કેટલા લાડુ ખાધા હતા?'
ત્યાં તો બા, તને પછું રડતાં રડતાં થોડુંક હસવું આવી જાય છે! 'જે ઉપર એક જટકું' હું કહી દઉં છું.
'જસ, હારે, તું જ મારો મનુ ખરો. એમ કહી મારાં બાપુ મને બોલામાં બેસાડે છે.
પછું બા; તું મેં કેવી દલીલી! હજુ પછું તું મને તારો બાળક માનવાની ના પાડે છે ને કહે છે કે 'એમાં શું? પરીના બાળકને તો ખમી

વાતની ખબર હોય. એટલે કાંઈ એ મારો મનુ થઈ ગયો?' તે આજો દિવસ તું રહી રહીને ખૂટાડે છે.

પાંખી રાત પડે છે. હું પથારીમાં પડ્યો પડ્યો જાગું છું. ત્યાં તો તેજને અંગકારો થાય છે ને પરી પધારે છે.
'પરીમાતા! પરીમાતા!' હું એકદમ બોલી જીઉં છું: 'મહેરબાની કરી આ તમારી પાંખો પાછી લઇ લ્યો. મારે પરીના બાળક નથી થવું. મારે બેઠવું પણ નથી ને તમારા જેવી શોભા પણ કરવી નથી. મારે માત્ર બાનો બાળક જ થવું છે.'

આ સાંભળી પરી એક ફૂંક મારે છે ત્યાં તો મારી પાંખો બેઠી જાય છે ને પરી પણ અતોપ થઈ જાય છે!

રાત્રી થતો તરત. હું તારી પાસે દોડી આવું છું. દીવાના આંખા ઉત્તસમાં તારાં આંસુ મોતી જેવાં ઝળકે છે.

'આ મારો મનુ આવ્યો!' કહી તું મને તેડી લે છે ને હાતી સરસો દયાવી મીઠી બચી-ઓપી નવપારી દે છે. જાણે તારી પ્રાર્થનાથી હું જનુગરની બધેકર જાળમાંથી ઉગર્યો હોઉં એમ તું હર્ષવેલી થઈ જાય છે!

હજુ પછું તું પારી દક્ષીકત માનતી નથી ને કહે છે કે 'ના, ભાઈ ના, એ પાંખવાળો બાળક મારો નહોતો.'

હીક; પણ બા, હવે તો હું તારો બાળક ખરો ને? મજલાલ રાઉ

વેરણુ મીંદડી

આદમ તને મીંદડી રે
મધરાતે વેરણુ થઈ.

પીંજ્યા આવ્યું જે મણુ રે ને, કપાસિયા મદી ખૂળ,
જિંદગાઈ તે ખાવા કાળે રાતરે આવ્યા ખૂળ;
ત્યાં ઘરમાં દોટદોટા થઈ:
આદમ તને મીંદડી વેરણુ થઈ.

છાપરામાંથી કાણું કરી ત્યાં, આવ્યાં જિંદગીઆઈ,
જાળની માર્યો બૂસકો તો મેં, પડી પથારી માંડી;
પીંજરણુ દૂદવા લાગી રે: આદમ

દીવાસળીનું ડેકાણું ન મળે, દીવામાં દીવેટ નહિ,
આદમ બાપડો આંધળો ને પીંજરણુ તો રધવાઈ;
નાનો ત્યારે અસિયો બિંદવારે: આદમ

અસિયે બેઠી લાકડી લીધા, દોડ્યો રસોડા મેર,
માર 'પેસાંતી દાંડલી આણી મેલી'તી ચૂંતાની બેર;
અસિયાએ લાકડી ફેરવી રે: આદમ

બિંદર નાહા. જિંદગી નાડી, સમકારો ત્યાં કાધો,
જેઠ ઉપરની દાંડલી ઉપર, અસિયે ફટકો દીધો;
જિંચારી દાંડલી લાગી થઈ: આદમ

દાંડલી લાંગી, ઘર તો બાંગું, વાસણ ન રહ્યું કોઈ;
નાનું વાસણ સંધ્યા મૂક્યું, ખાંચડી કાચી રહી;
આદમને પેટમાં ચૂંક તે થઈ:
આદમ તને મીંદડી રે મધરાતે વેરણુ થઈ.

માધુકરી

હરિ ગોવિંદ ગોવિલ

હિંદના સંદેશો જનતાને પહોંચાડવાના અને હિંદની સ્વતંત્રતા પ્રત્યે જનતાની સહાનુભૂતિ જગાડવાના કામ્યા આદર્શથી ને સ્વદેશભક્તિથી પ્રેરાઈને હિંદનાં ધણાં યુવાનો પરદેશ ખેડે છે.

અમેરિકાના ન્યૂ યૉર્ક શહેરમાંથી પ્રકટ થતા 'ઓરીએન્ટ' મેગેઝિનના ચાલક અને તંત્રી શ્રી હરિ ગોવિંદ ગોવિલ હિંદની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલા ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી રૂઝાએલા છે. તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂર્વના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક આદર્શો અને પશ્ચિમ આધુનિક વિજ્ઞાનનો સંધર્મ સાધવાની છે.

એમનો જન્મ ભિકારમાં ગરીબ માળાપને ત્યાં થયો હતો. તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપના માટે તેમની માતાને પોતાનાં પહેલાં વેચી નાખનાં પહેલાં સર્વિશ-સિય ગણતી ઢોચાથી તેઓ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થઈ શક્યા.

બાળપણથી જ તેઓ વિદ્યાસ્વાસ માટે અમેરિકા જવા સ્વપ્નાં સેવી રહ્યા હતા. મદાયુદ્ધ પૂરું થાય કે નરત હિંદ જોડવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એ તે સ્વપ્નાં સાચાં પાડવાનો અવસર મળ્યો. તેમણે પોતા તરફ સહાનુભૂતિ ફાળીના થોડા ખર્ચાથી દાનેશી તરફથી કેટલીક આર્થિક મદદ મેળવી ને તત્કાલ મુંબઈ રિક્રિટ ક્લબના માટે જોડયા. સેકંડ ક્લાસની રિક્રિટ નદિ બળવાથી તેઓએ લાચારીથી મુંબઈથી માસેસ મુખીની ફર્ટ ક્લાસની રિક્રિટ ક્લબી અને બાકી રહેલા ફક્ત ચાર રૂપિયાના બેર પર વિદેશવાસ્યો જોડયા.

તેમની કલિનમાં મુંબઈના એક વેપારી હતા. એમને એક માસેસમાં ખજાર પડી કે ગોવિલ પાસે ફક્ત ચાર જ રૂપિયા છે. તેમણે ગોવિલને પોતાને ઉતારે બેલાવ્યા અને તેમની સાચી મહત્ત્વાકાંક્ષા બતાવી સંડન મુખીની રિક્રિટ ક્લબી આપી અને ખીસાખર્ચ માટે બે પાઉંડ આપી તેમને વિદાય કર્યો.

સંડન પહેંચ પછી તેમને કેટલાક દિવસો વિવાર્થાઓને બેટા થયો. આ વિવાર્થાઓ ગોવિલની ગરીબાઈ તથા મહત્ત્વી કરી અસ્વાસ કરવાની તેની અભિલાષા પર હરવા અને તેને નાદિંમત કરવા લાગ્યા. પણ ગોવિલ આગ નાદિંમત થાય તેમ નહોતા. તે તે અમેરિકામાં વિદ્યાસ્વાસ કરવાને નિશ્ચય કરીને જ ધરની બહાર નીકળ્યા હતા.

તેમને સંડનમાં મેકરી મળી નદિ ને શંકમાં પેસા ખૂંટ્યા હતા. એવામાં તેમને ખજાર પડી કે અપદ્યાગદના મનાદય મીલગાલિક થોડે અંગાલક સાસભાઈ સંડનમાં છે તેઓ તરત જ તેમને મળવા માટે ગયા. રોડની ઉદારતાને પછા દિવસો વિવાર્થાઓ ગેરલાભ લેતા તેથી તેમણે ગોવિલ પાસે વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણુપત્ર માગ્યું. ગોવિલ પાસે આવ્યેથી આનંદશંકર મુખનું અને એક એવેજ બાળનું એગ ને વિશ્વસનીય પ્રમાણુપત્રો ગેરલાભો રોડે તેમને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ માટેની ગ્રીન વર્ગની રિક્રિટ ક્લાસી આપી ગોવિલના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

અમેરિકા જતી પહેલી જ સ્ટીમરમાં તેઓ ચાી બેઠા. આ સ્ટીમરમાં તેમને એ સારી સ્થિતિના હિંદુ વિવાર્થાઓ સાથે મુલાકાત મળી. તેમ ગોવિલની

જ્યારે આ આયણું ખૂટે
જ્યારે આ દેડ મહી દેવે
ધરિહું આયણું ખૂટે
છવનનો તાંતણું વરે,
જેવી રીત માત નીંદણું બાળ
ધીમિથી અંકમાં લીધે,
માસે માસે અમાસને દિન
દેવો ગર્ધને પીએ;
તેવી રીત ગેદમાં લેને,
તાસમાં રાનાથી દેને;
જ્યારે આ આયણું ખૂટે,
છવનનો તાંતણું વરે.
જેવી રીત માળી ખરેલાં પાન
ક્યારમાં વાળી લીધે,
નાનાં અંકર પાંચરવા કાજ
એ પાનને બાળી દીધે;
તેમ મુજ છવનના સી રોપનું
કેઇને ખાતર કરને,
કામાં નવછવન ભરને;
માસે કેને લોપ ન નડેશી,
માસે કોઈ રોક ન કરેશી;
જ્યારે આ આયણું ખૂટે,
છવનનો તાંતણું વરે.
જ્યારે આ દેડમહી દેવે
ધરિહું આયણું ખૂટે,
છવનનો તાંતણું વરે.

નિર્ધનતાની અચર પડી ત્યારે તેગોએ ગોવિલને કહ્યું કે એણામાં એકા પચાસ ડોલર હશે તો જ તમે અમેરિકાની જમીન પર પચ મૂકી શકશો. ગોવિલના ગમરાડને ખાર ન રહ્યો. આખરે પોતા દિંદરી વિદ્યાર્થીઓની સહાયતાથી તે પોતાની આત્મિક શક્તિથી પાંચ ડોલર ને એ સેન્ટ સાથે તે અમેરિકા પહોંચ્યા.

અમેરિકા પહોંચતાં જ અઠવાડિક પ્રેર ડોલરના પચરે દિવસ ઉચ્ચેષ કરવાનું કામ શોધી કાઢી મેસેચુસેટની કૌલેજમાં ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયરના અભ્યાસ માટે તેઓ દાખલ પયા.

થોડા મહિના બાદ તે કોઇ ચિત્રકારના ગલ્લેરીમાં પ્રતીક એક સંસ્થાના પ્રકાશન વિભાગમાં કાને રહ્યા. દિંદેમાં હતા ત્યારે તેઓ "આશ્રમ" નામનું એક હસ્તલિખિત માસિક ચલાવતા. તે વખતનો અનુભવ તેમને આઠી ઘણા કામ લાગ્યો.

કૌલેજમાં થોડો વખત બાળ્યા પછી આ સ્વતંત્ર વિચારના યુવાનને કૌલેજનું બહુતર અને ડિગ્રી તુચ્છ લાગ્યાં. તેમણે તો કોઇ ઉદ્યોગ કે કલા હાથ કરી લેવાનું હિચિત ધ્યાયું.

તેમને મુદ્દણ ને પ્રકાશનનું કામ શીખવાની વાલાવેલી લાગી. તેમને વિશ્વાસ હતો કે તે કામ કરવાથી તેની સક્તિ ને ચોખ્ખાના પૂરેપૂરા વિકાસ થશે. વળી તેમને ત્યાંની અદ્વિતીય ને આર્થિક મુદ્દણજાનો દિંદેમાં પ્રચાર કરવાની હોંશ હતી.

કૌલેજને તિલાંજલિ આપી તેઓ ત્યાંના એક સર્વોત્તમ છાત્રખાનામાં ઉગેલવા લાગી રહીને બીજાં આકર્ષવાનું કામ શીખ્યા અને સાંકેત મુદ્દણજાના પ્રત્યેક કાગળનું જ્ઞાન મેળવ્યું. પરંતુ આમાં તેઓ થોડું પૂરું કમાઈ શકતા નહિ. અઘી કંઈક આવક વધારવા સાથે તેમણે સાંજને વખતે નાનીનાની અલીઓના ખૂણે વ્યાખ્યાન આપવાનો અને દિંદે સંબંધી સાહિત્ય લેખવાનો વ્યવસાય આરંભ્યો. આ વિચિત્ર જોષ દાજતા યુવકનું છાત્રાદાર બાવણ સાંગજના અનેક હોંડો ભેગા થતા. ને તેઓમાંથી અનેક સારા માણસો જોડે તેમને ગિત્રાચારી થઈ હશે તેનું કાવ્ય પણ પલટાયું. તેનાં વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈ ગિ. આ-લજેટ સ્ટનર નામના પ્રખ્યાત ચિત્રકારે તેમને પોતાને ત્યાં પોર્ટ આપવા આરંભ્યું આપ્યું. આલજેટ સ્ટનરેલી તેમની છબીને ન્યૂ યૉર્ક, હૉર્સગરન વગેરે શહેરોના સમકાલયમાં મૂકવામાં આવેલી.

આ સંબંધથી શ્રી ગોવિલને અનેક અમેરિકન મિત્રો મળ્યા. આ મિત્રો દિંદેના આધ્યાત્મિક સંબંધમાં વાગ લેતા. તેઓએ શ્રી ગોવિલના માનમાં કેરલાઈ જલસા યોજાયા અને ૧૯૫૯ની ૨૬મી શ્રી ગોવિલને શોધવામાં આવી. તેઓમાંના કેટલાકે શ્રી ગોવિલને દિંદેના આધ્યાત્મિક આદર્શોના પ્રચાર કરવા એક પત્ર કાઢવાનો આમ્રદ કરવા લાગ્યા.

જલસાની ગણેલી ૨૬મીમાંથી શ્રી ગોવિલે એક નૂનું છાપખાનું ત્રીસ ડોલરની કિંમતે ખરીદ્યું. પોતાની ભતે તે સુમાર્યું ને છાપવાના પ્રવાનો આદર્શ. આ રીતે વિખ્યાત બોરીએન્ડ મેંક્રીનનો જન્મ પયો. કલામય મુદ્દણ, સુંદર વિપવસન અને આદર્શમય લેખોથી આકર્ષાઈ મન તેમ જ

અન્ય પત્રકારોએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો. એ પને આખી દુનિયાના લેખકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આમ પોતાના કુચ્ચ અદર્શો અને દેશભક્તિ વડે આ ગરીબ માણસના ઇતિહાસે પૂર્વની-ખાસ કરીને દિંદેની-કુચ્ચ સંસ્કૃતિનો સંદેશો દુનિયા-વરમાં ફેલાવીને દિંદેનું ગૌરવ વધાર્યું છે. એ સર્વ કામ ગોવિલે એકલે હાથે કર્યું છે. ૧૯૪૨-૪૩ હેલ્થને તેની મરોરિવ આ રાખેલાં કરી છે. હરિ ગોવિલ અમેરિકામાં એક અનુપયા યુવક તરીકે આવેલા તેઓ દિંદેના પાછા ફરતી વેળાએ અમેરિકામાં અનેક મિત્રો મૂકી ગયા છે. તેઓ પોતાની સાથે પૂર્વની બહુસ લઈ અમેરિકા આવેલા અને હવે તેઓ પોતાની સાથે પશ્ચિમનો પ્રેમ લઈ દિંદે આવ્યા છે.

જાણક

આપણા દેશમાં જાણકમાં થોડાંધણાં ઝાડ થાય છે; પણ આપણને જોઈતી બધી જાણક તો બહારથી જ આવે છે. જાણક મસકત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મનીના, શિરાહ વગેરે દેશોમાં તે યુગ્મજ થાય છે. જાણકનું ઝાડ ઠીકઠી થોડું થાય છે. તેનાં પાંદડાં સાલ અને વડલાનું પાનથી મોટાં થાય છે. જાણકના પાનની પોટે બહામના પાનની પણ પલસળી થઈ શકે. જાણક કાચો હોય છે ત્યારે ૬૫૨નાં ઊંડાં તુરાં અને ખાટાં હોય છે. ઇતરું જાણકનું ઝાડ હલાયી તેને નીચે ખાદી ખાય છે. જાણક ખાવામાં ખીડી સાથે છે. ને સાકર સાથે ખાવામાં મળ પડે છે. ખીડામાં પેસા હોય તો જાણક નતનતની રીતે ખવાય: જાણકની ખીર માય, જાણકને દલલો થાય, જાણકની પુરી માય. જાણક પૌષ્ટિક બહુ છે પણ પચવામાં બહુ બારે છે. ૪૨૫ પાનુંમાં જાણકનાં બીજ ઉઠાણીને તેની ઊલ ઉતારી નાખી બીજાં વાટીને દૂધમાં કાલથી તે દૂધને ઉઠાણી પાટી ખીર જેવું તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર ને ધી નાખવું ને ઉતારી કંટું થવા પછી ખાવું. આ ખીર બહુ પૌષ્ટિક અને લગત આપનારો ગુણુ છે. ગરતકશ્ય ૬૫૨ ત્રણ દિવસ સપાટમાં પ્રાતઃકાળમાં આ ખીર લેવાથી તદ્દન આરોગ થાય છે. જાણક તથા કપુર દૂધમાં ઘસી માથે તેનો લેપ કરવાથી પણ ગરતકશ્ય થઈ છે.

જાણક ખાનાર નહોતો છે કે ખાતાં વચમાં એકાદ જાણક કઢી આવે છે ત્યારે મોં કંટું થઈ જાય છે. કઢી જાણકનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. એ તેલ દવામાં બહુ ઉપયોગી છે. કાનના રોગો ૬૫૨ તે તેલનાં ટીપાં પછેા ફાવેલા કરે છે. કાન-ખાનુસના કાંટા વાગ્યા હોય તેના ઉપર જાણકનું તેલ ઘસવાથી થોડા જખતમાં આરોગ થાય છે. માથે તે તેલ મેળવવાથી મગજ કંટું ને દલકું થાય છે.

અને જાણકનાં ઊંડાં (ફીતરો) પણ નકામાં નથી તેને બાળીને મીઠા સાથે બીજાં વાટીને જાનાલેલા હંભેનજનમાં લંબને બહુ જ મનજીત જનાવવાનો ગુણુ રહેલો છે.

સોનું

પૃથ્વીના લગભગ દરેક દેશના પર્વતોના ખડકોમાં, મોટાં મેદાનોનાં જંગલોમાં, નદીના પટની દેવીમાં અને દરિયાને તળિયે કુદરતે આ અમૂલ્ય ધાતુ આપણે માટે સંપ્રદી રાખી છે.

આ ધાતુ બહુ મોથી મળે છે, એટલે બીજા ધાતુ કરતાં તેમાં ફેર છે. આ પદાર્થ કેવી રીતે બન્યો દરો અને જમીન તથા ખડકમાં કેવી રીતે મિશ્ર થઈ ગયો દરો, તેની હવે સુધી કોઈને ખબર પડી નથી. સોંધી ધાતુઓ પર રસાયણની દવાઓ લાગેલી સોનું બનાવી દેવાનો કામિયો કરવાના ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. પણ હવે સુધી તે એ સફળ નીવડ્યા નથી. ધણી વખત સોનું જમીનના જંગલોમાં ખડકો સાથે મિશ્ર થયેલું હોય છે. કોઈ વાર નદીના પટની દેવીમાંથી તેમ જોવા પાણીના કુંડાના પ્રદેશોમાંથી પણ મળી આવે છે.

સોનાની સોધ કરતી વખતે સાથેસાથે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિષે પણ થોડું ધણું જ્ઞાન મળે છે. પર્વતો પર પડેલાં સોનાનાં રજકણો, વરસાદના પાણીના વહેણ સાથે લાગે ધસાઈ આવી, નદીના પટમાં કોઈક સ્થળે અટકી જઈ, ત્યાં વર્ષો સુધી પડી રહે છે. જે ખડકો સાથે સોનું મિશ્ર થયેલું હોય છે તે ખડકના પદાર્થ કરતાં સોનું સાત અણુ બારે હોય છે. નદીના વહેણના વેગને લીધે સોનાના ગાંઠા ઉપર લાગેલા ખડક ધોવાઈ જાય છે ને સોનું તળીએ જઈ પડી રહે છે. પછી સેકંડો વર્ષ લીધા બાદ મનુષ્યવત્તને આ સોનું હાથ લાગે છે.

ગ્રાંથ, કલાઈ અને સીસા કરતાં સોનું ઓછું નીકળે છે તેથી મિથું મળે છે એમ નથી. ખેડિનમ, નિકલ અને કોબેલ્ટ જેવી ધાતુઓ કરતાં તે સોનાનો જથ્થો પૃથ્વી પર વધારે છે. સોનું મિથું મળવાનું કારણ એની અઘટ નાઈ પણ એના શુભ છે. સોનું સીસા જેવી નરમ ધાતુ છે. છતાં તેમાં ધણું બળ છે. તેને ટીપ્પીને ધણું જ પાતળું કરી શકાય છે. એક મેન વજન એટલા સોનામાંથી ૫૬ ચોરસ ઇંચ એટલા કરના સોનાના વરખ થઈ શકે! સોનાનો વરખ એટલો પાતળો થઈ શકે છે કે ૨૮૦,૦૦૦ ૫૬ ઇંચકડપરી ગોળાને ત્યારે એની નડાઈ ઇંચ એટલી થાય! એક મેન સોનામાંથી ૫૦૦ ફીટ લાંબો તાર કરી શકાય છે, અને એવા ૬૫,૦૦૦ તાર સાથે સાથે ગોઠવીએ તો એક ઇંચ નડો તાર બને! સોનું નરમ હોવા છતાં એટલા પાતળા એક તાર પર ૧૫૦ ફાઉન વજન ભૂંધીએ તોપણ તાર તરી નબળ એટલું તે ચીકણું ને મજબૂત હોય છે. આથી લાગીના બનાવવામાં તેમ જ ચલણી સિક્કા બનાવવામાં સોનું વપરાય છે. વળી શરીરને રાખિ તેમજ છતર આગનાર તરીકે સોનાનો ઉપયોગ દવામાં પણ મળેલો થાય છે. આ બધાં કારણોને લીધે સોનું અમૂલ્ય ગણાય છે.

પૃથ્વી પર સોંધી પડેલાં પશ્ચિમ અમેરિકા અને ઉત્તર આફ્રિકામાં વસતી પ્રજામાંથી સંસ્કૃતિ પ્રસરી. આ સંસ્કૃતિ પામેલી પ્રજામાંથી ઇજિપ્ત, ઇરાન અને બેબિલોનની પ્રજાએ

સોનાની ખાણો ખોદવાની પહેલ કરી. ઈ.સ. ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વરસ પહેલાં થઈ ગયેલાં ઇજિપ્તનાં શત્રસાણીઓનાં સોનાનાં ધરણું એમની કબરોમાંથી જડી આવ્યો છે. આ પછી સ્પેન એવા બીજા દેશની પ્રજાએ આણે ખોદવા માંડી. તે પછી રોમના રાજ્યને વિસ્તાર વધવાથી એમની પાસે સોનાની ખાણોનો પ્રદેશ આવ્યો, એટલે ઈટલી પણ બહુ ધનવાન થયું. પંદરમા સદીમાં અમેરિકાની સોંધ થયા પછી યુરોપમાં સોનાની ખૂબ માંગતી થઈ ને ત્યાં લગભગ બસે વરસ સુધી સોનાની દેસમહેલ થઈ રહી આ પછી બ્લૂમી ખાણોમાંથી સોનું ખૂટ્યું, પણ એટલામાં રશિયાના સાઇબીરિયાના પ્રદેશમાંથી થોડું સોનું નીકળવાથી યુરોપની નહોતી લાલી ટકી.

૧૮મી સદીના અંતમાં અમેરિકાના કલિફોર્નિયા પ્રાંતમાં અને આસ્ટ્રેલિયામાં પુષ્કળ સોનું જડ્યું આથી નવી ખાણો સોધવા પાછળ લોકરૂઠિ નજીક થઈ, અને પશ્ચિમી મેક્સિકો તથા નેવાડામાંથી સોનું હાથ લાગ્યું પણ ખૂં ને સ્થિતિ ક્યાર અમેરિકામાં થઈ તે જ સ્થિતિ આસ્ટ્રેલિયામાં થઈ. ઇ.સ. ૧૮૫૧માં ત્યાં એટલા પરદેશીઓ જતા લાગ્યા કે વરસે વચરના ને ઉત્પાદ એ રાની પ્રદેશમાં ત્યાં પહેલાં માત્ર કાંઠાર ને નંગલો કુતરાઓ જ વસતા હતા ત્યાં સોનાની સોધાએ આવેલા લોકોથી સંદેહો વસી ગયાં.

ગયા સદીમાં આખી દુનિયામાં વપરાતું સોનું આસ્ટ્રેલિયા, ઉત્તર અમેરિકા તથા રશિયા એ વધુ દેશોમાંથી જ નીકળતું હતું પણ ૧૮૬૬માં અમેરિકા અને કોલોડાની વચ્ચેના યુક્કન પરચલમાં કલનદાઈ નામનો સોનાની રજકણોનો કાંઠો વાળો પ્રદેશ જડ્યો. આ પ્રદેશમાં જવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ નડતી. છતાં લોકોની ત્યાં જવા સાર એટલી પડાપડી થઈ રહી કે વાર વરસની અંદર તો દુનિયાના તુલાતુલા ભાગમાંથી ત્યાં લગભગ ૩૦૦૦ ખાણના માલિકો આવી પહેંચ્યા, અને તેમણે આ કિંમતી કાંઠો એટલી ઝડપથી માટી કે ઇ.સ. ૧૯૧૦ સુધીમાં તો ત્યાંનું સોનું ખવાસ થઈ ગયું!

આખા યુરોપની સંદી સુધી આફ્રિકાના ખજીજ પદાર્થની તપાસ લક્ષ્યરૂપે થઈ નહોતી, પણ આ તપાસ થવાની સાથે જ ત્યાં સોનાની ભાળ લાગી. પછી તો વરસોથી સીડી સળંગોને સોનું આપવા સાર પંકાતા ગોલ્ડ કોસ્ટ નામના પ્રદેશની પણ તપાસ થઈ અને તે પછી ફિલિપ આફ્રિકાના ટ્રાન્સવાલ પ્રદેશમાંથી સોનું કાઢવાના પ્રયત્ન થયા. ઇ.સ. ૧૮૮૭માં વિટવોટર રેલ્વે નામનો ૩૧ માઇલ લાંબો પ્રદેશ હાથ લાગ્યો. અહીંથી દર વરસે દુનિયાભરમાં મોટામાં મોટો સોનાનો જથ્થો નીકળે છે. આ જ સમયે પશ્ચિમ આસ્ટ્રેલિયામાં પણ કુલમારડી નામના પ્રદેશમાંથી સોનું મળવાની આશા બંધાઈ. અને આજે તો આખા આસ્ટ્રેલિયાના સોનાનો અરથો જથ્થો એ જગ્યાઓથી નીકળે છે.

એટી ગણતરી થઈ છે કે ઇ.સ. ૧૫૦૦ની સાલથી આજ

સોકોઈ ભંજીતા હશે. એ સંજ્ઞા ૦૦૧૧૪, એ શ્રી, ૧૧ અને ૧૨ નું અપખંડા લેખન છે. શ્રી ૧૧ ૪ શ્રી ૧૧ જુલુએ, શ્રી ૧૧ માંતે જુલુએ, શ્રી ૧૧ પ્રાંત જુલુએ, શ્રી ૧૧ પ્રાંત જુલુએ એમ ઉત્તરોત્તર જુલુનું ૩૫ આવવાનું, શ્રી ૧૧ પ્રાંત જુલુસનું આવવાનું દુકું ૩૫ ૦૦૧૧૪ થયું છે. ઉતાવળથી કે તરતમાં લખવા સાર આ ૩૫-૩૬ થઈ ગયું જણાય છે.

તેમાંની શ્રી.એ લક્ષ્મીસૂચક, શુભસૂચક કે માનનાયક સખ્દ છે, અને આ, રથને તો લક્ષ્મીસૂચક કે શુભસૂચક છે. ૦૦એ * (૧) કે * (૨)નું દુકું ૩૫ છે. તેની પાસેની, પહેલી પાણી એ દીર્ઘ ઈ (૧)ની ઉપરનો આદ્યું જ્યાં દુકે રંગે મઠ મઠ છે. બીજી પાણી ૧નું ઉપરનું આવડું જ્યાં દુકે રંગે મઠ મઠ છે; અને છેલ્લી પાણી ૧ને બદલે દહી પણ લખાય છે. ૪૨ એ જુલુસનું દુકું ૩૫—જુલુસ સખ્દને પહેલાં આદર છે.

સવા એ અનુકૂળ પત્રન અથવા અનુકૂળના અર્થમાં (સપાદન એક અને પાન-ઉપરથી થયેલું) વપરાય છે, તેનો આપણે 'હોય અથવા કાનું જોઈએ તેના કરતાં ચે વધારે' એવો યામ છે. વધારે સારા અથવા અમુકના અર્થમાં સવા સખ્દ બધામાં ૧ને બદલે વપરાય છે, એ તો ભણીતું છે. જેમકે સવાયું કામ કર્યું, વીસ અથવા કામ કર્યું, વીસ વાલ કામ થયું. સવાઈ થઈ બગેરે. વેપારીઓ બરવા તોજવામાં જોડેથી આંક જોડે છે ત્યારે પણ ૧ને બદલે કામ કહી કામ સચવા કે લાભ સચાવેા હશે છે. પ્રાંતમાં કે સિલકમાં કાંઈ પણ ન હોય, ત્યારે ૦ અપશુકન ગણી ન માંડતાં તેને બદલે વેપારીઓ ૦)ના દોકડા મઠે છે. (પણ તે હિસાબમાં ન ગણવાં સરવાળામાં ૦ તરીકે જ અણાય છે.)

'૪' એ પ્રાંત જુલુસનું દુકું ૩૫ છે. એ 'જુલુસ', 'પ્રાંત', '૨કમ', 'સિલક', 'ગામી પ્રાંત', વગેરેને બદલે વપરાઈ દુકામાં દુકું ૩૫ છે. દહી પણ એ 'પ્રાંત જુલુસ' એ જે સખ્દોમાંથી એક જ સખ્દને વચસતે 'પ્રાંત' કે 'પ્રાંત' અથવા 'જુલુસ' સખ્દ બોલવા તથા લખવામાં વપરાય છે. એ પ્રાંત અથવા પ્રાંતનો અર્થ છેકાનું, અંતનું, સીમાનું વગેરે થાય છે; અને તેથી હિસાબને આપમે રહેલી 'ગામી સિલક' તે 'પ્રાંત જુલુસ' લખાય છે. અને આગણ દિવસના આખરની પ્રાંત જુલુસ બીજા દિવસના મેળના માર્ગમાં પણ લખાતી હોઈ ત્યાં જેનો તે આંકડો પ્રાંત જુલુસ તરીકે લખાય છે.

૦૦૭માળ

ફેટલેક રથને ૦૦૧૧૪ ને બદલે ૦૦૭માળ લખાય છે, જેમાંના ૦૦ તથા ૪ સંજોગની હકીકત તો ઉપર આવી ગઈ છે. તેને માટે એક બીજી કક્ષના એવી પણ છે કે ૦૦ એ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું દુકું ૩૫ છે.

એપાક, કામેળા, હાંડીઓ, ખાવાં વગેરે વર ૭૭૧ લખવાનો વિવાજ મૂળ મેવાડ-માડવાડનો છે. ને નેપરીઓ જુજરાતમાં વસ્યા એટલે તેમનો વિવાજ જુજરાતી વેપારીઓમાં પણ

દેખાદેખીની લખાણ થયો. હલરીપાટનું જે ચુદ્ધ-થયું, તેમાં માર્ચ મએત્રા રજપૂતોનો આંદાજ કાઢવા તેમના સરીર પરથી જનોઈ કતારી તેનું વચન કર્યું તો ૭૭૧ મણ થયું હતું. એટલે કે ૭૭૧ની સંજ્ઞા એ આ ઐતિહાસિક યનાવનું સ્મરણ થયું છે. એ આંકડો લખનાર એ પ્રમાણે લખી એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે જો મારે લખ્યું ન પાળું તો એ ચુદ્ધમાં કામ આવેલા અસંખ્ય શૂરવીરોની હત્યા જેટલું મને પાપ છે.

૭૭૧

૭૭૧નો બીજો એક અર્થ દોહડા પ્રમાણે અણાય છે: (૭) સસ મિત્ર નવ છોકરી, (૪) લક્ષ મોગણી હોય, (૧૦) સુખ દુઃખ દેખા કર્મની, (૧૧) રામ કરે સો હોય. આ દોહડામાં આપણે ૭૭૧નો સંકેતનો અર્થ એ છે કે દવા દાન રૂપી સુખો, છોકવા નહિ, બહેને તેની લક્ષ્મી ૪ ગણી વધતી હોય સુખદુઃખ રૂપી ૧૧ દેખા કર્મ પ્રમાણે આવ્યે નવ છે અને તે ૧૧ જે આના-રામ કરે તેમ થાય છે: (ધૈર્ય વાચન પરિકા) —વિદ્યારી

ટપાલની ટિકિટો

ટપાલની ટિકિટોનો સંગ્રહ કરનારાઓમાં નીચે જતાવેલો સંગ્રહના ચિત્ર વાળી ટિકિટ ખૂબ લોકપ્રિય હોય એ બનવા-જોય છે. યુ.એસ. એસ. આર. એટલેકે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોશીયલ રિસિયામાં ઇ.સ. ૧૯૨૯માં બરાએલા પહેલાં કોંગ્રેસ રસિયા સંગ્રહ સંપર્કિતના પ્રેક્ષ્ય વખતે, તેની યાદગીરી માટે રસિયન ટપાલખાતાએ બુદ્ધિભરી કિંમતની નીચલી એ ટિકિટોનો સેટ કાઢ્યો હતો. ન્યૂ દિલ્હીની યાદગીરીની ટિકિટોની માફક તે પણ શેઠા વખત મુખી જ આવુ રહી હતી.

ટપાલની ટિકિટ ઉપર સંગ્રહનું ચિત્ર પણ હેઠ શકે એ બીના ખાતેજ પ્રજામાં તો કદાચ નવાઈ રૂપ અણાય રસિયામાં પણ આજે તેની પસંદગતાના વખતમાં ત્યાંના કોરોનાં બસ્ટ તથા રસિયન સમ્યકચિત્રી વર્ગમાં જ ચિત્રો લખવામાં આવ્યાં, પણ હવે ત્યાં લોકસના થવા વડી ત્યાંની ટિકિટો ઉપર મંત્ર, જિહ્વ, સિપાઈ, બેનર કે કાદખાનામાં કામ કરતી કન્યા વગેરે કાગત્રાર લોકોમાં, તેમજ બુદ્ધાબુદ્ધ-સંપૂર્ણ પ્રક્રેઓમાં ચિત્રો આવેજવામાં આવે છે. જેના થેડા નમૂના સ.ચે જતાવ્યા છે.

લેનિનના અવસાન પછી રશિયન મંત્ર તરફથી તેનો શોક પ્રદર્શિત કરવા માટે રશિયન ટપાલખાતાએ કાળી બોર્ડર સાથેની લેનિનના ચિત્ર વાળી ટિકિટો કાઢી હતી. — સી. તેજપાસ

અંધારે છતી લેતો કૅમેરા

વિજ્ઞાનની છેલ્લી શોધ એ છે કે પોર અધકારમાં જે ચિત્ર હરણે એવો કૅમેરા બન્યો છે આવાં ચિત્રો લેવામાં ઇન્કારેજ નામે ભણીતાં અદ્વૈત પ્રકાશસિદ્ધાંતો ઉપયોગ થાય છે.

ન્યૂયૉર્કમાં ઇસ્ટર્મન કોલોની ડાયોનિસિયોસે લગભગ પચાસ સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનપ્રયોગના આ મંજવા હતા. તેમની સમક્ષ આ અજબ હિકમતનો પ્રયોગ બતાવવામાં આવ્યો હતો.

એકબીજાનાં મોં પછુ ન રુઝે એવા અંધારામાં આખી મંડળી બેઠી હતી એકલામાં ચાંપ દળાયાનો કચકારો થયો. કૅમેરાનો લેન્સ કચકાર્યાની તે નિશાની હતી એક સેકન્ડ વીતી અને બીજો અવાજ. બીજો ફેરોઆફ પડ્યો. પછર મિનિટ બાદ પ્લેટ ધોવાઇ અને તે પછી છાપ કાઢી રાહ ગેરી મંડળી આગળ ખાતી મારે રહી કરવામાં આવી. કચા મેરા અંધારે છતી લેવાએતી, છતાં છાપમાં આખી મંડળીના ફેરફારેજ જાણના અહેસા આબાદ રાખ પડયા હતા આ રહી તે છતી:

આખી છતીનો એક માત્ર પ્રકાર કે હવા સાથે બખતર સમવેત્રી એક એરડીમાં હતો. એમાં જ અક્ષ વાયોલેટ

ક્રીસ્ટો કબજ દર્શાવે; અને છતી પાડવાને વખતે આ અદ્વૈત ક્રીસ્ટો. ડોડવામાં આવતાં આખો એરડો અને છત એક અદ્વૈત પ્રકારથી છતારી રહેતાં કૅમેરાને પૂરતો વક મળી રહી હતી. સિદ્ધશરયા

ચેતુમાં ખાસ એવા લાયક તો બુદ્ધ બચવાનની સિંદશરયા છે. યોગી જમણા પડખા ઉપર પગ તાળીને સુઈ નવર અને કાણી જમીન પર રાખી જમણી હથેળી પર માથાનો આર રખે તથા કાળો હાથ કાળા પડખા અને સાયળ પર ઠાડેતો હોય ત્યારે એ આસનને સિંદશરયા કહે છે. સિંદશરયા વીરે. રક્ષણ અને અકષમિદાને માટે વિશેષ અનુકૂળ છે. અરધી સન એક પડખુ અને બાકીની રાત બીજી પડખુ. આત્ર ઠોક પછી તાણ સહન કરવાની તાકાત હોતી એકબે.

ચેતુ રાહરની બહાર બેઠેરા વચ્ચે આ બબ્બમનોદર મૂર્તિ સુતેલી છે. આને લેરાકાયા કહે છે. લગભગ સાડા ત્રણસો ફૂટ લાંબા અને આઠેક ફૂટ પહોળા. એટલા પર એટલી જ લાંબી બુદ્ધ બચવાનની મૂર્તિ વિરાજેલી છે. આજી મોટી મૂર્તિ હુનિયામાં બીજી હરી કે નહિ તે આપણે જાણતા નથી; પણ એની વિરાજતા એ જ એની વિશેષતા નથી. પ્રવંડ મૂર્તિઓ ધણીવાર કંઠગી દેવાં છે. આ મૂર્તિમાં તો એનું અંતરસોધવ અને મુખમુદ્રા પરતું માર્દવકુળ દિમલ એ જ વિશેષ ક્વાન પેય છે. મૂર્તિના પગનાં તળિયાં નાનાં જાળકાયા જેવા પાટસ રંગનાં છે. — દ. બા. કાલેલર

કૌમારસંસ્કારના એ પ્રકાર

આખણે અહીં જેમ સાક્ષ્યોને દીસે અમુક કુમારને થયો એટલે જનોઇ લઇને કિજ બને છે તેમ પ્રકારેસો બીજા જાળક સંસ્કાર લઇ મધમ પુત્રી-એટલે સંવાસરી-થાવ છે. આખણે ત્યાં જેમ ઠોકાને પાસુવાવી દેવાની પોતાની ફીજ છે એમ માળાવ સગલે છે, તેમ બીજા સામાજિક આદર્શ નહીં ફરે છે કે દીકરાને નિર્વાણને એટલે કે ત્યાગવેરાગ્યનો રસો બતાવવો એ માળાવની સુખ્ય ફીજ છે. બેઠેરા પુત્રી થઇને નિલકથવન ફરે છે પછી એને મોક્ષધર્મ પર કબ્જા દંડ થાવ તો એ કાપમનો પુત્રી થઇ ભવ છે, નહિતો સ્વેચ્છાથી શુદ્ધધર્મ સ્વીકારે છે. પરાણાવવાની જગાળદારી માળાવની નથી. માળાવે તો પ્રમેનો ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ દીકરાને બતાવી દીધો.

આખણે ત્યાંના સામાજિક આદર્શ નુકો છે જનાનુક્રતિક શુદ્ધધર્મમાં દીકરાએને દાખલ કરવાની ફીજ માળાવની ગળાવ છે. એનો ઇનકાર કરી નેહિક શ્રદ્ધથર્થ લેતું અજગ શુદ્ધધર્મમાંથી બહાર નીકળી સંવાસ લેવો એ તે તે ભવિતના સંકલ્પ અને પુકપર્થ પર ઠોડવામાં આવે છે કાપમગ્ધાર્થ ગણેરુ. જેવા અવિકાર તેનું સ્થાન માણસ લેશે અધિકાર વગર સંવાસની દીક્ષા આપવી એ તો અધઃપાતને નેવદરા જેવું છે. એકાર પચતું જર્વા પતી પાલા ફીજ જ નહિ એમાં અવિવકાનિ છે, બધે ધીમે થાલો, પણ પાછી પાની ન કંડો.

અસંખ્ય લોકો જે રસ્તે નથી જઈ શકેતા તે રસ્તાની દીક્ષા આપતી એમાં વધારેતા કેટલી? અને દર્શિયો અંતિમ હોદ્દા એક જ છે; અનેમાં વલ્લે છે; છતાં કેટલો મોટો ભેદ! (શ્રી દ.બા. કાલેલકરના 'અહરેશનો પ્રવાસ' નામના પુસ્તકમાંથી)

કુમુદીન

ધણી બનાવેલા ને ધંધામાં રળરનો ઉપયોગ વધી પડ્યો ત્યારથી રસાયણીઓ મેઘ મિશ્રણથી રળર ઉત્પન્ન કરવા મથી રહ્યા હતા. દોમસ એકીસને ગોઠડન રોડ નામનો રોપ રળર મેળવવાને એક બહુ ગઢતવનું સાધન માનું હતું. પણ હંદુધર્મીને તો કાલસો, કળીચૂનો, મીઠું અને પાણીમાંથી જ નાનેલ નવું રસાયણી રળર જ છે. તેની બનાવટ મેંથી પડતી નથી અને અંદેજારા કુદરતી રળર જેવું જ તે લાગે છે; એટલું જ નહિ પણ એકસ કિલ્લોમાંથી તપાસતાં તેનાં રસકણો વધારે ઘટ છે એવું જણાયું છે. પાણીની હવા, એજ અને બીજાં રસાયણો સામે તે વધારે ટકાવ કરે છે. વધી મેંધક વચર તે માત્ર ગરમીની જ પાડું થઈ શકે છે અને ધીમેધીમે સખત બને છે. તેના ટકાવણીના શુલ્કથી રળર કરતાં જે તેના ઉપયોગમાં તે વધી ન્થે.

વાંચી બતાવનારૂં ચંચ

અમેરિકાની દેશીઓ કોરોરેશને આ ચંચ ચાલુ કર્યું છે. કોઈપણ એક પૂણું નવલકથાનું પુસ્તક ગ્રીસ ફીટની ભાલની દિશ્ય ઉપર જતાંથી લેવામાં આવે છે. નાટક ૧૫ ફૂટની દિશ્ય ઉપર સમાઈ ન્થ છે અને ગાયન માત્ર ત્રણ ફીટ ઉપર જ લઈ શકાય છે. દિશ્ય વચ્ચની બટન દાખો એટલે ચંચનું વાચન શરૂ થાય છે. એમણે પ્રકણો સાંભળી બીજા દિવસ પર મુલતથી રાખડું હોય તો બંધ રાખી શકાય છે અને બીજે દિવસે મૂકું હોય ત્યાંથી ફરી સાંધી શકાય છે. વાંચનાર ચંચ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ધીમે અથવા ઝડપે ચાલે છે. હિંદના કથામંદો માણુમંદો અને કીર્તનકારો! તમારા ધંધા સંભાળજો!

ચાર હાથ લાંબો ઉંદરદો

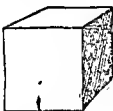
દક્ષિણ અમેરિકાની આરિનોકો અને એમેઝોન નદી કાંઠામાં આગણાં (Swamps)માં કેપીળારા નામની ઉંદરદાની એક નત થાય છે. તે ચાર ફૂટ લેન્ગાઈ અને ત્રણ ફીટ બડાઈ સુધી વંધી શકે છે. તે પાણીમાં જ નિવાસ રાખે છે. તેના પખને બતક જેવી પહેાળી ફૂલા હોય છે અને નળ ડાળવાળા આકારના હોય છે. આથી તે તરી પણ શકે અને કીચડમાં પણ ફરી શકે છે. તે પૂંડા વિતાડું, અણીદાર બડા વાળવાળું પણ નરમ સ્વભાવનું જાણીતતરં અને નાના રોષા પર જીવન શુભરડું વિચિત્ર પ્રાણી છે. પછી વાર બીજીચ્છાઓમાં પણ તે દેશડો પાડી આવે છે. તે નાનાંચનાં ટોળાંમાં ઊંછી પહેરાટ કરતાં ફરે છે. કાઇ બૂખીયો ગચર કે જીગ્યાર (અમેરિકાને દીપડો) તેના બક્ષ રોષાના જ કરતા હોય છે. દીપડાથી નારસીને તે પાણીમાં ધરે છે. આવે વખતે છળીતાર માદાઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓને પીડ પર ગડાવી તરી લખે છે. જંગલી વનનાંશો કેપીળારાનું ભોજન બહુ માણે છે.

નવું કુમાર વાચન

પચાસ વર્ષ પછી લે. સમનાંરણણ નાગરદાસ પાઠક; પ્રકાશક પ્રસ્થાન કાર્યાલય આગદાવાદ; અહિંસાનો વિજય આલેખતી ચરધો સદી પછીના સમયની રસમય વાર્તા: કિં. ૧-૦-૦. **ગુરુનું કમળ** બેસમાં લખાયેલા મહાત્માજી વિવેના પ્રસારિતલેખો; સંપાદક: જીવજીલાલ ક. આંખાનેરિયા; પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય આગદાવાદ ૦-૩-૦. **હરોનિકા** કવિ ચરદેશરક ખજારદારનું વર્તચિત્ત અને જીવનદર્શનનું મીઠું ખંડકાવ્ય; પ્રકાશક: કવિ મોતે, એજમોર મદાસ ૩-૦-૦. **સંસારલીલા 'સાહિત્ય'** માર્કિસ્ના તંત્રીશ્રી મનુભાઈ કાંઠાવાળાએ 'નારદ'ના ઉપનામથી લખેલી ફૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રકાશક: પૂંજલાલ અગરાન પરિષ, વઢવાણ સીડી; ૩-૦-૦. **કુંતી** અંધારી અને દોહુ-અશ્વત્થામા નાનામાહર્તાં લખેલાં, નણીતાં મહાભારતમાં પાત્રોની માળાના મણકા ૭-૮ પ્રકારક: શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર બાવનગર; દેશના ૦-૫-૦. **ચિતાતા અંધારા** સોરાષ્ટ્રમાં આપતી અવસ્થેક મેધાણીની લોકત્રિય ફૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રકાશક: સોરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર રાણપુર; ૦-૪-૦. **ઐથ અને ઐથકાર** પુસ્તક બીલું ૧૯૩૧ના વર્ષ દરમ્યાન પ્રકાશિત ગ્રંથો અને લેખોના પરિચય તથા સિંહાવલોકન સાથે વિદ્યમાન ગ્રંથકારોની ચરિતાવલિ અને ગ્રંથપ્રમાણને લગતી ઉપયોગી માહિતીઓ સંધેરું પુસ્તક; પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સૌસાયટી અમદાવાદ; ૧-૦-૦. **આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ** પદ્મેશ્વરી આજ સુધીના ગુજરાતી કવિઓની શૈલિ પર વિવેચન સાથે નમૂનાની કૃતિઓનું શ્રી બલવંતરાય ક. કાકોરે કૈવંડું સંકલન પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; કિ. ૧-૦-૦. **આરોગ્યના પ્રદેશ** 'મધ્યયુગીન રાજદરબારના લેખાસમાં સજેશી વેદકથા સ્વચાળની વાર્તા; પ્રકાશક ઉપરપ્રમાણે; ૦-૮-૦. **ગુહરોપિકા** પુસ્તક ૧ તથા ૨ લેખકોવિદ્યાબેન રમણભાઈ બીલકંડ વધા સી. પ્રેમશીલા મહેતા; પ્રકાશક: ડા. જ્યેષ્ઠ એચજી એન્ડ સન્સ રાજકોટ; મુદ્રાં વિજ્ઞાન ને વ્યવસ્થા ઉપર ક્યાઓ માટે લખાયેલાં પુસ્તકો. છુટાં ફૂલ નાની ૧૧ બાજવાર્તાઓનો સંગ્રહ. લેખક તથા પ્રકાશક: હીરાલાલ લક્ષ્મીરામ દવે, શ્રીકાંડા નાની હામામ, અમદાવાદ ૦-૩-૦. **દિવ્યચક્ર** સ્વાતંત્ર્યયુગને ઉપજાળે ધડાતા આત્મા નવા ગુજરાતની નવલકથા. લેખક રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ.એ.; પ્રકાશક: મૂલસંકર સોમનાથ બટ, નંદુમવન, રાવપુરા, વડોદરા; શ. ૨-૮-૦. **પરિમલ** ઉદાત મનોમાલ પ્રકટાવતા બાલસાહિત્યનો સંગ્રહ કરનાર ઇન્દ્રપ્રસાદ કાદ અને મણિલાલ કાકર; પ્રકાશક: નરવરલાલ દવે, રૂપા પ્રકાશન મંદિર, આમુંદ; વેચનાર: પુસ્તકાલય સ. સ. મેંડળ સિ. વડોદરા; ૦-૫-૦. **આકાશદર્શન** માર્સેગાસના આકાશના નકશાઓ સાથે સરળ બાધામાં આકાશી સૂર્યનું ગણિતખંધી દર્શન કરાવનાર હર્ષેશભી પુસ્તક; લેખક: ભોળીલાલ કેશવલાલ પટવા; પ્રકાશક: એસ. બી. સાહની દં. પાનકેર નાકા, અમદાવાદ; ૦-૮-૦.

મૂ નામના એક ધનવાન આરમે મરતી વેળા પોતાના મિત્ર અબ્બાસને બલામખુ કરેલી કે મારી બધી દોલત આ પરાસમાં બરી છે તે આખા દેશમાં સોધી સંતોષી ને મુખી માણસ દોલત તેને યોધીને આપણે તે મુખ્ય અબ્બાસે મામેમામ ખબર મોકલવાથી એટલાં શંખ્યાબંધ માણસો કો નાંરસે એવા આવવા માંડ્યાં કે તેમાંથી મદામુસીબતે બાર મહિને એક માણસ પસંદ થયેા. તેને વારસો સોંપવા. એક મોટા મેદાનમાં કુલ્લસબંધી લોકોનાં ટેળાંની વચ્ચે પેલો પરાસે કબાલતાં અંદર મોટા પથરા બેઠેલા નીકળ્યા; અને પરાસના દંડણુ-

ની અંદરની બાજુ મોટા અસરે લખ્યું હતું: 'તે જે ખરેખરે સંતોષી ને મુખી હોત તે મારા વારસાની ઇચ્છા ન કરે.'

ફુગિયાભરના ચકળી નાણાંનું સોનું ગણીને ઢાળ્યું હોય તો તેમાંથી એકઠીસ એકઠીસ ફૂટની બાજુઓ વાળો એવડો નંગી નક્કર થન બને કે તેને પડમે સાડાપાંચ ફૂટની ઢાંચાઈવાળો માણસ બેઠો રાખ્યો. હોય તો કપરની આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વેંતિયો જણાય.

અને કાળી રાખ: સ્વાઈડું નાનું વંચાક-રીશયું: આકડાનું ફેલ: છાશ પચાવવાનું લાકડાનું સાધન.

પૂગીના છેક દિનીવારે બ યુમ વેગીના આ મર્યાદ કાચળાનું અરિથપિંજર દિમાલપની સિવાલિક પર્વતમાગાની એખડા-માથી ૧૯૨૩માં હંઠ દબરો દુકાડા રૂપે ડી. બાર્નમ બ્રાઉન નામના અમેરિકનને મળી આવેલું. તેની ઢાલ ૭ ફૂટ ૪ ઇંચ લાંબી, ૫ ફૂટ પહોળી અને ત્રણ ફૂટ ઊંચી તાંસળે છે. આ જળચર જ્યારે છવતો દરો ત્યારે એક ટન ઉપર વજનમાં દરો!

સહી લોકો વીંધી, બદન વગેરે કપર હીરો લેવો બેસાડે છે: ચપડી બાલુ અંદર અને અણી બહાર રાખે છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં મેર પર્વતની તળેટીમાં અરવાની અસપાંસ વસની મસાઈ નામની જંગલી લાંબક કોગમાં એક મહીનથીએ રિવાજ છે કે સિંહને શિકાર કરનારને જ મસાઈ કુમારી પરણે.

'કરવા જવાની લાકડીને અર્થ શો?'
'પરડા માણસનો રોમ; જુવાન માણસની નળખાઈ.'

દબમત કરતાં શીખવે દો તો રાત્ર આતથી સરળેભવજે બંને રીતે અસી ફેરવાની રેખ પાડેલો નદિ; એથી મોં મુંડાણ થયે, પણ આંખો ખેંચાઈ થયે અને વાગની ઊંચવાની સહિ વધરો, જે પરિણામે મુકસાનકારક છે.

જંજુડીનાં, પાન, પાકાં કેળાં અથવા કુંચી વાળીને તેની ઉપર વીંચના ડંખ પર બાંધવાથી વીંચીનું એર ફતેરે છે.

કાંઈ પણ રકમને એની એ રકમ વંડે એક તાર અથવા બે તાર ગુપ્તીએ તો ગુપ્તાકારના આંકડાએનો સરવાળો કરી પણ રમ આવવાનો નદિ.

માનવજીવનના ઇતિહાસમાં પરિવર્તન-કારી કેટલાક મહાપ્રયોગો: (૧) કદાચની સામે પોતાનો માર્ગ કરના માણસે પ્રથમ દક્ષિણની રોધક કરી: (૨) બારી પ્રેમ માટે જાનપાસેલો મુખી જવા લેખનમાની રોધક કરી: (૩) ભજવાન છુદે ધર્મચક્ર પરિવર્તન કર્યું: (૪) મદમગદ પપગળર સાહેબે મજાથી હિજરન કરી, ને હરિભામ ધર્મની સરજાન થઈ: (૫) જ્ઞાનપ્રચારના મંદાસાધન મુદ્દલુકાગની રોધક: (૬) હોલેગરો મહાન દરિયાઈ સફર ખેડી અમેરિકા રોડ્યો અને મહાસાગરોની સફરનો માનવત્વત આરે આરંભ કર્યો.

વિધાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અન્યથા જેવું પોષણ મળે છે નાનાં-મોટાં, માંદાં-સા.જાં, નબળાં-સખળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌકિર્દીઓનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરી જીવન ઝંડુ

મહારસાયન

રસસિંદુર, આલક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજા દીપન, પાચન, તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું શુદ્ધોક્ષિત શુભાક્ષિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક આટણુ

તેનું નિયમિત સેવન લાંબું આયુષ્ય તથા સ્વસ્થી રમણશક્તિ આપી શરીરમાં જલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે

કિંમત

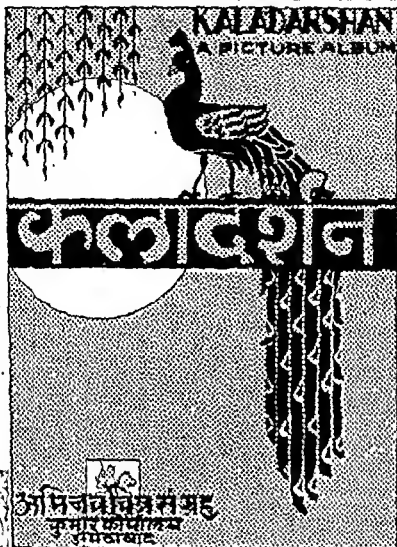
૫૦ રતલના પાઉનો રૂ. ૧૫
અથવા રતલના પાઉના રૂ. ૨૫
એક રતલના પાઉના રૂ. ૫)

કારખાનું:
સવાલીરાડ
મુંગાઈ-૧૪

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.
અમદાવાદનાં એજન્ટ-ભોળીલાલ અધસે. ગાંધીરાડ

કુકાન:
જૂની મદાજનવાડી
મુંગાઈ-૨

ઓફિસ આપની વખતે, બદલે ખજાર 'કુમાર'માં વાંચી લેવી એટલું જણાવ્યો.

ગુજરાતની ચિત્રકલાનો પ્રતિનિધિ-સંગ્રહ

અભિનવ ચિત્ર
કુ. દેસાઈ
અભિનવ ચિત્ર
કુ. દેસાઈ

અ. ૨૧૧૧ બર

એ સાન ચિત્રકારોનાં, ૧૦૪૧૧ ઈસવી માપના વિવિધરંગી માઉન્ટ

ઉપર ચોરસ દસ ચુનાં પૃષ્ઠરંગી ચિત્રોનો અભિનવ સંગ્રહ

વરના રાણગાર માટે, ચિત્રો-ચાંદીઓને બે આપવા માટે, ઈનામ કેલદારી માટે મધુરી કલાસોરો

દિ. પ્રથ. ૫૧ ૧-૪-૦૦ રાજુ ૧-૮-૦૦ રાજ. રાજી શરદા ૦-૧-૦૦

કુમાર કીર્તિદાસ ૨૭૦૦ રાજા પુર અમદાવાદ

મુંબઈના બેંગલોર આર. આર. ચોની કંપની લુચોલસે અને રાજા અર્ધસે દેવોદાસી રાજસે પ્રિ. ચેસ રાજી

६१३७७/८८८

कुमार

६६
भा. व्यं. ६

आवती कालना नागरिकानुं भासिष्ट
नेमी निविष्टे नाग

આગફા “આઈસોકોમ” ફિલ્મ
તમારા લેન્સને ત્રણગણો
ઝડપી બનાવે છે—

તમારા કેમેરાના લેન્સની ચાલુ શક્તિને ત્રણગણી વધારવાના ઉદ્દેશથી આગફા “આઈસોકોમ” ફિલ્મ ખાસ બનાવવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે ૭૫ના લેન્સવાળા કેમેરા પર ૨૮-૨૫ ફિલ્મ વડે અમુકે ચિત્રો લેવા માટે દાર્બી એક્સપોઝર ૪ આપવું જોઈએ; પણ એ ૪ કેમેરા પર આગફા “આઈસોકોમ” ફિલ્મ વાપરે તો ૬-૨૮-૨૫નિયમ એક્સપોઝરથી એનું એ ચિત્ર તમે લઈ શકો. આગફા “આઈસોકોમ” પ્રકાર સામે એડ્વર્ટીસેન્સિવ છે કે તે એકેએક રંગને પરસ્પરના સરખા પ્રમાણમાં સંપૂર્ણપણે રંગુ કરે છે અને વળી તેમાં એવર એક્સપોઝર કે ઓવર-એક્સપોઝર ચિત્રો લેવાવાનો ખીસકુલ ભય રહેતો નથી. “આઈસોકોમ” ફિલ્મ ઉપર અતિશય ત્રીણ-ચેત્ર હોવાથી તમને તે એન્ટાર્ક્ટિકેન્ડ પણ ઘણાં સારાં આપી શકે છે.

સારા કે ઝાંખા કાર્બોન પ્રકારમાં, તડકાવાળા કે વાદળાંવાળા ગમે તે દિવસે, સવારે વહેલાં કે મોડી સંખાએ આહો તે સમયે, ઉત્તમ ચિત્રો લેવા હોય તો તમારે આગફા “આઈસોકોમ” ફિલ્મ ૪ વાપરવી જોઈએ. પીળી પટ્ટીવાળું બુંદ અને કેસરી રંગનું આગફા પોર્ટ માથાને—તમા વેપારીઓ હવે લેવે છે.

“આઈસોકોમ ફિલ્મ”

મફત પ્રોસેસર માટે લખો:

આ ગ ફા ફો ટો કે પ ની

મુંબઈ

કલકત્તા

દિલ્લી

મદ્રાસ

પો.બો. ૪૪૮

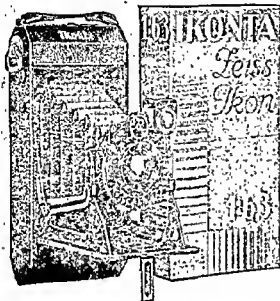
પો.બો. ૬૦૩૦

પો.બો. ૧૩૩

પો.બો. ૩૨૬

**ZEISS
IKON**

આપમેળે ખડો થતો
અ જ બ ક મે રા

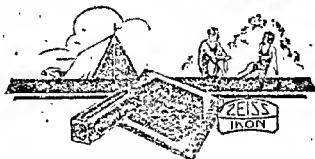
ખાત દાખો કે
કમેશ ઉવડ્યો જ છે,
આંખ દાખો કે તરત
છળી પડી જ છે.

ઝૂંપરૂં અને ટૂંપરૂં એવી બે
સાઈઝમાં—નોવરંડુ અથવા
ટેચાર ૪૫ લેન્સ સાથે

મધ્ય લઘુતા ફોટોગ્રાફિક
ડિલરે ખાસેથી મળે છે.

Eisenberger

હિંદુસ્તાન આખામાં સર્વોત્તમ પ્લેટો
મૂળ તથા કિંમતો મારે નીચેને ડેકાળે લખો:

એડેર દત્ત એન્ડ કંપની લિ.

હિંદુસ્તાન અને બંરમાના એકલા આગતિયાઃ એક્સચેન્જ બિલ્ડિંગ બેલાર્ડ એસ્ટેટ મુંબાઈ-૧
અ થ વા જ થ જ લા જી તા મો દા ફો દો આ ફિ ક ડી લ શે

કોટા	ચિત્રકાર • કૃષ્ણલાલ બટ	નિરંજી મુખચિત્ર
વિશ્વતોમુખી (કાવ્ય)	ઉમાસંકર જોરી	૮૧
ગિર્મલાસ		૮૨
ફોટોગ્રાફી દરીફાઇનું પરિજ્ઞાન		૮૩
ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકાર	દેવાસીકર ઓ. સોમપુરા	૮૪
સાચા સાદસની શોધમાં	શામળ લવણ આલગિયા	૮૬
કૃષ્ણલાલજીવન	ચિત્રકાર • રસિકલાલ ન. પરીખ	૮૮
ફોટોગ્રાફી દરીફાઇનું પરિજ્ઞાન (ફોટો-એટ)		૮૯
૨૯ (કાવ્ય)	રતિલાલ શુક્લ	૯૦
તાંબુ	'મોડી'	૯૦
સરોક (કાવ્ય)	રતિલાલ શુક્લ	૯૩
સોદરે ક્યાં છે ?	મણુલાલ ગાંધી	૯૪
સ્વપ્નસંન (કાવ્ય)	મુન્દરામ	૯૬
માનસિક નોંધ		૯૭
બુલબુલ	તનમુખ વાદ	૯૯
અજયવૈના (કાવ્ય)	પ્રામુસંકર જગદેવન બપેકા	૧૦૪
પત્રવિચાર	'વસંતરાસી'	૧૦૬
દેવોનું મળ્યું	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧૦૭
સીંઘ પર ને સસલું (વાતી) બાળવિઆન	દેવી કલાલ	૧૦૮
લેન (કાવ્ય)	" મુન્દરામ	૧૦૮
"	"	૧૦૯
મર્મા મૂલ ગંધકુદિ વિદ્યાની સ્થાપના ને. જોરી		૧૧૦
માણુવાનો કીમિયો	શા. ત્રિ. ગાંધી	૧૧૧
લા		૧૧૩
રી		૧૧૪
પાનું		૧૨૦

સંવિધકર સત્ત્વ; સુદૃઢ-અકલ્પક બહુમાઈ સત્ત્વ,
: પ્રિન્ડરી-કુમાર કાર્યલય, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ.

ચેતવણી

'કુમાર'માં પ્રગટ થતા કોષપણુ લખાણુ, ચિત્ર કે ફોટોગ્રાફો ઉપયોગ કૌપીરાઈતી રૂએ તંત્રીની પરવાનગી વિના કોષથી ચઢી શકે નહિ. તેમ કરનાર તેને માટે જવાબદાર તથા જોખમદાર ગણાશે.

લખાજમ વસંતરા શ. ૬: પરદેશના શ. ૭-૮-૯૦ કે ૧૨ શિ. મુંબાઈના એજન્ટ: સી. જનનાદાસની કે. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; તથા આર. આર. શેઠની કંપની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨ જાહેર ખર્ચ માટેનાં મુંબાઈ ખાતેના સોલ એજન્ટ મેસર્સ સવળ બ્રંચર્સ, મૂળજ નેડા જિલ્લિંગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

ફોટોગ્રાફીના અભ્યાસીઓને

ઉપયોગી

બહુતા ઊંચા મેકેનોના મધી લાતના

કેમિકાઓ

લેન્સીય

એસેસરીય

એટ

પેપર્સ

દવાઓ, ફિક્સસ, પુસ્તકો અને બીજાં
મધ્યાં સાદિયા તેમજ સત્તાઈ મેળવવાનું
સસ્તું—એક—રથળ

રાવળ પ્રધર્સ

મૂળજ નેડા જિલ્લિંગ અદાનંદ શેઠ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ તથા વિલે પારલે
મુંબાઈ-૨ મુંબાઈ

આટલું સાદું રાખો

કે આજ દસ વર્ષથી શરૂઆતી સાદિયામાં
અનેરી બાળ પાઠ્ય સંપાદનમુંદર માસિક તે.

‘નવચેતન’

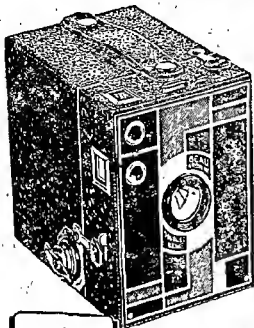
જેમાં દર માસે

‘કુમાર’ના કદ લેખકો ૮૪ પાનાનું લાવન, ત્રીસ
ચિત્રો, મુંદર પૃષ્ઠ ને કળામયુ ત્રિરંજી મુખચિત્ર
અપાવ છે. ઉપરાંત; જ્ઞાન ને માદિતી વધારનારા
ઉપયોગી લેખો, જેમ જગતી સૌવેકલાઓ, આત્મા-
ના નીતાર સમી હૃદયસ્પર્શી કલાજીઓ ને ભાવ-
લીનો કાવ્યો, અનુભવની આસરી સર્મા મળાસ-
વર્ણનો અપાવ છે.

‘કુમાર’ વાંચતા દરેક કુમારના વાલીઓ
‘નવચેતન’ નરર વાંચનું લેખો.

વાર્ષિક શ. ૬૫૦ હિંદ બહાર શ. ૭૫૦
છુટક નકલો શ. ૭૫૦

‘નવચેતન’ એડિસ, ૧૦, પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

નવા...

ભભકભર્યા
રંગવાળા

“બો પ્રાઉની”

નવો
ડબલ લેન્સ
નવું શટર
નવો ફેમાલ
નવો ગ્રોપ
નાનકડો

આ નવા ‘બો પ્રાઉની’ એવો નાનકડો સ્ફૂર્તિવાળો કમેરા તમે કદિ જોયો નહિ હોય. સામાન્ય પ્રાઉની કરતાં તે કદમાં નાનો છે, પણ તેનો લેન્સ-કાચ-અડિયાતો છે, તેનું શટર પણ નવું છે, અને તેનો ફેમાલ પણ રૂઆબવાળો છે.

તેના કેમ્સના બે રંગની બે જુદીજુદી છાયાઓ આપે એવી રીતે ધાતુને કોરીને બનાવેલો ને ઊંચા પોલિશ કરેલા નિકલથી જરેલો તેનો આગલો ભાગ થાહું ઉઠાવદાર છે, અને બાકીનો ભાગ દરિયાકીણી ભાત થાહતા એવા ખાસ ગ્રેનિ ક્રિનિશવાળો છે કે તેની આ બે છાયાઓ થાહું મગ્રાનો રંગમેળ બનાવે છે.

આ અમકલચર્ચા નાના કમેરાની ખાસ ખુબી તો તેનો ડબલ લેન્સ અને એક જ વખત બીકાતું નવા પ્રકારનું શટર છે, જે તમને અગાઉ કરતાં ઘણું સારું ચિત્રો લેવામાં મદદરૂપ થઈ પડશે.

કેમ્સનો માલ વેચનારા તમારી નજીકના કોઈ પણ વેપારીને ત્યાં જઈને આ ભાસપ્રદાર ‘બો પ્રાઉની’ જોતો. જે વખતની ફિલ્મો રાખી શકે તેના કેમ્સ સાથે.
કિંમત રૂ. ૧૯-૪-૦; કેમ્સ વિના રૂ. ૧૪-૪-૦

કોડાક
લિમિટેડ
(ઈન્ડિયાન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ કંપની)
કોડાક હાઉસ
હોર્નબી રોડ
મુંબઈ-૧
•
શાખાઓ:
કલકત્તા
લાહોર
મદ્રાસ

Voigtlander CAMERAS & LENSES

ફાઈકલેન્ડર લેન્સીઝ અને ફોટોગ્રાફિક સાધનો

ઈ.સ. ૧૭૫૬ થી ૧૮૩૧ સુધીનાં ૧૭૫ વર્ષના વિશાળ
જર્મન અનુભવ અને વૈજ્ઞાનિક શોધનાં પરિણામ કૃપ છે.

ઈ.સ. ૧૮૪૦માં અદ્ભુત પેટન્ટવાલ લેન્સ F/૩.૭ની શોધ
કરી ફોટોગ્રાફિક સાધનોમાં કિંમતી ઉમેરો કર્યો ઉપરાંત

ફાઈકલેન્ડર F/૬.૩ ફોલીનીયર ડબલ F/૬.૩ સ્કોપાર F/૪.૫ હેલીયાર F/૪.૫ અને F/૩.૫
સુનીવર્સલ હેલીયાર F/૪.૫ અને હેલીગ્રા રટીએટ F/૨.૫ લેન્સ બનાવ્યા છે.

શિખાઉ તેમજ અનુભવી ધંધાદારીઓને લઘ્ય કલાત્મક કૃતિઓ સર્જવામાં ફાઈકલેન્ડર સાધનોએ
અગ્રેડ મદદ આપી છે. અણધાર્યાં ઉત્તમ કામ તૈયાર કરવામાં આ સાધનો બેનમૂન
છે. ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ફાઈકલેન્ડર બનાવટો ખુબતારા જેવી છે. નાનાં મોટાં ચિત્રો આપે
તેવા સંખ્યાબંધ જાતના રેલફિન્ડ અને પ્લોટ-ફિન્ડમેન્ટ કેમેરાઓ, ન્યુ મેગ્નીફાયર્સ, થ્રો
ફિટર્સ અને વિવિધ જાતના લેન્સીઝ શિખાઉ તેમજ ધંધાદારીઓને બેઠેલી ફોટો આપાવે છે.

આ સાધનોની સંપૂર્ણ વિગતવાર માહિતીવાળા
સચિત્ર કેટલોગ અને પ્રાઇસલિસ્ટ માટે લખો:

શેરીંગ-કાલ્પનમ (ઈન્ડિયા) લિ.

પુણે બિલ્ડિંગ હોલમાં રોડ નં. ૧૦૫ નં. ૧૮૩ મુંબઈ-૧

અથવા બધા જણો તા ફોટોગ્રાફિક સામાનના વહેવારીઓ

ଶ୍ରୀ ୧୩୩୩୩ - ୧୩୩୩୩
୧୩୩

(୧୩୩୩୩ ୧୩୩୩୩ ୧୩୩)

કુમાર

આવતી • કાલનાં • નાગરિકોનું • માનીતું • માસિક

કામળ

૧૯૮૮

વિશ્વતોમુખી

કવિભવિ-વંશદત્ત

હિમાલયે મસ્તકનાં ઉશીકાં !
ને બાહુ બીજે જલ ગંગ-સિંધુનાં !
અહોદ્રિશ્નું પગ એક પટેકવી,
અંખાં કહું દર્શન લાગ્યઈદુનાં.

વંદોળા હોઠે મરુભોમના ઉરે,
સ્મિતે શમાયું સ્વર-મંત્ર-કંપને;
ને વિન્ધ્યના શેલશ્રેણે વીધાઉ
તો યે હનું જાગૃત સ્વપ્નચિત્રને.

ને એ ક્ષણે તો લધુ માનવી મટી
ગાની રહું અપ્સ-વિરાટ-ચૈતના;
પ્રજાપત્તના ઉર-રંપેદ-તાને
શુભ રહું ઊર્મિલ એક-પ્રેરણા.

ઉકેલતો તારકશબ્દ પાશી
ને પ્રેમધારા વહું વિશ્વતોમુખી.

ઉમારાંકર જોષી

■ મહત્ત્વાકાંક્ષાની આંખોથી બાળકો ધણીવાર માત્ર સ્વાર્થસાધનાનું રૂપ ધરી કાઢે છે. તમે મોટા હોદ્દાની ઈચ્છા રાખી અભ્યાસ કરી રહ્યા હો, તમે મોટા વેપારી બનવા ખાતર ચારે તરફની બાબતો પીંધી નાખતા હો, અથવા તમે રસાયણી બની એકદમ શોધથી લખણ દોલતના માલિક બનવા માંગતા હો કે વર્તમાનપત્રોમાં અચકાર લેખો લખી દેશ કે માંડના એક નાકેદાર વિદ્વાન ગણાવા માંગતા હો ત્યારે તમે એને તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા તરીકે ગણાવો છો. હાલ તમને કંઈક અલભ્ય વસ્તુ કે અપ્રાપ્ય સ્થિતિની જાણના થઈ હોય તેને તમે મહત્ત્વાકાંક્ષા માની અંબેલો વેડી રહ્યા છો. એ વસ્તુ કે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તમે જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છો તેને તમે ત્યાગ અથવા આત્મહત્યા માનો છો. આવી જ માણસનું મન બૂલ ખનું બાળાય છે.

■ ધારેલી વસ્તુ કે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જ તમારા પ્રયાસો અને તપશ્ચર્યા મંદ પડી જાય છે, તમારી છવનજ્યોત કંઈ પડી ગઈ હોય છે. 'હવે શું?' ની મૂંઝવણ તમને ઝૂંઝાવતી દેખાય છે. મહત્ત્વાકાંક્ષાને અંતે આવી મનોરસા થઈ જાય ત્યારે નહીં સમજવું કે તમને મહત્ત્વાકાંક્ષા કરતાં બીજા જ કોઈ મોતારનિએ પ્રેર્યા હતા. આજે તમે જે મનોરથો યાદી રહ્યા છે, જેને માટે તમે અભ્યાસ કે સંકટ સહી રહ્યા છો તેની ફલપ્રાપ્તિ થતાં તમે કેવી છવનસ્થિતિ અનુભવશો તેનો વિચાર કરી શકો તો જ તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાનું રૂપ સ્પષ્ટ થાય, એટલી રાજ્યપત્રી, લક્ષ્મીવેંચ અથવા કીર્તિ.

રહિની પાછળ આ નિયમ મનને છે: બીજાને પણ લેખડું, મોટા થડું, ફલડું અને ફાલડું.

આમ યાચ એટલે વસંત જઈ, ક્રોધ જઈ, વર્ષા જઈ, શરદ જઈ યાનખર આવે છે.

પાનખરે પાનખરે વનસ્પતિ લાશ નય; મરણતોલ લામે. પણ તેની જ પાછળ ખસવ લાગતી વસંત આવે છે.

ખરી વસંત પાનખરમાં કુખાએડી છે. પાનખરથી કોઈ માણી બકડી જતો નથી. પણ તે જ વખતે પૂરી કાળજી રાખીને ખાતર પાણી નાખે છે.

મિજબાઈ

કંઈશ મેજથી બેસવામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા સામાજી જતી કે પાર પડી ગણતી નથી એ રીય માધ્ય કરી તમે જમવને તમારી શો સેવાએ આપના છો એ કહો તો જ તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને રંજ આગળાય.

■ સાચી મહત્ત્વાકાંક્ષાનું તેજ કરી અંખ લેખડું જ નથી સાચી મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવનારને કરી નિરાસ નહીં નથી; તેને કરી અસાંતિ કે અંજો મૂંઝવણ નથી અને મહામૂલી ચીજોમરી મહાસાગરની સપાટીપર જેની સાંધિથી મોટું જાડા જમતણ કોઈ કિનારા તરફ ચાલ્યું જતું હોય છે તેની ધીરજ અને અસાધી સાચો મહત્ત્વાકાંક્ષી તેની સાધના ધ્યાનથી જ નજ છે. સાધનાનાં ફળો ઉપારીકાતરી જગતની મુખમુદ્ધિમાં સંરખિ કરવા

સિવાય તેને બીજા કોઈ પણ સંકલ્પ વિકલ્પ યતા જ નથી વસ્તુ અને વિદ્યાનો સંમદ કરી લોકલિતાયે વાપરવાના તેના મનોરથ હોય છે. જમતની વાડીએ જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, સંસ્કાર અને માનવતાની ફોરમે પમરે તે જોઈ તેનું હૃદય રાચે છે. તેની સાધનાનાં ફળો લોકલિતાયે સંવૃષ્ટ કરી શકે ત્યારે તે મહત્ત્વાકાંક્ષાની સાચી સીમાઓ જોઈ શકે છે.

■ તમે દ્રવ્ય મેળવવાની છાજ કરો તેમાં પાપ નથી; તમે પદવી મેળવવા થયો તેથી યુનેદયાર નથી; તમે કોઈ સમર્થ વિદ્વાન, ધીર શોધક અથવા સાહસપંથી બીર બનવા ચાંદો તેની પણ લલકી ગણતરી નહિ કરીએ. પણ આજીવી જ કહો કે પત્રી તમે શું કરવાના છો? કોઈને કહેવું ન હોય તો હવેમાં નહીં કરી કોતરી રાખો કે તમારી પ્રાપ્તિનો શો સદ્વ્યવસ્થા તમે કરવાના છો.

■ જતમાઈ દ્રવ્ય આપનાર કે માનેબીની પેટે વાપરવાના ન હો તો તમારી એ મહત્ત્વાકાંક્ષા કેવળ વહીવટ ગણાયો. તમારી પદવી તમે વસિષ્ઠ, વેદસિંઘન, સિંકેન કે બિહુલભાઈ પટેલની જેમ શોભાવી ન શકો તો તમે માત્ર નોકર ઉપનામને જ યોગ્ય બનસો. એલિસિંઘે કે ડૉ. નોગુચીની જેમ તમારી શોધો કરતાં બસી બનનાની હાથ ન હોય તો તમે વેદિયા છો. આવેશપના માચીન પંથી મહર્ષિ અગત્ય કે આંદિમાના ભૂમિજેડુ સિવિંગરન અથવા ઉનાર મુખમાં કબર થઈ પડેલા એન્ડ્રી: એમડસન કે રોહાટ સરખા બીરો જેની વગર હો તો તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ જમતની પુરુષવાના બનશે.

મહત્ત્વાકાંક્ષા

સાચી અને બ્રામ્હ તેની સાધના અને ધ્યેય લોકસંમુહની પુરુષલ

દિવસ ખોલો જડતી હોય. ટૂંક જુઓ; પેટી જુઓ, પટારા જુઓ; અંબરાઈ જુઓ, રાંઠાં જુઓ; ડાબતી જુઓ, હુગલી જુઓ; ભેંઝભેંઝને તપ્પી કરો.

તમારી ચોપ દેશી છે? ઘરના દોરા દેશી છે? રાંક હોલ્ડર દેશી છે? ચાલી ખડીઆ દેશી-છે? કાચળ પૂઠાં દેશી છે? કવર પત્તાં દેશી છે? સાચુ તેલ દેશી છે? બંચડી ચૂડલી દેશી છે? એડીન ચૂક દેશી છે? ચણીઓ પોલકું દેશી છે? સારી પોલકું દેશી છે? બાકસ જતો દેશી છે? રવા દેશી છે? ખાંડ ગોળ દેશી છે?

દેશી એટલે દેશી બાઇઓએ કરેલું, આપણા બાઇઓએ કરેલું, આપણી બહેનોએ કરેલું.

દેશી એટલે આપણા દેશમાં થયેલું. આપણા દેશમાં નીપજેલું. આપણા દેશમાં બનાવેલું.

દેશી એટલે આપણા દેશના સેડીઓએ કરાવેલું. આપણા દેશનાં માણસોએ ઉપજાવેલું. આપણા દેશનાં કારખાનામાં પચેલું.

દેશી એટલે આપણું ધન, આપણી સિફિ-સિફિ, આપણી ઈજત, આપણે પ્રાપ્ત. આપણા ધરમાં દેશી છે?

[‘સીને વંચાવો’ અને ‘સ્વદેશીની પ્રતિષ્ઠા’ નામની બે ઉપયોગી પુસ્તિકાઓ સહુપયોગ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને વિનામૂલ્યે અને ગિફ્ટામુજોને મફત આપવાના ઇરાદાથી શ્રી રામજી હંસરાજ અમરેલીથી પ્રકટ કરી છે, જેમાંની પહેલી પુસ્તિકામાંથી વાનગી દાખલ એક ફરી આ ઉપર લેવાઈ છે.]

‘કુમાર’નો શતાંક

શતાંકનું નિર્દેશ બહાર પડયું ત્યારથી શુભેચ્છકો મિત્રો અને હિતચાહી વાયકો તરફથી તેને મટે લેખો, કાળે, ચિત્રો, સંસ્મરણો વગેરેની સ્ત્રાવગ્રી મળતી જ રહી છે ને હજી મળી જાય છે. જે મર્યાદિત સાધનો અમારી પાસે છે તે ભેગાં ચળને લાગે છે કે અમારા બનતા પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ અમે કદાચ તેને બેરોબર નિવશિતપણે ગ્રહીત નહિ કરી શકીએ. તે સી સફળાઈ ધરાવનારા આદર અને વાયકોને વિજ્ઞાપિત છે કે જે કાંઈ ચોરીપળી દીલ થાય તે અમારી ચુસ્કેલી ધ્યાનમાં લઈને, તેને અનિવાર્ય ગણીને નિમજી લેયો.

પરદેશના આહકોને

ચિનતિક કે ટપાલખાતાએ પરદેશના સુપ્રોસ્ટના દરમાં વધારો કરેલો દોષાથી નવા વર્ષથી અગાઉ પરદેશનું લગભગ વધારીને રૂ. ૭-૮-૦ (અગત્ય ૧૨ સિલિંગ) કરતું પડયું છે. જેમણે પોતાનાં લગભગ આ સુધના મગતાં પહેલાં અમને પહોંચતાં કર્યા છે તેમને બાકીની રકમ અમને મોકલવા નિવૃત્તિ છે.

તમારો આહકનંબર

દરેક પત્રવ્યવહાર વખતે અચૂક લખવા નિવૃત્તિ છે. તે વિના ઉત્તરો આપવામાં અતિરાય અડચણ થાય છે. હજીજ અંકથી બદલાયેલા નવા આદક નંબર ધ્યાનમાં લઈ નોંધી રાખો.

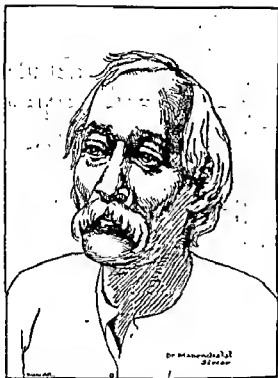

ફોટોગ્રાફી
હરીફાઈનું
પરિણામ

આ વખતનું પ્રથમ ઈનામ એક બહેન—કુમારી હીરા બહેન કોઠારી (સુંખાઈ)—ને મળે છે તે આનંદજનક ખીના છે. કુમારીઓ આ કળા હસ્તચળ કરી તે છવનની સિયરતા-માંથી કોઈ કાળે અનેક ગાહુર અને સુંદર ચિત્રો કરવાની વધ તેમને ખૂબ મળવાની. આ ચિત્ર કોઈ પણ દીક્રા વગરનું સુંદર દરજ્જા રમ્ભુ કરે છે. સ્વચ્છ આકાશ નીચે આવેલું પહાડો વચ્ચેનું આ સંજિવાણું સંદેશ અને ગદાલયો, હાલત સાથે માનવ-સંસ્કૃતિની સુંદર સંચારિતા કરી બતાવે છે. ખીલે બે ઈનામો લેનારા બાઈ અમિત ગોઝા (વરોદરા)નાં સૂરજમુખી અને બાઈ નમીન ખાંડવાળા (સાન્તાકુરુ)નું ‘ક ને કંઈ નહિ ક’ સુરજિમખી વિષયો છે. એ બંનેમાં ફોટોગ્રાફી સારી કરી શકાય એવી હોવા છતાં વસ્તુવિધાનમાં ખાસ પ્રયત્નની જરૂર રહી છે. કદી લખનારી બાલિકા લગભગ પૂઠ રાખી તેના કામમાં લીન. બની મહેલી, કેમરાથી ચાલણ જ રહી હોત તે ચિત્ર વધારે અસરકારક બની ‘બત સૂર્યમુખી’ રચો અને પાન વધુ ધેરી ભૂમિકા પર બતાવ્યાં હોત તે હીક સાચત.

ખીલે ચિત્રમાં બાઈ ડાહીના ચિત્રપસંદો ધ્યાન ખેંચે એવા છે; પણ જોઈતા માપમાં મોટા કર્યા નથી. છતાં તેના એક ચિત્ર ‘ચાગાગાના રાસ’ને ઉત્તેજનપાત્ર ગણી ઈનામ અપાનું છે. સિદ્ધકુરુના બાઈ યાચુલાલના દાણે સારાં ચિત્રો ચરે છે, પણ જેમનો તેની મોકલણમાં લેવાતાં નથી. ‘વિસામે’ નામના ચિત્રમાં પ્રદર્શી ભવિતાં બાળકો અને લગાચા પાડયાં છે, પણ બહુ સગાવી લેવાના લેખે ચિત્રરસ ઘેરી ગયો છે. એ એક જ નેગેટિવમાંથી બે ચિત્રો થઈ શકે એવું લાગે છે. તે જ પ્રમાણે ભાવનગરથી બાઈ મન્વંતરાયે મોકલેલું ‘નટ’નું ચિત્ર કેમેરાની ડાહરી પાંચાનાં મોં પર હાલી પાડી દે છે. પણ કુદરતપૂર્ણ ચહેરાવાળું ને નટ વરફ એકમત્રાસરું આ ચિત્ર એથી નિષ્પન્ન બન્યું છે.

હરીફાઈ મટે આવતાં ચિત્રો માત્ર આંકેલી ચોખ્ખતાનાં નથી હોતાં, એટલે તેમને આપાઓનાં ઈનામો આંકેલી રકમનાં નથી આપતાં. હરીફાઈમાં છપામ લેનારા દૂષા કરી આ વાત ધ્યાનમાં રાખો. આ એક મન્યા પછી આવતી હરીફાઈને નિર્ણય એક અંકવાડિયે કરી નાખીયું, એટલે મોકલનારાઓ તરા રાખે; નહિતો પછીના અંકમાં તેમને લેવામાં આવશે.

આવી મુશ્કેલીન વચ્ચે પણ ડૉ. મહેન્દ્રલાલ
સત્યને મુક્તપણે ધીરની માફક વળગી રહ્યા. સાત્યા
ગ્રિત્તા તથા શુભેચ્છકાએ ઘણીઘણી સલાહ આપી,
પણ ડૉ. સરકાર તો પોતાની માન્યતામાં દૃઢ જ
રહ્યા. જે લોકો જૂની પદ્ધતિ પાછી મદદ કરી
લેવાની સલાહ આપતા તેમને પોતે એક જ જવાબ
આપતા, કે 'હું આ ધંધો જ છોડી દઉં ને જીંજું
કેમ કેમ હાથ ધરું તે ગતિમત, પણ સત્યને કદી
નહિ છોડું. મારી પ્રમાણિક માન્યતાને ખાતર મારે
જે સહન કરવું પડશે તે ખુશીથી સહન કરી લેવા
તૈયાર છું, પણ જો હું સત્ય માનું છું તેને સત્ય
તરીકે મારી સર્વશક્તિથી બહેર કરવા ચૂકીશ નહિ.'

આમ ૧૮૬૭ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૬મી
તારીખ દિલ્હીમાં નળીખી ધંધાનો એક પાદશાહ
દિવસ જન્મે. તે દરોડે ડૉ. સરકાર પૈતૃકમાં સુધારા-
ને ખાતર એકમા અદ્વૈતા બદાર પડ્યા. તેમનું હૃદય
જળ અગ્નિ વડું. તે માનના કે પ્રભુએ જ સંત્ય છે

વિજ્ઞાનને માર્ગે જેણે સાચી દેશોત્થતિ લેઈ; વિજ્ઞાનની શોધ એ સંત્યની શોધ છે,
ભરી નિષ્ઠાથી જેણે હિંદમાં વૈજ્ઞાનિક કેળવણીનો ખ્યાલ લોકપ્રિય બનાવવા પાછળ
શ્રમ્યો ને સગીરથ પ્રયત્નો વડે ઉચ્ચ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોના કેન્દ્ર સમૂહ હિંદનું પ્રથમ
ભંજુ ને પગભર થયું;—તે, નીકર સત્યસેવક

ઉપરના ગતિયનું પશ્ચાત્ત ડૉ. મહેન્દ્રલાલે જાને
આપ્યું છે: 'આ સલામને જીજો જ દિશમશે હું
અરેખરો અલ્પિકૃત થયો. પાણીનો રેલો ફેલાય તેમ ચાર-
કાર જોવી અથવા ફેલાઈ ગઈ કે હું ગાડો જાની ગયો છું
અને તેથી જ ઊંટવેરાની એક અનિ નિષ્ઠ પદ્ધતિનો હું
ગુલામ જન્મે છું. મેં ગણિતને એનું ખાડે મૂક્યું છે કે
મૂળ અખંડ ભાગ કરતાં તેના ખંડને જ હું મોટો ગણુતા
લાગ્યો છું. મારા દર્દિગો અન્નજ્ય દતા; તેમને મારા-
માં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. પણ તે સર્વે દને માનના લાભ
કે મેં મારા જૂનો સિદ્ધાંતો છોડી દીધા છે; તેથી એક
પછી એક એમ મારા ગદ્યા દર્દિ મારી સારવાર નીચે-
થી ચાલ્યા ગયા. મારો ધંધો એકાએક અંધ થઈ ગયો.
જો મહિના લગી મને એક દર્દી સરખો થે ન ગળ્યો. જે
લોકો મારી પાસેથી મદદ દયા તથા સલાહ મેળવી
જતા તે લોકો પણ, હું મારી જૂની પદ્ધતિએ જે દવા
આપતો તે જ માગતા અને મારી નવી પદ્ધતિ ન
અજાણવા મને પીતપતા!'

ડૉ. મહેન્દ્રલાલ

અને સત્ય એ જ પ્રભુ છે. પોતે તો માન ધર્મરતા
દાયનું એક હાથિયાર છે. તેમના વ્યક્તિત્વ તથા જીવનના
ધ્યેયની આ દૃષ્ટિને લઈ જ તેમની આખી કરકિર્દી
આ પ્રકારની અંધારી. કેમ કે જુન્યવી સત્યાથી તે કરતા
નહિ. ધર્મર અને સત્યના જળ પડે જ તે જુન્યા.
આવા શોધને લીધે જ આ દેશની ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિના
અનુયાયીઓમાં તે સહિષ્ણુના તથા મિત્રાનો ભાવ
લાવી શક્યા.

ફરી ધાર્મિકોએ અનુકૂળ સંજોગો ઊભા થવા ગયા
અને તેમનો ધંધો પાછો આંધું થયો. ફરી પાછા તેમની
પાસે દર્દિગો તથા સલાહ લેનારાનાં રોજિંદાનાં આવવા
લાગ્યાં. દર્દિગોને તો આશા જ થઈ જતો હોય તો

કદ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચિંતિત્સાં કરી તેમને દયા અપાય છે તેની તો તેમને થોડી જ પંક્તિ હોય છે. તેથી હવે અગાઉ કરતાં પણ વધુ સારો ધંધો ચાલવા લાગ્યો. ફરીથી કલકત્તાના સૌથી આગળ પડતા દાકતરોમાં તેમણે પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. જે સંમેલનોમાં જીલ્લો કોઈ કાચોગોમો માનવી પોતાની માન્યતાને જાણુએ મૂકી દે એવા કસોડીના સમયમાં નીડરપણે ને દિંમનથી આ સત્યનો મહાન લાકત પોતાની માન્યતાને અવિચળ વજગી રહેલો હતો. હવે તો તે માટે તેની જૂજજૂજ પ્રશંસા પણ થઈ અને તેમણે ભારે શ્રાંતિ સંપાદન કરી.

તંત્રી અને પ્રચારક

ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકાર આત્મચલાયાથી તદ્દન અજાગ રહેતા. વ્યાખ્યાનમાં જ્યારે જ્યારે પોતાની જાતને માટે જોણવાનો ફરજ પડે ત્યારે પોતે અતિ સંકોચ અને શરમંધી જોણતા. કોઈ પદાર્થનો પકડાષો તેની પાછળ પડ્યો હોય તેમ તેઓ કાંઈકેતુની પાછળ રહેતા. પોતે ને સત્ય એ જ ઇશ્વર છે એવી લક્ષિત-આત્મવિસર્જન કર્યું; જેની જીવનતપ-અને જંગેનામી 'વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળ' અને હિંદની વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના પિતા

લ સરકાર

એમ માનતા કે વિજ્ઞાનનો હેતુ આગળ વધારવામાં ગોત્રમાં મોટી સેવા આત્મવિસર્જનથી કરી શકાય છે. વિજ્ઞાનપર પ્રયોગશાળાનો પાયો નાખતી વેળા વાઘસ-જોય તથા દિંદીઓ ને સુરોપિયન સંભાવિત ગૃહસ્થોની મેળેલી સલામાં અતિ ચિત્તથી જોણતાં ડૉ. મહેન્દ્ર-લાલે પોતાને માટે નીચ પુરુષમાં વાન કરેલી કે 'શુદ્ધિને સાર તે કંઈ નામાંકિત નહોતો; પણ તેનામાં કંઈક કહેવાની જાતની તૃપ્ત હતી. જાન મેળવવા થોડો ઉત્સાહ હતો. જાન મેળવતાં કંઈક અપહૃન્નિવ આનંદ તેને થતો અને પોતાને ચતા આનંદમાં જીન લાગશે એવી તેની ઉત્કંઠા હતી.' ડૉ. મહેન્દ્રલાલના આરોગ્યની આ જ રૂંદગી છે.

હોમીઓપથીની પદ્ધતિનો ઉપયોગ નંદરને સાર અસિદ્ધ કરવા કોઈ યોગ્ય સાધનની તેમને જરૂર લાગવા માંડી. આ રિચિત્તોના વૃત્તાંત તેમણે જાતે જાણ્યો છે: 'મને લાગ્યું કે ખૂબ વિકાસ પ્રાપ્તી શકે. તેવા લોકો પકારક સૂચનાં મૂળ હું ને પદ્ધતિમાં જોઈ શક્યો તેનો માત્ર હું જ ઉપચાર કરી સંતોષથી ખેતી રહું એટલું જ નથી, પણ તેના વિકાસમાં મારાથી જનતા ફાળો આપી જનસમાજમાં તથા વૈદોમાં તેનું જ્ઞાન ફેલાવવા મારાથી જનતા પ્રયત્નો મારે કરવા જોઈએ. એ સમયના દિંદના એકલા જ જૂના મતવાદી માંસિક-ધન્ડિયન મેડિકલ એજેન્ટ-દારા આ કામ કરવાની આશા નહોતી. મારા પર જે પાયા વગરના અને નિંદાપાત્ર આક્ષેપો થયા હતા તે પર મારા જવાબ પ્રસિદ્ધ કરવા એટલું જોઈએ પણ તેણે ફાળવ્યું નહોતું. અન્ય માંસિકો દારા આ કામ કરવું મને અયોગ્ય લાગ્યું, એટલું જ નહિ પણ હલકું જણાયું. ને મારું કામ મારે પચારિયત જનવલું હોય તો મારું પોતાનું પત્ર જ પ્રસિદ્ધ કરવું જોઈએ એમ મને જણાયું. દિંદના અન્ય જાપાણાણી આજુ ત્રિતિ જોઈ આ જોખમ ઉઠાવવાનું મને મન થયું.'

એટલે ડૉ. સરકારે ૧૮૬૮ના જાન્યુઆરી માસથી કોઈ ખાસ ધંધ કે વાણના નામ વિનાનું 'કલકત્તા જનન ઓફ મેડિસીન' શરૂ કર્યું. આ પત્રના જન્મ પછી તેના પ્રચારકાર્ય વડે જ હોમીઓપથી જગાણામાં લોકપ્રિય જતી, દાકતરોનો અસહિષ્ણુતોનો તથા મૂર્ખ અંધપરંપરાનો લાગ અદરશ થયો અને દર્દીને અત-કારવાની જોખમની રીતિને વધુ અજસ મળી.

આ દેશના ઉદ્ધારને સાર સૌથી ઉત્તમ માર્ગ 'સુખી અજ્ઞાન' નહિ પણ મારું જ્ઞાન જરૂરી છે એવી માન્યતાથી લોકોને કેળવવાનું ડૉ. મહેન્દ્રલાલે શરૂ કર્યું. તે કહે છે 'સ્વતંત્રી સુધારણાએ જ નહિ પણ દેશના પુનર્વિધાન માટે પણ દિંદીવાનોને વિજ્ઞાનના અજ્ઞાતની ખાસ જરૂર છે એમ મારું દૃઢ માનવું છે. નહિ તો આ જરૂરિયાત માટે તેમને દંડોળી વ્યવૃત કરવાના પ્રયત્નમાં હું જીવનનો ભોગ કદી ન આપતું.' ડૉ. સરકાર પોતાને ધેર રાજ સાંન્યે વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ-વાળા સુન્દરા મિત્રો તથા વિદ્યાર્થીઓનું એક નાનું મેળ જમાવી તેમાં વિજ્ઞાનના વિષય પર વ્યાખ્યાનો

ચક્રર અમેરિકનો વચ્ચે પોતે આવી બરાબો' છે, તેઓ-
માંની એક તેની સાથે લડવા માગે છે, અને બહુમાં
પૈસા પણ આપે છે ત્યારે તો તેને ખરેખરો રસ
પડ્યો. જોકે તેને વેપ બળવતાં નહોતું આવડતું, પણ
થોડી જ વારમાં જણાઈ આવ્યું કે તેને લડતાં તો
અચ્છું આવડતું હતું.

મેં સુઢની શરૂઆત સૂચવવા તેના માથામાં દળવે-
થી એક ટપકી મારી. ત્યાં તો તે એક મોટા છરો
કાઠીને જંગમી જનનવસ્ત્રી માફક મારા ઉપર ધરી
આપ્યો. આ આદમીના જુરસાભર્યા હુમલાને રોકવામાં
મને જાડુ જ રસ પડ્યો. છરાચાછમાં તે જાડુ કુશળ
જણાયા. આ ખરેખરું યુદ્ધ નહિ, પણ લડવાની રીત
રમત હતી તે વાત તેના મગજમાં ફાવવર મેં બળે
મેં પ્રયત્ન કર્યો. પણ આ ગંભીર એકિસકનને મન જ-
નાવડી યુદ્ધ જેવી વસ્તુ જ હંધાતી ધરાવતી નહોતી!
ધોંગાણું તે ધોંગાણું! એમાં વળી જનવા-જનાવવાનું કેવું?

મારા સાથીદારો વચ્ચે પડવા જતા હતા. પણ
મને લાગ્યું કે હું તેને પૂરો પડું તેમ છું; ઉપરાંત
આ રીતે સ્વાભાવિક સુદનો આબેહુજ ચિતાર પણ
મળી શકશે. તેથી મેં કંગોરામૈનને લાંકણે રાખવાનું
કહ્યું. ધડીક ધરમાં અને ધડીક ધર જલાર એમ અમારું
ગેદાન જાડુ વિસ્તાર પામ્યું. કંગોરામૈનને પણ જાડુ
મુરકેલીઓ પડી. મને કેટલાક છરકા થયા, પણ આસ
કંઈ ધમત થઈ નહિ.

આ વચ્ચેનું રસભર્યું લાગે છે, નહિ? પણ ખરા
સાહસનો રસ્તો હતો અને સૂચના હોય તેમ લાગતું
નથી. આવા સાહસો તો હું સેકડા મણાવું. મેં ઘણું
મૂર્ખ સાહસો પણ કર્યા છે. પણ એ જવાનાં જણમાં
ફેંકવાનો મારો છંદો નથી. ખરા સાહસની કંગોરી-
માં તે પાર બિતરતાં નથી.

મને લાગે છે કે સાહસિક વૃત્તિ એ બેદરકારીબરી
અને અવિચારી બહાદુરી કરતાં ભુતી જ વસ્તુ છે.
સાહસમાંથી ભવિષ્યમાં કામમાં આવે એવો અનુભવ
મળવો જોઈએ. ખરજયાડ પર્વતની ટોચ પરથી મળે
તો તમને જે અનુભવાનું મળે તે એટલું જ કે એ જ-
રાણ માગેદમજનો એક પ્રકાર છે. અને મુશ્કારીનું બીજું
વાદન હોય ત્યાંસુધી તેનો ઉપયોગ કરવા જેવું નથી.

ત્યારે હવે હું જોને, માફ ખર્ પરાક્રમ કહું છું તે

વાત પર આવું. અને હું આગળથી જણાવી દઉં છું
કે તેમાં રૂંધાં ખાડાં થાય. તેવું કે નવાઈ પામવા જેવું
કંઈ જ નથી. પણ આથી જો તમને તે નીરસ હોવાની
બીતિ જાગે તો હું તમને ખાતરી આપું છું કે તે
નીરસ તો નથી જ. આ સાહસમાં મૃત્યુ સાથે જાથ-
જાથી નથી, પણ જીવન સાથે મિલન છે. અને તે જ
વધારે અચલનું, અને પરિણામે વધારે રસિક કામ છે.

જ્યારે હું અદાર વરસનો થયો ત્યારે મારામાં
કંઈક અજળ તાલાવેલી જંગી. આ તાલાવેલી તમને
સમજાવવાની જરૂર નથી; કારણકે જિગતી જીવાંતીનું
તે સાધારણ ચિહ્ન છે. મારે કંઈક જોઈતું હતું. એ
'કંઈક' થું હતું તે હું સમજતો નહોતો. પણ તેથી
એ 'કંઈક' મારે મારી આકાંક્ષા લેશમાત્ર નરમ પડતી
નહોતી. મારી આસપાસનું વાતાવરણ મારી આશા-
ઓને બંધબેસતું નહોતું. (કાંઈ પણ જીવાંતને અદાર
વરસે તે કદી પણ બંધબેસતું હોતું નથી.) થેર મળી
શકે તેવા કરનાં મોઝું, વધારે સાહસભર્યું, વધારે આકર્ષક
એવું કંઈક હું શોધતો હતો.

ઉપર કહ્યું તેમ પોતાના ધરના ધરેડિયા જીવન
સામે જળવો કરવાની દરેક જીવાંતમાં જે સામાન્ય
વૃત્તિ હોય છે તે સમજાવવી પડે તેમ નથી. કારણકે
હું માનતો નથી કે કોઈપણ મનુષ્યે આ વૃત્તિનો હૃદય-
સ્પર્શી અનુભવ એક યા બીજો વખતે ન કર્યો હોય.
સૌની હિંદીમાં એક સગવડ એવો આવે જ છે કે
જ્યારે દરેક માણસ એવો ભ્રમ શ્રેવે છે કે તેને હિં-
દીની મદાન વસ્તુઓ પોતાના મામમાં મળે તેમ
નથી. તે જે વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિમાં પડ્યા હોય
છે તે તેને કેટલી તરીકે જોકડી રાજનારી દીવાલ સમં
લાગે છે; જ્યારે સાદસ એ દીવાલો બદલ ચેલ કરી
રહ્યું હોય છે અને દરદરના કિતિજ પરથી તેને બો-
લાવી રહ્યું હોય છે. આદાર વરસની ઉમરે હાગતી
આશાઓની સિદ્ધિ દાવેદાનમાં લાગે છે. અને વિનય
મુલતવી રાખવાનું જરાપણ ગમતું નથી. હિંદીમાં
મારા મારે જો કંઈ સર્જનું હોય તો તે મને લાલપટી
મળી જતું જોઈએ એમ હું ઇચ્છવા લાગ્યો.

તેથી મારી ઉચ્ચ અભિલાષાઓને મોગ્ય કંઈક
ખામતો મળી આવશે જ એવી આશાએ હું ન્યૂ-
યૉર્ક ગયો. તેની શોધમાં મેં કોલેજ અજમાવી, નેપાર

અજમાવ્યો અને કેટલાં મેં ધંધા ઉચિત્તવાચક કર્યાં. પણ હિંદુગીનો જે નવો માર્ગ હું લઉં તે માર્ગમાંથી સાદસ નાસી જતું હોય તેમ લાગ્યું. ક્યારેક ક્યારેક જે યુગ વસ્તુ હું શોધતો હતો તેની ઝાંખી મને થતી;—પણ ફક્ત ઝાંખી જ. મારી પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણ હજી પણ મારે જે ભેદનું હતું તે મારાથી દૂર રાખવાનું કાવતરું કરી રહ્યાં હતાં. પછી, મેં લંડન જવા વિચાર કર્યો. અલગત! ન્યૂ યૉર્ક જેવા નિરસ શહેરમાં તે સાદસ ક્યાંથી હાથું હોય? એને માટે તો આટલાંટિક પાર જવું જોઈએ!

તમારા ખીસામાં ફક્ત પચાસ જ ડૉલર હોય ત્યારે લંડન જવાનો વિચાર કરવો અને લંડન પહોંચવું એ બે જુદી જ વસ્તુઓ છે. પણ મારે મારી ઈચ્છિત વસ્તુની શોધ કર્યે જ છૂટકારો હતો; એટલે હું સિવરપૂલ જતા એક દોરના વહાણમાં ચડી ગેટા. રસ્તામાં, અલગત ધણાં નાનાં સાદસોનો સામનો કરવો પડ્યો. હું જ્યારે ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે મારા મનમાં ઉછળતો સાગર પર ગંધાળા દોરથી લરેલા વહાણમાં મુસાફરી કરવાની જરા પણ અભિલાષા નહોતી. સિવરપૂલથી ખડકો લાંગી, લાકડાં ઊમડી, અને પેટ ભરવા ખાતર જે કાંઈ કામ મળે તે કરી જ્યાં પહોંચ્યા હું અત્યંત આતુર હતો, અને જે સાચાં સાદસોનું નિવાસસ્થાન હતું તે લંડન પહોંચ્યો.

પણ સાદસની જેવી મારા શુભાગમનની વાત સાંભળી ગઈ હતો; કારણકે હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે લવામાં થોડો ફફડાટ અને શેરીમાં ઝાંખાં પગલાં મૂકી તે ત્યાંથી સરખી રહી હતી ન્યૂ યૉર્ક કરતાં જરા જુદા તરેહના એક મોટા શહેર સિવાય બીજું કશું મને ત્યાં મળ્યું નહિ. અને ન્યૂ યૉર્ક કરતાં લંડન કોઈપણ રીતે સારું કે આકર્ષક લાગ્યું નહિ. અલગત, આ રખડપાટમાં નવાઈઓ નહોતી એમ તો નહિ જ. સાંજે દેખાય છે તે સું છે. તે જળપા વગર, અજળપા મુજકમાં મુસાફરી કરવામાં, પેટમાં ખાડો પડે તે કંઈ અને કેવી રીતે પૂરાશે તેની પણ ખબર વગર હવનની એક કંપના પાછળ ભમવામાં, કંઈકે જરા આકર્ષક લાગે તો આતુરતાથી ઉતાવળે તેની પાછળ પડવામાં, ચિત્તવિચિત્ર મનુષ્યોનાં આંખણું અખડપવામાં, નેએબી ખુશામન કરવામાં,—આ ગંધામાં સાદસની ગંધ તો હતી જ; પણ

ખરે સાદસ હજી જોવાએલું જ હતું.

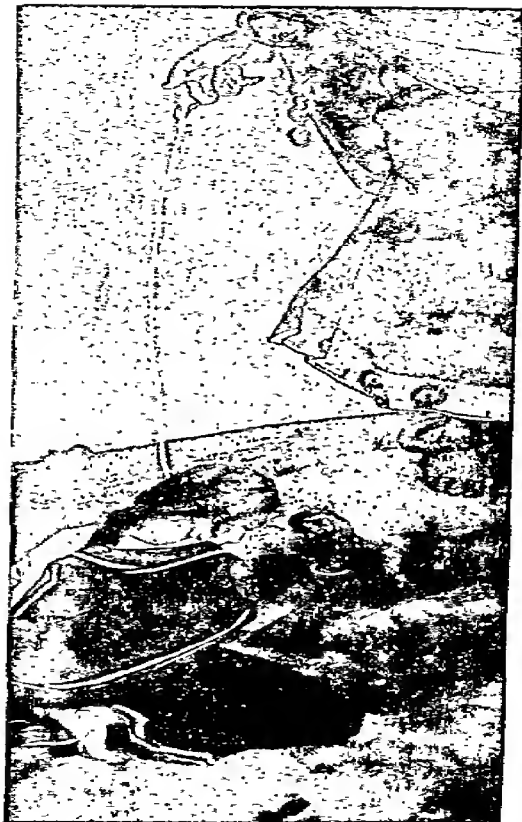
છેલ્લો અખતરો કરવાની ખાતર મેં પારીસ જવાનું નક્કી કર્યું. આ દુનિયા મારી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને અસમર્થ છે, મારા ઉચ્ચ અભિલાષો માટે અપોગ્ય છે, એવા નિરાશામય અંતમ ઉત્તર આવવાનું મને મગ્યું નહિ. દુનિયાને સુધારવા માટે એક છેલ્લી તક આપવા ખાતર હું પારીસ ગયો.

જ્યારે પારીસે પણ મને દગો દીધો ત્યારે કંઈક અણગમતી રીતે મારા મનમાં પેદા થવા લાગી. તે એ જ કે કદાચ આ દુનિયામાં નહિ, પણ મારામાં જ કંઈક ખામી હતી! એમ કેમ ન ગમે? જ્યારે તમને તમારી પરિસ્થિતિ અનુકૂળ લાગે નહિ ત્યારે દેશેમાં આમ જ હોવાનો ચોક્કસો સંભવ છે. જુવાની દેશેમાં પેનાની જાનને જાતલ રાખીને જીત્તું ગંધાની જ કંડકાઈથી ચકાસણી કરે છે.

મારા મગજમાં ત્રણે સંખન આંચકો વાગ્યો હોય તેમ આ વિચાર આવતાં મને થયું. જે ઓડાંખણો માટે હું દુનિયાને દોષ દેતો હતો તે જોડાંખણો મારામાં જ કેમ ન હોય? માફ નિરાશામય વાતાવરણ મારી અંતરની સ્થિતિનું જ પ્રતિબિંબ કેમ ન હોય? મારે કખૂલ કરવું પડે છે કે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર દહારમાં આવ્યો મહાન સાદસની શોધમાં મેં દાનદોર ગાંધણી સફર ખેડી હતી; અને એ અધ્યયનમળે અને છેવટે અણુવાનું એટલું જ મળ્યું કે સાદસ એ જૂનો જૂનો વિષય નથી; પણ વેધક દષ્ટિ હોય તો દરેક જગ્યાએ તે મળી આવે છે. ન્યૂ યૉર્ક અથવા આટલાંટિક ઓળંગ્યો લંડનના કુખ્મસમાં ડોકિયું કરી આવ્યો, પારીસની નવાઈઓ શોધી; અને આ ગધેા વખત હું જે અજાણપણે શોધી રહ્યાં હતો તે તો હું પોતે જ નીકળ્યો!

સાચા સાદસની મહાન શોધનું આવું વિચિત્ર છેવટે આવવાથી ન્યૂ યૉર્ક જતી પહેલી જ ડેમેન્ગ રીમરમાં હું નાવિક તરીકે દાખલ થઈ ગયો; કારણ કે મારે દેને-જટપટ ધેર જવું હતું. આગલી મુસાફરી કરતાં આ વધારે મજાની નીવડી. તે દોરને જલ્દી મનુષ્યના સદવાસમાં મને રસ હતો તેથી નહિ, પણ મને જીવનમાં એક નવું તત્ત્વ જડ્યું હતું અને હું તેના અખતરો કરવા માગતો હતો તેથી. જે કિંમતી અજાનની શોધમાં હું નીકળ્યો હતો તે તો મને મળ્યો

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

નાગના શ્રી રસિકલાલ પરીખના વિવરેણા એક ભાગ

ફેટોચાદી હરીશ્ચંદ્રનું પરિણામ

ઉપર : પીયોલા સરોવર-ઉદયપુર. ફેટો : કુ. હીરા કે. કાઠારી

નીચે : (૧) 'ક ને કંઈ નદિ ક' ફેટો : નવીન ખાંડવાળા (૨) સૂરજમુખી. ફેટો : અશ્વિન ઓઝા

નહિ, પણ મારો જીવન અને દુનિયા સાથે શો સંબંધ છે તે હું સારી રીતે સમજતો થયો. અચાનક સુધી હું એક આતુર પ્રેક્ષક હતો અને દુનિયાના ખેલમાં મારે પણ વેળ લગવવાનો

છે તે જાણ્યા વગર દુનિયાને ખેલ રમી કરવાનો હુકમ કરતો હતો. મેં દુનિયામાં નવાઈઓ શોધી હતી; જાણે મારા પોતાનામાં કંઈ નવાઈ જેવું હોય જ નહિ! મેં આ ક્રમને દબે જિજ્ઞાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. દુનિયાને ઉદાર દૃષ્ટિએ જોતી અને પોતાને કીકાકારની દૃષ્ટિએ જોતી. કારણકે દબે મારાં મનમાં અજાણું પંડુ હતું કે મારે વાતાવરણ જાણવાની નહિ પણ તે જ વાતાવરણને સારી રીતે જોવા તીણી નજરની જરૂર હતી.

આ નવા દૃષ્ટિકોણથી જ્યારે મેં ન્યૂ-યૉર્ક જોયું ત્યારે તેણે મને ચિત્તભાવે આચાર આપ્યો. મેં જાણ્યું કે તેના દરેક ખૂણામાં સાહસ છુપાએલું છે.

નિદ્રા પાસે ઉઠાડી માગણીઓ કરવાનું છેડી દઈ નિદ્રા મારી પાસે જે માગણીઓ કરે તે પૂરી પાડવાનું મેં રાહ કઢ્યું. અજાણ્યરીતે મારી પરિસ્થિતિ જાણવા લાગી તે મારી અભિપ્રાયો અનુકૂળ ગિયાઈએ

આવવા લાગી. મારી દરેક શક્તિમાં ચિકિત્સ થવા સાથે દુનિયા વધુ સુંદર બનવા લાગી. દુનિયા પાસે માગવાને જાહેર દબે હું દુનિયાને આપવા લાગ્યો. અને જ્યારે દુનિયા મને નિગ્રાસ કરતી ત્યારે તેનું કારણ મારા પોતાનામાં જ શોધા હું વધુ ને વધુ આપતો.

આ સાહસથી તમારાં ફવાર ખડાં નહિ થાય; પણ નિદ્રામાં, દુનિયા સાથે પ્રથમ આવો સખત વિરોધ, અને છેવટે આપણા પોતાનામાં દેરફાર કરી દુનિયાને અનુકૂળ બનાવવાનું કંઈ એણું રસિક નથી. તમને તમારી પરિસ્થિતિ ન ગમે તો તમે તેમાં જરૂર દેરફાર કરી શકો. પણ તે કેવી રીતે? પરિસ્થિતિથી નાસવા ફરવાથી નહિ. કારણકે તેમ કરશે તો તે શૂન્ય રીતે તમારી પાછળ જ પડશે. પરિસ્થિતિના દુરમન બની તેનો તિરસ્કાર કરવાથી પણ તમે તેને જાહેરી શકશો નહિ. પરિસ્થિતિને જાણવા તમારે તત્તે જાણવાનું પડશે. આમ જાણવાને જ્યારે તમે તમારે વાતાવરણ નિ-

૨૯

જિયતે તે પ્લેર અને પાણીમાં આંતાં રસ્તામાં રહ એક લાગી છ રે; ફરે ફરે તે ખીલે ક્રામજદિલ પાંદડી જીવનની મહેક એમ જાગી છ રે. છેડી ધડુલો અને જિભાં વિમાસણે વનવનના વાવરા ખીધા છ રે; સૂરજમાં તેજ ને નદીયુંતાં નીરના ઊંચ સંદેશ અને લીધા છ રે.

સૂરતે તે પ્લેર અને મંદિરે આંતાં જોતાંમા રહ એક લાગી છ રે; લવલવના ભેદ જ્યાં આપે ઉકલ્યાને આતમની એવના જાગી છ રે. દળવે દેવે તે અને આત્મા આંતરણિયે પારણિયે પહોંઆં સીધાં છ રે; દિલમાંના દીપમાં દુનિયાના દેવનાં કેટલક દરેનો કાપાં છ રે.

આમજાણે પ્લેર અને રમવાને આંતાં રમતાંમાં રહ એક લાગી છ રે; મરણે મરણે તે અને આછેરી દીવરી જીવનની જ્યેષ્ઠ એમ જાગી છ રે. મુખડે મુખડે તે અને દીપાં શ્રી માતને ચમકાવે ચિત્તાં જીધાં છ રે; દેવાની હોંસ ને અંતરની આશાનાં દસતાં તે દાન અને દીપાં છ રે.

સ્વિકાર શુકલ

દાળશો ત્યારે તમે તેની પાસેથી મરજમાં આવે તે કામ લઈ શકશો. (અંગ્રેજી ૩૫૩૫) સામજી લખજી આલખિયા

તાંબુ

એ પિત્તળની ભેડીદાર ધાતુ વિષેનો સૂકો વિજ્ઞાનલેખ નથી પણ તાંબવર્ણી કપિલા ગાયનું હૃવનરસ ભરેલું રેખાચિત્ર છે.

ઉપરું મથાળું વાંચીને મદારાપટ્ટી આપણી અ-
ભણ વાચકો તો 'તાંબુ'ને પિત્તળની ભેડીદાર
ધાતુ જ માની લેશે. એથી જીતું, મુજરાતી ન આવક-
નારા એકાર મદારાપટ્ટી આગળ તમે (માત્ર) સંજ્ઞાનો
ઉપયોગ કરો તો એ એનો 'ત્રાય' એવો અર્થ કરી,
સંદર્ભ ઉપરથી અર્થ જોઈતી જ્ઞાની પોતાની જીવિ-
તાથી પોતે જ મુગ્ધ થઈ મથક્યા વગર નહિ રહે.

'મોનિયો' એમ કોઈ બોલે તો મુજરાતીઓના
મનમાં જેમ કુતરા નિવાસ બીજી કોઈ કલ્પના આવતી
નથી તેમ જ 'તાંબુ' સંજ્ઞાના અવજ્યથી મદારાપટ્ટીનાં
મનમાં આવતી જ કલ્પના ખટી થાય છે. તાંબુ સંજ્ઞ
પાછળ એક ભવનો રોમાન્સ (Romance) છે. એના
ઉચ્ચાર સાથે રમ્ય, વિષ્ણવ એવું જાણ્ય આવ્ય આ-
ગળ ખડું થાય છે. જાગૃતિથી અજુતી વખતે સમાજ
કે રસજની પાસે ક્યાં વગર લગ્નકારેણાં રેણાં જીવ
વાદ આવે છે. 'વે તાંબુ તું વે પરી; દુર મુલે થઈ મોંઢ,
એ જાણ્યાંના બાજુકાં, પ્રતિજ્ઞાનીના પ્રતિજ્ઞાનીની
જેમ આપણે પણ મધુર મુળા કરના બામે છે. આજે
પણ એ સુર કાનમાં મૂમતા દેવા એમ લાગે છે.
હારજી એની પાછળ ઇચ્છના નાટકનો એક આખો
એક આવી જાય છે.

ભારે તાંબુ એટલે ત્રાય. મુખ્યત્વે રાત્રી (મગરી
-તોલના-લાલ) ત્રાય. પણ પછી જો તે ત્રાયને તમે
દેવથી તાંબુ કહો તો તમને કોઈ મુલોદયાર ન મળે.
'તોલું પીનાગર' કહેવારને જેમ કામા અપાય છે તેમ
જો તે ત્રાયને તાંબુ કહેવારને કામા અપાય છે. દા.
ધોળિયો તો જલ્દી જ કહેવાર ને કાળોને જીવિત જ.

પણ અમારી તાંબુનું નામ ને સ નૃપ હનું. એના
વર્ણ પરમારથી એકાદ કમેલા રાત્રા પાખી જેવા દનો.
એ ઉપરથી જ અમે એનું નામ તાંબુ પાડેલું. પણ
એ મુજરાતી ત્રાય કાંઈ એકાદી દલીલો ન દર્શાવે. આ-
વીને તરત તો એણે આ એકદમ નવું અને મદારાપટ્ટી
નામ રચીકરવાની યોજાણી ના જ કરી. અનેક વિચારો
એના એ વિચારે નાજી પડેલાં ત્રાયને પછી તો એ

નામમાં પોતે ક્યારે સદમન થઈ નેની જિને પોતાનો
જ અજાર ન રહી. તાંબુના રાત્રા રમ્ય ઉપર એનું
પોતાનું જ મુગ્ધ દૃષ્ટ દોળાઓ ક્યાં હોય એવાં ને
અજુ મોરોં મેનવર્ણી પાખાં દનાં, રાત્રો પખું આ
મેન વર્ણો કાળા આવતો દતો કે આ મેન પાખા
રાત્રો કાળા આવતાં દનાં એની મને અજાર નરો;
પણ બોલે તાંબુ કાળી નીજળની એટલું તું કાળું મું.

આખી-અજગા જગદ પગે 'ગાપરો'ની માલ-
વાની એક ખાસ રીત હોય છે. દિશામણી લંપેનું
છાકું જેમ મા બોલાવે તેમતેમ 'હું નંઈ આવું...' એમ
મુર કાઢતું જો સાથે નૈમતિક કાપજાવથી
નકારામક કાંઈ પુણ્યનું પાછળપાછળ જાય છે તેમજ
ગાપરોની ગાળનું હોય છે. ફરક એટલો જ કે ત્રાય
આમજ આવતી હોય છે. કાપજાવ માથો રાત્રોથી
આવતી પારીને જુએ. એ પોતાનું માથું (જો ત્રાય
સાથે ધોરિયા દોળાથી કાન પણ) દસાવતી દસાવતી જ
આવતી રહે. એમાં પણ 'સુરમ' બેદ હોય છે. ફરક
ત્રાયો જનામજિતથી માથું દસાવતી આવે છે; ફરક
પાંડિય જનાવતી હોય તેમ બારેબાર રીને માથું દસાવતી
આવે છે; ઉરરોડ હાય તો મુળી ગાડી એમના
જગનું દાણનું માથું જો રાત્રી આપો 'અગદાય
રિયતિ જો મજાની પ્રતિજ્ઞા પ્રતીક્ષા' એવું મનિમન
ચિત્ર ખડું કરે છે; અને એકાદ 'પાખું' ન્યારે માથુ
દસારતું આવે છે ભારે એના મોટા ઉપરનો જાગ-
લાવ વો' એમ જ થાય છે કે આ જામું એના મનમાં
શું સમજતું રહે!

જમ ભારે તાંબુ પણ એમજ આવતી. પણ સખાજી
લખાખામાં જેમ ફેર હોય છે તેમ તાંબુની માજમા
ખીંત ડોર કરતાં ફેર દનો. એની માત્ર ભાર જ દર્શી.

તાંબુ આવી. જાગનો પ્રમ દગેશાં ગોડાગોડો હોય
છે. એણે તો એનો જાની કરી, એને મળે સદર્શ,
એની જાંખો ભંડ કરી અને તું પાડું મું કે પાપટી
ટપી દેવ તો એમ માથે પણ ઉપાસત. કુંડેલા જમ
પંખોડો. એટલે મદારાપટ્ટી માથવના મુખજ એ તો

એની પૂંછડીના વાળનો ચુરછો મારી આંખે લગાડે. તેનો સ કાટિ દેવનો વાંસ એમાં હોય છે અને એથી આંખ સારી થાય છે એમ મનાય છે. વેંકે 'મો' તો આંખ સુધરવાનો અનુભવ ન થયો. પણ એનું કારણ કદાચ એ દશે કે મારા ચરમાનો કાચા એ કાચમાં કદાચ આડો આંખો દશે અને કાચની ટેકાંબંદરની બાજુ સુધી પૂંછડી ઘુસાડવાની કિયા કરવા જેટલી મને સૂઝ ન હતી.

આવી એવી તાંબુ તો અવાજ ન બની મધ. ઓ હો! હો! હો! આ! શું! આટલા બધા કુમરા! આટલું બધું લીલું છંમ! ચુરચાત જેવું સપાટ ઉજળડ તો અહીં ક્યાં મે નહિ! બધા દિવસ તાંબુને ચિચવડ કાચબૂમિ-ચરખાબૂમિ લાગી દશે! કારણ એના સ્વખામાં તો સ્વર્ગ એટલે લીલાછમ ઘાસનું મેદાન જ આવતું દશે.

મારા કરતાં તાંબુને બાળ અને શામળભાઈ વેંકે વધારે ફાવતું. બંધા કહે છે કે હું દક્ષિણી જેવો લાચું છું પણ બાળને તો કોઈ બૂલેચૂકે પણ દક્ષિણી ન કહે, અને શામળભાઈને દબણી કહેવાની કોઈની તોકાદ ન હતી. એટલે ચુરચાતી આમને આ બે ચુરચાતીઓ ભેડે વધારે ફાવ્યું એમાં નવાઈ શી?

તાંબુને ખરાયો કરવાનું કામ બાળનું. આ વિધિ ખરેખર પ્રેક્ષણીય રહેતો. બાળ અને તાંબુ એમાં કલાકો ગાળતા. એકબીજા ઉપર હેત વરસાવમાં એમને સમયનું લાન રહેતું નહિ. સાધારણતઃ આ પ્રમાંણે કાર્યક્રમ રહેતો:—ખરાયો કરવો; પછી પંખાગતું; વળી ખરાયો; પછી એના વિશાળ ને સુંદર (?) માવ ઉપર એકાદ બની; પાછો ખરાયો ચાલુ; પછી ગળે લટકવાનું; પછી ખરાયો; પછી આંખો મીચવાની વગેરે.

આ રીતે રોજ હેત કરવાના નવાનવા તુડાઓ દાંદીને આ વિધિ કરવામાં આવતો. વાછડાની જેમ બાળને પણ હલાર્થ સાફ કરવાનું મન તાંબુને ન થયું એ બાળનું લાગ્ય. એ બિચારી માવડી તો વૃદ્ધ દાંદીમાની જેમ પોતાના પૌત્રનો આ વિચિત્ર શારીરિક પ્રેમ મૂંઝે મોટે સદન કરતી, અને એની પગવણી દરમિયાન વ્તણે કર્યું જ બનતું ન હોય એમ અનાસક્ત સંધુની જેમ પોતાનું નિત્યકર્મ—વાગેળાનું ચાલુ રાખતી.

તાંબુની આંખો દાઢ વડે બંધ કરીને પછી છોડવાની તો મને પણ ગદ્ગદ મન આવતી. ખડકનું ઝરણું દાળી

રાખીને પાછું છોડીએ એટલે જેમ એ ને એ જ અને પહેલા જેવો જ સ્વચ્છ પાણીનો દેડો સંજ થાય છે, તેમ બાળની આંખો બંધ કરીને ઉઘાડીએ એટલે એનો એ જ પ્રેમનો પ્રવાહ પાછો ધોધમાર વહે છે.

બાળ ઉપર પક્ષપાત હોવાનું બીજું પણ એક કારણ હતું. શામળભાઈ દૂધ દો'તા હોય ત્યારે બાળ વાછડાનું કાર્ય કરતો. શામળભાઈને બાળના મોઢામાં અચૂક—(આ સહેલું નથી; કરી બેભો) શેડ મારવાની અને બાળને ધારોણ દૂધ પીવાની ખૂબ મન આવતી. તાંબુને તો કેટલાક અનાસક્ત શોકોની જેમ 'સખ રિયતિમે આનંદ હૈ' હતું. એનું લક્ષ્ય આ માનવી વાછડા—(ચીડાવવા ખાતર હું એને બચીવડ કહેતો) તરફ કે આર્ય શામળભાઈ તરફ ધ્યાન આપવાં કરનાં સામેના તાસણુમાંથી એનો લાવતો મોરડો સાફ કરવા તરફ વધારે રહેતું. તાંબુને કોરમુ બહુ જ લાવતું કદાચ એ એની સેવ દશે.

એકવાર દો'વાનો વખત થયો તોયે બાળ-શામળની ભેડી દો'વા મધ નહિ, એટલે તાંબુ જ શ્રીધી બંધને આપી. મોઢાને જ એનો પેસો 'વાછડો' બેઠો હતો. ત્યાં આપીને એના પગ ચાડવા લાગી, અને એ રીતે એને દૂધ પીવા ઉત્તેજી.

આ જ અરસામાં—કેશિબના તત્ત્વજ્ઞાનના એક પ્રોફેસર કાકાસાહેબને મળવા આવેલા. એક દિવસે અમે બંને એટલે બેઠા હતા. એઓથી 'પ્રાણીઓનું માનસ અને તેમને પ્રેમથી કેમ હેળવાય' એ વિષય ઉપરની એક અંગ્રેજી ચોપડી—ના ગ્રંથ—વાંચતા હતા. સામેના ખેતરની વાડ પાસે બાળ બેઠો હતો. ખેતરની સામી વાડની પેસી બાળુ તાંબુ હતી. બાળે બમ મારી: 'ઓ...તાં શુઉઉ...' તાંબુએ ચરતાંચરતાં ચાલું બેંચું કર્યું અને બાળને જોયો. પણ આડી વાડ હતી. એટલે એક મોટી પ્રદક્ષિણા કરી એક છીંડા-ગાંથી તે બંદર આવી અને ખંજવાળવા માટે પોતાનું મળું એની સામે ધર્યું. ચાખે અહાર ઉપર ખંજવાળવાથી ગદ્ગદ મનોવ થાય છે. એકાદ મિનિટ ખંજવાળીને બાળ એને મળે લરઓ. મેં એકદમ

પ્રોફેસરને કહ્યું, 'જુઓ. તો ખરા, એ કેવો સટકો છે!' પણ એ તો 'પ્રાણપ્રેમ'ની ચોપડી વાંચવામાં મરાગૂલ હતા! 'તે દિવસે મેં નહીં કયું કે તત્ત્વજ્ઞાનથી 'આટલા બધા' વિદ્વાન થવાનું હોય તો આપણે તત્ત્વજ્ઞાની નથી થવું.

અમે ચિચ્ચડથી સિદ્ધગઢ ગયા. તાંશુને સાથે લોધે જ છૂટકો હતો. પણ તાંશુ હતી યુવરાજણ. કાઠિયાવાડની ગિરિકન્યા હોત તો મેં કીક. પર્વત-ચાંવાની એને ટેવ નહિ. મદારાબૂના કેટલાયે કિલ્લાઓ ગિરનાર જેવા ને-જેટલા ઊંચા ડુંગર-ઉપર આવેલા છે. પણ મદારાબૂમાં અનેક પર્વતમાલા હોવાથી યુવરાજાની જેમ લાંબા ડુંગરઓને પર્વતને નામે કાઢ સંગોધતું નથી. એમાંના જ એક ડુંગરા પર સિદ્ધગઢ છે. તથા માધવનો અગ્ર છે. જુવાનો હોરાબેર ચડી ગયા, માંદાઓ ખુરશીમાં ચડ્યા અને બાળકો વૃદ્ધ મજૂરોને માથે બેસી ચડ્યા; પણ તાંશુનું શું કરવું? એ તો ચડે જ નહિ. ઉવટે એ મદાન કાર્ય સામળભાઈએ પોતાને માથે લીધું. બોળનું એક મોટકું ખેંચે સટકાવી તેમણે તાંશુને લકઝમાવવા માંડી. કટકો બનાવતા જવ અને દોરતા જવ. તદ્દન નિરાશ થાય ત્યારે એકાદ નાનો કટકો ખચાવે. ગિયારી બોળી તાંશુ ચડવા લાગી. ગતે થયું, તાંશુને એટલી પણ આક્ષય નહિ હોય કે આ કેવળ આગિય છે! પરંતુ એ પણ આખરે તો દિલ્લુસ્તાનની જ ને! અનેકવાર અનુભવ થયાં છતાં આપણા લોકો પ્રગતિના પ્રમાણમાં સ્વરાજનો સાક્ષાત્કાર (Progressive realization of self-rule) કરાવવાનાં વચનોથી ન અંતબધા હોત તો તાંશુ પણ બોળની લાલચથી ન અંતબધ.

રાત પડી પણ ગઢ ન આવ્યો. અરધી ઊંચાઈએ એક મામડું છે. ત્યાં જ રાતવાસો કરવો પડ્યો. પણ બીજે દિવસે તાંશુ ઓછી મુસોલીથી ચડી ગઈ.

ડુંગરઓની લીલી ચાર ગાય-દોરને ખૂબ માફક આવે છે. તાંશુનું દૂધ પુષ્કળ 'વધું'ને ધારું પણ થયું. તમેલામાંથી બીડી ગોદી જેવી મજાછતી અખંડ રોટલી કાઢી ખોવાના અંધારે વારારાખવા પડ્યા હતા.

આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી ન મહત્તી સકાલ એટલે સોંધે ભાવે ક્રિયાં. માવાના મિષ્ટ પેંડા સિદ્ધગઢના શ્રીમંતો આગળ મરીંગ માનવાઓ લઈ આવતા. વિપુલ

દૂધ દેતી પોતાની ગાયોનું દૂધ સોળ માઇલ દૂર પૂના મોકલવાની સગવડ ન હોવાથી માવળાઓ પાસે લીકે પેંડા સિવાય બીજા ઉપાય જ રહેતો નથી. અમે પણ એકવાર તાંશુના દૂધમાંથી પેંડા બનાવ્યા. તાંશુનું દૂધ પણ એટલું બધું ધારું થઈ ગયેલું કે ખૂબ પ્રમાણમાં પેંડા બનેલા એક સોને નવાઈ લાગેલી.

તાંશુને સિદ્ધગઢ ઉપરની પોતાની સહેજ અંધારા વાળા નાનકડી ઓરડી બહુ પ્રિય હતી. પૂર્વજન્મનો કાંઈક યજ્ઞાતુલ્યંબ હોય એમ જ એના વર્તન ઉપરથી લાગે. અમે તે ક્ષણે ખુશીથી મરવાની તેવારી રાખતી એકાદ નિવૃત્ત. ડોશી, કાંઈ પણ વારસ ન હોવા છતાં પણ જેમ પોતાનીં ઝુંપડી વિષે અનદદ પ્રેમ રાખે છે તેમ જ તાંશુ પોતાની આ ઓરડી વિષે રાખતી. એ ઓરડી તરફ એને ખાસ પક્ષપાત હતો. મને પાછળથી ખબર પડી કે દોરોનો સ્થાન પ્રત્યેનો પ્રેમ માણસ કરનાં પણ વધારે હોય છે. કુતરા અને અપવાદ દશે; પણ એને પણ સ્થાનભાગ કરતાં લાગણીઓ નહિ થતી હોય એની શી ખાનદરી? બાકી ગાય દોર તો સ્થાનદેરથી વિરહી, પ્રેમીજનની જેમ કૂચ પણ થાય છે. અને છતાં તાંશુને આ કોટડી વધારે પસંદ પડી તેથી જ એનો પૂર્વજન્મનો કાંઈક સંમંથ દશે એવું મેં અનુમાન કાઢ્યું. રાત્રે અંધારામાં એની આંખો ખૂબ સુંદર અને ચળકતી દેખાતી. સૂતાં પહેલાં કું રોજ બારીમાંથી એની ચળકતી આંખોનું દર્શન કર્યું વચર રહેતો નહિ. અને તાંશુ પણ 'મેં તને જોયો છે' એમ જાણે કહેવા માટે જ તરત જ એક ભારે નિશ્વાસ છોડવા જેવો દળાએલો હંકારાનુક્રમ અવાજ કરતી. આ Good Night 'ગુડનાઈટ' (શુભરાતિ અથવા શિવરાત્રિ)નો વિધિ રોજ અચૂક ચાલતો.

તાંશુ વટલાઈ એ પ્રસંગ પણ સ્મરણમાંથી જતો નથી. એક વખત અમારે લાંબા ખૂંટા પાંઉ આપ્યા હતા. એટલા બધા ચર્મ પડ્યા હતા કે અમે સવારે દૂધ અને પાંઉ, જાપેરે દાળ શાક અને પાંઉ, રોંદામાં દૂધ અને પાંઉ, વાળુમાં દૂધ અને પાંઉ એવાં કાર્યક્રમ રાખ્યો તો મેં તે ખાંધાસ થતા ન હતા. પાંઉ અંખાઈ જતા જોઈ સામળભાઈએ એક પાંઉ તાંશુને આપી જોયો. એને એ લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ એનો એને ચડાકો લાગ્યો;—અસન જ થયું કહે તો ચાલે.

પાંદિ જુએ. ને તાંબુ ગાંડી ચક્રને સામગ્રીભાષી પાછળ દોડે. અને પશુ પાંદિ ખાધને કંટાળ્યા હતા એટલે સામગ્રીભાષી અંધારા ગચ્છેલા અને સારા અને ખતના પાંદિ એનો અવધાની દેતા. આ રીતે તેનીસં કાંટિ દેવાનું રચાનું એવી હિંદુઓની ગાયને આર્થ સામગ્રીભાષીએ વળવતો ખોરાક અવધાનીને વટલાવી નાંખી.

સામગ્રીભાષીના તાંબુ પ્રત્યેના પીડ—અને તેથી અપ્રદર્શિત છતાં જિંડા—પ્રેમ તો અમને કાકાસાહેબના એક વાક્યે જાણ્યો. તાંબુ નંદીની તિ મિદયદ ઉપર આવી ભરે એને બધી જ વસ્તુઓ નવી લાગતી. જિંદા જિંદા કુમર; જિંદા જિંદા કરાડો અધું જ નવું. કેટલી મે વાર એ જિંદા કરાડને છેડે જિંદા રહી પોતાની વિશ્વાસ આંખો કાઢીકાઢીને કલાકાના કલાકો તાળીને બેલા કરતી. છેવટે કાકાસાહેબે સામગ્રીભાષીને એવણી આપી કે ‘સામગ્રીભાષી, તાંબુને સંભાળજે, નહિતો કાક દિવસ એ ચકરી ખાધને નીચે બીજામાં પડશે ને પછી તમારે એની પાછળ જુસડા મારવો પડશે.’ પશુ થોડા જ દિવસમાં તાંબુની એ ટેવ ચાલી ગઈ.

કાકાસાહેબ એક દિવસ દીવાનખાનામાં બેઠાને કાકાસાહેબના લખતા દેના. હું પાસે જ હતો. એટલામાં બારણામાં ઓળો પડ્યો. મેં જોયું તો તાંબુ આવતી હતી. કાકાસાહેબ તો લખવામાં મશગૂલ હતા. તાંબુ સીધી અંદર આવી અને કાકાસાહેબ સાથે કાંઈક વાતો કરવા માંખતી હોય તેમ તેમની સામે જિંદા રહી.

મને ચિચવડો ‘મોતિયો’ વાદ આપ્યો. કાકાસાહેબને એકવાર વધુધરા પાડેન ખાવાનું આપતાં જુડી ગયાં હશે. મોતિયાને કેમ ખાઈ પડી એ તો કાંઈ જાણે, પણ એણે તાંબુની લીધું કે આવી જાળતમાં કાકાસાહેબ એ જ પ્રી-વીકાઉન્સિસ છે. કાકા દિવસ નહિ ને તે જ દિવસે મોતિયો ખીજે માણે ચડ્યો અને કેવળ ‘ચૂરચૂર’ સાથેની ખાનગી સ્વરૂપની મુલાકાતો મારેની ઓરડીમાં જ પોતાની ફરિયાદ કાકાસાહેબ સામગ્રી મૂંઝી પણ જુરસા-દાઢ બાપમાં રજુ કરી. એના બાપજીના—જુએ, બાપજીના—જ્યા અંબકારો કે ચૂદ સજ્જો સમજવાની શક્તિ તો કાકાસાહેબમાં હતી જ નહિ, પણ તેઓ સારૂ દો

સમજી ગયા. ઉપરથી જ જુસ મારી એમણે મોતિયાને ખાવા આપવાની ડિકી આપી, અને પછી ફક્ત ‘જન’ એટલું કહ્યું ને મોતિયો સમજીને ખાવા આપ્યો. મને થયું આજે તાંબુ પશુ એ જ ફરિયાદ કરવા આવી હશે. પણ એ તો સહેજ જાણે મારવા આપેલી. મનમાં થયું હશે, ચાલો કાકાસાહેબની ખાદ્ય કાદતા જઈએ, એટલે કેક અંદર પેસી ગઈ. થોડીક વાર લખાણ સામે બેલા કર્યું. પણ એ લખાણ પોતાના મોરસ કરતાં નીરસ લાગ્યું હશે તેથી કહ્યો કે પછી કાકાસાહેબ પ્રેમથી થાજડી તેના સંતોષથી કહ્યો, પણ તાંબુ પાછી બદાર ચાલી ગઈ. અને પછી તો એનું અંદર આવતું સ્વાભાવિક ચર્ચ પડ્યું અને એને પણ એ સામે ખાસ વાંધો ઉઠાવના નહિ.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થયા. અમારા મદા-રાજવાસનો અંત આવ્યો. તાંબુને ચિચવડની સ્વાવ-લંબન પાકાશાળીને બેટ આપી. પત્રથી હું એની ખબર પુછાયા કરતો. એને એક કન્યા થયાના સમાચાર પણ સાંભળેલા.

વરસ દરોડે હું મુંઝાણથી પુના જતો હતો. ચિચવડ રરેશન છોડ્યા પછી બેતણું માઇલ ટ્રેન નય એટલે રહેલી કાળી જાલુએ આવેલાં પાકાશાળાં બેતરો અને મકાનો નજરે પડે છે. હું ગાડીમાંથી પસાર થતો હતો માડી અપાટાંબ આલતી હતી. જાલુએ

શશાંક

વસંતવિજય

તે બાલુએ નિજ ક્ષેત્રી મુખિત અર્થ, તેના જ અરુપ રૂપે હસતો તથાપિ; ઉ નિંત્ર એ કપૂતના અપકાર ભાંદે, જ્યો શશાંક હિરમ્બ કાંકે પાદે.

રસિકાલ શુકર

બેતરમાં તાંબુ જિંદા હતી, મેં એને ઓળખી. સતારવાક ન પીના એક જ જટકાથી એમ મુંદર અણકાર દવામાં વહેતો મૂકે છે તેમ તાંબુના દર્શનથી કોણ અગમ્ય નખીએ મારા હૃદય ના તારો છોડ્યા અને પૂર્વ-રમરણના અણકાર કર્યો. હું તાંબુ

સામે બેઠ રહ્યો. એ મને ક્યાંથી ઓળખે ?—અને તે પણ ગાડીમાં ?

એની કમોચની રીત મુજબ ગાડી દૂર ગઈ ત્યાં મુખી એણે ચરવાનું બંધ રાખી બેલા કર્યું. મારી આંખો ભરાઈ આવી. એટલામાં ગાડી પણ વળી અને તાંબુ અદશ્ય થઈ ગઈ. હું કેટલી મે વાર શ્વ-વ દષ્ટિએ તાંબુની દિશા તરફ બેઠ રહ્યો.

‘માઝ’

સૌંદર્ય ક્યાં છે ?

મનુષ્યને એકની એક ગાંઠ નોંધામાં એટલો આનંદ નથી થતો જેટલો નાનીની વસ્તુઓથી મળે છે. વિષમ આખો તપતા દિનકરમાં એટલું સૌંદર્ય નથી દીસતું, જેટલું પ્રાનસાગનો સુગંધ નોંધામાં બાસે છે. રોજની નોંધારના નોંધામાં એટલો આનંદ નથી મળતો જેટલો બીજાની બાથ ચન્દ્રકલા નોંધાથી મળે છે. એ જ પ્રકારે વર્ષા ઋતુમાં એએક મંદિના સુધી પૂર્ણિમાનાં દર્શન દુર્લભ ગણ્યાં હોય છે તેથી જ આપણને વર્ષાઋતુમાં ઇશ્વર સૌથી મુંદર લાગે છે.

મેં જ્યાંસુધી દિમાસય જોયો નહોતો, જ્યાંજો ત્યાં જમને દું વરસો નહોતો સ્વંસુધી મરડા હરખમાં એ ગમાપિરાજ પ્રતિ ખુશ કાન્ય-ભાવ દતો. લાં જમને પદેશવદેશો વરસો એ અરસામાં તો દું સવારે પ્રાર્થના પૂરી થાય કે નરન દાનજ પજુ ક્યાં વિના જરૂરનાં કીચાકીચા સિખરો નિરખવા દોડતો. મંદિના-એ સુધી આ ઉત્સુકતા રહી, મંદિનાએ સુધી સવાર સાંજ ફરીફરીને એ ઉત્તમ દિમસિખરોને જુલાજુલા કોણથી નોંધાં. જરૂર ઉપર પથરાતી અને સંતિમાની ફિશમી માફક સંજોશજે પથરાતી સુર્યની લાલી અને પ્રતિજિજો નિદાગવામાં દું કલાકોના કલાકો પીનાવતો. આમ, વર્ષ જે વર્ષ સુધી દિમાસય મારે મારે સૌંદર્યના અનંત બંદર સંગો રમે. પજુ તજુ વર્ષ પછી તો એ ઉત્તમ દિમસિખરો નોંધોનોંધો મન ધરાછને તેમના પ્રતિ ઉદાસ બની ગયું. "સ્વાવશમાં દિમાસય" એ મંત્ર રટતાં દિમાસય સન્મુખ જોડીને પ્રાર્થના કરતાં પજુ એના પ્રતિ હૃદયનું કાંઈ આડર્પણ રહ્યું નહિ. એ જાણ્યું કે માફ મન મસિન થઈ ગયું છે. તેનું નિર્દોષ સાહિત્ય-પણું પ્રચ્છિતી રજાથી દંકાછને અંખાઈ ગયું છે. કાંઈ પ્રતીજ્ઞ ગાયકનું ગયું જગડી જવાથી તેને જેનું દુઃખ થાય તેવું મને થતા લાગ્યું. પાદવાર પ્રવલત કરતા છનાં પજુ દિમાસયના જે સૌંદર્યનાં દર્શન મને પદેશાં થયાં દતાં તે ન થયાં.

વરસ દોર વરસ રહીને દિમાસય હોડી જવાર વિશાળ-મેદાનમાં આલ્યો, દિમાસયની 'લોમીલિચ્છી' હોડી વચ્ચેથી મુક્ત થઈને પહોળા 'વિશાળ' પટમાં

બટકતી અંગાની પાદમાં રનાન કરવાનું મગ્યું. અહીં નદોના સંતિબંધ કરના જલપોષના અવાજ કે નદોની ગીમ જુહારાની બીડ, નીચે શાંત વિશાળ પટ દતો; ઉપર શિનિજ સુધી સંપૂર્ણ ગોળાકાર પથરાએલું નીચવર્ણ આકાશ પથરાએલું હતું. લીંચાંકિમાં સિખરોથી બેલાછો તેના ગોળાકારમાં ચિત્રિત કે સંકુચિતના અહીં નદોની આવતી પદારોને લીધે દિમાસયમાં આકાશની અનંતતા જુહારી નથી. એ અનંત દીસતા બોમનીચે વિશાળ મેદાનના પટમાં દું એકથો દતો તોપજુ નાચી હાંચા. મને થયું સૌંદર્ય ત્રિશિષિખરોમાં નથી, પજુ અંધા-મૈયાની ગોદમાં જ બર્ણુ છે. મારે જ આર્થ લોહિ અંધા-માઈની જ્ય ગોલો છે, દિમાસયની નદિ.

તે પછી કેટલાક વખત બાદ સાગરમતી આશ્રમમાં આલ્યો. દું—ખાત દું જ નદિ પજુ કેટલાયે સોડો—આશ્રમને મારે આર્ણુ શુદ્ધ રથાન રોપવા મારે ગાયુ-છને દમેશાં હોય દેતા દતા, મનમાં ધૂળા થતી કે આ તે કેવી મરજૂમિ છે! ગોળાજુ જનતા સૌંદર્યનું અહીં નામનિધાન ત મળે, રોજ એકના એક રસના પર આંટા મારીમારીને છવ મંઝાઈ જતો.

પજુ દિમાસયથી પાછા આવ્યા પછી મને એ રથાન સૌંદર્યથી બર્ણુર્ણુ લાગવા માંડ્યું. સાગરમતીની મુલાકાત રેન (જ્યાં એક કાંકરો પજુ રોપ્યો ન મળે), શાંત નીરવ પ્રવાહ, મનુષ્યોની વચ્ચે નિર્ભયતાથી ફરી રહેલાં ગોડાંગોડાં સારસ—આ દરજ પદારોની રોળા-થી કોઈપજુ રીતે બનરનું નથી. નરીને સામે પાર સુરોદય સમયે અર્ધગોળાકાર શિનિજમાં જે લાલિમા ફેલાછને નાનાંનાનાં વાદળો પર સુરજૂની વેલજૂલીની બાત પડી રહે છે તેની આગળ દિમસિખરોની રોળા-જાંબી પડતી લાગે છે. આ તો પૂર્વ દિશાની વાત થઈ. પશ્ચિમની રોળા પજુ એટલી જ આકર્ષક છે. ગાયલો-નાં આ જંગલ—એનાં ઝીજાંઝીજાં ચાંદાં ને કલામય રીતે ફેલાયેલી શાખાઓની પાછળ જે સૂર્યાસ્ત થાય છે તે પજુ પૂર્ણ સૌંદર્યથી બરેશો લાગે છે. પજુ સૌથી મુંદર દરજ તો અહીં મનુષ્યનિનું બાસે છે. નિરખ આકાશમાં ચારે દિશામાં એકેએક તારો દેખાઈ રહ્યો હોય છે, અને દમકાટગમીને દેવેનું કાન્ય ફડી રહ્યો હોય છે. પદારોમાં બોકાનેક સિખરોની બીડ, અને વાદળોના સાસાન્યમાં રાત્રિનું સૌંદર્ય જ દુર્લભ હોય છે.

આ બધા અનુભવો ઉપરથી મારો તો એવો ખાલ

બંધાઈ ગયો છે કે સૌંદર્ય કોઈ એક વસ્તુમાં કે કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં નહિ, પણ નવાંનવાં દર્શન અને નવીનાની કલ્પનાઓમાં છે.

જેટલું નવું એટલું સુંદર. પણ સારે શું જૂનું એટલું સૌંદર્યહીન સમજવું? આપણું માનવિતા, આપણી ઝુંપડી, આપણું ખેતર, આપણું દોરડાંખર, આપણા બાલગોઠિયાઓ એ સર્વ આપણને તો સૌથી અધિક સુંદર અને આકર્ષક લાગે છે. આપણું મંદિર, આપણી પૂજાવિધિ ને આપણી પ્રાર્થનાની જરાજર પરાયાં મંદિર, પરાયાં પૂજાવિધિ કે પ્રાર્થના એટલાં સુંદર લાગતાં નથી.

સારાંશ કે 'નવામાં જ માન સૌંદર્ય છે' એ વાતમાં પૂર્ણ સત્ય નથી. અને 'જૂનું તેટલું સુંદર એ વાત પણ વધારે નથી. વળી સૌંદર્યનો સંગ્રહ કોઈ રચના, સમય કે પરિસ્થિતિની સાથે પણ સંકળાએલો નથી હોતો. તેમ સૌંદર્ય નામની એરી કોઈ ગીજ કે વસ્તુ પણ નથી કે જેને આપણે પકડીને આપણા મજબામાં કે ખેતરમાં સંપરી શકીએ. સૌંદર્યનું મૂલ આ દ્રશ્ય સૃષ્ટિથી, આપની કલ્પનાસૃષ્ટિથી કે પછી ઈશ્વર કે કાળથી ને પર ક્યાંક પણ હોવું જોઈએ.

સૌંદર્યનું જિગમગચાન ક્યાં છે તે આપણે નથી જાણતા, તેમ કોઈ ગ્રંથ કે મહાપુરુષ આપણને તે જણાવે જતાની શકે એમ પણ નથી. એનું સંશોધન તો આપણે જાતે કરવું પડે છે. પરંતુ એ સંશોધનની પણ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. જે કોઈપણ ચીજનું સંશોધન કરવું હોય તેના વિષે એ પ્રકારનો વિચાર કરવો પડે છે. એક તો એ કે જે ચીજ આપણને જોઈએ છે તે

કેવી હોવી જોઈએ? અને પીઝું, એ વસ્તુથી આપણને કેવા શાલ થવો જોઈએ? ..

પહેલા પ્રશ્નો ઉત્તર એ છે કે આપણને એવું સૌંદર્ય જોઈએ કે જે અનન્ય હોય, જેમાં કદી વિકૃતિ ન થાય કે જે ક્ષય ન પામે. અને જેમાં કોઈ વિકૃતિ નથી, જેનો કદી ક્ષય નથી, અને જે અનન્ય, અદ્વય અને વિકૃતિ વિનાનું છે તેને આપણે સત્ય વસ્તુ કહીએ છીએ. એટલે જ્યાં સત્ય નથી ત્યાં કદાચ સૌંદર્ય જ નહય તોપણ તે મથારીરીતે સૌંદર્ય ન કહેવાય, અને તે અગ્રાહ્ય સમજવું. જો એ અદલ્ય ક્યું તો સૌંદર્યના જિગમગચાનનો રસ્તો ચૂકવાના.

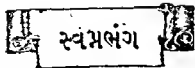
જીજન પ્રશ્નો ઉત્તર એ કે સૌંદર્યમાંથી આપણને શાંતિ અને પ્રસન્નતા મળવાં જોઈએ. પોતાનું અને સોનું તેમાંથી કલ્પણ મળું જોઈએ. જ્યાં કોઈનું રજ પણ અમંગળ થતું હોય, જેનાથી પોતાને કે જીજનને નુકસાન થતું હોય ત્યાં તે વસ્તુમાં પણ સૌંદર્યને રચાને નથી જ. જો ત્યાં સુંદરતા દેખાતી હોય તો તે સૌંદર્યનો જન્મ છે—સૌંદર્ય નહિ.

કુદાય આ જ કારણથી શાંતિકારીએ પરમાત્માને વિશેષણો આપવામાં 'સુંદર' શબ્દને છેડવું—જીવું રચાન આપ્યું છે: 'સત્યમ શિવમ સુન્દરમ' સૌથી પ્રથમ સત્ય: પછી શિવ—એટલે કે જે કલ્પાલ્પન છે (અદિસામાય પણ કદી શકાય); અને પછી છેવટે જ્યાં એ બે હોય ત્યાં સૌંદર્ય તો આપોઆપ આપવાનું જ.

પ્રવૃત્તિ અંધી (સત્યપ્રદાશ્રમના 'સૌંદર્ય' નામના દિલી દસ્તલિખિતમાંથી)

ચૌરવાડ બ્યાયામ વર્ગ

૧૧. દર વર્ષની માફક આ વર્ષ પણ બ્યાયામ ને અદિતમાં બ્યાયામના શ્રીતથ મહેસમાં તા. ૧-૫-૧૯૩૨થી તા. ૩૧-૫-૧૯૩૨ સુધી શ્રી કાઠિયાવાડ બ્યાયામ મથાનક નેદર તરફથી બ્યાયામ વર્ષ આલશે, જેમાં કાઠિયાવાડના તેમજ કાઠિયાવાડ બહારના દિલ્દના કોઈપણ પ્રાંતના બ્યાયામપ્રેમી લાઈએ આવ લઈ શકશે. આ વર્ગનો લાભ લેવા ઇચ્છનારે તા. ૨૦-૪-૧૯૩૨ સુધીમાં રોક શ્રી દરબજદ ગોતીવંદ ચૌરવાડ (કાઠિયાવાડ) એ સરનામે અરજ કરી, સિંગલ લેવા આવંતાર પાસેથી જોજન તથા બચરના ખર્ચના એકમદસના તથા તીડ રૂ. ૧૫ પંદર લેવામાં આવશે. અરજ સાથે તપ્પ રૂપિયા રૂપિયા તરીકે મળીનારેથી રોકમના વિચારનાર પત્રિકા મારે મરી, કા. બા. પ્ર. મંડળ, બાવનપરને લખવું. ચૌરવાડ નેરા સૌતથ રમજમાં હનાજામાં આવતા આ કપડીની નર્મો લાભ લેવાં ને નર્મમાં શ્રજાન કાઠિયાવાડના પણા વિલાપિતએ લીધે છે.

સ્વપ્રભંગ

ધરેરાટ ધેરવા લાગ્યો રે,
છત્તરો બિંધનો માગ્યો રે.

ઝાંઝા આંખ મીંચાતી રે,
બિસાસે બેઠતી છાતી રે.

રંગબેરંગી ઉપાનાં ઓઠણ
આભના તેજ અંગાર:
શીતળ લીલી છાંય વનોતી
કે યલના ટહુકાર:
સુણું તુજ ભોમકા એવી રે,
હવે મને નીંદર કેવી રે.

આજ અચાનક આંખડી ખૂલે,
બહાર મન્યો ધોંધાટ:
લોપ થવા દરવાન દિવાન તો
સ્થિર દડિયા ખાટ:

ધરે ધનધેર અંધારું રે,
દારદાર લાગિયું તારું રે.

મહેલ આ મારો જ્યેષ્ઠ જન્યો શું,

ખંડ જન્યા વનવાટ;
સેજનાં ફૂલ કો'વામાં સોડે,
ધુમાય દીપક વાટ,
પયારી ખાવા ધાતી રે,
મને ક્યાંય કળ ન થાતી રે.

બારણાં બોલી બહાર હું આવું,
પાછળ શો અખાટ;
શવ વિનાનો મહેલ આ મારો
તૂટી પડે કકડાર:
મરેણી ને ધૂડ જમરે રે,
પોથો મહેલ ડાકું ફારે રે.

મહેલ આ મારો મેઘ વિસામે
બંદર ઝાક જમાળ;
ખંડમાં ખંડ ને મેડીએ મેડી
વજ્ર રબંધ કમાડ:
મને બિની આંચ ન લાગે રે,
ચોડીદાર અખંડ ભગે રે.

વાયરા રાક્ષા, તેજને રાક્ષાં,
રાક્ષાં પામર લોક;
ધરમાં મુક્યા પીનજીવંખા,
માથનથાળો થોક:
મારે રહું કામ ન કોનું રે,
નહિ દીન મુખનું જોણું રે.

બારણે જનના બીડી દોડું,
ભોંત શિરે ભટકાય;
આ શું? પથ્થર કેરી દિવાલો
પોલી કેમ સુણાય?
અરે! થયાં બારણાં બોદાં રે,
તડમાં નાચતાં ફેદાં રે.

મહેલ ભલે એ ભાંચો બોનો
શોક મને ન લગરે;
મૂરજ કેરી તડકી મીઠી,
શીતળ વાય સમીર:
ભીંતોના ભાર બહો ના રે,
બંધાવા દામ અડોળા રે.

રંગબેરંગી ઉપાનાં ઓઠણ,
આજ દવે ઓઠીય;
તેજતણા અંગાર હું પાંતો,
વાદળમાં પોદીય:
સલામો તારલા દેશે રે,
સમીરણ વોંઝણા લેશે રે.

રંગ ને રાગ મચાન્મા અંદર,
મોહમદિરાનું પાન;
ભોગનાં ભોગન પેટમાં પૂર્વા
કાનમાં કામનાં ગાન:
ચર્યો મદસિદ ઉછાળે રે,
હવે જગ છો જખ મારે રે.

બોલું ન બોલું? બીકણ મારું
મનડું આજ-મંજાપ;
તડમાંથી હું દેખું તારી
બિજળી લીલી છાંય:
હવે દિલ ના રે' આંધું રે,
બાંધે ઘર ન્વય છો ભાંચું રે.

વીજળી આવી કરશે દીવા,
મેઘસો ભેરવ મારો;
સ્વર્ગનાં પાણી પીનાં,
શવડો તાળે ધારો:
મારી ત્યાં આગ હોવાશે રે,
જવાબેક આંખ મીંચારો રે.

નીંદરની ફૂલસેજમાં પોઠ્યો,
કામળ ઓઠી બાર;
ચૂપ કર્મો દરવાન દિવાનને
ઉંધ તૂટે ન લગાર:

દામ કરી હું આંચકો મારું,
ભોગળ બોલું બાર;
તેજનાં પૂર ચડે મુજ આંખે
વાયરા ઠેલે દાર:

માનસિક નોંધ

આ પાણીને ખગર પણ નથી હોતી એવી અનુભવ રીતે આપણા મનમાં અનેક પ્રકારની નોંધો અદ્યતન રીતે રહ્યા જ કરે છે. આપણે જે કંઈ વિચાર અને વર્તન કરી શકીએ છીએ તે એ માનસિક નોંધને આધારે જ. સ્વપ્ન અને વાત્તાનો આધાર પણ તેના ઉપર જ રહેલો છે. આ જાગૃતમાં જર્મનીના એક પત્રમાં એલેક્ઝાન્ડર સ્ટુસરે પ્રયોગ સદ્ એક ગિરતી ક્ષેત્ર આપ્યો છે, તેમાંનું એક દૃષ્ટાંત આદી લઘુએ છીએ.

એક ભાઈ રમે ગોડા ચોતારી ચોરડીએ આવે છે. પણ આવીને જિલા થઈ રહે છે. કારણકે ઉપાડ-વાનું સાધન નથી. ફૂંચી ક્યાંક જીને ટેકાણે જૂલી ઝંખા છે. તેથી એ વિશ્વસ કરે છે કે દને એની જૂથ ન થતી જોઈએ. અને દને ફરીથી કસો ફૂંચી ન જુલાય તેની માદી રાખવા માટે શ્યામ કાદી એક છેદા પર મોટી માંક મારે છે.

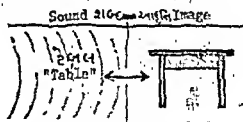
એ ભાઈએ માનસશાસ્ત્રનું નામ પણ નથી સાંભળ્યું; છતાં તેણે જે ક્રિયા કરી તેમાં માનસશાસ્ત્રનો એક ખરેખરો અને ફક્તવાળો સિદ્ધાંત રહેલો છે, જીને દલારે જેને સારે પણ તે જમાવ ખીસામાંથી કાઢીને તે વખતે પેલી માંક નંદરે ચડી અને તરત તેના મગજમાં ફૂંચીની આકૃતિ ઊભી થયો.

પણ પ્રશ્ન એ જ છે કે માંક અને ફૂંચી વચ્ચે કોઈ જનનું મજાગણું ન હોવા છતાં શ્યામની માંક નોંધથી મનમાં ફૂંચીનું સ્વરૂપ કેવી રીતે બંધાય છે? આ મમજવા માટે આપણે ફ્રેનોગ્રાફની રેકર્ડનું દર્શાવ લઈએ. તેની સપાટી ઉપર સંજીવના સ્વરો અતિ ગારીક ખાંચાખાંચામાં એકાદ મધા હોય છે. વચાટની વેળા આ સ્વરો મનેતેમ જગણી ઊઠતા નથી, પણ જે ક્રમમાં તે ઉતારવામાં આવ્યા હોય છે તે જ ક્રમમાં પ્રકટ થાય છે. તેથી જ રીતે મજગર પર જમાં ચલેલા જમાવો મને તે રીતે યાદ આવતા નથી, પણ જે

ક્રમાંકથી આંતર-મનમાં ગોડવામા હોય છે તે જ ક્રમમાં પ્રકટ જાણ થાય છે. પેલા ભાઈએ માંક વાળતાં વાળતાં ફૂંચીનો જ વિચાર કર્યો. ફૂંચી સિવાય તે વેળા જીને આ-કાર જ તેના મનમાં નહોતો. એટલે ક્રિયા માંક વાળવાની થતી હતી છતાં વિચાર-કૃતિ તો ફૂંચીની જ હતી. આથી એ જોની વચ્ચે સંબંધ થયો, ને તેથી માંક જોતાં ફૂંચીનું જ ખ્યાલ તેને થાય છે.

આપણી સાધારણ યાતરીમાં આવા સંબંધનો આપણે ભાવનાયોગ કહીએ. માનસશાસ્ત્ર તેને મનની નોંધ કહે. આવી સંકેતો નોંધો રાજ આપણા મનમાં ચાલુ નોંધાયા જ કરે છે. ખાસ કરીને આપણી ભાષા તો આવી નોંધ ઉપર જ નબી રહી હોય છે. રાખણ તરીકે શબ્દ અને પદાર્થનો સંબંધ વિચારો. એક જોતેલો કે લખેલો શબ્દ આંખ અથવા કાન મારફતે આપણને પહોંચે છે સારે તે ભાષાના અક્ષરો જ રહે છે, કે એ જોવાએલા શબ્દ પાછળનો અર્થ પ્રકટાય છે?

કોઈ 'ટેબલ' એમ જોલે તારે અવાજને જી એક પરંપરા કાનના પડા પર અથડાય છે એ તો આપણે સમજીએ છીએ. પણ એ અવાજ અથડાવે ન જાય થતું નથી, પરંતુ આપણા અંતરમાં એકદમ એ અવાજ ચાર પાયાના ટાકમના ટેબલની આકૃતિ ઊભી કરે છે.

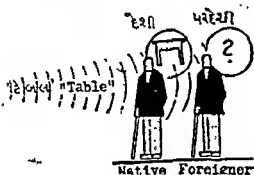
આકૃતિ ચિત્ર

અદી જે વાળતોનો સંબંધ દેખાય છે. એક તો અવાજ મારફતે આપણી આકૃતિ અને મનમાં ઊભી

આકૃતિ ચિત્ર

યતી આકૃતિ, ચિત્ર નંબર ૧૧૧માં જોતાં ૨૫૪ જણાશે કે અવાજના આંદોલનની આકૃતિ અને એ જ વખતે મનમાં રચાતી આકૃતિ વચ્ચે જરાયે મળનાપણું નથી. ચિત્ર નંબર ૧૧૧માં જતાં ૨૫૪ મુળ્ય પરભાષાના માણસને એ જ અવાજ કંઈ પણ હેતુ સારતો નથી. આપણી જોડે જ તે હાલો રહે અને એ જ શબ્દ તેના કાન પર પહોંચે તોપણ તેના મનમાં કશું જ બિંબું થવાનું નથી.

આકૃતિ ૩૪

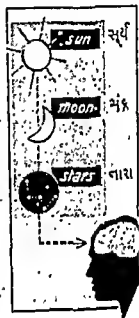
અવાજ એક સરખો છતાં આ બેઠ પડવાનું શું કારણ ? તેનો ખુસાસો સરળ છે. અપણથી જ આપણ મન પર 'ટેબલ' શબ્દનો અવાજ ટેબલનો પદાર્થ કો-તરતો રહ્યો છે. આપણે ટેબલ આંખ વડે જોયું છે અને તેને ટેબલ જેવા નામથી ઓળખવાનું સાંભળ્યું છે. તેથી ટેબલ લોકોને સામે ન હોય તોપણ કાન આગળ ટેબલ એવો અવાજ થતાં જ સ્મૃતિમાં 'ટેબલ' જેવો આકાર બિંબો થાય છે. અગાઉના પરિચયની સાંકળને શીધે તે મનને જાગૃત કરે છે;—પેલા લાહના મનમાં માંડ શબ્દે કુચીનું સ્વરૂપ માદ આપ્યું તેમ.

પણ પેલા પરભાષા વાળાને 'ટેબલ' અવાજ સાથે 'ટેબલ' પદાર્થને જોડવાનો અનુભવ કદી થયો નહિ હોવાથી તેના કાન પર ટેબલ અવાજ થવા-છતાંયે 'ટેબલ'નો ઘાટ તે કંઈપી સકતો નથી.

ચોતાની ભાષામાં માણસના મનમાં ચર્ચોના મદાવરા ને પરિચયને શીધે, શબ્દ તથા વસ્તુ વચ્ચે જોડતો માદ સંબંધ બંધાય જાય છે કે તે જોને જુદાં તરીકે સમ-જવાનું પણ કદંબુ થઈ પડે. પરંતુ આપણે જ્યારે પરભાષા શીખવા માંડીએ છીએ ત્યારે જ આપણને લાગે છે કે મનમાં વસ્તુના પરિચયની નોંધ અને વસ્તુ ઓળખવાની નોંધ જુદીજુદી હોય છે.

ધણીવાર એક અનુભવી શબ્દ કાન પર અથા છે અને તેની તરિન સમજણ તદ પ્રકટતી નથી એથી બિંબું આપણે એકાદ પદાર્થ કે વસ્તુ વિશે જાણ જાર ખ્યાલ ધરાવવા હોય છે છતાં તે માટે જોડી પરભાષાનો શબ્દ મગજમાં જડતો જ નથી. પરં જ્યારે આપણે જરાયે મુરકેલી વગર આ જોવાળે વચ્ચેનો સંબંધ સાંધી શકીએ, શબ્દ અને વસ્તુને ખ્યાલ એક સાથે જ આપણા મગજમાં અંકાય લાં જ આપણે પરભાષા શીખી શકીએ.

અંગ્રેજીમાં મૂર્ધને 'સન' કહે છે, ચંદ્રને 'મૂન' ને તારાઓને 'સ્ટાર્સ' કહે છે એ જાણત વિદ્યાર્થી પહેલ વહેલો શીખે છે ત્યારે પ્રથમ એ સમજણની સાથે તે તે આ-કારી પદાર્થની આ-કૃતિઓ તેના મગ-જમાં અંકિત થાય છે; પછી મદાવરા થી એ બંનેનું જોડું જોડીકરણ થઈ જાય છે કે પછી મોટપણે, એક વખત એ બંને મગજમાં જુદાંજુદાં અંકિત કરવાં પડ્યાં હતાં એ પાત સમ-રણમાં પણ આવતી નથી. આ પ્રકારની માનસિક નોંધ આ-ગેજે તો મન ક્યાં જ કરે છે, પરંતુ પરદેશી ભાષા શીખવા ઈચ્છનાર જો એ જ નોંધ ધરાદાપૂર્વક સમ-જણથી રાખતો થઈ જાય તો સહેલાઈથી ભાષાના પ્રાપ્ત કરી શકાય.

આકૃતિ ૩૫

'ડાકર, મને રીક નથી રહેતું.'

'શું થાય છે બાઈ તમને ?'

'કુતરાની મિસાલે રહું છું; મોઝાની જેમ કામ મુંડું પડતી જેમ ખટ છું અને માછી કુતરા જેવા લોચ રહી રીછી જેમ સૂઈ રહું છું.'

'બાઈ, ત્યારે તો કોઈ નબળાના ડાકરને જ તમારે લેખિયત બંધાવો.'

પુલપુલ રોજ ગાયા કરે. મીઠામીઠા આવાપ; નાનાનાના આવાપ. પણ આવાપમય જીવન! એક વાર માણસ આવ્યો. 'તને લઈ જઈ તો કેમ?' માણસે પૂછ્યું. 'ક્યાં?' જુલજુલે બે-દરકારીથી સામું પૂછ્યું.

'સમાંજમાં, અહીં તારી કદર કરનાર કોણ છે? તારા આવા આવાપ નિર્ભય વનમાં વેદફાળને વિલય પામે છે. ચાલ માનવસૃષ્ટિમાં આ કદરપિહોળા વગડામાં તારું કોણ છે?'

'અહીં શું જોતું છે?' જુલજુલે સદગ્ન પૂછ્યું.

'શું જોતું?' મીઠાબને ગાનથી જોયો. દીકરા માનવી ન જડે એવા આ અરણ્યમાં તારું ગળું ભેરી જાય છે. દિવસ ઉગ્યાથી લઈને તે આશ્ચર્ય સુધી અહીં તને ગળું ઝેંચતું જોઈ, ઓ જુલજુલ, મારું હૈયું મીઠાઈ જાય છે. આ સ્થિતિ? પ્રત્યે! કિંમત વિનાની મીઠા પાછળ માણસો મરી પીરે છે; અને તારી તો કોઈને પરવા પણ નથી! તારી કિંમત તું શું જાણે જુલજુલ! એક આંધળું નાનકડું પંખી, પણ....'

પૂગીયાની બંચે પાંદડાં ઢાંચું હતું. જુલજુલ તો ઊંચે જાય ને તીચે જાય. કરે ને ઊંચે. માણસ તો તેને જોઈને દરખાપ. 'વાદ કુદરત, તારી મેં શી કરામત!' આચાનક માનવીના મુખમાંથી ઉદ્ગારકારી પડ્યા.

'આ કુનિયા પણ અજળ છે! જાણું જ નિશ્ચિત! કેવી અમત!' જુલજુલ ગળુગદ્યું. 'આ માણસ તો જો! મારી ઉપર કેવું હેન રાખે છે?'

જુલજુલ તો ચિત્તવિચિત આવાપો લે. પેતો માણસ ખુશખુશ થઈ ગયો. પડોશી આંખ્યાં, મિત્રો આંખ્યા; સગાં આંખ્યાં, માગ આંખ્યાં; સૌ જુલજુલને પાખાળે: 'કેતા મીઠી વાણી! જ્યાં પંખી જોવાં, પણ આણે તો દદ વાળા. ઈશ્વરી જશિસ! વાદ વાદ!'

જુલજુલને લોહી ચડ્યું. પાંખો ફડકાવી. આંખો મટમટાવી. આજ એનો દરખ માતો ન હતો. મન મોકળું મૂકાને તેણે ગાયું. જુલજુલની ખ્યાતિ દેશ-પિંદેશમાં પ્રસરી ગઈ.

'આખો દિ' તેટ્ રા સાર ગાયા કરી?' એક દિવસ

જુલજુલ ગળુગદ્યું. 'માણસ તો દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર જ મારી પાસે આવે છે. તો પછી તે જ વખતે આ માટે ન ગાઉં? મારા અનેક કિંમતી આવાપોને વેંકાના આ માટે ફડકે? બિચારો કેટલી આતુરતાથી આવે છે! દંભે તો તેની આગળ જ મારું હૈયું ઢાલવું.

જીવન દિવસથી માણસ હોય તેટલો વખત જ ખાસ માનવું જુલજુલે રાખ્યું. માણસ તો ધારતો હતો કે જુલજુલ તો સારા મેં દિવસ કદ્યોત્ત કરતું હતો. પણ માણસના સદવાસથી તેનામાં અભિમાન પ્રગટ્યું હતું. વગડામાં તો તેને આટલે એવાં અમંજ્ય પંખીઓ હતી. કુદરતની એ સ્વાભાવિકતામાં તેને મરવો ઊંચો મેં નહોતો અડ્યો. સત્કારથી સાંજ સુધી નિરાશિમાન રહીને તે ગાયા કરતું. પણ માણસની વરતીમાં તેને પોતાની કિંમતનું જ્ઞાન થયું. પોતાના આવાપો વિષે તે મગધર થયું. વ્યારેવ્યારે માણસ તેની પાસે આવતો તારેતારે તેને રીઝવવા જુલજુલ પોતાનું ગળું ખોલી દેતું. દિવસવાર યુગતનું સંગીત ધરીએમાં સમાપ્ત થવા લાગ્યું.

'પણ તું આવા કદંગ આવાપ કેમ લે છે?' એક દિવસ માણસે સદેજ કંટાળેથી મુખજુલથી કહ્યું: 'તારું સંગીત મીઠું છે; પણ કોકકોક આવાપ તો જાડું જ જલ્દુર છે. કેટલું દિવ્ય સંગીત! આવા સંગીતમાં તારા જ કેટલાક અરાજ આવાપથી કલાનું ઉત્કર્ષન થાય છે. તેથી સમાજ તારા આવાપો પ્રત્યે અજુગરો જનાવે છે. કાલે જ મને મારો એક મિત્ર આ વાત કહેતો હતો. આજે પણ મેં કેટલાક કલાકોવિદો પાસેથી આ જ વાત સાંભળી. તારા આવા નિરસ આવાપ એકદમ અટકારી નાખવા નોખે. સંગીત-સારત્વ, રસસારત્વ, કલાસારત્વ પહેરે અનેક સાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ તેની કિંમત નથી. જો, તારે ગાવા જ હોય તો આદના આવાપ લેવા. તેમાં જ સંગીત, કલા ને

રસનું રહસ્ય સમજાવેલું છે.' આમ કહી માણસે અમુક અમુક આત્મા પોને પડાવ્યા. અમુક નક્કી થએલા આત્મા જ છુત્તછુત્ત લેતું. કારણ તેને પેલા માણસની કદરની જરૂર હતી. એને વારતે અમુક અમુક સા-
જોની મર્યાદામાં રહેવું હવે તેને આવશ્યક થઈ પડ્યું.

ફરીવાર સમાજ આખો છુત્તછુત્ત પર ફિટફિટ થઈ ગયો. એક દિવસ છુત્તછુત્તને માટે એક જગ્યા સોનાનું પાંજરું બેઠું થયું. છુત્તછુત્તને હવે સોનાના પાંજરામાં પૂરવામાં આવ્યું. તેણે માણસ તરફ કૃતજ્ઞતાની એક વધુ નિમાદ ફેંકી.

દુણે વખત વીતી ગયો. એક દિવસ માણસ એક પંખીને હાથમાં લઈ આવ્યો. છુત્તછુત્તના પાંજરા પાસે આવીને તેણે કહ્યું, 'છુત્તછુત્ત, હવે તું જા.' છુત્તછુત્તના હૃદયમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તેણે પૂછ્યું 'ક્યાં?'

'તારી ઇચ્છા હોય ત્યાં.' માણસે નીરસ હાથ કરીને કહ્યું. 'તારામાં ક્યાં નવીનતા છે? તારા કરતાં તો આ પંખી કેટલું મધુર થાય છે! તારા તો આ-
લાપ જ એના એ. ક્યાં મેં રમણીયતા નહિ. ક્યાં મેં નવું સર્જન નહિ. ક્યાં મેં ચમક નહિ. મારત તો ઇશ્વરે આપેલી આ બક્ષિશથી તું કેટલું આગમ વધ્યું હોત! હવે આ પ્રતિભાવાન પંખીને માટે જગ્યા કર.'

માણસે પાંજરાનું નાનકડું નારણું ખોલી નાખ્યું. 'નહિ કે ન નહિ?' છુત્તછુત્ત મૂંઝાયું. ણીછ જ પળે અંદર હાથ નાખીને માણસે તેને બહાર ખેંચી કાઢ્યું. નિરાશ થઈ તે પાસેના ઝાડ પર બેઠું.

પહેલાં તો તેણે 'સમાજ'માં જવનો વિચાર કર્યો. પણ 'સમાજ' પણ માણસનો જ ને! જેવો માણસ તેવો સમાજ. તેનું મન સમાજ તરફ ન વળ્યું. તેને પોતાનું અસત્ત્વ વનના સાંભળ્યું. નાનાં-
નાનાં ખોખરાં ને વિરાળ ટક્કો યાદ આવ્યાં; ને એ જાંઘમાં યાદ આવ્યાં તેની વનના નિવિધ

પંખીઓ. તે અરણ્ય તરફ ઊડ્યું. એક ઝાડ ઉપર આવીને બેઠું. તેને કાને એક મીઠી સ્વર આવ્યો. કોઈ નાનકડા પંખીએ આનંદની એક સીટી જનારી હતી. છુત્તછુત્તે એ સીટી જનવાવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ હાથમાં તેણે બનેકવિધ આત્મા સાંભળ્યા. પણ હવે તેવો એક પણ કુદરતી આત્મા કાઢવાને માટે તે અસમર્થ હતું. તેનાં જનભાષણો પણ તેનાથી કાંઈ નવાઈ જ માનં હતાં. તેવા સુરો ઝીંજવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો; પણ એ 'સંસ્કારી' અને 'કેળવણી' ગળું તે સ્વ ન ઝીંજી શક્યું.

પેલા પડાવેલા આત્મા એ જ તેની મૂડી હતી. સમાજે તેના આત્મા ને તેનું ગળું સંગીનમય, કલા-
મય ને રસિક કરી મૂક્યાં હતાં.

તેને ઘણું મેં દુઃખ થયું. એક વાર તે ઊડ્યું. ફરફર જાગે એક ઊંડ પર બેઠું. પણ અરણ્ય સ્થિત રાત્રિ ન થયું. તેને પોતાને પુરી આત્મા થઈ ચૂકા હતી કે નવું સર્જન તેને માટે અશક્ય હતું. મનુષ્ય કદાચ આકર્ષાય તો તે તેના ગળાથી; આત્માપથી નહિ.

તે ફરી વાર ઊડ્યું નહિ. ઊગેલો સૂરજ આથમ્યો. ફરી વાર પણ ઊગ્યો; પણ છુત્તછુત્ત ફાટ્યુંઆટ્યું નહિ. તેનું દુઃખ અનિવાર્ય હતું. પોતાની કેળવણી હાલતનું તેને જ્ઞાન થયું હતું. ણીગં પંખીઓના સ્વેર આલાપની તેને અરેખાઈ આવતી હતી. તેની આખો ફિટફિટ પડત લાગી. પગમાંથી જોર જરા લાગ્યું. તેને તેનો અંતકાળ પાસે આવતો લાગ્યો.

હતું તેટલું જાણ એકઠું કરીને છેલ્લી ફાળે છેલ્લે આલાપ લેવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમ તો તેનું અસમર્થતા વધારે ને વધારે સાલી. અવાજ તો ૧૧ ગળામાં જ થીછ ગયો. તે લથડ્યું. નીચે પડ્યું. તેના પ્રાણ ઊડી ગયા.

પેલો છેલ્લો આલાપ નીકળે હોય તેમ તેની આંચ અધખૂલી હતી

તનુપ્રભ બ:

ચિત્રકામ માટે સ્વદેશી રંગો

જયપુરમાં બને છે. તે વાપરતા ઈન્કનારાઓ નીચેને ઠેકાણે લખવાથી ખાવ તથા નમૂનાની પત્રિકા મેળવી શકો.

નારાયણદાસ એન્ડ પ્રપર્ટી સ્ટુડીઝ ઓફ આર્ટસની શાખે જયપુર સીટી (રાજપૂતાના)

ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકાર

અવસાન
૧૯૮૨થી

કરતા. ધીમેધીમે આ મંડળ લોકપ્રિય થયું અને તેની સંખ્યા વધતી ચાલી. આ મંડળની બેઠકો દરમિયાન એક દિવસ એમને દેશીઓની ખાસ જરૂરિયાત— ભૌતિકશાસ્ત્રના અભ્યાસની સંરચા—સ્થાપવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. તાસ; પછી રાહ જોવાની યાની દોષ ૧૮૬૬ના ઑગસ્ટ માસના 'ક્લક્ટા ઝર્નલ ઓફ એડિસીન'માં દિંદીઓને સારૂ વિજ્ઞાનના અભ્યાસ વાસ્તે પ્રમત્રીય સંરચા ઉઘાડવાની જરૂરિયાત પર પોતે એક સળળ લેખ લખી પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ એક જ લેખ પૂરતો હતો. કશા વાદવિવાદને રચાન જ ન રહ્યું. ક્લક્ટા આખામાં એ વિચાર પ્રસરી ગયો. આ લેખની પ્રસિદ્ધિનું એક નાતકાલિક પરિણામ તો એ આવ્યું કે ક્લક્ટા વિદ્યાપીઠની ણી. એ.ની પરીક્ષાના વિષય-ક્રમાં વિજ્ઞાનને પણ વિપર્યયે સ્થાન મળ્યું.

સદાન વ્યવસ્થાપક

૧૮૬૬ના ડિસેમ્બરમાં તો એ મંડળની રચના સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ. ફિરતોદાસ પાલ કહે છે, 'તેના પર ખૂબ ઉદાપોદ, ચિંતન ને મનાન થયાં. જાહેરની તેમ જ પરદેશી સરકારના અમલદારોની પણ સલાતુશ્રુતિ તેને મળી. સદ્ભાવે એ વેળા બંગાળના લેક. ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલ્ડનું ઉમદા વિચારના ને ઉચ્ચ કેળવણી પ્રમોશનના સેક્રેટરિયર હોદ્દા વાળા ખજોળ-વેતા તથા વૈજ્ઞાનિક પ્રો. લેફ્ટનન્ટ પણ ડૉ. સરકારના મત સાથે મળતા થયા. હેતુ મદાન હતો, સાલ્સ ઉમદા હતું, જાહેર પ્રગતને ફાયદો થતો હતો, તેથી કેળવણેના મધ્યમ વર્ગની શુભેચ્છા પણ તે આકર્ષી શક્યા. પણ શ્રીમાન મોટા વેપારીઓ તથા પૈસાદાર જમીનદારો માનમાં તથા કીર્તિના જૂખ્યા હતા. તેઓ પ્રાંતના વડા લોકેમના ન્યાયાધ્યા નામતા હતા. એટલે સરકારી અમલદારોની સલાતુશ્રુતિ આ કામમાં તેમને જાદુ ઉપયોગી થઈ. એને સરકારના સંપૂર્ણ ટેકાથી, છ વર્ષ લગી અવિશ્રાંત ચળવળ ચલાવ્યા પછી ૧૮૭૬ના જાન્યુઆરીની ૧૫મી તારીખ ને રાત્રિવારે બંગાળના તે વખતના લેક. ગવર્નરના હાથે દિંદી વિજ્ઞાન-મંડળની સ્થાપના થઈ. દિંદીના મતિદાસમાં તે એક વાદગાર દિવસ રહી જશે. તે વિષે તેમણે કહેલું કે 'એક અજાત સામાન્ય દાક્તરના બોલાવ્યાથી દિંદી કેળવણેના ને શ્રીમાન વર્ગ, અંધશ્રદ્ધા અને જાખંડી,

ગ્રહ અને સુવાન સો આવ્યાં, અને વળી જેમને બંગાળ તથા બંગાળીઓ તોડે કંઈ થે નિરખન નહોતી એવા અન્ય જૂમિના દેશી રામજોએ પણ ઉદારતાથી એક પણ પણ જોડી થયા વિના મદદ કરી. આ સંરચા દ્વારા તેમણે દિંદી ભાવિ ૨૫૫૮ ઉત્તતિ જોઈ.'

ડૉ. સરકાર વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના પિદાન નહોતા. કાંઈ મૂળ મોટી શોધ તેમણે કરી નથી, તેમ તેને માટે તેમનો પ્રયાસ પણ નહોતો. વિનાનમાં તેમને રસ એટલા માટે હતો કે આધુનિક સુધારાનું મોટું હથિયાર વિજ્ઞાન છે એમ તે માનતા. તેમાં અખૂટ શક્તિ ભરેલી છે એમ તેમને લાગતું. પોતાના દેશના દિનને ખાતર તેનો લાભ જોવાની તેમની હચ્છા હતી. કુદરતે નાશખંત મનુષ્ય-જાતિને જે અંતરાયોથી પીડી લીધા છે તેને દૂર કરવાની જાદુઈ શક્તિ વિજ્ઞાન છે એમ તે ખાતરીથી માનતા. પાશ્ચાલ દેશોમાં સુધારાનો અદ્ભુત પ્રગતિ એ વડે જ થઈ છે એમ એમણે જોયું. જપાને થોડા વર્ષમાં જે કરી દેખાડ્યું તેથી તે મોદમુગ્ધ થયો.

વિજ્ઞાનના વિષયમાં દિંદી સુવકામાં તેમણે શોખ અને રસ ઉત્પન્ન કર્યા તથા પોતાથી જની શકેતેટલે પ્રયત્ન તેના પ્રચાર માટે કર્યો, એ તેમની વિજ્ઞાનદેવીને ચરણે મોટી મેલા છે. આ હેતુ વાર પાડવા તેમણે ઉપર કહી તેવી સંરચા કલાવી. વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં જીવન માળનારાઓને સારૂ અનુકૂળતા કરી આપી, વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ફેલાવવા વ્યાખ્યાનમાળાઓ ગોઠવી અને એમ જૂમિકા તૈયાર કરી. દિંદી વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના એ પિતા જન્યા.

હિંદી વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળ

પણ ડૉ. સરકારનો મનોરથ તો સર રેવિંદ્રાચર્યપુરસ્કારની બ્રિટિશ મંડળ જેવી સંરચા સ્થાપવાનો હતો. પોતાનો એ હેતુ સંપૂર્ણ જર લાવવા માટે સંરચા સરકારી અમલદારોની ફળલગીરીમાંથી મુક્ત હોવી જોઈએ એવી તેમની આંતરિક હચ્છા હતી. દિંદીઓની જ વ્યવસ્થા તથા અંકુશ નીચે સંરચા રાખવાનો તથા વિચાર-સ્વામંત્ર્ય સુજળ અગત્ય કરવાની આપણને પૂરી છૂટ હોવી જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. પણ સરજાનમાં દિંદી અધ્યાપકો તેમ જ વ્યાખ્યાનકારો ખસેથી કામ લેવું આસંમતિન તેમ જ અનિચ્છનીય હતું. તે વેળા દિંદીમાં વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના જ્ઞાનાનો દશ પ્રારંભ હતો. સામાન્ય દિંદી વિદ્યાર્થી એ સમયે

લોદયુગનો ટુકડો ભેળો પણ અર્થનો ગામતો !
 વૈતાનિક શોધ જેવું કંઈયે મળીએ તો જાણું અંદર
 અંશે મેડિકલ કોલેજમાં જ હતું. પ્રેસિડેન્સી કોલેજ
 જેવી વિદ્યાદાન આપનારી સંસ્થામાં પણ એવું કંઈ
 નહોતું. આંખાં અંધારનાં સમયે વિજ્ઞાન વિકાસ મંથન
 રચાયું, એટલે દિંદી અધ્યાપકો મળવા કેવળ અ-
 સંભવિત હતો. તેથી આ પ્રશ્નની જાણી જાણુઓનો
 વિચાર કર્યો પછી ડૉ. સરકારે નિર્ણય કર્યો કે દિંદી
 વ્યવસ્થાની કલમ મંથનના શિક્ષણ ખાતાને લાગુ ન
 પાડના. રવદેશભિમાન તથા પ્રત્યક્ષપણું ઝાનના
 ક્ષેત્રમાં અંતરાપર ન થયું જનકો, દુનિયાના મદાન
 તત્પરિચયો અગર લેખકો કોઈ અમુક જ પ્રદેશમાં
 કે આગેશભિમાન પાડ્યા નથી. તેઓ કોઈ એક જ
 પ્રશ્નની સંપત્તિ નથી. તેઓ તો આખી મનુષ્ય જાતનો
 વારસો છે. ઊંચી વિદ્યા અને શોધખોળની જાગૃતમાં
 રવદેશભિમાનનો પ્રશ્ન નહતર રૂપ ન થયો જોઈએ
 એમ સર આસુતોપ મુકરજીએ પોકારીગોકારીને કહ્યું છે.

આ જાગૃતમાં ડૉ. સરકારના રવદેશભિમાની
 મિત્રોએ થોડો વિરોધ કર્યો, પણ તેમની લાગણી દુલ-
 બા વગર જાણુ વિવેકથી તેમને સમજાવી આયોજનાની
 કલમ માટે સર્વ વર્ગના માણસોનો સદકાર તથા સદા-
 નુમતિ પ્રાપ્ત કરી.

એમની ઇચ્છા તો એ હતી કે વિજ્ઞાનની સર્વ
 શાખાની મૂળ શોધખોળનું મુખ્ય સ્થાન સંસ્થા બને.
 તેને વિવિધ ક્ષેત્રની શાળા જનાવી દિંદીઓને સુધેલા
 હુદારો કે મિત્રોઓ તૈયાર કરવાનો ડૉ. સરકારનો ઉદ્દેશ
 નહોતો, પણ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના ઊંચામાં ઊંચા સિ-
 દ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમનામાં ફેલાવે તથા મુરબી-
 ઝનોએ કરેલી મદાન શોધોમાં દિંદીઓ પણ પોતાનો
 ફાળો પૂરે એવા સમર્થ તેમને જનાવે. આવા ઉચ્ચ
 ને વિદ્વાન આયોજનાથી તે એક જ સંસ્થા એ વેળા
 હતી. તેનો પાયો નાખતાં પણ જાણુ લાંબી પૂર્વનૈવારી
 કરી પડેલી. પહેલાં તો આખી સંસ્થાની જરૂરિયાત
 લોકોને સમજાવતાં જ છ વર્ષ લાગ્યાં હતાં ! ઉપર
 કહ્યું તેમ વિજ્ઞાનના સાદા સિદ્ધાંતો જાણનાર પણ
 જૂજ લોકો હતા. તેથી તેમણે પોતાની પહેલી ફરજ
 તો એ માની કે આ સંસ્થામાં સારી કેળવણી પામેલા
 તથા વિજ્ઞાનનો શોખ ઉત્તમને તેવા પૈશાનિકો તૈયાર

કરી જીજ્ઞાસુઓમાં અધ્યાપકો તરીકે મોકલવા
 આજે જે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં એ સંસ્થા છે તે સ્થિતિએ
 મૂકવા માટે તો ડૉ. સરકારને ઘણાધવા બોગ આપ્યા
 પડેલા. આ સ્થળે બંગાળના જાદુ સારા દિંદા વિ-
 જ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ પર જેમણે ઝળક્યું કહ્યું છે તેમાં
 જે નામ આપવાનું વીસરી જવું જોઈતું નથી. આ
 મંથનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું માન્ય
 જે મુદ્દરોએ જ પડે છે. સંસ્થાં દંભુ પેમબર પણ
 નહોતી યજ્ઞ. આં શ્રી કાલિકાસન, ટાંગેરે વૈતાનિક
 સાદિતો વસાવવા માટે પચીસ દળર રૂપિયાનું દાન
 કર્યું તથા સામાન્ય ખર્ચ માટે અને મહાન ફંડ ખાતે
 જીજ્ઞાસા સાન દળર રૂપિયા આપ્યા. વિજયનગરના
 મહારાજાએ પ્રયોગશાળા આધારો તમામ ખર્ચ આપ-
 વા કબજા કર્યું. અને મંથનની વિજયનગર પ્રયોગશાળા
 તૈયાર થઈ.

જનરેલ મતભેદ

જે સમયે આ વિજ્ઞાન વિકાસ મંથનની સ્થાપના
 થઈ તે સમયે જીજ્ઞાસુ જાણુ કલકત્તાનું એક જીજ્ઞાસુ
 વિદ્વાન મંથન સફળું જાગી બેઠ્યું. તેણે લખ્યું કે
 ઘણી જરૂરિયાતની તેમ જ મોદરશાખની વસ્તુઓ
 માટે દિંદા પરદેશ પર આધાર રાખવો પડે છે. જેમ
 કોઈ આધેશ કે પાંજો માણસ પોતાના આકર પર
 આધાર રાખી પરાધીન જીવન ગાળે છે તેમ જ દિંદા
 ઘણીખરી પરદેશી વસ્તુઓ માટે પરત્વર દેશ બોગવે
 છે. પ્રાચીન મદાન મુદ્દારકોના સંતાનોની આ કાયમની
 નામોશીરૂપ દેશ છે. જેથી શહેરના કેટલાક મોટામોટા
 રવદેશભિમાની મુદ્દરોઓ પણ એમ માન્યું કે દેશની
 મોટામાં મોટી જરૂરિયાત વિજ્ઞાનના તર્કની નથી પણ
 વિજ્ઞાનના કિયાત્મક ઉપયોગની છે. તેમની માન્યતા
 એવી હતી કે જેમને કમાવાની ચિતા ન હોય, જેઓ
 ખૂબ શીખન હોય, જેમની પાસે પુષ્કળ સાધન હોય
 તેવા માણસો પાશ્ચાત્ય સાદિતવાચનમાં અગર વિજ્ઞા-
 નના તર્ક કરવા એસે એ કીક વાત છે. પણ જે લોકોને
 કાલના રોટલાની પણ ચિંતા હોય અને અજાગ મહેનત
 છતાં પણ ચેટપુર રોજનો રોટલો ન મળતો હોય એવા
 લોકોને સાદા વિજ્ઞાનના ઊંચા તર્ક નકામા છે. એ
 દેશની શક્તિને ખોટા માઈં દોરવાનો અનર્થકારી પ્રયત્ન
 છે. તેમને ડૉ. સરકારની વિજ્ઞાન વિકાસ મંથનની

યોજના આમ જોડા આધ્યાત્મિક તરફ જેવી લાગતી હતી. તે આ કાળની ગરિયાત નથી પણ જીવકી અસારે તે દેશ પર ભારણ છે એમ તેમને જણાતું. આજની પચાસ વર્ષ પછી એવી સંસ્થાનો ખર્ચ પડે ચારે સાચું. અસારે તો તેમાં જાહેર માણાંનો દુર્ભય જ તેમને લાગતો હતો. તેથી આ ઉત્સાહી સ્વદેશ-ભિમાની સભ્યોએ એવી દલીલ કરી કે અસારે તો દિંદના યુવકોને વૈજ્ઞાનિક તથા યાંત્રિક કેળવણી આપે તેની એક પાઠશાળાની જ દેશને જરૂર છે. વળા ડૉ. સરકારે કરેલી લાંબી તૈયારીનો પૂરો લાભ લેવાનો તેમને ઇચ્છા થયો. તેથી પોતાની સંસ્થા સ્થાપવા તેમણે પણ આ જ સમય સાધ્યો અને દિંદનાં અનેક વિષદુષ્ટોનો નાશ કરે તેવી સંસ્થા સ્થાપીને ઈંગ્લંડના પાટની કુમાર (એકવડ)ની આ દેશની સુઝાકાતના ચિરકાળનું સંભારણું ઉભું કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. લેફ. ગવર્નર સર 'રિચર્ડ' ટેમ્પલનો સહકાર તથા સહાનુભૂતિ મેળવી તેમણે એવું તો પ્રચાર કામ આદરી દીધું કે જેથી ડૉ. સરકારના મંડળ પર ટીકાની જાડી વરસી રહી. પછી તો વાત વધી અને હિંમતીયાર ચર્ચાપત્રો પણ જાહેર જાણમાં ફેલાયા કાચાં અને કલકત્તાના હોમીઓપથીના ડાકતરની અનેક પ્રિધ સારી જોડી ટીકાઓ તથા દારીસ થયા માંડી. 'ઇન્ડિયન લીગ' જેવી સંસ્થા કે જેમાં ઘણાખરા સર્જન પુરો સલાસદ દત્તા તેણે પણ આગળ પડી આ લીલયાલમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. સર રિચર્ડ ટેમ્પલ જેવા માણસોના પ્રમુખપણ નીચે સલાઓ ભરવાની વ્યવસ્થા થઇ અને એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું કે પાંચ દહાડામાં એક લાખ ચાળીસ દહાડનું ફંડ ભરાઇ ગયું છે. તળપદાં વર્તમાનપત્રોએ પંજુ જોડે અપાજે કહી દીધું કે 'આનું નામ તે ખર્ચકામ!'

'' એક પ્રીક કહેવત છે કે 'મિત્ર રો આવેલા દુશ્મનથી જ સાંચું કરવાનું છે.' 'ઇન્ડિયન લીગ'ના સભ્યોએ આ કહેવત સાંભી ઠેરવી. તેમણે જમારે એવું કે કલકત્તાના મોટામોટા વિદ્વાન પુરો ડૉ. સરકાર પ્રત્યે માનની નજરથી જુએ છે ચારે તેમણે જાહેર કર્યું કે અમારે ઉદ્દેશ પેણું હિંદી વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળના જેવો જ છે. જ્યારે લેફ્ટનન્ટ જેવો મહાન ખજોળ ને ભોતિકશાસ્ત્રી ડૉ. સરકારના પ્રતિપક્ષી મંડળ તરફ દષ્ટિ સરખી પણ કરતા નથી એવું તે લોકોએ જોયું. એટલે

તેમણે પણ ખદાર માંડ્યું કે અમે પણ તે મહાન ડૉ. મહેન્દ્રલાલના જ મિત્રો અને સહયોગીઓ છીએ. તેમણે જાને સંસ્થાને એક જ કરી દેવા માટે ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સરકારને નિમંત્રણ કર્યું. સિદ્ધાંત તથા ક્રિયા એક જ સાદસની જે જાણુઓ છે. જાનેના હેતુ તથા આદર્શ એક જ છે. દેશની કંગાલિયતનો અંત આણવાનો જ જાનેનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. સર્વ ક્રિયાત્મક સાદસની પૂર્વે મૂળ સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન જરૂરી છે. સિદ્ધાંતની પૂર્ણતાની ઉપયોગી રીતનું નામ જ ક્રિયા છે. તેથી એકલાં ચએલાં નાણાં, શક્તિ અને લાગવગ વડે દિંદના ઉદ્ધારનું મહાન કાર્ય કરવા સાર જાનેએ એક થવું જો જોયરકર છે. આ મતમાં ભળવા માટે ડૉ. સરકાર પર ખૂબ દળાણ લાવવા મોટામોટા માણસોનાં નામ અપાયાં. ડૉ. સરકારને કંઈ આ પહેલાં સંગ્રામ ખેલવાનો નહોતો. તે તો ઘડાએકા કુશળ લડવૈયા હતા. તે તો પોતાની એક જ વાત પકડી રહ્યા અને પ્રતિપક્ષીઓ જોડે જાય બીડી.

આ રથજે ડૉ. સરકારની રિયતિ સમજાવવી આવશ્યક છે. વૈજ્ઞાનિક કેળવણીનો ખ્યાલ લોકપ્રિય બનાવનાર આ દેશમાં એ જ પહેલા પુરુષ હતા. તેમણે લેન ખેડી જુગિ પારખાર તૈયાર કરી હતી. એ જ વેળા 'ઇન્ડિયન લીગ'ના સલાસદોએ ક્રિયાત્મક વિજ્ઞાનની ગદ્દ વડે દિંદને ધનિક બનાવી દેવાનું આકર્ષક નિવેદન જાહેર પાસે મૂક્યું. આ નિવેદન વિષે ડૉ. સરકાર જોડે તેમણે અગાઉથી કશી ચર્ચા કરી નહોતી. તેમની સલામાં ડૉ. સરકારને નિમંત્રણ આપનાં જેટલું સૌજન્ય પણ તેમણે દાખવ્યું નહોતું કે આ દેશની વૈજ્ઞાનિક કેળવણીના આ મહાન ફિરસ્તાને સહકાર કહેવા જેટલો પણ તેમણે વિવેક વાપર્યો નહોતો. માત્ર ડૉ. સરકારની જીવનભર કરેલી મહેનતનું ફળ લૂંટી લેવા સ્વાર્થી લોકોની જૂઠી મેસલતની સલાઓ જેવી તેમની સલા હતી. પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રની કશી વિસ્તારપૂર્વક યોજના તેમણે જાહેર પાસે મૂકી નહોતી. તેમનો જથ્થો વ્યાપાર પ્રક્રિયકલ—ક્રિયાત્મક—એ.આ. કર્ષણ શબ્દની મૂડી પર જ હતો. તેથી હિંદી વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળનો પાયો નાખનાર ડૉ. સરકારને આવા જીનજવાળદાર લોક સાથે ભળવાની આશા વ્યર્થ હતી અને પક્ષની રિયતિ સમજાવવા માટે સરે રિચર્ડ

સભા ભરી તેમને નિમંત્રણ મોકલ્યું. ડૉ. સરકાર દાબર થયા અને જોડ્યા કે 'નિયત સમય માટે વિદ્યાર્થીઓ ક્ષિપ્રજી મેળવી શકે એવો પાઠશાળા સ્થાપવાનો પહેલેથી જ મારે ઇરાદો નથી; પણ જ્યાં વિદ્યાર્થી અવસ્થા તરાબા થાદ અભ્યાસી વિદ્યાર્થીજર (અથવા જ્યાંસુધી તેની ઈચ્છા હોય ત્યાં લગી) વિજ્ઞાનની કોઇ એક વા વધુ શાખાનો આગળ અભ્યાસ કરે તેવી સંસ્થા સ્થાપવાનો જ મારો ઉદ્દેશ છે. તદ્દન નાનીનવી શોધખોળો સાર નવાનવા પ્રયોગો કરવા માટે સર્વ જનુકૂળતા કરી આપવાનો જ મારો હેતુ છે. કોઇ કળા અગર વાનિક કે ધંધાની કેળવણીની કોઇ યોજનાને તેમાં સ્થાન જ નથી. વિજ્ઞાનનો જે દૃષ્ટિ અર્થે 'લીમ'ના સભ્યો કરે છે તેથી ધણો વિશાળ અને ઊંચો અર્થે હું કહું છું. આ બંને સંસ્થાઓના મૂળ ઉદ્દેશો પાયામાંથી જ સ્થિત થયા છે અને ઊંચી નજરે તપાસતાં એક બીજાથી વિરુદ્ધ પણ છે. માટે આ બંને સંસ્થાને એક કરવાની વાત જ હું અસંભવિત માનું છું. બાકી બંને સંસ્થાને પોતપોતાની દિશામાં નગદ કામ જ કરવું હોય તો બંને માટે હુનિયા વિશાળ પડી છે.'

ઉપરના વાદવિવાદ પછી ડૉ. સરકારનો એક ગુણ પ્રકાશમાં આવ્યો. પોતાની પ્રમાણિકતામાં તથા નીતિમાં કદી છૂટછાટ મુદ્દા સમાધાન ન જ કરવું એવું માનનાર તે હતા. તેમના આજ્ઞા હુકમ દરમિયાન આ વાત વારંવાર તરી આવે છે. તે કહેના 'સમાધાન એટલે જ મૃત્યુ.' સમાધાનીમાં વ્યક્તિત્વનો ખંસ થાય છે. અને વ્યક્તિત્વ ગયા પછી રહ્યું શું? 'ઈન્ડિયન લીગ' એકાદ દશકા મુદ્દી માંડમાંક

ચાલી અને જે કરવાનાં યજ્ઞમાં પ્રારંભમાં પૂરેલાં તેમાંનું કશું કયો શિવાય મૃત્યુને સાથેરે મુદ્દ મણ. અને વિજ્ઞાન વિકાસ મંડળની અંદર શરૂઆતમાંથી આવે જનમનું તે એક અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનું સ્થાન થઈ પડ્યું છે. જે માટે ડૉ. સર સી. વી. રામન કહે છે: 'નવા જાગનો પ્રવાહ અદ્યતી જગતના દરેક ભાગમાં વહે છે. જ્યાંજ્યાં ભૌતિકશાસ્ત્રનો આગળ અભ્યાસ થાય છે ત્યાં દરેક રચણે આ મંડળની કીર્તિ જગદને છે.'

માનવચર્ચા

અભ્યર્થના

૫૫૧

અસ્ત્રમ પાં કાં થતો? હૃદય મેંસારા ધનથી અભ્યક્ત, સદ્ગુ મર્મમાં દવ અકથ્ય શ્રે વગતો? કુપંથ ચર્યું નાવું જીવનનું; દવે માગતો લગીર ગુજ જ્યોત હું ઉગરવા મદાકામથી. વદી વિપગ વ્હેનમાં વિજળ વિશ્વ વ્યવ્દારના ઝીમ્યા નીરસ વાસનામય જ રમેદ વિલાસના બળે દવ હરે, ન જ્યોત જગમાં અરે સાંપડી; મર્યો સુખ મદો, જડી પશુ ન શાન્તિની કાપડી; મધ્યાં બૂધજી દ્વણો, દસિનની દયા ના પરી. જીઓ જીવન સ્વાર્થના અધમ વ્હેનમાં હું પડી. વહે વિપળમાં કુઝ સમીર ને જીવાળો ચરે; વરમે નયન અંધકાર, પથ શોધનાં ના જરે. ઉગાર મુજ નાવ દ્વાપ દષ આત્મજીનસના સમતપ પ્રભુ! એરથી સુખદ બેખ કર્મન્યના.

પ્રાણસંકર જગજીવન અધેકા

૧૦૫

સમ્ય ચૂંટાયા; ઉપરાંત ઓનારી (માનવ) પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ પણ નીમાયા અને પછી સી. આઈ. ઈ. ના ખિતાજ પામ્યા. હુદયની સમ્યાદ તથા દેહની વિવિધ જરૂરિયાતોના તેમના જ્ઞાનને લઈ સરકારે તેમને બંગાળની કોલેજીયલના સમ્ય નીમ્યા. કલકત્તા વિદ્યાપીઠના તંત્રમાં પણ 'સિન્ડિકેટ'ના સમ્ય તરીકે તથા ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ખૂબ સારી સેવા કરેલી. બંગાળની 'એસિયાટીક સોસાયટી'ના નિયામક મેળળના તે એક આગેવાન સમ્ય હતા. આ પ્રમાણે

ડૉ. સરકારની મેચા-
ઓની કદર પ્રગ્ન તરફથી
એકસરખી ધષ. દેશમાં
વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના
ગોરામાં મોટા ઉત્પાદક
હોઈ કર્મો કલકત્તા વિ-
જ્ઞાનીની ડૉ. આઈ હોઈ
ની માનદ પદવી તેમને
આપી. હોમીઓપથીના
તો તે ધન્યવંદી તજ્ઞાના.
રામને કાંતી દેગમી તે-
મની, કુશળનાથી, મેળી
દેંદો વધના અટકાવના-
ના તેના પ્રવાસોથી તથા
ચહેરના ગરીબ દર્દીઓની
મક્ષ સાચાર ને મર્મ-
દાનથી તેમનું નામ કલ-
કત્તામાં અતિ લોકપ્રિય
થઈ ગયું. કલકત્તા મ્હ-
નિસિપાલિટીના પણ તે

સમ્ય ચૂંટાયા; ઉપરાંત ઓનારી (માનવ) પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ પણ નીમાયા અને પછી સી. આઈ. ઈ. ના ખિતાજ પામ્યા. હુદયની સમ્યાદ તથા દેહની વિવિધ જરૂરિયાતોના તેમના જ્ઞાનને લઈ સરકારે તેમને બંગાળની કોલેજીયલના સમ્ય નીમ્યા. કલકત્તા વિદ્યાપીઠના તંત્રમાં પણ 'સિન્ડિકેટ'ના સમ્ય તરીકે તથા ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ખૂબ સારી સેવા કરેલી. બંગાળની 'એસિયાટીક સોસાયટી'ના નિયામક મેળળના તે એક આગેવાન સમ્ય હતા. આ પ્રમાણે

પ્રાંતની ધણી આગળ પડતી શિક્ષણ સંસ્થાઓ જોડે-
તેમ જ અન્ય દેશોની પણ કેટલીયે સંસ્થાઓ જોડે
પરેણ કે અપરેણ રીતે સંકળાઓલા દતા. રાજ્ય પ્યારે-
મોદન મુકરજીએ લખ્યું છે તેમ 'ડૉ. સરકાર પોતાની
યુવાનીનું સ્વપ્ન વૃદ્ધાવસ્થામાં ફળતું જોઈ શક્યા. તેમના
જન્મ વેળા આ દેશ પાશ્ચાત્ય પ્રવ્રત્તઓલા કામગીરી
મૂળે પ્રેક્ષક હતો; તેમના મૃત્યુ વખતે જગતની સમગ્ર
પ્રગતિમાન હીંસ્યાસભા તે ચોખ્ખાઓ આપતો થયો હતો.

અવસાન

ડૉ. સરકાર વૃદ્ધ થયાં દતા. દિન્દસ ઉદારની
સતત મખંતી ધંપશને લીધે બદારથી તે અચાપ થમ
ઉઠાતી શક્તા લાગતા દતા, પણ તેમના નિકરના
પરિચયમાં આપનાર સર્વને લાગતું હતું કે દવે તે
જાણું કાંદશે નહિ. વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો મોં પર સ્પષ્ટ
તરતાં હતાં. તેમનો અવાજ શુદ્ધ હતો, પણ દવે તે
લાંબાં વ્યાખ્યાનો આપતી વેળા દેક્ષાં ચાકી જતાં
લાગતાં. તેમને પણ પ્રશુતા દરબારમાં તેમં આપવાની
હુકમમાં જાંબી યંચેલી લાગતી. ઇ. ૧૮૯૧માં સખ્ત
ધન્દલજોનગો દુમ્મશે થયો. એ જ વેળા આ રોમ
આ દેશમાં પહેલપહેલાં આગ્યો. ત્યાર બાદ તેમને મેન્-
રિયા તથા હમો વ્યાધિ થઇ આગ્યો. પોતાનું મૃત્યુ
મેન્સિયાથી જ થશે એવું તેમને મૂઝી આવેતું અને
તેના મેપની બીક તેમને જિંદગીભર લાગેલી. પણ તેથી
તે મેન્સિયાના પોતા ૫૫ દર્દીઓ તરફ કદી જોડાળજી
રાખતા નહિ. હંગેલીઓ એક નિરાધાર ગૂંચળ જામક
તેમનો દર્દી હતો. બદારગામની શી પોતે ઓઝામાં
ઓછી રોજની સો રૂપિયા લેતા; છતાં આ નિઃસદાય
અનાથ જાળકની સારવારમાં પોતે નવ દિપસ રોકાયા
અને કદી શી લીધા વિના પાછા આવ્યા. પણ સાથે
મેન્સિયા લેતા આવ્યા. તેમાંથી કદરૂક આરામ થયા
બાદ વળી એક બીજા દર્દીની સારવારમાં ગયા. લાંથી
ફરી મેન્સિયાનો ઉચ્ચે લાગ્યો. તેનાથી પણ વધે
લગી પોતે પીડાયા. છેલ્લે ૧૮૯૬ના નવેમ્બરમાં શાદ-
જાદા દરખશાહની સારવારમાં ગયા. લાંથી ફરીથી
મેન્સિયા તાપ લાગુ પડ્યો. એ કામ હાથ ધરવાની
પોતાની નામરજી છતાં મિત્રોના આમ્રદને વરા થઇ
બાલીંગમાં તે શાદનદાગી સારવાર માટે એમને
જવું પડ્યું. એ રક્તન પ્રાણધાતક મેન્સિયાનું ઘર ગળાય

છે. આ બાંકરે રોમના પંતમાંથી તે કદી છૂરી જ
ન શક્યા. ત્યાર પછીનું તેમનું આયુષ્ય એટલે લાંબી
માંદગી જ કહેવાય. પછી તે એકે દવાડો પોતે સાજાં
રહ્યા હોય તેવું બન્યું જ નથી. આગે છતાં વિજ્ઞાન
મંડળમાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનો નિમિત્ત આપના!

એક દવાડો મંડળમાં પોતાનું નિમિત્ત વ્યાખ્યાનો
આપવા માટે સભાગૃહ તરફ જીપડવાની તૈયારીમાં હતા.
ત્યાર વાગ્યો વ્યાખ્યાનનો સમય હતો, અને જરાયાર
ત્રણ તાગે એક દર્દીને નપાયવા આવવા માણસ તેડવા
આન્યું. ખસે રૂપિયા શી આપવા તેઓ તૈયાર દતા.
પણ તે દર્દી પાસે દોઢ એ કપાક રોકાવું પડે તેવું
હતું તેથી પોતે ના પાડી, કેમકે મંડળમાં રાદ જોના
પોતાના વિવાર્ધીઓને નાહિમેદ કરવાનું તેમને પસંદ
નહોતું. મંડળ પ્રતેના એમના ધર્મી વચ્ચે કાઈ પાર્શિય
વસ્તુ આવી શકતી જ નહિ. મંડળ એ પોતાના જી-
વનનું મુંદર મર્તિમન કાર્ય છે એમ તે માનતા.

રોમમાં ને રોમમાં તે ધાર્મીધારે તદ્દન કૃપ થઇ
ગયા. ૧૯૦૩માં તેમના જામા જન્મદિનસે તેમના
પુત્રે તે મેમલ પ્રસંગનો ઉત્સવ યોજ્યો. દવે ડૉ. સર-
કારને લાગ્યું કે પૂરા ત્યાર મહિના પણ હું કાંદવાનો
નથી. પણ અંતરથી શાન્તિ હતી. પોતે આ જન્મમાં
ધર્મરે આપેલી શક્તિઓનો સદ્વ્યય કર્યો હતો, એ
સંતોષ લઇને એ જ સાલમાં તેમનો આત્મા બીડી
ગયો. પચારી પાસે પોતાનાં સર્વ સંગ્રાંવદામાં તથા
મિત્રોને છેલ્લી પળે તેમણે યોસાગ્યા દતા અને પ્રિયર-
માં તથા ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખવા સોને જે વેણું કહ્યું.
લાગણીશુન્ય મણતા વૈદાનિક પાંચેથી આવી પાનની
આશા જ ન રખાય. પણ નેમણે કહ્યું 'ના. ઇશ્વરમાં
તથા ધર્મમાં જરૂર શ્રદ્ધા રાખજો. પ્રભુનો મોદાન ધર્મ
મનુષ્યના આત્મામાં છે તે અનુભવના સો પ્રવત્ત કરજો.

જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં તે તેમણે પૂજા પીડા
બોળી. પણ પોતાની યુવાનીના મનોજાળથી સંછિન્ના
સૂર્વનકારની કોર્નિમાં મન પરાંવી ગદાદુરીથી સખેણું
સેલી લીધું. માણસ પર પળેપળે ઇશ્વરની આગાધ કૃપા
વરસી રહી છે. તેને બાતર દમેશ તેનાં શુણ્ણાન કરવા
ની આપણી ફરજ છે એ તેમના છેલ્લા શબ્દો દતા.
સંસ્કૃતિ એ સમયે જાણે વિધુર થઇ જતી લાગી.
દેવાશંકર ઓ. સોમપુરાં

વસ્ત્રવિચાર

અબ્રો—ખમીસ—પહેરણ

મનુષ્યના શરીરમાં વસ્ત્રો ઉમેરવાથી તેનું નર દૃઢ વધે છે એવી મતલબની પ્રાચીન કહેવત છે. છતાં માણસો તેમનાં વસ્ત્રો માટે જોઈએ તેટલો વિચાર કરતા નથી. જો વિચાર કરવામાં આવે તો રમૂજના અનેક નમૂના ગણી આવે. એક જ્યાંમદ

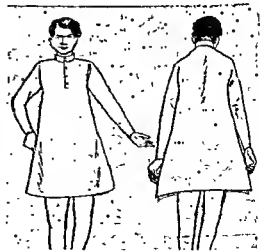
આંડીવાળા ફેંટા નીચે બાંધે કોઠર અને જો પહેરે છે ! ખીન્ન ગુદરથ કાળાં અર્ધા મોતં ઉપર ધોતિયું અને નીચે હોલખટ્ટ પહેરે છે ! ત્રીજા કોટપાટલૂન ઉપર હાપરીવાળા પાથડી પહેરે છે ! આ વસ્ત્રોને અને તેના પહેરનારાઓને કશો સંજ્ઞ હોતો નથી. વળી આપણાં વસ્ત્રો મુસલમાન અને અંગ્રેજી રાજ્યોની અસરોથી જુદાજુદા આકારનાં બન્યાં છે અને તેમાં આગોદવા, અતુફળના કે કલામવતા કશું જોવામાં આવતું નથી.

ખમીસ જ દ્યોને. પહેલાં માણસો આમાના રથજ, સૂદમ અને કારણ દેવની માફક વહેરણ, કળજો અને કોટ કે કડિયું પહેરતા. દરે ખમીસ એ ઘણી પ્રચલિત વસ્તુ છે અને છેક દમણથી તેનું રથાન અબજા—કદનીએ લેવા માંડ્યું છે. તે બંને દહ જાંબી રીતે સંતોષકારક નથી. પણ એ સર્વના ગુણો એકત્ર કરીને એક નવું વસ્ત્ર જાનાવી શકાય. પછી તેને નામ અપાય કે ન અપાય તો પણ તે તેટલું જ ઉપયોગી રહેવાનું.

વસ્ત્રની ખંદાંચ એ એક ઉપયોગી અંગ છે. જેમને વારંવાર લખતું પડતું હોય, ખીડીઓ વાળથી પડતી હોય અથવા નિયોગોમાં હાથનો વાપર વિશેષ કરશે પડતો હોય તેમને લટકતી ખંદાંચવાળું વસ્ત્ર ચાહે નહિ.

તે ખંદાંચને કાં તો ખમીસની માફક બાંધે કદ જોઈએ, અથવા તે દાઢને ચપોચપ જોઈએ. દિંદ મરમ દેશ હોવાથી બાંધે કદ પરસેવાથી ખરાબ થાય, એટલે કદ બાંધે ચાહે નહિ. એટલે એવા માંછુસો માટે ખંદાંચ, ઉપરથી કાપેલા પોલા મૂળાના કાંદાના જેવી જોઈએ. જેમ ખંદાંચ કાંડા આગળથી ચપોચપ જોઈએ તેમ જ દાઢની બધી મનિઓ દરકત રિના થઈ શકે તેટલા માટે બીજો બધે તે પૂરતી ખુદશી હોવી જોઈએ અને છેવટ કાંડાં આગળ જટન કે ગોરિયાં હોવાં જોઈએ.

ખંદાંચ સિવાયના બીજા ભાગ માટે અસારે બે તથા રિવાજ પ્રચલિત છે. ખમીસને ખૂણા હોવા નથી. તેનું કારણ એ દેખાય છે કે પાટલૂન પહેરનારાઓ ખમીસનો વધારાનો ભાગ પાટલૂનની અંદર ખોલે છે. ધોતિયું અને સૂરવાલ પહેરનારાઓને એવી જરૂર નથી હોતી. માણસનું ધડ મોખૂણુ નથી, પણ સૌથી નીચલી પાંસળા પાસે સાંકડું છે અને છાતી આગળથી પડેલું છે; માટે વસ્ત્રનો આકાર પણ છાતી આગળથી પડેલો, વચ્ચે પાટળો અને નીચે ખુદશી એ રીતનો હોવા જોઈએ, અને તેના ખૂણા બદાર આવના હોવા જોઈએ. બીજા એક એ દૃષ્ટિ પણ નજરમાં રાખવી જોઈએ કે અહીં મરમી લાણિ વખત પડે છે તે વખતે ઘણાં વસ્ત્રોની જરૂર નથી. કેવળ અબજો બસ થાય. અને એક માત્ર અબજો પહેરી બદાર જરૂં હોય સારે તે કદરૂપા કે જોડાણ ન હોય તે જરૂરનું છે. તેમ જ તેણે બીજા બધી રીતે કોટ, કડિયું કે એવા નાલ વસ્ત્રની મરમ પણ સારવી જોઈએ. એ માટે તેને મળ્યાં પણ હોવાં જોઈએ અને તે એવી રીતે આપવાં જોઈએ

કે તેમાં હાથ અંગમરોડાની ગરજ વિના જઇ શકે. તે એટલાં મોટાં ન બોધ્યો કે એકરીના કાન માફક લટકે.

અમીસના કોલર એ જાતના હોય છે. એક માત્ર પટ્ટી અને ખીખ અને આંધું બુંદિર જેમ જાંઘર પાંચીં અણીઓપાળો. કેટલાક જગ્યાએ એ રૂકું આંધુંથી ખીંચાય છે તેને કોલર હોવા નથી. પણ સાંજમાં સ્ત્રીઓ અને ગણસાઓ ભેળી જ રોકે એટલે કંઠી છે, તેથી જ

દવોનું કાવ્ય

કેટલાય દિવસનું આકાશદર્શન ચડી ચું છે. પ્રતિપદાને દિવસે ચંદ્રદર્શનની રાહ બોધે થાક્યા, પણ એમાં ચંદ્રનો વાંક નહોતો; આમારી જ ઉતાવળ હતી. બે અમાસ સાંગસાગટ આવ્યા. મધી ચંદ્રદર્શન તો પડ્યાને દિવસે જ થાય, અને એ પ્રમાણે થયું પણ ખરું.

શુક, ચંદ્ર અને ચુરુ ત્રણે પાસેપાસે હોય છે સારે આકાશપ્રેમી ઓખોને હેરાનગતીનો પાર નથી રહેતો. ઘડીકમાં શુક તરફ નજર જાય છે; એટલામાં ચંદ્ર પોતાના આંકડા વતી ખેંચીને નજર પોતાના તરફ લઇ જાય છે. ધરડો ફૂલ્યું ચંદ્ર કયો અને જીજ્ઞા પાળ ચંદ્ર કયો એની શોધમાં પડ્યા હોઇએ, એટલામાં જાણે બારે અધિવેક થયો હોય એવા પચાત્તાપથી નજર ચુરુ મહારાજ તરફ દોડે છે અને એમની સેવામાં ચોટ છે. શુક અને ચંદ્ર આગળ ચુરુનું તેજ તો ફિક્કું હોય છે; પણ તે જ કારણે એનું મુરખ્ખીપણું, એનું પીટપણું વધારે વ્યક્ત થાય છે. ચંદ્ર અને શુકના તેજને લીધે ચુરુનો તેજેવધ નથી થતો. ડોર્મ ધરડો તીર યુવાનોને ઊછેરી ગોટા કરતો હોય અને પછી એ યુવાનો ત્રણથી દવે ન યજ્ઞ શકે એવી પરાક્રમની કૃતિઓ કરી જતાવતા હોય ત્યારે એ બોઢો નથી પડતો, પણ એક જાતની કૃતાર્થતા અનુભવે છે. એના જમાનામાં એણે શું કરી જતાવ્યું છે, અને વિજયનું શ્રીજ્ય મેળવ્યું છે. દવે એના શિષ્યો પરાક્રમ જાતાવતા હોય સારે એને આનંદ જ થાય ને? દવે એ આખાણમાં દરીફ તરીકે નથી જાનરતો, પણ કુશળ-પરીક્ષક તરીકે, જૂના બેણકાર તરીકે તટસ્થ રહીને નિહાળે છે. ચુરુના તેજમાં એ તટસ્થ નજરની પ્રસન્નતા હોય છે, એટલે મુરખ્ખીપણું એનું જ.

અને આકાશમાં ચુરુ પોતાનું રથાન ઝટકેટ નથી ફેરવતો. શુક તો જિએનીચો થયાં જ કરે છે, અને

ઓખોની ડોક ખુલી રહે છે. ગણસાઓ દરજનો ઉપયોગ કરતા નથી માટે તેમનો પ્રશ્ન નથી. પણ ખીખ સર્વ લોકોએ પોતાની ગરજન પ્રમાણે કોલર રાખવો બોધ્યો. તે પાઠબધી જિએ ને આગળથી નીચો એ રીતે આંધવો બોધ્યો. બે ગરદનની લંબાઇ વિશેષ હોય તો કોલર ઊંચો રાખવો અને તેમાં બે જાંઘર રાખવાં. બટન માટે ગાંજ રખાવવાં એ વધારે પસંદ કરવાં જેવું છે. 'વજ્રશાસ્ત્રી'

ચંદ્રને તો રોજ એકજોક ધરેની પરાણગત લેવાની હોય છે એટલે વજ્રાખી પેઠે—અથવા સાચું કહીએ તો માનપત્રો લેવા ફરતા રાષ્ટ્રપ્રતિની પેઠે એ જોતો હોય છે. ખીજને દિવસે શુક અને ચુરુ સાથે ચંદ્ર કાટખૂણા કર્યો હતો, પણ 'ખીજને દિવસે એ બધું જાડયાયું. આ કહ્યું બેચેલા ધનુષ્યમાંથી તેજસ્વી પાણું ફૂટે તેવી રીતે ચંદ્રથી દૂર પશ્ચિમ તરફ ચળકતો સૂર્ય દેખાતો હતો. જાણે પશ્ચિમમાં ડોહ અસુર અક્ષોપ થયો છે એની પાછળ જ એ પાણું દોડતું ન હોય! પણ આ કલ્પનામાં ખૂબ છે. શુક પાણું બને તો એ એ અસુરોનો ચોર અસુરોનો પાત કરવા પ્રયત્ન ન થાય. પણ એવા કલ્પનાના ગોટાળા પુરાણકારોએ દનેસાં કર્યા છે; માટે ચુનેમાર હોઇએ તો એ એમાં પુરાણકારોના અનુયાયી જ છીએ. ફૂલ્યુંચંદ્ર પોતે જ નથી કહ્યું કે 'પૂર્વમેજે કરેલું કર્મ જ કરતે'.

પણ દવે તો સત્યાર થઈ, અગ્નિની વતી ઊંચા કહે છે, દવે ઊંડો, કાગે પળગો. પણ હંસ લોખી નન્દરે કહે છે, તમાસ દર્શનમાં મારી દાંજરી પૂરીને જ ઊડોને! અભિનિત' કહે છે 'ત્યાં શ્રવણ છે એની પણ નોંધ લેતા નવેઓ. અને સારણ કહે છે કે કલાક પહેલાં વસુના અને વાગમત્તય દેખાતા હતા તેમનો પણ નાગોચ્ચાર કરો એટલે જૂનું ઊધરાણું રહે નહિ.

બીની વાંદળી સ્થેટ પરના દાખસાઓ ખૂંસી નાખતી હોય તેમ નવજન્મથીનાં વાદળાંઓ નીચ આંકોશ પર દોડતાંડોળતાં કહે છે. દવે રાત્રેનો એલ અલાસ. દિનકર સચિનાનારાપણું સ્વાંગત કરવાને, એનું ઉપરયાન ગાવાને તૈયાર થાગ્યા; હાથમાં અર્ધ્ય લો; એ ભગવાન આવે છે. પૂર્વ દિશાના મુખ પરની લાવણ્યજીભી જોયા પછી ભગવાનનાં દર્શન થયાં જ સમજવું બોધ્યો.

દત્તાત્રેય આલકૃષ્ણ કાલેલકર

રૂંડે દેશમાં એક ખેડૂત રહેતો હતો. એને બેડા બનાવવા માટે જાડની છાલ જોઈતી હતી. તે ગેળવવા માટે એ જંગલમાં ગયો. ધણું જાડ પરથી છાલ ઊખેડી એણે તો છાલનો મોટો ઢગલો કર્યો. આ કામ કરતો હતો તેવામાં તેણે દૂરથી એક રીંછ આવતું જોયું, એટલે ગલરાઇને સંતાવાની જગ્યા શોધવા લાગ્યો. છાલનો ઢગલો પાસે જ પડ્યો હતો, એટલે એની નીચે તે સંતાઇ ગયો.

રીંછ તો પાસે આવી પેલો ઢગ જોઇને મનમાં કહે છે, 'અહીં આ આટલી બધી છાલ શા કામ માટે બેગી કરી હશે? ગમે તે હોય; પણ જરા આરામ લેવા માટે આ જગ્યા ઠીક છે.' આમ વિચારી એ તો સા ઢગ આગળ બેઠું.

થોડીક વારે એક વર સાંધી દોડતો આવ્યો નીકળ્યું. રીંછ તેને કહ્યું, 'કાં દોડત, આમ ઉતાવળે ઉતાવળે ક્યાં આશ્વે? આવ, બેસ તો ખરા; જરા વાતો કરીએ.' એટલે વર પણ પેલા ઢગ પાસે બેઠું જ્યાં રીંછને કહેવા લાગ્યું 'હું તો પેલા ખેડૂતને સાંધી એક થેડું ચોરી લવવા જતો હતો.'

'એ તો બહુ સારી વાત.' રીંછે કહ્યું. 'હું પણ ચાલ તારી સાથે આવીશ ને તેને સાંધી મધમાખીનો એક પૂડો ઉઠાવી લાવીશ. પછી આપણે મજેદાર ભોજન કરીશું.'

એવામાં પાસેની જાડીમાંથી એક સસલાએ ડોકું કાઢ્યું. રીંછ તેને જોઇને બોલાવ્યું, 'અરે ભાઈ, અહીં આવજો; આપણે જરા વાતો કરીએ.'

'નારે, ભાઈ, હું તો બહુ કામમાં છું.' સસલાએ જવાબ દીધો. 'મારે તો પેલા ખેડૂતની વાડીમાંથી ડાળીનો એક ગોટો ઉઠાવી લાવવો છે.'

રીંછ કહે, 'વાહ; તું પણ સાં જ જવાનો છે કે? સારે તો તું તે ડાળી લઇને અહીં જ આવજો. હું પણ થો મધ લઇ આવવાનો છું ને આ વર એક થેડું

લાવશે. પછી આપણે બધા સાથે મળીને નાસ્તો કરીશું.'

આમ મનસૂબો કરી ત્રણે જણ પોતાનું કામ કરી લેવા સાંધી નીકળ્યા. વર થેડું લેવા ખેડૂતના ઘર તરફ ગયું, રીંછ મધ લેવા માટે ફળોના માંડવા તરફ આશ્વું અને સસલું ડોળી લેવા સાર વાડીમાં પેડું.

છાલના ઢગલા નીચે સંતાએલા ખેડૂતે આ જનમ વરોની બધી વાત સાંભળી હતી; એટલે તે ચોર પોતાના પોતાને ઘેર પધારે તે અગાઉ તે દૂધા રસે પોતાના ઘર તરફ દોડ્યો. ઘેર પહોંચીને તરત પોતાની

માળવિભાગ-માળવિભાગ-માળવિભાગ-માળવિ

બેન

હું રે બનું બેન, સૂરભનો ઘેડલો,
ચાંદની દરણી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન વાડીનો મેરલો,
આંખાની કોયલ તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન મીઠો શા મોગરો,
મીઠી અમેલડી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન જાપાનો ડગલો,
જાપાની લાકડી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન જાનો ધૂડલો,
જાનો દોડાણી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન ગાંધીનો રેડિયો,
ગાંધીની પીંજણ તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું બેન જાપાનો લાડકો,
જાપાની લાડકી તું યા રે બેન!

તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

ને સસલું

શ્રીને ગોલાની કહ્યું, 'જલદી એક દાંડી લારી પાણી ચૂલા પર મૂકી દે. આજે મહેમાન આવવાના છે તેને માટે અગલની તૈયારી કરવી છે.'

થોડી જ વારમાં ખેડુતે વરને પોતાના ઘર તરફ લપાતું છુપાતું આવતું જોયું. તેને જોઈને તરન તેણે પોતાની શ્રીને દાંક મારી, 'અલી એ, જલદી ગરમ પાણી તૈયાર.' તેની શ્રી તરત જ ગરમ પાણી લઈ આવી અને જોયું પેલું વર વાડીના દરવાજામાં પેલું કે ખેડુતે ગરમગરમ અળખળતું પાણી તેની પીઠ ઉપર ભાગ-ભાળવિભાગ-ભાળવિભાગ-ભાળવિભાગ-મા

રેડી દીધું. વર તો ગિચાઈ ત્રીસ પાડતું લાંથી નાહું. એ દોડતું જાય તેમ અગન ખળે; એટલે જરા અટકી પોતાની દાંડીથી ચામડી ચાટે ને વળી પાછું દોડે.

પેલો ખેડુત તો પાછો ટૂંકે રસ્તે પેલા ઊંચના દગલા આગળ દોડ્યો ને જનાવરો પાછાં લાં આવીને શું કરે છે તે જોવા તે લાં ભરાઈને ગેડો.

પહેલાં રીંછ મધ લઈને આવ્યું. ચઢી કોળી લઈને સસલું આવ્યું ને બંને વરના આવવાની રાહ જોતા વાતો કરના ગેડા. એટલામાં વર દોડતુંદોડતું આવ્યું ને પછી જીભ રહીને પોતાની દાંડીથી ચામડી ચાટવા લાગ્યું.

'કેમ ભાઈ, તમારું શું થયું છે?' રીંછ પૂછ્યું.

'અરે ભાઈ, પેટાની વાત જવા દોને! એ ખેડુતની વાડી તો ભારે આફતભરેલી છે. તેમાં જ્યારે ખેડુત જૂમ પાડે કે 'અલી એ ગરમ પાણી લાવ' ત્યારે તો આવણું પ્રાણીઓનું મોત જ આવ્યું સમજવું.'

ખેડુત દગલા પાછળ છુપાઈને આ ગધું સાંભળતો હતો, એણે કવે લાંથી જૂમ પાડી, 'અલી એ. ગરમ પાણી લાવ.'

આ જૂમ સાંભળતાં જ જનાવરો એવાં તો ભડક્યાં કે મોરેશે માત્ર પણ લાં જ મૂકીને નાહાં.

એ ખેડુત એ જલ્લા પનારીને પછી નીચેતે પોતાનું મધ, કોળી અને પોતાને જોઈએ એટલી ઝાડની છાંય લઈને ચેર ગયો.

(ચરિત્રન વાર્તા ૭૫૨થી)

કેની દલાલ

ભાઈ

હું રે જનું ભાઈ, આશરો ચીજળો,
આકાશે મેલુસો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે જનું ભાઈ, દરિયે માછલડી,
દરિયાનો ખેટડો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

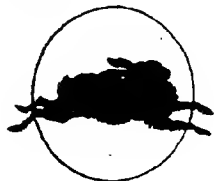
હું રે જનું ભાઈ, લીલી લીમસડી,
લેણુજ વડો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે જનું ભાઈ, તુગસીનો મોંજર,
તુગસીનો કપાશે તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે જનું ભાઈ, દાદાની દાગડી,
દાદાનો હુકો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે જનું બેન, ગાંધીની તકલી,
ગાંધીનો ફાળો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

હું રે જનું ભાઈ જાની જચૂડી,
જાનો જચૂડો તું યા રે ભાઈ,
તું મારો ભાઈ ને હું તારી બેન.

સારનાથમાં મૂલ ગંધકુટિ વિહારની સ્થાપના

પત્નીત્વ પર અનેકવિધ પરિવર્તનો થતાં રહે છે. આજ રૂપાળો એ સુહૃદો સામાન્ય ક્રમ છે. પણ તેની પાછળ જોડાયેલા અને સનાતન સત્ય અખંડ દર્શન દે છે. આજે ઉલ્લાસ રૂપક વર્ષમાં પુરુષની સપાટી પર અનેક સંસ્કૃતિઓના રૂપો બદલાયાં. ધર્મીય મદદોએ આજનાવરણે ચેતાની માનવતાથી ભિન્ન જણાતા ધર્મને નાબૂદ કરવા ધણાધણા પ્રયત્નો કર્યાં. છતાં સનાતન સત્ય તો હજી અખંડ રૂપે પ્રકટ છે જ.

આ ન સ્થિતિ સારનાથના ઇતિહાસ પરત્વે છે. આજે સાદી મુડબટીસ કોઈ માનવવલિતિનું એ યાત્રાધાન માણું થોતાના ગોરવને પ્રાપ્ત થવા પ્રારંભ છે.

હાલમાં ૧૮ સેપ્ટેમ્બર ૫ થી ગઇ તા ૧૧-૧૨-૧૩મી નવેમ્બર ૧૯૩૧એ સારનાથમાં બૌદ્ધ ધર્મીનુવાસીઓનું એક આંતર-સામૂહીય વિરાટ સંમેલન બસાયેલું. આ માંમલિક પ્રસંગે 'મૂલ ગંધકુટિ વિહાર'ની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા અને મહાબોધિ વૃક્ષરોપણ ક્રિયા સંપાદન કરવામાં આવેલાં. આ પવિત્ર સમારંભમાં સમસ્ત ભૂમંડળના બૌદ્ધ પ્રતિનિધિઓ એકત્ર થયેલા. ભારતની લખ્યપ્રતિષ્ઠા વ્યક્તિઓએ પણ એ વખતે સારનાથ પ્રમાણમાં ઢાળવી આપેલી. આખાએ સમારંભમાં માનવ હૃદયની કોમલ ભાવના અને ભગવાન તથાગતના અવતારકાર્યનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન યર્ગાં ઢતાં ભગવાન જુદાંદેવે મહાબોધિ વૃક્ષ તળે દિવ્ય પ્રેમસ પ્રાપ્ત કરી સૌથી પ્રથમ સારનાથમાં પધારી નગરને અનેકો હૃદયે આપે. તેમનું તત્કાલીન નિવાસસ્થાન 'ગંધકુટિ' નામે સંજોગદ્વાત્ કવિનાં સિલાલેખ છે. તેને આધારે આ વિહારનું નામ મૂલ ગંધકુટિ વિહાર યોજાયાં આપ્યું છે. આ વિહારનો પાયો સૌથી પ્રથમ સંતોના નિવાસી આનાથાલય દેવમિત્ત ધર્મપાલના હૃદયમાં ૧૯૦૪માં ગળાયો. આ સંદર્ભે ૧૮૬૧ના બંધુ-

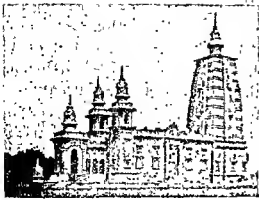
આરીની રરમીએ એક નવાની સંન્યાસી ત્રેડે સારનાથના દર્શને આવેલા. એ વેળા તેમણે 'ત્યાં શાંતિ' કરવું અને સુવર પાળનાર અદ્વિત નતિ સિવાય બીજું કંઈ ન રહેયું. આ દર્શનાથી તેમના કોમળ હૃદયમાં આધાર પાયો ને અચાજ જંઘને ૧૮૮૨માં બૌદ્ધ ધર્મોદ્ધાર માટે જીવનમય સર્વ ભગવાન જુદાંદેવના યજ્ઞે સમગ્ર જીવન અર્પ્યું. તે જ વર્ષે એમણે મહાબોધિ સે સાંચેલીની સ્થાપના કરી. ૧૯૧૪માં સારનાથમાં મહાબોધિ હી રૂઢવનો આરંભ કર્યો. ૧૯૧૫માં હોનાલુંલ્લુ દ્વીપ નિવાસી શ્રીમતી મેરી ફ્રાંસેસને વિહાર માટે એક સાદી રકમ દાન આપવા લખ્યું. આ પ્રમાણે ૧૯૧૧નાં રૂપાંત યજ્ઞે અને ૧૯૨૨માં વિહારનું કામ શરૂ થયું. યેડો વખતે કામ બંધ રહ્યું, પણ આખરે ૧૯૩૧ના જુદાંદેવમાં મંદિર સર્વથા તૈયાર થયું. આ વિહાર માટે જુદાંદેવ દેશવાસી બૌદ્ધોએ સૌથી કાળો આપેલો છે. આ પ્રમાણે મહા-રાવ કનિષ્ઠ પાછી આવી જાદુ પરિવર એકત્ર મળવાનું ક્રેવ મહાબોધિ સે સાંચેલીના સંસ્થાપક આનાથાલય દેવમિત્ત ધર્મપાલના મુખ પ્રયત્નોને જ છે.

સમારંભના પહેલે દિવસે ભગવાન તથાગતના બરમાવશેષનો સ્થાપનવિધિ, સરધસ અને મંદિર હૃદયપાટનક્રિયા મુખ્ય ઢતાં. આ પું વાતાવરણ 'સાધુ સાધુ'ના ઝુંગરન તથા ધૂપમંડળી રહેથી સ્વર્ગીય યાત્રી રહ્યું ઢતું. અસલ બરમાવશેષને દાખી પર સરધસમાં પવિત્રપણે ફેરવી વિહારમાં પ્રવરાવવામાં આવ્યા. આખાએ સરધસે ભાવપૂર્વક તજી વખત મૂલ ગંધકુટિ વિહારની પ્રવેશિણી કરી.

આ બરમાવશેષ દવારામ સાદાની હિંદના વાઈસરૉય તરફથી ભેટ લઇને આવ્યા ઢતાં તેમણે આ અવશિષ્ટાસ અર્પણ કરતી વખતે તેનો ઇતિહાસ રજુ કર્યો ઢતો. આ બરમાવશેષ ભગવાન જુદાંદેવ અસલ અવશિષ્ટાસના કરનામાં આવેલા આઠ ભાગમાંનો આઠમાંનો છે. તે તક્ષશિલામાં આવેલા ધર્મરાજિ રૂપર પાતેલો મંદિરનો ટેકરાઓમાંથી મળી આવ્યો છે. આમાં ભગવાન જુદાંદેવ અને બરમા અસલ સેનાની ઢાળડીમાં જૂળ રૂપમાં સંપરી તાજામાં આવ્યાં છે. બરમામાં અસ્થિના નાના નાના કટકા પણ છે. આ અસલ સે નેરી ઢાળડીના રક્ષણુએ એક ચાંદીનો સુંદર કોતરકામ કરેલો ઢાળડો ઢતો. અને તેનું રક્ષણ કરવા એક પથ્થરની પેટીમાં તેને બંધ કરવામાં આવેલો; પણ સેકરેલો થયાં ઢરેલીનમાં દટાઈ રહેવાથી પથ્થરની પેટી અને ચાંદીનો ઢાળડો ભાંગી ગયાં છે.

અસલ અવશિષ્ટાસના ચાર ભાગ પાંડવામાં આવેલા. તે ભાગે જુદાંદેવ રત્નોરમાં પવિત્રપણે સ્થાપિત કરવામાં આવેલા સમ્રાટ અશોકે આ બધા ભાગોને જુદાંદેવ રત્નોરમાં પવિત્રતિત પણ કરેલા સૌથી ઉત્ક્રમ મહારાજ કનિષ્ઠે કેટલાક રત્નોર ખોદાવી બરમાવશેષોને નવીન સંસ્કાર કરાવેલા. અસલ ભાગેલા ચાંદીના ઢાળડા હવે ખરેખરી લિંગમાં લેખ છે કે: 'સન ૧૩૧૧

મૂલ ગંધકુટિ વિહાર: સારનાથ

આપાત્રી પૂજિ'માંએ જોઈયાના ઉરસ્ક નામના બૌદ્ધ ભિક્ષુકે કનિકની મંથળ, કામના અર્થે યોધિસત્ત મંદિરમાં આ અવ-રોયની રચાપના કરી

સમારંભના બીજે દિવસે મહાબોધિ વૃક્ષોપલુની માં-ગલિકા ક્રિયા કરવામાં આવી હતી આ મહાબોધિ વૃક્ષોપા અનુરૂપાપુર (લંકા) થી લાવવામાં આવી હતી. વાલીવર્મા આ શાખા નહિ, પણ મૂળ બોધિવૃક્ષના બીજમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલ એક ખાજ બોધિવૃક્ષ છે. મૂળ બોધિવૃક્ષ સેંકડો ફીટ ઊંચું અને વિશાળ હતું. તે, ક્યારે પણ કરમાતું નહિ. અરોહકે તેની જમણી શાખા પોતાના સ્થપના મહારાજા વર્ધે સિંહલ-દ્વીપમાં લઈ જઈ તેથી અરોહના પુત્ર મહેન્દ્રે પણ મથાના મૂળ બોધિવૃક્ષના બીજમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે અને લઈ જઈ સિંહલદ્વીપમાં વાવેલો. તેની વંશવરૂપા હવે સુધી આજ છે. તેનો જ છેડ આ સમારંભ પ્રસંગે લાવી મૂળ ગંધકુટિ વિહાર-ની ખાણમાં રાખવામાં આવ્યો છે. આ વૃક્ષોપલુ પ્રસંગે બૌદ્ધ શ્રદ્ધાળુઓએ 'જયમંગળ ગાથા' ગાઈ આપાત્રે ચાલા-વરણને મંગલમય બનાવી મૂક્યું હતું.

ત્રીજે દિવસે બૌદ્ધધર્મ પરિવર્તમાં મહાવપ્રભુ ચર્ચા સંગેલી. આ પ્રસંગે બૌદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય રચાપન કરવા માટે પણ યોગ્ય વિચારણા કરવામાં આવેલી કે તેથી બૌદ્ધ ધર્મોદ્ધારણું કામ સુગમતાથી સાધી શકાય.

આ આંતરરાષ્ટ્રીય સમારંભમાં હાજર નવાહરલાલજીએ હાજરી આપેલી અને મહાસભા તરફથી એક નાનો સરખો સોગમ અને ચાંદીનો નીલમરંગ જડિત ત્રિરંગી ચામુંવજ્ર ભેટ આપ્યો હતો અને પોતાના વાપણમાં અર્ધિસાધને રાષ્ટ્ર-ધર્મે હોવાની ખાત્રી આપી હતી.

આ મંગલિકા પ્રસંગે બૌદ્ધ ચિત્રે, ગંથો અને મૂર્તિઓનું એક આયંત મહારાષ્ટ્ર અને અલગલગ પ્રાચીન વસ્તુઓનું પ્રદર્શન બરવામાં આવેલું. આટલું વિશાળ અને પુરાતત્ત્વજ્ઞ પ્રદર્શન થયું આવા સમારંભમાં જ સંભવિત હોઈ શકે.

આ પ્રસંગે હિંદ મહારાષ્ટ્રી આવેલાં બૌદ્ધ શ્રીપુરુષોને

આ બગ્યાવરોશ, મૂર્તિઓ, મંદિરો વગેરે જોઈ અને માઈટ દ્વારા તેના ક્ષેત્રની કયા સાંભળી અત્યંત આધાત થયો હતો. અને જૂસકેજૂસકે રસ્તાં હતાં.

૮૦૦ વર્ષ પહેલાં ૧૧૯૪માં મહામહા શેરીએ સારનાથના બૌદ્ધ મઠ અને મંદિરોનો નાશ કર્યો ત્યારથી તેનાં ખડેર પૃથ્વીમાં કચામાં પડ્યાં હતાં. બ્રિટિશ સરકારના પુરાતત્ત્વ વિભાગ વાંકુથી લીધી મથમે ૧૮૭૨માં જોનું જોદકામ રોડ થયું અને ત્યારથી જુદેજુદે વખતે કેટલાંક રસ્તાં વગેરે જોડી તેમાંથી ઐતિહાસિક વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

મહારાજા કનિક પત્ની આ પહેલો જ પ્રસંગ છે કે જ્યારે મહાયાન અને હીનયાન બૌદ્ધ ધર્માનુયાયીઓ સમગ્ર ભૂ-મંડળમાંથી આવી બૌદ્ધ ધર્મોદ્ધારણની વિચારણા કરે છે. સિલ્હન નિવાસી સંસ્કૃતિમિય આનાગરિક ધર્મપાલ હવે છવ-નને કિનારે પહોંચ્યા છે. તેમણે ૪૦ વર્ષની મહાન તપશ્ચર્યા થઈ પોતાનો છવનેદેસ સફળ કર્યો. આને બારતવર્ષના ધર્મ-પ્રાણ નવપુત્રાનોત્તર ધર્મે હાકલ આપે છે કે એશિયાના ધર્મ-સમ્પાદના કાર્યને ખાડું હાથ ધરી અને વિશ્વમાં વિત્તવનો ડોકો બળવો યુગે થયાં હોડીથી ખરડાએલી માવબૂમિને પવિત્ર અને સ્વિકૃતિપાણમયી બનાવે. આપણા યુગયુગે આ મંત્ર દ્વારા છે તેનો અર્થનિર્ણય નય જોયો. જેઠાલાલ નેશરી

ઉંઘ આણુવાનો કીમિયો

મારા એક મિત્રને અનિદ્રાનો રોગ હોવાથી રોગે બીજકુલ ઉંઘ આવતી નહિ. તેમણે મને આ વાત કરી ત્યારે મેં તેમને કહ્યું, 'ભત્રા તારે તને પરીક્ષામાં શા માટે બેસતા નથી? ધસધસાટ ઉંઘ જારવતો મારે પરીક્ષા જોવાની જોઈએ. જોઈએ સમજાણુ છલાજ નથી!' તેમણે મારી સલાહ માની. પરીક્ષામાં તો જોકે તે નાપાસ થયા; પણ ઉપાયે આગાદ કામ કર્યું. કાંતેજ છોડ્યા પછી એમણે કહી નહિ લીધી હોય તેની ધસધસાટ ઉંઘ એમને પરીક્ષાને એ પ્રભાવે પ્રાપ્ત થઈ. હમણાં પરી પાછી ઉંઘની મુરદેલી તેમને જોતી થઈ છે. ગંઈ કામે હોટેલમાં મને મળ્યા ત્યારે તે કહેતા હતા કે અનિદ્રાની શરૂઆત થવા લાગી છે એટલે દવે લૂં પાછો દિસાળી વિષયની પરીક્ષા આપવનો છું!

આમ પરીક્ષાને ઉંઘાકર્ષક મુંઝક છે. કાંઈ પણ વખતે તમને ન આવે એવી ધસધસાટ ઉંઘ પરીક્ષા વખતે જરૂર આવવીને હાજર થાય છે! એના પંતમાંથી છૂટવા માટે ઘણાજણ અનેકવિધ યુક્તિઓ રચે છે. ખોરી સાથે ચોટલી ખાંધી વાંચવાનો અને ઉપરા-

ઉપર સ્ટ્રોંગ ચાના કપ પીવાનો છતાંજ તો નતપૂની
છે. કેટલાક બદાદુર માણસો છોકરૂની અજમાયશ
કરે છે. કેટલાક દર પા પા કરાકે મોઢું ધોવા કરીને
ત્રાગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક વાર પરીક્ષા વખતે
એક મિત્ર સાથે મેં શરન કરી (અંજળતું, એવા છરાદાથી
જ કે રૂપિયા બોવાની ચિનામાં હું નગી શકાયા.)
કે તે રાતે હું એક વાગ્યા પહેલાં ઊઠી નહીં તો મારે
તેને બે રૂપિયા આપવા. પણ એ તો પરીક્ષા વખતની
કિંમત! ખેદની વાત છે કે તેમાં હું નાસીપાસ થયો!

બીજી યુક્તિ અંશમાંની છે. પણ તેથી તો વહેલા
સવા છઠ્ઠાનારને કમળ બદાનું જ મળે છે. આડે દવાડે
હું રાતના બાર વાગ્યા સુધી મપાટા મારું, પણ પરીક્ષાની
મોસમમાં મારા શરીર ઉપર ઊંચનું આક્રમણ બરાબર
૯ વાગ્યે થતું. જોગતેમ કરીને ૧૦ વાગ્યા સુધી તો
હું તેની સાથે ટક્કર લેતો પણ પછી હું મહાત થતો
ને અંશમાં મૂકીને સૂઈ જતો. પણ પરાંદિયે ચાર વાગ્યે
અંશમાં વાગતો ત્યારે જાગીને હું તેને ૭ ઉપર મૂકી
પાછો સૂઈ જતો!

મારી નજીબાત એક છોકરો છે. ત્રાગવાને માટે
રાત્રે ૧ થી ૩ વાગ્યાં સુધી તે કિરગારીનતા મનોબલો
કરતો. પણ પરિણામ એ આવતું કે તેના જ અમથી
તેની ઊંધ ઊલટી વધતી અને જાગતી જતીએ અને
લાશમાં બોપડી રાખીને બાઇસાહેબ નિદ્રાધીન થતા.

પરીક્ષા વખતની ઊંધ ઉડાડવાને માટે જિજ્ઞાસુ-
ઓના દિનાચે અઢી હું કેટલીક સૂચનાઓ રજુ કરી છું.

૧ કાળીમાના અથવા બીજા કોઈ હાજરાહુર
દેવદેવી-જેના ત્રાસથી તમે કંપતા હો તેમની આજુ
રાખીને પ્રતિજ્ઞા લો કે અમુક વખતને માટે એક,
બે કે ત્રણે તેટલા વાગ્યા સુધી હું જાગીશ જ નજાગીશ.

૨ તમારી ડોકે લાહોરવાળા સુપ્રસિદ્ધ દરિશિકે-
શનસિંગનું - અત્કારિક માદળિયું બાંધો. પરીક્ષાની
ઊંધ ઉડાડીને પાસ કરાવવાની તેમાં દૈવી શક્તિ છે.

૩ લાહિડ સ્પીકર સદિત રેડિયોનું યેન ખરીદો. તમને
ઊંચતા બાજુકર સંગ્રાહ્ય-તેથી જ દળવેક લાઇને
તમારો કમ લાહિડ સ્પીકર પાસે લાવવો. તેની - અસર
તાત્કાલિક થશે. સંજય છે કે તમે જાહેરા થઈ જાઓ,
પણ મોણસાના વેદરાજ સિવસંકર ચર્મા કેવલ ૧૦
રૂપિયા લાઇને જાહેરાત મૂકાડે છે. પછી શી ફિકર છે?

૪ પેટમાં ચૂંક આપ્યા કરે એવું કરો. તેની પંદાલું
વાનાં સુધી તમે સહેલાઈથી જાગી શકશો. મુંઝાઈ
અમદાવાદમાં તો યોગ જ આનામાં સરસ મળતો
પેટનો દુખાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તમે ચેપડો જરૂર
ખાઓ. ઉપરાંત તાજે નદિ ખાવાનો નિયમ કરો.
તમારે જાહુ ચિકાસ કરવાની જરૂર નથી. વિશ્વાસે
વલાણ ચામે છે. ચેપડો તજાઈને બદલ પડે અને તે
તમારા મોઢામાં આવે તે જેની વચ્ચે પંદર દિવસનો
ગાથો હોય તો ખસ! દબખતે જશો તો જોઇતો માથ
નહિ મળે. દોરેશના નોકરને કહી દેવું કે પંદર દિવસ
પહેલાંનો ચેપડો દંશે તો જ ચાલશે. પહેલાં તો તે
મૂંઝાઈ માફક દસશે. પણ તે બીચારાને તમારા ઉચ્ચ
આરાવની ક્યાંથી ખંજર હોય? ઘેર પણ પેટનો દુખાવો
પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મારાં જમના ફૂંજાં આ જાગનાં
ઉત્તાડ છે. તેમની જરા ખુશામન કરો તો જરૂર તમારી
વડારે ધાપ. તે અમુક અમુક વાનીઓ એવી જાગતી
આપે કે હું ઇતી. ઠાકીને, કહું છું કે તમે તે આરોગ્ય
કે પેટમાં દુખ્યા વિના રહે જ નહિ!

૫ મગફળીના તેડમાં તળેલાં લજીયાં અને સાથે
મરચાંની ધમધમટ ચટણી રાત્રે એક વાગ્યે ખાવી
અને જીઓ કે છાંટ પરિણામ આવે છે કે નહિ!

૬ એવી ગોઠવણ કરો કે રાત્રે ૧૧ વાગ્યા પછી
ધરનાં કોઈ વૃદ્ધ કાળજીયાં ડોશીમાં અર્ધાંજણી કસાકને
અંતરે તમારા અભ્યાસગૃહમાં સુસાકાત આપે. જોટું
ખઈ કે તેમની જાત-સગતવેળી તત્તવાર જેવી હોવી
લેખકો. તે આવીઆવીને તમારી ખજાર કાઢી ત્રણ
'કેમ ચામે છે? જરાજર. જોખજો.' તમને જાગના
રાખવાને માટે ડોશીમાં બે પોતાની પાસેના અથા ઉપાય
અજમાવવા લેખકો. તેમણે કહેવું કે 'આ પ્રમાણે
વહેલો વહેલો સૂઈ જાશો તો નાપાસ થઈશ. લેખકો,
પેલી ધનકોરોનો જાગન પાસ થઈ ગયો? વજેરે.

આ જાંબો ઉપાય નિષ્ફળ નાંચ તેમ જાંબો તમે
પરીક્ષામાં જોસો તો આટલું તો જરૂર કરજો; વૈ-
માનપત્રોમાં એક ચર્ચાપત્ર લખાવજો અને તેમાં જ
લખાવજો કે ઇતિહાસનો પ્રશ્નપત્ર અપેક્ષા હતો અને
અંગ્રેજીના જરાજર ન હતો. લખે તમે પરીક્ષામાં ના-
પાસ થાઓ પણ તમારી સાથે સંતાનુસૂતિ ધરાવનારો
બીજા અવરથ મળી આવશે.
(અંબેજી ઉપરથી)

ગાન

માગસરની 'જ્ઞાનવીલા'ના મળેલા ઉત્તરોચીથી ગળ્યા ખસ માન ત્રણ જણના છે. તેમાંના એકો ઘડક છે તેમને છનામ મોકલાયો: (૧) રંગલાલક, શ્રી નૂતન સાંવૈનિક આમા-મંદિર-નાડયાદ (૨) રાજુમાઇ પટેલ-નડયાદ (૩) હમિયા-સંકર હાકર-આલંદ. ખાસિતરની મેઘજળાઉ: (૧) અજિત-ગરમતા: ૪ વર્ષ પછી: હાલની ઉમર-રૂંપા ૪ વર્ષ, મોટી બહેન ૨૮ વર્ષ, બાપની ઉમર ૫૬ વર્ષ. (૨) અં=૬૮૭૫ (૨) એ શું? (૧) કાનસ (ચરીરામાં આવવનો: કાન અને નસ) (૫) સુરત (૩) સો, તેમાં એક અક્ષર 'જ' હમેરવાથી 'સોન' નાની સંખ્યા બને. (૪) મોઢી કાઢો:

(૩) રાજક-ગોઠરણુ: (૧) એક હાથ રસક વીચેનો આ મ હ વ લે રા સો કાવર સરમાવે. (૨) નાદિ થ ગ જ સ ધ ર દેવના મોહ, રૂરને નાદિ દ લ પ ત ર મ નેહના રોહ (૩) રોહ સ્વકાચે સુ ર ત લ વા ર જ સહા પ્રગત. (૪) આ મ ગ રા જ હ સ રાપ્ટોને સખળ હું સુ:ગાર મ લ થ વ ગિ કા આમા (૫) રૂરાનું છે કમ (દસ=૬૫પાંદો; પત=ગાવડ) આજ તો રૂરાનું છે કમ.

(૫) એક-ઘોરસ: (૬) ખાલી રાજક ઘોરસ:

૪	૨	૩	૧	૦	૫	૪
૨	૪	૫	૩	૧	૧	૧
૧	૫	૪	૫	૪	૧	૨
૫	૨	૧	૧	૧	૧	૫

સ ર હ ર (૭) ચિત્ર-પ્રક્રિય: ત ર લ લ લ ના ન્ હા જ જ મા મ

નીચેના સપાટોના કનર ૧૫મી એપ્રિલ પહેલાં મળવા બેઠકો નવા સવાલ:

(૧) અજિત-ગરમતા: (૧) સાત ચોરની ટોળીએ નગર-રોડના ધરમાં ખાતર પાડ્યું. તેમાં બીજી ઓળંગી સાથે ચોરોના સરહારના હાથમાં સાચા મોળીને એક કાળકો આળ્યો. તે તેના એક સાથી સિવાય બીજા કોઈએ જો જોયો નહિ. બીજી ગમી ચીજોના બાગ પ્રક્રિય જવા પછી તે બંને જણ મોલી હોવાના બેઠા તો તેમાં સરખા ભાગ ન પડતાં એક વાંચું. બાકી તેમણે એક બાળને લેવાવાનો ઘરાદો કરી ત્રણ વસત માઢા ગાંડયા; તો પણ એક મોલી વધું બાંધે એક લેણી પાર સરખા. બાગ પાડ્યા, જતાં પણ એક વંચવા લાગ્યું અને હી ગાંચ અને ૪ બૂટા સરખા પાડતાં પણ એક મોલી તો થયું જ. અંતે સાતે જણને માટે સરખા ભાગ પાડ્યા ત્યારે ૪ બધાં મોલી સોમે ખરીદાગર પહેલાંમહ રહ્યાં. તો દાલદામાં પોતી કેટલાં હશે? (૨) એક. ચુરસપને બે દીકરા છે. પાંચ તસ પહેલાં તે ચુરસપની ઉમર મોટા દીકરાની ઉમર કરતાં વધુ થઈ ગઈ, અને પાંચ વરસ પછી મોટા દીકરાની ઉમર

નાના દીકરાની ઉમર કરતાં વધી ગઈ પડે. નાના દીકરાની ઉમર હાલ પાંચ વર્ષની છે ત્યારે તે ચુરસપની ઉમર હાલ કેટલાં વર્ષની હશે? (૩) એક-ગરમતા: બાળુની આકૃતિમાં ગોઠ-૧/૨/૩ ૪/૬/૮ ૧/૨/૩/૬ નેલા આંકડા ફરી એવી ખૂંચીથી ગોઠવેાં કે એથી આઠી બેતી તથા કહ્યુંરેખા ફરેકના ત્રણ આંકડાનો ગુણાકાર ૨૧૬ આવે. (૨. વિ. દ.)

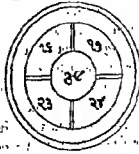
(૩) રાજક-ઘોરસ: બાળુની આકૃતિમાં નીચેની સૂચના મુજબ ના પાંચ સાચા રાજક બરી કાઢશે એટલે ચોક્કસી બતાવેલી આઠી કહ્યુંરેખામાં આપણા એક ભણીતા મુલકનું નામ આવે નશે. (૧) આપણા એક સ્વર્ગરથ સાક્ષર (૨) જન્મમરણ પિનાનું (૩) કલાઓતું એક મન (૪) એક પંદોપકારી અરણ સરહાર (૫) અંતરેખા.

(૪) એ શું? (૧) ત્રણ અક્ષરની ધરધરના ઉપયોગની એક ચીજ છે. તેના શિરચ્છેદ કરવાથી પાછળ ખાવાના ઉપયોગની એક ચીજ વધે છે; તેનું પેટપાડવાથી પાછળ કુચ્છીસનની એક ચીજ વધે છે અને તેના પગ કાપવાથી પાકી એક રોગ રહે છે; ત્યારે એ ચીજ હું? (૨) આકાશ, પર્વત અને પવન: એ ત્રણ રાજકના સમાન અર્થ રાજક ત્રણ રાજકોમાં એના કર્તાનું એક નામ સમાધ ન્દય છે; બે કયાં? (૩) એનું કહ્યું પછી છે એના નામમાં આનંદ તેમજ બીજ બંને કુપાઇ રહે છે? (૫) રાજક-ગોઠવણુ: બાળુની આકૃતિમાં નીચેની સૂચના

૧ * * પ્રમાણે બધા રાજકો સાચા બરી કાઢશે: * * * એટલે ચોક્કસી બતાવેલી વચસી લીટીમાં ૨ * * એક ભણીતા કહેવત તથા પહેલી હારમાં ૩ * * દર્શાવેલા આંકડા મુજબના કમે પાંચવાથી ૧ * * એક મહાપુરુષનું નામ વંચારો. (૧) એક ૪ * * પ્રાચી (૨) વ્યાકરણનો એક રાજક (૩) * * નિરંતર (૪) નૂતન (૫) પહેરવાની એક ચીજ (૬) સમયનું એક માપ (૭) વિવધ.

(૬) રાજક-ફેરવણી: બાળુની આકૃતિના પ્રથમ ખાતામાં 'મગધ' રાજક આવેલો છે. ખાતા દીઠ માત્ર એક જ અક્ષર ફેરવી, પાછોના અક્ષરોને તેમનાં મૂળ ખાતામાં રહેલા દર ના રાજકો રચતા બંધને છેલ્લા ખાતામાં 'આન્ધાર' લાવી લો.

મ	ગ	ધ
આન્ધાર		

(૭) ચિત્ર-પ્રક્રિય: નિરાન: બાળુની રમતમાં બાળુ પ્ર-માણે આંકડાવાળું એક ચક્ર ફેરવ કરવામાં આવ્યું હતું. તેના અંતે તે આંકડાઓ ઉપર અમે તેટલા પાર કરીને કુલ ૧૦૦ને સરખાણો મેળવવાની શરત હતી: તમે તે કરી શકો છો?

ઉપર રજા આના કપ પીનાનો છાજતો નજીનો છે. કેટલાક જવાહર માણસો છોકરીની અજમાયશ કરે છે. કેટલાક દર પા પા કલાકે મોટું ધોવા કરીને જગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક વાર પરીક્ષા વખતે એક મિત્ર સાથે મેં ઘરત કરી (અદ્યત્ત, એમાં છરાદાયા જ કે રૂપિયા ખોવાની ચિનામાં હું જાગી સડાંચ.) કે તે રાતે હું એક વાગ્યા પહેલાં ઊઠી જતું તો મારે તેને બે રૂપિયા આપવા. પણ એ તો પરીક્ષા વખતની જિંદગી! ખેંચી વાત છે કે તેમાં હું નાસીપાસ થયો!

બીજી યુક્તિ અંધારીની છે. પણ તેની તો વહેલા સૂતા ઇચ્છનારને કદા જવાનું જ મળે છે. આડે દલાડે હું રાતના બાર વાગ્યા સુધી ચપાટા મહાં, પણ પરીક્ષાની મોતમમ મારા શરીર ઉપર ઊંઘનું આક્રમણ અચાનક વાગ્યે થતું. જ્યેષ્ઠ કરીને ૧૦ વાગ્યા સુધી તો હું તેની સાથે ટકાર લેતો પણ પછી હું મદાત થતો ને અંધારી મૂકીને સૂઈ જતો. પણ પરાંદિયે ચાર વાગ્યે અંધારી વાગતો ત્યારે જાગીને હું તેને ૭ ઉપર મૂકી પાછો સૂઈ જતો!

મારી જાગીને એક છોકરી છે. જાગવાને માટે રાત્રે ૧ થી ૩ વાગ્યાં સુધી તે કિંદરગર્દનના મનોમતો કરતો! પણ પરિણામ એ આવતું કે તેના જ શ્રમથી, તેની ઊંચ જાલડી વધતી અને જાગી જતીએ એને દાઢમાં મોપડી રાખીને ભાઈસાહેબ નિદ્રાપીન થતા.

પરીક્ષા વખતની ઊંઘ ઉડાડવાને માટે જિજ્ઞાસુઓના દિનચર્યા અહીં હું કેટલીક સૂચનાઓ રજુ કરું છું.

૧ કાળીમાના અથવા બીજા કોઈ લાજરાદળુર દેવદેવી-જેના ગ્રામથી તમે કંપતા હો તેમની આજુ રાખીને પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે અમુક વખતને માટે એક, બે કે તમે તેટલા વાગ્યા સુધી હું જાગીશ જ જાગીશ.

૨ તમારી ડોકે લાહોરવાળા સુપ્રસિદ્ધ લરિચિકે-શનસિંગનું ચમત્કારિક માદગિયું લાંબો. પરીક્ષાની ઊંઘ ઉડાડીને પાસ કરાવવાની તેમાં દૈવી શક્તિ છે.

૩ કાલિડેશ્વીકર સદિત રેડિયોનું સંચારીશિ. તમને જાંબના ભખુકાર સંગળાય તેવો જ દળવેક. લઈને તમારો કાન લાડિડેશ્વીકર પાસે લાવવો. તેની અસર તાત્કાલિક થશે. સંસાર છે કે તમે જાહેરા થઈ જાઓ; પણ મોણસાંના વૈદજાન શિવશંકર શર્મા ફક્ત ૧૦ રૂપિયા લઈને જાહેરાતનું મટારો છે. પછી શ્રી ફિકર છે?

૪ પેટમાં ચૂંક આપ્યા કરે એવું કરો. તેની વડાણ વાનાં સુધી તમે સહેલાઈથી જાગી શકશો. મુંઝવે અમદાવાદમાં તો થોડા જ આનામાં સસસ મળો પેટનો કુખાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તમે ચેવડો જરૂર ખાઓ. ઉપરાંત તાજા નદિ ખાવાનો નિયમ કરો. તમારે જાહેર ચિકિત્સા કરવાની જરૂર નથી. વિશ્વે વેદાણ આવે છે. ચેવડો તળાઈને જવાર પડે અને તે તમારા મોઢામાં આવે તે જોની વચ્ચે પંદર દિવસનો આજો હોય તો જમ! કવજાતે જોશો તો જોઈએ માથ નાદિ મળે. હોટેલના નોકરને કહી દેવું કે પંદર દિવસ પહેલાંનો ચેવડો દશે તો જ ચાલશે. પહેલાં તો તે મૂર્ખની માફક હસશે. પણ તે બીચારાને તમારા ઉચ્ચ આચારની કથાથી ખબર હોય! થેર પણ પેટનો કુખાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મારાં જમના દુધિયા આ જાગ્યાં ઉતરા છે. તેમની જરા ખુશામન કરો તો જરૂર તમારી વડારે ધાય. તે અમુક અમુક વાતોનો જોની જવાની આંખે કે હું, છાતી, ઠોડીને કહું છું કે તમે તે આશો કે પેટમાં કુખાવો ચિના રહે જ નાદિ!

૫ મજાણીના તેમજ તળેલાં ભજાણાં અને સાથે મર્યાની ધમધમટ ચરણી રાત્રે એક વાગ્યે ખાવી; અને જુઓ કે છાત્ર પરિણામ આવે છે કે નાદિ?

૬ એવી જોખણે કરો કે રાત્રે ૧૧ વાગ્યા પછી ધરનાં કોઈ જુદા જાળજવાનો ડોશીમા અર્ધાંધી કલાકને અંતરે તમારા અંખાસગદમાં સુતાકાન આપે. એટલું ખઈ કે તેમની જામ સનવેલી તલવાર જેની હેલી જોઈએ. તે આવીઆરીને તમારી ખબર કાઢી જાવ: 'કેમ આવે છે? જરાજર જોખણે.' તમને જાગવા રાખવાને માટે ડોશીમાએ પોતાની પાસેના ગદા ઉપાય અજમાવવા જોઈએ. તેમણે કહેવું કે 'આ પ્રમાણે વહેવો વહેવો સૂઈ જાવો તો નાપાસ થઈશ. જોઈએ. પેલી ધનકારોનો જાગન પાસ થઈ ગયો? વગેરે.

આ ગદા ઉપાય નિષ્ફળ જાય તેમ જતાં તમે પરીક્ષામાં જોશો તો આટલું તો જરૂર કરજો; વર્તમાનપત્રોમાં એક ચર્ચાપત્ર છાપાવતો અને તેમાં જ છાપાવતો કે ઇતિહાસનો પ્રશ્નપત્ર અંધારો દત્તો અને એજેજનો જરાજર ન દત્તો. ભસે તમે પરીક્ષામાં ના પાસ થાઓ પણ તમારી સાથે સનાનુભૂતિ કરાનાય બીજા અંધારે મળી આવશે.

(અંજેજ કુખાવો)

શ.વિ.મં.

આશયે! પરમાત્મા એમને સદાય થાઓ અને એ પુનિત આત્માના અંશે તેમનાં બાળકોમાં ફરી પ્રકાશે એવી પ્રાર્થના છે.

કોઆ દ કોરા

સુષ્ટિની કલ્પતિ વિષે વિવેક કરતાં, જોગાદીસમી શાવ્ધિના વિદ્વાનોને અનેક મહત્વની બાબતોનો આવીશ્વર થયો. આનવ-ભૂતિની ઉત્પત્તિ કદંબા પછી તેના છુદાનુદા સમૂહ પાડવામાં આવ્યા, અને કપાલમાય, વર્ણ, આચાર, સત્વતા, ધર્મ વગેરે સાધનોથી તુલના કરતાં સર્વ ભતિઓમાં—આનવભૂતિના કલ્પિત સમૂહોમાં ‘આર્ય’ ભૂતિને પ્રથમ પદ આપવામાં આવ્યું.

પૃથ્વી—શૂંભાલના પદ પર વિવિધ રથને વેરાગેડી અર્થે પ્રભાની મિત્રમિત્ર ભાષાઓને તથા આર્યતર પરવીની બોલીઓને, ઉચ્ચારણ, બ્યારણ આદિના સારથ્ય-વેપરમને નજરમાં રાખી કેટલાક યુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે. આર્યોની ભાષામાં, મુખ્ય ચંદ્રકૃત, ફારસી, લેટિન, કેલ્ટીક, ટયુરોનિક, સ્લેવોનિક, લાટિન-હેલીશ, આર્મોનિયન, આસ્થીઆનના યુધને ‘ઈન્ડો યુરોપીઅન’ કે ‘ઈન્ડો નેરથેનિક’ અને એસીટીઅન, આર્મો-આન, હીબ્રુ, ફીનીશિયન, અરબી તથા ઇથીઓપીન યુધને ‘એઝીયટિક’ કહે છે. એ જ પ્રમાણે ઉત્તર ભાષાઓના સામયી ‘ફ્રાંચીસિયન’, ‘બાન્ડુ’, ‘મોંગોલીઅન’, ‘સાઉથ અમેરિકન’ વગેરે યુધે સ્થાપાં છે. આવા પ્રકારનાં યુધોમાંના એક ‘યુરોપી-સીધીઅન સ્ટોફ’માં ‘દીબેટો-બર્નન’ છે. આ યુધમાં તિબેટ અને બ્રહ્મદેશની પ્રાંતિક ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ દિબેટો-બર્નન યુધ વિશે સોમી પ્રથમ મહત્વનું લખાણ આયન ટૅન્કર્ટો સને ૧૮૨૦માં કર્યું હતું. એ સમય પ્રદેહાં આ ભાષા વિશે કંઈ પણ બંધવાનું કંઈ સાધન હોય તો તે રોમીશ સંતો (Romanish Friars) નાં છદ્ધાવ્યાં લખાણો હતાં. વળી ટેન્કર્ટોના સાધુઓએ સને ૧૭૮૬ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં હદાસામાં વાસ કર્યો. ધીરધીમે તેમણે તિબેટની ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને ફ્રાન્સિસ્કો ઓરિજોએ ઉદ્ધા પેન્ના (Francisco Oragio della Penna) તથા કેસીઅન દ મકેરા (Cassian Di Macerata) નામના બે સાધુઓએ એ વિષે કેટલીક હકીકતો બેંચી કરી આતો ઉપયોગ ઝાન-રદીન સાધુ ઓ. ઓ. જ્યોર્જ (Aug. Ant. Georgi of Rimon 1711-97) એ પોતાના ‘આસ્થબેટમ ડિબેટાનમ’ રોમ, ૧૭૬૨માં કર્યો હતો. તે ઉપરાંત ઉદ્ધા પેન્નાની દેરેલી ટિબેટન લિપિને સને ૧૮૨૦માં એ ટુરેટીયાએ કેરી કઢાડી હતી. સને ૧૮૨૦માં એબેલ રીમુસ્ટે પોતાના Researches Surles Longues Tartars નામના ગ્રન્થના એક પ્રકરણમાં તિબેટન ભાષા વિષે કેટલાક જોડાપોદ કર્યો હતો.

આવા અપૂર્ણ અને છદ્ધાવ્યાં મેચતો પછી આ ભાષા વિષે અત્યંત મહત્વની શોધખોળ તો જોગાદીસમી શાવ્ધિના ઉચ્ચકાલમાં જ થઈ. યુરોપીય વિદ્વાનોને અનુકૂળ એવો ટિબેટન ભાષાનો પ્રથમ સમ્પ્રકાષ સને ૧૮૨૮માં કલકત્તા

વારો સીસમપૂરમાં ‘The Dictionary of the Bhotanta or Bhotan Languages’ નામનો એક હદાલીઅન સાધુ-ની બેચી કરેલી હકીકતોના આધારે, ‘છ. શ્રોગેટર (Fr. Ch. G. Schroeter) પ્રસિદ્ધ કર્યો. પરંતુ યોગ્ય સંપાદન તથા દેખરેખના અભાવે આ ગ્રંથમાં અનેક ભૂતો રહી ગયેલી.

પરંતુ સર્વથી પ્રથમ પૂર્ણ ગ્રન્થપૂર્વક આ ભાષાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરનાર તો મસિદ્દ હંગેરિયન પેટિલ સર-સ્વલીરપુત્ર, ભાષાભિદ્ધ સેગા દ કોરાં હતા. અપૂર્વ ધૈર્ય, અશ્વત્થ પરિશ્રમ અને અબદૂત અધ્યયન વડે તેણે ટિબેટન ભાષાનો સર્વવંચુર સમ્પ્રકાષ અને મોટા બોધ બ્યારણ રચ્યા.

—હરિનારાયણ આચાર્ય

(એ તરિત ‘કુમાર’ના હજમા ચંદ્રમાં આવી ગયું.)

દાથીદાંતની કુરણ કઢાણી

આફ્રિકામાં ઝાંઝીબાર બેટ છે. નાળીંગેરીનાં ઝાડ, પર-વાળાનો કિનારો અને સુંદર રંગીત ધરોવાળા એ બેટનું સુષ્ટિ-દોષે વિખવાત છે. આ બેટનું અગાઉના જમાનામાં બે બાબતોને લીધે મહત્વ મળ્યું એક દાથીના દાંત ને બીજી શુભામ.

દાંતની કલકથા બહુ નૂની છે. રોમન સામ્રાજ્ય તેની ચાલી ક્યોએ તે જગતભરો દાથીદાંત લૂંટી ગયું હતું તેના યોડા દાથીદાંતનાં ખાતેમાં થંરી ખાતા! જે ફેડેગોએ સત્તરમા સેકાની મધ્યમાં પશ્ચિમ અને પૂર્વ આફ્રિકા છટ્યો ને ત્યાંનો દાથીદાંત લૂંટી લીધો. ફક્ત આફ્રિકાના દાથીદાંત પર ઉઘોએ પણ એવો જ ઉલ્લો કર્યો. પરંતુ મધ્ય આફ્રિકાનાં દાથી-દાંતના ડુંગર પર હટ કોઇનું લક્ષ ગયું નહોતું; ને મધ્ય હોય તો તે દાધ કરવો એ કોઇને શક્ય નહોતું. આ ભાગમાં કેટલો દાથીદાંત હતો એની ગણતરી મુઝાં પણ કોઇ કરી શકતું નહિ. બેટલી ત્યાં તેની ત્રિપુલતા હતી. પણ એ કાર્ય બીજાઓને શક્ય ન થયું તે આરબોએ શક્ય કરી બતાવ્યું.

આરબોની સગારી પ્રદેહાં ત્યાંના રહેવાસીઓને દાથી-દાંતની કિંમત નહોતી. મલિયાબિરી પર બેગ ચંદનનું બળતણ કરવાની કહેવત છે તેમ ત્યાં આમળ દાથીદાંતની કોઇને કચી કિંમત જ નહોતી આ દાથીદાંતનું મું કરતું એ પણ ત્યાંના હોરોને સમજતું નહિ. મંગેસોમાં દમલબંધ દાથીદાંત પરી રહેતા ને તેમાંના તેલિયા પદાર્થ પર દાધ મારવા સાડ ધીરી-પ્રીટ બેનાં છપડાં હલ્લો કરતાં! ત્યાંના વતનીઓ આ દાથી-દાંતના ચોડાધણા દાગોના ફરતા ને નાનીનાની ગરતો સુઝાં બનાવતા; પણ બં.કોરો ડુંગર એમનાં એમ જ પરી રહેતા. ત્યાં મુખ્ય અધિકારીની કમરની આસપાસ મોડામોડા દાથી-દાંત બીખા ને જોવા દારી દેવામાં આવતા. અનારોના તમેલાને દાથીદાંતની વારો બનાવતા કેટલેક ઉઘોએ ધરોની ઉપર આપણે એમ. વાંસનો ઉપયોગ કરીએ બીએ તેમ દાથીદાંત વપસતો. એક ઉઘોએ દાથીદાંતનો દેવાલયમાં થાંમલા એવો કુપયોગ કર્યો હતો દાથીદાંતમાંથી યુદ્ધ ચાટે રાખીયા પણ બનાવતા.

પહેરવાનાં વસ્ત્રો, તથા ઝાડોની છાલ કૂટવા સાર મોઝરીએ તેમાંથી બનાવતા; લાકડાં કાપતી વેળા તેઓ ફાચરની જગ્યાએ પણ હુપયોગ કરતા. આમ આ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં દબરો વર્ષોના હાથીદાંત પટેલા હતા, ત્યાંના લોકોને તેની કિંમત નહોતી ને હાથીને તેના દાંતને માટે મારવાનું તેઓ જાણતા નહોતા.

ઘણા વખત સુધી ઝાંઝીગાર આરમોના તાળામાં રહ્યું, પણ છેક ઓગસ્ટીસમાં લોકોની સારઆત પર્યત તેમણે આફ્રિકાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. પણ ઓગસ્ટીસમાં સૈકાને આરંભ સાથે આરમોનાં સાહસિક રૂતિ પ્રક્ટી. તેમણે શુભમ અને હાથીદાંત મેળવવા સારદેસના અંતઃખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંના લોકો પાસેથી તેઓ ખૂબ શાંતિથી એ બંને પરતુઓ લઈ આવતા. આરણ લોક પેતાના એવલેવડા મોટા દાંડા લઈને નંગલમાં જતા ને પછી સહુલકાને સંદેશો મોકલતા. આ આરમોએ હાથીદાંતની ખરીદી બદલ કર આપવાનું કમળ કર્યું. તેમજ તેમના પેસવાના પરવાના માટે પણ કર આપવાની સારઆત કરી. આ આરણ વેપારીઓ કમરે ખંજર રાખતા; ને તેમની સાથેના લોકો તલવાર ને બાલાં રાખતા. આ સંસ્પર્શને લીધે તેઓ નિર્ભયતાપૂર્વક ગમે ત્યાં મુલાકાત કરી શકતા. ધીમેધીમે આ આરમો મુખ્યમુખ્ય કેન્દ્રો પર પેતાના બગીચા ને બંગલાઓ બાંધવા લાગ્યા ને કામ-થલાક સમ્યવ્યવસ્થા પણ સ્થાપી. આફ્રિકાના જમણેની વિધારી (એડી) માખીઓના ત્રાસને લીધે જનાપરો પાસે ગાડીઓ મિથાલવાનું બનતું નહિ; તેથી હાથીદાંત વડી જવાનું કામ શુભામે ઉપર પડતું. આ શુભામેએ માથા પર હાથીદાંત લઈ જવા ને આવતી વખતે તેના બદલા તરીકે સામાન આણેના એવો કારાર થયો. યરપર સમગ્રણ ને સહુલકાથી આ વેપાર આહુ હતો, પણ એટલામાં યુરોપિયન અને અમેરિકન વેપારીઓની ધાડ ત્યાં આવી ને એથી વેપારનું સ્વરૂપ બદલાયું. આ પાશ્વર્ય વેપારીઓની માનવ્યને લીધે હાથીદાંતની કિંમત ચડવા લાગી ને આરમોને વધુ ને વધુ અંદરના આગમમાં જઈને સમગ્ર તેમજ મોટા પ્રમાણમાં હાથીદાંત લઈ આવવાની જરૂર પડવા લાગી.

ત્યાંના નંગલી લોકોનાં બાલાં—ગરબીના કરતાં બંદુકો વધારે બજવાન હોવાથી ગેરાઓ આફ્રિકન લોકો પાસેથી હાથીદાંત વેચાતો લેવાને બદલે હવે બંદુકોને બેરે લૂંટવા લાગ્યા. તેમણે હાથીદાંતને માટે ગામનાં ગામ લૂંટ્યાં. બંદુકો તાકીતાકીને બીક બતાવીને લોકો પાસેથી તેમણે હતા તેટલા બધે સંગ્રહ લૂંટી લીધા પછી ત્યાંના જ લોકો પર એ લૂંટલો માલ બંદર પર પહોંચતો કરવાની બજાબરી કરી. આવી રીતે ડુબંચોનો નિષ્પાત કર્યા પછી તેઓ બહિષ્કો પારોથી ખંડથી તરીકે હાથીદાંત લેતા. પણ એટલાથીયે તેમના મનનું સમાધાન થતું નહિ. જ્યારે તેમનો ઝાંઝીગાર પાછા ફરવાનો વખત આવતો ત્યારે આ સરસ આરણ રોળીના માણસો

વતનીઓના ધંદાને આગ લગાડતા, બીધેલા લોકોને ખૂબ માર મારવા ને કુમાડાથી તેમજ આગની જ્વાળાઓથી ચૂંચાઈ મળેલા લોકોના મળોમાં ફાંસા તાપીને ને એક જ સંસ્થા બાંધીને તેમને કિનારા પર લઈ જતા. ને પછી તેમને ઝાંઝી-ગારમાં લઈ જઈ શુભામ તરીકે વેચી તાપતા. શુભામેને ને હાથીદાંતનો ધંધો આવી રીતે ગેરમાં આવવાથી આરમોને વિશેષ મદતર માત્ર થયું. હાથીદાંતની નિકાસ શુદ્ધિ અમેરિકા તરફ વધવા લાગી ને શુભામેની નિકાસ અરજશાન તેમજ ઇસનના અજ્ઞાત તરફ વધવા લાગી.

રેનગે નામનો મુપારી કહે છે કે, આરમોના તાળામાં હાથીદાંતનો પ્રત્યેક ટુકડો લોહીથી ખરડાયેલો કે લોહીમાં ઘોળાયેલો છે. પ્રત્યેક જાન હાથીદાંતને માટે એકએક યુગલ, સ્ત્રીના કે બાળકના માણ લેવાલો છે; પ્રત્યેક પંચ રતલને માટે એકએક ભૂંપડી સજાવાલો છે; પ્રત્યેક દંપત્યને માટે આખું ગામ સજાવાળી મૂકેલું છે, ને ગીરા દંપત્યને સાર આપ્યા જિલ્લાની પાપમાહી ફરો છે. હાથીદાંતને માટે કરેલી આ અમાનુષી કતલની હોશિદોરી હાથીદાંત વાપરનારામાં બાવેજ કાઢેને ખજાર હશે.

—ચિત્રમયજવડ

ટપાલની ટિકિટો પર રેડિયો

આ નોંધે બતાવેલી ટિકિટો રમાનિયાની છે. ૧૯૭૧ની સાલમાં તે રમાનિયામાં વપરાતી. એ ચારમાંની એકમાં રમાનિયાની રાણીને ગેન કાંતની બતાવવામાં આવી છે. બીજામાં રાણી રાજા ઉપર લુગડું વણતી ત્રેવામાં આવે છે ને ત્રીજામાં તેને બીમાર ગરીબની માવજત કરતી નર્સ તરીકે દાખવવામાં આવેલી છે. આવી રીતે ચાર રેડિયોના સેટ કાઢવામાં આવી હતા. આ મુજબ આમિનીઆગી એક રેડિય ઉપર પણ એક

આભિગિયન બાઇને રેડિયો કાંતવી બતાવવામાં આવેલી છે. હરીકતમાં, હુરોપના દેશોમાં જે કપડાં ત્યાંની ઔદ્યોગમાં બને છે તે તો ધણે બાજે એરિયા અને આફ્રિકા જેવા મુલકોમાં વેચવા મોકલવા માટે બનાવવામાં આવે છે, જ્યારે ત્યાંના લોકો તો પેતે હાથથી બનાવેલાં કપડાં પહેવામાં જ પોતાનું ગૌરવ સમજે છે.

— સી. તેજપાલ

ચંદ્રની અસર

ચંદ્રમા ખેતીને ફેરલે અંશે મદદ કરે છે તે નહિવા જેવું છે. એક લેખકે હમણાં જ એક પત્રમાં એવું લખેલું વાંદ છે કે તેના પોતાના ગામમાં ખેડૂતો ચંદ્રમાની ક્ષીણ થતી અવસ્થામાં એટલે કે અધારિયામાં હુકમના બચ્ચાને ગાસતા નથી, કારણકે તેઓ માને છે કે જો તેઓ તેમ કરે તો હુકમનું માંસ ખાવા સાચક રહે નહિ. કેટલાક ખેડૂતો માને છે કે શુક્રવસ્ત્ર એટલેકે ચંદ્રમાની અભિવ્યક્તિનો સમય બી વાવવા માટે, ધાન્ય ફનાવવા માટે અનુકૂળ છે, એટલે તેઓ બીજાના ચંદ્રમા પહેલાં કે તે જ વખતે ખેતરમાં બી વાવે છે. સ્વાસ્થ્યવવાળા કેટલાક કૃષિમંદો માને છે કે પિલાહીના ટોપ શુક્રવસ્ત્રમાં સરસરીતે ને હડપથી ભીની નીકળે છે. ગરમીના સેવનનો સમય પણ શુક્રવસ્ત્રનો ગણવામાં આવે છે અંજલ-માં રહેનારાઓ માને છે કે ચંદ્રમા ઈમારતી લાડાં ઉપર પણ અસર કરે છે. કાંસ અને ઇન્ફેઝમાં તો ચોવી મા. વત્તા પ્રચલિત છે કે હમાસતી લાડાં—ખાસ કરીને સાગને—કૃષ્ણપક્ષમાં જ પાકવાં-એળએ, કારણ તેથી લાડાં ગોળાં કહોપાય છે; પણ જો શુક્રવસ્ત્રમાં કાપવામાં આવે તો વધારે લાડાં નાસા પામે. આ માન્યતા છેક રોમનાના વર્ષભતી ચાલતી આવી છે.

ખાંડ અને ગોળ

આપણા દેશમાં દર વરસે ૫ કરોડ ૬૦ લાખ મણ ખાંડ રિયાયાવાના શુલકોમાંથી આવે છે. જ્યારે આપણા દેશમાં પુષ્કળ ગોળ અને ૫૬ લાખ મણ ખાંડ પેદાશાય છે. આસરે ૪૦ વર્ષ ઉપર આપણે વિદેશી ખાંડ લગભગ ખિલકલ વાપરતા નહોતાં. તે વખતે હાલ કરતાં નાવવસાનું ભેર ઘણું હતું, તોપણ વિદેશી ખાંડ વાપરવાની આપણને ખીલકલ જરૂર પડતી નહોતી. તો પ્રશ્ન એ એટલે છે કે આપણા બાપદાદાઓ વિદેશી ખાંડ વગર સાસસાસા નાવવસા કેવી રીતે કરતા હતા અને મીઠાઇઓ વગેરે પકવાન પણ કેવી રીતે વાપરતા હતા? તેવાનું શરીર પણ આપણા કરતાં વધારે સરાજ તથા હંદરન હતાં અને રોગ તો તેમનાથી દસ ગણ દૂર નાસતો હતો. તેમના જ વંશજો આપણે વિદેશી ખાંડને આસરે થકી પસા-ધીન અને ફંચાલ જીવન ગાળીએ છીએ. હરીકત એ છે કે પ્રયત્નમાં એ લોકો ધણે બાજે સાદુ તથા શીરામાં ગોળનો જ ઉપયોગ પુષ્કળ કરતા. પણ દુર્ભાગ્યે કોઈ શ્રીચંતોએ પોતાની શ્રીમંતાઈનો કાઠ બતાવવા ખાંડનો વાપર નાવવસામાં સરૂ કર્યો અને દેખાડેખીથી બીજાઓએ તેમનું અનુકરણ કરી ખાંડ વધુ

ને વધુ પ્રમાણમાં વાપરવા માંડી. ખાંડ કરતાં ગોળ એ વધારે શક્તિશાળી તથા બળ આપનાર છે તેમજ નરિમી જીવન માટે ગોળ ધણે ઉપયોગી છે. માંદા માણસ પણ ગોળનો ઉપયોગ કરી શકે. આપણા દેશમાં ખાંડના વપેલા અમારને પહેલાંની વળના જેટલી ખાંડ તેવાર થતી નહોતી અને ખાંડ બનાવવાની આપણી ન્યૂનીપુરાણી રીતોને લીધે આપણે ખાંડ સરતી પેશુ બનાવી શક્યા નહિ અને હરીકાળમાં વિદેશી ખાંડ સરતી પડવા માંડી એટલે આપણે સોંધા માલ ખરીદવા માંડી દેશી ખાંડના ઉદ્યોગને ફટકા-મારી દેરાદોહનું પાપ કર્યું.

ખાંડ એ જીવનની અનિવાર્ય વસ્તુ નથી. ગોળ એની જગ્યાએ હમેશાં વાપરી શકાય છે; અને વાંદ કાઢી જેવાં નવસન બેડામાં આવે તો ખાંડ ક્યાં વાપરતી એ પ્રશ્ન જ થઈ પડે. હાલમાં દિંદુરતાન સરકાર ખાંડના ઉદ્યોગને સ્થગ્ન આપવા તેવાર થઈ છે અને પંદર વર્ષ સુધી આપણા ખાંડના ઉદ્યોગને સ્થગ્ન આપવા સાર વિદેશી ખાંડ ઉપર આકરી જકાત નાખી છે. સરકારના ખેતીવાડી ખાતાના નિષ્પણ્ણતોએ ચોરી કંબંધે જે સોમખિલો રી રી છે તેને લીધે હરીકાળમાં રહી શકે એની રોશની આપણાં ખેતરોમાં પડતી ખાંડ બનાવવાના કારખાનાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબે સફળ કરી શકશે એવો અ-ભિમાવ આપે છે. આ નવી પદ્ધતિએ જે ખાંડ બનશે તેને સાર કરવામાં હાડકાંને ઉપયોગ કરવાની જરૂર રહેવાતી નથી. એ ખાંડને સ્થગ્ન મળવાનું હોવાથી વિદેશી ખાંડ કરતાં એ વધારે એધી નહિ રહે. ખાંડનો ઉદ્યોગ દિંદુરતાનમાં મોટા પાયા ઉપર પહેલાં ચાલતો હતો તે હવે પુનઃનિર્માણ પામશે અને વિદેશી ખાંડ વગર નમાની લેવાય એવી પરિસ્થિતિ થોડાં વર્ષમાં થશે. એ રિયલિંગે પહેલાંનાં સુધી સ્પેશી ખાંડ અને ગોળનો જ ઉપયોગ કરવો અને વિદેશી ખાંડ વગર ચલાવી લેવા પ્રયત્ન કરવો એ આપણા ધર્મ છે. (નવ-શુનશત)

વૃંદું સ્મરણ

દિંદી વિદ્યાર્થી પોતાના વિલાસતાના પ્રવાસની ખાત કરતો હતો. એક વાર લંડનમાં મોટરગસમાં ભેસી તે એક અંગ્રેજ ગિતને મળવા જતો હતો. ગેરામાં એક દુનળો પાવતો થરદા એવો લાખતો અંગ્રેજ એક સ્ત્રી સાથે એ જ ઘસમાં ચડ્યો. બસ પૂરેપૂરી બંદેલી હતી. મેસવાની જગ્યા ન હતી. પહેલાં નિલાંતમાં એવો શિષ્ટાચાર હતો કે મોટર, ટ્રામ કે ટ્રેઇનમાં જો મેસવાની જગ્યા ન રહે ને કોઈ સ્ત્રી આવી ચડે તો મારે ઉભા થઈને જગ્યા આપવી એળે. પરંતુ 'સુદેન્ટેડ' આંદોલન થયા પછી જીવનના મત્યેક લેખમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની બરાબરી કરવા લાગી અને ધીરધીરે એ નિયમ પણ ભેદી ગયો. હવે તો સ્ત્રીઓ આવે છે ને જગ્યા ન હોવાને કારણે એકી રહે છે પરંતુ કોઈ દરકાર નથી કરતું પેલા પુરુષોએ અર્દાંતર્દાં ભેળું પણ મેસવાની જગ્યા ન દીડી. મેસારોઓમાં વિદ્યાર્થી દિંદી છે એમ નહીં પુરુષોએ કહ્યું, 'જરા જુઓ ઓ? સ્ત્રી

હોય છે અને તમે એકા છે! એના થઈને એને જગ્યા આપવા નથી? તમે હિંદુસ્તાનીને જરા પણ વિવેક આવડતો નથી.’

વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપ્યો, ‘હું શા માટે એકા થાઉં? તમારા પોતાના જ દેશવાસીઓને તમે શા સાર જગ્યા આપવાનું નથી કહેતા? એમનામાં બહુ વિવેક છે ખરું ને? અહીં તમારા એકાએ એટલા દેશવાસીઓ એકા છે.’

બસમાં બેઠેલા સો મુસાફરો બુદ્ધિને લદા લાગ્યા, ‘તમે આમ એક વિદેશીને શા સાર પમગણા છે? એ શા માટે એકા થાય? આજકાલ સીએસ સાર કોઈ જીએ મળી નથી. અને તમે તમારા દેશવાસીઓને શા સાર નથી કહેતા?’

ચાર બાબુથી ફીકડીક સાંજવાથી બુદ્ધો ચૂપ થઈ ગયો. પોતાને જીતવાની જગ્યા આપવાથી વિદ્યાર્થી એટલી પડખો. એ જ જગ્યાએ પેલો બુદ્ધો અને તેની સાથેની સ્ત્રી પણ એટલાં. વિદ્યાર્થી થોડે દૂર આવેલા પોતાના મિત્રના મકાનમાં પેડો. એનો મિત્ર બીજો માણ રહેતો હતો. એણે શરૂ થઈને બારણું ખખડાવ્યું. એટલામાં પેલો બુદ્ધો પણ એ જ મકાનના શરૂ થઈને બારણું ખખડાવ્યું અને ત્રીજા માળના શરૂ થઈને બારણું ખખડાવ્યું. વિદ્યાર્થીના મિત્રે દરવાજો ઉઘાડતાં એ બંનેઓને બોલ્યો હતો. ‘વાતચીતમાં મિત્રે પેલા વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું, ‘તમે પેલો ઉપર ચડ્યો એ બુદ્ધને બોલ્યો છે?’ વિદ્યાર્થીએ ના કહી.

મિત્રે કહ્યું, ‘નહિ? એ તો હાંમાં જળ મુદી હિંદમાં રહેશે એ બેનુગમ સર માધકલ શોધવાય — (વિરાળ બારણ) સૌથી બુદ્ધ છપતું જુદા

હિંદુસ્તાની (અમેરિકા)માં શીડુવાના નંદનલ પાર્કમાં જનરલ સેરમન નામનું રક્ષા છે, તે ચાર હબર વર્ષ પહેલાં જીવ્યું હતો એની અબુલ્લી થઈ છે. સીસની નરોજલલી અને હાલિયા પીરામીડોના યુગમાં તે પુખ્ત વયે થઈવ્યું હતો, અને હમુ ખિસ્તા જન્મ સમયે તેણે ૧૦૦૦ વર્ષ તો જરૂર પૂરાં કરી કાઢ્યાં હશે! અને હમુ તો તે જુવાની બોલે છે! આટલી વય લખા અનેક કાવાનજોના હુમલા છતાં તેનાં મૂળ આગળ આજે હબરો જન્મ્યાંમાં એટલી રક્ષા છે. આ જાતનાં રક્ષામાં પોતાના થા રક્ષા લેવાને અગળ ગુલુ છે. આજે તેના પામરથી ૪૦ ટકા જેટલો રક્ષા ખેંચાઈ નવ છે, પણ તેમ છતાં ૨૦૧૨માં તે પામર એ હવે એટલું જાણી રહેશે. આ જાતનું સાધારણ આડ ૮૦ ફૂટ જીવ્યું અને ૧૨ ફીટના પેરાવનું હોય છે; પણ જનરલ સેરમન ૨૦૩ ફીટ જીવ્યું છે ને ૫૬ આગળ ૧૮ ફૂટ પેરાવનું છે જમીનથી, ૧૦૦ ફીટ જીવે તેના પેરાવન ૫૮ ફીટ છે. આ એક જ રક્ષામાં લાકડાંથી પાંચપાંચ ખંડમાં ૫૦૦ થી જાંબી રક્ષા એવું છે તે જાણી છે!

મીઠાઈ ફરવેલા કહે છે!

સાધારણ રીતે મીઠાઈ શરીરને તુરકાન કરે, પણ એ બોજન લીધા બાદ તુરત ખાવામાં આવે તો તે તુરકાનકારક થતી નથી. મોખમી મીઠાઈ બાજકા માટે વિનાશ છે, કારણકે

શરીરનું કાનું બંધાવામાં તેની જરૂર છે. બાજકાના ખોરાકમાં મીઠા કરતાં સાકર વિશેષ જરૂરી છે. એટલે, ખાંડ અને મીઠાં ફળોમાં આવતી સાકર બાજકાને અનેક ફાયદા છે અને તેના પશુઓ ખાવાની ટેવ વધારતી એક જ જગ્યા ફર થોડીક સારી મીઠાઈ બાજકાને ખાવા મજબી એક છે. (મીઠા નહિ) અને તે પણ જરૂરી ખાઈને ફાંત સાફ કરી નાખે તો જરા જે તુરકાન નહિ કરે ખાતાખાતાં એ પાચનરસ Gastric juice નો મતલબ થાય થયો હોય છે તેને મિલાવી દેવામાં મીઠાઈ મદદગાર બને છે. ખાવાના ટેકોની વચ્ચેના જમનમાં આ રસ બેરંગાં નહિ હોવાથી તે વખતે મીઠાઈ ન જ ખાવી એક મીઠાઈ ખાધા પછી ફાંત બેરોજર સાફ કરવાનું શરૂ ન એક છે. ગરીબ માણસોને રોજ થોડી પણ મીઠાઈ ખાવી ન પડવડે તેણે જાણ ખાવાનું રાખે તે પણ ફાયદો કરે.

રમરદાથરની રેકે

રૈય ટાપર કેપરીના એન્જિનીયરોએ તે બતાવી છે. તેણે એક ડબો નંગી પંસેજર મીટરબસ એવો લખે છે. તેના ટાપર ચાર ઈંચ જેટલાં પેડોમાં છે અને તેને માટે સાધારણ જસ કરતાં ત્રીજા બાજગો ખર્ચે આવરી આવીરેલવે રંગીને થતી ખોટ અને અટકા બચે છે. તેને લગભગ ૭૦ મહલની ૩૬૫ પર મૂકતાં છતાં ય લોકો આંચકા વિના બેસી રાકે છે અને ચાલતી કરી રાકે છે. આજે ટ્રેનની ગતિ ધીમી થઈ ૧૧૦૦ વારથી એક મારતી પડે છે, જ્યારે આ ટ્રેન માત્ર ૧૦૦ વારથી એક પડે છે, પેડાના ટાપરમાં પંચાર પડે તો તેને બેચકી રાખવાને સાથે જ, લોકડામાં ચક્કરો રાખ્યાં છે એથી અકસ્માત વખતે અટકી જવાનું બનશે નહિ.

હેક્ટોઆઈની સાદી રીત

તમારે મોટીસો, પરોડાપત્રો કે કાર્યક્રમની ધણી નકલોની જરૂર પડે ત્યારે હેક્ટોઆઈ બહુ ઉપયોગી થશે તે માટે ધણી રીતો હોય છે, પણ સાદામાં સાદી આ છે: પાંચ તોલા જેટલો સૂકો સરેસ પાણી પાણીમાં પચાણી રાખો. તે તદ્દન બોજણ ત્રણે ધીમે તાપે ગરમ કરો. બહુ જીકળી ન લવ તેનું થાન રાખજું. બોડો શીરા એવા થયે લોગે ત્યારે તેમાં આઠ બોલ ગિલસરીન અને છ ડીનાં કાર્બોલિક એસિડ નાખ્યાં. આ પ્રવાહીબોને લોધે હેક્ટોઆઈ કકડ થઈ જશે નહિ પછી તેને સફેદ બનાવવાને પાણીસ વ્હાઈટ, રૈય ચાંક અથવા ચાઈના ક્ષે જેની એકાઈ ચીન નાખવી ઉપરે તેને પોણા ઈંચ જીલ છીલવી ચાઈની પતરાની રાઈબમાં ઢાળી દેવું. સાધારણ રીતે દસેક કલાકમાં તે ઠરી જશે.

તે પછી નકલ કાઢવાને કોઈ પણ બોનોલાઈન રંગથી બનાવેલી ધાડી સાદીથી એક કાગળ પર બોઈનું લખાણ કે ચિત્ર ખાડું અને તેને થોડી ચાર સૂકાના કદ હેક્ટોઆઈની સપાટી પર તે એકસરખે થોડા કદ બંદર સાદી એટલે એટલી વાર રાખજો. પછી કોરા કાગળો લઈ એક પછી એક સરખા

સપાટ દાળતાં બંને એટલે ધણી નફો જીતશે. છેવટે સપાટી પાણીના પોતાથી લૂછી સાફ કરવી. હેટોમાફ બહુ કઠક થઈ ગયેલું હોય ત્યારે ગરમ પાણીમાં આખી રસખી ઝબકાવી કાઢવી એથી તે નરમ થશે.

ફરફરીકેયં ટેલીવીઝન

આજે અમેરિકામાં ૧૫,૦૦૦ ઘરમાં આ યંત્રો ચાલુ થઈ ગયાં છે. ન્યૂ યૉર્ક, સિકાગો, બોસ્ટન, વૉશિંગ્ટન વગેરે શહેરોમાં રોજ સવારસાંજ દરમિયાન 'બ્રોડકાસ્ટિંગ' ચાલુ થઈ ચૂકું છે. ત્રણ બંધીનાં કારખાનાં આવાં યંત્રો વેચવામાં ખાસીસર ગણાયાં છે. આ સચ્ચ ગિરફરીકે ગોલ્ડનાં યંત્રોના પડદો ૩૫૫ ઈંચ અથવા ૮૪૮ ઈંચનો હોય છે. બીબ લેન્સની મદદ લેતાં તે ઉપર રફ્ટરફ્રેફ્ટ ફ્રેન્ચ લેખકું ગોઠું ચિત્ર પણ કરી શકાય છે. દરમિયાન બ્રોડકાસ્ટિંગમાં ધણી ભતના જલસા રચી કરવામાં આવે છે. આ થંત હેલુ તો મણા સુધારા આપે છે પણ તે એટલી ઝડપથી પ્રગતિ પારખું છે કે તેની સંપૂર્ણતા થઈ હવે વર્ષો નહિ પણ થોડાં મહિના જ લેશે. ૧૮૮૪માં Nipkov (નિપ્કોવ) નામના રશિયને એક સ્ટેનિયડિસ્ક ગનાવી હતી તેમાંથી ચિત્રના છાયાપ્રકાશના બેડો થઈ જતા હતા. એ જ માણસને જો હાલનાં વીજળીક આધારે મળ્યાં હોત તો આ યંત્ર દુનિયાને વહેલું મળ્યું હોત. આ યંત્ર પાછળ માણસો ચોપા તો લાગ્યા છે કે ઉપર પર કાણ લેવાને છ વર્ષ લાગશે એમ મનાઈ તેને બદલે હવે ત્રણ જ વર્ષ ગણાય છે.

અખંડ ગતિયાળો યંત્રો અજબ સીનેકેમિસ

આધારણ સીનેકેમિસમાં ચિત્રોનાં ચાલતાં રૂપોની છબી-જુદી છબીઓ પડે છે અને પછી પ્રકાશની મદદથી તે પડદા પર ઝડપી ક્રમે આવીને ગતિનો ભાસ કરાવે છે. આ છબીઓ એટલી ઝડપથી બદલાય છે તેટલી જ ઝડપથી વચ્ચેવચ્ચે એક પડદો (સાઈટ) હથાડવાસાથ ચાય છે. આ સાઈટ ઉપર એટલો વધી ફિલ્મનું ચિત્ર આટલું છે તે તેને લીધે તે સહેજ આંધળાં ખાય છે.

પણ આવા સંઘટ્ટ વિનાનો અને સતત ગતિ ભળવાનરો સીનેકેમિસ હાથમાં બન્યો છે. તેનો કર્તા એલિસલ ગેસિયા મરેનો એકિસકોનો એક શ્રમત યંત્ર છે. તેની જિંદગીનો સોજ આવાં દરેકેતપાદક યંત્રો કરવાનો છે. સીનેકેમિસકેમિસ મૂળ સિદ્ધાંતમાં ફિલ્મદાર આગળ બંદાસાતી ફિલ્મ સુખ્ય ગણાય છે, અને આજ સુધી કોઇ તે સિદ્ધાંત બાબતે મૂળને નવી દિશામાં પગ મૂકી શક્યું નહોતું બલજલા બાહોરા કરીચેરી પણ આવી શોધને અસંશય માનતા.

આ નવા કેમેરામાં ફિલ્મ ઉપર અને લેન્સથી જ ચાલતાં ચિત્ર લેવાય છે; તે સિવાય બહુ જ નવાં પ્રયત્નો છે. માત્ર આકૃતિ નથી કે એમ જ મહિ; આખો સિદ્ધાંત બદલાય છે. બાહરના દેખાવમાં તો તે ચાલુ કેમેરાથી થોડા જ ફેરવાળો છે, પણ અંદરથી તો તમામ રચના જુદી છે. ફિલ્મ એમાં પાછળની

બાબતે નરમ છે અને કેટલીયે સળવળ ગતિ કરી આગળના ચક્કરમાં પહોંચે છે ને ત્યાં ફરાવાળી બાબતે જોધી વીંઘાય છે. (ન્યારે આજ સુધી ફરાવાળી બાબતે ઉપર રહેતી) આગ છતાં આ કેમેરાની કરામતની સાહાઈ તરત દેખાઈ આવે છે. ઘણા લેન્સ ચડાવેલું એક ચક્કર અને એટલું જાંતાવાળા મોટિયાં જ માત્ર ગતિમાન રહે છે, અને આટલો જ ભાગ કેમેરાનું ખર્ચે હાઈ છે. તેમાંની મુખ્ય ધરી ઉપર આઠ ખૂણવાળી એક મજબૂત પ્લેટ ચડાવેલી છે ને તેની ફરતી કિનારી પર આઠ લેન્સ ચડાવેલા છે, જે કેમેરાના લેન્સની જગ્યાએ વારાફરતી આવે છે અને ગતિ સાચવી લે છે, આ લેન્સ તેના રોષધની દરમિયાન પ્રમાણે જ બનાવવામાં આવ્યા છે અને તેની ચોક્કસાઈ ૧૦,૦૦૦ અંશો એટલી છે. પણ જો ફિલ્મ વળતોવળત બંધ ન થાય તો ચિત્ર થડે શી રીતે જ આવે માટે રોષધને બાહરના ભાગમાં એક થતું ગોઠાયું છે, જેમાં ૩૬૦ અંશ આવી શકાય છે આ તો અત્યંત કષ્ટ થઈ. આ રચનાથી ફિલ્મની સતત ગતિ અને કોઈપણ ભતના આંતરના અભાવને લીધે તે એસોમાં અજબ વધારો કરી શકાય છે.

હાલના કેમેરા એક મિનિટ પધુમાં પધુ ૬૦ ચિત્રો લે છે, જે વળતે સાઈટનું હિંદ ૧૭૦ ડિગ્રીનું હોય છે અને દરેક ચિત્રને ૧/૪૮ સેકન્ડ સુધીનો પ્રકાશ મળે છે. પણ હિંદ બહુ જ નાનું હોય ત્યારે ૧/૧૪ સેકન્ડ એટલો વળત માગે છે. આ નવા કેમેરામાં કોઈપણ સુખ્ય ભાગ ફોક્સ કરતાં હાલતો નથી. ફોક્સિંગ ચાલુ રાખીને કેમેરામાં ચિત્ર જ લઈ શકાય નહિ તેમ હોવાથી એક જુદો જ મિશ્રણ કેમેરાની આગળ સજામાં આવે છે. તે મારફત ફોક્સ મેળવી તેને બાબતે કરી લઈ ફિલ્મ ચાલુ કરવાથી ચિત્ર બરાબર જોતરે છે. તે ઉપરાંત વધુ અજબ કરામત તો અકાસનું માપ સામ્યતી ફોટો-મિટ્રેક્ટર રચના છે, જેથી બાહરના પ્રકાશ પ્રમાણે અંદરની એક રોષ ફોક્સની ગતિ મેળવી લે છે; કેમેરાના મુખ્ય ભાગો રિપર રહેતા હોવાથી અથાજ બહુ જ નજીક રહે છે. ચિત્રો પણ દર સેકન્ડે આટલી માંડે ત્રણસો કે હજાર સુધી પાડી શકાય છે અને લીધેરપત્તાવક ફિલ્મ લેવામાં આ કેમેરાબહુ સુખ્ય છે.

પાણીમાં તરે એવી હળવી ઇટા

હાલની ઇટાના પાંચમા ભાગના વજનવાળી, પાણીથી પણ હળવી, આ નવી ઇટાની શોધ અમેરિકાના રસાયણીઓ સમક્ષ ડૉ. આર્થર ફ્રેડરિક બર્છેરો રચી કરી છે. તેને પાણીમાં તરતી મૂકીને તેણે ત્રણાંબું કે એમ ને એમ વરસ સુધી રાખે તો પત્તુ તરશે; છતાં તે મજબૂતીમાં અને ટકાકપણામાં એટલી ચરિયાતી છે કે દુનિયાના હાથમાં ડાંચા મિતરા કે મક્કનો ટકાવી શકશે. આટલી હળવી ઇટાથી મકાનનું બાંધકામ બેઝરી ઝડપે ચાલશે; એટલે અર્થ પણ કમી આવશે.

મુસાફર કેમ મોટા માણસો આ શહેરમાં જ મેલો ખરીદે પતળી: ના, અગરે ત્યાં તે બાગડો જ જમી છે!

‘શિખના ક્ષીક દેવજીમાં ઊંચા, ધુંગડ
પરનાં કેટલાંક માહાત્માઓનાં’ (ચિત્રોમાં)
દોષ કહતાં વડા ધર્મચક્રને કહ્યું, ‘જી-
માંના માણસોને અલંકાર કેમ પહેરાવ્યા
નથી?’ ચિત્રકરે જવાબ આપ્યો: અ-
લંકાર શીખેલા જ પહેરે છે; અને એવા
સોઠા એકલે હાથે ચડી શકતા નથી!’

મનુષ્યેન પ્રાપ્તિને માટે ગુપ્તસીમા
જે સાદો પ્રયત્નિત છે: જનનર અને
જનાવર, તેમના અર્થ જોના ખીજે શબ્દ
વધારે અનુકૂળ તથા બ્રહ્મચરિતા લાગે
છે. જનનર=(જનન+ર=જન્નાર) છંદ
વાળું; જનાવર=(જન+આણસ+આવર=
ખીણું) માણસ સિવાયનું ખીણું પ્રાણી

કોઈપણ રકમને તે જ રકમ વડે જે
વાર શુક્રો. પછી શુભાશરને ઉ ગાંચા
૯ વડે બાગો, તે કાં તે મામ આલસે
અથવા શોખમાં ૧ વધરી અથવા ૧ ઘટરી;
આર્થુ વાનું કદી થવાનું નહિ (શા. લ. બી.)

સોઠા પાળને ગ્રાહ જનાવે છે; સાચ
નરમ જનાવે છે. હાલમતવા આપ્તયા
બને હોય છે. હાલમત કરનાં મહેતાં
નાજ ૫૨ તેલગે આપે હાથ ખૂબ મસ-
જવાથી વાળ કાઢેલાઈથી નીકળી આવશે.

કાચી કુંદરપલાળીને ખાં નાખી અને
તેનો લોટા અગ્રેસા કાટો પળુ એક જ
સામમાં ખેંચાઈને બહાર આવી જાય છે.

‘માણસની જિંદગીનું વર્ણન કરે, એક’
‘જુવનીમાં માણસ, જુવ, કદ છે,
કોટપહેરે પેટ બરવાની ચિત્તમાં પડે છે,
પડખમાં આગલાંકાં માટે પસાવતો.

દુનિયામાં સૌથી લાંબી નદી કાવર અને-
રિકામાં ને સૌથી પહોળી નદી ડિલ્લિ અ-
મેરિકામાં છે. સૌથી લાંબા પર્વત એવરેસ્ટ
માં છે; સૌથી જાડું પહોળાસાગરનું વર્ણન
પાસિફિકમાં છે. ક્યાં ને ક્યાં તે ભૂલે છે!

કેકકાળા વનસ્પતિ-કલાનનો વડ
દુનિયાભરમાં સૌથી વધુ વિસ્તારવાળું
રક્ત મણાય છે. તેનો પેશાબ ૧૦૦૦ ફીટ છે.

કસ ૧૦૬૪માં અમેરિકા ઉપરવાનને
૧૫૮ પરસેના આ વખતે યાસે આગ
જગતવરમાં બુદ્ધમાં બુદ્ધી ગણાય છે, તે
આજ કુપીમાં જુર વખત પરવશે છે)
જલ્ વખત તેના કાંત ફરી કોમ્યા છે,
ખેરે એના વિશેષી કમીસો બધીની
છે. છવનમાં તેજે કદી દાર પીસે નથી
એ તેના આ દીવાંકુનું. એક કારનુ છે
અને તેથી દારનિષે (ના કાર્ય માટે તેને
કમલાં અમેરિકાની સફર કરાવી હતી.

અરમીને લીધે આંધેલી આંખે દેશનાં
ફરદમાં બાંધવાથી આરંભ મળશે.

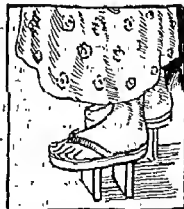
ચીનનો માર્ચલ ૬૦૯
કાર્ડો છે; કા. સ. હોલ્ડ
ને બેલિજમનો માર્ચલ
૧૦૯૪ થાડેનો, રસિવા-
ને ૧૬૬૯ થાડેનો, રસી-
કનો ૧૬૯૦ થાડેનો, હા-
લીમુ, ૨૦૨૫, રસેનો
૧૫૨૨, નોવેનો ૧૨૨૨
ને કિં દુરવાનને ૧૦૩૩-
અમેરિકાનો માર્ચલ ૧૭૨૦
થાડેનો, માર્ચલ અનુક્રમે.

લીમેકાનાં પાન અને ગોળને પીસી
બનાવેથી લૂપ્તી થમકા હોર સામન્ય
છે. ‘પહેલી લૂપ્તી ૫૨ ખેંચી હતી સડ
કરી, ને ખીણ ૧૩ આલુવા ચાંદે.

જનરલ નાચાએકા નામનો જાણી
આંતરરાષ્ટ્રીય મુલમંદગીના પ્રમુખ છે
તેની મુદા આખી દુનિયામાં કાંકમાં
કાંકરી મળાય છે. એ એક ઉદારી ખીણ
છેકા કુધી ૨૦ ઇંચ લાંબી છે અને જા-
શાની ખજાડે તેના ઉકા પહેાંચી કાંડ
બાંધી રાખાય છે. (પળુ અને ‘કુમારના
૧૭મા અંકમાં નેગોનો વિનિય આપેકા
તે લાગીના જાનિયા જામના નવીર
હવાલદાર હેસુર આ અનુક્રમી કમ. ૧૫
ખયાલામાં નહિ હોય. એ બાઈની મુદા-
નો દરક છેકા ૩૨ ઇંચ લાંબી છે)

બગરીનાં દરની માટી કોરકી કા
હોય છે કે તેને પાણીમાં ઘાલી જાણે
કોપડવાથી દુખડ મધું જોડી જાય છે

અમેરિકાના મિનેસોટા પરગમના
સિટકાકેકા મામની મિસ કોન નામની
બાઈ પારે એક બજાર છે તેનાં શોખમાં
સાંધામાંથી બહાર કાઢી રાખાય છે, તથા
પાળું બેસાડી દુધ મકાય છે!

પર્યાં એક પહેરવા જે આપવી પડે જપાનમાં આલેનય ગણાય છે: છતાં
આપથી. એમ તેઓ જાણે એક જ પ્રકારના એક પહેરવા નથી. એ લાસોખી મલ
મંચપ્રસંગને માટે જુદીજુદી ભજન એકા રાખે છે. ધરની સપાટી ઉપરનાં રસ્તે
દરવાનાં, નાટકાલ્પનાં પહેરવાનાં, એમ વિનિય પ્રકારના એકા, હોય છે. આ
દખર ભજનમાં છે તે લાકડાનાં કાચા રોકાવાનાં અંધક તેઓ મોગાસામાં વાપરે છે

વિધાર્થિઓ, વેપારીઓ, વર્ણશી અને બીજા સમગ્રનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અત્યંત બેઠું થાય છે અને તે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, તબીબાનાં-સમજાનાં-ઓ-પુરુષ, સૌકાર્ય એનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરી જીવન

ઝંડુ

મહારસાયન

રસમિંદુર, અગ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજા દીપન, પાચન,
તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
મુશોભિત મુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક આદરણ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંછું આયુષ્ય તથા સારી
સ્મશ્વશક્તિ આપી શરીરમાં
બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે

કિંમત
પા રતલના ધોલના રૂ. ૧૧
અરધા રતલના ધોલના રૂ. ૫
એક રતલના ધોલના રૂ. ૫

કારખાનું:
સયાપીરિડ
મુંબઈ-૧૪

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.
અમદાવાદના એજન્ટ: ભોળીલાલ અધર્સ. માંધેરિયા

કુકાન:
જૂની મહાજનવાડી
મુંબઈ-૨

ચોક્કસ આપની વખતે, બહાર જયાર 'કેસરી'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો.

કુલછાબ

સામયિક સાહિત્યનું સાપ્તાહિક

શિષ્ટ કોટિનાં કાવ્યો, વાર્તાઓ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અતિ મહત્વના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો, જગતભરનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં રેખાચિત્રો, નિર્દોષ હાસ્ય, એવું શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં સંસ્કારી જનતાને જેની ભૂખ છે તેવું નીરોગી અને દસમંથ વાંચન દર અઠવાડિયે શુદ્ધ વાંચનનાં ઓછામાં ઓછાં ૩૦ પાનાંનો સચિત્ર એક

છ માસિક લવાજમ.

હિંદુસ્તાનમાં રૂ. ૨-૮-૦, પરદેશોમાં શિ. ૬ છુટક નકલ કિંમત ૬'૬ આનો

‘કુલછાબ’ કાર્યાલય : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

ચાર આનાની ચોપડીઓ

ચિતાના અંગારા

ધરેધરના સામાજિક સંતાપો આવેખતી, ગામડિયાંઓ પશુ સમજા સહે તેલી, નાલી નાલી કાળોનો સંચાર : ૧૯૦૦ માંનાં

બહારવટીયા જોગીદાસ

શોર્ય, શીત્ર અને રાત્રુ તરફની ખાનદાનીના આદર્શ મનાના એ સોરઠી પુરુષની ઇવન-કથા

ઓળીપો અને ળીજ પ્રેમકથાઓ

સોરઠી પ્રેમીજનોનાં ઇવન-દર્દ આવેખતી પાંચ પ્રેમકથાઓ.

નરવીર લાલાજી

એ મદાપુરુષ વિષે યુજાલી ભાવામાં એકનું એક પ્રેરણા-દાયી પુસ્તક : મૂળ દસ આનાની આશ્રિતમાંથી દ્રકાવેલું.

બીજો વધુ પુસ્તકો માટે સૂચિપત્ર મંગાવો.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર રાણપુર : (વી.એસ.રેલ્વે)

■ 'કુમાર'ના ૧૦૦ એક નીકળે એ એક વખતનું સ્વપ્ન હતું આજે તે ફક્ત થતાં ધન્ય હાથ માનું છે. આ ૧૦૦માં આક્રમે આ યુગનો મતિનિર્મિત એક દરવાની બાંધના કરી ત્યારે અત્યંત હૃદયવિસ્મય થયો હતો. આવારના વિદેશ સંસ્કારમાં આ પ્રસંગની ઉચિતતા લાગતી કે નહિ, અજ્ઞાત જાનના સંદર્ભ થયો કે નહિ તેનાં મેળોનો ધડીપર મર્યાદા ફેંકી નાખી હતી. છતાં ધર્મરચના પર વિશ્વાસ રાખી તેવારીઓ આજ કરી. ધાર્મિક પક્ષ મિત્રો, યુગરચકો, લેખકો ને કલાકારોએ તેમની 'કુમાર' પ્રીતિ સંપૂર્ણ દાખવી અને ખરેખર ઉજવતી કરી હોય. તે સીના સંકલનને દીધે ન આ એક વાચક સંગ્રહ આ રૂપમાં રજૂ કરના આનંદરાજી થયો છે. તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન તો સમય કરશે; પરંતુ આ નેવલ ને યુગન પ્રસંગે 'કુમાર'ના વાચકો સમક્ષ આગળ નહિ હશે કેટલીક વાતો રજૂ કરવાની તક હતી છે.

■ પ્રખ્યાત વીસમી-સદી માસિકના અધિપતિ સ્વ. હાઇ-મહામહા અલારખિયા શિવજીના નિવૃત્ત સહવાસમાં ગળેલાં પાંચ વર્ષોએ મને ચિત્રમય પત્રકારિત્વનો નાદ લગાડ્યો. એમની પાસે આપતા અનેક પરદેશી મુંદર પત્રો જોઈ આપણા દેશની પાછળ રહેલી હાલત મારે હૃદયમાં અસંતોષ રહેતો. પણ એ યુગમાં તો હાઇમહામહા કરતાં કોઈની નજર આવી પહેલીની ન હતી એટલે તેમના સાધમાં રહી અને તેટલી સેવા કરી દેવાના સંકલ્પો કરેલા; અને તેઓ આજે હયાત હોય તો મેં આ પ્રકાશનમર્યાદામાં કોઈનાં બાંધ્યાં હોત કે કેમ તે પણ મારે મન પ્રશ્ન છે.

■ એમના દેહવિલય પછા પછી મારે મન યુગચાલને કળા-

સ્વ. હાઇમહામહા

સાહિત્યમાં કાંઈ દોરનાકે રહ્યું નહિ; અને પછીથી પ્રીતિ પત્રો મારફત નેરલા-નેરલા પ્રયત્નો થયા તે બધા અર્થ-રમ્ય અને અસ્તોતપાત્રક લાગ્યા દરમિયાન મારી આસપાસ એક મિત્ર-મંડળ કળા અને સાહિત્યનું મુંદર વાતાવરણ જમાવી રહ્યું હતું. રાજીસાજ બદાર પડતાં આપણાં સામયિકો અને પત્રોની સિચિત્ર કલાયોજના જોઈ એ જમ્યાને હજારો મતો એ સાંત કરવાનો કાંઈ યોગ્ય માર્ગ ન દેખાયો ત્યારે એ બધાના સંકલન પર વિશ્વાસ રાખી મેં આ સાહસમાં અંજલિઓ મારા એ મિત્રોનો એકસાથે એવો મન હતો કે એક શિષ્ટપંક્તિનું યુગચાલી મસિક કંદરું જોઈએ. પણ મને લાંબા વખતથી સમજાતું હતું કે સાહિત્યનો ઉચિત રસ જોવાવાને પણ પ્રલભમાં સાહિત્ય અને રસવિષયક બીજી કળી પ્રાયશઃક સામગ્રી પીરસાવી જોઈએ. વિજ્ઞાન, સાહસ અને હોશિયોં પણ મૂલ્યનાં ન જોઈએ. એ બાંધાએ ઉત્તરવાથી માત્ર માર્ગને પસંદ કર્યો અને આજ સુધી સક્રિય રાખ આખ્યા કર્યો છે. એમના એ સંદર્ભનો આજે હું જોઈ રીતે ઋણીકાર હું છું. 'કુમાર' એમના પ્રસાદની જ

અનુસારનું અને એ ગાદિક બની રાહતે

■ દેશમાંથી 'કુમાર' અનેક મિત્રો અને મુખેશ્વરો મેળવ્યાં છે. પણ મારા કપલા એ સંજન મિત્રોએ એવું સુધી પોતાનો સંકલન ગિનાવી રાખ્યો છે તેમનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ કર્યો નિના રહી રાખ્યો એમ નથી, બાક દેશજી પસારે 'કુમાર'ની સરખાવણી-દબેમાં તેમની કલામને અતિશય રાખી છે. કાળો કે પ્રાસાદિક લેખો, અપ્રકાશ્ય પર જરૂરી અનુવાદો વગેરેની એમણે 'કુમાર'નો યાગ પૂર્ણ કર્યો છે. બાઈ 'પ્રશંકુ' આજ તો યુગચાલના અગ્રગણ્ય સાહિત્યક લેખા છે, પણ એ વખતે ય એમની કલમની મેટ્રીની કહડને લાગી હતી. એમની મૌરવણ બાવામાં 'ઇતિહાસ રાન'ને કદી દૂધી 'વાર્તાઓથી' એમણે 'કુમાર'ને મમા-દાર રાખ્યા હતાં છે. આખ્યા નવયુગના ચિત્રકારો માત્ર આખ્યા તે પહેલાં 'કુમાર'ની ચિત્રસામગ્રીનો બાર માસ પર વિશેષ રહેતો એ સમયે માફ સિ-સીકર પંડિતે બહુ પેતાના હાથ વર મને કુલ અખત્યાર સોંપ્યો હોય એમ જોઈ કામ સાધેલાય પૂર્ણ કર્યું છે.

■ આ બધા મિત્રો તે પોતાપોતાના અસ્થાય સાચી પોતાની કુસંદર્ભી સ્થિતિમાં 'કુમાર'ને નવાજતા; નવરેખાઈ બહુ માઈ સવન 'કુમાર'માં નવજીવન; પ્રાચીનથી નેકરી યોડી હઈ પત્રકારની પ્રક્રિયાનાં પોતાનાં રીપ્રોગ્રા-નો સ્વભાવે વાર પાડતાં 'કુમાર'ના મગમાં જોડાયા હતા. એમણે પોતાની કુમાર વચમાંથી જે સાહિત્ય અને કલા માટે પ્રેમ કળવ્યો હતો. અમલવાદમાં તે આવી વસ્તુ તે પહેલાં એ મિત્રોની મ-દદની 'સામંજસ' નામનું દાંતસિખિત માસિક કાઢતા પોતાના એકસરખા મુંદર

અક્ષરો અને સ્વરૂપ સુશોભનો તથા બાંધાઈ વચ્ચેથી તેને તે સુંદર કલાકૃતિ બનાવતા, આને એક એક મેં જોઈલમ્ તેવો ત્યારથી મેં તેમને બિચ્ચમાં કોઈ વાર સાધીતર બનાવવાની નેમ થઈ રાખી હતી. અને જાણે કુરસાની જ છાન હોય તેમ તેમણે અઘણાઈ તરફ છવનમુકાન ફેરવ્યું જોઈલમાંથી સિદ્ધ સેરીફની કાનફીં ઓડી સારું સદિવ્ય વર્ધક પ્રવાલયમાં તેઓ ભેટાવા ત્યાં રૂંધી અમરો સંબંધ વધ્યો; અને તે પછી અમે 'સુસ્તમાં' નવું પત્રકારિત્વ સ્થાપના આદરે વિચારના લાગ્યા

■ ગદ્યનાઓ સુધી

એ તાગથી પૂંઠાયા પછી અમને તેને જાણી રાખી અસલ થઈ ત્યારે એક વર્ષ સુધી નાણાંનું બેળામ વહેરી 'કુમાર' માસિકને અખતરી કરી બેતાનું સાલક મેં ઉપાડ્યું. આમાં શ્રી ગુપ્તભાઈ રાવતની તેસરીઓ ૫૨ ગાંધી યોગે મસર હતો. એ વેળાએ નવજીવન પ્રકાશનકેંદ્રમાં હતા, એટલે પહેલી તકે તેમને નાન છાનમાંથી છૂટા કર્યા. એ વખતે નવજીવન સંસ્થાના સંચાલક ગાંધી મિત્ર સ્વામી આનંદે મોઢો વિચાર વધારી લઈ ખૂબ સહકારકૃતિ બતાવી અને 'કુમાર' જાણમાં પોતાના પ્રેક્ષ તરફ બીજી રીતે એટલી સરળતા કરી આવી.

■ 'કુમાર'માં ખૂબ જિવો અપવાની ગાંધી મુખ્ય નેમ હતી, એટલે તેને માટે મેં બેંક બનાવવાનું સ્વતંત્ર ખાતું બંધું કર્યું. તેમાં મુખ્યે માતા મિત્ર શ્રી રામરાવ દેહડાએ સારી મદદ કરી, અને આમ આજના કુમાર કાર્યોલયની નાની શરૂઆત થઈ. ગાંધી આ પંજલાથી મિત્રો, મુરબીઓ અને શ્રેયસ્કારી અભિશય આસાંઓ તથા મારી નાણાંવિષયક તેમજ તળિયન સંબંધી ફિકર હાલે હતી. ખૂબ સાચા પ્રવારોને સફળતા બુદ્ધિ મળે, સફળતા પૂરતો લોગ તથા પીત્ર હોય તે પાર્થુ યાવ જ, એના સિદ્ધાંતોથી મારે મન ઘણું દા બાંની અર્થ હતું એટલે મેં આગળે

'કુમાર'નું
પંચ

'કુમાર'ની સ્થાપનામાં સ્વપ્નો ઘડાના દિવસોથી માંડીને આજ સુધી એમાને આમ કામમ રહ્યો છે. જગજી બાહુની ઉપરથી: સ્વિસકર રાવજ, ધર્મરત્ન, દેશજી ૧૨ગાર, રિચીરર પંડિત, બહુમણ રાવજ.

જ કોઈની બીતિ ચલુપત્રી તેમજ માટે કમુવ કરતું લેખે એ કે બધાની બીતિ જતા પે બોડી નહોતી 'કુમાર'નું પહેલું વર્ષ અમરે માત્ર છરોએ આદરે પર પૂરે કર્યું ત્યારે બીન વર્ષમાં પ્રવેશ કરવાની દિગત આગે જ થઈ સકે એવું હતું. પરંતુ એક વર્ષ દરમિયાન 'કુમાર' એ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રેમ મેળવ્યાં હતાં તેવાથી દરેક મેજાનીને અમે આગમ આલ્યા.

■ એ વેળા કુમારમ

ચાલવગારા પાના એક ખૂબમાં સમાઈ રહ્યું હતું અને બેંક બનાવવાને નજીકમાં એક બંધું થઈ જાડે રાખી લીધું હતું. આટલી અંતરોએ જ મારી તળિયત અને નાણાં સંબંધી સિદ્ધિ કપર બારે અમરે કરી મૂકી હતી. કુમાર કાર્યોલયની નાણાંની નરતિયાત પૂરી પાડ્યા ઉપરાંત મારે મળે છરખરે કપાઈ લેવાનો હતો આથી એ વર્ષના ચોખ્ખામાં મારે યાક ને જળથી વળિયતને લઈને દમના જિજ્ઞાસે પડતું પડતું ગારામાં આગે જ લેલ વચાની સક્તિ હરો, તેવામાં એક સ્વિચારે સપારે પડોસમાં મમ્મન પડવાનો કડાકો સંભળાયો. કોઈ અજળ ચેતવણીથી હું બારીએ જઈને નેડેડું તો અમારા બેંક ખાતાનું જ જાણે આખું બાહુના ધરની દીસાજ પડવાના બારે તરી પડતું હતું મારો જિ. નરેન્દ્ર અને એ મનુદે સહેજમાં

બધી મળેલા દેખાતા હતા. સ્વિચારને લીધે મુખ્યે સ્કાંડનું કોઈ માલુસ અંદર નહોતું. આપણા કામના એક જ મોઢા આધારને આમ કમચરખાણ થયેલો લેલ પેરે રાખતું મુરકેલ હતું. નવું ખાતું બંધું કરાવને પેસા તો નહોતો જ; ને બોદનો ખાડો વધતો જતા હતા. છતાં આ જ મહેસે મને વધુમાં વધુ આત્મચિદાસને હથેરશક્તીની ભેટ કરી કોઈ દેવો સંકેત થી જ મને સમાનનું કે બધું બરોબર થયો. ધીરેધીરે સામાન કસારી બે દિવસો નજીકના નવા મમ્મનમાં ફેરવે ત્યારે નજીકનું કે પગારોક સ્વિચાના રીપેર ખર્ચ કરવાં વધુ મુશ્કેલી મને થયું નહોતું. ઈશ્વરને અમારે પ્રાગ નવાની રાખતું છે એવું તેમાં મને સંશય લાગ્યું.

■ આજ જ અસસમાં

નાજીવન પ્રેક્ષની આવડત અવરયામાં ફેરફાર થવાને લીધે સ્વામી આનંદે અમને નોટીસ આપી કે તમ્મ મારા પછી 'કુમાર'નું પહેલું વર્ષ પૂરે થયે તેઓ 'કુમાર' જાણમાં બંધ કરશે. એક મુરકેલીમાંથી નીકળ્યા હતા ત્યાં આ ખીજ બેસી થવાથી ખૂબ મંજરૂલ થઈ અને સ્વામી આનંદને વિદાય કરી, તે પાસે તેમણે નોટીસની મુદત લેખાવી. પછી બીજું કોઈ પ્રેક્ષ 'કુમાર'ની અરથથી ઉપાઈ અને વિવિધતા સાથે તેને છાપી આપવા તેવાર નહોતું થતું 'કુમાર'નું બીજું

કુમારના શ્રીમંતેશ

‘કુમાર’ના પૂજાના રિવાજોનો સ્ત્રોત પટેલવરદેવે તા. ૨૩-૨-૨૩ની રાત્રે બાર વાગ્યે મોડીને તપી રાંતે (દાદી બાબુએ); અને તે પછી જુદું રિવાજો.

તરૂં માર થયું અને રવાનો તારૂં પીંછ વખતની મખન તારીફ મળી તે માથે તોળાં એમ પણ જુઓ; જે ‘કુમાર’નાં વિશેષ ધ્યાનનું તેમનું જે પણ વેચી નાખતાં છે, એટલે જાણે મને મને જાણનાં જે કંઈ કરવાનો જ નિર્ણય કરી લેતો જરૂર આજે ૨૦૨૧ના બંદનમાં અને દલગી કુમાર કાર્યાલયની જગ્યા બિજાની. એ મહાન ૨૫ કાર્યાલયે તાતા-બાબાની મિલકતના દારૂંમોના દાખમાં છે, અને તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રીયુગ મહિપત્તા છત્રાગમ જે આજ સુધી અમને એ મહાનમાં જે અનેક સત્કારો આપી આજારી કરી છે તેથી તેથી જે નીચીન અમને મળી છે ધાખખાનાની વંચસામકી ગોઠવવામાં પણ અમને એ-છાનીઅરિત અને વિજયો કામના માતા મિત્રોએ ફોર્મિટિન સંકલ્પ આપી છે જેમ જાણું છે આ રીતે ‘કુમાર’ને પોતાનું ધાખખાનું મળ્યું એ એક રીતે જેમ આજારીક સમાન થયું, તેમ માથે નાના ધાખખાનની બંદનમાં પણ ખૂબ જ હતી પટેલોં મોસા જેવાની ‘કુમાર’ ધાખખાને હોસે દલગી રિવાજો અસરકારી આંધી એટલી કામ મિજવામાં મુંબઈમાં એક માસ વીનાયો, પણ વેચારી રીતે બનાવ આખનાં જે મિત્રો પાસેથી એટલી કામ મિજવામાં મુંબઈ નયો. આમ જાણું કારણ તેમની આ કામમાં અધિક જ હતું તરૂં મીજાનમાં સા-દમ ખુશીને રસ્તે જ કનારે છે એવી આપને ત્યાં સામાન્ય માનવા બંધાઈ

અહીં છે, બંને જે નાનું જે વચસાવી ‘કુમાર’નાં કામ આજ સુધી અહીં રાખ્યું છે તેમાં નાનાં વિજયો પૂરી મલ અને માસ વિવાદી મલકાર છે. રાત્રે હતી ન દેલ તે મલ કામ કેટલું અત્યજ જાણતે પણ સામ જ છે, તો વખતે મને એક હતી, નાના જેથી જાણે થતાં છાની, અને આજ મુખી આજારી ઉછ પ્રમાણ-ના ૧૫૨૫માં ‘કુમાર’ પ્રકાર હતી સાવા એટલે જ મને જાણું જેવાની મિત્રોને જાણવાની વિના ‘કુમાર’ની વિવિધતા સાજવાનો બીએ કાઢ દલાજ નથી, એટલે સામાનીએ એ જે એટલે ‘કુમાર’નું કામ દખ્ખ પણ આજ સખ્ખ પડ્યો.

કુમાર કાર્યાલયનાં અને જવાબદારીએનાં કામે, પડ્યો ને મુલાકાતો તેમજ પચનાર દારૂંની દું સવન મુંજાણ રહેલો લેવાની કુમાર-શુદ્ધિમાં વિદલગી નજર મને એટલે મળતી રહે છે આ નર્મ પટેલોં દું આ-પણ કુમારજીવનો એટલે રાજ્ય અનુ-જાણતો દોલો એટલે આજે નથી અનુ-બજતો, ને એટલી અને ચારી વિચાર-શુદ્ધિમાં શુદ્ધિ જાણે છે. કુમાર કાર્યા-લયનું તંત્ર પચારે ધાખખાનને સંકિત-સંપત્તિ થાય તો દેશના કુમારોના આજાર ને મંડળોમાં બંને જઈ વાતો, ચર્ચા ને સક્રિય સદવાસથી કુમારજીવનો નવી નવી કાર્યો આજવાની મારી જે અભિલાષોએ છે તે આજ તો અતિ-ખવા બંધાજવામાં મુકું છે દેશમાં કુમાર કાર્યાલયો સજી સંબંધ જાણ

કરના કાર્યાલય તારૂં પીંછા, પ્રતિબે, દલગીને રાત્રા વર્ષોની અંતર્યાયાના દખખાં તો મનસુખ જ હતી રાખ્યો છે; રવાજવ જાણે કેમ જવાજનાં તેના પચારે પાડેના કમ વેલ રાખ્યા છે; ને એ બધાની દુની ઉપર સામી મૂવી રા છે. ‘કુમાર’ મરિત તથા ‘કુમાર’ની આવી અને રવમંડુલિને સજી, સખ્ખ, ને સજી જાણના બંદર પટેલોં તો બંને તે દેશની સંરક્ષા બની રહે જે, એ રાખમાં તેથી તેવાની જોડે તે દિવસે દું માસ દાખ-માંની આ સંરક્ષા જોડનાં પટેલોં આને માનીના દિલી, મહાની ને કુજાણી ત્વે બાખમાં ‘કુમાર’ મલક કરવાની તો તે દું દાખવેનામાં એટલે રાખું માજ વેલ અજાણે તે આજ સુખની જ કાદ બેલોં બેલોં છે ‘કુમાર’ને આજે જ બીએ બંધ નીજવાની તો આજે એટલા જાણનાં તો એ જાણના સિદ્ધિ વર્ષે મૂવી દોલો.

મિત્રશ્રદ્ધ ભરખારન

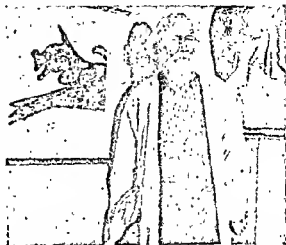
કમિલસમના મળાના નીચે જાણના આ સંકોચે જ આ એક સાથે બંધ થાય છે. સંકોચ તારૂં પીંછા આવી જ રહિએ પણ તૂટી રીતે જુલમજી પ્રક્રમે કુમારજીવનો અંતમાં જાણે તો જરૂર જાણું રહેલો. આજા છે ‘કુમાર’ના જાણે આ દરખારન રાજારી જેલો.

કુમારના

‘કુમાર’ને આ એક બનીન મુલને બંદર રાજારી ને વાજેલોની બીજા ૨૨ જ છજીનું દાખ આજું તે દું સમયું છે ને ‘કુમાર’ના વજોને રવજો માની તેમનાં મર્મજવાનો કે કપાઓ નમજા-જુવંક રાજારી લઈ છે, તે સાથે સંકેતે રામાની આજા રાખું છે. આ એકનું કા-ધાર્મી કરનાં સંવિદ્યે જઈ જાણે તે-લોં મુંદર વિશે, ફોટાઓને ‘કુમાર’ ને અર્પાએલી પ્રમાણલિએ ધાખખાનું મુલતવી રાખું પડ્યું છે એ બધા સ-દાવકો અને મિત્રો મને આ જાણ મારે દરજીક હો એવી વિજાણ છે અતિખમાં અનુક્રમે મેળાની સામકી ‘કુમાર’ના જાણ વરીકે જરૂર પીંછા.

કો અગોચર સ્વપ્નભોમના મનોવિહારો ને મનની અર્ધચેતના અમયની કલ્પનાઓ
રેખા, રંગ અને રસમાં મૂર્તિમંત કરતી

કવિવર રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકલા

પ્રદર્શનમાં મુખ્યભાગે ગાવાનાં ચિત્રો સાથે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

થો

રા દિવસ પહેલાં લ-

ખનૈની આર્દ્રરક્તમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકોરનાં મિલેનો સારો
સંપ્રદ વાર્ષિક પ્રદર્શન માટે આઓ દતો. એ ચિત્રો
તેનાં પહેલી ભાગણી તો સારંસાપ્રવૃત્તિ યદ્યઃ કારણકે
કવિની અનન્ય પ્રતિભાની ઝાંપી આ ચિત્રોમાં પણ સ્પષ્ટ
દતી. પાશ્ચાત્ય ને પૂર્વની પરંપરાથી કવિની ચિત્રપ્રયા
બીજકુલ નિરાળી જ છે. એ ચિત્રોનો સંતા કે નાગો-
પકરણની જરૂર જ હાગતી નથી, કારણકે કવિની-માં
એ ચિત્રોની ઉત્પત્તિ રસભરી કલ્પનાના બીજાણમાં છે.
એ ચિત્રોની પિચિત્તા પણ અજ્ઞ જ છે. દરેક ચિત્રમાં
કાંઈ ને કાંઈ આદ્યુન છતાં છે. પણ એ ને કેવળ
જાણ્ય રૂપરંજ લેવાને આતુર હોય એમની આંખ દારી
શકે એવી નથી. રચિયાણાં ચિત્રો પહેલી નજરે તો
તો કાંઈક સ્થાન ઉપાગમે જોવાં છે એમ કદીએ તો
ચાલે. જર્મન કરિ જોખરે દગેશાં કહેતો કે રચાયી
સૌંદર્ય પહેલાં તો સ્થાન જ ઉત્પન્ન કરે. એ પ્રમાણે
રચિયાણાં ચિત્રો લેઈ પ્રથમ તો એક જાનની આ-
કર્ષના ઉત્પન્ન થાય છે. પછી જરા જારીયાણી તોનાં
નરન જ્યાં છે કે કવિનીનાં એ અંગેનાં રંગકેસર
નથા ચિત્રામણી પાછળ એક નથી જ ચિત્રારસી
રહેતી છે. ચિત્રોનાં દા વિન્દ્યાની બોળા ધિજાંનું ચૂડ
દાર્ય જેમ સ્પર્શમાં રહી જાય છે, તેમ રચિયાણાં
જેવાય ચિત્રો-જેએક ઓગિતોના ભંજ, તેમના અદેશ-
ની પિત્તા, એમના નિગાદ માનસસદિમાં રચાયી
રૂપે રહી જાય છે. કારીગરીના અવ્યવસ્થિતો અજવા
તો જુનાં પરંપરાનો વગે તો આનાં ચિત્રો લેઈ

સ્વાભાવિકરીતે જો જાગરે છે. જે ચીજ ન સમજાય
તે ઉપર શંકે અણગમો થાય જ.

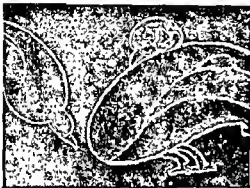
રચિયાણાં ચિત્રો લેઈ સાધારણ પૂર્વે દગેશાં
એક જ સમય પૂછે છે: 'આ શું છે?' એતો જ્યાં
સહેલો તેમજ કલ્પ છે. 'એ ચિત્ર છે' એવા જ્યાં-
થી તેની પાછળ વાર્તા, કથા કે અમુક વિષયની અપેક્ષા
રાખનાર વર્ગને જરા ચે સંતોષ ન મળે. પરંતુ કવિનાની
પેરે ચિત્રનું પણ પ્રધાન ભાગ કિસ્સાકદાણી નથી.
ચિત્રના મુખ્ય ગુણ એના આલેખનમાં—એનાં રેખા,
રંગ ને રસમાં છે. રમૂજ વિષય કે વાર્તા તો તેમાં
જેલુકે પહેલાં હોય. જેમ તુલસીનાં તાલગદ સારીરંજ
ને લાવલાન પ્રધાનપદે હોય છે તે જ રીતે ચિત્રની
ખરી મુંદના એના કલ્પનામિશ્રિત આલેખનમાં રહેતી
છે. પણ આલેખનમાં જ્યાં પરિચિત વિષયો કે સંતાઓ-
નો અજાણ હોય ત્યાં ફરીકને સમજતાં મહેનત પડે છે.
પાશ્ચાત્ય સંગીત આપણા અપરિચિત કાનને ધણી વખત
જાણ જ કદુ લાગે છે તે સુદાનીઓનો આપણું સંગીત
નરો સાર જ લાગે છે, એનું કારણ એ સંગીતમાં યુગોનો
અજાણ નહિ, પણ સાંજનારની અણુચિકેત્રી રસ-
ન્દિય જ છે. તેવી જ રીતે રચિયાણાં ચિત્રોનું પણ છે.

વિષ્વાન ચુદાપીય કસાકાર સેરાન (Cesanne)-
નાં ચિત્રો લેતાં પણ સાધારણ મનુષ્યને અરુચિ જ
ઉત્પન્ન થયે. પણ રસાસ્વાદનામાં જે રસની માત્રા જોખી
હોય તો પછી કોઈ ઉપાય જ નથી. આપણા મા-
નસચિત્રોનો આ જોરો ફાળે છે. ચિત્રકલાના અ-
ભ્યાસીઓ મુંદર કારીગરીથી ચાલે છે ત્યારે કલ્પના

વંદે પળે છે. પણ મુંદર કવિતા ને મુંદર ચિત્ર કાંઈ દોશમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. શ્રી મગનેન્દ્રનાથ હાકુરે 'ક્યુગિસ્ટ' દળનાં (ધન આકારનાં ચેતસાવાળાં આ-દૃનિઓનાં) મુંદર ચિત્રો સરજ્યાં. પણ રવિજાણુનાં (ચિત્રો તે ઓળી નાટ્યપદ્ધતિઓનાં પેડે ભુરી જ એવીનાં છે. એમાં કવિનું હાંફુ ચિત્રન છે ને એક મલાન ચિત્રકારની પ્રતિભાનું આલેખન છે. સૌથી આશ્ચર્ય-

કારક તે કવિનો રંગકુશળતા છે. સિત્તેરમે ચર્ચા એમણે ચિત્રકારી કરી અને તે પણ અણુગોળ. પણ એમની એ 'કલાના રુદર'નો અંગેનર પિત્રાનનાં દિલી પ્રત્યે દષ્ટ એકાદ દસકો લાગશે. રવિજાણુ પોને જ પોતાનાં એ ચિત્રોનો સમય પ્રત્યે વાડસાડપે મૂકી જાય તે કેવું સાહે? દિલી ચિત્રકારોમાં રવિજાણુનું નામ ભુલ જ વર્ગમાં રહેશે. નાનાલાલ અમનસાત મહેતા

લહેલ લેતા રેખાઓમાંકાવ્યનિક પદ્યસ્વરોપનું આલેખન

કાવ્યો, નાટિકાઓ, નિબંધો, પત્રો, ઓતો, નવલિકાઓ, નવસો પ્રલાદિ સાદિસ-વાટિકાની વિવિધ મંદરીઓનું રસદર્શન કરાવી, તેનાં ગામી-ગિંદુઓનો આસ્વાદ આપનાર કવિવર રવીન્દ્રનાથ હાકુરે પ્રત્યે માનવત્તિ ધારનારી સંસ્કારી અને કલા-પિપાસુ જનતાની અને તેમાં મે સુવાન વર્ગની હેલાં થોડાં વર્ષોમાં ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ જ થતી ગઈ છે. ખાસ કરીને, હાંફુ થતી જૂની વિચારદર્શનની રૂઢિચુડ પદ્ધતિ અને તેના કિચક આચિર્માં. સામે જગતો જગાપનાર અને ગાણુનિક યુગની નૂતન વિચારમંત્રણીને વ્યક્ત કરવા માટે તેને અનુરૂપ કોઈ નવીન જ પદ્ધતિ માટે તલસનાર સુવાન વર્ગને તે રવિજાણુની સાદિસકલા વિશેષ સ્પર્શે છે. જતાં કવિશ્રીની સાદિસસેવાના એ ચરમ પ્રશંસકો તથા અન્ય ઉપાસકોને પણ એમનાં દોરેમાં ચિત્રો જોઈ તીવ્ર આધાન લાગ્યો છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કવિશ્રી પ્રત્યેના એમના આદરની દાતિ 'ચના' પામી છે. તેઓ કાં તે આલેખનમાં ઉત્તરેલાં કવિનાં એ અર્થગણિત કલ્પનાકુસુમેને સમજી નથી શકતા, અથવા તે રંગ અને રેખાનાં તેમનાં એ સ્વૈચ્છિક સંસ્કારોને અપનાવવાની સહૃદયતા દાખવવા

'ચુક-ચિત્ર'. પોતાનાં ચિત્રોનાં નામ પણ કવિ પોતે જ પાડે છે.

નથી માગતા. કાન્સ, જર્મની, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, એ સર્વ સ્થળોએ તેમનાં એ ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો લાગ્યાં છે અને તે યુરોપ-અમેરિકાના સમયે કલાકોવિદોની દાર્દિક પ્રશંસાને પાત્ર નીવડ્યાં છે. તથા કેટલાં ચિત્ર-સંપ્રદાયો માટે તેમનાં ચિત્રો ખરીદાયાં પણ છે.

સાદિસની કાંઈક વધુપકની ઉપાસનાને લીધે આ પછે આપણી લખિત રસચિત્રને વ્યક્ત કરવાનાં બીજા સાધન-ભાષોની અવગણના કરી છે અને બીજાં સિવા (ચિત્ર, મૂર્તિ, સ્થાપત્ય વગેરે કલાઓ)ની લાગણી-અરે તેના મૂળાક્ષરો પણ—બૂઝી ગયા હોય; એટલું જ નહિ પણ દુઃખની વાન તે એ છે કે સાદિસ સિવાંબની અન્ય સર્વ કલાના સિદ્ધાંતો પરતે આપણે સમજૂતીકે-શુદ્ધિપૂર્વક ઉદારીન જ્ઞતિ કેળવી ફરફ સાબતા ચર્ચ થયા છીએ.

ભારતીય કલાનો પુનરુદ્ધાર કરનાર શ્રી અવનીન્દ્રનાથ હાકુર અને તેમના અણુવાન શિષ્યમંડળના ભારતીય કલાને વિકસાવવાના, તેને જનતામાં અપનાવવાના—લોભ્ય જનાવવાના, આજ લગલગ એ દસકાના જીરણ પ્રવળ પછી પણ તેના ધ્રેરક સંદેશ જઈ જ સરખા રીતે, કિંવા લક્ષ્યકીનતાથી ઝીંજાયા છે, (જો

વચ્ચેથીસાથી ચીંટળાઓથી કાઢી માનવ આકૃતિનું જણાવે
આ ચિત્ર પહેલી રેખાઓનું લસિત રચનારસોન રજુ કરે છે.
પાશ્વર્ય દેશોમાં આપણી કલા ઉત્કૃષ્ટ મનાઇ છે અને
દિશમાં પણ તેનું પ્રભાવ વધતુ જાય છે) નો પછી
કવિશીના આ અર્થગર્ભિત અને સંસ્કૃત આલેખાઓમાં
રૂપોને માટે તે કહેવું જ શું? પણ દવે આપણને એ
મૂર્તે કલાઓના મૂળમૂળ સિદ્ધાંતો શીખવતી ધીમેધીમે
જરૂર પડી છે. પરંતુ રસદર્શિનું એ 'ચીત્તું' નેન એમ
એકાએક કાંઇ ઓછું જ ખુલી જ્ઞાનું છે કે જેથી
આપણે કવિનાં એ ચિત્રો (જે અસારે આગળને બેઠાં,
નિશિત, અમર, ચિત્ર લાગે છે તે)નો મર્મ સમજીને
તેમાં રહેલા ભાવોની કદર કરી શકીએ?

આપણે કાંઈ ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવું હોય
છે તો તેની શ્રિષ્ઠિ, કાવ્ય અને વ્યાકરણના કેટલાંક
નિર્ણયો સતત અભ્યાસની જરૂર પડે છે; ત્યારપછી
જ એ ભાષાના સાદિશની ઉત્કૃષ્ટ પાત્રીઓનો રસ-
રનાર સુગ્રહ બને. આમ જ યીચ કલાઓની ભાષા
સમજવાની જાણતમાં. આપણે જાણીએ છીએ કે કાંઈ
પણ ભાષા સમજવા મારે પ્રથમ જરૂરિયાત તો એ
છે કે મનમાં કાંઈ પ્રકારની શંકા ઉદ્ભવે નિરા, પૂર્વ-
વિચારોની પ્રશ્નપરખાના પ્રાદાને રાજીને, નિષ્પક્ષ-
પાત્રણે, નિરાશ શિષ્યવાને, પૂનાયે બેસી કેવળ તેનો

મુખ
આદેશ સીમાની રૂપિ રાખતી બેઠાં, આપણને
અન્યનન્ય કાંઈ કલાનો રસારનાર લેવો હોય તો આપણે
તેના તરફ આદરભાવથી જવું જોઈએ, તોછડી અવગણ-
ના રૂપિથી નહિ. સખાનજવાળ કદીમે તેની પરીક્ષા લેવા
નહિ, પણ તે આપે તે સંદેશ સીમાની રૂપિથી જવું
જોઈએ. એ ચિત્રો સાથે આપણે પાનાંપાન કરીએ તો
કલા ચિત્રો જ આપણો સાથે વાતો કરે એ દર્શિ છે.

કવિનાં ચિત્રોમાં યુક્ત વિશિષ્ટતા એ તરી આવે
છે કે કુદરતમાં જે રૂપો અસ્તિત્વ મારવે છે તેનું તેમાં
સજ્ઞાન અનુકરણ નથી. કેમ પણ ઘાટ કે આકારને
રૂપ ઉતારવાનો તેમાં મુદ્દો નથી તેમાં પ્રાપ્તિ, પ્રુપ
કે માનવશરીરની આકૃતિઓ તોડે કવયિત મેળ આ-
વતો દર્શ, પરંતુ તે મેળ ધરિશ્વરપૂર્વકની રચનાને આતર
નાંદ પણ આકસ્મિક કારણે આવેલા છે. વસ્તુના તેઓ
કાંઈ ચોક્કસ પ્રકારનું રૂપ અથવા આકૃતિ દેવતાની હેતુ-
પુરસ્કાર મારણ નિરા, નિર્મિતપણે બેઠકાદીથી પીંછીને
કામળ ઉપર ફાવે તેમ ફરવા દીધા પછી સર્વનંદ
આવેલી આકસ્મિક આકૃતિઓ છે. પણ પીંછીનું
કામળ ઉપરનું એ ફરવું ગદારથી ભરે હેતુમત્ત હોય,
પણ પરી રીતે તો કાંઈ તાલપદ આકારોના ચુદ
[અનુસંધાન આગળ પાન ૧૫૫]

જીવનના આઈ

સારની બીનર, કંસારની પેટાળમાં, નેસનાળ-
ની બૂલબૂલામણી છે. જુવાળ પાણીનાં વહેણ
જૂનવે મોંએ પેટાળમાં વધતાં હોય ત્યારે જેવાતેવા
ખારવાની મગદૂર નદિ કે નાળ સોંસરયાં વદાણ કાઢી
શકે. એકજે નાળ તો એવી વસગી છે કે આખરનાં
પાણીના ભમરિયા અક્કરમાં સપડાય તેને માંડ હેમજેમ
જવા છે. આખરના જુવાળ એટલ્યારે માનજમ લારનાં
ધૂધવતાં મોતં જીછળાજીછળા આપી પેટાળને કુળાડી
દે છે, અને નેસનાળ ને ધણ સૌ એકાકાર થઇ જાય
છે. જાદારથી એકસરખાં દેખાનાં પાણી નીચે અટારના
દગ ને ચેરિયાના ઝાંઝા છુપાઇ રહે છે અને મોસમમાં
ઝાતીપૂર પાણી ઝીંજના ધગ્ગાએ ભમરીના વ્હેણમાં
પટ મદદના મમે તેવા ભોમિયાનો પણ સહેલાઈથી
શિકાર કરી લે છે. આખરમાં તો, આજે ઉંડાણુ લાં
કાવે છીછરાં પાણી, અને આજે ધણે લાં કાસે જ-
નાળ પાણી એમ થયા કરે છે. એવે વખતે નાજોની
આંદીધૂંડીમાં કયાં કેાનું મોત તરાય મારવા તૈયાર
બેઠું હશે તે કહેવું મુશ્કેલ. અનુભવી ખારવાઓ ઘાંઘા-
લાંઆ વાંસથી અંધાલાકડી પેડે માર્ગ મોતના ઝાડી
વેગે વદાણુ દોરતા જાય, જુરફ અસોસ કમાવના જાય
અને એમ છતાં પવનપાણીના ધમસાણમાં કોઈને મોત
આંખી લે તો દરિયાપીરને દાકલ દેના છેલ્લી ઘડી
સુધી મોત સામે ટક્કર ઝીલે. જેમ દિસક પશુઓથી

* આ વાર્તામાં આવતા સાગરજીવનને લગતા ધાર્મિક,
તથા ખારવાઓ વગેરેની વાતચીતના બીજા ન સમજાય એવા
શબ્દોના અર્થ, આવતા જાય છે તે ક્રમમાં, વાંચીને છેડે આપ્યા છે.

બિલના જંગલમાં કેટલીક જાદાદુર જનિઓ શનદિસ
મોતના સીદા એળા નીચે નિર્ભય જીવન જીવે છે તેમજ
આ જવાંમદ ખારવાઓ ચપડીમાં જીવ લઈ આ જૂમ
નાજોને જોળે માયું મૂકતા શનદિસ વદાણુએ કંઈ
કરે છે. જેની જોસાદમાં ખારવાનું સાચું ખમીર જન્મું
હોય છે તેને બીકનો ખ્યાલ વડીક નથી દેતો.

આપી એક નાળને દાલ નકડી નાળ કહે છે.
અસલ એનું નાળ મમે તે હોય, પણ દાલકાએ ક્યાં
ખારવાની જોલીમાં એ નકરી કહેવાય છે અને મે
નકરી ન રહેવાળી. મૂળ નાજોના જુલૂથી જુદી પરી
નકરી જળીને આડકાડી જીગમણી લાંબી જાય છે અને
ઉપર ફરી મૂળ નાળમાં મળી જાય છે. એક જો
નકડીમાં ભરતીને વખતે મોટાં વદાણુ દકારાનાં દનાં
અસલ જગાનાના જાણનારા જેઠે ખારવાઓનું કહેવું છે
કે મૂળ તો આ નાળનું નામ જ દડકી નાળ હતું, પણ
આછોના શાય લાગવાથી એનું પાણી છીછરું થઇ ચુકે
આછી આણુ તોડવાથી એનું નામ નકડી નાળ પડ્યું

આ જ નાળના નવા મૂળ પાસેથી દજ દડકીએ
મેસ વેળા જાય છે. જે દડકે નકરી દડકી હતી તે
દડકે એ જાણુ વદાણુવટાનું ઇલાહી જોર હતું. મોટાં-
મોટાં સફરી વદાણુ સાન સાગરનો થાક જીવાર
અર્દો લેગર નાખી પડ્યાં રહેતાં. અર્દોના ખારવાઓ
મોસમમાં લાંબી સફરા દાંસલ કરતા ને આખર થયાં
દડકીને કોડે ઘોસ પૂરા કરતા. મણુ મદિના કુટુંબ
કળીલા સાથે રહી વદાણુને તેજચોપડ અને ધીમડાસ
કરી ફરી આપાં મરજમે સફરી તૈયારી માંડના. ધણુ

માવ, જાણ ને વખાટ જાણી રીતે સંપૂર્ણ જેમ જુલૂનામાં નિરજ સમુદ્રકાઓના અનન્ય આલેખક શ્રી વિઠાળીની વાર્તા
જેમાં સાગરશૂરાઓનાં સાહસોને મહેરામણનાં મોતં ભેદગલન રંગે રંગે છે.

ખરા ખારવાઓ પંડનાં વડાણુ ખેડતા અને એ રીતે ધરના સુખી દત્તા. એમનો ધંધો એમને સાગસામરના હેખાયા કરી મૂકતો. રસિય 'ને ગોરીસ, આપ્ત 'ને ખસરા, લંકા 'ને જાવા એ તો એમને ઘરઆંતણું થઇ પડ્યાં દતાં. જનાં દૂરદૂરનાં પાણીના તાગ લેતા એ ખારવાઓ ધરને ઉગરે પહોંચતા સારે દડકીનો એ દર-વંખત એમના લોખંધી સીનામાં પણુ પ્રાસકો પાડતો.

દડકીના પેટ ઉપર સદીસદીની અટારના ધર ચડ્યા પડ્યા છે, અને એ ધરની જીડીજીડી ભેવડમાં સેંકડો અદાદુર ખારવાઓનાં માળખાંઓ સડતાં પડ્યાં છે. ચૌદશ-અમાસની કાળિયારી રાતે વાપડો અને મેરામણ સાગસાગા હોકાટા દેતા ધમસાણુ અચાવે છે સારે એની બીનર જાડેજાડે જાણે જૂતાવળ જામી હોય એવા કળેજાટ સંભળાય એ ગમે તેવા જાદુર જવાન પણુ એવી રાતે નકરીથી ગાઢિગાં છેટે ફરકતો નથી. ચૌદશના જુવાળો, મધરાન પછી આજુબાજુની નાળમાં ઘાસ કરતા ખારવાઓને પૂછશે તો કસમ ખાઈને કહેશે કે જાણે વાનડો સાવ પડી ગયો હોય ને દરિયા તળાવ જેવા ખાગેરા ધર્મ ગયો હોય, તોપણ દડકીમાંથી ગેળી અવાત્તે જાડે છે, એના પટ ઉપર સીવા ઝાળાઓ તરફડતા દેખાય છે, એનાં પાણી ઉપર ખારવા ચિનાનાં વડાણુ વૂટે દાલ હંકારાતાં સંભળાય છે.

આવે વખતે આસપાસ ફરતાં વડાણુ દરિયાપીરને પટકારનાં જન્ય છે અને ગોરી ઉપર લોખાન તે રાજ-નો ધૂપ અસેસ મળગાવે રાખે છે.

૮.૨

ઈસ્વી ૧૯૨૬ની સાલ હતી. દડકીને માથે અને નકરીના મળથી જરા છેટે જળરદરત ઈજનેરી કાર-ખાનું ચાલતું હતું. નાળને કાંડે લાખી રૂપિયાનાં ખરચે મોટા મકાં બંધાતો હતો. સેંકડો મજૂરીના પગલ આગતેમ પથરાયા હતા. ફૂડીબંધ ગીના કન્ડ્રાક્ટરનાં પાકાં જાપરાં જિભાં દતાં. રકોચ ઇજનેરી મોટરસૌન્દ-માં રાતદિવસ નાળમાં રોન મારતા હતા. દળમેસે કેન્ડલ પાવરની કિટસન અને ગેટ્રેબેક્ક જાતીઓમાં દડકીનો જૂતકાળ જૂસાઈ ગયો લાગતો હતો. રાજમી કરવેતોના અને દયોડાના અપાળેમાં એ જૂતકાળના પડ્યા ચૂપ જેવા થઇ ગયા હતા. જ્યાં ખારવાઓનું ગામ હતું ત્યાં ઇંજનેરો, કારકૂનો, કન્ડ્રાક્ટરો પહેરેની

ઑરિસો અને રહેણાકની ભેગવાઈ માટે પતરાંનાં કામ-ચલાઈ મકાનો ખડાં થઇ ગયાં હતાં. રેલવેના એન્જિ-નોની ચીસોમાં ચીસમી સદીનો જડવાદ પાછલી સદીના પહેલેને ડારી રેલા હતો, અને આ કારખાનામાં કામ કરતા રકોચમેન, ચીના, ખંગાળી, મરાઠા અને વેપારી વાણિયાઓને ચોપીસે કલાકમાં મરવાની ધૂરમદ પેગુ ન મળતી હોવાથી, આવા સામટા મારા નીચે પાછલી સદીઓ જાણે દત્તાશ થઇને નાજૂદ જેવી જતી રહી હતી.

રાતના એકનો આરસો હતો. કામ બંધ પડ્યું હતું. તાળમાં ઠેરઠેર જાતીઓ જાળતી હતી. દૂર એક કલાન લાઇનની સ્ટીમર ઉપર ઘોડાક દીવા ટમટમવા હતા. ચૌદશની ભરતીનાં પાણી દળર મુખપાળા શેષ-નાચ પેડે કાઠાંને ખારી જાહે ચાટતા હોય તેવા સજ્જથ અવાજ ચોતરફ સંભળાતો હતો. નાળની વચ્ચે એક મોટરસૌન્દ ધીમેધીમે આંટા મારતી હતી. કદાચ નાળ ઉપરનાં અંધારામાં પહેમવેલંપરી ભરેલાં જૂતકાળ સંતાઇ બેઠો હોય તોપણ આ મોટરસૌન્દને તેની પરના ગોંતી એમ એના એન્જિનના હંગછાટ ઉપરથી સમજાતું હતું. અનેક નાળોનાં સાંકડાં મોંમાં પુરપાન ધરવાં આવતાં મોટાં જુવાળા મોર્નઓનો અવાજ જાણે સેંકડો ડાવનેમો સાથે ફરતા હોય તેવા એકધારે ઉડાવ કરી રેલા હતો તેની પણુ સૌન્દમાં બેઠેલાઓને પરવા નહોતી, એમ અંધારાં મોંમાં સળગતી ચીરટ-ના દહેકેદહેકે નીકળતા કુમાડા પરથી લાગતું હતું.

સૌન્દમાં ચાર જણુ દતા. વચ્ચમાં મોટરચીક જેવા સુકાન ઉપર મુખર તરીકે ચોરમાન તાખવો બેઠો હતો. આટલા અકળ અંધારામાં પણુ એની આંખો ચિત્તાની મિમાત ખપે ફરતી હતી. પાંદાર બેક ઉપર રકોચ ઇજનેર મિ. ગર્નરેટ બેઠો હતો. એને પડખે ફૂલેશકામટ પડી હતી. જાણુની બેકે મુખ્ય ગીનો કન્ડ્રાક્ટર આલ્ગાંઉ થીન બેઠો હતો. મોટર પાસેના ચક્ર પાસે માંઉ થીનતો દક્ષિણી ચિત્તપાવન કારગારી મિ. પાખે જાઓ હતો. ભરતી કિતરનાં ફરી કામ ક્યાં ચરૂ કરવું એ પિગે સો વાત કરતા હતા અને કામ ચરૂ થાય સારે નજીકમાં રોટારો મળવો ક્યાં સાં-ગરવો તે શોધવા સૌન્દ આડમાં નકરીના મોં પાસે ચેરિયાનાં હાં વચ્ચે સંભાળથી વધી રહી હતી. એક-લામાં અંજોરે ફૂલેશકામટ નાળી ફર આંધના નકિયા તરફ ચીંપનાં કણુ:

‘મિસ્ટર પાધે, પેલું ફેલ્ટ જોધું, એ તો આપણે જૂની જ ગયા હતા. સ્ટોરનો મોટો અસંભાળ જાણીએમાં રાખીએ તો આંટાફેરા ખચી જાય. ફક્ત એ ફેલ્ટ રેતીમાં ખૂંચેલું છે, જેને પૂંપરે તરતું જળાવવું જોઈએ.’

પાધેએ ફેલ્ટ, ‘તરફ જોધું અને એ તરફ લૉન્ડન દંકારવા ઓરમાનને કહ્યું:

‘ઉ દિલાટ સહી યો છે સાબ; ને ડાનખે ખામર ને દીચક તો મુકાબલો ખેલે.’ લૉન્ડનનો મોરો જરા પણ ફેરવ્યા વિના ઓરમાને કહ્યું. પણ ‘સા’જાણક’ની વાતમાં ઓરમાને માથું ઘારનો સાંપી લે એવો પાધે ન હતો. ‘સટ અપ યુ.’ મિ, પાધેએ કહ્યું: ‘આ ખુદલાણુ દેખાય છે તેમાં જલદી લૉન્ડન ફેરવ.’

‘ઉ દિલાટમાં મજૂરો ઇસ્ટોર લેવા કંઈ પળ નહિ જાય, સાબ. ઉ દિલાટ ઝાંખો છે ને ઉનજી પુરિયા આછળે યાનક છે. ઉ લાણુ કોઇ જાના નથી સાબ.’ ફરી એટલી જ બેપરવાઈથી ઓરમાને કહ્યું. પાધેનો મિનજી હાથથી ગયો.

‘ફેમ યોર યાનક!—મજાવ દગાવ મુકાન; લોન્ડનેશ ચિકાર,—સાર્પ!’ પાધેએ ગરમ ચઢને કહ્યું.

‘ખારસો સાબ,’ કહી ઓરમાને ગીઅર જલદાની લૉન્ડનનો મોરો ફેરવે.

અંગ્રેજી શાક્ષપામરીથી કંપક ‘મામલો’ છે એમ મગજ અર્નેસ્ટે સવાલ પૂછ્યો અને નજદીક સરતા આવતા ફેલ્ટ ઉપર નજર ટેકવી પાધેએ કહ્યું:

‘અર્દોના લોક જાણ જ સેતાન છે. અર્દોની વળા

દાણુગોરીના રસ્તા ફરી એટલે આપણો સ્ટોર અંર રહે અને આપણી મોટી ભેસે ‘એ એ લોકોને કંઈ ગમે? તેથી જ ‘એ મોટાઓ જાણો ‘ને આઈ’ ને ચાનક વગેરે દૂસ પાતો....’

‘લુક આઉટ પાધે!’ અર્નેસ્ટે ખૂસ પાડી. ખાસ સાથે અધકારિયા એમ આંચકો લઈ લૉન્ડન ચાલુ એ નિર્નય થઈ ગયો:—પછી એકદમ એક લઈ બસ સામે ઊંચા ડિલાટી ખાસ ફરી અર્ધ અને રાંચે પગ ટેકાવી જોલેલો પાધે બે વામ દૂર કાલમાં જઈ પડ્યો!

‘લુગને નટ ભંગી યો સાબ;—સુકાનના ચક્ર મુખ દયમાં ખેલ છે ને રાક પીંદમારો ફિરીયો છે.’ લૉન્ડનનો ડ્રોટલ બંધ કરતા ઓરમાને બેપરવાઈ જાગર આપ્યા અને એમાં ગએલો કાલ્લ કાલ્લ પૂર કરતા મિસ્ટર પાધેને લૉન્ડનમાં લેવા એ નાખરે કમરબંધ પાણીમાં ઊંચાઈ. અર્નેસ્ટે કોકપિટમાં જઈ એમણે તો ઓરમાને કહેલી વાત સાચી હતી. આખું સ્ટીઅરિંગ તૂટી ગયું હતું!

‘સૌરી, ઓરક ચેપ,’ હજી પૂરૂ કરતા પાધે તરફ ફરી અર્નેસ્ટે કહ્યું. ‘દવે લૉન્ડન અર્દો જ રાત કાલે મે તો નહો, બેલ ઓરમાન, ત્યારે આપણે કેમ કરશું!’

‘ફિકર નહિ સાબ;’ છતાં નકરીમાંથી જાણુ સા બના, ભંગલા વરે પગરસો નીકરે જ; મું, પિનીને હેપલા હી થીન સાબનું, મઝવો ખણી આંધું મું.’

અને ખીજવાર ઓરમાન કમરબંધ પાણીમાં ઊતરી પડ્યા તે આમતેમ ફરતો ચેરિયાં પહોંચાડે અદૃશ્ય થયો.

'મેં કહ્યું'તું ને?—આ બદમશોને અદીથી પગે જતાં પણ આવડે છે.' રમાલનો જે લાગ કાદવથી દબ્બુ ન ખરડાયો હોય તે લાગ રોપી પચ્ચીસમી વાર મોં લૂછતાં પાંખેએ કહ્યું. પ્રાચીન ચીનની સભ્યતાને જેણે આપે એવી આદાથી માઠ થીને પોતાનો રેશમી રમાલ પ્રેરહિત સામે કંઈયે ને એકાદ પળ થોભી અર્નેસ્ટે પોતાનો રમાલ પણ આપ્યો. ઓરમાન પાછો આવેલાં સુધી ગયે જ્યાં ફક્ત ને ચાનકની વાનમાં પડ્યા.

પાંખે પૂનાની એનિન્લીઅરિંગ કોલેજનો એલ. સી. ઈ. હતો. એનો પિઠ બ્રાહ્મણનો હતો, પણ એણે અસકમચકના ગોળા વટલાવ્યા હતા. એટલી તો લીમીસૂધી એણે જોઈ હતી કે ખુદ જમરાજ એની સામે આવે તોયે બહાંએ એવો એ ન હતો. એને ઓરમાનની વાનમાં ફાલ્યોર માંચિયાઓની જ ખંખ આવતી હતી.

માઠ ધીન સાનક્રાન્સરકોના પશોટાઉનમાં જન્મ્યો હતો. ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક અમેરિકન વડાણ ઉપર સુનાર તરીકે એ મુખાશ્રી ઊતર્યો હતો અને પાછળ ઇન્ડિયનમાં રહી ગયો હતો. જતે દહાડે લાકડાની વખાર કાઢી એ માલેતુજન જન્મ્યો હતો. સાનક્રાન્સરકો એ હુનિયાભરનાં વડાણવટાંનો હિતાર લેખામ છે. લાંબી ચપરખંધાઈ માઠ ધીનમાં દબ્બુ ફાગળ ભરી પડી હતી, છતાં ચીનની ફિદ્દસૂરી પણ એનામાં સાખ્યત હતી. જો મજૂરો ફક્ત ઉપર કામ કરવાની ના પાડે તો નાહક એ વિશે બ્લોસ કરવામાં એને જોખમ લાગતું હતું.

અર્નેસ્ટ ગ્લાસજોનો રહેવાદી હતો. એના વડવાઓ ખારવાં હતા. એના લાઇઓ જુદીજુદી રીઝમરો ઉપર ઈન્ગ્લેન્ડ તરીકે ચડ્યા હતા. એ પોતે ડૉક એનિન્લીઅર હતો, છતાં એની તારીર તમામ ખારવાની તારીર મિસાલ હતી. ફક્તમાં સ્ટોર મૂક્યા વિશે એ છત્તેજન ન હતો. મજૂરો બેદિલ અને એ એને છત્તવાજોગ મો'તું લાગતું; અને એણે ઉગેયું:

'હુનિયાનાં વહેમો સેંકેડે નંવાણું બોટા જ હોય છે, છતાં સાચા વહેમ પણ હોઈ શકે છે. અને ઓરમાન માંચિયાઓના કાળતરામાં સામીક હોય એ બીલકુલ જ ખનવાજોગ નથી; તેમ ખડખડ પાંચેમ દેખાતા એ ફક્ત ઉર મને ખાસ ગોલ્ડ પણ નથી.'

રાજચંપો

આજ મારી આંખડીએ અનંપો
કે ઊગ્યો રાજચંપો;
આજ મારી કીકીએ પાંપણપંખો
કે ખીલ્યો રાજચંપો.

આઠ આઠ પાંખડીમાં
વામલસી હેલી;
વપાંક-વાની ભણી
જોધડી દલેલી:

હાં રે એનો ક્યાં રે મળો દેવમાંલી
કે ઊગ્યો રાજચંપો;
હાં રે કાણુ પૂરે ખાલી ફૂલમાંલી
કે ખીલ્યો રાજચંપો.

અંતનાં અનંત મેન
ચાંપિયે નીતરે;
ચંપાનો દેવજોગીત
સોચનિયે ઊતરે:

આજ મારી આંખડીએ અનંપો
કે ઊગ્યો રાજચંપો;
આજ મારી કીકીએ પાંપણપંખો
કે ખીલ્યો રાજચંપો.
દેશજી પદમાર

'નોન્સેન્સ, મિસ્ટર અર્નેસ્ટ! દલે જો ફક્તમાં રોરે નદિ સૂધીએ તો આખા કારખાનામાં મને ડરપોક મળ્યેવામાં આવશે; અને મોં ડાવવાની તો સો ઓરમાન-માં પણ નાકાન નથી. મંડી ભરે એ પોતાની સાન

નામ એનો બાણી
ઉઝાગસે.

લાખો ખોલનો મયો
તેમતેમ રૂડીના છવ
ઊડવા માંડ્યા. એની
આંખો પાણીથી ભરાઈ
મઈ સંકનું રતન હાર-
પા કોઈ વેરી બાળ્યો
હોય એમ એનો કાજ
પડી. એનાં અખાં હે-
વાનનનો કારમો દાર
વાળનાર દરિયા મળે
ભાઈની મોંએ ભોમ
માગતો હોય તેમ એનું
હેયું ફફડવા માંડ્યું.

પણ લાખો એમ

લાખો બોલતો મયો તેમતેમ રૂડીના છવ ઊડવા માંડ્યા. કાજાવાથી કે રૂડી

ખારવો ખપી ગયો. જેણે પોતાના જાળ્યો દીકરા અને
ખાવિદનો ભરખી લીધા'તા એ દરિયાનું નામ પણ દવે
રૂડીને સાંભળવું આકાંક્ષે થઈ પડ્યું હતું. રૂડી પોતે
ખારવાની બોલાઈ હતી અને ખારવાની ધણિયાણી
હતી. એની કૂખે તો ખારવા જ પાકે. છતાં પોતાના
ત્રીજા દીકરાને વદાણે ન ચમકવે એવો એણે નિશ્ચય
કર્યો હતો. બાણી બાળક હતો સાંસુથી લાખો દા
ના ન કરતો, પણ દવે બાણી સોજ આસરે થયાં
આળ્યો હતો. આ ઉમરે તો ખારવણને ધાવેલો જણ-
જાણે પરમાણુ ઠેકાપતો ને સદ છાડતોળાંધતો થઈ
ગયો હોય છે. બાણીને હોંસ તો ધણી મે'હતી, પણ
મા એને નજરથી આંધો ખસવા જ નોતી દેતી, એટલે
એ લાચાર હતો. છેપટે મામાએ એક દિ' વાત કાઢી.

'તારો ગીગો છ માંડે જ છેપું કે'પાય રૂડી; છ
એકે માંસં બોલ્યાં નધણિયાતાં કે'પાય નદિ હો. મુને
હણે કેટલાં શિરામણ આપ્યાં સે? મેરામણની મે'રથી-
ધરબોલ્યાં-સે, બે વદાણુ સે, અડે મુને ખપ લાગે-
એટલો માલ સે. મને બાણી દે. છને મારા જાણતાંવર
મુકાને બેસાડતો નડે તો મુને છવ ટાંદે રે'સે. માસં
બોલ્યાં ધણી સોતાં થાસે. મું જાનાં મારાં વદાણુ પા-
ધડીખંખાં કે'વાસે. મેરામણકાલો કુકમ તો લાખાનું,

આંખોથી પોતાની મકસદ જતી કરે એવો નવેનો.
એણે રોજ સફરની તૈયારી કરવા માંડી. રોજ જાનાં-
માનાં લાણાને વદાણુ ઉપર તેડી જઈ એને દેવાનો
જનાવવા માંડ્યો. લાખાના ખારવાઓ લાખાનાં મૂંદાં
નેજ હતા. દરિયાના એવા તો મિરકીન દના કે અખર-
માં બોલ્યાં નીચે મૂવું પડે તંબે ગિમાર બની જના.
લાખાના મનની મુશાંતી જાણે ખખર પડી કે વરત
જ એ જર લાવવા સૌએ કમર કરી. મુસો તંડેય,
ધનો, રાધો, ધંભરામ, ભવાન અને લધો દળારી જા
લાણાને રાતદિવસ દરિયાનો મિરકીન જનાવવા એના
કાનમાં દરિયાની જ વાનો રેડવા લાગ્યા. દરિયાની
કરામતો, દરિયાની તાકાત, દરિયાની મહેર એ વિષે
દરેકના મોંમાં તરેલતરેલનાં દારતાન સાંભળનાં લાણુનું
ખમીર ઊકળા બેઠું. અને એણે પોતે જ નિરાન એક
સફર મામા બેળા ચડવાની દહ લીધી. રૂડી ગિત્વારી
રડે, ધમકાવે, આજીજ કરે સારે વળી જરા પીગથે, પણ
રૂડી પેલાઓની ઝાંઝા સદ છૂટે કે મનમાં માંડે વાળે.

છેપટે. વદાણુ ઊપડવાનો દિ' જાતી પહોંચ્યો. સં-
વારના પહોરમાં લાખો બેનને મળવા ગયો. લાણાને
તો એની માએ ચાર દિ' થયાં નજરેકર રાખ્યો હતો.
લાખાએ લાણાને મહેબૂબાણાં કરીને કડિ આવાની

કબૂલાત લઈ લીધી અને લાખો પાછું જોયા વગર
હાથી નીકળ્યા. બપોર પછી દરિયાકાંઠાની પૂજા થઈ,
ગામમાં ગોળધાણુ વહેંચાણુ અને લારની ઉપર આવર
લાગતાં લાખાએ પગો છોડ્યા. આંધ્રુ ગામ કાઠે આવ્યું
હતું. રૂડી પાસે લાણો બીમો હતો. એની નજરે તે
નાળના મોં તરફ સરતા વદાણુ ઉપર ચોટી ગઈ હતી.
એને જાણે બિદગીના લડાવો સરી જતો હોય એમ
લાગતું હતું. લાખાની ચક્રેર આંખો દૂરથી પાણુ આ
પણું જોઈ શકી, એણે જતાંજતાં
છેલ્લું મેળું માર્યું:

‘એ દણે તે મારો વાંશો હુકમ
કરશે તંબરે મલસું, લાણુ! તું પાંસે
જોપડાં જોતો રંગે જાપ, ને જંગ-
બાર જંગુ તે મધુક મંદાળનાં દાંત
આણસાં, તને રૂડાં બંધોયાં થાસે લાણુ!’

મામાંના બોધ લાણુને હેપા સો-
સરવાં જ્યાં લાગ્યા. એની જુવાનીથી
સદન ન થયું—અને કેડિયાં મોતો
નાગમાં ઢેજ પડવો, પાણીમાં તરતો
છોડા ધરાવતો કડોડો ઢેજ મામાને
પડશે જાણીએ. ખારવાગીએ ‘રંગ રે
જવાન!’ નાં શોરથી નાળ ગમતી
મૂકાં અને રૂડીની ધીમી ચીસ એ
શોરમાં ફળી ગઈ.

૮.૫

બાર મહિના થઈ ગયાં, પણ લાખે
સફર વાળી મોતો આપ્યો. કીકરને
રાંબડે ઝંખતી રૂડી તેા દાડચામનું
માળાંબું જતી ગઈ હતી. સફરી વદાણુ
જાડ્યું તેા જોડાં મહિને થેર આવતાં.
પણ લાખાને વરસ મે વરસ કાઢવાની
રેવ હતી. બીજું વર્ષ શરૂ થયું અને
માનામોદા જુવાન એક પછી એક
આવતા ગયા ને રૂડી મળતીગળતી
મેરી રહી. આમ ગીતન બાર મહિના
ગીતી ગયા. એના પછી નીકળેલાં
વદાણુ જાળો મોસ પૂરાં કરી આવ્યાં
હતાં. પણ લાખાના તેા હાડના

વાંવડ જ કોઈ વાર આવતા. અને એ બપર ખૂબ
જૂના હોવા છતાં પણ રૂડીને જીવંટ કાપવા પૂરતા
નીરડતાં. ભરતીઓટ ને ઓટભરતી ગંથતાં ફરી બીજું
વર્ષ નીકળી ગયું. દવે તેા લાખાનો બપર કોકવાર
આવતા, પણ એને ખરે પત્તો કાઢને ન હતો. કાઢએ
ગ્રીસલમાં માંબળું હતું કે લાખો જેઠામો દાણુ ઉ-
તારતોતો; કાઢએ ગસરામાં માંબળું હતું કે લાખો
મુઝાસામાં સીસમ ભરતો હતો. દરજાંરી બનેલાં રાંવરો
ખરીતો લાહ લંડન બંદરે બંદરે

કદખડો

આપણે કલકો છીએ, પણ મ-
ધમ આપણે કલકો જ પડે, જ-
મનો કલકોસ કલકે કે વાલવિ-
પણે કલકોએ જ જાગે અને સ-
મદિ બધી છે તેઓએ પોતાનાં સ-
વાને સક્રિય કર્યાં અને આખી કલ-
કૃતિ આપણી સામે ખડી થઈ.

માણસે પણ વાપર્યું તે પહેલાં
તેની કલ્પના કરી. દરેક ધર્મ કલ્પના
ધર્મે ને પહેલાં ને કલ્પના તુલ્યમાં
બીજો. દરેક શોધપ્રયત્નમાં પહેલાં
તે શોધના સ્વપ્નદર્શનમાં ઉતર્યા.
આને જે વસ્તુએ જેને બાદ ન હતી
ત્યારે માણસોએ તેની કલ્પના કરી.
મૂઠ કાસે તે ન હતી, ન આને તે છે
એ પણ ખૂબથી પ્રાપ્ત કલ્પનાનું રંગ.

દુનિયામાં અત્યંત દુરસ્થ થયું
થયું છે. તેઓએ જ્યોત્સનાને સાચી
છે ને જોવાનો છે. જતું દુનિયાને
જોઈ મુશી અને જીવવા જેવી બતાવી
છે તેઓ તે કલ્પ દેતા. તેઓ આ-
ર્તજીવી-તરંગી-આલોવી હતા.

છતાં તેઓ દુર હતા. તેઓએ
મદ્યમ, દુરસ્થ હતું તેઓ, બંધ-
ની આંખે ને કલ્પનાથી પાંચે મેળું ન
તેને જીવવા જોઈ પણ જાતને સમજા
મૂર્તિ મેદ કર્યું. તેઓની તારાશ જ
અંતી છે તેઓ કે ભાષે છે તેની
પાળખ પાસડ બંધ છે, ને તેને કોઈએ
કરે છે ત્યારે જ નિષે છે.

જાન આજ કલકોની પ્રતિ-
આન છે અને બેરો. —શિવભાઈ

આપણે તેા તે કલકોતો તેા કે
વંળતી સફરે એને વાંવડ
ગોળા દેતા કે મધંધા. જે-
મામળમાં ધંકૂરીઓનાં અ-
વેગે ભરી લાખો વંતોતો
લાં જાળરિયાં આંચિયાઓ
સાથે ધંધાણું કરી લાખો
સલામત પાધરીએ સદકા
ગયોતો. અને આવા બપર
મેળવવા પણ રૂડી કંકારના
બંદરે બંદરે રજાતી હતી.
આમ રજાકાંદરખડાં પાં-
ચમા વર્ષની આખર આવી
પહોંચી. રૂડીને દવે આશા
ન રહી. એણે જાતજાળ
તણ દીધાં ને લોપ પર પડી-
પડી પડીકમાં લાખાને કદના
દેવા તેા પડીકમાં દગ્યા-
લાસને આણું કરવા લાગી.
મામલોકને દવે એના જ-
વવા વિષે આશા ન રહી.

વદ તેરસની સાંજ હતી.
હારતી ઘામણી ધારે જ્યાં
ગોસમી ગાણી પ્રજા કુદાવના
આખાનમાં ધમે છે લા એક
વદાણુ ખાડીમાં દાખલ થવા
નનનોઃ મચામળ કરી નું
હતું. એના સદમાં યાચ-
ઓને ખાર ન હતો. એનાં
પરમાણુ, ક્રવા, નીર, જાંબાં

રસાથી સંધાણ કરેલાં દેખાતાં હતાં. સુકાન ઉપર લાખો ગેડો હતા. એને અને એના સાથીઓને જાતી-પૂર દાદીઓ લક્ષી હતી. કૃપા પાસે તંડેલને પડ્યો બાળો બોલો હતો. દુનિયાબરનાં ખારાં પાણીનીં જાંજો ઝીલી એનો ચહેરો પાછો જાતી ગયો હતો. એને પણ કાળો મોટી દાદી ઊગી ગઈ હતી. ઘરનાં પાણીથી ભીંજનાં સોને હેંશ આવી હતી; પરંતુ જ્યોત્સ્ના સાંજ પડી, પણ જીવતોડ મહેનત કરવા છતાં અખાતમાં પેસવાની સોડી નાજને બગસો મર નોંતો કરી શકતો. હેરિયાં કરીકરીને ખારવાઓના સાંધા બંધે તૂંતૂંતૂં થઈ રહ્યા હતા. ફરીફરી નવેસરથી મથામણ કરી નાજા સોંતો મોરો આવે ત્યાં આખરનાં મોંજાં ને વાવડો જધું મિટીમાં મેળવી દે અને વળી રાદ છોડીને બગસો બાગે. પરીનાને ઠેકણે બંધે દબે લોદીનીકળશે એમાં સોનાં બદન તૂટી રહ્યાં હતાં. ફરી હેરિયું ઉપાડવા શાખાએ હુકમ કર્યો.

‘લાખા અજ પિરોટણુએ જુસાં હુકમ નથી કાગતો.’ મુસાએ બીના બાવડાએ કપાળ લૂછતાં કહ્યું.

‘પિરોટણુ પૂજવા ત દે; પછાં વરી તુને હુકમ મેવા મુકલસાં, મુસા!’ લાખાએ જવાબમાં મમક કરી. લાખાના સાથીઓને એમાં નવાઈ ન લાગી.

‘વાવડો પકવા મેંદ્યા છે. ઉભે આકર બને છે પેત્રાં સમે પડે ત તો પિરોટણુ પૂજાં લાખા. ન કાં જટબેટ બેરા થયામાં માલ છે.’ લખાદજારીએ કહ્યું.

‘એ દબે માંજમ સફર કરી જુસાં ધરો ઉંચરેથી પાછા નહિ વરિયે, લખા. પિરોટણુ હુકમ નહિ દે તો તું ને મુસો બેય રજાર થઈ આગળે જમ્યા!’ લાખાએ મેપરવાલીથી કહ્યું.

‘છોટી વારીયે થાપેરા કુરો મુમત્તયે તો,—જલાય સાર!’ બિલકુલ વાંક વગેર રાધાને ધમકાવતાં તંડેલે રાક દીધી. લાખાની સિદ્ધનથી મુસો જરાં કમવાયો હતો; પણ તેનો ખાર એ જીન ઉપર કાઢતો હતો.

‘હેવકા જવાન!’ લાખાએ બોલા થઈ મગથી સુકાન દબાવતાં પડકાર કર્યો. ‘બાણુ હૂને વાવડો જરૂર ફરશે ને જીવણ સોતા બે દાડી સર ન થાય તો લાખો-સુકાન છડે જમ્યા!’

હૂંફી લગામે રવાણ થકર મારતા થોડા પેડે જતેમો ઘુમવા મેંદ્યા, અને લાખાના સુકાનને ધકકે

મેરો ઝોક ખાતો ડાલવા લાગ્યો. થોડીવાર બંધે લાખાની કુનેદથી આફીન જમ્યા હોય તેમ વારે સદ ધુન્નાવતો પાછોતરી ઊઠિયો દેવા લાગ્યો.

‘જલાસ ધનિયા! દબાય દબે! સાંભળો વાલબો! રંગ દરિયાકાન! આકર મંડપાં છે જમ્યા, પણ વારે તોફા છે. દબે મેશમણી મરજી તો બાણુ બોલે મેનના રોટલા ખાસાં. જલાસ રાધા! સાર થટાય દજી.’ લાખો બોલતો ગયો તેમ ખારવાઓ અદર બેઠા હોય તેમ હુકમ જાગવતા ગયા. ગોડા-સાંદની પેડે અજકારી કરી આકર મોંજાંને હૂંફ મારતો જગનો સોડી નાજમાં પેડો અને ખારવાઓ એટલા ખુશ થઈ ગયા કે જાણે દદારો બગલાંએ જકર કરાવી તે ભૂલી જઈ એ દલાવના યાગ્યાદી દેવા લાગ્યા. સવારે તુણા જધા મૂખા હતાં એટલે લાખો રોટલા કરવા ગેડો, મુસાને મુકમ આપી લાખો હોંકા પાસે મેરો ચિત્રમ પીવા લાગ્યો, ને સદ આસાન કરી જધા ધરખોલધાંની વાતો કરવા લાગ્યા.

‘હેમખેમ ધરે મુજીએ ત હૂં ત મરિયાપીર થાં સતવાર ગીસી કરીમ.’

‘દિન સાર જેથી જુસાં અદવાતુન સાર મું સજ જમારે નાંખ કછ.’ મુસાએ સુકાન રાખને મોંઘે ચિલમતો ગોટ લેતાં કહ્યું.

‘મુને તો મુશમાં લાખાની મેનની કદવા લાગી’તી લેંસા તિડો જુરી ખો.’ ઈલાસને રાંચ ઉપરથી કહ્યું.

‘તુને તિડો તો જાન પાળે જુરી ખો.’ મુસાએ કહ્યું. ‘જુસાં જહૂ જહૂ કીધો તો ય ધામણ જડે ન નહિ. મુશાંવરો જાણે નાડાં જમ્યા તી જુસાં મં બેરો લદે. પણ રસો ન જડે ઉ તો નાખવો ચુવાળે દયાજ એકાદનાં જમ્યાર ચુવાળે!’

‘ધત ધનો મિટિના મુસેમાનવારીયે ઉબ્યો ખેરતો નકાં મુને તિડો જલાય ન જુરન વરી—જુસાં આ તો તંડેલ છે કે મેથાર કોટવાર છે કે જુકો ઇન્સાફ કર્યા ન નથી શીખ્યો.’

ઉપર આકાશમાં તારાઓ ગમકતા દતા. આસ-પાસ ઘોર અંધારૂં હતું. દરદર પિરોટણુની જાતી દેખાતી હતી. સામેથી અંધારામાં એક વડાણ વટાવું હતું જરાક પાસે મરતાં અરસપરસની ઝોળખાણ પડી ને અંધારામાં દાકલ સંભળાણી.

[અનુસંધાન આગળ પાન ૧૫૦મે]

2013

શ્રી રેશનલ પરમાર

(ફોટો - ભવનના બાજુ)

પ્રાચીનકાળના સમયમાં જ્યારે પણ મનુષ્યને કોઈ કોઈક કામ કરવાની જરૂર પડતી ત્યારે તેણે પોતાના પોતાના મનથી જ કામ કરવું પડતું. આજના સમયમાં તો આવી કોઈક કામ કરવાની જરૂર નથી. આજના સમયમાં તો આવી કોઈક કામ કરવાની જરૂર નથી. આજના સમયમાં તો આવી કોઈક કામ કરવાની જરૂર નથી.

શ્રી ભુવેન્દ્ર-ગોરીસંકર જોશી

(ફોટો - 'કુમાર')

આજના સમયમાં તો આવી કોઈક કામ કરવાની જરૂર નથી. આજના સમયમાં તો આવી કોઈક કામ કરવાની જરૂર નથી. આજના સમયમાં તો આવી કોઈક કામ કરવાની જરૂર નથી.

કુ: તને પુરાણમત સારી આવડે છે. (તેના ખભે હાથ મૂકી) ભાઈ, આનર્તથી ધસડાઈને હું અહીં શા સારે આવ્યો છું? ઉત્તરજિનીને જીતવા? મને એવો ગોદ નથી. ને સત્ત્વિષ્ઠા માટે હું અહીં આવ્યો છું એમ સમજનારા પણ બૂલે છે. મને તારો મિત્રભાવ અહીં મુઠી ઝેંચી લાવ્યો છે. (બૂતકાળમાં ઊતરતો) મઘ શરદપૂનમે ગંગાના પવિત્ર ઘાટ પર આપણે સંજ્ઞા નેત્રે કેવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી, સાંભરે છે? રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના કલહ, અવિશ્વાસ, કિનારોરી અટકાવવાની આપણી નેમ હતી. એ પ્રતિજ્ઞા પછી એક વર્ષ આજુ ગયું. એટલા વખતમાં આપણે શું કર્યું? (ડગતો) મને લાગે છે કે ઉત્તરજિનીના વ્યાયામ મંદિરો મદામંત્રી થઈને તું જૂના સંકલ્પો ધોઈ બેઠો છે.

દિ: ને—તું?

કુ: હું તો, ભાઈ, એટલા જ સાફે અહીં આવ્યો છું.

દિ: તારા કાર્યમાં મને અશ્વક નથી, પણ (ચિતાથી) આપણે જે જ જણ્યું શું કરી શકીએ? નૃપતિઓ, અમાત્યો, મુબદ્દેને મનાવવા એ સહેલું નથી.

કુ: જાણું સહેલું છે. આખા માલવમાં તારા જેવા ચોદા ગણ્યાગાંઠ્યા છે. અને આનર્તને તો હું સગળની લાઇશ. ખીજા રાષ્ટ્રોમાંથી પણ એકએક સાચો માણસ નહિ મળી આવે? (આંખોમાં તેજ લાવી) આર્ષાવર્ન એકચક્રે થશે પછી દુનિયાની કોઈ સત્તા—

દિ: તાફે રત્ન મહાતેજસ્વી છે, પણ (જાની મૂંઝવણથી) આપણે જે જ જણ્યું—

કુ: હા, ભાઈ, હા. માત્ર રાષ્ટ્ર દીઠ એકએક એવો માણસ મળવો નોંધએ, જેના અંતરમાં વિશ્વમુત્કાંતિની જ્યોત જલતી હોય, જેના—

દિ: (વચ્ચે) પણ એવો એક જ માણસ?

કુ: (પંખાગતો) ભાઈ, જેણે જીવનને સિદ્ધાંતોથી વણ્યું છે એવો એક માણસ તો આ વિરાટ વિશ્વને આગળાએ ઊંચડીને ફેંચી શકે. (ધીમે પડી) શર-આનતો મારો જરા કંટકભર્યો છે; પણ એ મારો થઈને તપસ્વી પુરુષ સિદ્ધિનાં અજવાળાં લઈ આવે છે ને કચડાયેલી પ્રજાએ અજવાળે અજવાળે પાછળ ચાલે છે.

દિ: (હસી) તેં હવે અંબીર વાતો કરવા માંડી.

કુ: (આંખો ટાળી) આ બધી વાતો કાર્યની સરાજ પર નહિ ચડે. હાં મુઠી મને એન પકવાનું નથી.

[તે કાકય પૂર્વ કરે છે ને મહેસારીમાં કંકડ વાંચતો એવું થાય છે. થોડો ચીમેર દોડદોડી કરતા દેખાય છે. વ્યાયામ કરનારા ચોં ઢારબંધ ગોઠવાઈ બંધ છે. વેસ્ત્ર જણ્યું એકમે વાર 'દિરવ્યમદ'! 'દિરવ્યમદ'! 'મેઠ ખૂગ પાડી ગણુ વ્યવસ્થિત ગોઠવાવા લાગી બસ છે.

થોડી વાર પછી ગાડારથી 'મદા અમાલ્ય પ્રમુદી જય'નો કંઈસ આવાજ ઊંચે ચડતો લાગે છે. અવાજ મંદિરના વિદ્યાર્થીઓએ અવાજ ડીવી એમાંથી લઈને ધ્વનિ ઉપજાવી વાતાવરણને ચૂંચારી નાખે છે. એ દૂર ગંગાઘાટ વચ્ચે, લોકોના વ્યવસ્થિત સમુદાયને સરાજ સેનાપતિઓ વચ્ચે રૂઢ અમાલ્ય પ્રવેશ કરી દેખાય છે. માથે એને રત્નચંદ્રિત મુકુટ છે. અમાત્યો લાડી એણે પેતાના એટલા શરીરને ઠંડી ઠીંપી છે કચડીઓ વણેલા એના ખીંદાગણા મોં પર અજિત જિંદુ જેઠી જે આંખો એનારને ડારી લામે છે. ધીમે ધીમે ને મઘમ પથરે તે નજીક આવતા હોય છે.

કુ: (દિરવ્યને નજીક પેચી) આ તમારા મદાઅમાલ્ય! (દિરવ્ય નાકે આંગળી મૂકી તેને ચૂપ રહેવા મુશ્કેલ)

કુ: (તેને ડરતો જોઈ) દિરવ્ય! દિરવ્ય! કહે તો ખરો; આ વગુની જીભ જેવા લટકના હોહ, અંગારા જેવી આંખો, ખોદામણું મોં;—ભાઈ, મને કહે તો ખરો આ પોતે જ તમારા મદાઅમાલ્ય છે!

દિ: (જાના મહારાટથી) તારે એમને ઓળખીને શું કામ છે?

કુ: આમ ડરે છે શું? હું નહિ ઓળખું તો એમને ઓળખારો કાણુ? (વ્યંગમાં) ઉત્તરજિનીના રાજ્યવૈદ્યાં એમનું પૂનર્જી મૂકાવેા સારે સિદ્ધીઓ આનર્તથી મળવાળે

[ઉદ્વેગ રાખ સંસ્થાપ એટલે છે અમાલ્ય આવી બેસા રહ્યા હોય છે. એમની આંખોને ખૂણે સહેજ ફાલ જળી ગયાય છે. દિરવ્ય જરાક પારી અટકાવે છે.]

અ: (દિરવ્ય સામે નોંધ) મેં તો! તમે અહીં જ છો?

દિ: (દાઢ જોડી) હ, હા; પપારો મદારાજ!

અ: તમારી વ્યવસ્થા સુંદર છે. કામ કરનારાઓનો ઉત્સાહ પણ

મને ગમ્યો; પરંતુ અહીં આવતાં મારા મનમાં એક શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે.

દિ: શંકા? છ, શાની?

[કૃપાલ અદ્ય વાણી અમાત્યને બોલા કરે છે.]

અ: કે આ બધા શીખનારોઓમાં માળવાના કેટલા અને પરદેશી કેટલા.

દિ: સંખ્યા તો માળવાના જીવનો કરતાં પરદેશી-ઓની વધુ છે.

અ: (આંખો ઝીણી કરી) માળવાના કરતાં ય? પરદેશીઓ વધારે આવે એમાં આપણું શું કલ્યાણ થશે?

[કૃપાલની આંખોમાં તિરસ્કાર આવે છે.]

દિ: આપણા જીવનોને વ્યાપાર પ્રત્યે પ્રેમ નથી. (સમન્નયતો) ને બહારથી આવે એમને શા સાર અટકાવવા બોધ્યો? મહારાજ—

કૃ: (વચ્ચે) ને આ ધ્વજ નીચે આવવાની કોઈ નામી મનાઈ શકે નહિ.

[અમાત્ય તીવ્ર આંખે કૃપાલ સામે જુએ છે.]

અ: (દિરૂપને) આ યુવક કોણ છે?

દિ: કે આનંદની આપણા મંદિરમાં સચ્ચિદા શીખ્યા આવ્યા છે. ઉત્તરપિની આખામાં એમના સમી પરિવર્તન દૃષ્ટિ કોઈ ભાગે જ ધરાવતું દશે. (મશંસકની રીતે) એમને ક્ષીણે આપણી કીર્તિ—

અ: (વચ્ચે કૃપાલવચ્ચે) તમારું નામ?

કૃ: (સહેજ નમી) કૃપાલચક્ર.

અ: તમે શું કહેના દતા?

કૃ: આ શક્તિષ્વર નીચે તો કોઈ પણ રાષ્ટ્રના જીવનો આપીને શક્તિ મેળવી જાય. એમાં મહારાજે શા સાર શંકા લાવવી બોધ્યો?

અ: (નટક જઈ) તમને એ નહિ સમજાય. (તીવ્ર બેચા અવાજે) તમારી સરાજે ધસેલી તલવાર તમારું જ માથું ઉતારવામાં વપરાય એ તમને ગમે?

કૃ: કેટલાએ એમ કહ્યું?

અ: (ઉત્કેશ) હું એવાની ગોંધ રાખીને ફડે છું? (દિરૂપને) અસારે જ એ પગને ઉતારી નાખો.

[દિરૂપને કપડી ફટકે છે.]

કૃ: (આગળ આવી) પણ મહારાજ—

અ: (ગેરકારીયા) તમારે બીજું કંઈ પૂછવું હોય તો હું બોલો રહું. આવાં કોતુહલો આનંદમાં

પ્રચાર કર્યો; આ ઉત્તરપિનીમાં એવાં તુન નહિ આવે.

કૃ: પણ મહારાજ! આ કોઈ ધર્મ કે દેશનું તુન નથી; આ તો આર્થસંસ્કૃતિનો જગત-બાપી પ્રકાશ છે. (ટટાર થઈ) આપ તો શું પણ કોઈ પણ સત્તા એને—

[દિરૂપ ગમરાણી, નેત્રોર બોલતા કૃપાલના બો અટકે હાથ ધરે છે. અમાત્ય સ્થિત નજરે તેને યોદ્ધા વાર ટગરતર બોધ રહે છે. કૃપાલનાં નેત્રોમાં પાપને ખાખ કરી દે એવી કુવચ્ચેત વિલસી રહી હોય છે.]

અ: (જાણ સંકેતો) મંત્રીજી, એમના વેગને અટકાવો છો-શા સાર? (ધિક્કું દસી) એમનો નિરસ્કાર મને વદાસો લાગે છે.

[બંને અમાત્ય સાથે આશ્ચર્યથી જુએ છે.]

દિ: મહારાજ! એ તો બાળક છે.

અ: વૃદ્ધને બાળકો સાથે બોલવું ગમે છે. (કૃપાલને ખભે હાથ મૂકી) તમે મારા આવાસે આવશો?

[કૃપાલ મધુ નમાતે હા કરે છે.]

તે કે આપણા વિચારમાં મુદ્દા સામ્ય નથી; પણ જીવનો પ્રત્યે મને ખૂબ આદર છે, એટલે રાષ્ટ્રો-ની અશક્તિ વચ્ચેથી હું શોધું છું, એવો પ્રકાશ કદાચ નીકળી આવશે.

[તેને જઈ એમને સાથે જોઈ રહે છે.]

અ: (જીવાની તૈયારી કરતો) મંત્રીજી, તમે બંને મિત્રો સાથે જ આવજો.

[બંને મધુ નમાવે છે; અમાત્ય બચે છે.]

કૃ: દિરૂપ! તારો મહાઅમાત્ય કયો પ્રકાશ શોધવા નીકળ્યો દશે?

[દિરૂપ ધીમેથી કંઈક બોલે છે, પણ ફરી નખાઈ આવતા મહાઅમાત્ય મધુની જયના-ગંજીર નાદમાં તેના બોલ કંઈ બચે. બંને ધીમેધીમે બહાર બચે.]

૫૨

[પાંચરોએ માણસ બેસી શકે એવું વિશાળ ઘોડાનું જમીન પર ફૂલ એવા આસપાસ પાપરો છે, તેમાં વચ્ચે-વચ્ચે રંમનેરો આરમ્ભની શોભનપ્રાસાદો મનોહર લાગે છે. જમણી બાજુ આરમ્ભની ચાર ધાંબલીઓને ટેકવી કંપાઓ ધુમટે કીઓ છે તેની નીચે પંદરેક જળુ બેસી રહે એવો લાંબો કાળા આસનનો ઘોડો ચોદાવો છે. ધાંબલીઓ ને ધુમટ પર વિવિધ આ-કૃષ્ટોનાં ધુધનાં વિરો છે.]

કાળી બાજુના સિંદૂરમાંથી અમાત્ય ને કૃપાલ-મધુ ઘોડાનમાં પ્રવેશ કરે છે. અધ્યાત્મિક સૂર્ય મળા

પર આગ્યો છે. આવીને બંને જમણે પેલા ચોતરણે એકે બીજે ધાંબીએ બેઠેલાં જોઈને છે.]

અ: તમે એકલા જ આવ્યા? દિરવ્યવાદ—

ક: (વચ્ચે) એમને ગોરાળાઓ તપાસવા જવાનું હતું એટલે જ આવી શક્યા.

અ: વારં; (ધાંબીને જરા નિરાંતે બેઠેલી) તમારી જોડે વાન કરવાની ઘણા દલાડાથી મને હોંશ હતી. (આંતરિ) કોઇનવું માણસ ઉદ્ધિયિનીમાં આવે તેને મળવું મને વધારે ગમે છે: તમને મેં એટલા સારે જોલાવ્યા.

ક: (આંખો ઢાળી) અનુગ્રહ થયો.

અ: એ સિદ્ધિયાર મને દેવે નથી મળતો. (ખંધાઇથી) એ બધી કાવડી વાતો વહેંચી વહેંચી દઇએ.

ક: (આંખું દસી) મદારાજ! આપને પણ પશ્ચિમાં—

અ: ધોળા આવ્યાં એટલે હું ત્રદ થયો? કૃપાલચક્ષુ! મને ત્રદ માનવા એટલા બોળા થસી નહિ. હું આટલી ઉમરે પણ તમારા જેવો જુવાન રહી શકો છું.

ક: (કટાક્ષપૂર્વક) એ ઉન્નત્યિની પ્રાનએ અભિમાન લેવા જેવી વાન છે.

અ: (પામી જમણે) આનર્તની પ્રતએ શરંગમાના જેવી.

[દિવાલના સરિરમાંથી નીળળી પસાર થાય છે.]

ક: શું કહ્યું મદારાજ?

અ: કારણકે ત્યાંનાં જુવાનોને ધડપણ આવડ્યું છે.

[૧ ખડખડ દસે છે.]

ક: (ઝીણી આંખે) એમ શા ઉપરથી કહ્યો છે?

અ: હજી દલીલો નોંધએ છે? (ટાંડર થઈ)

તમને કદી શસ્ત્રો પકડનાં આવડ્યાં છે? કુંક મારે બિડી જમ્યે એવાં શસ્ત્રોથી પશુ તમે ડરો છો. લગભગ સામે આવે છે કે તમે બેદરતી જેમનાં છો. ધીક દ્રવિક તમને માથામાં ધબ્બો મારી લૂંટી જાય છે, તો ધીક પશ્ચિમના આનાયોં તમારી કન્યાઓને ઉપાડી જાય છે: ને આયોંની ધીક તો તમારે માથે કાપમની. (કડવું દસી) મને ક્યારેક વિચાર આવે છે કે આવડી ધીક વચ્ચે તમે છવી કેમ શકો છો?

ક: (આંખું દસી) તમે કહ્યો છો એ બધું જ ને છે ખરું, છતાં અમે ટકી રહ્યા છીએ.

અ: એવું જીવન જીવવું તમને ગમે છે? (ઝોટથી) એનાં કરનાં કંપાઇ મરવું શું ખોટું?

ક: કેટલીક વાતો અનુભવ વિના સમજતી નથી. (મંબીર થઈ) તમે જોને ધીક માની જોડા છો એ ધીક કે નજીકથી નથી. સાંત્રાજ્યે સામે થઈ લોહી રમવામાં અમને કંશે વિકાસ નથી દેખાતો. અમારા સામે આતાન અથવાથી આવડે કલદનાં બોંધાં મૂળ નાખીએ છીએ. (જિએ થઈ) મદારાજ! આનાં પશું સદન કર્યું છે એ સાચું. માર ખાકાખાઈ અમે ક્ષીણ થયા છીએ એ પણ સાચું. છતાં અમે કોઇનું શરણ લીધું નથી. આનર્તને કેવડવારા ભરે દસે. પરંતુ અમને કોઇ રાષ્ટ્ર પ્રતે નિરરકાર નથી.

અ: (ધૂણાથી) હું બધું સમજતું છું. બંધુજની ભાવનાની ઝોથે તમે ભાવને પંખાઓ છો. વેપાર કરતા સિવાય તમને બીજું આવડે છે શું?

ક: (ખડખડ દસી) એટલા સારે તો હું અહીં શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા આવ્યો છું.

[અમાત્યના કપાળ પર વિચારની કચલીઓ પડે છે.]

અ: (જરા વાર પછી) તમે અહીં શા સારે આવ્યા છો એ મારાથી અજાણ્યું નથી. પણ તમે કાવવામાં આવ્યું છે એવું તેજ ઉન્નત્યિનીનાં જુવાનોમાં નહિ લાગી શકે. (નિસાસો ખેંચી) અહીં આંજ નામે એવું એકથ છે; શસ્ત્રાનાં સંકાર ભાંયો છે; એ શસ્ત્રો ફેરવી શકે એટલી શક્તિ તે પ્રજા પાસે છે. નથી માત્ર તમે કોઈ રહ્યા છો એની કલ્યાણભાવના. પોતાપોતાના વાડા બાંધી પ્રજા ભેરી ગઈ છે. કોઇ કલ્યાણસા રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે અમે તૈયાર નથી એમ નથી; પણ એ ભડે પ્રામથિકના પાછળ પેલા શરણાગત રાષ્ટ્રને ખાઈ

જવાની શક્તિ મિયાવળી જીવું કાંઈ નથી.

કુ: (લાગ સાધી) તમારા મરણ સમયે અમાલ્ય બેઠાં—

અ: (વચ્ચે) કૃપાલયશુ! હું માફ કર ઉધારું કંઈ હું તેથી તમે કૃપાલય ગણિ. હું અમાલ્યને આસને શા સાર બેઠો છું, ખબર છે? (કંઈક યાદ લાગી) માફ કરશું મોં બેઠ તમે હાનર કલ્પના કરી દશે! (દસે છે) પણ હું જે તમારી જેમ સ્વપ્નાઓના દગલો છું. આપાવર્તને એકચક્રે જોવાની મારી જેમ અનંતકાળની છે. તમે શોધો છો એવો પ્રકાશ હું પારણ્યભાંધી શોધી રહ્યો છું, પણ દશ મળ્યો નથી. આવીની પ્રવચ્ચે મારા મનોરથોને મસ્ત્રાની ડોકની જેમ મરડી નાખ્યા છે.

કુ: (ચાપીને) તમે ધારું હોત તો આવીના શક્તિ-શાળી જુવાનોમાં—

અ: (ડાળા કાઢી) મેં હમણું આનર્નના જુવાનોને નજોવ્યા તેનું વેર શો છો?

કુ: ના મદાગ્રજ! હું તો—

અ: (ઉનાચળે) બાઈ, તમે મારી વશાને સામજ્યા નથી. આનર્નમાં છે એવું આવી નથી. તમારા કરતાં અમે જુદા, સંસ્કાર કે આંકડામાં જરૂરે જિતવતા નથી. પણ અમારો પિકાસ દટિ વિનાનો છે એટલે એમાં આઈ, દલ ને વિલાસિના પેસી ગયાં છે. (જાનગી વાત કરતો. હોય તેમ) ઉત્તરવિનીના ભવ્ય રાજ્ય-મંદિરોએ, વિપુલ સૈન્યે, જીવગ્રાના જૈશ્વર્ષે જીર્ણ રાષ્ટ્ર-ગો ધૂધી જમાવી છે એનાં કાણો તમે બંધો છો?

કુ: ના.

અ: કારણકે ઉત્તરવિની પોનાના પગ પર બેસું છે. રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચે સંધિ કરાવવા તમારા જેવા કેક જુવાનીઆ અવતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે તે મારાથી અનપર્યું નથી. મેં ય એ માટે જોગ પ્રવતો નથી કર્યા. જુવાનીથી મારી આજ પગિયાં આપ્યાં ત્યાં સુધી હું એ ગેઝ ધોવા મથી રહ્યો છું. કેટલાંક નજળા રાષ્ટ્રોને મેં બિનપણીલયા સંધિકારો પણ મોકલ્યા હતા પણ (આડું જોઈ). માફ માત્ર છે કેણું?

કુ: કેણુંકેણું ના કહી?

અ: પ્રથમ તો આનર્ત. અને આનર્ત ના કહી એટલે જીર્ણ રાષ્ટ્રે, ડોક નમાવવાનાં હતાં?

કુ: આનર્ત શું કહ્યું?

અ: કહ્યું કે સંધિ કરીને તમારે અમને કુંડીકુંડી ખાઈ જવા છે. ને આમારા ધર આજ યદાવ્યું કે આનર્તને લાંટવા આવતા નેત્રસના અનાથોને આવવા માટે તમે માર્ગ કરી આપો છો.

કુ: મેં ય એમ સાંભળ્યું હતું.

અ: (અવાજ વધારી) તમને અમારા વિરુદ્ધ કે-ધએ જોડું જ લાગેલું છે. (નજીક આવી) કૃપાલયશુ! 'અમે' અનાથોને જ્યાં માટે માર્ગ કરી આપીએ? અમે? (દશેળા મસળી) જ્યાંપર જેવાં મોં લઈ મોળવામાં જિતવતાં એ અનાથોનાં ફેક ટોળાં મેં ઉત્તરવિનીની સામમાં અવતાં દારી-દીપાં છે.

[કૃપાલ તેની અંગાસા જેવી આંખિ સામે બધ પાડવા વિના જોઈ રહે છે.]

કુ: (નીચું જોઈ) તો ઉત્તરવિનીની નિંદા માટે અમારે શરમાવું જોઈએ.

અ: શરમાવાનું કે ઉપકાર માનવાનું અમે નથી કહેતા. (આડું દસી) આમારા પ્રત્યેનો નિરસકાર આવી જાને એટલે થયું.

[અમાલ્ય આસનેથી ઊઠી, પાછળ હાથ રાખી ચે-જાનમાં ધીમધીમે ફરે છે. કૃપાલ સ્થિર તમને જોતે જોમ ફરતો જોઈ રહે છે. ચોના 'મનના હબર તરંગ' પાછીનાં કુંડામાંથી જેમ પથરાઈ પથરાઈ વિલીન થઈ જાય છે. અવાજ મહેલાં ઉત્તરવિની, અમાલ્ય અમે તેની પ્રત્યે વિરે તેના અંતરમાં ને અંધકાર હતો તે ધોવાઈ સાફ થયો હોય એવી શાંતિ તે અનુભવે છે. ધીમધીમે મનમાં એ કંઈક અજુગલે છે.]

કુ: (મનમાં) મારી રાષ્ટ્રવાયનામાં કેટલાં નિર્જળ નરનો છે તેનું મને આપારે જાન થયું. જે દેશાનિગાન-માં સલ અને પ્રેમલાવનાં તરવો ન હોય તો એ અભિમાનમાં અમાતુથી શક્તિ પેસી જાય છે એ સાચું દશે? અમાલ્યની વાણીમાં વિશ્વપ્રેમની વ્યાપક દટિ છે ને એકલા પિયારે પર છંપી રહેલા આજના જુવાનો પ્રત્યે ધીમો કટાક્ષ પણ છે. (ઝીંચું જોઈ) દિરલ્લ, હું ને જીર્ણ જુવાનોના કંઈકંઈ કરી નાખવાના મનોરથો આ ડેસાની કાર્યદક્ષિના સામે કેમ પીગળી જતા લાગે છે? (શ્વસ ખાઈ) જાનની રાજ્યાન ચૂંચવણવારી હતી. અમાલ્યના રાષ્ટ્રેલખ્દે નિરસકારનો કુંડાડો હતો. અમાલ્ય એમજે ઉત્તરવિનીને દટિમાં ઉનાઈ ને આનર્તનો પ્રકાશ ઓળખ્યો. જતાં એમાં ગિંડે ઉપકાર

જેવું કંઈક હતું. (આંખો ઢાળી) મા! ચારકારની બીંસે તારી રંક કાપાને ઢળી નાખી છે. શત્રુઓ તને બોધ દસે છે, મિત્રો ઉપકારવૃત્તિથી પંપાયે છે ને તારાં નિર્જીજ સેનાનો સ્વપ્નામાં જીવવાનું શીખ્યા છે! (રૂડવા જેવો ઘુઘ) રાખના ઢગલા જેવા અમારા નિષ્ક્રિય મનોરથોમાંથી, મા! તારી કીર્તિને ઉત્તરવત્ર કરે એવો જ્યોતિ શે નીકળશે?

[તે રડતો નથી છતાં તેની આંખોમાં ધાણી આ-
ખાં હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. મોં પર ચોક્કસ
સ્તાપ પણ તરી આવી છે. અમાત્ય નજીક હોમો-
હોમો તેના આ પરિવર્તનને સાક્ષ્ય બોધે રહ્યા છે.]

અ: (તેના ખભે હાથ મૂકી) તમે કંઈક ઊંઝા વિચારમાં પડ્યા છો.

કૃ: (સ્વસ્થ ઘુઘ) કંઈ નહિ મદારાજ! એ તો જરા—

અ: ગભરાશો નહિ, મારે કરું જાણવું નથી. હું તમારી જેમ મનોરથોના કૈંક પગથિયાં ચડીને જીતરી ગયો છું. વિચારો કરીકરી મેં મોંની રેખાઓ વાંકીચૂંકી કરી નાખી છે.

કૃ: હું રોજ વિચાર કરતો હતો, પણ જ્યાં તમારા જેવો મદારથી નિરાશાને સાચવી બેઠો હોય ત્યાં અમારાં કાચી છંદોનાં ચથુતર શે ટકી શકશે?

અ: ત્યારે આપણી પાતળીનો અર્થ મેં તમને હતાશ કયો એવો થશે?

કૃ: નિરાશાના ધણુ ખમીખમી અમારે રીપાવાનું રહ્યું. (દસી) જીવાનીનો એ સ્વભાવ છે.

અ: (વાસો ઘાળી) કૃપાલયમ્! શા સારે નિરાશ જાનો છો? અત્યારે મદારથીએનું કામ નથી, દત્તિકામ ધડનારાનું છે. તાનકડા આનર્તની આંગળીઓ પકડી આખા આર્પાવર્તને દોરાવું નહિ પડે એવું કાણે કહ્યું છે?

કૃ: હું કહી બેઠો છું.

અ: (વચ્ચે) કે?

કૃ: માટીના ધડાઓની જેમ આપણે એકબેક સાથે અડકાઈ હુકડા થતા જઈશું.

અ: (કૃતકાવતો) શક્તિ ને સરસ્વતીના વિજય-
પૂજનીયે આપું શિષ્યણુ લીધું છે? આર્પાવર્તને એક-
ચક્રે જોવાની તમારી મદરપાકાંસ્યા આપડી જ કે?

કૃ: (ઘાણું પકડી) મદારાજ! મને કમકમાં આવે છે.

અ: (ધોધરા સારે) જીવાન માણસ, એમ છેક પાણીમાં શું બેસે છે? સિદ્ધાંતને બચાવવા તારી પાત્રે

માથું આપવા જેટલી દિમત પણ નથી?

કૃ: (ઊંચું બોલ) હું મૃત્યુથી ડરતો નથી; પણ મૃત્યુ કોઈની પ્રેરણા ન જાને તો મારું મરવું શા ખપવું

અ: (દયામાં) 'કર્મજ્યે વાધિકારસ્તે મા પત્યેતુ દરાવત.

કૃ: હું જાણું છું, મદારાજ! તમે મને દેવાપેલો

જાણીને આ પદ્યું કહ્યો છો. પણ હું શું કરું? ખૂલેખૂલે

ફરી હું આર્પાવર્તનું પાણી બોધ આપ્યો છું, ક્ષત્રિયે

ધનુષ્ય ખેંચવાનું જૂઠ્ઠા છે, બ્રાહ્મણે ઉપનિષદ વાંચી

વાંચી વાંકા વળા ગયા છે ને વૈશ્ય-શૂદ્રોને સંતાપ રહે

સિવાય બીજું શું આવડે છે? (નિરાસો બેળો) ઃ

ઉત્તરવિનીને મારી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર માનું હતું. પૌષ્પધી

દિરલ્લખને મારા પક્ષમાં લીધો ને (પ્રસન્ન દષ્ટિએ) એ

દમ્ભરો દિરલ્લખ ધડના માટે ઉત્તરવિનીમાં અમે

એવા વ્યાયામમંદિરો જન્મ થયો. જીવાનો શી

સુદડ જાન્યા, વિચારે તેજસ્વી ને જીવિશાળી થયા; ૫

રિધતપ્રસ થતાં ન આવડ્યું એટલે અહ પ્રવેશો;

નળાળી પ્રન્ન પ્રાયે કિલાજોરી વધી. અમારાં સ્વં

આમ ધૂમ્નેશો ઘણું ગર્ધાં.

અ: (હસી) તમારી સાધનામાં કંઈક ઉચ્ચ દશે

[કૃપાલ કંઈ જાણે તે પહેલાં આર શ્રમજ્ઞાન

હતાજે પ્રવેશ કરે છે. એમનાં મોં પર જાન

ચિહ્ન છે. એમને આવેલાં બેઠા અમાત્યના વિશ્વા

કથાળ પર કરચલીઓના ત્રિપુડ રચાય છે

પહેલો: (નીમો નાખી) મદારાજ! સખતિપુન

સ્ત્રૂપાર્પદો દાધીઓના મોરા સૈન્ય સાથે માળખાં

માજે આનર્ત બણી જીતરવાની આતા માગે છે.

[કૃપાલ ક્રોધે ઘડ જાય છે

અ: (ઝીણુટથી) આનર્તમાં જીતરવાની આતા!

દાધીઓના સૈન્ય સાથે? (કંપતે સારે) જાનો ઉદ્ધ

કહ્યો છે?

[બીજો દંડનાથક આજળ આવી કાચખની બૂંચવ

જેવું કંઈક અમાત્ય સાથે ધરે છે. અમા

એને હથાકી આંખો સામે ચે કરે છે. માલખામરે

હોય એવું એવું. મોં સ્વામ જાની મલ છે

કૃ: શું લખ્યું છે મદારાજ!

અ: (નસકોરાં કુતારી) સ્ત્રૂપાર્પદો બીજું શું

લખે? (આદરપ કરી) બોદમંદિરો ગાંધવો સાથે

નર્મલગ્ય સંગેમરમર બોદી લાવવા સિધાવે છે! આ

મજબનાજરી લૂંટ ન કહી શકાય?

[કૃપાલના મોં પર મુલ્યની કાર-
ગી લાયા જેવું મોન પથરાય છે.]

બીબ્લે: (નજીક આવી) મહારાજની આજ્ઞા હોય
તો અમે એમને અહીં તેડી લાવીએ.

અ: (ગર્જના કરી) મારા મોં માંએ એ ચમટતોને
લાવશો મા. જરૂને સમજાવો કે આજના આંતરરાષ્ટ્રીય
કલદમાં એવડું સૈન્ય ખડકી સંજેભરમર ખેલવાનો શોખ
માંડીવાળો (હસી) છુદ્ડ અણુ સૂપો વિના એ સ્વીકરે છે!

[કિધી ન દેખે તેમ કૃપાલ અદશ્ય થઇ બચે છે.]

પહેલો: (ગભરાઇ) મહારાજ! કૃપાકવચ્ચ ગયા.

અ: (ચમકાઇ) હેં ?

(આમતેમ જોઇ) જરૂર

એ લાં જ ગયો હશે.

(દંડનાયકોને) દોડોદોડો,

આનર્તનો એ પ્રાણુદીપક

પેલા મર્મજનુનીઓ છુ-

ડાળી નાખશે.

[દંડનાયકો બચે છે.

અગાત્ય માણું પકડી

લોય પર બેસી બચ

છે. શરૂ શોકાર્ત મેને

પશ્ચિમમાં ઊતરતો

દેખાય છે. એમર

ગંભીર મોન ફરી

વળે છે.]

૫૩

[અર્ધચતુરાકાર ધુ-

મ્મથવાળો અતિ વિ-

શાળ નહિ તેમ સાવ

નાનકડો પછુ નહિ

એવા એક ખંડ તેની

ચારે તરફ અતંતાના

ચિત્રોમાં દેખાય છે

એની નકસીદાર યાંબલીઓ ઊભી છે. પ્રવેશનારને

આવતાંવેત આકર્ષે એવું મધુરાસન જમણા દાચ તરફ

ગોઠવાયું છે. ચોકરતી મુગંધી તેલ પૂરેલી લીંતીઓ

બળે છે. તેના સોનેરી પ્રકાશમાં ધુમ્મસમાં ચિત્રો.

યાંબલીઓ, 'શું' આસન ને નાચે જિજ્ઞાસેલા અનેક

રંગી આરસ ઝળાંઝળાં-ઈ રહ્યાં છે.

જમણા અને ડાળા ઢાળની યાંબલીઓ વચ્ચે

અગાત્ય પછળ દાચ રાખી ધીમધીમે ફરતો દેખાય

છે. એની આંખો ઘેંચે છે. કદાપુ મોં પુશીને ખાઈ

બના લેવાર થયું હોય તેમ વધુ જિહ્વાભૂં બન્યું છે.

એનાં ધીમધીમે ઊપડતાં નક્કર પગલાંમાં વિશ્વને

કચડી નાખવાની મક્કમતા છે. એના હોઠ ફફડે છે.]

અ: (આમતેમ જોઇ) જપા કયાં સંતાઇ ગયા હશે ?

વિરુપને મોત્રાઓ તે પણ આન્યો નહિ. કૃપાકને

પપો જ નથી; ને સૈનિકોએ આ શી દોડાદોડી માંડી

છે? સૂપપાપેદોના દાથી માંડા તો નહિ થયા હોય ?

(દસે છે) માજવાને માર્ગે આનર્તમાં ઊતરી એ ઉન્મત

પાર્ષદોએ શું કરવા ધાર્યું હશે ? (વિચાર કરી) આ-

નર્તના ગૌરવ જેવા ન-

મંદાના સંજેભરમર દાથી-

ઓની સૂંદથી ખેંચાવી

છુદ્ડપણના સૂપો શી

શોભા કરવાના હતા ?

(ફરી ખડખડ હસે છે)

કોઇ આવતું નથી, કોઇ

જડું નથી. આ પ્રલય

જેવું મૌન અહીં કોણ

લઇ આન્યું ? (અકબાઇ)

ખપા કૃપાકને તેડી પેલા

પશુઓને સંમન્નવધા તો

નહિ ગયા હોય ? આનર્ત

પ્રાને જેમની આંખમાં

ધૂંટનાંઓ અંતિ છે એવા

એ રાક્ષસો કોઇનું મા-

નવાના હતા ? (તીક્ષ્ણ ન-

જરે) જાણતી અણી બ-

તાન્યા વિના એ ધર્મ-

ધેલા દાથીઓ સૂંદ ફેર-

વાના જ નથી.

[અચાનક ગદ્ગદાર લો-

કેનો મેલે મોંપાટ સંભળાય છે. વચ્ચેવચ્ચે હમ રોર-

નકોર પછુ પડતો હોય છે. અગાત્ય મોખમાં જઈ નુએ

છે: બદાર પથરાએલા ગાઠ અંધકારમાં લોકો સજીવતી

મશાલો લઈ આમતેમ દોડતા દેખાય છે. અગાત્ય

ગભરાટમાં 'શું' થયું છે ? કેમ નારો છે ? 'ના' એ વચ્ચે

અંધાંબે ફેરે છે, પછુ કોઇ સાંભળતું નથી. તે દબારા

થઇ ખડમાં આવે છે. તેને ચારે કોર રાક્ષસોનું ભયા-

નક હારાય સંભળાય છે. બંને હાથે માણું પકડી તે

શું ધરું ?

• પુશી •

નથી પુછ નથી કોને, પુશની પાંખડી શું ધરું ?

નથી મધુર કંક કે મદુર ગીતવારા વદું:

નથી સ્તવન સખ્દ શે સ્તવુ-સ્મરું પિતા, આપને ?

અનેક રખસનો તણા રમરણ ડંખધી કંપતું.

આપુટ જાગતું હવે દરવતું દુ:ખરે દિશને:

પિતા, મહિન લંપડી અસુર જીવને શું ધરું ?

પણે વ્યથિત રૂંધાને સ્વર દોડાળ. દોંચોળતી

અદટ રહી યાક સૌ બુધવતી વને કોકિલા:

ઉગી કહ્યું કેનરે અગિયને મુગંધી દઈ,

ક્ષણિક નિજ જીવને કુસુમ શી લહે ધન્યતા !

રહ્યાં ખદગદી કરે અનલજાળ જવાળામુખી

જતાં મવલ ઝંદ્રિકા ઉકળતાં ઉસે દારતી.

પ્રભો ! તવ કૃતિ જામી અવરમાં દોસે આપને

જતાં સુજન શ્રેષ્ઠ માનવી પુત્રે જ કાં પાપને !

ચમનલાલ ગાંધી

અનુભવને યોસાવવા થોં જાયું ફરે છે—

ત્યાં એકાએક એક ધવાએથી દંડનાયક દાખલ થાય છે. તીવ્રતા વરસાદથી તેનું આખું અંગ ઊભાઈ થયું છે. બિના રહેવાની શક્તિ નથી છતાં તે ચાંચલીને અટકેલી બિભા રહે છે.]

દંડનાયક : (કાંઈ બતાવવાનો) મદદાજી !

[બિભાતોબિભાતો તેના ગળામાં કાચલી બાંધે છે, અમાત્ય ધસીને આગળ આવે છે.]

અ : (કંપતે મારે) શું થયું ? તું વચાચો ક્યાં ?

તારા સાથીઓ—

દંડ : (ધીમેથી) થયું અનિષ્ટ થયું—કૃપાલયક્રુ ને દિરુપ્ય—

[બિભાતોબિભાતો તે નીચે બેસી ન્ય જ.]

અ : (તેની સામે નીચે બેસી) ક્યાં છે કૃપાલ ને દિરુપ્ય ? (ગળગળા થઈ) થયું છે સુ ? કહે તો ખરો.

દંડ : બંને દેવ થયા.

અ : હૈં ?

[તેના ગળામાંથી ચીસ નીકળી ન્ય છે. અપર વેદના માણસને રહવા દેતી નથી અમાત્યની આંખમાં આંસુ નથી. કાન બહેરા થઈ ગયા છે ને હૃદય ઉપર કાંઈકે હુમલો મૂકી દીધો હોય એવો મૂંઝવણ તે અનુભવે છે. દંડનાયક બેઠક પરથી તેવતીમાં હોય છે.]

અ : (તેના પગા લક્ષ્યાની) ભાઈ, કહે તો ખરો એ કેમ કરતાં બન્યું ?

દંડ : આપનું કહેણુ લઈ અમે પાર્થિવો પાસે પહોંચીએ તે પહેલાં કૃપાલયક્રુ ને દિરુપ્યભદ્ર ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. મોખરે સ્તૂપપાર્થિવોનો મંત્રદષ્ટા બિયા દાખી પર બેઠો હતો. (ધિરાની આંખે) બંને જણે ત્યાં જઈ તમારું કહેણુ સંભળાવ્યું. સાત્તજનનાર કહે છે કે બંનેની વાણીમાં આશ્વત્થરી પ્રાર્થના હતી. મંત્રદષ્ટા એમને

દૂર નજરે જાઈ રહ્યા ને પછી ખડખડ દસ્યો. આનંદે બચાવવા તૈયાર થનારા એ લુચાનોને એણે બોળખ ને પાર્થિવોને હાથે ધક્કા મરાવી દૂર દડમેથી મૂક્યા [અમાત્યની છાતી કાંકુકાંકુ થય છે]

અ : (દસ્યેથી મસળી) તમે ત્યાં નહોતા પહોંચ્યા!

દંડ : ના. અમે દશ રસ્તામાં હતા.

અ : પછી ?

દંડ : એકે જણુ દોટ મૂકી મંત્રદષ્ટાના કાંઈકે એકેક પગ પકડી બેસી ગયા. એ નોંધ મંત્રદષ્ટાની આંખમાંથી અગ્નિ નીકળ્યો. હોંક કચડી એણે કાંઈકે કાનમાં ગાણીની અળી ભોંકી સંકેત કર્યો ને—

[તેની છાતી ફાટી થતી હોય છે]

અ : (તેને દટાળી) કહે, કહે ! પછી શું થયું !

દંડ : (આંખે મીંચી) એ રાત્રેનાંમા કાંઈકે એણે મંત્રદષ્ટાની અંદર બિચકવા ને નીચે ફેંકી શિકા જેવ પગ તળે છૂંદી નાખ્યા.

[દંડનાયક નિશ્ચિત થઈ રહ્યો પો છે]

અ : (ચીસ નાખી) અરે, મારાં રાત્રો.

[નિનાશની બેરી એવો હોહોનો આકાર બકારી અચાઈમાંથી બહાર કાઢેલો હોય છે. એવાન જેવો અમાત્ય ફરી ગાંધમાં ન્ય ડોકાય છે. ગળામાં આંખા પ્રકાશમાં કંટેલાક મધુસો એ મૂનદેવ કાંઈકે નહક આવવા દેખાય છે. ચિનપ્રમતી એમ અવાજ અગ્નિવાણી હાથે બેઠી રહે છે.]

અ : (દાંડ બિયા કરી) બોમિસર! તારા મૂળોના પાપમાં માનવશરીરોનો પણ અપ પડ્યો છે કે શું ?

[તે દોટ મૂકી બહાર દોડી ન્ય છે. બહારથી પૂજારી ચમુની જયંતી મેળવા કશકા એવો ચળવેલી માનવ અવાજ બેઠાં આવી પગલે પો પો

શશિવદન મહેળ

ઝબક જ્યોત...

... અમર પ્રકાશ મૂકીને હોલવાઈ જતા આત્માની નાટિકા

[૧૭મી મે ૧૯૩૦. અંધારી રાતના આઠ. ગામદેવીના રસ્તા પર આવેલા સર અમલ દેરાસરીના યંત્રશાળા ત્રીજા માળનું દીવાનખાનું.

કાચનાં ઝૂમરો વચ્ચે લી-જળાના દીવા બંધે છે. કનર-દક્ષિણ દીવાલોમાં બાળુના પંડોમાં જવાનું સામસામાં બારણું પડે છે. પશ્ચિમ તરફ અ-આશીમાં જવાની ચાલ છે, ને પછી બાગમાં જીવરવાની સીક છે. પૂર્વનો અરખા રસ્તા પર પડે છે.

ઝોરડાની લાકી પર જય-પુરી ગાલીચો છે. ખૂણાઓની શેડોઓ ઉપર શ્રીક પૂતળા ગોઠ્યાં છે. બીંતને ચંદ્રેલીને લાલ મખમલના શેડોએ મૂક્યા છે. વચ્ચે કોક મોટું ટેબલ છે અને એની ઉપર પિત્તળના ફલકાનમાં ચલચોટા અને નવપૂરાનાં રહેજ ફરમાએલાં ફૂલો ચોકેલાં છે. જામીયામાંથી આવતો પવન પૂવસળીઓની સૌરમ લઈને પૂર્વના ઝરખામાંથી મંદ ગતિએ પસાર થઈ જાય છે

દીવાલો ઉપર ચપ્પર અને વાઈસરોયની ઝર્મચિત્રો છે. પશ્ચિમની દીવાલમાં હવે મહારાણી વિલેરિયાનો અમોઝ ઉપાદીને ચાલતા રાત્રીમાં મોટું તૈલ-ચિત્ર છે. એનાથી મળે નીચે સોનાની ફેંદળમાં મટેલો સરનો ઉત્ક્રાંત્યના વીજળીના પ્રદર્શનમાં ચમકે છે.

પશ્ચિમના અરખા પાસે કોક પમેત્રમાં આઠ રંગના દીપક

લાવથી ધ્રુવધરે છે. એના માથા પર અરધા કપાળને ઢાંખે દેતો સફેદ પાટો બાંધ્યો છે. પાટામાં લોહીના ઢાંચ છે. વચ્ચેના કપાડા ભાગમાંથી ને કાનની આસપાસથી એના લાંબા ચોનેરી વાળની લોઠો રોકિયાં કરે છે. દીપકની માતા એના દીપકના એસીકા પાસે તેનાં બીડાએલાં પોપચાં સામે તાકતી નીચી દંષ્ટિએ ને ચકાન વદને ભેળી છે. દીપકની નવ વર્ષની બહેન ઊર્મિ ઝોરડાની બીજી બાજુએ લપાઈને બેસી છે ને આંઈના મોં તરફ ઝેણીએ ભેંઈ રહી છે. આસપાસ છુટ્ટરીઓ ઉપર દીપકના પિતા સર અમલ દેરાસરી, ડૉક્ટર, પોલીસ ઉપરી નંદરાવ અને અન્ય લોકો બપોળ ચિત્તે બેઠા છે.

ચોળીવારે હરતપથી સામે ભેંઈ ડૉક્ટર બેઠા માથે અને દીપકના એસીકા તરફ નવ છે.]

ડૉક્ટર: મેનાબહેન, થર્મોમીટર લઈ લો તો !

[મેના દીપકની ભગલમાંથી થર્મોમીટર લઈ ડૉક્ટરને આપે છે, અને પછી ફિક્કે ચહેરે ડૉક્ટર સામે બેઠે રહે છે. સોની આખો ડૉક્ટર સામે મંડાએલી છે.]

[ડૉક્ટરના મોં ઉપર કચ્છા વેચાય છે.]

સર અમલ: (મૂકે આગળે) કેવલી ?

ઝં: ચાર.

સો: (ચમકી) ચાર !

ઝં: હા ! ખરેકે મૂકવાની જરૂર છે; પણ માથાનો થા બહુ ઉઠે છે એટલે મુકાય પણ કેમ ?

[સર અમલ નિસાસો મૂકે છે. ડૉક્ટર નીચા નમી દીપકના ઢાંચ પોતાના ઢાંચમાં લે છે.]

દીપક: દવે તમે કેમ લાગે છે ? માથું દુઃખે છે ?

મેના: (દીપકના કાન સુધી નાભી) બેટા, ડૉક્ટરકાકા પૂછે છે કે દવે તમે કેમ છે ? માથું દુઃખતું મરી ગયું ?

દીપક: (મરિમરિ આંખો મોલે છે) જા, માથું તો ખૂબ દુઃખે છે, પણ મને રીક છે. (ફરી આંખો મીંચી દે છે. કણ્ણુવારે ફરી ઉપાડી) જા, ઊર્મિને બોલાવો !

મેના: ઊર્મિ તો અટી જ છે ને, બેટા ! તારે પડ્યો જ બિબી છે.

દીપક: ઊર્મિ, રેવાનું નદિ, દો ! રાત્રીના રા-ગાવના દું અંગાડીએ ચરેલા, ગાપુ દેખી જશે એ ગીકે કિનાવળ કરના થયો ને પડી થયો એમા તારો પાંક નથી.

સર અમલ: રાષ્ટ્રધ્વજને પીસરી પડી જતી જા, દીપક.

નંદરાય: રાષ્ટ્રધ્વજે તો ગોઠાકાણુ માંડી છે. દમરોનાં માથાં ફૂટ્યાં તો ય લોકોના યડસ ખૂટતો નથી. નેનાઓ તો જાણા જેલમાં બેસી જમણાં મારે છે, અને આવા હૈયાફૂટાઓ હોમાય છે.

દીપક: એવું ન બોલો નંદરાય! તમે બોલો છો સારે મને એમ થાય છે કે જનજી મારા માથાનો પાટો છૂટી ગયો અને સતારની જેમ દડદડ લોહી દડવા મીંડ્યું. (રહેજું ફરી) પણ જા, હું પડી ગયો ત્યારે રડ્યો નહોતો, નહિ? મારાથી રડાય જ કેમ? હું તો રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવનાં પડ્યો.

સર અમલ: દીપક, તું રાષ્ટ્રધ્વજની વાન છોડે છે કે નહિ? તેં પાપ કર્યું અને પ્રભુએ તને તેની મજા પથ્થ કરી. તું કેમ કાંઈ સમજતો નથી?

દીપક: રાષ્ટ્રધ્વજને હું કેમ ખૂલું, જાણુ? આંખો બંધ કરું છું સારે જનજી આંખું આકાશ સફેદ, લીલા અને કેસરી પટ્ટામાં વહેંચાઈ જાય છે. અને અંદર તારાઓના રેંદીઓ પૂરાય છે, આંખો ઉપાડું છું તો હીવાલેદીવાલે એ જ ત્રણ રંગો!

સર અમલ: (કડકાઈથી) દીપક.....

ડૉ: સાહેબ, આપ અત્યારે સંવાળી જાન. આપ મારો છો તેથી કેસ વધારે ગંભીર છે. આપની વાતોથી દીપક વધારે ઉત્કેષિત. અત્યારે પ્રભુ ઉપર.....

નેના: (આંખોમાંથી આંસુ લૂછતી) બેટા! એ થડી સમજાને?

દીપક: જા, મારા શિક્ષક કહેતા હતા કે કોરિવામાં

મારી જેવડા દમરો જાળકોએ વાવતા મારે પ્રભુ આપ્યા હતા. એમના પિતાઓ એમને યાદ કરી મોડવ લેતા, તો ય જાણુ કેમ મારી ઉપર ગીડાય છે?

નેના: (પાટા ઉપર દળવો દાય ફેરવતી) સમજા, બેટા, સમજા.

દીપક: (વાચાળ થતો જાય છે; તેની આંખ વધારે મદન જાનતી જાય છે.) ઊર્મિ, જ્યારે જા જતા મુજ મુજ સારે તું આવીને મને કહી મુજ હતીને, કે જાણુએ આપણા રામાના મુંદરને મારીને પૂરી દીધો છે? એને છોડ્યો કે નહિ? (ઊર્મિનો દાય પકડે છે) કેમ બોલતી નથી?

ઊર્મિ: (ધીમે સારે બીકથી) જાણુએ દર છોડ્યો નથી. વળી જાણુ તો કહેના હતા કે રામાને હવે અર્ધીથી રત્ન આપવી પડશે. એ સાંભળ્યું છે ત્યારથી મુંદરની મા અને રામો રડ્યા જ કરે છે.

દીપક: (અસ્વસ્થ થઈ આંખ મીંચી દે છે. નેનાં બીંડેલાં પોપચાંમાંથી આંસુ દડે છે.) જાણુ, એવું શા માટે કરો છો? મને એ નથી ગમતું. એમાં મુંદરનો વાંક હતા જ નહિ. એ તો વાચરો લેવા નહોતો જતો. જો એની સાથે અળોલા લેવાની વાન કરી એટલે જતો કરતો ગમે. ત્યાર પછી મેં એણે તો મને કેટલી મેં વાર ના પાડી. એમાં એનો વાંક નથી. જાણુ, એને છોડી દો. રામાને રાખી દો! નહિ તો હું મેં..... હું મેં..... (હીંગાં ભરી રડવા લાગે છે.)

સર અમલ: (ગળગળા થઈ દીપકના ઝોરીકા પાસે જાય છે અને એને માથે દાય મૂકે છે) બેટા, હું કહીશ એમ કરીશ; પણ દમણાં તું સમજા.

દીપક: જાણુ, તમે મારી પાસે જ બેસોને! અને તું જ ઊર્મિ! ને જા, તને બિંધ આવે તો જ ઊડીશ નહિ કો! આજે તમે સૌ મારી પાસે જ રહેજો. પાસે જ, હો!

મેના: અમે સૌ અહીં જ છીએ. બેટા! તું નિરાંતે સૂઈ જા.

દીપક: બા, મને જીંધ આવતી નથી. જરાક મટકું માઈ હું ત્યાં સ્વપ્ન આવે છે કે જાણુ વાવટો ઉતારી લેવા આન્યા અને અગત્યને જાગી જઈ હું, પછી જાણુને અહીં જ લાગી શાંત થાઉં છું. ઊર્મિ, જા તો, જોઈ આવતો, વાવટો જરાગર છે કે નહિ ?

સર અમલ: બેટા, એ જરાગર છે. તું હવે જાગે રહે! નિંદ્રાગીતર સેવેલી મારી વિચારસરણીએ જાગે કડબૂસ કરીને તૂટી પડે છે, હવે બંધ કર, બેટા, જાણુ જરાગર છે.

દીપક: શું બોલી ગયા જાણુ ? તૂટી પડે છે ? આવણો બંગલો તૂટી પડે છે ? એનું કારણ કહું ? જુઓ તમે આવણુ બંગલો ઉપર રાખધ્વજ ચડાવતા નથીને તેથી ! બે તમે ધન્ય ચડાવો તો એ અગત્ય બોલો રહે!

મેના: હવે સૂઈ જા, બેટા; તારૂં મારું ચડશે !

[દીપક આંખો મીંચી લય છે. ચોરીચાર સાંતિ પથરાય છે. સો એકમેકની સામે ચિંતાતુર નવને જુએ છે. ચોરીચારે દીપક આંખો ખોલે છે.]

દીપક: (ઊર્મિનો હાથ પકડી) ઊર્મિ, બે. નાવ વાગે, જરાગર નવને ટકોરે હું અહીંથી ફરવા જવાનો છું. તું મારી સાથે આવવાની હોય તો તૈયાર થઈ રહેજે. મુંઝવે પણ તૈયાર થઈ રહેવાનું કહેજે, હો !

[ફરી આંખો મીંચી લય છે. ડોક્ટર 'હારિ દારિ' કરતા અસ્વસ્થ ધડબોરડામાં આગળી તેજા ચાલવા લાગે છે. સર અમલ અસહ્ય યત્નાથી જારીમાં જઈ આંખો ફેરવે છે. મેનાની અંખમાં કાવણુ ને લાગે છે. દીપક ચોરીચારે ફરી આંખો ઉઘાડે છે.]

બા, તું ચ આવીશો ? જાણુનું કામ નથી. આવણે જંગલમાં જઈને વાવટો ખોડ્યું. ત્યાં કાંઈ આવશે તો તકરાર કરશું હો !

[ફરી આંખો મીંચી લય છે એનો શ્વાસ ચડતો લય છે.]

નંદરાય: સાહેબ, હું જમરા. કાંઈ કામ પડે તો ટેકાફાન કરજો. આવણે ત્યાં વાવટો ચડ્યો એની કોઈને જાણુ પણ નહિ થતા હઉં, એટલે બેઝિકર રહેજો. જાણુ તો મને આપા કુમળા મગજને બહેકાવી મૂકનાર બેજવાળદાર . . . . .

સર અમલ: (એકદમ ફરી) નીકડીક, નંદરાય,

ધધારજો. તમારો ખૂબ ઉપકાર થયો.

[નંદરાય લય છે. ચોરીચાર કોઈ જ બોલતું નથી. ઊર્મિ બધાની માફક ધીરક જારીમાંથી બહાર જોતા સર અમલ તરફ તો ધીર મેના તરફ જોવા કરે છે. રરતા ઉપર દરથી સરખસનાં પગલાંના અવાજ સાથે ધીરધારે સ્પષ્ટ થતા ગીતનો ધ્વનિ આવે છે: ત્રીસ કાંટિ શિશ પ્રભુને તને બારતની એ ધર્મપત્ન ! નવલખ તારા આશિષ અને . . . બારતની એ ધર્મપત્ન !

દીપક: (અગત્યને જાગે છે) બા, સાયંફેરી નીકળી લાગે છે. મને જારીએ લઈ જાય ! અરે જલ્દી કરો, મારે સોને જોવા છે !

મેના: બેટા, તને કદાચ પડશે. અહીં જ ચૂક રહેજે ! આવતી કાલે જોજે. એ આવતી કાલે ધીરકજો ને !

દીપક: બા, તું આજે મને કશાની ના ન કહેતી ! આજે નહિ ! હું તને કેમ સમજાવું ? મને જારીએ લઈ જાય !

બા: એ જે કહે તેમ કરો ! એને ઉશ્કેરો નહિ !

[સો ખાટલાને કુવાડી બગ્યામાં લઈ લય છે. મેનાની જાતીમાં ટેકવાઈ-જોડવાઈ દીપક બેટા થાય છે. નીચેથી આવતા મુશાલોના પ્રભાસમાં ગીતથી ઉત્તેજિત થઈને એનું મોં ચમકી રહે છે, આગળ વાગર અને માંબર સેનાની મેળવિનાની પગલીઓ પડે છે. પાછળનાં નરનારીઓ હુલસે અવાજે ગાતાં હોય છે:—

બોમ તણી ફરંત પતાકા
હિ મહુંગરનો દંડ;
સંસ્કૃતિના જગચોક મહી
જગ ફરંતો પડખદ]

દીપક: (મેનાની આંખોમાં જોવા દિટિ બિંબી કરી) બા, કેવું સરસ ગીત છે ! તને નથી આવડતું ? જાને, આવડતું હોય તો !

[શિશુને એક ચૂમી થોડે છે નીચેથી આવતા લોકોના અવાજ સાથે મેના પણ જોડાય છે.]

બે કંડાને માંધીજીએ
સ્ફટિક હૃદયથી ધવલ કાંચો,
બે કંડાને બગલ, જતીને
કચિર રંગથી રંગી દીયો;
લોકો સંતિ તણુ મેળ !
બારતની એ ધર્મપત્ન !

[નીચેથી 'નાનરસેના' 'દીવાની જયા' ગઈ

ઝે છે અને સી મીમે પચાર થઈ ન્યય છે.]

દીપક: બા, એ કેળી જગ પુકારતા ગયા?

મેના: દીપકની.

દીપક: દીપક કેળી?

મેના: તું બેટા! તે આને મન ચડાવનાં માણું વધેવું. એટલે સીએ તારો જગજગકાર કીધો.

દીપક: તે બા, મન ચડાવે તેની જગ બોલાવે એમ? તો તું ચ ચડાવને! હું, બિર્મિ અને મુંદર ત્રણે ચ તારી જગ બોલાવયું.

[મિના દીપકને એક ચૂસી લે છે. દીપક પરીભર આકાશમાં એક રહે છે.]

બા, જો તો, તારાઓ આંખો પટપટાવે! મારે આને ના વાગે ફરવા જવાનું છે એની મને તેઓ વાદ આપે છે! તું ચ આપીશને?

મેના: હા, બેટા.

[ફરી યોગીવાર દીપક આકાશની આંખોમાં આંખો પડે છે.]

બા, આકાશમાં તારા બેઠે અને ઓરડામાં કેમ નાદી બેઠા હોય? બા, બંગલા ઉપર વાગેલા ચડાનીએ તો ઓરડામાં ચ તારા બેઠે, હો!

[મિનાની આંખમાંથી બે આંસુઓ સરી દીપકનાં શોનેરી મુકુંદાઓ આટલાઈ ન્યય છે.]

બા, મને બીંધ આવે છે. હું સૂઈ જઈ છું. પણ તું બીંધ આવે તો ચ બેઠતી નાદી, જરાજરા નવને ટોકે મને બેઠાકને હો! અને તમે—તું, બિર્મિ અને મુંદર તૈયાર થઈ રહેજો.

[મિના દીપકને સુવાડી દે છે. સર અમલ પાસે આવી એનું માથું પંખાજા લાગે છે. એમની આંખમાં આંસુ સમાતા નથી. દીપક ફરી બેઠે છે.]

બા, જોયે બિર્મિ કહેતી હતી કે પાટાથી માફ મોડું સરસ લાગે છે. અરીસો લાવને! જોડ તો ખરો!

[સર અમલ અરીસો લાવી દીપકના મોઢા સામે ધરે છે. દીપક અરીસામાં એક રહે છે. એની આંખો અગત્યા લાગે છે.]

બા, પાટો ચ જલે રાજકુમાર જેવો લાગે છે. મારા શોદીનો લાલ રંગ, કપડાનો સફેદ રંગ અને લીલા રંગને જલે મારા વાળ! અને રેડિયો તો કેટલી ચ વાર કહ્યું તો ચ ગાયુ ક્યાં લાગી દે છે! (રિપ કરતો) જનલ, લઈ જાય તમારો અરીસો! અમારે તમારા અરીસામાં નથી જોડું.

[સર અમલ અરીસો લઈ ન્યય છે. યોગીવાર શાંતિ પથરાય છે. દીપક ફરી આંખો ઢાકે છે]

બા, હું ફરવા જઈ, પછી તું માંધીજીને જેલમાં કામજા લખીશને કે દીપક ફરવા ગયો છે! પણ એનું લખજો કે દીપક જ્યાં જશે ત્યાં વાગેલા ફરકતો રાખજો!

મેના: (એક ચૂસી બારી) હા બેટા, જરૂર લખીશ. પણ દવે તું સૂઈ જા.

દીપક: હા, દવે હું સૂઈ જઈ છું. પણ વાદ સાંખજે, જરાજરા નવને ટોકે, હો!

[દીપક આંખો મીંચી ન્યય છે. શન્યકાર જાય છે. દીપકની છાતીની ધમખાં લખતી ન્યય છે]

સર અમલ: (પાસે જઈ) બીંધી ગયે; લાગે છે.

મેના: હા . . . પણ . . . (આંખમાંથી આંસુની ખાસઓ વહે છે.)

ડૉ: મેનાબહેન, હવેર ઉપર શલ્કા રાખો! જેને એને સાર્જીયો છે એ જ એનું સંરક્ષણ કરશે.

મેના: ડૉક્ટર, તમારે દીકરો છે!

ડૉ: ના, મેનાબહેન!

મેના: તો જસ કહે!

[ડૉક્ટર આંદા મારવા લાગે છે. સર અમલ ઓશીકાનીબીજા જાતુએ નીચે નાંચે બેસી રહે છે]

આ ગધા તમારા પ્રનાય!

સર અમલ: મેના, તને એમ કહેવાનો અધિકાર છે. પણ જો તું મારા મનની સ્થિતિ નજીવી હોત!

મેના: (આંસુ લૂછતી) મારે તો દવે મન જેવું જ કર્યું રહ્યું નથી.

સર અમલ: સંભળ છે, મેના.

મેના: (રડી પડતી) વાદ રે પિના! શી તરસવા? સર અમલ: (મનની લાગણીઓ દેખાતી) હું પુરુષ છું. મેના!

મેના: અને હું માતા છું, અમલ! દીપક પિના મને . . . . .

[પડિયાળમાં નવના ટોકાર ગાય છે. દીપક અજાણે નજી ન્યય છે. સી ચમકી રહે છે]

દીપક: બા, નવના ટોકાર થયા, નાદી! સાક્ષે, સાક્ષે સારે હું ફરવા બેઠું. પછી બા, મેં નિચાર ફેરવી નાખ્યો. મેં એકલા જ જવાનું નક્કી કર્યું! એ રેરને એકલા જ સાઈ. ગાયુ, બિર્મિ, જાડ છું હો! અને બા, મોડી રાત સુધી પાછો ન ફરે તો ચ મારી

રાહ નહિ જોતી હો ! (થોડી વારે) અને જા, માંધીજીને
જેતમાં કાગળ લખવાનું નહિ ચૂકતી.

[દીપક આંજો ભીંચા દે છે.]

મેના (બિચાકળી) બેટા, બેટા ! . . . . .

[એનો અવાજ
કાઠી બધ છે. હી-
પકના શરીર પર
એ દગસો પક
નય છે. અર્ધિ
રહવા લાગે છે.]

ઓ : (પાસે જઈ)

નાહી તપાસી) દીપક
હોલવાઈ ગયો !

સર અમલ : આખું
જગત એમાં ! એ-
માં ! ! જોડ ! જોડ !!
તથી ખગાતું !

[બે હાથમાં એ-
કથી માથું લાખી
અકળામાં આંશ
મારવા લાગે છે.
મેનાનો કંઈપણ
આખા આંશને
કંપાની મુકે છે.
પનની લહેરખી
દીપકની લહેરને
એના હસતા ચ-
હેરા ઉપર સ્થાપી
નય છે.]

સર અમલ : (ટે-
લીફોન પાસે જઈ)
પક્ષ. વન, ફોર નોટ
સેવન.

[પ્રાણપાર]

હં, કોણે સંભાલિસં ?
હાં, કોણુ છો તમે ?
[સોનળે છે; પછી]
સ્વપંસેવક ?
હા, જરા શિશિરકુમારને બોલાવો તો !

સંપ્રામસંગિતિની મોટિંગ ચાલે છે તે નહિ આવી
શકે, એમ ? પણ જરા એમને કહોને, કે મર અમલ

દેગસરી અમલના કામસર બે મિનિટ બોલાવે છે.

[ટેલીફોન નીચે ખૂંટી દહેલવા લાગે છે. બિનાબ.

ખાત પાસે જઈ
એક મુલાકાતી એ-
ના ચૂસ કરી તા-
બે છે. હાથ-
માંથી લોહી વ-
હેવા લાગે છે.
બૂત બસાંબું દોષ
તેમ દીપકના પ-
લંગ પાસે જઈ
એ. લોહીવાળા
લાંબે દીપકના પ-
ગને અડકે છે.
પછી એ બે પગ
ઉપર માથું ખૂંટી
હસતું બરવા
લાગે છે.]

બેટા; તું તારા

ખાપુને આંશે જનમ
આપ્યો !

[ફરી ટેલીફોન
પાસે જઈ એક
લાંબે રમાલથી
આંસુ વજાળી-
ને હાથે ટેલી-
ફોન કઢાવે છે.]

હં ! આપ કોણુ ?

[સાંબળારે]

શિશિરકુમાર ?

વાડે, સહેરમાં જન-

હેર કરે કે આવતી

કાલની વજાળા રેહડ

સર અમલ દેગસરી

લીડ કરશે. સમજ્યા ?

ઉપકાર !

[ટેલીફોન મકમલથી નીચે ખૂંટી પડે
પાસે બીજા રમામાં ચાલ્યા બધ છે.]

ચરૈવેતિ । ચાલ્યા જ કર

નાનાશ્રાન્તાય ધ્રીમસ્તીતિ રોહિત દુષ્પ્રમ ।
પાપો વૃષદૂરો જન દન્દ્ર દૈન્નચરતઃ સત્તા ॥

પુણિષ્યો ચરતો જરૂપે મૃણુગત્મા પત્તમહિઃ ।
સેરેડસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ ધમેળ પ્રપથે હતાઃ ॥

આસ્તે ભગ આર્તનિદ્યોર્ષ્વલ્લિપ્રતિ તિષ્ઠતઃ ।
શંતે નિપચમાનસ્ય યુગતિ ચરતો ભગઃ ॥

વલ્લિઃ ક્ષાયાના ભવતિ સજ્જિહાનસ્તુ દ્વાપરઃ ।
ઉત્તિષ્ઠ્યેન્નિદ્રા ભવતિ કૃત્તં સંપચતે નરન્ ॥

ચરન્ વે મધુ વિન્દતિ ચરન્ સ્વાદુમુદમ્બરમ્ ।
તૂર્ણસ્ય વરદ એન્નાવં યો ન તદ્વચંતે ચરન્ ॥

શ્રાન્તને માટ નાનાથી એમ રોહિત, સાંબળયું;
બેસી રૂઢેનાર છે પાપી સખા ધન્દ ચતન્તનો.

હંધા સપુષ્પ યદને રૂળે છે ચાલનારની;
એનાં થાકે દહ્યાવાં સૌ પાપો પથે પડ્યાં રહે.

બેસે છે ભાગ્ય બેઠાનું, બિયું, બિખા રહેતનું;
સૂતેલાનું રહે સૂતું, ચાત્રે ભાગ્ય ચલન્તનું.

કલ્પિયુગ થાય છે સૂતે, દ્વાપર બેસતા યદી;
બને ત્રેતા યનાં બિભો, ચાલનો કૃત થાય છે.

ચાલતો મધુને પામે, ચાલતો મીઠું બિજાડું;
સૂઈના અમને પેળ, ચાલતાં ને ન આગસે.

રામનારાયણકૃત વિશ્વનાથ પાઠક

* કૃત=કૃતયુગ-સત્યુગ

[સાંબળારે]

કૃષ્ણનાથ શ્રીધરાણી

હડકી વારી આઈ

અનુસંધાન પૃ. ૧૩૬થી

‘એ . . . રામરામ ! લાખા, રામરામ ! તકડો ધિરે જન, લાખા ! તારી બેણીની અપીયું ત રોષિરાખને અંધી યધ ગધ સે ને દવે ત લાંબાજી બેચે સે—’

‘એ દવે ધરિયોભાત રાખસે, જોધા. લાખુ બેરા જોનને જોયડે પગ પાળસું. ક્યાં જોડ્યા જોધા !’

‘એ ભારીન ને પુઠિયા સીસમ. ને મુસો છોરા હોય ત બેરા દો, ભારીનના અરજીને કામ આવી જસે—’

‘લખ દ્યાનાત, હેસા જોધા ! હજો જોધને વટ આવીયા સી ઉપાં વરી તું ક્યાંથી આડે બિનપો. ને છ તારો ગડો ભારીન કી પુજસે, જોધા ! પેલપેલા યુ-તારવાડે જઈ ધરીયું નખાળી આપ ને મુસો માની ખાઇ તૈયાર બિદો છે. મોસમ ખમી જન તો વરી રસે જાંધી ભારીન પો’આડી દેમું—’

રાતના એ વાગ્યે દડકીયો નેસ દૂંકડો યધ રહ્યો. ભરતીનાં પાણી જોડાળંબ જુજનીનાજોમાં પેસતાં હતાં. વાવડો પાછો ફરવા માડ્યો હતો. લાખાએ ફરી સુકાન લીધું. વદાણને વાંદાર જ્યાંવવા તીરમની છીપરો લંબારિયામાં અડાળી દીધી. રાધો સદ છોડવાળાંધવા, ટોકનાં મૂળ પક્ષાણી બેઠો. પપન પાણીના બ્લેમાં જોડા આતો જમશે દડકીની સોત ભેતો જોડાભેર વધવા મડ્યો. મુસો મોરા પર બોલોજોલો ધડાની ચીપણી કરતો હાકોડા દેવા લાગ્યો, અને ખારપાળોના કાળમીંદ જોવાં મજબૂત બદનો જેવડાં વળાંવળી સુકાનના ઈસારે સડ ધરાવવા લાગ્યા. ઉપર કાળાભરમર આકાશમાં તારા અજુકતાંના; નીચે એથી પશુ કાળાં લાગનાં પાણીનો ઘૂઘપાટ સંજાગાતો’તો. વદાણના સાધા ચરડચરડ જોડાતા હતા. મરેડીમાંથી રસસા ફરતા તણખા બિડા દેખાતા હતા.

‘ખજરનાર લાખા ! ખજા હેંચાંવવારો ધડો દુકાંચ છે. એ... દરિયા સલામત ! જબાસ જુસાં પાંમ છેડો કાંચો લાખા ! હજો દડકીના કુતા દેખાવે છે. હેસા કમોસમે ન્યાંલાં લગ્યા પ્યા છે. જબાસ દિકડો ફક્ત દેડ વામ મથે બો.’ યંબ પાસે ઇલાસો-ધૂપ મૂક્યો. સૌએ દરિયાપીરને યાદ કર્યાં. લાખો નીચો નખી સુકાન ફેરવે છે. મુસાનો જ્યાંજ લાખાને મેનાવતો જન્ય છે.

‘ટોક જડાય રાધા.’ લાખાએ હુકમ કર્યો: ‘એ રસો ન છૂટે ! વાવડો જોર છે જમ્યા ! દડકીનો ભરોસો નહિ, જમ્યા ! ખ જ ર દા...’ લાખો ત્રાહક્યો. યંબમાંથી જન્ય એ મજનો દુકડો મૂંટાળી સદ ફરફરાવી જોલાવવા

લાગ્યો. પમને એંઘૂડે પરમાણુ ઝાલી, રાધાએ કમરમાંથી ચાકુ કાઢ્યો ને યંબ-કાપવા લાગ્યો. નીચેથી સડમઘડ કરતો લધો રાધાની મદદે વધ્યો, ત્યાં રાધાનો પગ છૂટ્યા અને વદાણના ઝોક સોનો રાધો વદાણથી ચાર-પાંચ વામ પર ભમરી ખાના પાણીમાં જઈ પડ્યો.

‘ખામોશ જમ્યા ! છેડો ઝમ ! વાદ દરિયાપીર !’ મુસાએ રસો ફેંકતાં કહ્યું. પશુ રાધાનું નામનિશાન નોંતું.

લાખાએ લાણીને સુકાન આપવા માંડ્યું, પશુ આ પખતની કિંમત લાણો સમજતો હતો. પાંચપાંચ વર્ષની મફરોએ એને ખારવાની નિંદગીના જેવ જરાજર સમ-જની દીધા’તા. દડકીને મોંએ સુકાન પડે કા લાખો ને કાં મુસો. એ જે વિના જધાના છવ જોખામાં હતા.

‘ન હોય મામા ! પેલો વા’ણ પછી બીજો બધો ઈ કામ મારો છે. ઉકર્યાં તો મગસું, ન કાં મને પાપકાગણુ—’

લાખો દછ સુકાન ખૂંટિયે જાંધે તો પહેલાં તો કીસકીસા પાણીમાં ભાણિયો જોળ યધ ગયો હતો. ચારપાંચ વામ એનો આકાર રાધાની જોળમાં તરતો દેખાયો, પછી એ પશુ દેખાતો યંબ પડ્યો. દવે કિ-રમત પર વદાણ છેડી લાખો પંથ ફર્યો. મુસાએ દોડી સુકાન લીધું. આવા જુવાગમાં દડકીનું પેટ લોલી ન જ ગસે, એટલે મુસાએ વદાણને ચકરાવામાં તાપ્યું. લધો ને ધનો ધૂંગી ઉતારી ફૂગતા તરના પાણીમાં પે-લાની શોધમાં આવ્યા. વદાણ ઉપર ને ધૂંગીમાં શામે સળગાવ્યાં. કંઠાકો સુધી મથામણ કરી, સવાર સુધી સૌએ તનતોડ મહેનત કરી. છેવટે રાધો ઠેક ટેકરાપાંચે ધડે જીવતો દાય આવ્યો. વળી એવડી મહેનત કરી, પશુ લાખો અને ભાણિયો દાય ન જ આવ્યા. ન છૂટકે મુસાએ વદાણ પીંગ નજીકને ગંદરે ફંક્યું.

‘જોડાનો દારતાન પૂરું કરનાં કહ્યું: ‘ઉ રાતે, સાજ, રડીને દરિયાપીરે ગસારત કરી, ને ઉ મરનાં મરનાં પશુ બી ને સજ રાત કંદિલ ખણી રીટોડી વારિયે સજને કંઠો મથે કંધિ. જધાને ધીયો કે દવે એની કાંમરી જુકાં જરૂર પીસી વધ; પશુ અજ્ઞાની વાતું ઇ-સાન નથી સમજતો, સાજ. આંધર રાત્રે ખારવા કંઠે મિયા, ત અરાર ઉપર લે લાસું પછ છે. કંદિલ જરતો’તો એની ઇન પડને લાખો ખો છે; ઉન પડમે રડી ને એનો પુતર ખો છે. કંતાનમાં નાંખી મિણી ગામમાં ખણી આવા ને ચોક વિચે સુવાડી. ઇપાં વરી ઇકડો મોજોજો થો. જે લાસ વેરી રાખી’તી,

પણ દરવખત રૂડી ને એના પુતરની લાસ લાખાથી આંધી ફાડી ગય. દિવસ ચડ્યો ને સર્ગવાલાં બેસે થઈ ગઈ લાસને ભેરી ખડકી, પણ જેસ તંપાં લાખાને જુદો ન કદ્યો તેસ તંપાં આગ જ ન પેડી. પછી જડાં આછનો યાનક છે તોંયાં માણુનરને આર્વા ને જડાં ફિલાટ ખો છે તોંયાં લાખાને આર્વો. ઉગરાન વરી ખીજી કસમત થઇ. જુ ઠેકાણે માટીકરો ગર્વો'તા તી જગોએ રાતનાં પીંદમારીને છકડો કંદિલ પેરી ઓ. વટ જઈયે ત કાંચ ન દેખાય; પણ ઠેક દડકીના મું વડાંથી કંદિલ દેખાતો'તો. પછી તો દર રાને પીંદ-મારીને કંદિલ દેખાય, ને દડકીના નાખવાને ત ઉ કંદિલ ગોયા છકડો આગસિ થી ખો. ખજી ઈયાં યાનક ગાંધી આછનો નામ લઇ ગામત્રોકે એસા કાંધી ને રાજ' કંદિલ પેટાવવાનો લંધેલસત કીધો. અજ પણ

જુકાં ગરી કંદિલ પેટાવતાં જૂચી વિનું ત પણ કંદિલ ત પીંદમારીને થાય છે. ઉ કંદિલે છલાહી ખારવાના જાન લગ્યાવ્યા છે આછનો પરચો જોવા હોય ત તો દાબરાદલુર છે, સાબ, ગાકી લાખાનો દજી છૂટકારો નથી. ઉ ચૌદશની રાતે ફિલાટ પર ભેરી આછની દુવા માગે છે, પણ દલુ એનો ફેસજો થીયો નથી લાખનો, પણ લાખો કોછને કન નથી દેતો. જુકા ઉ ચોકિયાતોએ ખુડમ ન મારી દોન ત લાખો એનો નામ ન લેત, સાલ. ઉન ડિ પછી છકડી વાર લાખો નકડી માથે છકડી ધંગીને જોરીતી-તડાં તુણાં નકડીનાં પાણી સુકાઇ ઁયાં ને લાખાનો ફેસજો થાય તંછે ખરો.

દલે આજ રાતજે પાખે સાલ ને લંગાલી પાણુ જે ય ભેરી પિરતુંલું ને ચરાખના પાટલા લખને ફિલાટ પર ઁયા છે, એમા કાયદો નથી થાવાનો. ગાકી તો સાલને કીક લાગે છ ખરો. મું ત જુકા સચી ખીના છે છ ચઇ દીધી."

ખીજે દરડે પહેલી સવારે અર્નેરેને ઁગસે આલ માઈ થીનનો ટેસફેન આવ્યો. પાખે અને લંગાલી ક્રાફ્ટસર્મેન ઁને તાવથી પટકાયા હતા. તાવ મચજ પર ગયો હતો જેથી બોલવાનું લાન ન હતું. અર્નેરે

ડૉક્ટર માટે મોટર મોકલી આપી.

બપોરનાં ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યા. તાવ નદિ જેવા હતો, છતાં મગજ ઉપર સખત અસર હતી. દવા આપી, પણ ડૉક્ટર દર્દ પારખી ન શક્યો. બરાબર ચોઢ દલાડે ગેય બોલના જેવા થયા. જૂના જનાનની કોઇને ખાસ યાદ ન હતી. ફેલ્ટ ઉપર પહોંચ્યા પછી ઘુરત જ ઊઘી ગયા હોઇયું એમ ભેલિ કહેવા દના. થોડા દલાડા પછી રોરકીપરે અર્નેસ્ટના દાયમાં રોરલિસ્ટ ચૂક્યું.

‘વેલ મિ. અંતાણી, આમાં કેટલીક તપસીઓ મારેનો ઇન્ટેન્ડમેંટો નથી દેખાતો ?’

‘યસ સર, એ માલ મિ. પાધ્યે અને ગ્રાફ્ટસમૈન બાબુના અંગત ખાતે છે.’

‘અંગત ખાતે કેમી રીતે ?’

‘એ લોકોએ થોડુંક ખાનગી ખાંધકામ કરવા માટે સીમેન્ટ નેરેલી લીધેલા. એ મારેનું ખિલ આ સાથે છે.’

‘સીમેન્ટ ? અહીં તો સીમેન્ટનું કંઈ જ રાખ્યું નથી ને ?’

‘નો સર; મિસ્ટર પાધ્યેએ આઇના યાનકનો

છણેકાર કર્યો, તેમાં એ વાપર્યું.’

‘આઇના યાનકનો ? વેલ, ઈંટસ સમક્ષિત. નમે આ ખિલ એકાઉન્ટન્ટને સમજાવી હું કહું તે પ્રમણે ઉધરાવજો.’

ધડા પર અર્નેસ્ટને પાધ્યે મળ્યો.

‘તમને ફરી સાજા થયેલા જોઇ હું ખુશ થયો છું, મિ. પાધ્યે. જાને ગ્રાફ્ટસમૈને રાઇનામું આપ્યું છે એ તો તમે જાણતા હશો ? ખાઇ મ પાઇ, પેલા આઈના યાનક વિષે. એ ખિલ તમારે ચૂકવવાની જરૂર નથી એવા ખરચથી તો આપણો મનૂરવર્ગ ખુશ થાય, એટલે એ ખાતે હું ખર્ચ સેનકશન કરવા તૈયાર છું.’

‘થેન્ક યુ, મિ. અર્નેસ્ટ; પણ આ અંગત ખર્ચ કારખાના ખાતે નાખવા ખુશ નથી.’

‘પ્રીઝ ડાયરેક્ટ, ઓફ મેન. તમે એને અંગત ખાનગી માનવા તૈયાર છો એ જોઇ હું ધણી ખુશ છું.’

અને મસ્કરીમાં દસતો અર્નેસ્ટ પાધ્યે તરફ જોવા લાગ્યો. આખરે પચ્ચ દુનિયાભરના ખારવાઓ વચ્ચે ફરિયો એક ખાસ ફીર્મસનરી રચાયે છે એ જાનવી ખુશી લોકને ક્યાંથી ખગર દોષ ? ‘મુકાબી’

ઉપરની વાતમાં આવતા થોડાક શબ્દોના અર્થ

સાર=અરબી સમુદ્ર; કંઠાર=મોઠા; ધડો=લીછું પેટાળ; અટાર=રેલી; ચેરિયાના ધાંમા=Mangrove Swamps; બર=કાંઠાકા માપવાનું સીસું; અસેસ=વાહ; ઇલાહી=ધણ; ધાસ કરવા=એક બંદરથી નીકળી ફરી તે જ અથવા નિવત બંદરે સફર કરવી; સીસલ=Seychelles ટાપુ-‘બિંદી’ મદાગાસ્કરમાં; આઇન=એડન; વાંદાર=પાછલો બાગ; ગ્યો=મયો; સામ=સાંબ-સાહેબ (જોરમાનની કચડી બાણમાં તે અર્થ ‘બંને બાજે’ ‘બ’ વાપરે છે તે ખ્યાલમાં રાખવાથી એની ભાષા સમજી શકાય); પ્યો=પડયા; મોરો=‘ફેલ્ટ’નો Prow, Fore; અંખો=જૂના વાસવાળો; હેવેલે Haul Ho; વિકાર=Hard; ખાના=Portside; રાડ=Rod; પીટમરો=પોતાની મેળે; મું વિનાન=જુદા; હેવેલે હી=દબાવ્યાં જ; ખડી ખડું ધું=લઈ આવ્યું; મોશનો ખુરિયો=મોશ પડેલ ખૂંવ જેવો લાકડાનો ખીંચો; ખુડખમ=સામાં ગોળ પથ્થર પછીને બળાવેલું દાવિયાર; કિતાબું પિટેલ=કિતાબો પટેલ, જુસાં/પિસાં=ફેલ્ટ/પરિ;

સાઇ જમાર=આખી જિંદગી; અહીં હંતા નીંદા ના તેજ તણા=અમે આટલા નાના હતા ત્યારના; પે-ટાડા=ખાણ; મિશ્લીને=માખુસને; સિદ્ધત=છદ; સુલુ=અવાસુમાવાના ફરિય (Sulu Seaton); જુઆસખી=ખાજ કામ જુઆસખીના; ધા-મળુ=રેસો; તલઈ મનારની ખાડી=ક-વાકુમારી પાસેની ખાડી; માખાસ=ઈરાની અખાનું બંદર Mahomerah ધવેન્દરે; આલર=રજાનાં વાણી; પગો=વડકે બાંધેલા રમે; પિરાલન=પીચી જગ્યા; વારીયે=પેટ; ઇલાય=પડક; સોર=પરખાવે કવાની અરેલીમાં પડતી રાખતો રમે; પરાય=ફૂંધી જ; ગીમી=નાકપસળી; તિટો=ફેડ; જુરી પ્યો=માંગી ચણ; લકે=કેડ; સુસા=કેડેવાય; મિલિના મુશમાન વારીયે કંઈકે પ્યો તો નાં મુને તિટો બલાય ન જુરત વરી=માહીના પૂતળાં પેડે કસે રમે દતો. નવિનર વળી મારી ફેડ ન જ આંખ; મેવા=માથ એ; તાડે=કતાવળો; બારીન=નહેરીન; છી=ગોડ=પા; પડ=પાસે; ફેલ્લવારો=ફેલ્લવી નાચનાં ધડાને એ નાંધ બોલાને ઇ. પળી=ના. Pre-sentiment; ઈ

આકાશી ગાન

ચિત્રકાર - વિનાયક મસોઈ

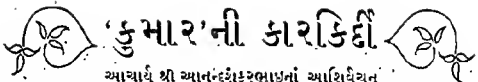
પેરા આકાશપટ પર ઘરડનાં શિખરો શા મ્હેન વાદળોદય ચરે છે ને વિલુની અમીમરી આંખ રામી ચદ્વિમની નયોતિ ચમકે છે ત્યારે કલાકારની પીછી ને અદ્યુત ફરીન પામે છે તેની મુદ્દન્ય હાથ કંપારનાર શ્રી વિનાયક મસોઈ સાંતિનિકેતનના કલાવનનમાં શ્રી નંદલાલ જોશ પત્રોથી કલાપ્રસારી લઈ ત્યાં જ અધ્યાપક તરીકે રિચર થયા છે, હર્ષા કુદરતની ખાસ કૃપા હોય જોયી શરીર-સમૃદ્ધિને લીધે યુવાન લોહી તેમને વારંવાર સાકરપ્રવર્ગો નરક ધમકી નય છે. તેમણે દિ'દુસ્તાન આખો જોઈ લીધો છે ને હાથમાં નાલેવડમાં જ કેસાસ શિખરની પ્રદક્ષિણા કરી આજ્યા છે. બપો મલ્લી ને ચપલની રમતોના શોખીન હોવા સાથે તે સંસ્કૃતિની ઉપાસના ચૂક્યા નથી. જરા દુરસદ મળે કે તેમના ખડમાં દિલગજાનું ગાન ગજાવી મૂકે છે. તે કોઈકાપુર તરડના દાક્ષિણ્ય છે ને મુંબાઈની સરકારી ચિત્રશાળામાં થોડો રખત ત્વા હતા; પણ ત્યાં દર્ષિત વ્યવહાર ન મળતાં સાંતિનિકેતનનો નિવાસ શોધ્યો છે.

રવદેશની સેવામાં કલાકારો

ફેરિયા - બલવન્ત ભટ્ટ

કરાંચી મહાસભાના આમંત્રણથી કુમાર કાર્યાલયે એત્રણ જુવાન કલાકારોને ત્યાં મોકલ્યા હતા. તે પૈકી શ્રી કુતુ દેસાઈ અને દુષ્કલાલ બટ્ટ વ્યાખ્યાનપીઠને રાજ-ગારવામાં ફાકાયા હતા તે વખતે બાઈ બલવન્ત ભટ્ટે તેમનો આ લાક્ષણિક જાયાપ્રકાશ અને વસ્તુસંયોજનવાળો ફેરિયાદ લઈ એ પ્રસંગને યાદગાર બનાવ્યો છે. વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર દોરેલાં એ રેખાંકનો ઘણાં સૂચક અને પ્રેરક બન્યાં હતાં અને આગતુકોને ખાસ આકર્ષણરૂપ થયાં હતાં. કુમાર કાર્યાલય તરફથી મહાસભાને આટલી સેવા પહોંચી એ તેની કાતકિદીમાં એક સુંદર યાદગીરી છે.

‘કુમાર’ની કારકિર્દી

આચાર્ય શ્રી આનન્દરાજકરભાઈનાં આશિર્વાદન

શ્રી હીરાલાલ પારેખે આંકેલું મૂલ્ય . શ્રી ‘ગિરીશ’ અને ઉપેન્દ્રે આલેખેલી પૂર્વધાઓ
કૌમાર

આ પાણી પ્રાચીન કાન્તદર્શિઓએ અને કાન્ત દર્શનથી પ્રેરાએલા શાસ્ત્રકારોએ મનુષ્ય-જીવનની તે તે અવસ્થાઓને તે તે અવસ્થાના રહસ્યદર્શી દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકીને દરેકની જુદીજુદી કદર કરી છે, તથા એને અનુકૂળ એવાં-શાસ્ત્રો જાંખ્યાં છે. તેમાં વ્યાસમાં કાંઇક ખૂબી, કૌમારમાં જુદી, યૌવનમાં જુદી જ, અને પાર્શ્વકર્મમાં વળી તદ્દન જુદી, —એમ જુદીજુદી ખૂબીઓ અને તેને યોગ્ય ધર્મો રચ્યા છે. હાલના સમયમાં, જેમ આશ્રમધર્મમાં તેમ જ અવસ્થાધર્મમાં પણ સંકેર થઇ ગયો છે, અને તેથી ધણાં ઝડપ યતા નોંછએ છીએ, વસ્તુના વસ્તુ જુદી નથી, માત્ર દૃષ્ટિ-બિંદુ જુદાં છે; અને તે વસ્તુની જુદીજુદી અવસ્થાઓ પ્રમાણે જુદાં હોય છે. વસ્તુના પૂર્ણ અર્થસ્થભાવમાં સર્વ દૃષ્ટિબિંદુને રચાત છે, સર્વનો સમાવેશ અને સમન્વય છે એટલું સમજવામાં આવે તો ધણાં કુરામ્હે મરી જાય, પરસ્પર દ્વેષ, તિરસ્કાર આદિ ભાવોને કારણ ન રહે અને સર્વ અપરચાનાં મનુષ્ય પરસ્પર એકતા સાધીને એક જ પરમ સહના ભાગી તરીકે. પ્રેમ અને આદરથી પરસ્પર વર્તે.

આ પૂર્વોક્ત જીવન-અવસ્થાઓમાંની એક, જે કૌમારાગરથા—વ્યક્તિની તેમ જ જનસમૂહના જીવન-ની—એને લગતાં સર્વ વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનો અને એને લગતા બાવ પ્રેરવાનો પ્રધાન આશય ‘કુમાર’ પત્રે રાખ્યો છે એમ કું. સમજી લે. આપણા દેશમાં અસારે એક જ આચાર્યથી અમુક પત્ર નિભાવવું પત્ર-કારોને કહણુ થઈ પડે છે અને તેથી દરેક પત્રકાર-પોતાના મુખ્ય ઉદ્દેશથી કાંઇ ને કાંઇ ખારી અમેલો દેખાય છે, અને તે પ્રમાણે ‘કુમાર’ પત્રના તંત્રીને પણ યગ્નીવાર પદિચિન્તિને નમવું પડ્યું દશે. તોપણ પૂર્વોક્ત કાર્ય એ એનો મુખ્ય પ્રદેશ છે, અને તે થીલુન ભાર્મ રચિત્કર રાજ્યે ગુજરાતમાં પ્રથમ શાખી કાઢ્યો અને એના મદદના તરફ ગુજરાતની પ્રજાનું પ્રથમ લક્ષ્ય ખેંચ્યું એ મારે એમનો આપણા ઉપર થોડો ઉપકાર નથી.

એમના કાર્યપ્રદેશમાં કૌમારાગરથાનું સક્ષ જીવન —એટલે આપણા વર્તમાન શાળાના શિક્ષણપદ્ધતિ પં-રિભાષામાં જેને ‘Secondary Education’ કહે છે તેનો સમજો પ્રદેશ આવે છે. પણ ‘Secondary Education’ એટલે ખડું જ્ઞેતો ‘Secondary Schools’—મિકલ સ્કૂલ અને હાઇસ્કૂલ—તો શિક્ષણ-ક્રમ એટલું જ સમજવાનું નથી. શાળાનું શિક્ષણ એ તો તે કાળના સમગ્ર શિક્ષણનો માત્ર એક વિભાગ છે—જેની જાદાર કૌમાર જીવનને કેળવવા માટે વિશાળ પ્રદેશ પડેલો છે. એ કાળ વિચારનો નાદિ તેટલો દર્શનનો, પરીક્ષણનો નાદિ, તેટલો અપેક્ષાકનનો છે; અને તેથી એમાં સૌંદર્યનું દર્શન અને સસનું અપેક્ષાકન અને આ-રિત્યનો આચાર—ન વિવેચન, ન પરીક્ષણ, ન વિગદીન, —પ્રધાનભાગ રહે છે, અને તેથી યોગ્ય જ. રીતે, શુદ્ધ અને પવિત્ર સૌંદર્યનાં ચિત્રો, સૃષ્ટિની વિવિધ વસ્તુઓનાં વર્ણનો, અને વીર અને ઉદાર મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો એ ‘કુમાર’ પત્રમાં મુખ્ય રચાને હોવાં નોંછએ અને હોય છે.

આજ એ પત્રને શુભ દિવસે મારી ભાવના પ્રકટ કરવા હજુ તો એના મુખપૃષ્ઠ પર ચક્રાન્તશાના કુમાર ભારતનું—સિંહનો કાન પકડીને ખેંચતા અને સિંહને ‘ઉઘાડ તારા દાંત’ એમ કહેતા કુમાર ભારતનું—ચિત્ર મૂકું. વર્તમાન દેશના વાતાવરણમાંથી પ્રેરણા લઇ ભણે આમાં કેાઇ ખ્રિસ્તિય સિંહને પ્રેમ અને જાળથી રમાડતા અને વશ કરતા આર્થ ભારત દેશની મૃતિ નિંદાલો; કેાઇ ભણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી મૂચના લાઈ, વિકરાળ પ્ર-કૃતિનું મુખ ફાડી એનાં રહસ્ય ઉકેલનાર સાયન્સનું ચિત્ર જુઓ; પણ એ જે ખાન કરતાં પણ એનો વાસ્વાર્થ—શુદ્ધ કૌમારાગરથાનો આકોષ અને અજાયના-ભર્મો ભાવ થોડો રમણીય નથી. એ ભાવ જ અમારા યૌવનને જીવનના વિવિધ સંધાઓમાં પવિત્ર વીરસથી ભરશે, અને એ વીરસ જ અંતે અમારી જીવનસંધ્યાને સમયે અમને નિર્મલ શાંત ભાવે પ્રજ્વળાં દર્શન કરાવશે એમ અમને અશ્વ છે. આનન્દરાજકર બાપુભાઈ મુવ

‘કુમાર’નું મૂલ્ય

સન ૧૯૨૫માં ગુજરાતી સામયિક સાહિત્યમાં નવું નવાં પત્રો કાઢવા આસપાસના સંતોએ ને વ્યવહાર મુશ્કેલીઓથી ભીતિપરા કે વ્યથા ન થતાં ત્રણ આડગ ગુજરાતીઓ, જાણે કે કોઇ સાદસ એડવા નીકળ્યા હોય તેમ, દરેક જણ પોતાના અનુભવેયથી એવાછો, પોતપોતાના અભિપ્રાયને સિદ્ધ કરવા સાર, પોતપોતાના આદર્શોને મૂર્તિમંત જાળવવા સાર પ્રયત્ન થયા દતા.

‘શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ’ના તંત્રી શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કોલિ-દાસ ભટ્ટે, પ્રચલિત કેળવણીની પદ્ધતિથી નિરાશ થઇ તેને ગોઠવ માર્ગે વાળવા, તેમ તેને નવું વલણ આપવા સામગ્રીદાસ કૌલેજના અધ્યાપકનો પ્રતિષ્ઠિત ઓહો છોડી દહો, એ જ ભાવનગરમાં કેળવણી સુધારાનું કાર્ય દાય ધરેલું અને તેને અંગે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિભવન ચલાવતા દતા, ત્યાંથી ઉતરના નામનું સામયિક શરૂ કર્યું. આને એ દક્ષિણામૂર્તિભવનના પ્રકાશનોએ આખા પ્રાંતમાં કેળવણીની આગેવાની લીધી છે એમ કોઇ પણ કમ્પ્લેક્ષ કરશે. ખીન્નું ત્રેમાસિક ‘કૌમુદી’ પણ એ જ સહેજના વતની, પરંતુ મુંઝાછના યાનાવરણ-મા ઉછરેલા અને પોપણ પામેલા શ્રીયુત વિનયરાય કલ્યાણરાય વૈષ્ણે ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ માટે કાઢ્યું. સાહિત્યસેવાને જ પોતાનું અવન-ધેય જાનાતી, તે માટે કુદરી ધરવાળો જનાવ, એ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ યુગમાં તેમના અ-વનથી દેખાતરૂપ જાઓ છે. એક જ ધોષની પાછળ જે આગ્રહ ને મનોજળ બાનેક અડચણો પડના છતાં તેઓ જાણી રહ્યા છે, એ ખચિત એમના માટે માન ઉત્પન્ન કરે છે. ‘ક્રિસ્ટલી રિન્થુ’ કે ‘એડિગર્મ રિન્થુ’ જેવું એકાદ ત્રેમાસિક ગુજરાતીમાં નીકળતું એવાને હું ધણી વાર ઇચ્છતો. મારો એ મનોરથ ત્રેમાસિક ‘કૌમુદી’-એ સિદ્ધ કર્યો છે એમ મારે આનંદસદ્ કહેવું જોઇએ.

ઉપરાંત એ પત્રોની પેઠે ત્રીજું માસિક ‘કુમાર’ શરૂ કરનાર શ્રી રવિશંકર રાવળ પણ ભાષનાશ્રીલ ને કલામય ઉત્સાહી પુરુષ છે, એઓ પણ ભાવનગરના જ વતની. તેઓ પહેલા એ તંત્રીઓની પેઠે યુનિવર્સિટીના પદવીધારી નથી, પરંતુ સર જે.એ. સ્કૂલ ઑફ આર્ટ-ના પ્રેસિડન્ટ અને મુંઝાછની આર્ટ સોસાયટીનો સુપર્યું ચંદ્રક ગેળવનાર ગુજરાતી-કલાકારોમાં પહેલા છે.

એમણે ઇચ્છ્યું હોવ તો પોતાના ચિત્રકારના ક્ષેત્રે વળગી રહી સારી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરત; પણ એમનું માનસ કળાની સેવાનાં સ્વપ્નો સેવતું હતું. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ દિલ્હી પ્રાચીન કળા પ્રતિ પ્રેમ થયેલો, અને જેમજેમ એ પ્રેમ દૃઢીભૂત થતો ગયો તેમતેમ દિલ્હી કળાના ઉદ્ધાર માટે એમનું મન રાતદિવસ વ્યથાતું, અને આપણી જનતામાં કળા પ્રતિ જે પ્રગાદ છે ને કેમ દૂર થાય અને ને પૂર્વવત્ કળાપૂજક ને કળારસિક કેમ જાને એવો માર્ગ શોધના રહેતા. આ મનોદશમાં એમને ‘વીસમી સદીના’ રથાપક રાગંદર દાશમદમ્ભ-નો સમાગમ થયો. બંને સ્વપ્નો સેવાનાર અને દેશનાં કળા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે મંથન કરનારા, ર. દાશમદમ્ભની સંગતિથી શ્રી રવિશંકર રાવળને ચિત્રમ પત્રકારિત્વનો રસ લાગ્યો. એ પહેલાં માત્ર રફુડિગોઆર્ટ ઉગર જ તેમનું લક્ષ્ય હતું. આપણાં માસિકોની આર્થિક સ્થિતિ ધણીખરી ખોટમાં હોય છે; ‘વીસમી સદી’ના દાખલો તેમની આંખ સમક્ષ દતો; તતે એવા શીખ નહોત કે એ કાર્યમાં ખર્ચેનો મોટો ભોળો કપાડી શકે; પણ એમણે જોઇ લીધું કે આપણા પ્રાંતમાં કળાનો પ્રચાર કરવો હોય, સોકને લલિતકળાનો રંગ લગાડવો હોય તો એક મુખપત્ર કાઢવે જ છૂટકો છે. ભલે પછી તેમાં દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. જાણું તેમા ખોટ ખમવા તેમજ વખત આપને આશ્ચર્યકો બોગ આપવા પણ તૈયાર રહેવું જોઇએ.

જ્યારથી ‘કુમાર’ના તંત્રીએ અમદાવાદમાં આવી ચાણું નાખ્યું સારથી હું એમના નિકટ સમાગમમાં પું અને એમની સાથેની વાનચીતમાં મને હમેશાં એમના કળાપ્રેમનું દર્શન થયું છે. એમને મેં કદી ધંધા વિશે વક્ષણાં મારતાં જોયા નથી. પણ આપણી પ્રાચીન કળાના શોરભ ને સોંદર્ય માટે, કળાના પુનરુદ્ધાર ને પ્રચાર અર્થે ઉત્સાદ દાખવતા ને તલસતા જ નેલા છે.

એમની જીડીનજરને જોવી પરીપ્રાશ્નકિતો ખ્યાલ એટલા પરથી આવી શકશે કે કળાપ્રચારાર્થે જે મુખપત્ર કાઢવાનું એમણે નક્કી કર્યું તે કુમાર માટે ખાસ નિયત કર્યું, કે જે નવી પેઢીના ધડનારા છે અને જેમના પર કળાના સંસ્કાર જલ્દી ને સરળતાથી પાડી શકાય. વળી વધુ આનંદજનક ને મગરૂરી લેવા જેવું તો એ છે કે એ કાર્ય વ્યક્તિગત રહ્યું નથી પણ એક સંસ્થાર્થે

પરિણામ પામ્યું છે. ‘કુમાર કાર્યાલય’ તરીકે આજ તે જુદા જુદા સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધિ ને પ્રાપ્તિ પામી છે.

સન ૧૯૨૦માં જૂદી ગુજરાતી સાદિલ પરિષદ મળી તે વખતે ગુજરાતમાં ‘વીસમી સદી’ એકલું જ સચિત્ર માસિક હતું અને જાણસાદિલ જે નદિ જેવું હતું તેને વધારવા શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરવા એક કમિટી નીમાર્ગ હતી. આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખ્યા પછી વાચકો કળાના તેમજ જાણસાદિલમાં આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી છે, તેનું માપ કાઢશે તો જાણશે કે એમાં કુમાર કાર્યાલયનો દિરસો નાનોસૂનો નથી. કુમાર કાર્યાલયે માસિક દ્વારા સાદિલ ઉત્પન્ન કર્યું તેમજ ગુજરાતની મુદ્રણકળામાં નવી રૂચિ ને સંસ્કાર પાડ્યા છે, અનેક પુસ્તકો પરનાં આકર્ષક પૂઠાં કુમાર કાર્યાલયને આભારી છે. આજે છાપખાનાં નેના ઘોરજો સુધારા કરવા મથી રહ્યાં જણાય છે એમાં જ તેની એક મોટી દેશસેવા થઈ ગણાય. ‘પરી રીતે ગુજરાતમાં કલા મારેનો જોખ સુકુમ હતો તેને જાગૃત કરવાનો યશ’ એ કોમ એક વ્યક્તિ કે સંસ્થા લેવાનો હાથે કરે તો તેના દહદાર શ્રી રવિચંદ્ર રાવળ કે કુમાર કાર્યાલય છે. એમ સોને સ્વીકારવું પડશે.

‘કુમાર’ રસિકતા જાગૃત કરી છે તે સાથે કુમારે અને ‘કુમારિકા’ એ પર શુભ અને ઉચ્ચત સંસ્કાર પાડ્યાનું કાર્ય પણ વિસાદું નથી એ તેનો એકેએક અંક જોનાર જાત્રીથી કહી શકશે. તે સંસ્કારો એક જ જાણના નથી પણ સર્વદેશી, સમગ્ર જીવનને સ્પર્શ કરનારા, આશાપ્રેરક, ઉચ્ચગામી, ઉદ્ધવાસલયાં અને નવીન જગ તથા ચેતન અર્પનારાં, તેના સદ્ગમ નિરીક્ષકને જણાયા વિના નાંદ રહે. અને તેની રજુઆત એની દક્ષતાથી, એટલી સફાઈથી, અંધળેસમાં ચિત્રો તથા લેખો પ્રકારના અને કલેશિત મુદ્રણથી થાય છે કે તે મૂળ વસ્તુને વિશેષ જોખ આપે છે અને તેને વધુ ખેચાણકારક તથા તવરપર્ણી કરે છે અને તેમાં એની વિશેષતા તથા મદત રહેતી છે.

કુમારે જીવનનો આરંભ કરતાં પૂર્વે પ્રવાસ કરી જીવનસંસ્કાર સમૃદ્ધ કરવા જોઈએ, વાચનિત વાગીને જીવનજાદશી પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ, તથા પ્રતિદાસ નિરૂપીને જ્ઞાનની વિદ્યાળના મેળાની નવીન પ્રેરણાઓ સંગ્રહી જોઈએ, તેમ વિજ્ઞાનના અધ્યયન દ્વારા જીવન-

માં ચોક્કસાઈ, નિયમબદ્ધતા અને સચોટતાની છાપ ઉતારવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. એ જાણી માલિકી, સંસ્કારભંડોળ પ્રાપ્ત થાય એવા વિધિવિધ પ્રકારના લેખી કેટિના લેખો, કાવ્યો, પ્રવાસવર્ણન, વીરગાથા, કદાચી વગેરે આપી ‘કુમાર’ નવીન અને જીજ્ઞાસી પ્રજાને જે જ્ઞાનસાધન સાગમી પીરસે છે તે ગરેબર અનુપમ છે, અને તેમાં પ્રકટ થતો જ્ઞાનસીમા ખંડ અને દુયકા સંપદ તેનું આકર્ષણ જોર વધારે છે.

અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતું આર્થર મી સંપાદિત ‘માઇ મેઈસ્ટ્રીન’ લાઘવમાં આપનાં ને જ્ઞાનનાં જે જ્ઞાનંદ ને મુખની લાગણી અનુભવાય છે, એવું ‘કુમાર’ મળતાં થાય છે. તે એકલા કુમારે મારેનું માસિક રહ્યું નથી પણ નાનામોટા સૌ, સ્ત્રી ને પુરુષ તેનો એકસરખો રીતે લાભ લે છે ને એ જ તેની વિશિષ્ટતા છે.

કુમારેને તે કળા પ્રતિ આકર્ષે છે, તેમના સંસ્કારોને પોષે છે, તેમને નવીન રૂપનાઓ બહે છે, તેમનું સંકલ્પજન દ્રઢ કરી, તેમને વિધિવિધ પ્રેરણાઓ અર્પે છે, તેમના જીવનને રસિક, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી કરે છે; અને આ બધું તે કોઈ પ્રકારના પાંડિત કે વૃથા વડાપણુનો રોળ કયાં વિના સ્વાભાવિક રીતે કરે છે તેથી તેને શોકપ્રિયતા રૂપી સિદ્ધિ મળી ચૂકી છે.

સ્વાસ્થ્ય મારેનો ઉત્તમ જોખપાઠ તો પોતાના સાધન અને શક્તિ પર જ અપલંબી રહીને શ્રી રાવળે ‘કુમાર’ને પગલર જનાવીને જે રીતે આપ્યો છે તે કોઈ પણ વ્યક્તિને—ખાસ કરીને કુમારેને અનુકરણીય થઈ પડે એવો છે, અને તે એની વિશેષ સિદ્ધિ છે.

પણું માસિકો વ્યક્તિગત નિવડી સફળ થયેલાં જણવામાં છે, પણ આમાં કોઈ એક નામની વિશિષ્ટતા કરનાં સંસ્થાની મદતના વધુ માહૂમ પડશે. ‘કુમાર’ને પોતાનું કહેવતપ્રવચારી અનેક વ્યક્તિઓ મળી આપશે. આ પ્રકારનું મમત્વ, પોતાનું વ્યક્તિત્વ લુપ્ત થવા દહતે અને સૈનિક સત્કાર મેળવીને ‘કુમાર’ના તંત્રી અને કુમાર કાર્યાલયના સંસ્થાપક શ્રી રાવળે જે બાંધું કર્યું છે અને જે પ્રવિદ્યા તથા માન પ્રાપ્ત કર્યાં છે, એ ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં તદ્દન નવીન જનાય છે.

તેથી ‘કુમાર’નું મૂલ્ય મારે મત પાળું મોટું છે; અને ગુજરાત મગરૂરી તથા માન લઈ શકે એવું તેનું કાર્ય ને કાર્યસિદ્ધિ છે એવો મારો નામ અભિપ્રાય છે.

હીરાલાલ દિલુચનદાસ પારેખ

કાળના તરંગો

નવાણુ માસ 'કુમાર'ને થયા, અને આ એનો સોમો અંક—શતાંક.

નાનેરો ભાષ કે પુત્ર ઉત્તરોત્તર પોતાનાં પાંચો કામોમાં પાર પડતો નવય અને એના વડીલને જે આનંદ ને ગર્વ થાય તે 'કુમાર'ના વધના જતા ઉત્કર્ષમાં મેં અનુભવ્યા છે. જો કે 'કુમાર' મારે આજ સુધીમાં ભાષે જ પાંચપચીસ લીટીઓ મેં લખી દશે.

'કુમાર' જન્મ્યું, વધ્યું ને આજે તો આટલું બધું ઉપયોગી ને લોકપ્રિય થયું. પણ તે પહેલાં, 'કુમાર' રૂપે એક સ્થાને મૂર્ત સ્વરૂપ હોતાર એ વસ્તુનાં પ્રેરક બળો અનેક દિશામાંથી બળ કરી રહ્યાં હતાં.

૨૫. દાહમદમદનાં ઝલ્લગાન કરનાં ઘણાં એણે 'પીસમી સદી' માસિકનો જે સુંદર દેહ ઘડ્યો તેની વાતો કરે છે. એ બધું સાચું દશે; પણ વધુ સાચું તો એ છે કે જોણે યુગરાતના કેટલાય અણપ્રીતિયા રહી જતા એવા દીકરાઓને દુનિયાની નજર સામે ઊભા કર્યાં. ૨૫. હાથનો આ સાચો અક્ષરેદ.

૧૯૧૦-૧૧ની આ વાત. ધણે ઠંકણે જુદેજુદે રૂપે એ લખાણ છે. 'કુમાર'ના તંત્રી સંવિશેષર રાવળનાં દેવાની ડાળડીમાં જે બીજાં દંતુ તેને પ્રેરણા પાનાર ૨૫. હાથ.

ભાવનગરમાં સંવિભાષના મકાનો ૧૯૨૦ના મે કે જૂનમાં 'કોમુદી' કાર્યાલયરાય સંવિભાષને એક યોજના સમજાવતા હતા. 'ચેતન' માસિકની ચર્ચા ચાલતી હતી. બેકદર યુગરાતમાં કોષ કદર નહિ કરે એવી મેં કસંકા તે વેળા કરેલી. સંવિભાષએ તે વેળા એક લાંબો પત્ર અમારી વચ્ચે વાંચ્યો. તે હતો મોડળના જનુઆર્થ રાવતનો. સાથે એક સુંદર દરતલિખિત સામયિક પત્ર (ધણું કરીને માસિક) 'જ્ઞાનાંજલિ' જતાવ્યું. જનુ-ભાષમાં કળાનો આત્મા ભર્યો પડ્યો હતો એની સાક્ષી તરીકે. એ જ એકામાં થી દેશગણ પરમાર અને મેરણીવાળા ૨૫. ભાષશંકર દવેનો પરિચય મેળવેલો.

કાઠિયાવાડમાં રેલવેના એક રેશનમાસ્ટર, અરમી સદી પહેલાં જેવું બાણુતર લબ્ય હતું તેવું મોંક પામેલા. પણ એનાં પુરુષાર્થ ને પ્રારબ્ધ બહુ બેરકાં. કયા રેશ-માડીનું ધમાલિયું ને નીરસ જીવન! પણ એમાંથી જોણે વખત ને શક્તિ બચાવી એક વિદ્યાધામ કાઢ્યું; દક્ષિણા મૂર્તિ. સંવિભાષ કુમાર રૂપે એ દક્ષિણામૂર્તિના સુદમ-

સ્થૂળ દેહના સાક્ષી. ત્યાં એમણે અનેક સ્વપ્નાં મેવેલાં.

એ કિશોરો: તેરચોદ વર્ષના મોંક દશે. હોનાળ ને શર-માળ. રમતિયાળ બહુ નહિ. બાણુતર કોઈ દિ ચૂંટે નહિ. દાદાની કાળી જમણી ગાંઘ જેવા. દક્ષિણામૂર્તિમાં ભણે.

તે દિ' દરતલિખિત માસિકો આટલાં પાંચાં નહાં.

ક્યાંક દતાં. ગાંધીજીના આશ્રમમાં કે દક્ષિણામૂર્તિમાં; કે મોડળમાં 'જ્ઞાનાંજલિ' સંતાતું સંતાતું ડોકિયું કરતું.

કિશોરોને ૨૬ લાગી માસિક કાઢવાની. ધી એ વખતની એમની હોંસ! ચિત્રો કાઢે ને લેખો લખે. પૂઠાં ચીતરે ને સુશોભનો મોઢવે. પણ નામકરણતિનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું. 'નામ કહો, જસ નામ કહો.' એ માસિકની યોગાગ્રણી ચર્ચા: 'કુમાર'.

એ કિશોરો આજે તો મોટા થઇ ગયા છે. બાણુતર ગયા છે કેદ અમેરિકા સુધી. યોગબો હો એ અનેન-ઉપેદને? 'કુમાર'ના એ પ્રથમ ઉત્પાદકો.

લાવનગરમાં આ છોકરા સંવિભાષને દેહ ન મૂકે.

સંવિભાષ મુંગાઈથી અમદાવાદ આવ્યો રિશ્તર થવા ને જૂનાં સ્વપ્નાં સાચ્યાં કરવા પ્રયાન આદર્યો. કિશોરોનું 'કુમાર' સંવિભાષના હાથમાં આવ્યું; લાલનપાલન ને પોપણ રક્ષણ મારે. આમ 'કુમાર' જન્મ્યું.

પછીથી 'કુમાર'નો ને તેના સ્થાનિક મેળનો પરિ-ચય નથી. પણ કોષક કવુ દેસાઈ કે કોષક કૃષ્ણરાય શીપસાણી, કોષક ઈન્દુલાલ ગાંધી કે કોષક ઉમાસેકર જોષી, કોષક 'સુન્દરમ' કે કોષક પ્રદલાદ પાંદેય: આમ કેટલાયે જનાઓ 'કોષક'નાં આતમગીજ જૂમિમાંથી જતાર આવવા બળ કરી રહ્યાં હતાં. 'કુમાર' દાસ એને એકુરિત થતાં સો જુઓ છે.

આમ, નવયુગરાતના પાળામાં પ્રાણ પૂરતું 'કુમાર' સો. માસ પૂરા કરે છે ત્યારે જૂની રીતે કહેવાનું મન થઈ નવય છે કે 'સો વરસનું થાતે તારાં બધાં જોયય.' 'ગિરીસ'

'કુમાર'નો પૂર્વજન્મ

કુમારનો શતાંક: તેને મારે રમરણે જોઈએ.' સંવિભાષના કાગળ આવ્યો. 'અદી હોત તો કાન પકડીને લખવા બેસાડત: જનુઆરએ ઉગેયું હતું. ધરીક તો યશું કે શિક્ષાની એ મળ લેવા કરો. કાગળ મોકલવાનો ચુન્હો કરે. પણ . . .

ભગવાન સુદાના પૂર્વજન્મની તાતકાલિઓની

જેમ ‘કુમાર’ના પૂર્વજન્મની આ કથા છે. દસ્તાવિજિત માસિકોની યેત્રછા પહેલાંનો એ યુગ હતો. આજથી દસ વર્ષ પહેલાં એમણે કુટુંબનાં જાળકોના મંડળમાં ‘કુમાર’નો જન્મ થયો. ‘વીસમી સદી’ના એક નાનપણથી અગે જ્ઞેના હતા. કારણકે રવિભાઈનાં તેમાં ચિત્રો હોય. સારાકાકા-મામા (શ્રી મસ્તનગમ પંડ્યા)ની તેમાં વાર્તા આવે. દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિરમાં શુચરાત્રી, દિંદી, અંગ્રેજ માસિકો વાંચવાનો અમને ખૂબ જોખ દતો. દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓનું એક દસ્તાવિજિત માસિક ચાલતું હતું. તેનું નામ ‘વિદ્યાર્થી.’ પણ તે તો અમને ભારેખમ લાગતું. જ્યાં લેખો અંબીર ને નિર્બંધ જેવા. વળી કથાનો તો તેમા પ્રવેશ જ ન મળે. આ જ્યાં ઉપરથી કુટુંબનાં નાનાં જાળકો પણ કુટુંબનાના રંગો પૂરે અને રસ લઇ શકે એવું માસિક શરૂ કરવું એમ અગે (અનંત અને ઉપેન્દ્રે) નક્કી કર્યું. રવિભાઈ અમરેજવારે ભારતનગર હોય ત્યારેભારે તેમની સાથે માસિકો વિષે તો કલાકો સુધી વાતો થાય. જ્યારે તેમની પાસે આકાશના રંગો કેમ ચીનરવા તે સી-ખયા ગયા હોય. થોડો વખત કામ કરી શકી જઇએ એટલે અગાડીમાં વાતો શરૂ થાય વિલાપનનાં માસિકોની વાત ચાલે. ‘માઇ ઍંગ્લીશ’ વગેરે ફેની રીતે શરૂ થયાં ને કેમ આખજ પછ્યાં તેની વાત થાય. શુચરાત્રીમાં, શુચરાત્રીમાં જાળકો મટિ—કુમારો મારે એકે માસિક નથી તેની પણ કલાકો સુધી વાતચીત કરનાંકરનાં અંધારું થઇ જાય.

એ અરસામાં આર્યદીપ્તિ ‘વિદ્યાર્થી’ એ-સાદકે-પંદિયા’ની ખૂબ અસર થઇ હતી. તેમાંથી કુમારના વિષયોનું વૈવિધ્ય અમે લીધું. દરેક અંકમાં કનર કિઝાઇન, મુગપૂષ્પ, સુશીલનો જાલારવા જ લેઇએ. સાંભળેલી, અંગ્રેજમાં વાંચેલી, દિંદીમાંથી રૂપાંતર કરેલી ને એની જાંજી પરીની વાતો અંત કલિપત વાતોના મુખ્ય ભેખો થતા. દરેક અંકમાં નોંધ—તેની લેખ પણ અમે લખતા. તેમાં દક્ષિણામૂર્તિના ‘વિદ્યાર્થી’ની રપજ અસર હતી. નોંધમાં વડીલોને લેખો ન આપવા જાણત કમકાસી કાદવાની અને ‘આખ થવું લેઇએ’ ને ‘તેમ ન થવું લેઇએ’ એવું લખવાની ભારે મજા પડતી.

જ્યાંને મરખો રસ આવે તે મારે અમારી જાળક મંડળમાંથી લેખો કાર્યવાદકો નીમ્યા હતા. અનંત અને

ઉપેન્દ્ર વ્યવસ્થાપકો થયા. નરેન્દ્રને તેની નીમ્યો. ચિત્ર મનુને પ્રકાશકો કલા. તે સિવાય માખ લલિત, રામ-ભાઈ, સુશીલ વગેરે થયા. તેનીઓ પણ ગણતર્ય મદિને જાલવાનું રાખ્યું હતું. એકંદરે એ માસિક કાદવામાં અમને જ્યાંને ખૂબ આનંદ પડતો હતો, અને જ્યાંને તેમાં મદત્ત મળતું હતું. જીવત વાચે કે ન વાચે, પણ અમે તો જ્યાં જ અંદરઅંદર વારાફરતી વાંચતા અને ગર્વ લેતા, એટલું એ જ્યાંને પ્રિય હતું.

પરિચિતો વાતોમાં અને જીન્ટે જ્યાં કુમાર, સાદક શૌર્ય અને રસની મૂર્તિ રૂપે આવે, એટલે અમને ‘કુમાર’ નામ ગતુ મંત્રી ગયું અને તત્ત અમે તે આનાઅનું. ‘કુમાર’નો દીવાળીનો અંક ખાસ આકર્ષક અને દર્શકાર જોડે. ‘વીસમી સદી’ના દીવાળીનો અંક મટિ દાઇ-મદમદ જતુ જલેમન લેતા તે સાંભળેલું. તે ઉપરાંત અંગ્રેજ માસિકોના નાનાકાના અંકો પણ વિશેષ સુંદર જોવા દતા. તે ઉપરથી ‘કુમાર’નો દીવાળીનો અંક પણ અમે સર્વગમુંદર જનારવા વિચાર કયો હતો. અને તેની પાછળ એવા તો લાગ્યા કે જાકીના જ્યાં અંકો સાથે મૂડીએ એટલે મોટો, ચિત્રિત. અને સુંદર એ અંક કાલે દતો. એ અંક જદાર પડ્યો ત્યારે અમારા આનંદનો પાર નહોતો.

‘કુમાર’ એકાદ વરસ ચાલ્યું હતું. આં તો રવિ-ભાઈએ શુચરાત્રીમાં જ્યાં કુટુંબો મટિ જાપેલું ‘કુમાર’ શરૂ કર્યું. ‘દાઇરમારક અંધ’ પ્રસિદ્ધ કરવામા રવિભાઈ-જયુભાઈનો સુયોગ થયો હતો. એ સુયોગ ચાલુ રહેા ને નેમાંથી ‘કુમાર’નો જન્મ થયો. શુચરાત્રીને પેલાનો કળા અને એવા સમર્પણ કરવાનો વિચાર રવિભાઈ કરના દતા તેમાં તેમને ‘કુમાર’ નામે દિશાસૂચન કર્યું અને “દરે આપલું ‘કુમાર’ જાપેલા રૂપમાં જદાર પડશે” એમ એક દિવસ રવિભાઈએ કહીને અમને સાનંદાશ્વર્ય ઉપજાવ્યું ! એ સાંભળ્યું ત્યારે અમારાં કુતૂહલ અને અધીરાઇ એટલાં જ્યાં દતાં કે પ્રસિદ્ધ થવા પહેલાં કેટ-લી ને નાર રજનમા ‘કુમાર’નાં રંગ, રૂપ, કદ જોયા. રૂપ અને કદપના જેટલું રમ્ય ને ભવ્ય થતાં હજી ‘કુમાર’ને વાર લાગશે; પણ એનો પહેલો અંક જદાર પડ્યો ત્યારે આદિતીય અને રોમાંચક જરૂરલાગ્યો હતો. આજ સુધી શુચરાત્રીમાં જાળકો મારે—કુમારો મારે પહેલાં આપું કર્યું કરી કાઢ્યો જ્ઞેનું નહોતું.

બીજા દેશોનાં માસિકોનો વિકાસ જોઈએ તો લાંબે કે 'કુમાર'નો દૈનિક દસપીસ ગણે વિકાસ થવો જોઈએ;—અને તે થશે જ. અનંત—ઉચે-દ્ર
'કુમાર'નાં અનેક પ્રેમીઓ તથા વાચકો તરફથી 'કુમાર'

તેમના ઉપર પાડેલા સંસ્કારનાં સ્મરણો અમને ખ્યાં છે, પરંતુ આ એક પાર્શ્વ કરતાં ઘણું મોટો અને સ્વે. થઈ જવાથી સ્વજ તથા-સમયના સંકલ્પે કાનું અમરે નંદીકે તે મુલતરી રાખવાં પડ્યાં છે. સંસ્કાર-સ્મરણોની એ માળા હવે પછીના અંકોમાં પ્રગ્ન થશે.

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથની ચિત્રકલા

[અનુક્રમણ પાછળના પાન ૧૨૪૩]

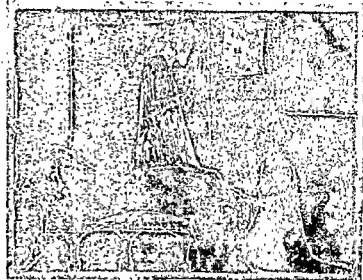
સૌંદર્યની શોધમાં ભ્રમની અર્ધચેતનાની-સ્વપ્નાભાસની પ્રેરણાના દોષો જ એ ચિત્રો આલેખાય છે. આવાં એ આકર્ષક આલેખનોનાં મુખ્યલક્ષણની તુલના, સૃષ્ટિના આકારોની સાથે તેમની સરખામણી કરીને નહિ, પણ તેમના વાંકવળાંકોની નિષૂદ તાલગદતા, તેમની રેખાઓની સંપાદિતા અને આકૃતિઓની અપ્રતિરૂપતાથી જ યથ સહે, એ મૂરપાકન જિદ્દદૃષ્ટિથી નહિ પણ ધ્યાનેકાગ્રતાથી યથ સહે. આથી, એ આકૃતિઓ અને રેખાની ગણના તેમના વ્યક્તિગત મુખ્ય-થી—તેમની અંતરસ્થ પાતળાઈ અને તાલયુક્ત રચના માટેની તેમની સમગ્ર શક્તિથી થવી જોઈએ.

સૃષ્ટિના જાણીના આકારોથી વિરુદ્ધતાં આ આલેખનો સામાન્ય રીતે આપણને અર્થદીન લાગે છે, તથા કોઈ દૃષ્ટિમૂલક વિશિષ્ટતા—નજરને સંતોષે એવું કોઈપણ તરી આવતુ લક્ષણ તેમાં જણાતું નથી; પણ તેમની એ ચિત્રવિચિત્ર રેખાઓતથા વળાંકઓનો ખરો વ્યક્તિવિશેષ મુખ્ય તો, માત્ર સછવ સંબંધતાથી વિવક્ષણ્ય ભાતગૂંથણીથી ઉપરિચત થતી દિલ્લોલભરી તાલમયતાનું નેત્રને દર્શન કરાવી અભિરામ ઉત્પન્ન કરવામાં રહેલો છે. આવી રચનાઓ કોઈ અમુક વિચારની સંજ્ઞા રૂપે કે કોઈ ખાસ ભાવ પ્રદર્શન કરવા માટે નથી હોતી, પણ સંગીતની માફક તેઓ રેખાઓમાં રહેલી કોઈ ગૂઢ અને કાલ્પનિક સામૂહિક સુસંવાદિતાને પ્રકટ કરે છે. સાદિલ કે સંગીતની કોઈ રચનાની સાથે આ કૃતિઓની સરખામણી કરવી હોય તો, આપણાં દાદીમા માળકોને ઊંઘાવામાટે જે દાહરણ અથવા જોડકણાં ગાય છે તેની સાથે કરી શકાય. એ ગીતોમાં કશો ખાસ અર્થ નથી હોતો; પણ ઝડઝમક-વાળા શબ્દોનું સંગીતનત્વ પકડીને તેમને સુસંવાદિત રીતે સમૂહબદ્ધ કર્યો હોય છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ ચિત્રોમાં બાળકના જેવી સરળતા, કલ્પના અને સ્વયંરૂર્ણિતરી આવે છે. એમના જેવા પ્રતિભાસંપન્ન કવિની ઉચ્ચ સંક્રાન્તિ તથા મહાશુદ્ધિમત્તા જોનાં કદાચ આ વિરોધી પરતુ થવે. પણ ખરેખર જ્યારે માનવીની શુદ્ધિશક્તિઓ નિર્મળીન થાય છે ત્યારે મુખ્ય શક્તિઓ સચેત બને છે. એવી તદ્દન સ્વયંસદ્ગત મનોદશામાં વિશુદ્ધ સમયની આપાનમૂર્તિમાં કોઈ કલ્પનાદેશની પરીઓ ને જૂનાવળો ખરી વળો કે અજોચર સ્વપ્નામિત્રી મનોરમ કલ્પનાઓ અને સ્પર્શોનો લલિત મળા મૂલ્ય છે. એવી નિમર્ણ-દશાનાં આ ચિત્રો છે.

આ ચિત્રોના દાર્દની સમીપ જાનાં મુખ્ય મસ્કેવી તો એ ઊભી થાય છે, કે તે પ્રત્યક્ષી કલાની ભૌમિતિક અને અદ્યતી મૂંઝવણીવાળી આકૃતિઓની પેઠે કેવળ મુચ્ચાવીન નથી; ઊભરી તે તો માતા કે પ્રાણીની આકૃતિનો ભાસ આપી કાંઈક મુચ્ચન કરી હોય એમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે રચનાત્મક આકૃતિઓ જ્યારે ચલિત સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે અર્થ હોય છે; પણ તેમાં અજોની અધિકતા આપનાથી કનચિત કોઈ નૈસર્ગિક રૂપને મળતી લાપા આપતી નથી. આથી તે મસકેવી અને કાલ્પનિક બોલો મિશ્રણ રૂપ બને છે, અને અંતે પેલા જાણીના આકારની સ્મૃતિ પણ વિચિત્રરૂપવાળી અસ્વાધાવિક સ્વપ્નાસૃષ્ટિમાં રૂપી નથી. પછી દોરવાનરફ પ્રેરણારેખા કોઈ વિવક્ષણ્ય પુષ્પમાં પ્રકટી નીકળે, અગર કોઈ પુષ્પની રેખાઓ દોરતાંદોરતાં એકાદ પછી આંત્રેખાં આવે. વળી કોઈ રેખાઓનાં આકર્ષક જોડાણોમાંથી એકાદ વનપુષ્પ કે છીપ જનાપવા જતાં, તુકો આવત્ય વનસ્પતિશાસ્ત્રના નિષ્ણોનું ઉલ્લેખન કરીને માનવ રૂપને મળતી આકૃતિમાં પરિણમે! અંતરથી લીટીઓની

ચિત્રિત ભાતો પાડતાં પાડતાં તે-
માંથી એકાદ દૂધનો આકાર પ્રકટી
નીકળતો હોય છે, ત્યાં વળી, ધન
જદ્વાતાં તેમાંથી કોઇ એવું જ
અકુદરતી પ્રાણી સર્જાઇ આવે છે
કે જે જગત પરની કોઇ મોનવ કે
પ્રાણીસૃષ્ટિમાં ન જડે. આમ આ
વિલક્ષણ કલ્પનાવિહારી સર્જનો
જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રૂપોની વચ્ચે
ટગટગી રહે છે. કોઈ વાર તે
સુશોભનતત્ત્વોથી પ્રચૂર એવી કોઇ
ઉત્કૃષ્ટ મનોરમ આકૃતિમાં પ્રિ-
ણમે તો ધણીયે વાર વિરૂપ વસ્તુ-
ઓની વિપ્રમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય,
જેમાંથી એ કવિ-ચિત્રકારની ક-
લ્પક તર્કશુદ્ધિ તેને ઉદ્ધારવાની
સાફ ના પાડી દે છે.

‘જિજ્ઞાસીએ આપણત ક્યો.’ માનવ આકૃતિઓનાં તારાશ રૂપ નથી હોતાં. મુખમાળ
દર્શાવત નેરસી ગહેરાઓની રચના પશુ નથી, છતાં સપ્રમાણ્ય અને ગૂઢ વાતા-
વરણ જમાવતું ચિત્રમેળો જન તથા રેખાઓનું આવવલન જે કહેવાનું છે તે કહી દે છે.

જેઓ રેખાચર્યાનાં તાત્પર્યમત તત્ત્વોને સમજવાને
ટેવાએલા છે, જેઓ ગૂઢાકૃતિવાળી રચનાઓમાં રહેલા
રૌમાંયક થડકાટ અને તાર્કિક આકૃતિઓના ગતિમંદ
છહેકા લેવા વાંકવળાંકનાં મંદમંદ સંગીનના જ્ઞાનાઓ
છે, એવાઓને તો કવિની આ કાલ્પનિક ચિત્રરચના-
ઓમાં, તેમની નૂતન આકૃતિએ સરજવાની શક્તિને
લીધે, તાજગીભરી મોહકતા અને આકર્ષણ લાગશે.
કેમકે દવે તો એશિયાની પેઠે યુરોપમાં પણ આધુનિક
કલાશિદ્ધાંતોનો પંથ સ્વીકારનારો માનના થયા છે
કે કલાકારને ‘કુદરતી કુદરતી’ મણાઇને ચપાઈ ગએલા
રોજિદા આકારો ને અતિ બેઝએલા પ્રચલિત માર્ગો
ખાંડી, તેનાથી પર જઈ, નવીન રૂપ તથા આકાર
જન્માપવાનો પરંપરાગત દક્ષ છે, એટલું જ નહિ પણ
કુદરત સાથે સરસાઇ કરી રસાક્ષી સ્વપ્નોનાં વાતા-
વરણથી રંગાએલી નવીન કલ્પનાસૃષ્ટિ પણ તે ઉપ-
જાવી શકે છે. સૃષ્ટિના સર્જક બ્રહ્માની પેઠે તેના વાસ્સ
વિશ્વકર્માને પણ પોતાની કલ્પનાની મૌલિક કૃતિઓ
નિપજાવવાનો સંપૂર્ણ દક્ષ છે; અને એ કૃતિઓની
ગુહના તથા કદર ‘સૌંદર્ય ને તાતજદ્વા’ સિવાયના
બીજા કોઇ પણ ધોરણથી ન થઇ શકે.

આસીરિયા, મેસોપોટામિયા, દિંદ, ચીન, જાપાન,

પૅસીનીસિયા, તુકરનાન એ દરેક દેશની, વ્યક્તિગત
નિરનિરાળી વાત પાડતી, મૌલિક સર્જનોની અત્યંત
વિવિધતાથી ભરેલી એશિયાની કલાને, અજ્ઞાન પ્રજાએ
આજે વંશપરંપરાઓથી અવગણી-નિરરકારી છે અને
તેને ગદ્ગદે ‘પથારી દર્શનકલા’નાં (એટલેકે કુદરતમાં
જેવું હોય તેવું હજાહ દેખાડે તે જ કલા એવા) સં-
કુચિત બંધોનું યુદ્ધામી માનસ સ્વીકારીને સાચી
કલાનું તથા તેના આદર્શનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું છે.
કલા પ્રત્યે દુર્લેપ મરાવતી આવી જનતાની અવગણના
પામેલા આજના ભારતીય કલાકારોને મન એ મહાન
ઝોરવની વાત એ છે કે તેઓ, કલા વિષે યુદ્ધામી
મનબંધનો સ્વીકારેલી જનતાને સાચી કલા તરફ ન
આકર્ષી શક્યા, પરંતુ સાદિલ-માર્તડ મહાકવિને તો
એ પ્રવાદમાં પાળી શક્યા છે; અને તેમના પ્રતિજ્ઞા-
સંપન્ન વ્યક્તિત્વથી, કવિશીતાં એ મૌલિક સર્જનો
પ્રગ્મને જાવાર્ચિભાવની નૂતન સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવામાં,
રૂપ અને રેખાનું માધ્યમ્ય પ્રીતી તેનાં મુખ્ય તત્ત્વો
સમજવામાં, તથા ‘કુદરતનાં દરેયોનું પથાર્ય દર્શન એ જ
કલા’ એવી યોદ્ધી માન્યતાઓને તથા તે વિષેના દુરા-
મતને દૂર કરવામાં માર્ગદર્શક નીરડશે. કાન્તિલાલ દવે

[‘રૂપ’ના તેવી, વિખ્યાત ક્ષાત્રવિદ શ્રી અર્ધેન્દ્ર-
કમાર ગ્રંથોપાધ્યાયના અંગેષ્ઠ લેખ ઉપરથી]

‘કુમાર’ ઉપર એમની અમી નજર છે

સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેંકોનેટ (બીબી) કહે થી ગિરિજાપ્રસાદને ‘કુમાર’ના વાચકો જોડાજરગી રીતે પિછાની શકે તેમણે ચોતાના મુશ્વેષાન કલાસંપ્રદમાંથી અનેકવાર મોંમાં ચિત્રો ને કિંમતી પુસ્તકો ‘કુમાર’ માટે પ્રસિદ્ધ કર્યા સદર પરવાનગી આપી ‘કુમાર’ના સંચાલક તેમજ ‘કુમાર’ માંચનારી જનતા પર કપકાર કર્યો છે. એમનું સૌજન્ય અને કલાકારો તથા વિદ્વાનો માટેની એમની લાગણી, એમના કુટુંબની ખાનદાની ભેટલાંજ અમૃતમય છે. ગુજરાતના મધ્યમ પશ્ચિમના આ સદૃશ્યદરથ દબ્બુ તો યુવાનીને કળાને લેખા છે એટલામાં એમના દાઢે કેટલાયે કલાકારો ને નિર્દેશો કલાર આશ્રય પામી ચૂક્યા છે. એમની કલાપોષક શક્તિએ સંમીત, કલા, નૃત્ય ને સાહિત્ય નો દુષ્કમ સંયોગ એમના શ્રીમંતનાં જમાવ્યો છે. જલો ફોટોગ્રાફી ને ફિલ્મિંગના ચુંદલા ચોખીન દોઢા સાથે બીબી-ઓની કળાકારીગરી સમજવામાં મોક્ષમ વર્ણ મળે છે.

ગોતે મીલના ધધાના આગેતાન વેપારી દોઢા દગા ફેક મળદાની રમનમળવમા આગેતાની લે છે કેટલાંક નર્મ તો ગોતે ગુજરાતના આકૃષ્ટ કપિરનાર દગા આમદાવાદની ગુનિસિપલ રફલોના રમનમળવમા મેળાવકાના મમુખ દગા અને અમદાવાદના ફિકે જમતમા ગોતાની બેંકોનેટ કીમને દબેશાં ચુસાજી રાખી બીહી કીમને રમનનું ડાંબુ ધોરણ રાખ્યા પ્રિયાર તેઓ જ છે. અમદાવાદના ફિકેટના મેળાકાઓ આગળ આવે તે માટેનો તેમનો હત્યાદ અમીતો છે.

અમીતી કુટુંબમાં જન્મ લીધાકતા તેઓ સ્વભાવે અત્યંત સાદા અને હાગતાપૂંજ તથા આગવની તાફ કિંગ્મેલ મનાવનાર સમજાત છે. ગુજરાતની એમના અને ઓકત તેમની બાવનામાં એમાં છે. ‘કુમાર’ના પરમ દિવસની તરીકે તેમને પરિચય આપતાં અગને અતિ સતોષ અને આનંદ થાય છે.

શ્રી હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહને કુમારનું સાહિત્યસૃષ્ટિ દમભૂં જ જરાવરા એળખાતી થઈ છે. જુ તે પહેલાં વળું

તે પહેલાં વળું
વર્ધોની તોળ
છાઈ અદિન-
ઉપાસના મુખા-
ઈની સોલ કો-
સિપારી ઝો-
સામીટીમાં નેર-
પાઈ છે, અને
મચીન સાદિ-
ત્વના કપકાર-
તેમને મોઢ પાંડ-
તરીકે પરીકર
છે: છતાં તમને

કલમ મળે તો તમે એમનું સાચુ સ્વાસ્થ્ય જાની ન સોંપ મુખજ નેહા માટેના તો વેપારીઓ તેમને એક વ્યવહારુશાળ જા દોરા સમજાવ શીવાન તરીકે અસીરીને જાય છે. ગોતાની કુજ દેશરોષાઓ અને બાલશિશુજી માટે અભિચય તથા ફક્ત દાન ના મતલબે જિનુભાઈ જાપેના નેતા શિશુમળાઓને અમેરી તથા આપી દેરા આખા પર બાળશિશુજીનું એક નવું મેલું ફેલાવવા મા તેઓ નિમિત્ત જાન્યા છે ‘કુમાર’ની દબેશાં કલમ દિગ્ધા આ સદૃશ્યદરથે કેટલીયે રીતે ‘કુમાર’ના સુધસનમાં સદૃશ અને સમગ્ર છે. આપી તેમની સરળતા આપી છે. પોતલો બાળકોમાં જાન, બારિશ્વ ને આનિરવના દિશા સંસ્કારો પાડવા માં તેઓ ગોતે જ આદરી વ્યક્તિ જાની રહ્યા છે. એમના જાન સંમદનો ખરો નિષ્કર્ષ તો દબ્બુ ગુજરાતે તેમની પાસેથી લેતો છે. ‘કુમાર’ને આ એકમાં તેમની લેખપ્રસારી ગણી મૂકી છે

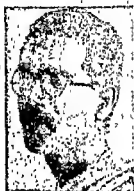
શ્રી અનંતરાય પ્ર. પટ્ટણીનો ‘કુમાર’ને નિરંતરે પરિચય તરીકે છતાં અનેકવાર તેમણે ‘કુમાર’ પ્રતિ દેસર પરાવાન જવાબી તેમની આમી દક્ષિણ પ્રીતિ આપી છે. બાવનવર શાળ્યના શુદ્ધસમીતી જા બાળકશીલ્પી જગસામે રહ્યા છતાં એમણે ધળીસાર ‘કુમાર’ માટે કંઈકેકી સાહિત્ય શક્તિઓ કે સૂચનાઓ આપવામાં સંકોચ જતાવ્યો તરીકે મેંમે જલો શાળ્યના પ્રબળનેમોના કુમારો ના બાવનામાં રસ લઈ તથા ગુજની તાડીય આપવા દબેશાં કીતેબર દોષ છે. બાવનસોજ યુવાન મદાસાન શ્રી કૃપકુમારશિંદલ મુખી કુમારના આરોં પહેલામદાનો તેમને વસા આપી સારાવ. કેટલીક વાર જુલ કાયે માટે સર્વભોલ શક્તિઓને પ્રવચ્ચવસાનું જુલો ફીલે સીધાગરી પડે છે એનું તેમના ઝાંઝામાં બાંયું લાય છે

શ્રી હીરાલાલ પાદેશ: ગુજરાત નર્મમુલક મેલસા-
એમીના આ શ્રી કંઈકેકી ‘કુમાર’ની કાલકીમાં લીધે રસ લઈ

શ્રી અનંતરાય પટ્ટણી શ્રી હીરાલાલ પારેખ

ગોળાની મર્યાદામાં રહેતી બધી સલામ અને સમ્મતિ આપતા રહ્યા છે તે વાત અમે કૃતજ્ઞ હૃદયે અર્પી નોંધીએ છીએ. ગુજરાતના એ એકમે આગમણવિદ્યોતે ‘કુમાર’ને ગોળાનું લાકીનું માસિક અર્પણ છે તેમાં પ્રાક્ષરસાહેબ કલેવર અને શ્રી

હરિનારાયણ આચાર્યે પ્રથમ નબ્બે આપે છે. શ્રી ‘સુમતી’ મંથર સાહિત્યકાર હોવા છતાં ગોમના કાગળની ગંભીર જવાબદારીઓને લીધે ગુજરાતને ગોમની કલમની મોટી જોડ યોગ્યતા પડે છે; છતાં ‘કુમાર’ ને તેા તેમણે અનેકવાર બા-ખૂળ નવાનું છે. ‘દરિયાનો દાનવ’ જેવી જોગવારી આદર-કયા અને આજ અંકમાં આ-

શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કલેવર ‘વેશી’ ‘હડકી પારી ગાઈ’ વાંચનારા-કષ્ટલ કરશે કે તેમની અમકારિક સહ્ય લેખિની ગુજરાતમાં અજોડ છે. તેમને દેશની હંરૂતિ પડવાના કોડ છે. સાહિત્ય અને કલાનાં મંથનો બેઠાને તે સર્વ છે અને અત્યુત્તમ

શ્રી દરિનારાયણ આચાર્ય

શ્રી ‘સુમતી’

ક્રિતિઓને સ્વોન્માદ માણે છે; છતાં ફરજ આગમ સામ્યપણ અને વ્યવસ્થાકરિતનું આજગ દર્શન પણ બની શકે છે. ખરેખર સામ્યપ્રકાશ હોવા સાથે પોતાના જીવનના તારના, સ્વર સામ્યીપ્રાપ્તિ મુકામની દિશા ચૂકતા નથી, એવા એ ‘કુમાર’ અમારા પરગ મિત્ર છે એ અમારું સહગમ્ય છે.

ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા: ‘કુમાર’ મટિ પ્રોત્સાહનના આગમ સબ્બે કુચારવાની એક પણ તક નહિ ચૂકનાર આ સમજનારે સાક્ષરશ્રીની ‘કુમાર’ પરગ સાગી મહોળ્યત મટિ અમે હમેશાં ઝુખી છીએ. ગણતારની સેષ, ૮ જાહેર કલેવરના વિજ્ઞાનના અધ્યાપક ઉપરાંત વચ્ચે તેા તેઓ આગમ ધુનિનિર્દીના દીન પણ ગીમાયા દત્તા. આવા વ્યવસ્થાકેના આદિ જોબ રહેતા છતાં ખાસ કાજ છ-સાથી ‘કુમાર’ મટિ સૂચના નોષ કે લેખ મોકલી આપનાં ગોમણે તકલિફ જોઈ નથી. એમની લેખપ્રસારી ‘કુમાર’ હમેશાં દબ કરીને માગી લીધી છે. ગુજરાતની બહાર રહેતા છતાં ગુજરાત તેમના હૃદયમાં સસા છતુંબત્ત જણાય છે અને બહારના પ્રાંતજનોને ગુજરાતના એક નમૂના રૂપ ચૂરસ તરીકે તેઓ છત્યન જુભડે છે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈનું તે ગોમખાતુ આપવાનું કોષ ? બારત અને ગુજરાતની મૂતિ જેના હૃદયમાં હમેશાં સહ્ય રૂપે વિરાજમાન છે એના પુરુષોમાંના તે એક છે.

વ્યવહારના પહેલુમાં પડેલા છતાં સાન, સાહિત્ય અને કલાની બક્ષિ તેમના છ-વચમાં જરા યે ખંડિત થઈ નથી. જનસેવાનું કોઈને કોઈ કામ તેમના હાથમાં હોય નહિ તેા તેમને ચેન પડે નહિ એ તેા ગોમના આ-ગુપમાં બજા પૂરનારે થઈ પડે છે. અમદાવાદ જોરા જરીપુરાણા રાહેરને આરો-અના પાડ શીખવતા ત્રજુ-

ત્રજુ તાર પોણેગોળના કપડા ઉપરાંત એ તેમની સામા-જિક રીતઝેનિદાસિક મણાશે. ખાતન વર્ધની ઉમરે યુવાનની ઝડપે તેમને સાવકલ ઉપર રાહેરની પકિંગણા કરવા બંધી તેા લાગે કે તેઓ દમ્બ એક નવી પેટીના સમોપદિયા થઈ રહેના લાપંક છે. ‘કુમાર’ તરફની તેમની અનંત પ્રીતિને સ્ત્રીય જ

તેમણે 'કુમાર'માં તેમની સાદિત્વરેવાનો મોટો ફાળો આપ્યો છે. થી આંધ્રીબાઈ ઉદેશી: ગુજરાતના મુખસિદ્ધ લોક-મિત્ર માસિક 'નવચેતન'ના તેમની બાઈથી આંધ્રીબાઈએ તો 'કુમાર'ને તેના નામધારણના દિવસથી પોતાનું સંસ્કૃતદાણું

માની સદાય અને સદાકાર આપ્યાં છે. કોમને જેઓ એકવાર જોળાયે તે એમની કદી ન ખૂટી રાખાય એવી સરળતા, મિહાસ અને સેવાતપસતાથી મુગ્ધ જનતા વિના રહે નહિ. મહિષાસુરમાં ટંકારા આને ૩૮ વર્ષ પહેલાં જનતા જોડાઈ હતી; બાકી બધો વખત કલકત્તામાં ઉછર્યા, શરૂઆત, મોટા

યથા, નોકરી કરી અને છવતની ખૂબ ચડતીપડતી વટાવી, હવે ફક્ત તેકનોશમાં 'નવચેતન'નું વડાણ બેસેલ સટે હોવાયે જાય છે. 'વીસમી સદી' માસિક બંધ થતાં જ તેની જગ્યા સાચવી દેવા તે આગળ આત્મા તે પહેલાં 'સુંદરીસુખેષ' 'સ્વનસુધા' 'સમાસાચ' 'વીસમી સદી' વગેરેમાં તેમના લેખો, વાર્તાઓ ને કવિતાઓથી નહેર યદ્યદેશ. તેમનાં નાટકો 'અમરકુમ્ભ' અને 'દિવ્ય પ્રભાત' કલકત્તાની ગુજરાત કલ્પિ જાળવી તેમનું યશ આપ્યો છે. 'જિજ્ઞાસુ' નામની ફિલ્મથી સીનેમાસુદ્ધિમાં પણ તેમની સેવા નોંધાઈ છે. આ બધી પ્રજાને દરમિયાન પોતાની આજીવિકા માટે નોકરીની ધોંસરી તો તે બિંમલ જ રહ્યા છે. પણ તેમના મુશ્કેલિય અને પ્રેમજાતી આરે

વરફની મુલાકાત અને સદાકાર મેળવ્યાં છે.

શ્રી પંચાણભાઈ વાસા: 'કુમાર'ને અવનવીચિત્રકામથી પૂરી પાડવામાં ને અનેક કલાકાર મિત્રોએ પૂરી કલાત્મકરી સદાય કરી છે તેમાં શ્રી પંચાણભાઈનું નામ હમેશાં

આગળ રહેતો. ખાસ રસથી ફોટોગ્રાફીની કળા જમાવનાર આર્ટિસ્ટ તરીકે તે જોળાયેલ છે. તેમણે પોતાની કળા અને કલાત્મકી મુલાકાત અને વિવાદોમાં કલાત્મકી નમનવાનું મોટું વધાર્યું છે. સારા મુતોથી ફોટોગ્રાફીના પાણી કાન પકડે એવું કામ જાનારી તેમણે કાચપ્રસાદ મેવણી છે, તે સાથે સૌરાષ્ટ્રની અનેક કોમો, જનાવરો, નાગાદીઓ વગેરેનો ને આમરૂપ ચિત્રક્રમક કર્યો છે તેની વિંમલ તો આજનો જમાનો આંધ્રી રાક્યો. 'કુમાર' દ્વારા તેમની કલામહત્તરી ગુજરાતને ધરવાની તક આપને મળી તેથી અપ્રેક્ષ્ય માન્ય એ મિત્રતા સદાતા અગ્ની જાયે. તેમનો ચિરંતન પત્રિકા તેમની કળા નેટલો જ સુંદર અને સૌરચર્ચાઈ છે સ્વન-સંકોચને લીધે ન છુટકે તે અમરે આપતા એક પા મુલાકાતી રાખવો પડ્યો છે.

—ર.મ.શ.

કવિશ્રી
આરેશર ૬ જાન્યારી
એમની 'કુમાર' હજાર
અગ્નિ નવર છે.
(કેચ: સંસક્રાલ પરીખ)

શ્રી અખનન ઉ. બટ
એમ.જી. (લીડર)
એમ.આર. એસ.ટી. (લીડર)
'કુમાર'માંની સ્કાટિંગ અને
પત્રીનિરીક્ષણી સોકપ્રિય
લેખમાળાઓના લેખક

નવયુગના કવિઓ

ઈન્દુલાલ ગાંધી

પથર પાછે પાડે છે,
હસો હાલી રાખ પૂરે છે,
સરિતાનાં ગીર સાદ કરે છે:

નીકી ! ચો નીકી !

'વનરાની વનશ્રીને રસપનારો અને મૂના પથરો પાસે પાછે પડાયતો કવિ તમારે ધર્યાંજી પડ્યો છે.'

અરે કવિશ્રી નાનાલાલના હપરના રાખે સમજનાસ-
ઓને કાને પડ્યા ત્યારે જ કાચીની અથેત નિક્કામાં ચેતલી
ગુજરાતી માધિત્યસિક પ્રત્યમાં આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું: ત્યારે
જ તેમને ખબર પડી કે ગુજરાત અર્થે સઘ સઘ એવો કવિ
એમને આંચળે જ છે: ત્યારે જ ખબર પડી કે રેતીના ધરમાં
લમ્બરીકગળા ઊગ્યું છે,

ઈન્દુભાઈની શરમાળ મહતિએ બહુ જ થોડા પાસે પૂંપડપડ
ગોલ્ડી દરો: અને એવા
થોડાઓમાં એક હતું. એમના
હૃદયની કાગમાં ધીંગાળિ-
સાપામો, એમના કિત્ત-
સ્વપ્નો, એમના તરંગો,
એમના છવનના કડતમીડા
પ્રસંગોનો ઇતિહાસ એમણે
મારાથી રજાવવાનો કડી
પાત્ર પ્રવલ કયો નથી અને
એ માટે જ આટલો દુઃ

પરિચય આપવા સહાયો હતું.

છવિસ વર્ષના આ લુલુપ્ત કવિની અધઃક્રેરી જિંદગી
મચ્છુકકા પૂંદરામાં, ગામડાંઓમાં ભટકવામાં, ભેરબંધ સાથે
ગેરીટા ખેલવામાં, વરવાની શરતોમાં, નિરાશગાંધી 'ગોલ્ડી'
મારવામાં અને હાથ આવે સિદ્ધિદેવનાં હાડકાં પાંચસ કચરામાં
તીની છે એમ કહું તો કોઈ આ વાતને સાચી માને નહિ.
એમના ઉપામા પિરો વાત કરતાં મોટીના હજી એ પછી
વાર કહે છે 'ઇ તો વડના વાંદરા ઉતારતો.'

No knowledge without College એ અંગ્રેજ
કહેતવને ખોટી પાડનારા ઘણાંમાંન એક હ.દુલાલ કૌશલનાં
ખાસમાં એમણે લેવાં નથી. છવન મરણના પ્રક્રમે પ્રવેશક
પરીક્ષા એમણે આપી નથી. એમનામાં જ્ઞાનેનો અર્થ કે સ્વ-
ભાવની કહવાઈ નથી એનું કારણ કદાચ આ પેશિદયા જ્ઞાન-
નો અભાવ તો નહિ હોય ?

અંગ્રેજ સાહિત્ય એમણે બહુ જ થોડું વાંચ્યું દરો ને
કવિતાઓ તો બહુ જ થોડી; ને તે પાત્ર કોઈ સારા અભ્યાસી
પાસે શૈલી મેઈ જવા આતર જ. એમની હમેશા એક દર્શી
છે કે પર સાહિત્યનો, ખૂબ કડો અભ્યાસ કરતો એમાં પાપ

નથી, પણ તે અભ્યાસને અને એના વિચારોની અસર આ-
પણા માનસ પર ચિર આસન નમાવે છે કો તો તમે સ્વીકારો
છો ને ? ને એ આછીપાળી અસરને વિચારોમાં ગૂંથી એ
હૃદિને 'મોલિક' તરીકે ઓળખાવવા આપણે દેવાઈ ગયા છીએ
એમ નમને નથી લાગતું ?

ક્યામીના કેશરવના વાચનની પ્રેરણાએ એમને કવિતા
તરફ ધકેલ્યા. મઝલો જન્મી: ખૂબ જન્મી. કઈ કાશા ને
કઈકો નારી થયો. બસેથી ત્રણસો મઝલો લેવા વાંચવાનો
ધન્ય પ્રવેગ આ લખનારને મળ્યો છે. આ મઝલોની પરપરા
હમાં સુધી વાલવ એ કહેવાતું નથી; પણ 'કુમાર'માં આવતી
શ્રી દેશજી પરમારની કવિતાએ એમને મોડકમ આકર્ષ્યો:
અતુરખ રૂઝ થયું અને ભેતભેતમાં આડી પાંદે ચડી ગઈ.

ગુજરાત આખાના લેખકોનાં કપાનોની સંખ્યાની હરીફાઈ
ધાય તો મને લાગે છે કે કદાચ પહેલું હતામ એ ગેંથી ન્ય.
ચાર જુદાંજુદાં નામોથી કવિતા લખાવ, જે જુદાંજુદાં નામોથી
નાટિકા અને ક્ષેત્રમાં જ ખીલે નામોથી ચાતાંઓ નિબંધો
હવાદિ. પ્રવિ માણી બહુ જ વિચક્ષણ હોય છે એમ વાંચ્યું
છે, સાંભળ્યું છે અને અનુભવ્યું છે. અત્યાર મુંબીમાં એણે
લખેલું મુંદરમાં મુંદર કાવ્ય 'છવનનાં જલ' દીવાસગીની પેટી
પરના 'અકન પેપર' પર પડે ગયોરે એક કલાકમાં જ ધસડી
નાખ્યું હતું. ૭૦થી ૮૦ કડીના કાવ્યોમાં રતન સમાન આધુ-
નિક કાવ્યનો આ છવન ઇતિહાસ છે.

માંથી કુટુંબને જન્મી ગળપૂથીમાં અપાતે કોઈ એમ-
નામાં નથી, છતાં તરતસદ છે. એમનામાં કુનેક નથી પણ
સમા માણસને પગવારમાં માપી લેવાની દક્ષિ છે. અને આ
કેથી જે જલજલ ગુણ એ પરાણામતનો છે. 'અતિથિ દેવો
ભવ' એ પુરાણવ્યૂત્પન્ન આર્યવૃત્ત એમના છવનના તાણાવાણામાં
કેવું મંદાઈ ગયું છે એ તો કોઈ કવિર્જનુ કમાસંકર નેથી એવો
સાક્ષી આપે ત્યારે સમાવ્ય.

—ધ.

અમનલાલ ગાંધી

'અમારા માસિક માટે તમે એકાદ મીત ન લખી આપો?'
એક બજેરે કરાચીની વિનાશી આલમના અતિ પ્રિય
માસિક 'છવન' (ફરતસિખિત) માટે એવા નાનકડા તંત્રી
મારી પાસે કવિતા માગ્યા આવ્યા હતા. ઉમર સતરેક વર્ષની

દરો. બાંધી દહીંનું વ્યાયામથી
કસાએલું સરીર, ભીનો વાન ને
તીલ્લુ આંખો, ભેગારને પ્રથમ
નજરે આડે તેજાં હતાં. સાથે
હાલેલાં 'છવન'ના બેગલ આ-
ગલા એકે હતું ત્યાં જ એકેએકે
તપાસી ગયો. કાંધના પ્રત્યે સ-
હેજે દળી જવાની શ્રુતિ નહિ,
'જન્મસિક્કમ' કઈ જલદની ચિ-
ડિવા છે તેની કશી ગતાગમ

નહિ, છતાં એ માસિકના લેખોએ, શ્રેણીની મોહન્યીએ,

અક્ષરોની સ્વચ્છતાએ જાણે તે જ વખતે પેઠું 'નર્નાલિઝમ' એગનામાં પ્રવેશવા મથતું હોય તેમ મને લાગ્યું. આ અમારું પ્રથમ જાળખાણ.

એમની આંખોનાં તેજ હું જાળખી શક્યો ને એ આંખો પણ કોઈ નવો પ્રકાર સોધાતી હોય તેમ લાગ્યું. શિક્ષણ-વિનિમયનાં સાધન તરીકે અમને એમિકમાં ચૂંટાઈ જવાની વૃત્તિ. યદ આવી. આમાં મેંત્રી જેવું કશું નહોતું, લાગણીનો જીર્ણો પણ નહોતો. વિચારો અધઘાતી એમાંથી નવો તણખો ઉખળવાની આમરી ધમ્મા હતી; માત્ર ધમ્મા જ. એ ધમ્મા-કે મહેચ્છા-પ્રવર્ણી આજે સાત વર્ષ વહી ગયાં છે.

એમને કવિતાનો નાદ લાગ્યો મૃદ્ધિક પૂરી કર્યા પછી. એ નાદે જ પ્રીતિવસમાં હતીલું થવા દીધા નહિ ને કોલેજ કક્ષની ડેર થઈ પડી તે વખતે અમે જાને કવિતાની 'કલા વાસાવતી'માં હતા. કેવિત્તોએ લખાની હતી દયસા મોદે; ને છાયાતી પણ હતી, પરંતુ એને પારદર્શક દષ્ટિ નહોતી મળી. એ દષ્ટિ, પારદર્શકતા, કવિતાના શુદ્ધ ચાતુરસાચન માટે 'કુમાર'ના તંત્રી મંડળ અને શ્રી દેશજી પરમારનો, જાણીતીયાર કર્યો વિના આલે તેમ નથી. 'કવિતા એ તર્ક નથી, રાજદાને ફાળજી થનગનારે થ નથી અંતરની પવિત્ર વિચારચાનું અતિ કેમળ છતાં પ્રાણવાન આવદર્શન છે' એ ચૂન 'કુમાર'ની વિશુદ્ધ વ્યવસ્થામાંથી મેળવી લીધું.

બાદ હિંમતલાલના આજ્ઞા અપસાન પછી જન્મેલું 'કલ્યાણવાત્રી' એમનાં કાવ્યોનાં કિરીટમણિ જેવું છે. કવિતાના નીતિજ પરીક્ષા તરફથી એ સાચો આવકાર પણ થયો ચૂક્યું છે. રાજઆતથી માંડી અત્યાર સુધીનાં એમનાં કાવ્યોમાં ક્યાંયે ભારેપડતો કલ્પનાસંભાર નથી. ક્યાંક ભરૂદ થતી, ક્યાંક લલિતશોભન જનતી ઉપમાઓ છે. હૃદયના પ્રતિબિંબ જેવી અર્થની વિરાહતા તો ધંકિએ ધંકિએ મળે છે. પણ એ જવાબી ઉપવચ જઈને ચિંતનનું પ્રગટ આવચિત્ત આદ્યુત પ્રભુત્વ એમનું આપ્યું છે. છતાં એમાં અપરિપક્વતા નથી જ એમ કહેતાં શા માટે અચકાવું નેહએ ? ને એ કચારોથી રાજ-આતમાં કોણ જવાવા પામ્યું છે ? કાવ્યદષ્ટિના અચ્છા પારંગતો પણ કમ્પેડે છે કે 'કવિતાના હાઈને શોધવા મથતારો સામે એકાદ નીકળે તો ભયે ! આપણે તો સૌ એના રાણાદાર નેહ રાચનારા છીએ.' અને આ તો હજી એમના જીવનની અપૂર્ણ પચ્ચીસીની ક્ષતી કરીએ છે. એને પ્રીતિવવા-વિસાવવા સમાર આણખ્યની અખંડ કિસ્મતનાં જીવનની આવે છે. એટલે એમની કોઈ પણ કૃતિને ચોક્કસ રચાને નિપત કરવા નેટકું જોખમ મારાથી કેમ એા શકાય ?

પત્રપ્રશિવની એમની દષ્ટિ કવિતા કરતાં જે વધુ વિશદ છે એમ હું અનુભવે નેહ શક્યો છું. 'હિમિ' માં ને કાંઈ સજીવ વાત વિલસતું હોય તે બાદ ચમનલાલના અનિવૃત્ત પરિશ્રમનું ગરિબામ છે એમ હું કહું ત્યારે એને અધિક્ષિ

માનવાનું સાદસ કોઈ ન કરે એટલી પ્રાર્થના છે મુખ્યત્વે સકોને મન આપસ અવશુદ્ધિપે લેખાતી હોય તો એ જ 'અવશુદ્ધિ' એમનાં જીવનમાં આજ સુધી વિષમન. એઈ રહ્યા છું ! પત્રોના ઉત્તર ત્રણપણ મદિના સુધી ન જ ખજાની ફરિયાદો જે હજી અનુતર પડી હશે ! 'હિમિ' આખા અંકનું મંદર પૂરું પાડવાને એટલે એમનાં શિદે મુજ ત્યારે મહિને હજારે પાંચ પાંચ પાંચ પાંચની આશા હવે 'અસ્થાને' ન કહેવાય ! પણ આ 'અવશુદ્ધિ' એમને વાંચા વિચારવામાં ખૂબ મદદ કરી છે. એમનું તલકપર્ણે ચિંતે છર્ણો કસાવે એવું છે. પાંચપચાસ મિત્રો એકા થવા દે. દલીલોની રમજીટમાં કુપયોગી થોળનાઓને જે મળુ નહોતો હોય ત્યારે નક્કર વિચારોની કડીઓ શોધી મેળવવા એા તાત્કલિક કોઈ નહી જ થોળના-સાંકળ ચૂંપતોને મના જેવો કુશળ કળાધર આગાસા સંપર્કમાં ખોલે કોઈ નહીં એમણે લખ્યું છે જાહ ચોક્કું. પણ એ લખાણ જ કહીએ શકે છે, દષ્ટિ છે. એ લખેતું જાણું વિરલ્ય રહેશે એ એમને શ્રદ્ધા નથી. એટલે જ એમનું ભાવિપ્રવાણ અંત આશામયું છે કેટલાક અંગત મિત્રો દોર કરે છે તેમ કહી એ આજના જીવનનો માટે સસ્તામાં સસ્તી વસ્તુ પણ છે' નિર્મનિજનાં અણતરને વિશ્વકર્માની રચના ગાળવામાં સમજવું નેહએ કે આપણાં યુગમાનસમાં પત્રવાં રાજ એ એની પ્રતનાં પત્રવાં પડતાં આવે છે કે એમની પસંદ નેવડું વિશાળ હૃદય છે. આપણા નિષ્ક્રિય રાજદાને એ એના કરી દે કોયો એમના રાજદો પાછળ જમતી પ્રતિષ્ઠા છે. ચિરંજીવ સારંગને કલમ, કામળ કે શાહીની જાત નથી એ તો યુગેયુગે કટુત્વની ન્યેતરપે સળગે છે ને જાણુ.

જીવનમાં અવતાર પામે છે.

શોકમારથી નમાવે, પછીમાં આંધુ પડાવે કે પ્રાપ્ત દસાને એવું લગમજ પ્રત્યેક કવિસુલભ એમનું જીવન નહીં તરંગી સ્વભાવ એમનો વારસો છે. વાળીના નિખલતાં સાલસ નથી. વાવનાસેરોવર જેવું નિર્મજ, અવિમારની કે કાંકરી પણ સડન ન કરી શકે તેવું તપાકોર, પ્રસન્ન પ્રકારથી બહુમુએ એમનું હૃદય છે. એ હૃદય સુધી ન રહેવાને કારણે એમની મેટીએ અનેક મિત્રોને દયાઓ છે. જ વળી કાલ ધડનારાઓની નામાવલિમાં એકલા બાઈ ચમ લાલની સિખાંતના કાર્યદષ્ટિને 'અદમ્યની નન્દે જોનાસ એમ' અતિ શક્તિ કિતરસીએએ પોતાની માન્યતામાં આતિ પ પરિવર્તન લાવવાની જરૂર છે એટલું હું માની શકું છું.

આજે બાઈ ચમનલાલ આપણી સામે ત્રણ રારે વિચે છે: સૌ પહેલા પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે, પછી-વિષમજી નવેશીલીના કલ્પસર્જક મલ્લકાર તરીકે અને છેલ્લે એમના પત્ર-કાર તરીકે તે પછીના સ્વરૂપ માટે અવિચલ સિનાય ખેંચું કોણ કતાર આપી શકે !

કૃષ્ણલાલ ત્રીધરાણી

બાવનગરમાં ૧૯૧૧ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મીએ જન્મેલો જન્મ થયો. નાનપણમાં જ એમણે પિતાને ગુમાવ્યા. પિતાના

મૃત્યુ પછી ગુલામદમાં આ-
ગ્યાને ત્યાં શહેર બહાર પંડક-
માં કુસ્તની વચ્ચે ઊંઘ્યાં
હોવાથી ફરત અને કલા
પ્રવેશનો પ્રેમ ખીટ્યો. પ્રા-
ચીનક અભ્યાસ પછી બા-
વનગરના શ્રી હરિજીભૂતિ
બવનમાં દાખલ થયા અને
એ સંસ્થામાં એટલે જ
મળી ગયો કે તે સ્વાભાવિક

ધર જ થઈ ગઈ. ત્યાં શૈક્ષણિક અનેક દરતાલિખિત પત્રો
કાઢવાથી સર થઈ 'સાપ્તર્થિક', 'હરિજીભૂતિ' દૈનિક, 'આસ્ત'
અકાદમિક, 'મીલકતી' પાસિક, 'નિવાસી', 'જુલાન', 'શૈવતી'
વગેરે માસિકો, 'કિરોર' વેળાસિક, અને 'ઓઘા' નામનું
અનિયતકાલિક ચલાવ્યાં. ધર્મ્યું એટલે પછુ કાઢ્યાં અને
બાંધ્યાં. માસિકો, લેખન અને આસેપન (ચીવરવાનું) બંને
તેઓ કરતા. તેમાં પહેલી સર્જન ખૂબ પિસી આપી આ
જીવન દરમ્યાન ખૂબ મિત્રો અને નવાં મોજખાલો કર્યા તથા
વિચારસમુદ્ધ જીવન માળું.

ત્યાંની નિતીય મળને વિદ્યાર્થીમાં લેકાવા, ત્યાં પ્રકા-
સાહેબ કલિહરના અતિ મોધા મળતાં ચાંત સમાજમમાં
આભ્યા અને તે શાલવાસે એમના જીવન પર ખૂબ અસર કરી.
લેખનપ્રવૃત્તિ ને વિચારો આ સમયથી ફરિફરત થતા આવ્યા.

એટલામાં તે ગદ્યાભાષણી દાંડીકૃત થઈ. એ લઘુમાં
લેકાવા અને મદાતમાલની દુકી ૧૭૭૧ની જ દુકી સાથે
દાંડીમાં ૧૬૬૬ લેલ ગયા. નાસિક લેલમાં એમણે એમનું
પહેલું પ્રકાશિત પુસ્તક 'પહેલું' નાટક લખ્યું. સંધિ થયે એલમાં-
થી નોકળી સાંતિનિહિત આગળ અભ્યાસ માટે ગયા. ત્યાં બા-
પાઓ, ઇતિહાસ અને સમાજસાલના અભ્યાસ સાથે કલામાં
પણ રસ લઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે. નવી કલ્પનાથી મહેતા બાવ
એટલી જ એટલાણી અસરકારક અને સુચિત્ત રાજદરવાથી
મંડિત દુકાં કાળો એમની પ્રવૃત્તિ જાન્યાં છે.

'સુદરમ'—ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ હુડાર
અરજ સિંહજાના આમોદ તાલુકાના ખાતર ગામમાં
૧૯૦૮ના માર્ચની ૨૨મીએ જન્મેલો જન્મ થયો. એ આમ
જેડાં જિલ્લાનું માતર નહિ. તેથી જુદું પાઠશા અને શીખ્યાં
માતર રહે છે. એ ગામમાં જ સતત ગુજરાતી ધોરણ સુધી
અભ્યાસ કરી ત્યાંની આમોદની અંગ્રેજ શાળામાં પાંચ ધોરણ
કર્યા અસરકારકી સાલ્યાતમાં જ આ શાળા સંપૂર્ણ થઈ
મએલી, એટલે સંપૂર્ણ બારનબા સંસ્કારે મળ્યા જ મનેવા.

શાળા સરકારી દની ત્યારનું સંજગાવનું વાતાવરણ નાનપણથી
જ અસર થઈ પડેલું—લોકે તેની સામે થયા એટલી દિશાત
નહોતી પછી સંપૂર્ણ શાળાનું વાતાવરણ પોષક હતું ત્યાંની
બરચમાં શ્રી હેટુભાઈ પુરા-
ણીને દરતે ભાવ્ય કલ્પવૃત્તિ-
મંડલ તરફથી ચાલતી ન્યૂ
ઈંગ્લિશ સ્કૂલમાં એક વરસ
અભ્યાસ કરી ત્યાંની મુજ-
સાત નિવાસીની વિનિતની
પરીક્ષા આપી અને આખી
નિવાસીમાં પડેલે નંબરે
પાસ થયા. ગુજરાતી સાત
મિસ્ટ્ર કરવાં એટલે વિનિત
થતાં છ વર્ષ જ થયાં.

ધારની આર્થિક દશાને લીધે વારંવાર વચમાં અભ્યાસ
ઊઠાવાના કુટુંબીઓએ પ્રયત્ન કરેલા. અંગ્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ
કર્યા પડેલાં જ પિતા ગુજરી ગયેલા. પિતામહે, વિનિત સુધી
અંગ્રેજ બ્રહ્મણ્યું વળી જન્મ સાથે જ વિરાદ થયેલા ને નવ
વરસે પતિ બનવું પડેલું એ સંતેગો પણ અભ્યાસમાંથી ખેંચવા
પ્રયત્ન કરતા પછુ કોઈ અદરજ બન્યા આગળ વધારી શકું.

આગળ વિદ્યાર્થીમાં જવાનો વિચાર જ ન હતો, પણ
એક સમભાવી શિક્ષકે પેલા ધીરો ને વિદ્યાર્થીનું જીવન શરૂ
કયું. નવું જ જીવન કરીએ તો માયે. આમની સમયમાં
ટ્યુશન વગેરે આપીને વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસ ચલાવ્યો. ઉઠ્યાં
એ વરસ તે ધારી સાથે ભણ્યાંમળ્યાં રહેવું પડેલું. એ
કેટલીકીને કાગ દત્તો. ટ્યુશન કપર જ આખા ધર અને
અભ્યાસનો ખર્ચ કાઢતો પડતો. ચાર વર્ષે સન ૧૯૨૬માં
સ્નાતક—સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી લખીને પીએલ વર્ગમાં બાપા-
નિરાસ—થયા. એ ચાર વર્ષે પછુ આપ્યું. ઉઠવું વર્ષે 'સા-
નગરની'. દેશસિક્કાનું તંત્ર ચલાવ્યું તોજે કલમ ખીટી.

સ્નાતક થયા કે તત્તજ જ હાકિયાવાડના મોતમદ ગુરુજીમાં
શિક્ષકની જગ્યા આપી. ત્યાં એક વરસ માળું અને સાધ્યમદ
સર થયો. ગુરુજીમાંથી સાલ્યાનું આપ્યું ને સંજમાં ૧૯૨૫.
૧૯૩૦ના એ માસથી તે ૧૯૩૧ના જુલાઈ સુધી—સંધિ ને
પણની વ્યવસ્થા થઈ ત્યાં સુધી—જનુઆરી તાલુકાનાં ગામડાં-
માં રહ્યાં કામે કયું. એવેના સામ એ પેલા ન મયે. આ
વર્ષે તપધ્યાનું કરેલા. એ દરમ્યાન એમને મળ્યું મળ્યું. જન-
સ્વભાવ તેની શક્તિ અસકિત સાથે લખ્યાં રીપોમાં નેવાને મળ્યો.

સંધિ થયા પછી હેડા આરિમક સંજોગોથી મુંઝવે તોફ
જેવઈ થયા અને ૧૯૩૧ના જુલાઈથી મુંબઈની ફિઝિશિય
મૂલમાં શિક્ષક તરીકે લેકાવા. પછુ ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં
કરી પછી ૨૨મી જીવન ઉતરતાં મન ત્યાં દોટપુ માધ્યમાં
ગયા છે. અને પોતાન. જન્મઝાન-જિહામાં સંપૂર્ણ કરેલા

પડયા. પડયા ન પડયા ત્યાં તો ઝડપાયા. ઓપ્રેક્ષની પહેલી તારીખે સાડાસાન મંદિરાની જેલ મળી.

તેઓ સ્વભાવે નરમ અને શાંત છે. શરીર લીંડું છતાં-લેંદુરશત છે. એમની લેખનપદ્ધતિ 'સાળરમતી'નાં તેની પથા પછી વધારે સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત રૂપ પામી. તે પહેલાં પણ કાળેા તો લખેલાં લાંબાં કાળેા ઉપર દાય અન્નમાવવાનો એમને શોખ (અને શક્તિ પણ) છે; તેમાંનું એક 'મામગિની' 'પરવાન'માં પ્રકટ થયું છે.

ઉમારાંતર ભેષી

ઇ.સ. ૧૯૧૧માં એમનો જન્મ, ઈસર રેલેટના બામણુ ગામમાં ગુજરાતી ચાર ધોરણ સુધી વતનમાં જ અન્નવાસ કર્યો.

અંગ્રેજી વાંચવા સુધી બોલિંગમાં રહી ઇસર દાદરકુલમાં બચવા મંડિરપુત્રેશમાં પ્રિ-માવટરી દાદરકુલમાં બેસાઈ પરીણમાં અ-મલાદત સે.ટરમાં પ્ર-થમ નંબર અને બધાં રો.ટકામાં (આખી યુનિવર્સિટીમાં) ત્રીજા નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા.

ગુજરાત કૌલેજની હકતાબજા એમને આડકતરો ફાળો મળેલો હતો. સાધનમ ફરિયાલના આમગન સમયે વિરોધ બતાવવા કેટલાક પ્રથમ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ છળાસિક પરીણમાં ન બેસા, તે એનો દંડ થયો. બાદ બેપીની દંડ હપાત રકોલસિય પણ ખૂબથી લેવામાં આવી. પાછળથી સમાધાન થતા રકોલસિય તેમને પાડી મળી હતી.

તે વર્ષે ગુજરાત કૌલેજમાં બહુ ઈ.ટરની કોચની પરીણ આપી, અને વરન જ આંધીજની રૂચ પછી ૧૯૩૦ની પહેલી લટલમાં બેસાયા. સાત મંદિરા કુષી વીરમગામ તાલુકામાં કામ કરી શાકીયાર સર્વિનાની જેલવાસને સિખાળ્યા. સંધિ પહેલાં દસ દિવસે છટ્યા. સરકારી કૌલેજમાં ફરીથી ઘણા થયું એ હકાવપણું ન લાગતાથી વિદ્યાર્થીમાં બેસાયા, અને ત્યાં જ તેમનું 'નિષ્કાંતિ' કાવ્ય લખાયું. બીજી લટલ સાર થતાં તેમાં અંપલાળું હાલ તેઓ વીસપુરમાં જેલ બેઠાની રહ્યા છે.

તેમની આરા કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૯૩૦ની સાલમાં હકતામાં બેસાયા પછીથી જ સાર થઈ શકેલા. કેટલાંક કાળેા તેમણે સમરાંભળ્યાં લખ્યાં અને બીજાં કેટલાંકની રૂપેયા જેલમાં દેવી. આ રીતે તેઓ મુખ્યત્વે સાત્યાગ્રહ ક્રિા છે. રાષ્ટ્રપ્રેમ અને વિરાટ બાવના એ એમની કૃતિઓનાં આલસક્ષ્મિા છે.

રત્નિલાલ શુક્લ

તેઓ મૂળ વડવાણી હોલના રહેવાસી. એમનો જન્મ

સંવત ૧૯૬૩ના નેઠ મુદિ ૧૧ ને તા. ૨૨-૬-૧૯૦૭ વૃદ્ધમાં ધમ્મેશ્વ. અમ-અ-લાલિયામાં ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ સુધી બહુ અને પછી એક વર્ષ અમનગર રહી ત્રીન ધોરણ-થી મંદિરપુત્રેશન સુધી વડ-વાણુ રહેવામાં અન્નવાસ કર્યો. ન્યાયકી બહાઉદીનકાલે-જમાં બે વર્ષ અન્નવાસ કરી

૧૯૨૮માં બી.એ. (બીઅર્સ)ની પત્ની મેળવી કેટલેક સમય કાવલનો અલવાસ કર્યો તથા રિણ નરીકે કામ કર્યું. ૧૯૩૦ની સાલમાં અંધી હકત સાર થતાં તેમાં અંપલાળું

એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ડીકીક ન્યાી મળ્યું, પણ ખસ કરીને ૧૯૩૦ના ફેબ્રુઆરી પછી તેમણે સાળાં કાળેા લખ્યાં. ચિંતન અને લોકકર એ એમનાં કાળેાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

મન:મુખલાલ મમનલાલ બ્રવેરી

૧૯૦૭ના ઓક્ટોબરની ત્રીજી તારીખે અમનગરમાં એમનો જન્મ થયો અને માધ્યમિક તથા માધ્યમિક અન્નવાસ પણ ત્યાં જ કર્યો. પણ સત્તર વર્ષની વયે મંદિરમાં પહેલાંમાં બધકર માંદગી આવી એટલે એ-મને ૧૯૨૨માં અન્નવાસ છોડવો પડ્યો. તે પછી તે મુંબાઈમાં એ-મના પિતાના અરેસાવાતેવારમાં બેસાયા, પણ ત્યાં ન ફાવતાથી અમનગર પાછા જઈ પરચુરણ

અનેતતની દુકાન ખોલી. ત્યાં પણ નક્ષીને વારી ન આવી એટલે નોકરી લીધી અને ૧૯૩૧ સુધી અમનગરમાં રિણ તરીકે કામ કર્યું. પણ અન્નવાસી રાત્રિને લીધે ખાનગી વાચન ખૂબ વધારતા રહેતા. એ જ રાત્રિએ સાત વર્ષ પછી પણ મંદિર પસાર કર્યા એમને પ્રેમી અને ૧૯૩૧માં માસ થઈ સેર જેતિ-અક્ષમાં દમણું જ પ્રીવિયસ પડે કર્યું

એમની લેખનપદ્ધતિ ધણી વિરતારી છે. રામસંદિવના એ વિગ્રાજ, રમુતિવ્રસ (ગાદક), મેંડગન અને અમિમ.પુ (પદ કાળેા) એટલાં પુરતો એમણે સાદિવાને ચરણે કર્યો છે. દમણું કુકેર અને કનરાસમાં બાપાંતેરા કરી રહ્યા છે. ગર્ભશીમ જન્મવા છતાં મતિરૂચ પરિરિયતિ આવી પડવાને લીધે એમને આજત્રણે જ છતન અને અન્નવાસ બેડમાં પડ્યાં છે, અને એજ છતનની મિકાશ તેઓ પ્રાપ્તી ગળ્યોને માન્ય છે. એમની બાપાની પ્રાસાલિતા અને ઓરવ બનાવી આપે છે કે સંસ્કૃત સાદિવના અન્નવાસની એમના પર ખૂબ અમર છે. પણ એમના કાવ્યઆત નાટ્યના પાસથી ચિંતન નથી રહ્યા.

આલો કુમાર ડાયાલમાં—

24

મહાબાહુ આવી સડો તો

તો આ બધું તમને નહીં જાતાંથી શકું, પણ ફરફરના મુલકોમાં વસતા 'કુમાર'ના બધા વાચકો અને પ્રેમીઓને એવી તક સાંપડવાનો થેય. ફરજિત મળવાનો, એટલે આ રીતે માનસિક મુલાકાત કરીને પણ ધણીને કુમાર કથાંલયનો સર્વિશેષ શકિય થશે જ. આજ સુધી જે 'કુમાર' તમારા અંતરમાં પ્રેમ અને આદર લેવાળ્યાં છે તેના કાર્યકર્તાઓનું પ્રત્યક્ષ દેશન આ લેખ ને ચિત્રોથી કરાવી શકું તો તેનીની એક ફરજ ગણવાનો હું સંતોષ લઈ સકીશ.

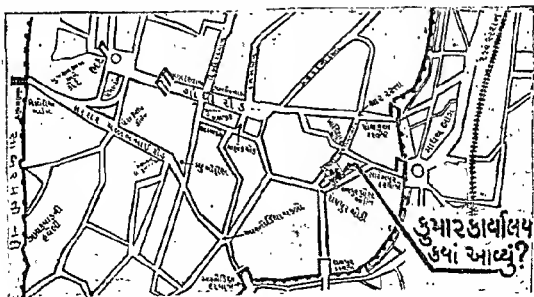
અમદાવાદમાં કુમાર કાર્યાલય રોહી કાઢવાને તમ્રે ગમે તેને પૂછો તો કામચે જ પત્તો ગમે તમ્રે કોઈ ઝાપખાનામાં, રાખામાં કે ફેરામાં ફરને ત્યાં પૂછ્યો તો તો ખરે જાણે તમ્રે સાચી વિચારે જાણશે, પણ વેપારી કે કુમારનારને પૂછ્યો તો કાને હાથ જ દેશે. પૂછવા કરતાં ચોક્કસ સરનામું પહેલાંથી મેળવ્યું હોય છે તેને જોઈ મુરકડી પડે છે. અમદાવાદના પોસ્ટ ખાતાની તો ‘કુમાર’ પર ધણી દૃષ્ટા છે, એટલે કોઈ અગળ કપર માત્ર ‘કુમાર-અમદાવાદ’ કોટરું લખે તોપણ કામગીરી પહેંચાડી દે. પણ રબર આવનારને ગાડીવાળો એ રીતે પહેંચાડી નહિ શકે. તેને તમારે કહેવું જોઈએ કે ‘રાયપુર ચકલામાં સાર્વજનિક નાનાસાળી હવેની પાસે, રાયપુર પોસ્ટ

આદિસ સાર્થે કુમાર કાર્યાલય છે.' અને આ ઠેકાણે પહોંચ્યા પછી પામુ મેડુ પાટિયું જોવાની આશા રાખશે નહિ; કારણકે કુમાર કાર્યાલયને ચાલતા રાહદારીઓ ચાલતા બનતર માણસો સાથે ભાગ્યે જ કામ પડે છે. થાંભલી પરના એક સાદા નાના પાટિયાથી જ જગ્યાની તમને ચિજ્ઞાન થશે.

આગળથી મોટા હોલોમાં કાર્યાલયની ઑફિસ છે. અહીં જાહેરાતો માણસો, મગવા આવનારાઓ, ટપાલખાના તથા માસિક, છાપકામ કે ચિત્રના આદેશ પહેલાં જ ઑફિસના પરીવટદારોને મળે છે. આ બાઈઓના હાથમાંથી કુમાર કાર્યાલયને સર્વ પત્રવ્યવહાર હિસાબ અને માલની લેવડદેવડ પત્રાર ચાલે છે એટલે કુમાર કાર્યાલયની કેશપત્નિ બાબતની પહેલી પૂછપરછ ત્યાં જ થાય. એ સિવાય કુમારને ઉપયોગી સામાન એની તમો 'કુમાર'માં વારંવાર જોડે ખબર લાંચી છે તે પત્ર તેમની પાસેથી જ મળે. આ લેખાણ વિભાગને હંદરા કમાણી કરતાં મોટે ભાગે ધણીની સગવડ સાચવવાનો જ છે.

જેને ખાસ ચિત્રે દોશવર્ગ હોય, લેખ કવિતા કે તેની ખાતાને લખી જાવત વિષે પૂછું હોય, અગર કાંઈ અંગત વાત કરવી હોય તેમને અર્થાથી થોડિસ વધારી અગર જાણી અનુમતિ મળે છે. અંદરના આ પહેલા જ વિચારણાં થોડા થોડા છે અને તેની સામસાગ્રી પરસાળોમાં છાપવાનાં ધંત્રે અને કૃષોડ ખાતાં નજરે પડે છે.

પણ તે કાઈ વિભાગમાં જાઓ તે પહેલાં કાર્યાલયના મુખ્ય અધિકારી શ્રી જયુભાઈ રાવતની ઓફિસ ડાખી જાવુંએ

३६ने स्टेशन तथा असाहावादा मुख्य राजमार्ग आंध्रप्रदेश दफ्तरी कुमार कार्यालय स्थापना के इस्तीफा अटपटो के हरे नहीं.

તમારી સાથેના બેવરથાને લગતા પત્રબદલાઈ, હિસાબો, ખોથો, ગાંધિકો તથા પંડેરા પરનાં સરનામાં પંચેમાં ભેગના આકૃષ્ટો તમે જુઓ છે તે (૩૫૨) બાઈ લક્ષ્મણ બહી (નીચે) બાઈ લાલશાકર જોશી અને (૩૫૩) બાઈ જાનુએ બાઈ લીનાનાથ રાવળ.

તમારું ધ્યાન ખેંચશે. કોઈપણ અબલકર્યા માણુસ એમને મળ્યા સિવાય કાર્યાલયના આંતર વિભાગમાં જઈ શકે નહિ એવો સિદ્ધાંતો છે શ્રી જયુભાઈ રાવત કુમાર કાર્યાલયના આખા તંત્રના નિયામક છે. આ વિભાગમાં તમે જે વીજબીક પ્રશ્નિ જુઓ તે બધી તેમને જ આભારી છે. એ પોતે ધડીબર જંપ નહિ લે, તેમ જ કંઈને ધીસં પગલાં મૂકતા સહન કરી શકશે નહિ. કાર્યાલયની રહેરજ વિગતોથી તે સંપૂર્ણ વાકેફશાર છે, અને નવા આવનારને પોતાના કામ માટે અથવા 'કુમાર' વિશે જે કંઈ પૂછવું કે અજાણું હોય તે તેમની પાસેથી ગળી શકે છે તેમને જરૂર જણાય તો વિભાગીય ખાતામાંથી વધારાની જરૂર પૂરી દહીંન મંગાવી આપી શકે, પણ તેમની પાસેથી બાક્યે જ કંઈને નિસારા મળે જવું પડે કુમાર કાર્યાલયની લગભગ બધી જ ચિંતાઓને ટોપસો તેમને માથે પડેલા હોવા છતાં ભતભતની નવીનતા અને મહાસત્તાનું તાવાવરણ સરજવાની એમની મથાગણ તમને અજબ કરશે. પૈતાની કાર્યપદ્ધતિ અને ચીવડ એમની નજર તમે ક્રેવવાએલા માણુ-

'કુમાર'ની આવનગી રચનાઓને બીજામાં મોકલનાર ક્રોચ ખાતાના કારીબંદોઃ (જમણી તરફ ૩૫૨) બાઈ બેમીલાલ પટેલ, (ડાબી તરફ) બાઈ નડરસલાલ રાવળ, અને (નીચે) બાઈ સાંતિલાલ પંડ્યા.

રોઝમાં કલારવાની એમની મદદત, મુલાકાત લેનારને બાક્યે જ સમભન સહતંત્રો તરીકેના 'કુમાર'ના સંપાદકમણે હયાત કુમાર કાર્યાલયમાંથી બહાર પડતા હોવાપર દેખાવવાના મુદ્દર મુદ્દખું સર્જન પણ એમને જ આભારી છે મુદ્દમુકજાની નવી સીમાઓ સરજ એમણે એ કજાનો કલિદાસ પડ્યા છે.

કુમાર કાર્યાલયનાં બે નાનાં ટૂંક મસિન જેઠ ધણાએ ઉદ્યોગ કાઢવા છે કે 'બસ, 'કુમાર' બધું આટલા જ કાપ-ખાનાથી વાલે છે?' પણ આ સવાલ તેમજ મુશોખોના બલોકોનો આટલા વખવતો એકઠો મએલો નત તેમજ ગુણમાં વિલે

'કુમાર'નાં તેમજ પ્રિન્ટરીને લગતાં બીજાં કસોમાં મુખ્ય નિયામકના મદદતીસ બાઈ જયંતીલાલ વાડે

કુમાર પ્રિન્સરીના મુદ્દાઓનાં એ રંગની સફાઈ અને ઊપ-કામની કારીગરી તથા સુધકતા જુઓ તે તેના મુખ્ય મુદ્દક (કપર) બાઈ મનોરસની છે. આ પ્રાંતના વિરલ મુદ્દક-સ્વાનિષ્ઠાતોમાંના એક શ્રી ગીરજ માલવણીઆના ઢાળ નીચે મેળવેલી લાલીમને જેન આપે તેની રીતે તેમણે આર્દી પ્રગતિ કરી છે. તેમના હાથ નીચેના છે કામદારો (નગમી વરક) બાઈ તેતારામ બેલાઈ અને (નીચે) બાઈ અંબાલાલ મગત.

એના રોજલ બાગે જ બીજે કામ રચે મગશે. કેટલીયે વીએ કિંગમથી ન જ મથે તેની આર્દી એકી થઈ છે. દેશપરદેસનાં મુદ્દકસાહિત્યનાં સાગવિકોનો અલ્પાસ કામને કેટલાયે મથેલો ને સાધનોનો આર્દી સંચય થયો છે, અને બીજાં શેઠકનવાર-થી માંડી ઊપનાર મુખી દેક જણ નતે ક્યારેય કામ આપ-વામાં રસ લે છે. રંજ અને શેઠકવણની સામાન્ય સગજ તે આટલા લાંબા વખતના પરિચયથી તેમનામાં સદજ ઊભરી છે; તે સાથે કિયારકિ પણ વિશેષ પ્રકારની બીલી છે.

યુદ્ધ-અમેરિકામાં આને મુદ્દકને કંગા લરીકે રચાવ માન્યું છે અને યુનિવર્સિટીઓએ તેને શિક્ષકમથમાં લીધું છે. ઊપજાનાના કામમાં જે સંસ્કાર, વિચાર, કિયારકિલના, યોજના, રૂચિ અને રચના નેહ્યે તેની કદર કરનારા પણ

“કુમાર”ની શરૂઆતથી આજ મુખી તેના બ્લોકના કામની જવાબ-દારી સાચવનાર (કપર) બાઈ મગકનાર આદુરેએ કુમાર સર્વા-લવના બ્લોક ખાતાને એક અમલનો વિશાલ બનાવ્યો છે. તેમના ઢાળ નીચે તેવાર થયેલ જુવાન કામદારો (નીચે) બાઈ ખીલાળર પટેલ, (ડાબી વરક) બાઈ કૃષ્ણાઈ નેરો ને (વડનનીચે) બાઈ દલાસેકર મિતેલી પણ હજુ તેમના સાચમાં જ કામ કરી રહ્યા છે. કામ અલસતા કે બીમારી સિવાય બાગે જ એ જાતની કામગીરીમાં બંધ પડ્યા છે, અને કેટલીયે વાર અટપરા પ્રકારના બ્લોક જુદાજુદા પ્રયોગોથી પાર પરી ચૂક્યા છે.

આખા દેશમાં તે નજ છે. કુમાર પ્રિન્સરી મુદ્દકમાને અદર્શ રૂપ આપવા મથી રહી છે તેની કેટલીકાર પ્રધાની હાથે બીજે ઊપજાનાં જેવા નહો હોનારી સકતી નથી; પણ તેની પ્રતિષ્ઠા તે રચાવિત થયેલી છે જ. આ પ્રતિષ્ઠામાં કુમાર સર્વાલવના કોઈએ માન્યુસનો વખતોઓ દિરરો

કુમાર કાર્યાલયના આદ્ય મહાકવિઓમાં ચિત્રકલા તથા ફોટોગ્રાફી વિભાગોમાં શિક્ષણ લેતા કલાના વિદ્યાર્થીઓ

છે. એ દરેક જણ 'કુમાર' માસિકના આશયો સમજે છે અને તેમાં પોતે કંઈક ઉપયોગી બની શકે છે તેનું ચેતન ધરાવે છે.

હવે આપણે એક બારણું વડાથી પાછળના ચોકમાં જઈએ છીએ. બામ્બુએ પહેલા કામચોતા ઘોડા અને ધખીઓ તથા કામળો કાપવાનું એક નાનું ચેત્ર વડાની પછડા ચોકમાં પહોંચતાં જ્યાંકો ધનાવધાને લગતી પ્રશ્નનો જન્મ્યો. તે-ભજોના બાદલા, ટેળશે. પર મોઢવેલી તેમજ બેરેલી ચીની માટીની ચોખ્ખી તાસકો અને કેટલાંક મુલારી તથા લોખંડી કામનાં નાનાં ચક્રો આદી પડ્યા હોય છે. પણ પહેલાં ત્યાં ન જોવામાં કાર્યાલયના પરીણાને સામેના દાદર પરથી ઉપરને માથે જોડાના કંમેરા આગળ લઈ જઈએ. ધણને જોડાના કામ માટે બેરેલી મોટા તોર્ટીન કંમેરા જેવું આકર્ષક થાય છે. પણ આ કંમેરાથી માણસોની છબી લેવાની હોતી જ નથી એટલે તે તેના ચોખ્ખા ટેળલ ઉપર હમેશાં ચડેલા જ રહે છે. માત્ર સામેના ચિત્રના માપ પ્રમાણે આધોપાધો ધવાને તેના બેરેલી-પાળા પાયા લોખંડીના પાટા ઉપર આધોપાળા થઈ શકે છે. 'કુમાર'માં તમે આજ સુધી જે ચિત્રો જોયા તે સમગ્ર યાત્રા જ આ કમેરાના લેન્ડમાંથી પસાર થયેલાં. જ્યાંકોને લગતી ફોટોગ્રાફી, ધાતુકાતણી અને યાંત્રિક બાબતોમાં ધર-ગચ્છુ તથા દેશી રીતો તેમજ સાધનો બને તેટલાં વાપરવામાં આવે છે. પણ આ ધણેનો કર્યાં તે બધું એક ટ્રક આંજે જોનારને ઝટ સંગતઈ જાય તેનું છે.

આ બધા ક્રિયાવિભાગો પછી 'કુમાર'નાં ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફોને જ્યાં જન્મ યાય છે તે ઉપરને બેરેલી નેમનો મળે છે. એક જ ખંડમાં કેટલેટું મોડવેલોટવી સમઘણું છે તે જોઈ તમને કદાચ કલાની દયા પણ આવે. પણ 'કુમાર'ની કલા નાણુક સુંદરી નથી. તે તેદુરસ્તી અને ગહેનતનાં ફળ પર છવવારી છે, એટલે આદી તમે કામનું અને ચિંતનગતવાનું જ વાતાવરણ અનુભવશો. વર્ષોથી સંઘર્ષના ચિત્રોના ચોકડા કામળાં તથા ચીતરવાનાં સાધનો, અને પાંચજ વિદ્યાર્થી-ઓને સરસામાન તથા મુખ્ય સંચાલકની બેઠકને કાગ કરવાની જગ્યા બધું જ આ કોરડામાં છે ચોખ્ખીઓનાં કપાટો, સામાનના ઘોડાઓ, ચિત્રોનાં ચોકડાં અને પાટિયાં, રંગોના

ડળા ને પીનીઓના બારા, ઉપરની ચેત્ર અમરાદઓ તથા દારીયાં-માં જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં કંઈક આધાર કરી મોઢવેલી બ્લુની નવી કારીયરીની ચીત્રો, મૂર્તિઓ, વાસળો અને ચોખ્ખીઓના જંતલમાં કેટલાકને અગવરથા લાગશે તે કેટલાકને કલાકારની મનોદર નેરવિબેર છતાં કોઈ સંકેતમય રચના લાગશે. આ હંકડો ચીત્રોમાંથી કાઢવાર અમુક પાખી, અમુક માણસ કે ફોટો-ગ્રાફ શોધીને માસિક માટે રજૂ કરવામાં કોસોટી ગાય બેઠે છે.

કોઈને આ બધું સમજાય કે નહિ, પણ એટલી વાત તે સમીપ કહી શકાશે કે આ જગ્યાઓથી ધણા જે કલાતરસ્યા બુવાનોને કલાનાં સ્વપ્ન લાભ્યાં છે, કલાપ્રેરેશમાં પહોંચવાનું બાધું મળ્યું છે અને વિશેષ યોગ્યતાવાળાને માર્ગદર્શક સાથ તથા સહાય મળ્યાં છે શ્રી રવિશંકર પંડિત, કનુ દેસાઈ, બલવંત બટ્ટ, સોમાલાલ સાહ, કૃષ્ણલાલ બટ્ટ, સંકિલાલ પરીખ, ચંદ્રપાન બટ્ટ, યતેશ શક્તિ, જયેન્દ્રલાલ બેરેલી આટલાં તે નમૂનાનાં નામે છે. તે દરેકને કુમાર કાર્યાલયની ઠાયાનો ચોખ્ખોપુ લાભ મળ્યો જ છે સંચાલકનો બાનુમત, જનસંપર્ક, ચિત્રસંગ્રહ, વિવિધ કલાકારોનો પરિચય, વર્તમાન-લાપ, વાચન વગેરેએ 'કુમાર'ના કલાપ્રેમીઓમાં એક ગોઠસ પ્રણાસિ થઈ છે અને તેનું સ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકે છે.

ચિત્રકલા ઉપરાંત ફોટોગ્રાફીના હંક વિકસારવામાં કુમાર કાર્યાલયની ટ્રકે કદાક કિશોર્ઓને સમજા કરી આપી છે. એકેએકનું કામ તથા સાધનો જોવાનું ને સાસમાં સારી સલાહ મેળવવાનું ફોટોગ્રાફીનું આણું મંદળ બીજે કોણે જ રચે છે.

એનેક વિદ્યાર્થીઓ આદી આવી જે નવી આશા, નવા વિચારો, નવી મેત્રી અને લાગવમ સાધી શક્યા છે એ બધું તે તેઓ જ કોઈ વાર કહેશે ત્યારે બરોબર જરૂરી શક્તિ આસ યોગ્યતાવાળા જોયાર વિદ્યાર્થીઓને તે કુમાર કાર્યાલય કાયમ સંપર્ક અને નિભાવનું રહ્યું છે. ખુશ થવા જેવું એ છે કે જેમણે કુમાર કાર્યાલયનું યત્નચિત પણ જન્ય સ્વીકાર્યું છે તેઓ તેનું પ્રેમથી સ્ખલ્ય કરે છે, પોતાની સક્રિય પ્રમાણે સંબંધ તથા સહકાર સાચવે છે અને 'કુમાર'ને સંમુદ્ધ બનાવે છે.

કુમાર કાર્યાલયનું રચણ દર્શન તેની પુરી મર્યાદા બતાવી નહિ શકે, આટલાં વર્ષોમાં 'કુમાર' માસિક કેટલાંયે ધરેમાં

સુદર વિગેનો જે પ્રેમ, સંસ્કાર અને અગિયચિ વધાર્યાં છે, જે પ્રિયજ્ઞાનક સાદ્વિચ પહોંચાડ્યું છે અને અંતન પતેલી કેલા-
યે બંનતી સજાદ્વચન અને માર્ગદર્શન આપ્યાં છે, તેનું
મુદ્દય બાગ્યે જ નોંધી સકાય.

કુમાર કાર્યાલયમાંથી જ વાર્તાનીય વ્યવસ્થામાં કિચ્છનો,
બેલેક અને સરસ છપાઈનો શોખ પ્રચાર પામ્યાં છે. સરસ

પુસ્તકો, ચિત્રકથા, પુસ્તકોનાં કલામય પૃથાં, શેખાવડાઓની
પત્રિકાઓ વગેરે દ્વારા પ્રત્યેમાં જે અભિનત સંસ્કાર અને
છાપ કલાવચા પ્રવચન કર્યો છે તે તો કાળના કમમાં તેની
કિંમત મુજબથી જ નહીં અમાનો શરૂ થઈ ચૂક્યો છે, તેમાં
‘કુમાર’ની અને કુમાર કાર્યાલયની પૂરી હોદ્દાવારી છે.

રવિશંકર રાવળ

ગુજરાતી લિપિનું નવું રૂપવિધાન

રાવત લિપિ

હિન્દીના કાઠ પશુ લિપિ જેવી
રચાય તેવી ને તેવી રહી નથી,
ને આજ છે તેવી જ હમેશા રહેશે
પશુ નહિ. યુનેયુએ સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિ
બદલાય તેમ લિપિના મોડે ને
રૂપમાં પણ નવીન પ્રાણસંચાર થયા
કરતો દેખાય છે. જે પ્રત્યેક કે સમૂહ
જે પ્રકાર બતાવી શકશે નથી તેનો
જે કાળનો ઇતિહાસ મંદ ને પ્રમાણી
હોય છે. સાધારણરીતે અક્ષરો
મનુષ્યનું માનસિક વલણ બતાવ-
નાર પ્રતીક છે એમ કહીએ તો
પશુ જોડે નથી.

સરળતા, સુવાચ્યતા અને સું-
દરતા એક સાથે હોય એવી લિપિ-
ઓ બહુ જ યોગ્ય છે. યુરોપની
બધી લિપિઓ મૂળ ખીસાના લી-
રોહામાંથી જન્મી હોવાથી મોટે
ભાગે તેમાં ઊંચા આડા સંજિયાની
દબે અક્ષરો ધડાયા છે; પણ નાગરી,
અરબી કે ચીની લિપિઓ જે રીતે
જન્મી હોવાનો સંભવ નથી. એનો
સંબંધ દિશાની વિવિધિને જોડે
વધારે બંધબેસતો થશે. ને તેથી જ
એ બધીમાં વચાકને મોડે જ હોય છે.

ઇતિહાસના લાંબા પંથ ઉપર
દેરકે પુત્રોનો પિતૃશ્રદ્ધા સુધિને એક-
એક માનવીનો મરોડમાં સુધારા-
વધાતા કરતો આજની લિપિઓની
અનેક બંને સુધી તેનાં બહાસોમાં
રોગોનો વારસો મૂકતો મળે છે.
આ સંસ્કારવિનાઓમાં આજની
ગુજરાતી લિપિનું નવું રૂપવિધાન
કરનાર તરીકે શ્રી બલુભાઈ રાવળનો

કુખાગદુડોવ
ચલજગમક
ટઠડલોર
તથદધનક
પરુજભમ
પરુલવજા
પરુલવજા
પરુલવજા
પરુલવજા

જેમની કલાએ 'કુમાર'ની કારકિર્દીને રંગવતી કરી છે

શ્રી નંદલાલ મેઠા

શ્રી પ્રબોધકુમાર મહોપાધ્યાય

શ્રી નિતાયક મહેશ

શ્રી વિનોદાન પંડિત

શ્રી અનંદ દેસાઈ

શ્રી સોમનાથ રાય

શ્રી કુંટલાલ દાસ

શ્રી જગમોહન મિશ્રી

શ્રી ચિત્તાનાથ પરીખ

શ્રી અનંદદાસ દાસ

શ્રી જગન્નાથ અનંદ

શ્રી અનંદ દાસ

સવા ચાર હજાર પૃષ્ઠની 'કુમાર'ની સફરમાં જોમનો ફાળો છે

શ્રી ભલ્લનંતરાવ ક. ઠાકોર   શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક   શ્રી નાનાલાલ ચ. મહેતા   શ્રી રસિકલાલ ડા. પરીખ

શ્રી રત્નામણિરાવ બીમરાવ   શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ લીલાનંદ   સી. શ્રી હંસા મહેતા   શ્રી પરામાનંદ કુનરજી

શ્રી ઇન્દુલાલ થાણી

શ્રી રામજીલાલ દેસાઈ

શ્રી મહાદેવ દેસાઈ

શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ બટ્ટ

શ્રી વિનુભાઈ જીવેકા

શ્રી કચેરદાસ મેથાણી

શ્રી કચેરદાસ મેથાણી

શ્રી ચન્દ્રબહન મહેતા

શ્રી મુનિકુમાર બટ્ટ

શ્રી મુરેશ ચીંકામ

શ્રી વસન્ત મેથા

શ્રી દરિદર બટ્ટ

શ્રી લાલચંદ્ર બટ્ટ

શ્રી વસન્ત મેથા

શ્રી જ્યોતી મેથા

મથાળેથી ડાબી બાજુથી-પહેલી દાર : શ્રી અર્જુન પંડ્યા, શ્રી ઉપેન્દ્ર ભટ્ટ, શ્રી બલરામ ભટ્ટ, શ્રી સોમનાથ દવે; બીજી દાર : શ્રી ત્રિભુવન બ્યારા, શ્રી રત્નાસંકર સોમપુરા, શ્રી રોકટેવ નિવાસભાઈ, શ્રી મનુભાઈ જોષાભાઈ; ત્રીજી દાર : શ્રી ડાહ્યાલાલ બાની, શ્રી 'રસનિધિ', શ્રી અરોહ દર્બે, શ્રી માણુભાઈ મહેતા; ચોથી દાર : શ્રી બેંગાલાલ પુરાણી, શ્રી મસ્તરામ પંડ્યા, શ્રી સનતકુમાર વીણુ, શ્રી કાનિલાલ દવે (લેખક અને ચિત્રકાર), શ્રી શામળ આલજિયા, શ્રી સી. રોમપાલ, શ્રી જયંતીલાલ એવેરી (ચિત્રકાર).

‘કળામાં તેમજ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાં
 જે સર્વદા અગ્રણ્ય છે તેની શોધમાં,
 સમાન મનપાળાં બીજાં માનવીઓની
 સાથે હું સદ્કાર કરી રહ્યો છું, એ વાત
 મને ત હોત તો ગાર્હજન, બધું શન્ય
 જેવું રહ્યું હોત. માનવ મહેસુલી ઉપર
 જે સામાન્ય અંદરો મૂકાય છે તેઓને
 મેં, હું બાળક હતા ત્યારથી જ ઉચ્ચ
 ગણ્ય છે. ‘માલગિકકન, મોઝારોબ,
 બલેસન, બાદરની દુનિયાવારી ક્ષત્ર, —
 એ બધાંમને હમેશાં મુદ્રને વિરસાર-
 પાત લાગ્યાં છે. જીવનની સત્ય વિસદ-
 યતરી રીતિ સર્વને માટે જ્ઞાતમ છે એમ
 હું ચાનું છું શરીર તેમજ મન કમચને
 માટે એ ક્ષેત્ર છે.’ — આઈન્સ્ટાઇન

આઈન્સ્ટાઇન

આર્થિકશાસ્ત્ર, ગહન ચિંતક ફિલસૂફ તથા પ્રતિભાશાળી વિજ્ઞાન-
 શાસ્ત્રી એ ત્રણે જેટલો માનવજીવનનાં ઘડતર અને વિકાસમાં મહા-
 મૂલ્યો ફાળો આપનાર જગતવિખૂતિ સમા જે જર્મન મૂલકાર અને
 શોધકને સપેશવાદનો સિદ્ધાંત આજ દુનિયાના આર મોટા ‘વાદો’
 માંનો એક મહત્ત્વ છે તેના જીવન તથા એ સિદ્ધાંતની સમીક્ષા કરનાર

ડૉ. કાન્તલાલ જી. પંડ્યા
 એમ.એ., પીએચ.ડી., પી.આઈ.સી.

આ વચ્ચે જેવાંતેવાં નથી. એ બોલનાં ને
 એ જીવનાં એ સોધારણ માણસનું કામ
 નથી. છતાં એ વચ્ચે તેના બોલનારના જીવનની
 સામી ફિલસૂફી પ્રકટ કરે છે.

પણ સાધુસંતોએ, ઓગે કપિએ ને ફિલસૂફોએ
 જીવનનો આ મર્મ પ્રકટ કરેલો છે. વિજ્ઞાનની આસપાસમાં
 અનન્ય રચના લેનાર તથા મોનાની પ્રતિભાથી જગતના
 સુદ્ધિમાન ને વિચારશીલ મનુષ્યોને ચકિત કરનાર.
 એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ફરીથી એ જ જીવનમૂલ્યો મૂકે છે.

સુદ્ધિ, ઉદાગળ, જ્ઞાન આદિનો કોઈ વ્યક્તિ કે
 કોઈ દેશ કે કોઈ સદી છત્તરે કદ સકતી નથી. આપણા
 કનિદાસ-પૂર્વના ઋષિમુનિઓનાં જ્ઞાન તથા ઉદાગળ
 કેટલાં દેશો ને આજનો કાળ તેને કેટલો આભારી
 છે તે ખીસખી સદીનો માનવી વિજ્ઞાનના નાજવાથી
 તેણી શંક એમ નથી, કારણકે એ વિષે આજે એનું
 જ્ઞાન સ્પષ્ટ છે, અને એના મૂલ્યની આંકણી કરવા
 કોઈ સમર્થ નથી. વિશ્વેષ જ્ઞાન તથા અચૂક પૂરાવા
 પછી જ તેઓના નરહનું આજના જગતનું મહત્ત્વ રું
 છે તે જગત સ્વીકારી શકે. એરેને કનિદાસ-પૂર્વના
 કાળનાં એ જ્ઞાન ને ઉદાગળ દિંદમાં તેમજ અન્ય
 પ્રાચીનતમ દેશોમાં જે દેશો તે ખાદ કર્યા પછી આ-
 પણને એક સંકેતીસ જ એવે પુરુષેકે મળે છે,
 જેના ઉદાગળનો હંસર આપણા જીવનને ઘડવામાં
 ખૂબ તથા હાડી અસર કરી શકેના દોષ. પૂર્વકાળનાં
 જ્ઞાન અને આચારીન કાળના વિજ્ઞાન એ નેની વચ્ચે
 એક મોનેરી સાંકળ જેવો એ દેશ. એની પછીની
 શતાબ્દિઓમાં, વિજ્ઞાન નાનું મયું ને કાળમાં, વિ-

આઈન્સ્ટાઇન

જ્ઞાનના નવા વિશિષ્ટ ઉદાગળના પ્રથમ પ્રકાશકોમાં
 એમણે નજરની તુલ્ય બીજો કોઈ થયો નથી. એ
 નામાવલિમાં ખીસખી સદીના સદ્ગતોએ આજે એક
 નવું નામ હોર્મી છે, જે પોતાના જીવનકાળમાં જ
 તેઓના ખરા પાસ નરહિ સ્વીકાર્યો છે. વિજ્ઞાનના
 આદ્ય વિકાસકાળમાં, ઓગેવિષ તેમજ સ્વની પ્રતિભા-
 મોની વચમાં પે, આઈન્સ્ટાઇનના નામ ઉચ્ચ
 સ્થિતિમાં હોત વિરજીત રહેશે એવાં સર્વ વિદ્વા
 આજના જોવામાં આવે છે. એક મૂલકારો ને માન-
 કોની વચમાં આજે આઈન્સ્ટાઇન અનોદ છે.

નીતિ, સમાજશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રમાં નિરપેક્ષ સત્ય (absolute truth) શું છે તે સાપેક્ષ સત્ય શું છે તે વીસમી સદીનાં પ્રમુખ નિર્ણય મળતે સારીરીતે સમજવા માંડ્યાં છે. પરિસ્થિતિ, પૂર્વ-ઘટિતાસ, ઉદ્દેશ, પરિણામ આદિ અનેક અંશોનો વિચાર તથા સમન્વય કર્યો વિના, કોઇ પણ કૃત્ય કે કોઇપણ લાગણી, કોઇ વિચાર કે કોઇ કાવદો, કોઇ પ્રણય કે કોઇ સંસ્થા, કોઇ વચન પણ કે કોઇ વસ્તુ-માન, નિરપેક્ષરીતે સારા-નરસા સસ-અસલ નામને યોગ્ય નથી, એ આપણી દૃષ્ટિમાં ઊતરવા લાગ્યું છે. આ સાપેક્ષવાદે દરેક ધર્મસંપ્રદાયોએ સદૃશ પ્રવેશ કર્યો છે અને ધર્માવનાના કેટલાક પ્રકાર દર્શાવી શકે છે વિશેષ વિશાળતા ને વધાર્યના સ્થાપના માંડી છે.

પણ આજની ત્રીસ વર્ષ પહેલાં કોને એ વિચાર આવ્યો હતો કે આ સાપેક્ષવાદ નવા પણ વધારે વ્યાપક રૂપમાં વિજ્ઞાનને પણ આક્રમશે અને એક પચીસીની અંદર તો એનું સામ્રાજ્ય જમાવી એમરો કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓના તે એક મુખ્ય વાદ, રાજવાતચીત કરવાનો તથા વિચારવાનો પ્રિય વિષય થઇ પડશે? પદાર્થના કણોકણથી માંડીને—(અને પદાર્થના સૂક્ષ્મતમ કણ એવા છે કે વધારે નિદાનવા જતાં તે પદાર્થના ઊંડી કેવળ વિદ્યુદ્-રૂપ, ગતિરૂપ જ જણાય છે એવા) સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિદ્યુદ્ગુણ (અથવા ધ્રુવોદ્ગ્રાહ)થી માંડીને—તે મોટા-માં મોટા, દૂરમાં દૂર આકાશી તારા લગી પણ, સૂક્ષ્મ તેમજ વિરાટ સૃષ્ટિમાં, અર્થાત્ આખા બ્રહ્માંડમાં જે, આજે સાપેક્ષવાદની દૃષ્ટિ જ પ્રવર્તી રહી છે. આજે આ સાપેક્ષવાદે કેવળ પદાર્થ ને પાર્થિવ વસ્તુઓની સૃષ્ટિને જ નહિ પણ પ્રકાશ-વિદ્યુત-ગતિ-સક્રિય ને ચેતનને પણ સમજવા વલ્ન આપ્યાં છે. દિઠ્ઠ-કલ્પ, જે આજ લગી માત્ર પ્રાચીન દિદી તરુઓની પરિ-લાંબાને વિષય હતો, તેને આ સાપેક્ષવાદે નવજીવન આપ્યું છે અને સમસ્ત સૃષ્ટિનાં રસરો સમજવાની એ જ આજી દરો એવો રસ છસારો કર્યો છે.

એમ કહેવું કે આ શું એક જ માણસના એક-દષ્ટ્યુ કર્યોને આભારી છે તો તે અસલ યાચ. છતાં મૂળ જગતે જમાડનાર તો તે એક જ, અને પછી બીજી બેનેક મોટીમોટી પ્રતિભાઓના મદદરૂપણું કર્ય-ની ઉપર મંદિર બાંધનાર મુખ્ય સિદ્ધાંત પણ તે એક

જ એ તો નિઃસંદેહ છે. સન ૧૯૦૫ની સાલમાં એ આઇ-સ્ટાઇનને જગત સમક્ષ પહેલીવાર પોતાનો સા-પેક્ષવાદ રજુ કર્યો. તે વેળાએ ધણા વૈજ્ઞાનિકોને તેની ખજર સુઢાં ન પડી! આજ સત્તાવીસ વર્ષમાં એણે છુદ્ધિના તથા વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં એટલી ઊંડી અસર કરી મૂકી છે કે વીસમી સદીના ત્રણ મોટામાં મોટા વાદો—અંતરજાતીયતા, જાદુશીવિજય ને માંધીજીનો અદિસાવાદ—એમની સાથે જ મદદરૂપની દૃષ્ટિએ આ સાપેક્ષવાદનો મૂકી શકાય છે.

માનવજીવનની ધન્યતા કરીકરી નિરમય પમારે છે. સૌકેડીસને એના કષ્ટકારક મૃત્યુ પછી જ જગતે ઝોજખખે. -મૃત્યુની ખરી મદત્તા પણ એકએ સના-નિદ્રાનો વીત્તા પછી જ સિદ્ધ થઇ. આઇ-સ્ટાઇન હજી વિવશાન છે, હજી દમણાં જ એણે 'વન'માં પ્રવેશ કર્યો છે, એટલામાં તો તે આજી વિશ્વજાતિ પામી રહ્યો છે, તરિત ગનિના આ જમાનામાં કેમ બળે કાનિદેવીની ચાલમાં જે ત્વરા આવી ગઇ હોય ને!

આપણા દેશમાં જે આઇ-સ્ટાઇનના અભ્યાસીઓ થોડાક છે, પણ સામાન્ય જનના એના જીવનની અટ છે અને એના યાદનું રસરૂપ તો લોકબોગ્ય છે જ નહિ.

‘આઇ-સ્ટાઇન’ એ નામનો શબ્દાર્થ જરા દસગા જેવો છે. ‘આઇ’ એટલે એક અને ‘સ્ટાઇન’ એટલે. પથ્થર, સિંહા! આઇ-સ્ટાઇન જન્મે જન્મ છે. એનો જન્મ ૧૮૭૨ના માર્ચની ૧૪મી તારીખે થયો હતો. હજી માત્ર એણે પંચ વર્ષ પૂરાં કર્યા છે, હજી તો ધણાં જે વર્ષો એની આજળ પડ્યાં છે.

જન્મેડીમાં પૂરેટખર્ગે પ્રાંતનું ઉદ્ભવ નામનું ગામ એનું જન્મસ્થાન છે. અત્યાર લગી એ ગામની એક જ ખવાતિ હતી: તે એનું ધર્મમંદિર. એ મંદિરના ઉનુંપ દાવરોનાં સિખરો પાંચસો ને ત્રીસ શીટ જ્યાં છે.

આઇ-સ્ટાઇન જન્મેડી તો છે જ; પણ વાહરી-‘જ્યુ’ પણ છે! જે દગર વર્ષે યથાં હણાએડી, ચવદાએડી, શાપિત યએડી આ જાતિનો ધનિદાસ અત્યંત આ-કર્ષક છે. જગતના ધનિદાસમાં અને માનવજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કેટલાંક ઉત્તમમાં ઉત્તમ રત્નો આ જાનિમાંથી પાડ્યાં છે, એ સુપરેડી પ્રિન્સિપલ દુનિયા વીસરી જાય છે. જ્યારે એનો કોઇ ખરો ધનિદાસકાર

નીકળશે ત્યારે જ, એ જાતિની ખામીઓ ને દુર્ગુણો જોટલી તાદશનાથી આપણે જાણીએ છીએ તેટલી જ તાદશનાથી એમની સત્તાશાસીતા, એમનાં પરાક્રમો અને એમની જગતસેવા આપણે જાણીશું. યાદની વીરો ને સંતોની નાગાવલિમાં આજ્ઞાદિ આધ્મન્દાષ્ટન પણ અન્ય સ્થાન જોવાની રહેશે.

દશે આધ્મન્દાષ્ટનના કોમારજીવનની થોડીક દ્રષ્ટિકોણો જોઈએ. એનો પિતા ઇન્દ્રનેર દત્તો. આધ્મન્દાષ્ટન સાંચે વર્ષગો દત્તો તેવામાં એના પાપે એને હોહાલ્યન-કંપાસની સેવા ખતાવી. મને તે રિચનિમાં ને દાસનમાં એ સેવા દમેશી ઉતાર દિશા તરફ જ વળે, એ જોઈ જાણકના મનમાં પૂરેપૂરું કુપ્તલ ઉરે-રાવું. કહે છે કે આ પ્રસંગ દશ પણ એને ખૂબ યાદ છે.

તેનું પરે નાનું હતું, પણ તેને એક મનોદર વાઢી હતી. જાણક આજ્ઞાદેને તે નન્દનવન સમી હતી અને એમાં એ ઘણો જ સુખી થઈને રહેતો. એનું છેક અંતપણત્વ જીવન સુખે જોઈ હતું. ને પ્રતિજ્ઞા તો આવી રહી, પણ પાસા સુદિનું પણ કાંઈ લક્ષણ જોઈ પ્રકટ કર્યું નહોતું. અને, એને જોઈને જ એટલું મોડું આવડ્યું કે તેથી એના માનવિતા ગંભીરતાં દત્તા, અને પછી નિશાળે જતા જેવડો મોરો એ થયો ત્યારે પણ તે માનસરગળ, સાંત ને કાંઈક એકાંત જોખનાર છોકરો જ દેખાતો હતો.

એ તો એકસ છે કે એને નિશાળ ગમતી નહોતી; કારણકે તે કાળની પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન શાળાઓ જાદુ નિયમચુરન ને લક્ષરી સખ્તામવાળી હતી, અને શિક્ષકો, આજ્ઞા નવા કિડરાર્દન કે મોન્ડેસોરી કે કોલ્ટન પ્રજ્ઞાસિદ્ધાંતો મિત્ર-શિક્ષકો નહોતા, પરંતુ લક્ષરી રૂલ કસાપનાર સાર્વજનિક જેવા કડક ને અડગ હતા. એ વાતાવરણમાં આ સંસ્થાન, સ્વપાસીત, અજ્ઞાન પ્રતિજ્ઞાપણ, સ્વાનંતર્યો કુદરતી રીતે પણ અન્યથાજો આદર્શ, અને કળા તથા કુદરતના સંસ્કારોનો ઝીંકારને બુદ્ધિ એવું કુણું જાસ-માનસ શું શું બોગવે એ કોઈ પણ સમજ શકે. માન્ય પડે છે કે એ

એકલ, સાથમાં વા?

ઉપજનિ

સંખ્યા સવળી સરી ગે અકેલી, એકાકિની આયમી - મુક્તારા; જોની રવી આંખડીઓ નમેલી, ને ઝીંકતી કીતસ-સ્વપ્નમારા.

એ સ્વપ્નમાં મુંદરતા નિદાળી એકાકિના જીવનની ઉત્તજા, જાગૃતી જો નિર્દુષ્ટ પગોતે, શું ચંદ્રીનું એકલ નાવ ડામે!

હાં તો માઠો જોયક નાદ તીનો કાનું પડે સારસજોડકીનો, હાંપલની એ સુખી રોહવાયા, હું મેં મરું અન્ય ઉરે મૂંચાના.

મરું વિગારી ધરી એક દાનાં, જોયું જો એકલ, સાથમાં વા! માથે '૩૧ ઉમાસંકર-જોયો

મહેનતુ તો દત્તોને સાળામાં એકસરખીરીતે સાઈ કામ કરતો દત્તો, નોપણ જો કોઈ વિષય માટે જોઈ તે વખતે ખાસ પ્રેમજનાઓ હોય તો તે સંગીત મારે:—જે આજ તો એટલો વિકસિત થયો છે કે એ એના જીવનનું એક અંત થઈ ગયો છે. સરખાવો આપણી પ્રાચીન સાળાઓને: આજે કેટલી નિદાળામાં કુદરતી સંગીત-પ્રેમને જગાવવાનું ને ખીસવવાનું સાધન હોય છે?

આ કુંળી વધે પણ જોઈ એક જાતની એકાકિના—એકાંતપ્રિયતા, જાગૃત-અજાગૃત, કેળવના માંડી હતી. એની શક્તિઓ ને રસ કુદરતી રીતે જે પદ્યમાં જતા તે જ પદ્યમાં તે જઈ શકતો; એટલું જ નહિ પણ જેમ કુદરતી જલપ્રવાહો પવનની-શિખાઓ મોટીની નીકળના વાર જાય છે તથા કોઈક આકર્ષક નિમિત્તની અધેશ રહે છે, પણ એક વાર નીકળ્યા પછી એના મજારને કોઈ રોડી શકતું નથી કે કોઈ વાળી શકતું નથી, એવું એની શક્તિઓનું પણ થયું. તેથી આરંભમાં, શિલ્પો એવં પદ્યમાં મૂંઝવણો પડતી

પેટે, એને રસ કેણક જ વાતમાં દતો ને મિતતા કાણ સાથે નહોતી. આજે એને વિવિધ વિષયોમાં ઉડી રસ છે, અને મેત્રીઓ પણ ઘણી, માઠ તથા આનંદજનક બંધાઓછી છે. તે છતાં જે અમુક પ્રકારનું એકાકીપણું, એકાંત શોધવાનું તથા એકાંત જ પસંદ કરવાનું વલણ દૃઢ થયે એના સ્વભાવ તથા જીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પ્રાથમિક શાળાનો ક્રમ સાધારણ પ્રકારે પૂરો કરીને, માધ્યમિક શિક્ષાનો મારે તે મૂળિક અભ્યાસે મોટી શાળા-‘વિઝ્ઝાસિયમ’.

માં દાખલ થયો. અહીં પણ વાનારણુ તે એવું જ વિષય દત્ત, પણ સદ્ગાએ કેટલાક પ્રસંગો એવા અન્યા કે જેથી એના જીવન ઉપર ઉડી અસર થઈ. દૃઢ કેવળ જીજ્ઞાસુ રહેલી શક્તિમાંથી એક રૂઝવા, ને જીવનમાં કાષ્ટક દિશાઓની ઝાંખી થઈ. એક સિદ્ધાંત એવો મળી ગયો જેણે એને મીઠા કાવ્ય ને મીઠા સાદિત્યમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. એ બંનેથી એને ક્રીક આકર્ષણ થયું.

એ અરસામાં એને જીજ્ઞાસુ એણિનમાં રસ વિકસિત થયો. એનો એક કાકા મૂળિકમાં રહેતો હતો તેને જાળ આદર્શનું એકવાર પૂછ્યું: ‘જીજ્ઞાસુન કેવું હોય?’

‘અને એ કાકાએ ઉત્તર આપ્યો: ‘અરે, એ તો આગયુ ગણિતશાસ્ત્રીઓની મોટી ઓથ છે. આપણે કાંઈ રકમ જરોજર એકાકસ કેટલી છે તે ન જાણતા હોઈએ તો એને ‘એકસ’ કરીને કહેવી, અને પછી જાણે આપણે એને જાણતા જ હોઈએ એમ દિશાજ કરી નાખે, તો પછી છેક છેવટે તે ખરે-

ખર શું છે તે આપણને માલૂમ પડી આવે છે!’

જીજ્ઞાસુનના અભ્યાસીએ આ વિગતો ખુલાસાના ગર્ભમાંનું સત્ય પણ દોષ સકશે. પણ અન્ય એમ કે તે સમયથી આદર્શનું ચિત્ત ગણિતમાં ચોંટ્યું, અને તે પછી દાખલાઓ કરવામાં એને જેટલી મન પડતી તેટલી જીજ્ઞાસુ કરવામાં પડતી નહિ. ધીરધીરે સાવન્ય (વિજ્ઞાન) તથા ગણિતમાં તે એકો થઈ ગયો, —તે એટલે લગી કે માત્ર એક વર્ષની કાચી વયે, મોટામોટાને જે

મૂંઝવનાર ને પંઝવનાર ‘કલ્ક્યુલસ’ અને ‘પૃથક્કરણ’ જૂમિનિ (Calculus and Analytical Geometry) જેવા કલ્પ ને સૂક્ષ્મ વિષયો, કેાંઈની જે મદદ વિના માત્ર પાંચ પુસ્તકમાંથી જ તે શીખી ગયો!

પણ એની પ્રતિભામાં બીજાં કિસ્સા શિક્ષણના જીજ્ઞાસુ વિષયો લગી દૃઢ પ્રત્યક્ષ ન હોતાં. આપણી નિસાણો નિખાસ કરીને તે કાળની જર્મન શાળાઓ પ્રતિભાની ગભૂરની જ કરતી નથી; અને એક-સરખા જીજ્ઞામાં જાણકોનાં મગજને ધડકાં એને જ કે જાણી માનનાર આ સંસ્થાઓ તેની સામે યનાર અથવા એકાકમાં ન મોટાવાનાર દરકોષ વ્યક્તિનો —પછી તે એકાદ વિષયમાં અસાધારણ એટલે અથવા માત્ર એકાદ વિષયમાં જ અસાધારણ નિર્મળ હોય તોપણ તેના —પરીક્ષા રૂપી શસ્ત્ર વડે સંકળ સંદાર કરે છે. અથવા વિષયોમાં પાસ થવાની ફરજ પાડતી એ આ પદ્ધતિનો પ્રિય ને અન્યક પ્રદાર છે, ને તે આ જાળક પર પણ પડે. અન્ય વિષયોમાં આટલી શ્રેષ્ઠતા છતાં

આવાગમન

(પાત્રરો માટે મેત્રા મોદનજ)

સમદરનાં નીર ભરી આત્મીની વાદળા અમરનાં મોનીડાં ઝડતી મધ; સરવરના ધાર ને નદિયુંની તારો દરબે દિગોળનાં કરતી મધ.

જીવનનાં વેગ ભરી આત્મીની વાદળા માધ્યા તે મેદુલા અરણી મધ; ધરતીના તાપ ને દુનિયાનાં દુઃખને આતમના બોમથી તરણી મધ.

II

ફૂલડાંની મહેક ભરી આત્મીનો વાવરો આછેરી દેર એક કરડી મગો; પંખીનાં માન ને બમરનાં ભાનને દૂરી અનલપ્તમાં સરણી મગો.

અંતરનાં પુલ્પ ભરી આત્મીનો વાવરો પગપોથી પાખો ફૂંડી મગો; રંગરંગનાં તાન ને ઉરના મજકારમાં સુક્રિયની પાંજના સૂકી મગો.

III

અમરતની ઝાંખ ભરી આત્મીની તારડી સોનેરી પાંખ એક અગતી મધ; પરવતની ટોચ ને જંગલની ઝાડોએ કાળા અંતરમાં અગતી મધ.

દેવાની હોંશભરી આત્મીની તારડી આશાનાં આંસુમાં દરતી મધ; પ્રેમના ઉદ્ધાસ ને જીવનના દાસને ઉરના આકાશમાં ભરતી મધ.

સ્તિત્વાલ સુકલ

યુનિવર્સિટી-પ્રવેશનીપરીક્ષામાંતેનિષ્ફળગણાયોનેજર્મન
યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરવામાં દ્વાર એની સામે બંધ થયાં.

આપા અનેક દાખલાઓ જાણીતા છે. તેમાંથી
એક જ લઈએ. આપણે સમાનુજમ્—મણિતની વિરલ
પ્રતિભા પ્રકટ કરનાર મદ્રાસની સુવક, જેની કોટિના
આજે જે બહુ થોડા મણિતશાસ્ત્રીઓ છે એમ મોટા
અંગ્રેજ મણિતશાસ્ત્રીઓએ જ કહ્યું છે—તે બિચારા
મદ્રાસની ઈન્ટરમીડીએટની પરીક્ષા પાસ કરવા લગત
ન ગણાયો અને થાકીને ફરિ-

દ્રતાને લીધે મદ્રાસની પોર્ટ ટ્રસ્ટ-
ની ઔદિસમાં એક કારકુનીમાં
દરાર્થ ગયો, અને આસાનારજી
બાગ્યથળે જ એમાંથી છૂટી એ
મણિતની આલમને પેનાનું
શિરક બનાવી શક્યો. આઈ-
ન્સ્ટાઇનનું આદ્યજીવન સ-
માનુજમ્ના છબાનું નારવાર
રંગરજી કરાવે છે . . . પણ
છેતર એમ શબ્દ આવે છે કે આજે
સમાનુજમ્ જીવતો હોત તો !

કુમાર આઈન્સ્ટાઇનને તો
આ દંડ પાછેશમાં પહેલી પૂર્ણ
દત્તી. એના જાગને ધંધામાં
તુકવાન મથું એટલે કુટુંબ પર
તથા વિદ્યાર્થી પણ વ્યવહાર-
વિમુખ આ કુમારની પર પણ
આદન આવી. આઈન્સ્ટાઇને યથું કે
મારે એવું શિક્ષણ મેળવવું કે
જે વડે હું આગળ જતાં એ
પેના પેના કરી શકું ! આપણે
તાં તો સગવાળ જ્યાં વિદ્યાર્થી-
ઓ આપું વિચારના હોય છે
ને તેથી તેઓ વિદ્યાર્થી થવાને
જલ્દેમાનપરીક્ષાર્થીજીવદરહે છે.

કુટુંબને જર્મની છોડવું પડ્યું.
મદ્રાસમાં મિલન શહેર તરફ તે-
ઓ ગયાં. કોમાર અપરથાએની
છે કે તે દૂરની બાળિ મુશ્કેલી-

એના કરતાં તથા બૃતકાળની ગિરાસાએના કરતાં જે
વર્તમાન આઈન્સ્ટાઇન તરફ વધારે આકર્ષાય છે. એમાં જ
કોમારનું 'સુખ' ને કોમારનું બળ છે. કોમાર અને
શિશુતની આ સમાન બૂમિકા છે. કારણકે શિશુને
નથી હોતો બૃતકાળ કે નથી હોતો બળિષ્ઠકાળ; એ તો
વર્તમાન રંગમાં જ માણવારે સુખી થય છે. તેમ ઉત્તર
ઇટલીના એપીનાઇન પર્વતોનાં સૌંદર્યથી આઈન્સ્ટાઇન સુખ
થઈ ગયો. કુદરતનો ખસે પેગી એવો એનો આત્મા

શને કલકલિયગીને માધ્યમાના
માદશે આસી આ મોરી ને
રમ્ય શિરિમાળાએની નિસર્ગ-
શીનું પાન કરવા લાગ્યો. સૂર્ય,
એમેરનો પ્રકાશ, એ સૌ દ-
ક્ષિણ જર્મનીમાંથી આવનારનાં
નેત તથા હૃદયને અત્યંત પ્રિય
લાગ્યા.

પણ કુદરતનાં જોણામાં ર-
મતો છતો આઈન્સ્ટાઇન પેનાનું
લક્ષ્ય બૂંટ્યો નહિ. દવે એની
દષ્ટિ રિપરડરેક્ટ તરફ વળી.
જૂરીયાની પાઠશાળા પોસિટિવ-
નિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં પ્રવેશ
કરના તૈયારી કરવા માંડી. આ
પાઠશાળા આજે પણ એક
પ્રધાન શિક્ષણસંસ્થા તરીકે
મણાય છે. તેમાંના વિષયો
વૈજ્ઞાનિક વધારે છે. શિક્ષકો
ફેરલાક ઉત્તમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી-
ઓ હોય છે અને તે ઉપરાંત
તે શિક્ષકો તૈયાર કરનારી પ્ર-
ગતિ પણ આજે છે. તોપણ
આઈન્સ્ટાઇનો ગહેલો પ્રયાસ તો
અહીં પણ નિષ્ફળ ગયો. આજે
નામના એક સિસ રચયની
નિશાળમાં એણે કરીયા અન-
પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. સંતર
વર્ષની વયે તે પ્રવેશક પરીક્ષા
પાસ કરી, પોસિટિવનિકમાં

વિરાટની પૂજા

(કપતિન્વેશરય)

ગિલાવરીના રાજ્યમાર કાજ
ઉજાળોને સીકર તારસા રચે,
સાસંકે બાનુ તુજ શીર્ષે નાજ
સંધ્યા ઉગા તો તુજ અંકમાં લસે.
સમ્રાટ સા સાગર એ મળીર
પુકાર સા તું કરતો અંધીર ?
અનેત તારા કરજોજામાં
કાને સમર્પે તુજ સર્વ નીર ?

૫.

ગિલાવરીના રાજ્યમાર કાજ
ઉજાળોને સીકર તારસા રચે,
સંધ્યા ઉગા એક રમાડનો દમું
સાસંકે બાનુ મુજ શીર્ષે નાજ.
પરંતુ જનાશા ઉર વેદનાની
વિરાટના પાવ પજાગવાની;
સુગ્રે યશી એ જ કડે પુકાર
નિરાટનાં તો વ ન પોરું પાવ.
અનેત મારા કર જોજામાં
બરીબરી નીર વિરાટ પાવ
પજાગવા નિલ મથી રડે છે,
ને રાવમાં યત્ન ગયા સમાવ.

મદ્રાસ પાંચે

પચીસ હજાર વર્ષ પૂરની—ને છતાં

નવી ભૂગોળ અને નવો ઇતિહાસ

‘વિનોદકાન્ત’ ઉપનામથી લખતાં શુજરાતના એક અગ્રણી માસિકના તૈયારી ને જાણીતા વિવેચકે હજારી રમતિયાળ ભાષામાં લખેલાં આ લેખ પુરાતત્ત્વવિદો ને વિદ્વાન-ઇતિહાસશાસ્ત્રીઓનાં લખણોના ભરનીચે ચઢાએલાં ભૂશાસ્ત્ર ને ઇતિહાસના મુદ્દાઓ સાથે આપણી પુરાણકથાઓના તાળા મેળવે છે.

નવી ભૂગોળ

નવી એટલે જૂની. પણ જાહેર જૂની નંદિ: કશા આજથી વીસપચીસ હજાર વર્ષ ઉપરની! એ ‘કશા’ ક્રિયાવિશેષણથી તમને અચરજ થશે. પણ વિચાર કરો: ભૂતતરના જનજીવનાઓ આજકાલ પૃથ્વીની ઉપર ‘લાખે લેખાં લખાતાં’ હોય તેવી રીતે જ્યાં માપતાં હોય, ફરેકે લાખ વર્ષથી માણસગણિતે પૃથ્વીમાં પ્રગટી છે એવાં એની આપણને વિચારમૂદ બનાવનારી વાતો કરતા હોય, સાં પા લાખની સંખ્યા કે જાણુ મોટી કહેવાય? ‘પણ’, તમે પૂછશો, ‘પા લાખ’ વરસ પૂરની તોરી ભૂગોળને નેરી થું એળીને કહેતો હોયછ? સંયોગ બંધાવે છે. ને જ્યાંય પણ એટલો જ ગરાગર છે: ‘પૃથ્વીનાં’ ગોળાંને તથા હિંદ, મધ્ય એશિયા ને પુરાણ અમેરિકાના નકશાઓને, જે રીતનાં ‘ગોળખવાં’ આપણે રેનાવાં છીએ, એનાથી મારી હજારો વર્ષ પહેલાંની ભૂગોળ એટલી જુદી છે કે કેહાં પણ કલ્પનાશાળી છૂંચે એ નવી ને અદ્ભુત લાગ્યા વિના રહે નહિ. એ ‘નવી’ ભૂગોળની વિગતો જેટલી રસિક: તેટલી જ નિર્વેદ આંખગારી છે. એને હું અહીં ‘પ્રમાણપુસ્તક’ રજૂ નહિ: કરું, કેમકે આ કે વિદ્વાનગંડળી સમક્ષ વાંચવાનો મુકો પાંકિ: નિબંધ નથી. એ વિવિધ વિશે જે જે વાંચત્રામાં આવ્યું છે તેનો સાર ગરાગર સમજાવી શકું તો મેં જાણ છે.

જ્યાં એક એ દસકા દરમિયાન: એને કે ગરજીય ભાવજુકારોએ આપણને ગદાદુરીભરે, ગણદબરે ખાનગી આપી છે કે આપણા પર આજે ગાંધ્ય કરનારી પ્રગતના ગડવાઓ જ્યારે રાત્રી માણસે દતા, ભરે આ પુરાણપ્રસિદ્ધ દિંદમા તો સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિની અદ્યતની જ્યોત... વગેરે. ખેસક, એ વાન ખરી જ છે. પણ વધારે હિંદા બૂનકાળના ગદનમાં પેસો, તો એ રાત્રી આદમીઓનો દેશ જ પૃથ્વીના દિમધુગ દરમિયાન

પૃથ્વીનાં પદ પર દત્તો નદિ એવું તમને દેખાશે, અને તમે એ લોકોને એમની પુરાતન હીણપાનું વધારે સચોટ જાણ કરાવી શકશો. એ છાંકડ, એ રકોટલંડ, એ આયર્લેન્ડ, જ્યાં આજે દેશનો ને મોટરો, એરાપ્લેન ને રેડિયો, મદાલયો, મદાલ્યજરો ને એ મદા-અમદા એ પુરુષોનાં જૂથ આગીયોગ સંસ્કૃતિનાં અસંખ્ય ગીર્ધા: કર્યાં દુબો દિનરાત ચાળી રહ્યાં છે, —એ રવીંગ અને નૉવે, જેમાંનું પહેલું આંજો ગોળેસ પ્રાકૃતને પ્રતાપે દુનિયામાં અતિ પ્રખ્યાત થઈ પડ્યું છે, —એ સુધર્ના દબરો વર્ષ પહેલાં, ચોળીના યોજનો લગી, નાખી નજર પહેલે નદિ એટલે લગી, ગિરનારનાં પશ્ચિમ વેશન દર્શા. સાં છપ્પટિ કાં તો દત્તી નદિ, કાં તો નછી દત્તી. અને એ વેળાનો આપણો સામસિધુ પ્રદેશ? અહો! એની તો વૈભવ શી કરવી! સાં એ વેળા અગ્નેહની અમર કવિતા—માનવગંભિરની સૌથી પહેલી સંસ્કારી વૉણી—રચાતી હતી.

એ યુરપની વાત. અમેરિકાની આ જાનની એક નાની ગાન તોતમારાથી પણ અજાણી નથી. ‘પણ’ જુદાં સમયમાં અમેરિકાની સામુદ્રકુર્ક, એ અમેરિકા અને એશિયાને જોડનારી સંયોગીબ્રુજ હતી’ એવું એકાદ વાચનમાળામાં આપણે શીખેલાં એ પાદ દશે. પણ તેનાથી મેં જૂનો એક સમય હતો. તે વખતે અમેરિકાના બંને મદાખંડોને સ્થાન મદાસાગર હતો; આજે જ્યાં વૉશિંગ્ટન ને ન્યૂ યૉર્ક, શિકાગો, સાનફ્રાન્સિસ્કો ને હિલારેન્ડિયા, જૉસ્ટન અને રામો દ જોરો, બ્રાઝીલ, ગ્રીસ અને ચેર ઈલાદિક ખીકે છે, જ્યાં એ સમયે ગણે જળાજળાકાર હતું. પછી એક સવારે (કે મધ્યરતે) ચંદ્રોક્ષમાં કેક જળરક્ત કિપાન થયાં, એ આખા ૯ લોકની મરતી (એ મરતી જ કહેવાની દશે નેર) દલમણી બીડી, અને એક કાન ફાટના કડકા સમેત

వెంకటేశ్వర
విగ్రహ - ౪౫

સમાધાન

ચિત્રપદ - મુકુમ્બરીદેવી

હિંદમાં નારીશ્ચવનની એ જ્યોતિષી પ્રકારના માંડી છે તેમાં મુકુમ્બરીદેવીનું નામ અચળ રહેશે. શાંતિનિકેતનમાં શ્રી નંદ બાબુ પાસે અનેક વર્ષોથી કલાની આરાધના કરતાં આ બંગાળી સત્તારી ગ્રાણીસ વર્ષની વયની આસપાસ પહેલાંયાં છતાં એમની કૃતિઓમાં નીતરી આવડા અનિભાવ અને શૃંગારપ્રણી સીસાઓથી એમનું શ્ચવન હીનુંજા અને સુમેગળ બન્યું હાય છે. એમનાં ચિત્રો બહુ બામે મોટા કરતાં જ હોય છે અને અંતિરાવ કાળછપવંક બદેલી ચિત્રાકૃતિઓ તથા વર્ણોળી દેહિધ્મ્યાન લાગે છે. એમનાં ચિત્રો ચાટે બંગાળની જનતા હંમેશાં માગણી કરતી રહી છે. હાલ તેઓ શાંતિનિકેતનના કળાલયનમાં શ્રી નંદ બાબુ પાસે અધ્યાપિકાનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે.

ચંદ્રગાંધી એક ટુકડો છૂટો પડીને પેલા મહાસાગરમાં પળાવાર પ્રચંડ જળામર્વતો રમતો. જોશબેર ષષ્ઠકાંધો —ને લાં જ જડાઇ ગયો ! એ ટુકડો તે-એ અમેરિકા; એ આપણા મધ્યદાનપનું પતન કે કર્મભેજ; આપણા જુના દોરત કોલક્રાંતિનો પરમ પ્રેમપાત્ર 'વેસ્ટ ઇન્ડીઝ' ઉદ્ધે અર્વાચીન નૌર્થ એન્ડ સાદિય અમેરિકા.

દને આપીએ એશિયામાં. અહીં જીતું જાણું તો આપણે આને જાણીએ છીએ તેવું જ જણાય છે. પણ ભારતપર્ય અને તેને મરતકે સમતોલ ધરાઇ રહેલ મધ્ય એશિયામાં અજબ જેવા, અને જરાજર નિચારવા જાઓ તો મગજમાં તરમર આવશે તેવા, ફેરફારો મયા પા-અધ શાખ વર્ષમાં થયા છે.

મધ્ય એશિયાનું નામ કેણે નદિ સાંભળ્યું હોય ? કેટલાક જાનવાણી શોધકો આને પણ તેને આર્થ પ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન માને છે. હું કાંઈ છું કે દલ નિશાળોમાં પણ એ જ માન્યતા ટકાવી રાખવામાં આવી છે. પણ મહેતાજીઓનો શો વાંક ? એક વખતે કવિ 'કાન્ત' પણ જાનુઆર કરતા કે મદાયુર રચીકન-બોર્ડે 'પ્રાચીન સમ્ર' મધ્ય એશિયામાં જળાવાનું કહ્યું છે એ જ આપણો ઝગવેદ, જેનું મંદકેતન લાં વસતા આપોને થયું હતું.

પૂર્વે એ આખા મધ્ય એશિયામાં સમુદ્ર દતો. એને પણ બ્રહ્મ સમુદ્ર કહીએ તો ખોટું નદિ, કેગે હુરોપ, આફ્રિકા ને એશિયા વચ્ચેના પાકાલ બ્રહ્મ સમુદ્રની માફક, આ વિશાળ જગતશિની લગભગ બધી જાણુએ જુ જ આવેલી હતી. યજી એક વાર વિશ્વનિષંતા નટવરને ખેજ ખેજવાનું મન થઇ આવ્યું, એટલે તેણે રોપનાગને આજ્ઞા કરી કે તારૂં માથું ડેસાવ. પેતાએ ડેસાવ્યું—તે જેવું ડેસાવ્યું. તેવું જ એ એશિયાઇ બ્રહ્મવનું ઘણુંખડું પાપી ખ-ખ-ખ-ખ-ખ કરતું હવાયું, પશ્ચિમે ટાઇગ્રીસ ને યુફ્રેટીસમાં, ને થોડુંક વધ્યું તેમાંથી મધ્ય એશિયાની આજની નદીઓ સારિરિયા ને આયુદરિયા તથા કારાખીજન ને આરજવાં મહા સેરાવેશ બંધાયાં. એવા જ એક નીતે બ્રહ્મ સમુદ્ર એશિયા માહનરને માથે હોવાનું પણ કહેવાય છે.

એશિયાના મધ્ય ભાગમાં એ રીતે વળાનું થય થયું તે વખતે, આજથી પચીસેક દવર વર્ષ પર, આખો તો પોતાના અસવમાં અગ્ર વનન સમતિધુ

દેશમાં વેદની અસંખ્યા જોડતા અને ગાના હના એમ અધિનાશચંદ્ર દાસ (કલકત્તા વિશાખીના પ્રાચીન હિંદી સંસ્કૃતિના અધ્યાપક) કહે છે. એ સમસિધુ એટલે પંચજ, ખડું ને—હા અને ના: કેમકે, તે દહાડે (નિ તે દહાડે જ નદિ, આંજથી દલ ગાળીસ ત્રેવીસ-સો વર્ષ ઉપર લગી પણ) પંચજની ભૂગોળ ભુટી હતી. આને પંચજની દલ રાવળખોડી, પેશાવર, ને જાણુ તેા ચાટક સુધી. પણ પ્રાચીન સમયમાં, આજનાં પંચજ ને અરધુ અધ્યાનરતાન-હિંદુકુશ પર્વતની આ પાસનું-મળાને સમસિધુ દેશ જનતો. એ સમસિધુની દક્ષિણે, જ્યાં આને રજપુતાના છે ત્યાં પણ એક મોટો સમુદ્ર દતો. તે એક જાણુએ સિંધને માથે થઇને અરબી સમુદ્ર સાથે જોડતો, અને જીથ જાણુએ, આજના બંગાળને ડેકાણે ને 'પૂર્વરથ સમુદ્ર' હતો તેને જોડતો; ને એ પૂર્વ સમુદ્ર, આજના બંગાળ ઉપસાગરમાં મળી જતો. સમસિધુના વાણીજાઓ-પણિયા-પોતાના દેશની કિનાર પર જ આવેલા આ મદાન સાગરોમાં સફર જતા ને એક પાસ જાણીશોન ને અંદીરીઆ, તો જીથ પાસ આંન જોડે ધાપીકાર વેપાર ચલાવતા.

આ જાણુ જાણીને આપણે દલ તેા આશ્ચર્યમાં હોવા જ છીએ, ત્યાં સોથી વડું આશ્ચર્ય રજુ કરીને આપણા સંશોધક આપણાં ચિત્તને વધારે અચકાવે છે.

દક્ષિણ હિંદ આગ એ વખતે ઉત્તરથી છૂટો પડી અએક દતો; ત્યાં ધણુંકરીને દ્રવિડ સંસ્કૃતિ વિજસની હતી. પણ આજનો 'ડેકન' તે એ વખતનો નદિ. એ ત્રિકોણાકાર કેટકાની સાથે સીસોન તો જોગએહું હતું જ, પણ આધુનિક ફોરામંજ કાંદાથી તે છેક સાથે પાર આફ્રિકા છે ત્યાં લગીના સુવળા જ ભાગમાં દરિયા નદિ, હિંદી મહાસાગર નદિ, પણ જળીન હતી ! એ નવીન ખંડ-એટલે કે એ પ્રાચીનતર ખંડ-લેમુરીઆ કે પલ્લ એવે કેાક નામે જોળખાતો. ત્યાં માથુસો પણ જસનાં દશે; અને જે જનિતિનાં અવશેષ આને કાળા દ્રવિડ ને કાળા દળરિઓ રૂપે દલા છે તે કેાક જુમ થએક છેક કાળી પ્રજાએ આખા ને અગમાં, મહાગરબી આંડીને પેલી તરફ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા લગીના મુલકમાં ને સમયમાં પગથએલી દશે. મહાગરબી આપી પાસ, પૂર્વે પણ, અંદોરિયા લગી એ ખંડનો નિરનાર દતો. (જુઓ પૃ. ૨૦૬ કિનારો નકશો.)

ચોક્કસ દગર વર્ષ આ રિયતિ ચાલુ રહી હતી, ત્યાં વળી પાછી, માથ કરતાં વધારે મોટા ને ઘણા કવિ જગતકર્તાને 'યુગે યુગે યજ્ઞપતામુપૈતિ તદેવરૂપં રમણીયતાવાઃ' એ પંક્તિમાં સમાએલું સત્ય અનુભવવાની ઇચ્છા યદ્ય આવી. આગલા અનુભવને આધારે તેઓ જાણેતાં હતા કે યુગ પલટીને વિશ્વમાં નવીનતા સરજવાનો સૌથી અસરકારક ઉપાય એ છે કે જળથળની મસમોટી હેરફેર કરી નાખવી. આથી ફરી એક વાર એ ઉપાય અજમાવાયો. પેલા લેમુરિયાં ખંડતા ગિયારા કાજળકાળા રહીશોને ધરતીકંપ, આગ્રા ને પ્રલયરેખા, (આને આપણે જાપાન સંગ્રામી વાંચીએ છીએ તેવા) કાપકારી, વિનાશક અનુભવો થવા લાગ્યા. અને પછી એક દહાડે તો ધરા એવી ધૂછ-એવી ધૂછ-કે લેમુરિયાનો ખંચલો ભાગ-ચોળોના વિસ્તારવાળો-પોતાને ઉરે કે સંકેતો કે દગરો માણસો અને એમતી માલ-મત્તા, ધરત્યાર વગેરેને ધારતો, એમ ને એમ, છૂટે પડીને પાતાળ તરફ અપારાધ્ય આગળ વધવા લાગ્યો. . . . . એક-બે-ત્રણ! એની જગ્યાએ દિંદી મદાસાગર હીંચાળો લે છે; અને તે આજની ઘડી સુધી.

અંતરિક્ષમાં બેઠેઠે જગતકર્તાએ આ બેધું અને એમને તે ગમ્યું: 'And God saw that it was good.' પણ આ અદ્ભુત ચિત્રને દશ છેવટના ઊરકા દેવાતા આડી દતા. દશ નવીનતા પુરેપૂરી રમણીય જાની નહોતી. પ્રભુને કામ્યું કે આ સમસિંધુના પશ્ચિમો જાડું પાણી ને લોબીઆ યદ્ય ગયા છે. એમનાં થોડાં વડાણોના ભોગ લઇને વધુ નવીનતા સરજવામાં શું બોલું? . . . આ ગિયારો પરિણામે, રાજસ્થાની સમુદ્રને એક વાર સખ્તમાં સખ્ત તોફાને ચડાવીને એમણે એ પાણીને દાક્ષિના આરબી સમુદ્રમાં વાળી દીધું. નીચેથી પૃથ્વીને ઉપસાવીને રજપુતાના, અને પેલા પૂર્વ સમુદ્રને ઠેકાણે જંગાળો સરજ્યું. . . . આપણ પશ્ચિમોતાં પદાણ કયાં જઈને લાંગર્યાં એ જણાવું નથી; પણ આ મદાન પરિવર્તનથી એટલો લાભ તો થયો કે દિંદોને એવનીભરમાં પ્રખ્યાત કરનારાં રાજ-પૂત પ્રેમસૌર્ય અને જોદર રાક્ષ. જન્યાં, તેમજ ઉપ-નિષદકરો તથા ચૈત્ર-યથી ટાગોર લગીના કવિ-ફિલ-સફેને અવતરતા ને અમર થવાની સગવડ મળે. તેથી જંગાળની વિરલ ભાવનોગોપક જૂગિ અસ્તિત્વમાં આવી.

આપણી નવી જૂગાળનો આ મોટાં, મુખ્ય અંગો. નાનાં તો દાય આપવાં મુરકેસ છે, પણ દાખલો બેઠેલો જ હોય તો આધો નથી. આ સાગરમતી, અસલીમતમાં, તણુ દરવાજા પાસે થઈને, અને તેથી વે પુરાતત કાળમાં-અમદાવાદ વરસા અગાઉ, માણેક-ચોકની મધ્યમાં થઈને વહેતી હતી એવું કહેવાય છે. આને લ્યાં શેરજાગરનો શોરગકાર એ રથગને લગભગ દર જણે એક જાતની જૂતાવળ જાનાયો મૂકે છે ત્યાં એ સગે, અપાટેઅપાટે આ હારજોગન સરિતા પૂરપાટ ધસમસતી, અને અન્ય ઋતુઓમાં કેાઈ વાર ઓછે પૂરે અતિ કરની ધારગભીરી માનાર્દ ગ્રહિણી જેવી, તો કેાઈ વાર વળી છેક ફૂસાંગી જાની સુરતાતની સંકેચિત રમણીની અગિવાર્ય માદ આપની, વહી જતી હતી. પછી ધણે વર્ષે કુદરત અને માનવીએ મળીને તેને તેનું દાહનું રચાન અપાવ્યું. આવા રચાનિક નાના ફેરફારો તો ધણે રથજે થયા હશે. પૂરતી શોધ: થાય તો એનો કેટલોક માદિની તો મળે.

'પણ એવી માદિતી મેળવીને 'કરવી છે શું?' ઉપયોગવાદી જામોના પૂછશે. એ પૂછવું એક રીતે વાજબી છે. ખાનખાન વગેરેની આપણી જાનવરી જરેરતો સારી રીતે તમિ પામી રહે, તો પછી જીવન ઠાપણુ તરેદતા બુદ્ધિચત્રે કે કવનાચવનનો વિચાર કરવાની તત્તિ કેં પુરમદ. આપણને છે જ કયાં? પણ વેરાખોષક ધર્મચરુઓ, ફિલસૂફો ને સંશોધકોને તથા નિરંતરતા કૌતુકશોષક, કવિજનને તો કાળનાં આ પસંદગો-અખૂટ રસભર્યાં લાગ્યા વિના, રહેતાં તથી.

થોડો નવો ઇતિહાસ _____ ૧

એ વાનને જાડું જાત્રાં નહિ પણ આશરે ત્રીસ દગર વર્ષ તો થયાં. એ વેળા પછ સંકેતો નવોથી ચાલેતો આવેતો ચાલ્યુ મન્વંતર પૂરો થવામાં હતો. એવામાં પુરાણન આપેરચાન સખ્તસિંધુ દેશની દરેક આશ્રમચાટિકા ને દરેક નદીતટ પરં વાનગીનનો એકથી જીવે વિષય-કેાઈને સૂચતો જ નહિ: 'આપણુ દેશનો પાદ મન્વંતરો થયા પ્રક્ષાળતો જે સમુદ્ર દક્ષિણ જાણુએ આવેતો છે, તેમાં કેાઈક ભવંકર પ્રતિત્તેભ થોડા વખતમાં થવાનાં છે. એવા ક્ષોભાની રપટ આગાડી આપણુ પૂર્વજેની માયાઓ અતે દંતકથાઓમાં આપેલી

છે. . . . . શું યશો એની કોને ખબર? એ મહા પ્રસય થયાનો જ દશો ને યશો, તો આ સપ્તસિંધુ પર તો સાગર જ ફરી વળવાનો. આપણે ક્યાં જઈશું? આપણા આ યુગાંતરજૂના પવિત્ર આ-થમેનું શું યશો? આપણા ગોધાનું શું યશો?....' પછી એક દિવસે રાત્ર સત્યપ્રત્નના દરબારમાં મત્સ્ય નામની પૂર્વ એશિયાવાસી મનુષ્યપ્રત્નનો એક પુરુષ આવ્યો. તેણે સમાચાર આપ્યા કે પ્રસય આવવાને દવે બહુ દિવસ રહ્યા નથી. નમે લોકો નમારી સલામતી રાખના હો તો ઝટ આ દેશ છોડી બીજે જાઓ, મરજી હોય તો મારા દેશમાં આવો. આ ખબર મળતાં જ એ આર્થ રાત્રએ 'પોતાની સાથે સાત ઋષિઓ, પુરુષકો, શાકભાજી, પશુઓ વગેરે લઈ લીધાં' અને પેલા પરગણુ મત્સ્યને પોતાનો આગવો ઠેરવીને, એની પાછળ પાછળ તેના દેશમાં ગયા. ઋષિમંત્ર સિવાયની આર્થપ્રત્નને પ્રસયની હયા પર છોડવામાં આવી દશે, એમ જ ઉપસો જતાં તો મૂચવે છે. મને તેમ હોય, પણ પ્રસય આવ્યો ને મર્યો. તેનાથી સપ્તસિંધુને ખાસ અડચણ આવી જણાતી નથી. વખતે સામાન્ય રેલ આવી હોય. બાકી તો દાસના બંધાણ રાત્ર-પુતાનાવાળા એ દરિયાનું પાણી અરણી સમુદ્રમાં ફસવાઈ મર્યું ને આર્યોની બૂઝિ મુરશિન રવી.

દરમિયાનમાં, મત્સ્યોના મહેમાન નરીકે સત્યપ્રત્ન રાત્ર આનંદ કરતા દત્તા. એમના યંત્રમાને એમને ઘણું સુખ આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ એમના વેદગ્રંથો ત્યારે પડોશની દેવ નામક પ્રત્નનો વીર દયગ્રીવ ચોરી મર્યો, ત્યારે ચોરને દણ્ડીને ગ્રંથ અર્પણને પાછો આણી આવ્યો દત્તો. આ બનાવ પછી કેટલેક વખતે મત્સ્યદેશમાં શુભ વર્તમાન આવ્યા કે સપ્તસિંધુને માથેથી પ્રસયની ધ્યાન ગઈ છે. આ પરથી સત્યપ્રત્ન ને તેના સાથીઓ પાછા સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા. નીકળતી વખતે, પોતાના આશ્વપદાના દેશને 'આર્થગીજ્ઞ' નામ આપ્યું. કેમકે ત્યાં આર્થસંસ્કૃતિનું બીજ પ્રસય-સંકટ વેળા મર્યાપ્યું હતું. તે વખતનું આર્થગીજ્ઞ ને આજના પૂર્વ એશિયા ગાંધી આંદોલનજન.

આર્યોએ પોતાની ભૂમિમાં પાછા આવીને પોતાના છપનનો નવો યુગ આરંભ્યો. તેમણે પોતાના રાજને સાનગો મનુદસાગો, ને તેના નામથી વૈદરવ નામે

સાતગો મન્વંતર પણ ચલાવ્યો. એ જ આર્થ નેતાઓ પાછળથી જે ધાર્મિક અને સામાજિક ધારાઓ આર્થ પ્રત્ન માટ ઘડ્યા, તે આપણી મનુસંદિતા-મનુ-સ્મૃતિ.

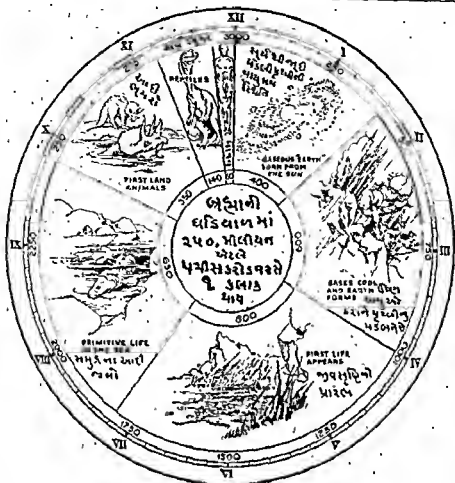
સાનમા મન્વંતર પછીનો ધણેજાને ઇતિહાસ આપણી તબક્કામાં છે. એ સુખલુણી હોઈ, બૂનો યશો છે; એથી કાતરું, આગલા છ મન્વંતરોનો ઇતિહાસ નવો છે. પુરાણો અને બુદ્ધરાજાઓ આધારે તેના અવધોને એક શરીરમાં ગોઠવવાનો પ્રયાસ કેટલાક વખતથી થાય છે. એમનું થોડુંક, વિદ્યાપત્રમાં ભટ્ટકાની રાજની આદતને લીધે, મારા જેવામાં આવી ચડ્યું છે, અને મને એ નવું તથા ચિત્તચોર લાગ્યું, પુરાણો નથી મળ્યાં કે નથી અમાનુષ ને દેવી, તેની લગભગ ખાનરી કરાવનાર જણાઈ, તેથી લોકમત્સ્યદાય અને લોક-રંગનાર્થ એ નવા ઇતિહાસની કેટલીક મુખ્ય માહિતીને કવચિત્ કલ્પનાનો આછો પર દમને અર્ધો સામવું હું.

લાખો વર્ષ પહેલાં બહુ જળમય હતું. પછી એન-રિશમાં ધૂમતી, બીજાગતી ને પછાતી નિદારિકાઓમાંની કેટલીક પૃથ્વીરૂપે બંધાઈને એ જળાભંધારમાં કાતરી. જળીન ને દરિયો ભુદાં બન્યાં. ત્યાં પ્રાણીઓની વસ્તી સૌથી પહેલી થઈ. મદાસપો, મદામગરો, મદાગરો-બીઓ, દાથીગનનાં મદાન જનનર મેરોડોન: આ સંવ પૃથ્વીનાં પહેલાં નાગરિકો. એમાં પાછળથી અમુક જનના વાંદરાને મળતી અને માણસજનને છેક અબુ-મળની નદિ એની કોઈક નવી જન દરેલીમાં આવી. તેના બે ફાંટા પડ્યા. એક ફાંટો તે શુદ્ધ વાંદરાનો; બીજો, —એને મિથ વાંદરાનો કહેવાય કે નદિ તેની ખબર નથી—મનુષ્યનું રૂપ કેમેકેને લેવા લાગ્યો. એનાં વચેટ રૂપાંતરો તો બીજાં ધણાં દશે, પણ એની છેક પાછળની એ જનને નીઓસાથીક અને કોમનમન મનુષ્ય-જનિ કહે છે. એ જનિ પણ કેટલાંક જનન વર્ષ પૃથ્વીમાં વસી અને વિસ્તરી. એમ કરતાંકરનાં તેમાંથી ઐનિદાસિક પ્રાચીન પ્રત્નઓ—આર્થ, સેનોટિક, નીથ્રો, (દળમી) અને મેગોલિથ—વિકસી. એમાંની આર્થ પ્રત્ન સાથે જ આપણે મુખ્યત્વે નિરંજન આધારે છે.

આર્થ ઇતિહાસ પ્રસય પૂર્વે પીસ એકવીસ દવર

કુ આ વિષય કપર વધુ તબક્કાના ઇતિહાસને આ જ અંક-ગણિ પૂ. રૂકડ ઉપરનો 'માનવ અને વાનર' નો વિષય ચિત્રો કાઢાઓ વગેરેથી મહિત લેખ લેશે.

પૃથ્વીના જીવન તથા તે પર પ્રાણીસૃષ્ટિના વિકાસનો સમય આંકતા ફિઝિકલ ઇતિહાસ ધરિયાળની આકૃતિ (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII) અને મારામ ક્યુરીએ સોધેલા ફિઝિકલની મદદ વડે, પૃથ્વીના માતૃનિર્મળ ખડકોના પદ પાથી, પૃથ્વી પહેલવહેલી કદ રીતે ને ક્યારે બંધાઈ તથા કેમ નિકળી તેના એ કોરોડો વર્ષના ઇતિહાસનો સમય ધરિયાળની જેડે માપીને નક્કી કરી શકાયો છે. એ ફિઝિકલ ઇતિહાસને આપણી પુરાણ કલ્પનાનું ૩૫ આપી ઉપરના ચિત્રમાં જણાવી ધરિયાળ કદી છે। એ ધરિયાળનો એક કક્ષાક ગોટલો પૃથ્વીસ કોરોડ વર્ષ। આ માપ સમજ હવે બાકીના અંકથી ધરિયાળના કમમાં આગળ વધતા નવો। પૃથ્વી સૂર્યથી લુપ્ત થઈ ત્યારે વાયુમય નિહારિકાના-તેજસ્વી વરાળના રૂપમાં હતી. એ સ્થિતિમાં તે ૪૦ કરોડ વર્ષ રહી ને ધીમેધીમે ઠરવા માંડી (ચિત્ર ૧). એના એ ઉષ્ણ વાયુઓ કરીને પૃથ્વીનું પદ બનાવી બીજાં સાઠ કરોડ વર્ષ તરીકે ગયાં (ચિત્ર ૨); ને પછી તેની પર ધીમેધીમે જીવજાતી પ્રારંભ થયો. ઝીણાં નેનુઓ, તેમાંથી નાની માછલીઓ એમ ઉત્પત્તિ થતાંથતાં વળી ૮૦ કરોડ વર્ષ પછી ગયાં (ચિત્ર ૩); ને એમાંથી સમુદ્રના આદિ જીવો તથા નોટાં જળચરો ઉત્પન્ન થતાં થતાંમાં ૧૫ કરોડ વર્ષ બીજાં ગયાં (ચિત્ર ૪) જળચરો પછી ધીમેધીમે પૃથ્વી પર આદિ ભૂચરોનો વિકાસ થયો તેણે ૩૫ કરોડ વર્ષ લીધાં, અને તેમાંથી સર્પશૂંચરો એવાં પચાસનાં પ્રાણીઓ નિકળ્યાં બીજાં ૧૪ કરોડ વર્ષ લાગ્યાં આમ, એ અગળ અને મોટાણું કરોડ વર્ષનો માળો પીચા પછી પૃથ્વી ઉપર, એ આદિ સર્પશૂંચરો-મદાસર્પો ને ગદામર્જામાંથી-તેજોદેહન તથા બીજાં પ્રાણીઓ, લેબ્ર, વાનરો, વનમાનવો એમ નિર્નિષ રૂપમાં વિકાસ પાળનાંપાળનાં બીજાં ૮ કરોડ વર્ષ માનવી ઉત્પન્ન થયો। આ હિસાબે જાણી ધરિયાળના ૧૨ કક્ષાક એટલે આપણાં ત્રણ અગળ વર્ષની પૃથ્વીની જિંદગીમાંથી માનવીનું ૩૫ વિકાસનો તો માત્ર બેઠાંક કરોડ વર્ષ (અક્ષાંશ એક મિનિટ ને બાર સેકન્ડ) એટલો સમય જ ન થયો છે।

વર્ષે સદે થાય છે. એ એકવીસ દવર વર્ષમાં, સરેરાશ સ્વયંબુદ્ધ, સ્વાર્થોચ્ચ, જોનમિ, તામસ, રૂપન અને સાકાગ્યુત્તુ દવરનો એક, જોવા હ ગન્વેનર થયા: ચાકુષ. ૨૫૫૫ હેક્ષ જ્ઞાતા. ને ગીન અને જ્ઞાતદેશમાં

વનમાનવ અને માનવ: માણસની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી પર પહેલાંદેથી જ થી તે આજ સમયમાં તો પ્રાણીસૃષ્ટિમાંથી નિકાસ પામીને આમુક જાતના વાંદરાને મળતી જાત હસતીમાં આવી. તેના બે ફાંટા પડ્યા: એક શુદ્ધવાંદરાનો, તે બીજો તેને મળતા વનમાનવનો. આ બીજામાંથી કમેકમે મનુષ્યનું ૩૫ સસળું કપરના ચિત્રમાં તે બંને જતાંયા છે.

વસતી 'દેવ' નામે મનુષ્યજાતિના રાજ્ય દત્તા. એ બ્રહ્માના દીકરા બે: મનુ અને કશ્યપ. એ બંને મોટા થયાં એટલે એમણે પરાક્રમની ઇચ્છાથી કે પછી સૃષ્ટિવિકાસ કરવાની પિતૃશાખાથી, જ્યાં દેશ હોયો. એ બે મદાવિગિની મુસાફરી, સ્પર્દા હોડાયા આદિ. કાં તો દિમાગ અને તેનાં જંગલોમાં થઈને ખુરશી મારી, તદિ તો પછી, બંગાળ-રજપુતાનાવાળા એ વેળાના સંસૃદમાં થઈને નંદી મારી, યજ્ઞોત્રી હોવી જોઈએ. એ જે હોય તે, પણ મનુ અને કશ્યપ જેહ દાક્ષના પંજાયમાં પહોંચ્યા એ વાત ચોક્કસ. એ ગેમાં મનુ કંતોથી અને કશ્યપ સાદસિક દતો. આ કાશ્યપી મનુ પંજાયમાં—સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં—જ રોકાઈ ગયો અને કશ્યપ ત્યાંથી દિંદુકુલ પદાડ યોગીનીને ઝોજિયમાં આગળ વધ્યો ને ત્યાં જતાંજતાં એક લગ્ન મદાસરોવર પર તેનું મન કૃપ્ય એટલે તેણે આગળ વધવું માંડી વાળ્યું. એ મદા સરોવર તે હિતદાતકારનો કાશ્યપીજન (હલો કે કાશ્યપી) સમુદ.

માનવપ્રજાતિના પાંચ ફાંટા: વનમાનવમાંથી આજનો મનુષ્ય વિકસતાં અનેક ક્રમાંકો થયાં તે પછી એ જાતિ પૃથ્વીમાં વસતાં ને વિસ્તરતાં તેમાંથી વિવિધ માનવપ્રજાતિ કાંચ પડ્યા: આર્ય, શેગિરિક, હબ્સી, માંગોલ વગેરે.

મનુ ને કશ્યપ, જેહનાં દિવમાં સૃષ્ટિ વધારવાની પ્રયત્ન વાંછતા હતા. એમને એ ઉજડ દેશોમાં—ધર્મ-પત્નીઓ કાંથી મળી એ ચોક્કસ જણાયું નથી; ને મનુ સંભોયે આ જાળમાં જે જણાયું છે તે શિષ્ટ સમાજમાં વગર કંઈએ કહેવાય તેવું નથી. ગમે તેમ પણ એ દરેક પુરુષવરને સ્ત્રી મળી પડી. ત્યાર બાદ મનુની જે પ્રજા થઈ તે માનવ ઉર્ધ્ધ્વ આર્ય પ્રજા; અને કશ્યપની પારતેર સ્ત્રીઓની જે પ્રજા થઈ તે દેવ, દૈત્ય, દાનાવ, નાગ અને ગરુડ, એ વગેરે નામની મનુષ્યજાતિઓ જ દતી. દુકામાં, આપો જેમ આપણા જેવા માણસો દત્તા તેમ દેવદાનવર્ણી પણ જરાજર આપણા જેવા જ માણસો દત્તા. (આ રસીકી કથામાં એક જોડાણો પેસી ગયો એ નોંધો? દેવેની ઉત્પત્તિ જ ને કશ્યપથી દતી, તો કશ્યપના જામ બ્રહ્મા જે દેવજાતિના દત્તા, એ જાતિ કઈ? અને કયારે ઉત્પત્તિ થયો? આ સવાલોનો ખુલાસો કરવા કોઈએ સંયોગના કાંઈ ઉકાવનું નોંધ્યું.)

દેવ તેમજ દેવ પત્ને એમના પિતરાણી પહેલાં તો થોડા યુગો લગી દળીમળીને કારણીઅને કોડે રહ્યા. પણ આપરે તો માણસને ? એમને પણ લગ્યા પિતા આશુ નદિ, નાનામોટા આંતરવિમલો આલસ લાગ્યા, જેને પરિણામે દેવોએ જીજી ગળે મળિ— દેવ, નામ ને ગરુડ—ને કારણીઅન પ્રદેશમાંથી દાંડી કાઢી, અને પોતાના મળતીઆ દાનવોને ફોક્સની પટાવીને, પોતાના દેશની નૈઋત્યે આવેલા દેશ (દાસના મંગાપોટીઆ)નું શાંત્ય આપ્યું.

માદર વનત છોડ્યા પાદ દેવો બટકતા બરકતા નિળેટ અને આસપાસના મુલકમાં ફરીશ્રમ થયા; નાગો કારણી તથા દિમાલયમાં અને એમના દુરમનો ગરુડનળતુકેતાનમાં જઈ વસ્યા. આ છેલ્લીને પ્રજાએ આપેલા જાગ મંત્રમાં આવી જળાવી નથી; પણ દેવો તો કળેશના આર્થમિત્ર ગની રહ્યા, દેવો ને દાનવો પણ જરૂર પ્રમાણે વેર કે પ્રેમભાવે આપેને બળતા. એ કાળાનુજાણી થોડીક રસિક દનિદાસરેખા, તેના મુખ્ય જનાવો, નીચે પ્રમાણે:

પાંચમા મન્વંતર નામે દેવ દરમિયાન આપેમાં એક મદાન ઋષિ થયા. તેઓ બ્રમણના અર્ચન રૂસિયા અને નવાનવા દેશો શોધવાના શોખીન દના. એમનું નામ નારદ. એક વાર એમણે સપ્તસિધુની પૂર્વ ગ્રીમા એજેબવાનું સાદસ કહ્યું. કેટલેક દૂર થયા ત્યાં નવાધિરાજ દિમવાન અને તેના દેવાસ સિખરનાં એમને દર્શન થયાં. એ સિખર પર નાગશેઠોનો રાજ નામે શિવ રહેતો હતો તેની નારદે મુશ્કાકાવ લીધી. શિવે એમની જોરજાણીઅન પૂછી, આર્થ પ્રજાના કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા અને જીજી રીતે પણ નારદનો સત્કાર કર્યો. પછી નારદે સિખરી રાત લીધી. દેવાસથી નીકળેલા નારદ એક ખીજ નાગરાત શેખને મળ્યા. પછી તેઓ શેખના રાજ્યની ઉપર આવેલા વૈકુંઠમાં,—કપાલ અમુદ (કીરસાગર) જેવા દેખાતા, ચોમનો લગી વિસ્તરેલા ગરકના ક્ષેત્રવાળા પુરાતની ત્રિવિદ્ય કહેતાં, નિળેટમાં એક નાના દેવગતિના રાજનો—ઈન્દ્રના ખંડીઆ ઉપેન્દ્ર ઉદે વિપ્લવને—ધામ થયા. એ અરણમાં વિપ્લવને છઠ્ઠે કદાચ જરા અણુજનાવ દશે એમ લાગે છે. એ ન હોય તો ઈન્દ્રના મનમાં પરગતિનો મોહક વેતાં જ બપ જેમે છે એ પાત જળવાળા જનાં, વિપ્લવ

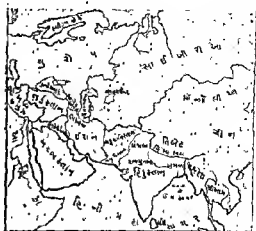
નારદ જેવા પરદેશીને દેવલોકમાં, ઇન્દ્રના દેશ નિળેટમાં, આ મટે મોકલે ? પણ વિપ્લવે તો નારદને એ દેશનો રાદ જનાઓ ને શોધરસિક સાદસી આર્થ ઋષિ નારદ ઈન્દ્રના મુલક પાસે આવી પણ પહોંચ્યા. અણુવાળા ચોટલી ને તંજુરાવાળો કાઈ તાદિન મારા દેશમાં પેંકા છે એમ જળજનાં વેન જ તેમની કોટિ દેવોના પરાક્રમી અધિપતિએ એ એકલકાકલ નવીન આગતુકથી રીને તેને પાછો વાળવાના પચાપચા પ્રયાસો કર્યા. લાખચો—અપ્સરાદિકની—આપીને પેલાને મુલ્યવ્યું કે આ આટલું લઈને જ્યાંથી આવ્યો ત્યાં ભવો ઘળી પાછો જતો હોય તો તારો પાદ મોટા. પણ જેનું નામ નારદ ! એ પાછા શં કામ દો ? એમનામાં મર્મવેદન પાને 'સે-સ આંક લુમર' લણી હતી, એ આપણે તેમનાં પોરાણિક પરક્રમે—એકબીજાને લગાવી મારવાનાં આગવીતરાં—થી મારી રીતે જાણીએ છીએ. આ પ્રસંગે પણ એમણે ઇન્દ્રનો ગભરાટ જોઈને દરયા જ ક્યું. ઇન્દ્રના મોકલેને આથી ધરપન વળા. નવો આદર્શ દુરમન નથી એકું તેમણે જોયું અને રાતને જળાવ્યું. હવે તો ઇન્દ્રનો છવ પણ હેડો મોટો. તેણે નારદને આદર-પૂર્વક સભામાં લાવીને બેસાડ્યા. નારદે એને પોતાની વિદ્યા અને અનુજાવના લેગર વડે કરીને ચકિત કર્યો. આર્થ પ્રજાનું નામ ઇન્દ્રદેવે એ દવાડે પહેલવહેલું સાંભળ્યું, તેઓ કેવા તપસ્વી દના એ પણ તેણે જાણ્યું અને નારદ ઋષિને પ્રાર્થના કરી કે મારા આ દેવો જાદુ બોમપરાયણ થઈ ગયદી થયા છે, એમને તમારા આર્થ ઉપદેશ વડે મુન્દારો. નારદે એ ઉપકાર કરવાનું રીકાર્ડ, દેવસભામાં સંપ્રમ અને નખ ચિંતે છતાં જાણણો અણ્યાં, પેલાને અલ્પચર્ચના આજન પ્રતી પ-એલી હોવાથી દેવમાત્રને પ્રિય એવી અપ્સરાઓને ધિકારી કાઢી, અને ધાતુધાતું માનપાત એમને દાવે પામીને ઘણે વર્ષે પાછા સ્વદેશ આપ્યાં. નારદની શોધો મુજબર અને ઉપોગી હતી એમ તેના દેશમાધ્યોએ રીકાર્ડ અને એ રીતે આર્થ ને દેવપ્રજાઓની મેલીનાં જીજ નંખાયાં. અને આપેની એ મેલીને ઉપોગમાં લેવાનો લાભ દેવોએ થોડા જ વખતમાં લીધો.

કારણીઅન અને ઇરાનની વચ્ચે દિહેનીઆ નામે પ્રાંત છે. ત્યાંનો રાત દિવ્યકશિષુ નામે દેવ હતો. તે પણ જગતના અને ગદર્યાકાંક્ષી હતો. તેણે દેવોના

દેશ ત્રિવિષ્ટખને કબજે કર્યો અને ધરતીશ્વર બધી ગય છે, હું જ સકળ સૃષ્ટિનો પ્રશ્નર, એવો મત દે-
લાવીને જગતનો સોથી પહેલો નાસ્તિક—આર્ચાંક અને
ક્રાંતિના સંપ્રદાયનો ગણે આદ્ય રચાયક—હોવાનું માન
ખાતી ગયો. દેલ્હીને લાંબે દેવા લાખો એટલે દેવરાજન
કહે. યુગ રીતે ભારતવર્ષમાંના પોતાના મિત્રરાજાની
મદદ માગી. આર્યોએ નરસિંહ નામે વિક્રમશાળી વીરને
દિવ્યવક્રેશિષ્ટને હાથપા મોકલ્યા. નરસિંહે તેને બાણ-
મિત્રો દલ્લે કરી લદ્યો, દેવાને રચાતંત્ર બદલ્યું.
ફરીથી ધરતવાદ પૃથ્વીમાં સલામત રહે તેવી રીતે તેને
પ્રસાર્યો અને મહાંમ દેવરાજના સપૂત પ્રદાદને દિ-
કેનીઆની ગદીએ બેસાડ્યો. દેવે આર્ચ ને દેગ એ
બે પ્રાંતઓ પશુ મિત્ર ખતી—તે એટલે સુખી કે આર્ચ
તપિ શુક્રાચાર્યને દેવોએ પોતાના ચુરુ કરી રચાયા,
અને વેદ, વસપામ વગેરે આર્ચ સંસ્કૃતિમાં એકાદને પો-
તાના કરી લીધાં, આ હેતુએ ફરફાર બલિરાજને કયો,
કેમકે તેના પિતા પ્રદાદે એકાદ પ્રયુભક્તિને ખાતર,
રાજ્યપાટ લગભગ મળતાંવાર જ છોડી દીધું હતું.

આમ કેટલોક વખત ચાલ્યું. આ સમય સાંતિ
અને વિકાસનો હતો. દેવ, દેલ, ગરુડ, નાગ અને
આર્યો પરસ્પર સંપ અને સુલેલથી રહેતા હતા. પશુ
ધણીવાર સંપમાં જ કુસમનું બીજ ક્યાં નથી હોતું ?
એ પ્રાનપંચકર્માના કેટલાકે વિકાસની એક એવી યોજ-
ના ધડી, જેણે વૈમનરય જગાવ્યું.

દેવ, દેલ અને નાગ, આં ત્રણે જાતિઓને પોત-
પોતાની ભૂમિમાંનું ધન વખત જનાં એણું પડવા
માંડ્યું. એમણે વિચાર કર્યો કે દરિયાપારના દેશોની
દેવજનો આપણી કરી હોય તો—શું જોઈ ? એ દરિયા
એટલે બંધાઈને કેકાણે એ વખતે હતો તે ગંગાસમુદ્ર.
એને તીરે એટલે કે દિમાસખનાં દક્ષિણ લાગ પર, કાન્છપ
નામે વંદાણુવટાનો ધંધો કરનારી એક નાની જાત
મંદરાંચલગિરિની પડોશમાં વસતી હતી. દેવો, દેલો,
નાગો એમાંથી કોઈને સાગર બેઠવાની ગતાગમ નહોતી;
કેમકે એમના દેશોમાં કદી સાગરનું નામનિશાન હતું
નહિ; એટલે તેમણે કાન્છપોને ફરમાવ્યું કે તમારાં
સફરી જલાબેમાં દૂરદૂરના દેશોનો માત્ર લાવીને અમને
આપો; જલામાં આને તમારાં લાવ્યું દમેશ તમારી
રક્ત કરીયું. કાન્છપોએ આ સ્વીકાર્યું. ને કેટલાંક

વર્ષ જાદ ચૌદ વડતાના કિમતી પદાર્થો આપણને ત્રિ-
વિષ્ટખની દેવસલામાં હાજર કર્યા. એ સલામાં દેવો
તો હોય જ. પડોશના નાગલોકો પશુ લો આવ્યા હતા,
અને કાન્છપો પાછા આવવાના નળુનો, બલિના નેનુત્ય
હેતુ દેલો પશુ દિકેનીઆમાંથી અન્ન આવી પહોંચ્યા
હતા. કાન્છપોના મુખીએ ચૌદે તરતુ ઇન્દ્રના ભરણ
આગળ મૂકી એટલે તેમાંની ધણીપરી દેવોએ ટપોટપ
બીચકી લીધી ને બેતણુ નાગપ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ
લીધી. ગિચારા દેલો રજા લટકતા. એમણે ઇન્દ
આમળ રાવ ખાધી. ઇન્દે દેખાવને ખાતર પોતાના
ગોઠિયાઓને કહી નેનુકે યોડે તો દેલોને કરાર પ્રમાણે
આપણું એકાદ. પશુ દેવો માને શાના ? અને કેટલાક
અટક્યાના છોટા દેવોએ તો એ વેળા ભર સલામાં
દેલોને ખિલખિલ દસીને દીંગો પશુ ખાતાઓ. આ
અપમાન લઘાલઘ દેલોથી કેમ સહ્યું બનય ? એમણે
ધનુષ્ય બેલ્યાં ને ગદાઓ ઉગામી ને . . . . લપાવક
સુદ થયું. પશુ દેલોએ ચોડા હના ને વળી પરદેશમાં,
એટલે દાર પાછો દિકેનીઆ નાહા. લાંચા જળરહસ
સેના લખો કેટલેક વખતે એમણે દેવજૂ મિ તિળેટ પર
હુમલો કર્યો, તેમાં રાખ્યા અને ફરી એકવાર દેલો
દેવાનાં રાજ્યના મુખી થયા. ત્યાં પોતાનો લોકેમનીમી
તેઓ પાછા દિકેનીઆ આવ્યા.

દેવોમાં, આગળ તેમ આ વખતે, આપણને નાગો
શત્રુ હતું. તેઓ ઉત્તરકલોન વામનો પેઢે ખૂબ વિભાગી
થઈ ગયા હતા ને એ વિભાગને પોષવા માટે જ દરિયા-
પારની અને નેટરી વધુ હોશન નાદાખી ગાંધે કરવાનો

એત એમણે રમ્યો હતો. પણ આ બધું છતાં, પરતેત્રતા તો એમને સાલતી હતી એમ જણાય છે. આ કારણથી એમણે ફરી એકવાર પોતાના રક્ષણદાર આર્થો તરફ નજર ફેરવી. આ મદદની માગણી આવી એટલે આર્થ પ્રગળે એક ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. દેવો એમના મિત્રો હતા એ ખરું, પણ પ્રહલાદ ને બલિના વખતથી તો હવે દેવો પણ મિત્ર નહોતા ? એમની સામે સૈન્ય કેમ મોકલાય ? બીજી તરફ દેવોને પણ પરાધીન કેમ રહેવા દેવાય ? છેવટે ક્ષત્રુપ આર્થ બુદ્ધિએ એક યુક્તિ કરી. કેટલાક અમણી આર્થોએ ખાનગીમાં મસજન કરીને વામન નામે પોતાના એક ઋષિને દેસરાજ બલિ પાસે વગર લશ્કરે મોકલવા એમ હતું. વામને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ શું કરવું એ વિષેની ફૂંક તેના કાનમાં મારી રાખવામાં આવેલી. આ કારણ થતાં મદદ માટે આવેલો દેવદૂત વામનને લઇને દરખાતોદરખાતો તેની જોડે દિલ્લીની આ ગયો.

વામન જ્યારે દેવોની રાજધાનીમાં પહોંચ્યો ત્યારે બલિરાજાને વૈદિક યજ્ઞ કરતા હતા. એક મદાપિઘાવન આપે, બીજો વિદ્યાપૂજક આર્થ્યૂત—આર્થિન(?)—દેવ. જેણે વચ્ચે તત્પરતાના કોઇ મૂઠ વિપવ પર ચઢ્યો આવી. બલિ ઉચ્ચતર આર્થિવાદથી તુષ્ટમાન થયા ને વામનને કહે: 'માગ માગ, તું માગે તે આપું.' શુકાચાર્ય કહે: 'હાં-હાં! એ શું ? એવું ન જોશ; બંધાઇ ન નિદિ.' પણ બલિ બંધાઇ ચૂકેમો હતો. તેણે વામનના માગ્યા પ્રમાણે પોતાનું આખું સામ્રાજ્ય તેને આપી દીધું. આમ દેવદૂત-સોના દેરા વામનને હાથ આવ્યા. હવે દેવો તો મુક્ત થયા જ, પણ દિલ્લીની આ પણ બલિના વંશજોને હમેશના ભોગવડા માટે ગળ્યું. આમાં માર્ગો ગયો માત્ર બલિ. એને વામને પતાળે ચાંપ્યો એટલેકે એને નાચલોકોના દેશમાં મોકલી દીધો (ને પાછળથી પોતે ત્યાં એની પાસે દેવર્ષિ તરીકે તેને અપ્પાતમજાન ઉપદેશવા રહ્યા.) બલિની દેશપારી એની પ્રગળે તેમજ દેવોને સાડી. ઉપરાંત દેવગુરુ શુકાચાર્યને પણ વામને ભેરાન કર્યા. શુકે તો પોતાના આનંદતાનું લાલું વાંછવા ખાતર પેલા જરેહન વેળા વચ્ચે પડ્યો હતો, પણ સુમાની વામન માટે એ અપમાન કે આપું નહોતું. તેણે પોતાની આજી ફરી તે વખતે દિલ્લીની આ રાજગોરગદથી શુકાચાર્યને ઉઠાવેા—માત્ર ત્યાંની પ્રગળો જોર એને રહેવા દીધો. શુકાચાર્યની

એક આંખ ફોડવામાં આવી એ પુરાણકથનનો અર્થ આ જ, કે ઉપર મુજબ તેની અર્ધી રીજી ટળી ગઇ. આર્થ પ્રગળો પ્રતિનિધિ વામન આ બે ફૂલો વડે આર્થિન દેવોમાં—નરસિંહ અને શુકાચાર્ય જોડે અસલ પારમાં જે આર્થો દિલ્લીની આ ને ત્યાંથી ધરાન ગમેશા જોડે દેવ પ્રગળે આર્થ સંસ્કૃતિનો પંટ દીધો તેઓમાં અલોકપ્રિય થયો. આ બાબતને ધનિદાસ દિદી અને ઇશાની આર્થો વચ્ચેનો કલ્પ કહે છે અને તે ચર્ચા છે.

દાનવ નામની દેવને મળતી પ્રગળે આપણે મં. સોપોટેમિયામાં એકલી મૂળી આગ્યા છીએ. એમને વિષે હવે ઉમેરવાનું એટલું જ રહે છે કે એમનામાં વખત નાનો, મધ નામે કોઇ અમરધારણ સંસ્કૃતિ થયો ને ત્યારથી તેઓ મધદાનવ કહેવાવા લાગ્યા. મધદાનવો બાંધકામમાં લખા જ કુરાગ, મુસાફરીઓ કરવે અધાક અને ધર્મક્રિયામાં મનુષ્યવધના શોખીન હતા. તેમણે રાવણનો મહેલ ને પછી બુધિશીલો, એ બંને બાંધ્યા, અમેરિકા તરફનાં પોતાનાં ભ્રમણો દરમિયાન તેઓ દિદમાંથી આવના જના, એટલે મનુષ્યવધનો પ્રધાને એકાદવાર દિદમાં મૂકતા થયા, તો બીજી કેટલીક વાર વળી એક બાજુ મધ્ય અમેરિકા ને બીજી બાજુ ચીસર, બેન્ગોલોન, આસીરીઆ વગેરેમાં આર્થ સંસ્કૃતિના ધર્મસામાજિક બંધો પ્રસારતા પણ થયા. વળી મેસો-પોટેમિયામાં જ પાછળથી જે સુમેરીઅન સંસ્કૃતિ બીકી તેને પણ આર્થનાનો મારો પારા હતો, કેમકે સુમાલી નામે દેવે કાસીજાનથી લંકા લગીના પોતાના મૂમાટ દરમિયાન આર્થ સંસ્કારો ત્રીશોને છેવટ તેને સુમેરીઆ નામ મેસોપોટેમિયામાં સારી રીતે જમાવ્યા હતા. છેલ્લી અદ્ભુત વાત એ કે, મદાપ્રલય પહેલાં દક્ષિણ દિંદ આ પાસ આફ્રિકા ને પેર્સી પાસ આસ્ટ્રેલિયા સાથે જોડાયેલો હતો, ત્યાં ત્રીશો લોકોની સંસ્કૃતિ વિલસતી. એ પ્રલય પછી અમરત્વ ઋષિ દક્ષિણમાં થયા ત્યારે એમણે સંસ્કારેલા નોંધો, એ જ થયું કરીને પાછલા સમયના દ્રાવીડીઓનો.

આ આપણા દેવદેવોનો.—આપણા ટ્વિસિદાવતાર ને વામતાવતારોનો નવો ધનિદાસ. એ દિગિજબી ટ્વપાંન વાંચીને કંઈ સાચું આર્થ હૃદય નિદિ પ્રદુષ્ટ ? કંઈ પુરાણાસક્ત દિદ્ કુટુંબ બંધ પરી જવાની તૈયારી નિદિ કરે ?

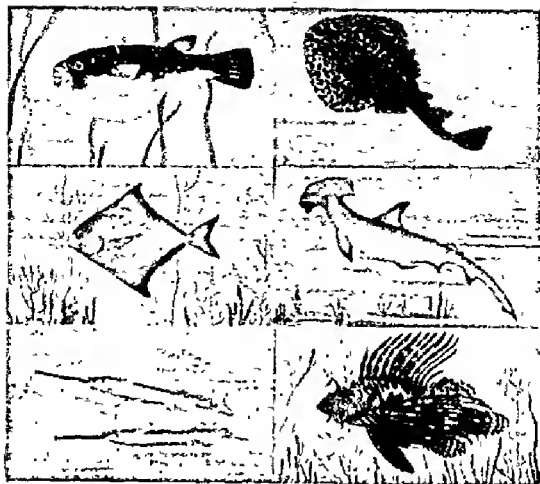
‘વિનોદકાન્તા’

૧૬૩૬૭૧

ચિત્રકાર - ઝોગલાલ શાહ

સુમનોદર દેખા અને વજુજયની સ્થિતિતા અહીં ઝોગલાલ શાહ દિવના ચારામાં સાસ ચિત્રકારે જેની જાતની સહે છે. તેમના ચિત્રકારમાં અમર્ય અને ચંદ્ર ભાષકચી વહેતાં લાગે છે તેથી તેમનાં ચિત્રોમાં એક પ્રકારની શીતળતા અનુભવાય છે, છતાં એ ઝરોળોના સ્પર્શ કરી શકતો નથી. પ્રાણીજીવનમાં પરિચય તે અનુકંપા ભાવનતાં ફેલાવક ચિત્રો તેમણે દેખ્યા છે, જે તેમાં તે પછીનાર માનવ-ચિત્રો કરતાં જે વધુ સફળ થીવડયા જણાય છે. 'કુમાર'ના ચાચકોને તિલક હાથેલીને ચિત્ર થાક હતો જ. આ ચિત્રમાં અસરભરે જલાશયનો ફાળ કોમંત ખજો અમલગાની ૩-૮-૧૩ અંતિ ૩૦૫ ૭૨

સમુદ્રલક્ષ્મી]

[કુમાર: ૧૦૦ મો અંક

હિંદના દરિયામાં થતી અનેકવિધ માછલીઓમાંની થોડીક

મગસના ઔકવેનિયમ (ગળાવડી) અને હોંઠેથી હોંઠે લપ્પતી માછલીઓ પૃથ્વી કોરેલાં બિતો

પહેલી હાર: (૧) પફર માછલી (ચન્દ્રમુખી)—આ માછલી ઝેરી છે અને વખત આવે પવનથી પોતાનું શરીર ફુકાની પેઠે ફુલાવે છે. (૨) ઇલેક્ટ્રિક વે (વીજળી માછલી)—જેને અડવાથી વીજળીના જેવા આંચકો લાગે છે. કાંઈ મોટી માછલીના ધક્કાથી તો હાથ ધરી ભરને માટે ખાંડો પડી જાય છે. બીજી હાર: (૩) પોન્ક્રેટ—જોરાકને માટે સારામાં સારી ગળાતી હિંદની માછલી. (૪) હથોડા મરથી (હથોડી જેવા આકારના માથાવાળા) શાર્ક—આ માછલી હિંદના દરિયામાં ઘણી છે અને તે માણસખાઈ છે. તેની આંખો હથોડી આકારના તેના માથાના બે છેડામાં છે. ત્રીજી હાર: (૫) ગાર ફિશ નામની આ બાલા-માછલીનું નીચકું જડણું બાલાની પેઠે આગળ વધેકું હોય છે. તે પાછીમાંથી અહર જીડી (ફરી) શકે છે. આ માછલી મટે ખાસ નવાઈની યાત્રાએ છે કે તેનાં હાડકાં લીલા રંગનાં હોય છે. (૬) વીંછુડી નામની સાદુડી જેવાં બાલાંવાળી આ માછલીનું નામ, હિંદની માછલીઓનો પહેલવહેલો અભ્યાસ કરનાર ડૉ. રસેલ નામના અંગ્રેજ વિદ્વાનના નામ વધારથી 'રસેલની વીંછુડી' એવું રાખવામાં આવ્યું છે. તેનાં બે બાલાંનો ધા અતિશય ઝેરી હોય છે; તેથી જ કદાચ દુરતે એને ફરીફરી રાકવાની રાક્ષિ બહુ ગોઠી આવી છે.

જીવનનું જે જૂઠું પારણું, ઈશ્વરનો જે દિવાલો અલનો પૃથ્વીના ચોણા ભાગને આવરી રહેલો છે તે અવલોકિતો

સમુદ્રલક્ષ્મી

નો પ્રાથમિક પરિચય આપતાં શ્રી સુરેશ દીક્ષિત (એમ. એ., એમ. એસ. સી.) કહે છે કે

સાગરની અભેદ ગદનતાથી એના કાંચ રહે તેના કરતાં તેની ખેતી કરી તેનાં ફળ કતારવામાં અને તેનાં મદદમૂલો મેળવી લાવવામાં તેની ખરી ઉપાસના છે. માનવકલાઓનો મદદમાર્ગ સમુદ્રમંચનમાં રહેલો છે.

મહાસાગરને દિનારે પગ આગળ આજોડતાં મોતં, આસપાસ વેરાએણાં રેતી પર્યત્ર, બૂકતાં નાગિયેણાં કે કેવડાનાં વૃક્ષ અથવા તો રેતી ઉપર છવાયેલી વેત્ર તરફ નજર ફેરવતાં કયું હૃદય એમાં લીન

નદિ થતું હોય! ચડતાં પાણીમાં આવતાં પ્રાણી કે વનસ્પતિ અથવા તો જીવતરતાં પાણીમાં પાછળ પડી રહેતાં સંપ્રજા ને છીપોક્કી, રડ્યાંરડ્યાં પ્રાણી કે આથે આથેની તણાઈ આવેલી અપરિચિત વસ્તુઓ જે ઘડી ચિદિસાથી નેહ રહેવાય છે. કોઈ કાળભરેવ સમાખડકને અથડાઈ ધૂયવતો માગર કે પાસે જ ખાળો-ચિપામાં નિર્ભયપણે રમતી ફૂલતી માછલી કે કદ્યવા નીરખતાં વિરમય પમાય છે. સમી સંખ્યાએ ફિનિંગે આયમના સૂર્યને એક રહેતાં કે પસાર થતી ચાંદળો નીચે સદ મણવેલી હોડીને નીરખતાં વિચાર સમુદ-પદ ઉપર ફરતી દષ્ટિ સાં ચોંટી રહે છે. અનંત યુગોથી જગતરમે માનવ ભાવો ઉઠાળ્યા છે, મહેન્ટઓ પ્રગટાવી છે કે શાંત કરી છે.

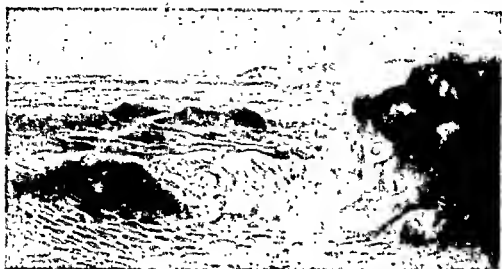
જગતમાં તણ મહાસાગર (Ocean) છે: ઐત-લાંટિક, પેસિફિક અને દિંદી. તે ઉપરાંત ખીન નાના સમુદ્રો (Sea) છે. આપણી પૃથ્વીનો જે તૃતિયાંચ નેટલો મોટો ભાગ જગતી દેકાએલો છે. જગ નીચે દેકાએલો જગીન સપાટ નથી. પાણીને તળીએ ખાડા-ટેકરા, ખીણ કે પર્વતો જેની ઊંચીનીચી જગીન છે. દિનારાથી દરિયામાં આગળ પધતાં સો ફૂંમ (ફૂંમ=ફીટ) પાણીની ઊંડાઈ સુધી ઝાઝમાં પાણી કહેવાય. ત્યાંથી આગળ એક દગર ફૂંમ સુધી ટોળાવવાળી જગીન તણાય છે અને ને દગર ફૂંમ ઉપરની ઊંડાઈને પાનાળ (abyss) કહે છે. અલાર મુખીમાં તથુમાં તથુ

ઊંડાઈ પેસિફિક મહાસાગરમાં ફિસિ-પાઈન્સ પાસે ૫,૩૫૦ ફૂંમની માખી શકાઈ છે. એટલે કે સાં લગભગ સવા ૭ માઈલ ઊંડો દરિયો થયો, જેમાં દિમાકવ પર્વતો સમાવી દઈ ઉગરે અરધો માઈલ પાણી ફેરતી

વળાય. દિંદી મહાસાગરમાં એવી માંચ ઊંડી જગ્યાઓ છે. દિંદી પૂર્વે જંગાળનો ઉપસાગર, દક્ષિણે દિંદી મહાસાગર અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર એ મદાન દિંદી મહાસાગરના જ દોડા છે.

ભરતી અને જોડતાં ચડતાં જીવતરતાં પાણીવાળા જગીન દરિયાકિનારો કહેવાય. આ રથળ પ્રાણીથી જીભાય છે. પીસ ફૂંમ સુધીની ઊંડાઈને દિનારાની દે (Littoral Zone) કહેવાય. પાનાળવાળાં મર્વ રથળોએ રિયતિ એકસરખી રહે છે: સતત ચોર અંધાર, એકસરખી શ્વ-ડિઝી (સિનીમેડ)થી દંધક વધારે ઉજ્જ્વળતા અને એક ધન ઇય ઉપર તણ દન દળાણ. સાધસ્યુ રીતે પૃથ્વી ઉપર આપણે એક ધન ઇયે ૧૪ રતય વજનનું દળાણ આપણા માથા ઉપર ઘડને રહીએ છીએ. સાં ખડકે તથ દોના કે વનસ્પતિ-એ નથી હોતી. પ્રત્યનાં પૂર હોય તો આ રથળે, સો ફૂંમ નીચે તો અધે જ કાંપ જાહેલો હોય છે. જેમ ઊંડાણ વધારે તેમ ઉજ્જ્વળતા ઘોડી. ઇરિાનના અખાતમાં જગસપાટીની ઉજ્જ્વળતા ૯૬૦ ડિઝી (ફેટ-લાઈટ) અને કુવના દિમ પ્રદેશમાં ૨૮૦ ફૂં મગાઇ છે. શીન પ્રદેશમાં ધીનક્રોડ પાસે એટલી દુરો છે કે સાંથી ગરફના પદાડ (Ice berg) છૂટા પડી તરતા તરતા દરિયામાં આવે છે અને ઘણી વખત મોટી રીશ્વરોને અથડાઈ ફુગારે છે. ગરફના પદાડનું પાણી મીકું હોય છે એટલે રવાખાનિક રીતે દરિયાના પાણી

પરતોને બેળી સમુદ્રોપશિષ્ટ

ચિત્રાનંદ • ૨૧ • ડી સમગ્ર

કરતા તે દસકું દોષ છે:

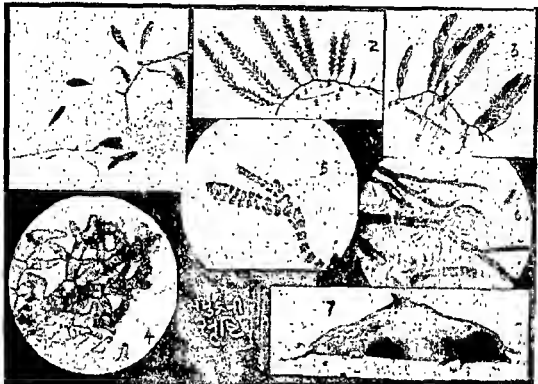
સૂર્યનો પ્રકાશ પાણીમાં પડ બેળીને ફેરવે જોડે બનરનો દરો? આ પ્રશ્નોના નિકામ સાચા સ્વેદનિક મલાસામગ્ગા જન મદિનાની ગયોરે ફેરપાક પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે ૧,૨૮૦ શીટની ગીદામાં ૭૫૫ લેવાનો કાચ ૮૦ મિનિટ પછી કાપો પડ્યો હતો. ૫,૫૦૮ શીટની ગીદાએ ૨૦ કલાક પછી ૫૫ ૭૫૫ કાચને કાપ જ અસર થઈ નહોતી. સાચામાં પચતા પ્રાણી અને વનરપતિ ઉપર પ્રકાશની ગોટી અસર થાય છે.

દરિયાનું પાણી ખારું છે, પરંતુ એનો રસાદ મોખ્ખા મીઠા જેવો જ રહે નથી. દરિયાના પાણીનું પૃથક્કરણ કરતા જણાય છે કે એમાં મોટામાં મોટો ભાગ મીઠા (NaCl)નો છે, થોડામાં થોડો ભાગ ચાક (Calcium Carbonate)નો છે, અને જાણીતો ૦.૦૨૨ ટકામાં લગભગ બધા જ તત્ત્વોનાં તત્ત્વો (element) જેવા કે સોનું, આયોડીન વગેરે દોષ છે. દરિયાના જાડેલા પાણીમાં લગભગ ૧૫ જ આ પ્રમાણ એકમરૂપે જણાય છે. મીઠાનું પ્રમાણ એક દળરે માથ (gram) પાણીમાં ૨૭.૨૧૩ માથ જેટલું દોષ છે. બંધાવાના અખાનમાં ખારાશ (salinity) દળરે જાણીતો ભાગ જેટલો છે; જ્યારે દરિયાના આસપાસ બીજા ભાગોમાં ઓછો જેટલો છે. દુનિયાના ફેરપાક ભાગોમાં ૭૫૫ ભાગ કરતાં જે વધુ

ખારાશ દોષ છે. જાણીતો સમુદ્રમાં મોઝામાં મોઝું ખારું પાણી છે. ખારાશ એટલે એકલા મીઠાની જ નહિ, પરંતુ બીજા ક્ષારો (salts) પણ ખારા સમુદ્રના પાણીની ખારાશ ઉપર નવી જેવા મીઠા પાણીના પ્રવાહની કે વરસાદની અસર થાય છે. વિનાશ થાને પણ ખારાશનું પ્રમાણ યત્ન પ્રમાણરૂપે મોઝું થાય ખારું, પણ તે જાડ જ થાયું.

રેવળી નામના એક પૈતાનિકે મમદની ખારાશ અને દર વર્ષે તેમાં ઉમેરાતા મીઠા ઉપરથી તેના અભિ-તરી રજાનરી કરતા પ્રવાહ કયો છે. દર વર્ષે સમુદ્રમાં લગભગ ૧૫,૭૭,૭૦,૦૦૦ ટન જેટલું મીઠું પસાર થાય છે, અને પૃથ્વીના જાણીતો માપમાં મળેને કુલ ૧૪,૧૫૧,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ટન જેટલું મીઠું છે; એટલે સાચાની ઉપર લગભગ આશરે ૬૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષની થવા જાય. પૈતાનિકોમાં આ મંત્રે મળે છે.

સમુદ્રનું જળ અસ્થિર છે. ઝીંજ ઉપરના મોઝાને ગળતા બનરનાં રેવળો એ એક દલાઈ છે. મધ્યની ઉપરનાં મોઝાને પચતથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિવરમળનાં આરનાંજનાં જાણીતો ઉપર પડ્યાં જે પ્રાણીઓનું જીવન લટકે છે. ખારાશને કારણે મોઝાનું પૃથ્વીના મદ નરેનું આરખેનું છે. સૂર્યનું આરખેનું પણ એમાં કારણરૂપ છે. દરેક જાણીતો જાણનાં પચાસ મિનિટ-નો ફેર પડેનો જાય છે. અખાનની જાણીતો જાણીતો જાય છે. એમાં પાણી પાણી જેવા માપનાં મુશી નીમાં

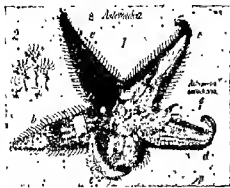

(૧) હેલોફીલા (Halophila) વનસ્પતિ; (૨-૩) કૉલરપા (Caulerpa) નામની લીમી વનસ્પતિ-ફોટો, સુરેશ દીક્ષિત; (૪) સ્ટ્રુવેલા (Struvea) નામની લીમી વનસ્પતિ; પશ્ચિમચ્છોડી કાંઠે લીવેલો માઈક્રોફોટોગ્રાફ; ફોટો, સુરેશ દીક્ષિત; (૫) સેરેમીયમ (Ceramium) નામની લાલ વનસ્પતિ; પશ્ચિમચ્છોડી માઈક્રોફોટોગ્રાફ; ફોટો, ડૉ. પ્રેમલાલા, બી.એ., બી.એસ.સી.; (૬) પોલીસીફોનીયા (Polysiphonia) નામની લાલ વનસ્પતિ; પશ્ચિમચ્છોડી માઈક્રોફોટોગ્રાફ; ફોટો, ડૉ. પ્રેમલાલા; (૭) ડોલ્ફિન (Dolphin) નામનું મુંગળિયા દરિયામાં તણાઈ આવેલું દુધાણું માન્યું; ફોટો, પ્રોફેસર બી.એન. હાટે (ગિલ્ડન કોલેજ)ના સૌજન્યથી.

જર્મ ખારસા ફેલાવે છે. નર્મદા અને મહી જેવી ગુજરાતની નદીઓમાં આ તો જાણીતી વાત છે. સમુદ્રના પાણીમાં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા રંગો દેખાય છે. એનું કારણ પાણીમાં તરતાં અનેક રજકોમાંથી સંપન્ન તેજનાં ધડનાં પ્રતિબિંબ છે. પાણીમાં પ્રકાશ ધડનાં તેનાં કિરણો રંગભિન્ન થઈ પીગરાય છે. રાનાં, પીળાં અને લીલાં કિરણો જળમાં યુક્તિત્વ ધરાવે છે અને ગાફી રહેલાં જૂરાં અને નીલવર્ણી જાડે સુધી પહોંચે છે. થોડાં ઊંડા પાણીમાં પણ આટલે જાણનાં રજકોને કિરણ આડે કે તરત પાછાં પ્રતિબિંબિત થતાં રસતામાં નીલ-વર્ણી થઈ જાય છે. આથી સમુદ્રનું પાણી જુદું લાગે છે. ઘણી વેળા રાતનાં અંધારે સાગરની અંધારાએ પાણીમાં ઝગઝગટ (phosphorescence) ભરેલાં જોવામાં આવે છે. એનું કારણ જળમાં તરતાં અસંખ્ય સૂક્ષ્મ (microscopic) જીવ (plankton) છે.

સમુદ્રમાં જે તરેલના પ્રવાહ (current) હોય છે: સપાટીના અને આંતર. સપાટીનો પ્રવાહ ઘણું કરીને પશ્ચિમી પક્ષેજાતા પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. આંતર-પ્રવાહ નદીની રેફ માફક જુદા જુદા સ્થળેથી ફરતાં પાણીથી થાય છે. આ ઉપરાંત એમાસામાં દિટ્ટી મદનાગરમાં તોફાનને લીધે પાણી જીળે છે. સમુદ્રમાં ગ્રીષ્મ કરેલી તરતી શીત્રીઓ નાખીને તેના પ્રવાહની દિશાનો અભ્યાસ થાય છે. એકંદરે આ સંબંધે આપણું જ્ઞાન વલુ ઘણું કામું છે.

સમુદ્રના જળની અસર દવાઉપર પણ થાય છે. એમાસાનો આધાર પણ એક રીતે સૂર્યની ગરમીથી જુલંજુલું સ્થળોએ જુલોજુલી ઋતુમાં દવા ઉપર થતી અસર ઉપર છે. સાગરનો નિશાળ પટ એ ફેરફાર ઉપર ખોટી અસર કરે છે. રાત્રે અને દિવસે પાણીની દિશા ગદગદાવાનું કારણ પણ સાગરજળ છે. દવા

રદાર કિશ (Star fish) નાગની તારાના આકારની
મજાશીને વચ્ચેથી કાપીને બાકાતેલા અંદરના ભાગ

કરતાં પાણીને ગરમ થતાં વાર લાગે છે તેમજ કંડુ
પડતાં પણ વાર લાગે છે.

સાગરનું ખડું વડરૂપ તો તેમાં છુપાએલા છવા-
તાઓ (organisms)માં છે. સમુદ્રના જળમાં વનસ્પ-
તિ ને પ્રાણી બંને વસે છે. દરિયાકિનારા એ છુપાવનું
જૂથનું પાઠ્યું છે. સમુદ્રનાં પ્રાણી જમીન પર રહેતાં
પ્રાણી કરતાં વધારે ને જાડૂંછી છે. તેમાંની વનસ્પતિ
જમીન કરતાં ઓછી સમૃદ્ધ છે. દરિયામાં સપુષ્પ
વનસ્પતિ તો લગભગ એકત્રીસ જાત (species)ની
છે. કરાચીથી કન્યાકુમારી સુધીમાં દરિયામાંથી આતાં
ચાર સમુદ્રધાસ (Sea-grasses) આ લેખકને જડ્યાં
છે. તેમનાં નામ 'હેથેરીશા' 'ફીચા' અને 'સાઇ-
મોડીઆ' છે. આ ધાસ પાણીની સપાટી નીચે ડૂબેલાં
રહે છે ને બારીક શોધથી લાયક આવે છે.

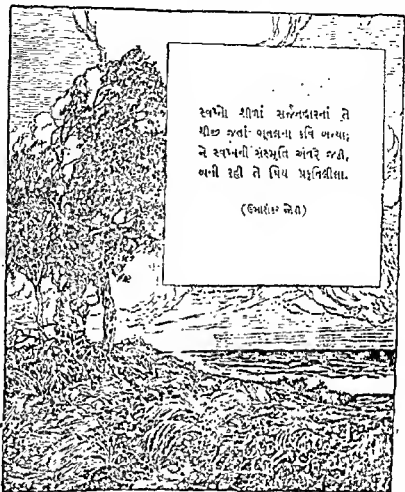
સમુદ્રમાં મુખ્ય ચાર વર્ગ (classes)ની વન-
સ્પતિ થાય છે. આ બધી ને 'શેવાળ' (Algae)
કહેવાય છે. (૧) નીલ-લીલી (૨) લીલી (૩) તપ-
ખીરીઆ (Brown) (૪) રાતી. આમ રંગ ઉપરથી
એક રીતે તેના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. નીલ-
લીલી શેવાળ ધણુંખડું કિનારા પાસેનાં ગંદાં ખા-
જેચિયામાં પડી રહે છે. લીલીના આકાર અને ધડનર
ભાતભાતનાં હોય છે. તેમાંની કેટલીક રીપન જેવી
દેખાતી 'એન્ટરોમોરફા' અને યોગ પાંદડાં જેવી
દેખાતી 'અકા' યીરા પાણીનો બેગસેજ નબાની
લેતી હોવાથી કિનારા પાસે બેગે છે કે પડી રહે છે.
લીલા વર્ગની મુંદરમાં સુંદર જાત ઊંડા પાણીમાં ખડક
કે પથ્થર ઉપર બેઠે છે. રેતીનાં દીવાં રજકણે ઉપર

ગાંધી વનસ્પતિ બીગી શકતી નથી. વનસ્પતિનો અ-
ભાસ કરવા કરાંચી, હારમં, ઓખા, માલવણ, કાચીન,
કેપ કાંગોરીન અને સીચીનમાં થામે અરસમાં સરસ
જગ્યાઓ છે. મદ્રાસ તરફ તુલ્કીરીન સારી જગ્યા
છે. આ વર્ગમાં પોણા કે દ્રાક્ષ જેવી 'કાલરપા', નાના
પંખા જેવી 'કોડીઆ', થોર જેવા આકારની 'હેલીમોડા'
અને આંગળાં જેવી 'કોડીઅમ' વગેરે જાતો અભયજ-
રીતે આકર્ષક અને મોલક હોય છે.

તપખીરીઆ રંગની. શેવાળની જાતો પ્રમાણમાં
બીજી કરતાં થોડી છે પરંતુ તે વધારે ઉપયોગી છે.
ગંધાતી 'લેક્ઝિસેરીસ', લાંબી કાપડીઓ જેવી 'ફ્યુક્સ'
વગેરે તેની જાતો છે અને સાંધારણ રીતે ઊંડા પાણીમાં
જ તે બેગે છે. 'મેકોસ્ટ્રિસિસ' નામે દક્ષિણ અમેરિકા-
માં થતી શેવાળ ૨૦૦ યાર્ડ જેટલી લાંબી હોય છે.
આવી જ બીજી 'સારગેસસ' નાગની એક વનસ્પતિ
ને આપણા દેશમાં પણ સાંધારણ છે તેનાં તે મોનાં
મોટાં જળમાં મેક્રોફિના અખાતમાં જેટલાં જળમાં
ખાંચાં છે કે તેનાં મૂળ લાયમાં આવતાં નથી. એ
સમુદ્રને 'સારગેસો' (Sargasso) સમુદ્ર' જેવું જ નામ
આપવામાં આવ્યું છે. આ વર્ગની કેટલીક વનસ્પતિ-
માંથી 'આર્પેડીન' જાનાવામાં આવે છે.

છેવટે રહી રાત્રી રંગની. આ તો સૌથી ઊંડા પાણીમાં
બેગે છે. રાત્રી શેવાળ ધણી રીતે ઉપયોગી છે. કેટ-
લીક 'આમોડીન' જનાવવાના અખમાં આવે છે તો
કેટલીકમાંથી 'અગર અગર' અથવા મીનાઇ ધાસ જના-
વામાં આવે છે. આમાંની ધણી જાતો દિલ્હીવાનના
દરિયામાં થાય છે. આ બધી જાતો રાણાગામાં એક-
સાપડી બીગી નીકળતી જણાય છે અને જાનુ તો ૬૦
ફૂંપની ઊંડાઇએ બેગે છે. આ છેક્રા ને વર્ગની
વનસ્પતિનું જનાવાના મોઝો દરિયામાં વાવેતર કરે છે.
વિલાયત અને જનાવાનાં કેટલીકનો ઉપયોગ ખાવામાં
કરાય છે. 'લેમીનારીઆ' નામની શેવાળમાંથી ચપ્પુ-
ના લાયા જનાવવામાં આવે છે. જોકે લાય તો એ
સર્વોચ્ચેષ્ટ ઉપયોગ ખાનરતરીકે થાય છે. માલવણમાં
નારિયેળના ખાનર માટે શેવાળનો છૂટથી ઉપયોગ
થતો આ લેખકે જોયો છે. માલ કાઠિયાવાડ તરફ એના
ઉપયોગની કોઇને અજાન નથી. જોડાં અને તમાકુના
પાકને એના ખાતરથી જાડુ લાભ થવાનો સંભવ છે.

સમુદ્રની વનસ્પતિમાં અતિ સૂક્ષ્મ જોવાં 'ડાયમેટોમ' (diatoms) જે જીદાજીદા આકારનાં થાય છે તે પણ જૂઠાંનાં ન જોઈએ. તેમનું આક (calcium)નું શરીર બહુ જ નવાઈ પ્રમાણે એવું હોય છે. કેટલીક જાતની શેવાળ પણ પોતાના શરીર ઉપર આકનાં થરનાં થર લાદીને પટથર જેવી જાતી બને છે. સારી જાતી વનસ્પતિ ઉપર ડાયમેટોમનાં જાતો ગાજે છે એમ કહેવું ખોટું નથી. ઘણાં પ્રાણીઓ તો એ ડાયમેટોમનો જ ખેતરો ખાઈને જીંદગી છે. સમુદ્રની વનસ્પતિનું સૌન્દર્ય પારખવા માટે સૂક્ષ્મદ્રશ્યક જોઈએ. નારી આંખેનેકળીપણનાશકલા,

સ્વખો શીમાં સર્જનદારનાં તે
થીજ જતાં ભૂતજના કવિ બન્યા;
ને સ્વખની સંસ્કૃતિ અંતરે જડી,
બની રહી તે પિય પ્રાણીશીલા.

(ઉમાશંકર જોશી)

પૃથ્વી કરતાં સમુદ્રમાં વસતાં પ્રાણીઓની સંખ્યા ઘોરી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની જાતો પણ વિવિધ છે. ખાણીમાં વસનારાં પ્રાણીઓને ઘણુંબધું જળાશય મેળો પડે છે. એટલે ઘણાંને ફેફસાં નહિ પણ 'ગીલ' (gill) હોય છે. જળમાં પ્રસરેલા (diffused) વાયુને ખેંચી શકે છે. સમુદ્રમાં નાનામાં નાનાં સૂક્ષ્મ પ્રાણીથી માંડી પહેલે જેનાં મોટાં દુધાળાં પ્રાણી છે. આ જ્યાં જે એક જીવન ઉપર રહે છે. 'હવે હાલસ છપનામ' એ સત્ય સમુદ્રની સૃષ્ટિમાં જામે પડેલેશમાં પ્રતે છે. એક રીતે તો આપણે પ્રાણીઓના છત્રગમે આપણે સમુદ્રની વનસ્પતિ છે. વનસ્પતિમાં સાદા કાર, પાણી, કાર્બન ડાયોક્સાઇડ (CO₂) અને પ્રકાશ (light)ની મદદથી ગેસ (starch) જેવા પદાર્થ જાળાવવાની એ અદ્ભુત શક્તિ છે ને જીવે નથી.

સમુદ્રનાં પ્રાણીઓની વિરમવન, ભરતવન, વિવિધ

વન, વિસ્તાર અને વિકાસ રવજોનાં વેદસ્વયંબું અને રસમય છે. કચોડ પિનાનાં પણાં પ્રાણીઓને લગતાં ઝગડાં એકાદ દાયપગ ભાંગી જતાં ફરી પાછાં તે આપોઆપ સરભય છે! ખોટાક કે પ્રેમની જેટ પડાવનાં લકવું એ તો સાં સામાન્ય વધીવર છે. ઘણાં પ્રાણીઓ શરીરે સજ્જા સજ્જે જ જાય છે. કરચલાનાં ચીપિયા તેના સજ્જ છે. સીપીઆ નામે એક લાડકા પિનાના પ્રાણીના શરીરમાં કાળાં ચાદીની ફાયથા હોય છે. ચતુષ્પદી દારી જતાં એ સાદીનો ઝુકારો ઉઘાડી—ત્રણમાં ધુમાડો ઉઘાડી નાસી જતી આજખોટ માદક-પાણીને કાણું ઘેર ફરી નાસી ફરે છે. પ્રાણીઓની સંસારશીલા અચેત્સુક છે. જાતનું હવેથી વળાંકેથી જાત છે.

આપણે નાનાની વખતે વાદળો (sponge) પાપડીએ છીએ તે પોની જાતનાં પ્રાણીઓનાં સાદાં કોષો અને સૂકોશાં યરીદ છે. સંસ્કૃતિમાં એનાં મોટાં

વેપાર ચાલે છે. લાલ પ્રવાહ (પરવાળા) તો શલ્યમાર માટે વપરાય છે. પરવાળાનો વેપાર દિલ્હમાં પણ વખતથી ગંભીર છે. તેની લારમ દવામાં વપરાય છે. આ પરવાળાં પણ એક જાતનાં પ્રાણીનાં દાડખીયર જ છે. આ પ્રાણીઓ લાખેના જડ્યામાં બેમાં રહે છે અને ઘણી વેળા મોટામોટા ખડક (Coral reef) બાંધે છે. કોચીન અને સંલેપન પાસે આવા ખડક છે.

મોટામોટા સંખ, કોણકોટી અને છીપોત્રીઓ કેવું નથી જ્ઞેનાં? દિલ્હમાં તેં આદિકાથી આવે છે. રમવામાં, તથા શલ્યમારમાં આપણે તેનાં અનેકાઅનેક રીતે ઉપયોગ કરીએ છીએ. સંખ તો વખી વિખણ લગવાનનો અંગૂઠાનો જાનો છે. ખૂનાસમયના લગ્નમાં સંખ ખૂણાને ગદસે વપરાતો. આ બધાં એકઠાગાયની જાત જેવાં (Molluscs) પ્રાણીઓના શરીરક્ષણો અંધાએલા કિલ્લા છે. મોતી તો આજે જે મૂલ્યવાન ગણાય છે. મોતી એ આથી જ જાતનાં ગોળાં પ્રાણી (Pearl oysters)ના શરીરના પડમાં લગાએલા રેતી જેવા કણની અસપાસ અંધાએલું પડ છે. આપણા રસોડામાં મીઠું દળદર રાખવાના કોઠામાં મથમવાને ગદસે છીપોત્રીઓ વપરાય છે. અરજસ્તાનના કિનારે આવી મોતી ભરેલી છીપો નીકળે છે. મીઠા પાણીમાં પણ કેટલેક રથજે મોતીની છીપ ચાય છે. છીપનાં જાતન તો આજ સાધારણ થયાં છે. કેટલીક જાતનાં એધરર માંસાદારી લોકોને જાડુ ભાવે છે. કાન્સ અને જ્વરનામાં તો આ એધરરના મોટામોટાં જેવર કરવામાં આવે છે. આ બધાં જે કરોડ વિનામાં પ્રાણી છે.

કોણવાળાં પ્રાણીઓમાં સમુદ્રની મોટામાં મોટી નીપજ માછલીની છે. માછલી જેટલું જીવું પ્રાણી જગતમાં ખાવાના કામમાં નહિ આવતું હોય! માછલીઓના ઘાટ જુદીજુદી તરેદના હોય છે: કોઈ અશ્વમુખી તો કોઈ ચંદ્રમુખી. આપણા દેશમાં અનેક જાતની માછલી હોવા છતાં દર વર્ષે ખાવાની માછલીના દળનેરો ડળા પરદેશથી આયાત થાય છે. કોડ નામની માછલીના લીવરનું તેમ દવા તરીકે પીવાય છે. માછલીનો ખાતર તરીકે પણ જાડુ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

દિલ્હી મહાસાગરમાં મોટામોટા કાચળા થાય છે તેમની ટાકમાંથી ખરી કચકડાની વસ્તુઓ બને છે. અનિશ્ચ જેરી સાપ પણ દરિયામાં થાય છે.

દૂધાળાં પ્રાણીમાં 'શીશ' નામે પ્રાણી તેનાં મુંચાળાં ફૂંઝાં (furs) માટે મારવામાં આવે છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં રશિયાના માછીઓને દાંધે તેનું નિકેલન નીકળવા બેઠું હતું. સરકારે કાયદાથી તેમનું રક્ષણ કર્યું તારે જમ્યાં. બ્લેક નામનું જીવું દૂધાળું (Mammal) રાક્ષસી પ્રાણી છે. એ બ્લેકનો શિકાર કરવો એટલે વધત જાછળ પડતા જેવું ગણાતું. ડેનમાર્ક અને નોર્વેના માછીઓ તેના શિકારમાં જાડુ કુશળ હોય છે. આ પ્રાણી દંડા પ્રદેશમાં થાય છે. કેટલીક બ્લેક ટપટીટ લાંબી અને ૩૦૦ ટના મુખીના વજનની હોય છે. જોને મારવા માટે 'દારપૂન' નામનું ભારે શસ્ત્ર વાપરવું પડે છે. તેની ખાવાની રીત પણ અજબ જેવી છે. પોતાના રાક્ષસી મોવામાં તે પાણીનો મોટો ઘૂંટકો ભરે છે. પછી મોં બંધ કરી નાક વાટે પાણી કાઢી નાંખી અંદર રહેલાં માછલાં વગેરે પ્રાણીઓને પેટમાં ઉતારી દે છે. તેના પેટમાંથી 'અરજર' નામનો ગોળો પદાર્થ નીકળે છે. તેની અરજીમાંથી સાજુ, મીઠુજાતો વગેરે બીજાં બને છે. અસખના વખતમાં યુરોપનાં બેઠાં બ્લેકનું લાકડું તેમની કમરનીચે પહેરનાં જેમી તેમના શરીરની રેખાઓ દંકાની અને એ રીતે લાજ રખાતી. આ પ્રાણીઓ આસોડીયામાં એજખી દવા લે છે એટલે પાણીમાં પણ એમને નાક ઉંચું રાખવું પડે છે.

સમુદ્રની મુખ્ય બક્ષિસ તો મીઠું છે. ખાંડ વિના આપણે ચલાવી શકીએ, પરંતુ મીઠા વિના ભાગ્યે જ રહેવાય. સમુદ્ર તરફ આપણે દૂર રહીને બમંકર વિરમવતાથી બેવા કરતાં તેને મિશ્વરનો ઉધાડો ખમ્મનો ગણવો જોઈએ. જમીન ખેડી પાક ઉતારી શકાય તેમ દરિયો ખેડી તેનાં ફળ લઇ શકાય. સાગરની અગોડ ગદનામાં અંજળ થોડી કવિતાઓ રૂંદે કે ચારપાંચ ઉપાસનાના વેદમંત્ર લખાય તે કરતાં તેનાં મોતી લાવવામાં ખરી ઉપાસના છે. ખરું સમુદ્રપૂજન તેના ઉપયોગમાં છે. માનવકલ્પણો મદામાર્ગે સમુદ્રમંથનમાં રહેલો છે.

પ્રાચીન શિલ્પમાં રસદષ્ટિ

આ

પાણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં શિલ્પકલાનો અભ્યાસ મહત્વનું અંગ છે. આ શિલ્પ-કલામાં આજે આપણે જેને રચાયેલ, મૂર્તિવિધાન, ચિત્ર આદિ નામોથી જાણીએ છીએ તે અમી કલા-ઓનો સમાવેશ થાય છે. તેનો અભ્યાસ પશ્ચિમના અને આપણા કલાસિકો અત્યાર સુધી તે તે કલાના દયાન નમૂનાઓથી જ કેવળ કરે છે. દરેક કલાસિક પોતાના કલાસંસ્કાર પ્રમાણે તે તે કૃતિને માપી પોતાની રુચિ અને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે. પણ આ કૃતિ-ઓના કલાકારો કયા સંસ્કારોથી એ કૃતિઓને ઉત્પન્ન-વના તે જાણવા તરફ તે કલાસિકોનું ધ્યાન જાડુ જોઈ જાય છે. આ ઉપર અત્યાર સુધીના મોટા ભાગના કલાવિષયક અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં બેચામાં આવે છે—જોના લેખક પશ્ચિમના હોય કે આપણા હોય.

કલાના પરીક્ષણ અને રસારવાદમાં તે તે કૃતિનું પરિશીલન આવશ્યક છે; પણ તે સમર્થ થવા માટે તેના સંબંધ કલાકાર કેવા સંસ્કારોથી કામ કરે છે તેના તાત્કાલી સંદર્ભનાની અપેક્ષા રહે છે. પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પના અભ્યાસમાં આ જાતની મદદ વિનિધિ શિલ્પગ્રંથોના અભ્યાસથી મળે છે. આ અભ્યાસ, પહેલા કદું તેમ, ઉપેક્ષા પામેલો છે; જોકે જર્મન ભાષામાં ચિત્રચત્રો અનુવાદ થવા સમયથી થએલો છે, ને અંગ્રેજીમાં પણ રહેલા કેમરિશનો વિષ્ણુકર્મોત્તરમાંથી ચિત્રમાર્ગનો અનુ-વાદ, તેમ જ ડી. જોર્જીનાયરાય જેવા સમર્થ વિદ્વાનો કરેલા મૂર્તિવિધાન વિષેના ગ્રંથોનો અનુવાદ છે. આમ જતાં દરેક શિલ્પગ્રંથોના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આપણા પ્રાચીન શિલ્પનું વિવેચન થયું નથી એમ કહીએ તો જાડુ આપવાદ નહિ આવે.

આ શિલ્પગ્રંથો મોટા ભાગે અમુક કેમ કરયું તે માટેના નિયમો અને સૂચનોથી બરેલા છે. પણ આ નિયમો અને સૂચનો પાછળ એક વ્યાપક કલા-દૃષ્ટિ હતી એમ પણ આપણને વિનિધિ ગ્રંથોના અ-ભ્યાસથી જાણાય છે. આપણા પ્રાચીન કાળમાં કાવ્યકલા જેમ ખીલેલી હતી તેમ જીજી કલાઓ પણ ખીલેલી હતી. જોકે કાવ્યવર્ણનનું જેટલું તાત્કાલિક ચિત્રન થયું છે તેટલું તાત્કાલિક ચિત્રન—નિયમો અને સૂચનો

ન ટ સ જ

બાતતની પ્રાચીન કલાનો કલ્પક નમૂનો.

ઉપરાંત—શિલ્પગ્રંથોમાં મળતું નથી એ વચાર્થ છે; તોપણ કાવ્યચિત્રનમાંથી કલાના પરમ પ્રયોજન અને તેથી જ નિકળ તરીકે આનંદ અને રસની દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને કલાના અન્ન પ્રકારોમાં પણ વ્યાપક કરવામાં આવી હતી. સંગીતરસનાકરના લેખક ચાર્લ્સ ડેવ ગ્રીન, વાદ્ય અને વૃત્ત એમ વિવિધ સંગીતની ચર્ચા પરી કરી, ‘જાણકારો શૈલ્પિક (સંગીત)ને રસપ્રધાન કહે છે’ (સં ૨. પૃ. ૮૧૩) એમ જણાવી રસની ચર્ચા કરે છે. આ રસની દૃષ્ટિને જીજી કલાઓમાં પણ વ્યાપક કરવો પ્રયાસ, આ લેખમાં ચિત્રરસ વિષે આપેલા મનોકા ઉપરથી પણ સમંભવ છે. આ રસ-દૃષ્ટિ અમી કલાઓને અથવા કોઈપણ એક કલાની દરેક કૃતિ સમજવા માટે પૂત્તી છે અથવા ઉચિત છે એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી. હું એટલું જ સ્પષ્ટ કરવા માયું છું કે પ્રાચીન વિવેચકોએ કલાના અનેક પ્રકારોમાં એક વ્યાપક દૃષ્ટિ શોધવાનો પ્રયત્ન કરેલો, અને તે દૃષ્ટિ તેમને રસની કલ્પનામાં મળેલી.

વિષ્ણુકર્મોત્તરપુરાણના ત્રીજા પંડમાં અનેક કલા-ઓનું નિર્ણય આવે છે તેમાં ‘ચિત્રસૂત્ર’ નામનું પ્રકરણ છે. તેમાં અંતિમ ભાગમાં ૪૩મા અધ્યાયમાં ચિત્રરસનું વર્ણન છે તેમાંથી નીચેના મનોકા આપ્યા છે. એ મનોકા-માં અનેક પાંદો જાદ થઈ ગયા હોય એમ લાગે છે.

શૃંગારહાસકદમવીરોદમયનકા : ૧
ચમત્સાદ્યુતનપન્નાય નવ ચિત્રરસાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥
નય ચર્કોતિલવચ્ચેન્દ્રમામાનુસુન્દરમ્ ॥
વિદમ્પન્નાભરણં શૃંગારે તુ રમે મન્ત્ર ॥ ૨ ॥

યંતુઃકજવામનપ્રાયમીપદ્મિકટર્દશનમ્ ।

વૃષા ચ હસ્તે સંકોચ્ય તત્સ્યાદ્વાસ્યકરં રસે ॥ ૩ ॥

યાચ્યાવિરહસન્ત્યાગવિકલચ્ચસનાદિપુ ।

અનુકમ્પિતકં યત્સ્યાદિલેખેતત્ કળે રસે ॥ ૪ ॥

પાહ્યવિકૃતિકોઘવિપસ્ત્યર્થા (૧) ન દયણમ્ ।

દીપ્રસાધામરણવત્કૃતં રોદરસે ભવેત્ ॥ ૫ ॥

પ્રતિજ્ઞાગર્ભશૌર્યોદિધ્વધેષ્વોદાર્યદર્શનમ્ ।

સમ્પત્યં સન્નુકલિદ્વીરં વીરરસેડ્દુમ્ભતમ્ ॥ ૬ ॥

દુષ્ટદુર્દર્શનોન્મત્તહિંસ્રવ્યાપાદકમદિ [શ્વાપદક્રમદિ] યત્ ।

તત્સ્યાદ્ ભયાનકં રસે પ્રયોગે ચિત્રકર્મણઃ ॥ ૭ ॥

શ્મશાનગદ્હિતં ધાતકરણં સ્થાનદાહણમ્ ।

યચ્ચિત્રં ચિત્રવન્નુષ્ઠં તદ્ વીમ્ભસ્તરસે ભવેત્ ॥ ૮ ॥

યદા વિનીતરોમાઙ્ગચિન્તં [તી] તાદૃશ્યમુત્થાનતમ્ ।

પ્રદર્શયતિ ચાન્વોન્યં તદ્દ્ધુતરસાશ્રયમ્ ॥ ૯ ॥

યદ્દસ્યોમ્યાદૃતિધ્યાનધારણાસનબન્ધનમ્ ।

તપસ્વિજનભૂષિષ્ઠં તત્તુ શાન્તે રસે ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

દૌર્બલ્યં સ્ફૂલ્લરેસત્વમવિભક્તત્વમેષ ચ ।

વર્ણાનાં સંકરધાત્ર ચિત્રદીપાઃ [દોષાઃ] પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાનં પ્રમાણં ભૂલ્પ્યો મપુરત્વમવિભક્તતા ।

સાદૃશ્યં ક્ષયશૂદ્ધી ચ ગુણાટકમિદં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનહીનં ગદરસં શમ્પદ્યદિમલીમત્તમ્ ।

ધેતનરહિતં વા સ્થાનં તદ્દસસ્તં પ્રકોતિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

લક્ષતીવ ચ ભૂલ્પ્યં વિશ્વતીવ તથા નૃપ ।

હસતીવ ચ માધુર્યં સજીવ હવ દ્વચ્ચેતે ॥ ૧૩ ॥

સથાસ હવ યચ્ચિત્રં તચ્ચિત્રં શુભલક્ષણમ્ ॥ ૧૪ ॥

પતદુદેશમાત્રેણ યદા તે કષિતં નૃપ ।

અશક્ત્યો વિસ્તરદ્વચ્ચં યદુર્વચ્ચતૈરપિ ॥ ૧૫ ॥

યદત્ર નોત્તવં તન્નૃષ્ટાદિલેખં યમુશાધિપ ।

નૃતેડપિ નોત્તવં તચ્ચિત્રં નાત્ર યોજ્યં નરાધિપ ॥ ૧૬ ॥

કલાનાં પ્રવરં ચિત્રં ધર્મવર્માર્થમોભદમ્ ।

મંગલ્યં પ્રથમં ચેતદ્ યદે યત્ર પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

વયા મુમેશઃ પ્રવરો નગનાં

યથાવજ્જનાં ગદહઃ પ્રધાનઃ ।

યથા નાગાં પ્રવરઃ કિત્તીસઃ

તથા કલાનામિદં ચિત્રકલ્પઃ ॥ ૧૮ ॥

શૃંગાર, હાસ, ક્રુષ્ણ, 'વીર', રૈદ્ર, બયાનક, ગ્રીમસ, અદ્ભુત અને શાન્ત એ ત્રણ ચિત્રરસ હોવાય છે. ૧

તેમાં જે ક્રાંતિ, ક્ષાલન, અને લેખ, માધુર્ય-રેખામાધુર્ય-

થી મુંદર હોય તથા વિદ્યુત્તેશ અને આમરભૂવાળું હોય તે શૃંગાર રસમાં થાય. ૨

જે મોટા બાળે ડુબ્બ અને ડાંચળી (આકૃતિઓ) યુક્ત હોય, જરા પિંકટ દેખાવવાળું હોય, હાથ થથા સંકોચેલા હોય તે રસમાં હાસ્યરસ થાય. ૩

ચાચના, વિરહ, ત્યાગ, લેવાણુ અને આપતિ અદિમાં જે અનુકમ્પિત (શોક ?) હોય તે ક્રુષ્ણરસમાં આવેલાનું. ૪

ક્રોધરસ, વિદ્યાર, ક્રોધ * * * * * ૫

તેજસ્વી રસ અને આમરભૂવાળું શૈલરસમાં કાચ. ૫

પ્રતિજ્ઞા નેના ગર્ભમાં જે એવા શૌર્ય આદિ અર્થોમાં ઓદ્યેનું દર્શન-રમય (અર્થ) વાળું, પ્રતિ સાધેનું, વીરરસમાં અદ્ભુત છે. ૬

દુષ્ટ દેખાવવાળું, ઉન્મત્તોવાળું, હિંસક અને નંચી પ્રાણીઓવાળું જે હોય તે ચિત્રકર્મના પ્રયોગમાં રસમાં બયાનક થાય. ૭

જે નિષ્ણ રજાનાવાળું, ધાત કિયાવાળું, શક્ય રજાનાવાળું ચિત્રના જેવું એક હોય તે બીમ્ભસ રસમાં હોય. ૮

ન્યારે વિનય, રોમાંચ અને ચિંતા હોય એ રીતે ... એકબીજાને બતાવે તે અદ્ભુત રસમાં હોય. ૯

જે જે સીધા આકૃતિવાળું, પ્યાન, પારખા, આસનર્થવાળું, તપસ્વી જનોથી અદ્યું હોય તે શાન્ત રસમાં થાય ૧૦

દૌર્બલ્ય, સ્ફૂલ્લરેખાપદ્મ, અવિભક્તતા અને નર્ચીની મોટાણો અદીઆં ચિત્રદોષો કહેવાય છે. ૧૦

સ્થાન, પ્રમાણ, ભૂલપ, મધુરતા, વિચિત્રતા, સારસ્વ, ક્ષય અને શુદ્ધિ આઠ ગુણો કહેવાય છે. ૧૧

સ્થાનહીન, રસ વિનાનું, શબ્દ દૃષ્ટિથી મલીન અથવા ચેતના વિનાનું જે હોય તે અશક્ત (દબકું) કહેવાય. ૧૨

ભૂલેખ નાણે લક્ષતો હોય (અવલગતો હોય ? નાચતો હોય ?) તથા હે શાન્ત ! નાણે પદીનો હોય, નાણે મધુર્ય વસતું હોય નાણે સ્પષ્ટ દેખાય :— ૧૩

નાણે શ્વાસવાળું હોય એવું જે ચિત્ર હોય તે શુભ લક્ષણવાળું કહેવાય. ૧૪

હે શાન્ત આમાં જે ઉદ્દેશ્ય માત્ર ઈર્ષ્ય છે તે વિરહાથી કહેવું હોય તો રોકેલો વર્ષમાં યત્ન ન કરી શકાય ! ૧૫

આમાં જે નથી કશું તે, હે શાન્ત, નૃનગમાંથી નાણે લેવું જે નૃનગમાં ન કશું હોય, તે, હે શાન્ત, ચિત્ર અદીઆં યોગ્યું નહિ. ૧૬

કલાઓમાં ચિત્ર કનમ છે. ધર્મ, કામ, અર્થ અને પ્રેક્ષ આપનાર છે. જે પામાં એ અભિવિષ્ટ હોય તે (પર) પ્રથમ મંત્રણાળું છે. ૧૭

જેમ પર્વતોમાં સુનેક કનમ છે, પશીઓમાં ગદા ડુબ્બ છે, માણસોમાં શાન્ત એક છે, તેમ કલાઓમાં ચિત્રકલા છે. ૧૮

રક્તિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

સૂર્યના શિકારી ઝાંતની છબમાંથી નીકળતી જ્વાળાઓ જેવી લૂ વરસાવતો ધખધખનો તડકો કોઈને રમણીય લાગે ? પણ એ બળબળતા

મધ્યાહ્ન કાવ્ય

કાકાસાહેબ કાલેસકર આ લેખમાં એવી વિશદ રીતે વર્ણવે છે કે એ ચંદ્ર અસિન્નજ્વાળાઓ કાટતા તડકા પર પ્રેમ કરવાનું તમને મન થાય

વેદમાં જ્યોત્સ્ના વર્ણન છે એવું તો કોઈ ઠેકાણે નહિ આશ્ચર્ય હોય. જ્યોત્સ્ના એક ચોટું શિકારી કુતરું છે અને તે આકાશમાં દોડે છે. એણે યજ્ઞ બદલ કારી છે એમાંથી જ્વાળા નીકળે છે. એ કુતરે ફોનું કંદેલાય ? સૂર્યનું કે એના શીકરાનું ? યજ્ઞાદિ બાકકર દમોશાં કુતરું કાઢીને ફરે છે, પણ એને ચારચાર ટોળા હોય છે. બારકરણ પાસેથી જ એને કુતરા મચેલાં હોવાં જોઈએ. પોતે જાર આજવાળા એટલે ચાર આંખિયાં કુતરું એમની પાસે જ દેવા.

જ્યોત્સ્ના કુતરાની ઉપમા આજનાર નવો કવિ દર્શનદાસ ચટ્ટોપાધ્યાય છે. એના Feast of Youth (યૌવનની મિઠગાળી) નામના કાવ્યકૃતિદમાં એવો જ મિતાર છે. કવિ ત્રિપુલન ગોરીશંકર વ્યાસે પણ જ્યોત્સ્ના વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જો કે આજની જ્યોત્સ્ના અનુભવના જાડી ઝવડસંવાદમાં આવેલું પ્રીતિનું વર્ણન જ વ્યાખ્યામાં આવે. જ્યોત્સ્ના વચ્ચેથી પાસેસો ઉદર નાગની ફાળાની હાથ મોપના પણ અચકાતો નથી. ખીંટ કાઢે દુર્ગેશનાં વામ મિશ્રાગિન વાદ આવે છે. પણ એણે તો દરિદ્રાન્દનું સત્વ કસવા ખાતર મોં બાનું મચે તથાઓ દત્તો. દરિદ્રાન્દનું સત્વ તો એમણી ન મળું પણ કોમળ શેદિદાસે પણ એથી ન ચલે.

આના જ પ્રગટ તડકામાં માટે એક વાર ઉપરે પડે દયા જાગવા જવું પડ્યું હતું. મુનિનિર્વાસિનીના કાનસના આંબાઓમાં આંધળી દીવાલો કંપુઓ પેડે પોતાની હાથ મોપના પગ તથે દયાહિન જ કાળાં દત્તા. એટલે માટે પડે આંધળ કાળાં મળે ? રસ્તાં વચ્ચે મળેલાં પોતાકારી પડેઓએ કાળજા પોતા

નાખ્યા દત્તા. એ આવે એટલે કાળને મારે એના ઉપર જરૂરે બેસે રહેતો. એની ટંક કેટલી મીઠી લાગતી ! પગે જાડીને એના બે મુકાઓમાં કાળાં યાત્રા તો જરૂર એ પાડવાની મરજ સારત. તે વખતે કાળ એ વસ્તુ ખંડી જેવી લાગતી જ નથી. મૃગ કે સૌંદર્ય વસ્તુમળ નથી. પણ ભાવનામળ છે.

તે દિવસે તડકા ઉપર હું હેરાંથી ચીકાવો. તાર પછી હું દમોશા તડકા ઉપર પ્રેમ જ કરતો આવ્યો છું. એ પરિવર્તન સાથી થયું એ માણસું મુશ્કેલ છે. જખને યાદિકા નાટકમાં પ્રતાપરાય પોતાની નવેદા પડ્યું તડકામાં મોંદરું કદીને મળે તથા છે એની સામેના સમજાવને કાળે થયું હોય તો કોણ મળે ! પણ એમ ન હોય. સાથે જ તડકાના રંગ મને ખૂબ મળે છે. કેટલીક વસ્તુઓમાં આવેલું તરરજ નથી યજ્ઞ સકતા તેથી તેનું સૌંદર્ય પ્રમાણે કદીએ. ગિદારમાં નળાળ ઉપર લાજ દેખી લીધે આંડે છે. તેથી કેટલી અનેરી માલિયાની શોભા ફરે છે ! પણ એટલે જતા જતાં તો પગ જ કાપે છે; અને વચ્ચે એ પાણી પીવા માવક ફોનું નથી એનું રમણી કદીને ચાલુસ દોષેલિયું મોટું ફરે છે. માલુસ ઉપયોગમાંથી ઉચરી ન તથા આંધળી કોઈની માળા સમજ ન મળે.

મારી દલીલ એ છે કે જે તડકામાં દમોશાં પડે પણ ખીંટ છે ને તડકાના વાક મળે યી મળે કદી શો ? જે તડકા કેળના પેટમાંનું પાણી પણ જરૂરે નથી તેને તમે ગામદામક કદો આપો ?

વચ્ચે પર વેશમાં વચ્ચે દોષ ને વચ્ચે આજની માળા બામ મોપવામાં દોષ છે. એમાં ફગ દેવી વચ્ચે જેમ વચ્ચે મોંનીને મિશ્રાનું મળી રહે છે

તેમ આકાશ તડકાની શેરો છોડતું હાથું જ રહે છે. ન મળે વાદળાં, ન મળે આંદાઓ- આંદો હોય તો જે વારી રોટનાના કકડા જેવો કપાંક પડેા હોય. જાધે એક જ રસ ફેલાયોયો હોય છે. એને વીર રસ કહીએ કે રોટ ? હું તો એને શાંત રસ જ કહું ! શાંત રમ શીતળ જ શા મારે હોય ? નમ કેમ ન હોય ?

ઉનાળાના દિવસો પરિણામે રમણીય હોય છે એનું પ્રમાણપત્ર આપવાની કશી જરૂર નથી. જાધેરે પેણ એ કાંઈ ઓછા રમણીય નથી હોતા. માત્ર એ રમણીયતા પારખવાની આખો નોંધએ છે. જમ એટલું જ, ખેરે જાધેરે રમણીયો જાધે પહોળા થાય છે; ગામગામ પચ્ચેનું જાંતર વધે છે; સદેરમાં દશ જે વધારે પરતી માઈ શકે એવો બાસ થાય છે; અને જાધે ઈશ્વરની એ કીકા આગળ ચરાચર સૃષ્ટિ તો શું પણ માનવ પ્રાણી પણ રનખ્ય થય જાય છે.

તડકાની લહેજત પારખે છે એકંતો પવન. એ સુખેથી કહે તેમ દોડે છે. નદીઓ પર પણ દોડે છે અને ટેકરીઓ ઉપરથી જે દોડે છે. સમુદ્ર હોય કે રણ હોય, એને દોડનાં જરા જે મુરકેલી પડતી નથી. એને કાંઈ બાધાના પગરખાં શોધવાં નથી પડતાં. એ જાજાજીને પ્રશ્નેને પૂછે છે: 'કેમ મનમાં છે ને?' બેવજાથી જાડો માથું ધુણાવીને જવાળા પાળે છે: 'કેમ નદિ? કેમ નદિ?' આકાશની સમજાઓ પણ તડકાના રસમાં મન માંડે છે. જરા જે ઉતાળાવ ક્યાંયગર જોળા-જોળા ફરતી એ ઉપર ચડે છે અને નીચે જીતરે છે. જાધે શાંત સાગરના યાત્રી વદાણે.

આવા તડકામાં જો મુસાફરી કરવાના પ્રયત્ન આવે તો શરજાતમાં થી અધધડી જે તકલિફ

થાય તે ખરી, પણ એક વાર પરમેવો છૂટયો એટલે પછી એવો તો આનંદ આવે છે કે જાળે તથાવમાં નવાતા હોઇએ. હા, પગ તળે રેતી હોય તો પગનાં પિન્કિકટ થાય ખરાં. પણ એ વાંક કાંઈ તડકાનો નથી. અવ્યસ્મત્ લગ્ન પદા નીચો પ્રાચણ દુસ્મહો મવતિ! રવિરશિ ન દહતિ

તાદક્ ચાદક્ દહતિ! વાલુકા નિકરઃ॥ માથુસ પારે તો એનો ઉપાય કરી શકે છે. રજપૂતાનાના ચોડા એના પહેરે છે એમાં ઉપરની નાખી જીલને ટેકાણે ગોડની કળા જેવું મોડું ચામડું જાંળેસાડી દે છે. રેતીમાં ચામની વખતે રેતી તો ખૂબ ઊડવાની, પણ આકાશને લીધે પગ જમી જાય છે. રજપૂતો એને શું કહે છે એ કાળ જાળે. અસિક અંજેરો તો એને Sand guard (રેતરક્ષક) કહેવાના. પાંચ હું તો એને ખેટરની કળા કહું.

સવાર સાંજ કરતાં જાધેરે આકાશનો રંગ કંઈક ઓછો હોય છે એથી જ નડકો આટલો ઝોળે છે. ખંખાંસ ઘડણ વખતે તડકો કાળાસપડો થાય છે, અને આકાશ પણ એવું મગધીન દેખાય છે કે એને આશ્વાસન આપવા માટે તારાઓને પણ દોડી આવવું પડે છે. એવા કરતાં તો ચોમેર ફેલાયેલું શિકંકુ આકાશ દમર ગાળું સાફ. અને એમાં જે પાતળાં વાદળાં આવી જાય તો તો સંગેમરગની શોધા જ નોંધેલાં.

પણ તડકાનો આનંદ પ્રતક્ષ મળતો હોય તે વખતે સખ્દો લખવાનું પણ મુશ્કેલી નોંધએ. લાંબું જાળીએ તો લેખની પણ મુકાબ જની નોંધએ. પછી વિલિપમ ફર વિસ્થાપ કરે તો પણ કશું લખાય નદિ.

સાંતિનિકેતનમાં ઉનાળાના દિવસો દતાં. ખેરે જાધેરે કવિશ્રીને મળવા ગયો દતો. મેં એમને કહ્યું, 'કવ્યવસરે આવીને આપને તકલિફ આપું છું.' એમણે

કહ્યું, 'તમે પણ તકલિફ ઉઠાવી છેનો.' મેં કહ્યું,

'ના, મને તો તડકો મળે

છે; હું તો એનો આનંદ

લઉં છું.' આ સાંભળતાં

વેળ કવિશ્રી એકાએક

પ્રસન્ન થયા અને કહે, 'હે,

તમને પણ તડકામાં આ-

નંદ આવે છે? હું તો ખૂંજા

તડકો હોય છે ત્યારે ખારી

આગળ આસમ ખુરશી નાખીને લૂમાં નંદાઉં છું. મને એમાં ખૂબ જ આનંદ આવે છે. પણ હું તો માનતો દતો કે એવો કોળીન હું એકંતો જ છું. 'મેં જીતાંજીતાં વિગેદ કયેં: 'રવિને મેળાનો તડકો ન મળે તો ક્યાં જાય ?'

દત્તાત્રેય જાલકૃષ્ણ કાલેલકર

વૃક્ષ

• શાદંભિષીડિત •

સં.ચારીજન, યોગાઓ, નજી બદ્ધ વેરાજીઓ જે મળા, રસોનો પરમાર્થ કિંતુ નવ કો ખારી રાસડું સુખમાં. જાધે હાંચ મરે, ક્યો રસ દ્રવે, પુષ્પો મુગમી બેરે, જુએ ના પરમાર્થ મૃત્યુ પછી જે, કાકી રવે ની બળે.

રતિલાલ શુક્લ

‘જગતમાં જ્યાં સુધી આતતાઓ રહેશે ત્યાં સુધી હાથમાં માથાં લઈ ફરનારા જીવાનો રહેશે’ એ પરમ સત્ય પ્રબોધતું, જીવાતેને આદર્શ ચરિત્ર રૂપ બેનું છે તે,—તેજમૂર્તિ

‘મા!’ જૂબળા લાગી છે. માથે દુગ્ધો તો થોડું તાજું દૂધ પી લઉં!’

પરશુરામ શપારનો સમિધ લેવા ગયો હતો. પાછો આવ્યો ત્યારે તાપ જરાબર પડતો હતો. થાક પણ લાગ્યો હતો. સમિધનો તો મોટો માંડકો જાપાને આશ્રમના કૃષ્ણમાં યુક્તી લીધો, ને પોતે ચાલડીને જ રોકો દબને બેઠો. બેઠાંબેઠાં મોંને બોલાવો.

શૂંપડીનું જારણું ઉપાડીને ઋષિ જમહર્ષિએ જલદર ડોકું કાઢ્યું. કપાળમાં ભરમ થોડી રહી હતી. ડોકે રુદ્રાક્ષની માળા લટકી રહી હતી. જોવાર થવા દતા એટલે હાથમાં કમંડળ લઈ પાકુકા પર ચડી નહીં પર સ્નાન કરવા જવાની તૈયારીમાં હતા. પરશુરામને જોઈ તે બોલ્યા: ‘થાક્યો લાગે છે. કેટલેક સુધી રખડ્યો?’

‘કાંઈ જાલુ થાક નથી લાગ્યો. પણ મારાં માતાજી ક્યાં ગયાં? કેમ બોલાવતાં નથી?’

‘પૈરુકરીના પાછલા ભાગમાં બેઠાં દરો. એના હૃદયને આજે ભારે આધાન થયો છે; અને એમાં પાછું ને દૂધ માગ્યું છે એટલે દબે તો મોં જતાવતાં દરો તોપણ નહિ જતાવે.’

‘મેં દૂધ માગ્યું એમાં શું છે? માતાજી કહેશે તો દબે કાલશી નહિ માથું.’

‘ના, ના, એમ નથી; પણ કામધેનુ પિનામાં દૂધ તો દબે એમાં જ નાં?’

પરશુરામના પેટમાં ખારકો પડ્યો. યોગેર નજર ફેરવી તો આશ્રમમાં ન સમજી શકાય તેવી ઉદાસીનતા છવાઈ ગયેલી લાગી. હમણાં, કુપેણુ કોમળો પચસંચ પણ સંભળતો ન હતો. ‘કામધેનુ ક્યા મણ?’

‘કામધેનુ મણ રાત્ર કાર્તીર્થની માદિખાની નમરી શોભાવવા. આ તરફ રાત્ર ફરવા આવ્યા હતા. અતિચિત્તકારે આપણે આપણા મર્મ પ્રમાણે કયો, પણ રાત્રને લોભ લાગ્યો કે કામધેનુ આપો. પછી મેં ના તો પારી, પણ રાત્રલંકને કાંઈ પહોંચ્યા? ઉપાડી ગયા.’

‘જાગેરીથી ઉપાડી ગયા? અને તમે કાંઈ બોલ્યા પણ નહિ?’

જમહર્ષિ દરડી પડ્યા: ‘જલકબો કે? મારી પાસે તે જ પ્રતિજ્ઞા લેપડાવી છે તે જૂલી ગયો? મારે કદી કોપન કરવો એવું તે મારી પાસેથી વચન નથી લીધું?’

એટલામાં ચેલુકા પૈરુકરીની પાછળથી આવ્યાં. રહીરહીને તેમની આંખ લાલ જતી ગઈ હતી. મોં કરમાઈ ગયું હતું. કેશ છૂટા વિખરાઈ ગયા હતા. પરશુરામ માગ્યું આ સ્વરૂપ જોઈને ધૂંટ બીધો. ‘અરે મા! તમને શું થયું છે? એક કામધેનુ મણ તેમાં આટલું રડો છો શું?’

‘મારી? એ મોંદાળ માદિખાનીમાં રાત્ર. ને આપણે તો જંગલવાસી. આપણને તો કામધેનુના આપાર દતો. પણ ચોંચાળ કાંઈ સમજે? કૌં રાત્ર રતાં ને

એ ઉપાડીને ચાલતો થયો. તારા પિતા તો સમુદ્ર
જેવા સમુદ્ર મથાંદા મૂકે તો એ કોય કરે.

‘પિતાશુ! તમે રાત્રને વાંચો હોત તો?’

‘શિખામણુ તો આપી. પણ તે મારી ખાસે
પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી છે, તે દિવસે માફ કરું મન્યું ભાવે,
તે યાદ છે કે? મારાથી પ્રતિજ્ઞાલંઘન કરીને કોષન થાય.’

પરશુરામ બેઠો થયો. ભારીમાંથી પોતાની પરશુ
બેંચી કાઢી. ‘હોય મા, થોડોક સાચવો લાવો, ચાલતો
થાઉં રાત્રને હું સમજતી લાવું.’

‘આચારે?—ના રે માડી, આપણે કામધેનુ જો-
તી જ નથી.’

પણ પરશુરામ તબે સાંભળ્યું ન હોય તેમ પ્રપાટ-
બંધ પર્ણકુડીમાં બેસે અને થોડોક સાચવો લાવી પરશુ
પર લટકાવી તીધો. ખબા પર ધનુષ પણ ધારણ કરી
લીધું. વીજળી જેવું તેજસ્વી ધનુષ મારણ કરતા જ
પરશુરામની મુખમુદ્રા પણ જાણે પડતાઈ ગઈ.

ત્યાં બિલાબિલા જ તેજે પિતા માતાને પ્રણામ કર્યા:
‘ભો, માતાશુ! પિતાશુ! હું કામધેનુને લાવ્યા પછી
જ પાછો ફરીશ. તે પહેલાં તો આ આશ્રમ મને
આપા દોડે છે!’

‘અરે! પણ પરશુરામ! તું આવો રાત્રની પ્રતિજ્ઞા
જ રહ્યો? દવે ભાંસે કાર્ત્તવીર્ય ધેનુ રાખતો. એમાં
શું ખાટુંબેળું થઈ ગય છે? આપણે એવાર બીજી
ધેનુ મારી લઈશું.’

‘પિતાશુ! દવે હું જાણતું નથી હો. આ નમાસ
સમિધનો સ્વર્ગ દત્તો ત્યાં સુધી જાણતુંબેળું હતું. દવે
તો બધી આ પરશુ ને વાણ આ કાગલડ જેવું ધનુષ.’

રેલુકા ને જગદિસિ યુધ્ધ બેસે ને પહેલાં તો
તે ચાલી નીકળ્યો. તેનું તેજસ્વી ધનુષ કુદર સુધી
ચમકારા ફેલાવી રહ્યું હતું. પરશુની તીલ્લ પણ પર-
શુરામના તડકા પડપાથી ને વીજળીની જેમ જગકારા
મારી રહી હતી.

‘એ પરશુરામ! થોડુંક દુધ તો પીતો જ! એ બેઠા’
રેલુકાનો અચાજ જંગલ પહોંચે નીકળતા માંડ્યો.

‘ના, માં! મને એવી જૂન નથી લાગી. હું તો
દવે કામધેનુનું જ દુધ પીનાનો છું.’

‘આ છોકરો આવોને આવો રહ્યો!’ જગદિસિ બોલ્યા.

‘એના તમે કાંઈ ફિરક કરતા નહિ. પાંચને

પહેંચીને પાછો વળે એવો છે.’

‘એનામાં ક્ષત્રિયનું તેજ છે’ પણ જાણતું થઈને
ક્ષત્રિય ધર્મ સ્વીકાર્યો—‘જગદિસિ બોલ્યા: અને પછી
જાણે કાંઈ ન હોય તેમ શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે નદી
તરફ ચાલી નીકળ્યા.

પરશુરામ તો માદિખમતી પહેંચ્યો.

નર્મદામાં મુંદર વાંસજળના બેંચાં પાણીના ધરા નજરે
પડ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં વિંધ્ય પર્વતની વનરાજી રોબી
રહી છે. મોટા કિલ્લા બિલા કર્યા હોય તેવી આસ-
પથરની નર્મદાની બેંચડો સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકી રહી
છે. જુવાન પરશુરામ આ સુશિસૌદર્ય જોઈને આશ્ચર્ય-
ચકિત થઈ ગયો. અલૌકિક અત્રકાપુરી જેવી માદિ-
ખમતી નજરી દ્રશ્ય દેખાવા લાગી. પરશુરામે તો નજર
બદલ નદી કાંઠે મુકામ કર્યો. થોડી વાર પછી સ્વપ્નેન
તરફ પણ આંટો મારી આવ્યો.

એટલામાં કાર્ત્તવીર્યનો કેઈ સૈનિક નજરે પડ્યો.
તેને પૂછ્યું: ‘એ ભાઈ! તારું નામ શું?’

‘કેમ વળી, તારે શું કામ છે? અહીં તારા જેવા
જામણું કામણુંનો દિસાવ નથી દો.’

‘મારે તારા રાત્રને સમાચાર દેવા છે.’

‘શા સમાચાર છે?’

‘બીજા શા હોય? મોરની જેઠે જગદિસિના આ-
શ્રમમાંની કામધેનુ લઈ ગયો છે તે પાછી મોકલી
દેવાનું કહેવાવનું છે. કહેજે કે જગદિસિનો સૌથી
નાનો પુત્ર પરશુરામ આવ્યો છે. પરશુરામનું નામ
તો તે સાંભળ્યું છે ના?’

સૈનિક તો ધુંઆધુંઆ થઈ ગયો. પણ પરશુરામની
સામે બોલખમતી નેની છાતી ચાલી નહિ. પેલી ચમક-
ચમક થઈ બચકરે પરશુ એમને જ એના તો દાગ
ગમડી ચપા દતા.

‘વે, આરજા સમાચાર પહેંચાડીશ ને?’

‘દવે કાંઈ કરીને જોત કાં માને છે? તું જાણતું
છે એટલે સારા નાં સદિસસાગર જતા દેશે. આ ધનુષ
ને પરશુ મૂકી દછમે દછ પાછો ચ ક્યો જા. કાર્ત્તવીર્ય
સોમને કેઈ પહેંચ્યો નથી, ને માર્ક પહેંચ્યાનાં નથી.’

‘પણ તું નારે આરજા સમાચાર આપજે ને?—
પરશુરામ કામધેનુ પાછો પહેંચાડી દેવાનું કહે છે:—
અને નહિતર દંડપુદ માને છે.’

‘સારું.’

થોડી વારમાં તો માલિખતી નગરીમાં ખળભળાટ યથા ગયો. કોઈ તેજસ્વી ઋષિકુમાર નગરીની બહાર આવ્યો છે એવા અમાચાર સંધે ફેલાઈ ગયા. ગદની રંગ ઉપર, મેદાનમાં ને નદીને કાંઠે માણસો બિલ-સાવા લાગ્યાં. પરશુરામનું તેજ, એની અડમ મૂર્તિ, ખેડી ભયંકર પરશુ અને ચીજળી જેવું મનુષ્ય સૌ ભેધ રહ્યાં.

એટલામાં તો રાત્ર કાર્તીર્ધન બહાર આવ્યો. તેના સોનેરી રથ પર સૂર્યનો તાપ પડવાથી તે ગળાંઝળાં યથા રહ્યો હતો. સૈનિકો તેને ચીંટળાઈને ચાલતા દત્તા. તેના રથના યોધાના દણ્ડદણ્ડથી આખું મેદાન ચાછ બિટું હતું.

રાત્ર કાર્તીર્ધનને આવે તો ધ્રુવાપ દત્તો કે ઘડીબર નર્મદાજીનાં જળા પશુ ડરતાં હોય તેમ ચૂપચાપ યથા થયાં. મૂકું પાંદડું ખરે તોપણ સંભળાય એવી કારમી શાંતિ કોઠાની મેદનીમાં ફેલાઈ ગઈ.

રાત્ર મેદાનમાં આવ્યો. એની જગદગત કલા પાસે પરશુરામ કમળ ખચ્યા જેવો લાગવા માંડ્યો. પણ વીજળીના જેવું આંછ નાખનારું પરશુરામનું તેજ કોઠાને આકર્ષી રહ્યું હતું. નદિ જાડું જાડું કે નદિ બાદ પાતળું એવું એનું શરીર સાક્ષાત્ સામર્થ્યની પ્ર- નિમા જેવું સીધું ટકારે બિંદું હતું.

‘રાત્ર! તું મારા પિતાની કામધેતુ લઈ આવ્યો છે તે હું પાછી લેવા આવ્યો છું!’ પરશુરામે દત્તાથી સંધિસીધી વાત જ શરૂ કરી.

કાર્તીર્ધન મરકરીમાં દર્યો. એના પડપા જેવા સૈનિકો પણ દરડી પડયા. ‘કૃપાણુ ઋષિરાજ! આ કોની નગરીમાં આપ પધાર્યા છે તે ખગર છે?’

રાત્રનો કટાક્ષ સાબળીને વળી સૈનિકો દરયા. ‘મારે તો નો એક જ સીધી વાત કરવાની છે: કાં કામધેતુ પાછીદે અને નદિનર યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા!’ ‘કૃપાણુ મદાત્મા!’ રાત્રએ તો મરકરી જ બાદરી: ‘કામધેતુ તો અમારે લાં ગોળે. તમારે તો મદારાજ, લગોરી બોધ્યો. તમને મદારાજને એવો વેળવ જાણે?’

પરશુરામે જવાબ સાબળ્યો. એની મુખમુદ્રા પર એક વિષ્ણુવંદ કેરહાર થઈ ગયો. તેણે રકમ પરચી પરશુ ઉતારી. અને આકાશ સામે ભેધ લેતા. ‘પિતૃઓ! આ પરશુ આજે દું ઉતારું છું અને યુદ્ધનો રસ ખદે- પદેવો મારું છું. દયે એ રસ અપરે બિનરસે ને તમે

અણો. એણે આકાશમાં કુસપાટિ થાપ તેની રીતે પરશુને ચારે તરફ ફેરવી.

સૈનિકો એકદમ પાછા દડી ગયા. રાત્ર કાર્તીર્ધન પોતાનો રથ પાછો દરડી લધિલ. ‘જામણો! મરવા જ આવ્યો છે’ એમ કહીને તે ગ્રંથમાંથી ફૂટી બહાર આવ્યો.

એની વચ્ચે યુદ્ધ વખતે પરશુરામે પોતાની પરશુ- થી કાર્તીર્ધન—સદભાઈનના—દમરે લાયનો એક પછી એક ઉચ્છેદ કરવો શરૂ કર્યો. કોઠીની ધારાથી જોગ શંકર નાદના હોય તેમ પરશુરામનું શરીર એવા શોણિત- રવાનથી શોભતા લાગ્યું. દિગ્બૂદ જની ગયા હોય તેમ સૈનિકો તો આ બેઈ જ રહ્યા!

કાર્તીર્ધને રણભૂમિમાં રાખીને પરશુરામ માલિ- ખતીમાં ગયો. જેણેજેણે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરી તેને કાપી નાખ્યા. સૈનિકોનાં રેળાં ફરી વળ્યાં ત્યારે દમરો જાણુ છોડીને તેમને વીંધી નાખ્યા અને અંતે કામધેતુને લાંછીને ચારતો યથા ગયો.

માત્ર રણુકા તો દમરોમાં તેની અવવાની સદ ભેતમાં બહાર જ બિલાં રહેતાં. શોણિતરવાનથી સાક્ષાત્ શંકર જેવા શોભતા પરશુરામને કામધેતુ સાથે પાછો આવેલો બેઠને તેમની આંખમાં દારીયુ આવ્યાં.

‘આવ્યો બેદા? રાત્રએ માની રીધું ના?’ ‘માન્યું તો નદિ, મા! પછી યું કહું? પરશુ અધારી!’ ‘અ રે રે!’

‘લ્યો, હવે તમે ગાય દોતા બેસો! હું નદીમાં સ્નાન કરીને આવું છું. ચારે કામધેતુનું દૂધ પીવું છે.’

પરશુરામ નદી ઉપર નાદાવા માટે આવ્યો ગયો.

‘પરશુરામ! વત્ત! મનુષ્યને ચારે છેવટનો માર્ગ તો આ જ છે;—મેં પ્રદણુ કર્યો તે. કોધનો નાસ; રપુદા નદિ; સૌની સાથે પ્રેમ અને પ્રેમથી જ જન્મને છ- નવની સાચી મદત્તાકાંદા. એ જ મારો માર્ગ છે.’

‘નમારી વાત સાચી છે પિતાજી! પણ મારા અંતરમાં જે અગ્નિ પ્રગટે છે તે એક વખત સંધ્યા મદો-મતોંનાં નાસ કરશે ત્યારે જ શાંત થશે. મૂંએ મોટે ભુક્ત મોખના માણુતને જેઠાં અને કાંઈકાઈ અસંતપડ.’ પ્રજાનની કૃપાથી દંડી પાનની મંદેરણીમાં પિતા પુત્ર વાત કરી રહ્યા દત્તા. પરશુરામ સમિપ લેવા જવાની નેપારી કરતો દત્તો. રણુકા એક તરફ પાછાંડને ચાંપ

દાય ફેરવતાં બિમાં હતતાં. પરશુરામના લાઘવો કોઈ કામે બદાર ગયા હતા.

એક અર્થભરી દૃષ્ટિથી જમદગ્નિ રેણુકાને નિહાળી રહ્યા. 'તમે પરશુરામને સન્નિયકર્મમાં રસ લેતો કયો છે, પણ આપણને એ બોંધ બારે પડશે હો !'

'કાણે, મેં રસ લેતો કયો ? એ તો મૂળથી જ એવો છે. જુલમ સાળી જ શકતો નથી. જુલમીને જુલમે કે બિછળીને બિલો યજ્ઞ જાય. જુલમીને આ વાજરને કોઈ દિવસ ખીસે બાંધતી નથી, પણ વખતે બાંધું તો પરશુરામ એને બંધનમુક્ત કરે સારે જ સાંતિ પામે. એનો સ્વભાવ જ એવો છે !'

ઋષિ માયા બરેલી દૃષ્ટિએ પરશુરામને જોઈ રહ્યા. સચકત સ્નાયુબદ્ધ સરીર ઉપર તેજા તો ધ્રુવાશ દ્રવ્ય હતા. રક્ષક પર ઉપનયન શોભતું હતું. પણ ઉપનયનને ઢાંકી દે તેવી યોગળા જેવી પરશુ પણ પડી હતી.

'વત્સ ! તું સમિધ લઈને જલદી પાછો આવજો. માથે કાર્તીર્ધના પુત્રો જેવા દુરમનો છે એટલે એકત્રો આધે જતો નહિ હો !'

પરશુરામ જોડો થયો. ઋષિ કાંઈ બધું બોલ્યા નહિ, પણ એમના અંતરમાં જલે જીડુંજીડું બંગી આવ્યું હોય તેમ સજ્જ નેને એને જતો જોઈ રહ્યા, એમને મનમાં અગમ્ય વેદના થની હતી કે વખતે ફરીને પિતા પુત્ર નહિ મળીએ !

'પરશુરામ ! લાઘ ! મારી એક વાન સાંભળતો જા.' પરશુરામ પાછો ફર્યો : 'શી જાતા છે પિતાજી ?' 'પરશુરામ ! દુનિયા છૂટવા કોડ છોડી દે, અને પેલા ત્રણ પરિત મૂર્તતુ ઉપર ધ્યાન ચોંટાડ, લાઘ !'

પરશુરામે પિતાને પ્રણામ કર્યા : 'પિતાજી ! મને ઉપનયન પણ વડાલું છે; પરશુ પણ વડાલો છે. હું જંનેને શોભાવવા ચાલુ કરીશ. જેમાંથી એકને નહિ લજવું.'

જમદગ્નિએ તેને માથે દાય મૂક્યો : 'જા, વત્સ જા, પાછો સત્વર આવજો. મેં તો તારું મોં જોવા માટે જ તને ફરી બોલાવ્યો. મને જીડુંજીડું લાગે છે કે આ ઢંડા પવનની લદરીની પાછળ જલે લોહીની નદી છુપાઈ રહી છે. આજનું સવાર જ કાંઈક એવું લાગે છે.'

'તો હું ઘેર જ રહું.'

'ના, ના; તું તારે જા. મારામાં કામને મારવાની શક્તિ નથી, પણ જનને જાણવાની તાકાત તો છે જ

ના ? જા, બેટા; પાછો જલદી આવજો. બહુ દૂર ન જતો.'

પરશુરામ આવી નીકળ્યો. થણે સુધી જમદગ્નિ એની પાછળ જોઈ રહ્યા. જ્યારે એ દૃષ્ટિથી બદાર ચાલ્યો ગયો સારે ઋષિ સાંત ચિત્તે પરશુકૃતીમાં ગયા. રેણુકા વાજરને લઈ કામધેનુની સેવામાં પડ્યાં.

પણ ઋષિની કલ્પના બોરી ન હતી. સવારના સાંત પવનની પાછળ લોહીની નદી છુપાઈ રહી હતી. થોડીવારમાં રથનો ધરધરાટ સંભળાયો. થોડાંતો ડાળલાના અવાજથી આશ્રમમૂર્તિ ગાજી બીડી અને 'ક્યાં છે પેલો છોકરો પરશુરામ ?' એમ બોલતા સસલ સેનિકો આશ્રમમાં પેડા.

રેણુકા બદાર આવી : 'પધારો રાજન્, ઋષિ પર્યુકૃતીમાં...' પણ રેણુકાના શબ્દો બદાર નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્યાં તો એક પ્રત્યાષી જેવા જણાના મદાન પુરમે ધકડા મારીને પર્યુકૃતીનું જાદુ પાડી નાખ્યું. ને ઉઘાડી તલવારે તે અંદર દોડ્યો.

'કોમલા ! છોકરોને બહુ ફટકો છે પણ લેતો જા !' જમદગ્નિના રક્ષક પર તલવારનો ધા પડ્યો.

લોહીની ધારથી નવાના બ્રહ્મદેવ જેવી જમદગ્નિની કાયા શોભવા લાગી. ધા મારનારો પણ ઋષિના મોં પર ફરકતું આલું રિમત જોઈને, શરમાઈને પાછો દડ્યો.

'શ... મ !' જમદગ્નિ બોલ્યા : 'શ... મ ! વત્સ પરશુરામ !' રેણુકા એકદમ દોડ્યાં. પણ એક દાયે એનું જાવડું પકડીને સૈનિકે બિમાં રાખી દીધાં.

ઋષિએ રેણુકા સામે જોયું. એ જ નિર્પિકારી, કોપરહિત, સાંત નજર હતી. 'પરશુરામને સંજાગ્યો !' એટલું જ એ બોલી શક્યા.

એટલામાં તલવારનો ખીલે ધા પડ્યો. કોધનો એક શબ્દ પણ બોલ્યા પિતા ઋષિ જળીન પર ઢળી પડ્યા. રેણુકાએ એ દાયે ગોં ઢાંકી દીધું : 'રે ચાંડાળ ! આ ધા પરશુરામ સદન નહિ કરે'

'તો પરશુરામને ય કાપી નાખીશું; ચાલ, કામધેનુ ક્યાં છે ?' આગળ કરી દે !'

ઋષિપત્ની નીચે ઢળી પડ્યાં. કાર્તીર્ધના પુત્રો આત્મા હતા તેવા જપારાબર આશ્રમમાંથી નીકળી ગયા.

રેણુકા ઋષિ પામે જઈ છાતીફાટ આકંઠ કરવા લાગ્યાં. પણ લોહી નીગળતું ઋષિનું તો માન રાગ જ પડ્યું હતું !

નિયમ પ્રમાણે પરશુરામ નંગલમાંથી પાછો ફર્યો. આશ્રમ પાસે આવે છે ત્યાં કૃષ્ણજીવ છૂંદાઈ ગએલા દીકરા, ગાય ચિત્તાના વાછડે અત્યંત કરુણ અવાજે બાં-ભરી રવાં દનાં; અને 'નપિછ' એક વાર તો બોલ્યો, હું રેણુકા તમને બોલાવું છું' એવો માતા રેણુકાનો હૃદયભેદક વિલાપ પથ્થુ સંજાળાતો હતો. પરશુરામ ઉતાવળે ઉતાવળે આશ્રમમાં પેડો.

એને દેવતાં જ જળે કહિયાર કરતાં હોય તેમ અનેક વાછડે દોડીને એને વીંટળાઈ વળ્યા. આખો આશ્રમ ખેડાનખેડાન પડ્યો હતો, પથ્થુકુરી પાસે રેણુકા જાલીકાદ રૂદન કરી રવાં દનાં. પરશુરામ માતા પાસે ગયો.

'મા! શું થયું?' રેણુકાએ જમદગિના સગ નરક દુઃખકાં બરતાંબરતાં નજર કરી.

'અરે!' પરશુરામ એકદમ પિતૃત્વા સગ પાસે બેસી ગયો. એમના સોદીના પ્રપૃથી પૃથ્વી બીંદનમ મમ દની અને પામે સોદીનું પાળોમિધું ભરયું હતું.

'નિપાછ'!... કંથાએલા અપાને પરશુરામ બોલ્યો.

તેમાં કાચ પૂરાવનાં હોય તેમ, અત્યંત કરુણ અપાને વાછડે પથ્થુ બાંભળ્યાં.

'અરે! માંડાળોએ મારા પિતાને દબી નાખ્યા. એમણે મારી મદદની આશા રાખી મને મોજાખોર દેગ.'

પત્રી રેણુકા પામેથી પીમેપીમે સવળી વાત મળી. કાર્તવીરિના પુત્રએ આ કામ કર્યું છે એવું સાંજળોને પરશુરામે ફરી પોતાની પરજ સજ્જ રૂઢીને કાળવંડ જેવું પેસું ખુલ્લ દાખમાં સીધું.

'પિતૃએ' પરશુરામે એ જ વખતે અને ત્યા જ ખનિજા અપા પિતાનું પાલીનીતળવું સગ નિભા છતા

તો હું સુગાધર્મ સ્વીકારું તો મારી પરજુ લાગે, મારે તો મારે રસતે જ કામ કરવું છે. હું આજથી રાત્ર-ધારી બનું છું; અને ત્યાં સુધી દુઃખભોજના સોદીથી બૃષ્ણએને તૃપ્ત નહિ કરું ત્યાં સુધી રાત્રભોજના કરીશ નહિ.'

પરશુરામે પિતૃએને સોદીની અખંડિત મારાથી તૃપ્ત કર્યા. હૃદયવિકુળોને મદ ઉતારી નાખ્યો. સોદીના મોટા મોટા પાચ પચ ભરી પિતૃએને તૃપ્ત કર્યા. દુનિયાએ કપારેય નહિ જોએસો એવો સોદીધર્મ એણે ગણાવ્યો.

એક વખત પોતાના સુખભૃંશમાં બેસીને તે નિચરતા દના, એમનું ડિપ વચ્ચેન સમંતપંચક બોદાંભા ધરાઓથી સોબી રહ્યું હતું. ચોમાસામા પ્રગટ થતા ઇદમોપના રંગે રંગા, શમિયોલા લાગ્યોળ સોદીનું દર્શન એમને બિંદા સંતોષ આપી રહ્યું હતું. એક વખત નદિ, બે વખત નદિ, પાંચદશ વખત નદિ, પથ્થુએકતીન વખત એમણે પૃથ્વીને હૃદયિય વિદોખી બનાવી હતી. ત્યાંત્યાં જુગમ ભેરો, ત્યાંત્યાં રાત્રના ખડખડાટથી સાંતિ અને નમ્રતાની વિરંજના થતી જોઈ, ત્યાંત્યા પરશુરામે દમ્ભરોનો સંદાર કરીને પૃથ્વીને નિર્ભય બતાવી દીધી. તેમણે જતે એક જ પથેય સ્વીકાર્યું હતું કે કોઈપથ પ્રકારની સત્તાની ખોરી શેદ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા જ નહિ હક. આજે પૃથ્વીને સુરક્ષિત છતાં સત્તાધિકારી વિદોખી દોષને એ મનમાં રાચી રવા દના. પેલા નરક સોદીના પાચ પચ સૂર્યના નાપમા પ્રવાસ મારી રવા દના. દયે એમની પ્રતિજ્ઞા - પિતૃએને સોદીની દાખાવડિ આપવાની - પૂરી થઈ હતી.

મમિધ પ્રહો નંગલમાંથી દોડ્યા આવતા પરશુરામને ખરસે આજે મો મોટા વિસ્તારવાળા ગ્રામમાં બેરેલા ચિજ્જથી મેંપામનિ નાજરે પડના દના થનાવાદ કરના બે મોઢ રૂપને એવી રવા દના મારે નરક ગામગમી મદને મેંપોરી ભરતકામના સુખજાહેન ન્ય સૂર્યના નાપમા પ્રવાસવા થઈ રવા દના. તેમાં પરશુ સમ મેંપિકને જાગે એવી ચીમેચિન દખથી બેમ દના. સૂર્યમંદના વિદ્યવાળુ કપર સતીર ઉપર મેંપાનુ દન. કાળવંડ જેવું પાનુ દાખમાં સીધું હતું. મંદનપોળા મામનાનં મોઢે દાખને સંધી રવા દના. આખાઓ ઉપર મોઢના કરમ લખાવા દના મમિધ લાવનાર

ને ભરવાડની માફક ગાયો ચારનારા ચાલણુના પુત્ર આપી દુનિયાને સત્તાની ખોટી શેદમાંથી મુક્ત કરીને એક વખત તો પૃથ્વીમા સમતનિયોષ્ટી રાજવચના કરી મૂચી.

પણ આજે પરશુરામના અંતઃકરણમાં એક જાનના નિષાદ જવાબ ગયો હતો. પોતે પોતાના અનુસ પરા-ક્રમથી ક્ષતિયકુળનું નિકેદન તો ફાટી નાખ્યું; પણ એકલું રક્ષણ આપવાથી સામાન્ય પ્રત્યમાં નાનું નેજા પ્રગટ થઈ શક્યું નથી, અને ગેથી અને યોધા સત્તાની શેદ નીચે જ દગાવા કરશે, એ પરમ સત્ય આજે પદેસપદેસ તેમના અંતઃકરણમાં રહેલું હતું. તેમના અંતઃકરણમાં

સોલીપર્જમાંથી નિર્ગત લેતાની ઇચ્છા પ્રગટ થઈ હતી. પેલી સત્યસંન્યાસની ઘડી હતે આવી પહેાંચી હતી. એમની વિષાદમય મનોદશામાંથી એક જ સ્વર નીકળ્યા કરતો હતો: 'સત્યસંન્યાસ મદલ્ય કહું કે ના કહું?'

'સત્યસંન્યાસ લખસ તો સત્તાની ખોટી શેદ દુનિયામાં ફરી નહિ પ્રગટે? જાણ એ જ સર્વસ્વ છે એવી કુટ્ટ સામ્રાજ્યભાવના ફરી નહિ જન્મે? અને સત્યસંન્યાસ નહિ લઉં તો આ સોલીપર્જ ખરડાએસા હુદયને સાંનિ ક્યારે થઈશે?'

અને સમગ્રપંચકના સોલીપર્જ પડામાંની જાએ જ-

કેશીનવાણી

ચિત્રકાવ્ય - કુપ્પજીવાસ ૭૮

તેની આગિયળો કોય માનસસાગરના વિદ્યુત્ત્ર ઉપલ્લે છે. જ્યારે તેનો વિષમિત સ્વરૂપમાં જમણી બાજુની પિંડી આકાશ પવન તરફ લપ્ક છે. તે મનુષ્યના પાશુરૂ ગરમ કરી નાખે છે, તેને આપ અને મન બનાવે છે. મન કુપ્પજીવાસે કોપુરિયું કોપુરું રમડા આલેખના વા. વિદ્યુત્ત્ર કો પવન કરે છે તે કોપી સદૃશ પદે છે એ વાંટુ સમજાવું પડે. નહિ બાપ કુપ્પજીવાસ 'કુપ્પજી'ના પાચકેના કુપ્પજીવાસ કુપ્પજીવાસ છે. કુપ્પજીવાસ કુપ્પજીવાસે વિષમિત પાચકે. કો પ્રેમકાવ્ય મહોપાધ્યાય પાચકે તેની જુદી જુદી ને દસ આમદા.દામાં વિષમિત પાચકે. કવિતાં પાચકે.

કાળગીત

આઈ જગમોહન મિત્રીને કાલ્યમય મસંજો પર ચિત્રો રચવાનો ખાસ શોખ હતોય છે. શ્રીમ્તી દાંકથી એકસરખું રૂબરૂ કરત કંઈ હોય ત્યાં તમે અચૂક તેમનું ચિત્ર કહી શકો. માનવ જોષરીની તુંબી પર કદોડની દંડિકા ચકાવી આઈ રહેલી જોગણી મૃત્યુ અવતાર કાળમાત્ર અને વળતી ચિત્રાનું સેદ્ધીય આ ચિત્રમાં વધારી રહી છે. કહેાર જીવનવિમલે આ યુવાન ચિત્રકારને અક્યાસ અને અનુભવની તકો આપી આપી છે, જ્યાં તે વખતોવખત ઉપર આવવા અજબ મુશ્કેલી કરીને પેતાના આત્માનો પરિચય આપી રહ્યા છે.

ચિત્રકાર • જગમોહન મિત્રી

નમનાં હોય એવાં હજારો ને લાખો મનુષ્યો એમની નજર સામે ખડાં થઇ ગયાં. કેટલાંક કંગાલ મુઠ્ઠાની માફક કરંગરી રહ્યાં હતાં. 'ઋષિપર! એક વખત છપ્પતદાન આપો!—એકજ વખત!' ત્યજે મુઠ્ઠામાં જ ચોટી હોય એવી, લયંકર નિરાશા ભરેલી હજારો તરેલી આંખો એમની સામે તાકીને જોઇ રહી હતી. ગાઢ અંધ-કરંમાં રાતા રાતા, સિંદુરનાં ધાયાં જેવા, વણસકાચેલા હજારો શરીરોના ધા, કાશામિની છંભ જેવા એમની સામે જોઈ રહ્યા હતા: 'હુએ! આ નમારો છવનધર્મ!' હજારો હૈદયો, 'કથિરે સોને આપેલી શુદ્ધ દવા ચોટીક લેવા લા—ચોટીક લેવા લા—પછી મારી નાખો' એમ બોલતા, અને રાણોડી રંગના લયંકર કડવા ધુમાડાના ગોરેગોટામાં વીંટાળીને, હાથપગ પછાડી પ્રાણ છોડતા એમની નજર આગળ તરપરતા હતા. શરીરમાં પીગળ્યા ના આંચકા ઉપર આંચકા અનુલપત્તા હોય તેમ પરશુ-રામ મનમાં ઘૂછ ઊંઘા: 'અરેરે! આ સધળું મેં શા માટે કર્યું?'

અને એમની કલ્પનાની આંખ સામે ગાળાવરચા, સમિધ લેવાની મળ, માટી ઝૂંપડી, પિતા જમદગ્નિ, માતા રેલુકા—એક પછી એક ચિત્ર રૂપે ખડાં થવા લાગ્યાં. તે ધડીભર આંખ મીંચી ગયા. માતા રેલુકા માથે દોહીને, 'હે પરશુરામ તારું દુઃખ!' એમ બોલી એમની સામે પાંત ધરી રહ્યાં હતાં. કડવો ધુમાડો પીવડાવીને હજારો સેનિકોને એક લાલમાં ઢળી નાખનાર સેનાપતિનું હૃદય, પેલાના જ વિરચના સ્તંભ જેવા, લોહીથી ભરેલા ધરાની પાસે નરમ બનીને માતૃલક્ષિનું શુદ્ધ આંસુ વહાવી રહ્યું હતું! બીજી જ ઘણે જનોઇવડ કપાચેલા પિતાનું શય અને માતાનું રૂદન ત્યજે એમણે સાંભળ્યાં. એમના મહેરા પર અસલનું ઉગ્ર તેજઃ જગાડી ઊઠ્યું. એમણે ચોતાના લોખંડી હાથને સુવર્ણના રથ પર ઠોક્યો: 'જગતમાં જ્યાં સુધી આતતાયી રહેશે, ત્યાં સુધી માથાને હાથમાં લઈને ફરનારા જુવાનો રહેશે. ત્યાં સુધી લોહીધર્મ રહેશે. અને આ સમનપંચક, લોહી-પીગળના રચનાના શયને આતતાયીના લોહીથી નવડાવવાના અન્ય લોહીધર્મનું અતીક જતી રહેશે. દરેક ક્ષણમાં આતતાયીના લોહીથી પ્રગટાવેલો આ દીપક ચિરસ્થાયી નીર્ધે રૂપે શોભશે!'

અને એમનો આ વિચાર પૂરો થયો ન થયો એટલામાં

સમનપંચકના અતળ વિંડાણમાંથી નજી આવી તેમ પરશુરામના કાન પર શંખદો અથડાયા. ચારે પાસે જોયું. રણક્ષેત્રની લયંકર શાંતિ હતી. નજર ફરી તો એમણે જાણ કરેલા જૂનાવળના પડછાયા વિલીન થતા હતા. શંખદો રપટ હતા, ગંજીર હતા, કરણ રસધી ભરેલા હતા:

'વત્સ! પરશુરામ! હું જમદગ્નિ, તારો પિતા, અને પૂછું છું કે તને—ઋષિસેનાને વેરની આ મિદાસ કોણે ચખાડી દેવે તારો સત્ત્વધર્મ પૂરો થયો, તો સત્ત્વધર્મનો નવો ધર્મ ચલણ કરી દો.'

'અને અમારો માર્ગ જ પૂરો છે, ભાઈ! કોઇ પણ યુગમાં સત્તાને નથી ઉતારવા સત્તાનું પ્રદર્શન નહિ, પણ સત્ત્વનું દર્શન જ જરૂરી છે.'

આ છેલ્લો અવાજ પિતામદનો હતો. તે દિવસથી પરશુરામે સત્ત્વસંન્યાસ ધારણ કર્યો. પણ એમના હૃદયમાં એક જ ઇચ્છા રહી ગઇ: 'ન્યારે નિશ્ચિતને, નાજાને, સંજ્જનને પીડાતો એકેડે ત્યારે સત્ત્વધારી જાળીને ફાંડે. સત્ત્વને સાચવવા હમેશાં હથિયાર દાનર રાખું.' એમણે સત્ત્વધારા કર્યો પણ ત્યાગની આટલી મર્યાદા જોધી.

ત્યાર પછી તો મહેન્દ્ર ખેત પર રહેતા એ તપસ્વીની અનેક કસોટીઓ થઇ ગઇ. એવી એક કસોટી દસરથના પુત્ર રામ સાથે થઇ. બીજી ગાંધેય બીખ સાથે થઇ.

'અમે વનવાસી ઋષિઓ તને શો માર્ગ જાતરીએ? સંન્યાસધર્મ કહિને છે. તું તારા પિતાને ત્યાં પાછો જા.'

એક અત્યંત શાંત નંગલની પર્ણકુટીમાં, ત્યજે અકાલિ પીલેથી વસેત હોય એવી, કાશીરાજની સૌથી મોટી પુત્રી એળાને ઋષિમુનિઓ સાંતવન આપી રહ્યા હતા. એળા જોલતી ન હતી; મૂંચી ભેડી હતી. પણ એની ઉગ્ર હૃદયવેદના અહેસાસ પર રપટ જણાતી હતી.

'સમજ બેટા! તું પાછી જા. પિતાને ત્યાં જા.'

જન્યું હતું એવું કે કાશીરાજે પોતાની ત્રણ પુત્રી-ઓનો રચવંચર રચ્યો હતો ને તેમાં સૌથી ઘેટ પરકીયોને કન્યાઓ પરણ્યું એવી શરત મૂકી હતી. બીખ ત્યાં આન્યા. દનરો મુકદધારીઓને ખુશ શખ્તોમાં તેમણે કહ્યું, 'આવ્યા આવો, કન્યાઓને હું લઇ જાઉં છું.' અને રણક્ષેત્ર પર સોને દશાની તે કન્યાઓને દલિ-

નાપુર લઇ આવ્યાં. પોતે તો રાજરક્ષક, આજન્મ નૈથિક બ્રહ્મચારી હતા, એટલે દસ્તિનાપુરના રાજવી, પોતાના સાવકા ભાઈ પિયુનિઓ માટે કન્યાઓ લાવ્યા હતા. પણ દસ્તિનાપુર આવ્યા પછી સૌથી મોટી કન્યા અંગાએ કહ્યું, 'હું તો શાસ્ત્ર રાગને મનથી વરી ચૂકી છું.' બીજો તરત તેને શાસ્ત્ર રાગને ત્યાં મોકલી આપી. શાસ્ત્ર રાગએ તેને ક્ષીકારવા ના પાડી. દવે એ અંગા પતનમાં આવી ઋષિમુનિઓને આપવીતી કહી રહી હતી.

'અમને કાંઈ ખબર નથી પડતી કે તારે માટે શું કરવું જોઈએ. તું પિતાને ત્યાં પાછી જા એટલું જ કહી શકાએ.'

ઉચ્ચ સ્વભાવવાળી ક્ષત્રિય રજપૂત કન્યા હિજળી: 'ત્યારે તમારો પ્રતાપ અને પ્રભાવ આટલાં જ છે? જે ઋષિમુનિઓ દેશનો ન્યાય જાળવવા સ્વર્ણપથ કરના એનો વારસો તો તમે હીક જાળવ્યો હાલે છે!'

'હે કન્યા! તું જરા શાંત થા, શાંત થા. અમારી આંખે એક જ ઉચ્ચ પ્રતાપી પુરુષ દેખાય છે જે તને ન્યાય આપી શકે.'

'કોણ?'

'મહાપ્રતાપવાન જ્વમદગ્ધ.'

અંગાના સહુભાઈએ એટલામાં જ પરશુરામનો સારથી અક્તવ્રણ ત્યાં આવ્યો. કાલે સવારે જ્વમદગ્ધ પોતે જ આવે છે એ માંહણી અંગાને શાંતિ યર્ધ. એનું જિયારીનું તેજ દહ્યાઇ ગયું હતું.

ળીજે કિંગ્સે પરશુરામ આવ્યા ત્યારે અંગાને તો સાક્ષાત્ સંકરદર્શન થયાં હોય એટલી ધીરજ મળી ગઇ. અન્યાયને મૂળમાંથી જ કાંબી ફેવાની ઉચ્ચ શક્તિ આ તપસ્વીમાં જોને જણાઇ.

તેજમૂર્તિ, દુરાધર્મ, મહાપ્રતાપી જ્વમદગ્ધ જટા અને કૌપીનથી તપસી જેવા લાગના હતા. એની આસપાસ ઋષિમુનિઓના વૃંદ આદ્યાં આવનાં હતાં. એમના એક હાથમાં ધનુષ હતું, ળીજા હાથમાં પરશુ ળીબી રહી હતી. એક તરફ કાળાની ઇન્દ્રા જેવું ખડ્ગ લટકતું હતું, જટા અને ખડ્ગ એકળીમને શોભારી રહ્યાં હતાં. પરશુરામને જ્વેતાં જ દુષ્કારે મચતી લનાળી પેટે અંગા એમના ચરણમાં સોટી પડી.

'પુત્રી! કોણ તું?'

અગ્નિની સામે જ્વેનાય તો પરશુરામની સામે મીટ

મંડાય. નીચું વદન રાખીને જ અંગા બોલી: 'હું અભાગિની, કાશીરાજની ન્યેય પુત્રી અંગા. મારે ભારતવર્ષના સર્વેત્રેક પરાક્રમશાળી પુરુષ સામે ફરિયાદ છે.'

'ફરિયાદ છે?'

'દસ્તિનાપુરના મહાપરાક્રમી બીજો મને સ્વયંવર-મંડપમાંથી દરી. મારા પિતાએ મને સ્વયંવરમાં, પૈસાને જાહેર 'પરાક્રમ' રૂપી પૈસાથી વેચી. મારા પાંચન દગામી શાહે તણ. આજે દવે હું અનાથ તમારે શરણે આવી છું.'

'સુકમાર કરમાએકેશ દેદ, નામૈયન અને કન્યાનો નિર્દોષ અહેરા જોઈને ભાર્ગવનું હૃદય પીગળી ગયું.

'દોષ કેનો બીજમો છે? બીજમ તો મારા છેકરા જેવો છે. એને તો મેં લખાવ્યો છે.'

'દોષ કેનો કહેવાય? હે ભાર્ગવ! હું તો સંમથ શકતી નથી કે દોષ કેનો કહેવાય? જંગલીની માફક માફ વેચાણ કરનાર પિતાનો કે પવિત્રપણાનું વ્યર્થ અભિમાન રાખનાર શાસ્ત્રનો કે અખંડ બ્રહ્મચારી છતાં બીજનને માટે મને દરનાર બીજમનો? કેનો? બીજમનો, શાસ્ત્રનો કે કાશીરાજનો?'

જ્વમદગ્ધ ધીરજ રિશ્વર થઇ ગયા. દોષ કેનો છે તેનો નિર્ણય આપવા આંખ મીચી ગયા.

'દોષ બીજમનો છે,' તેમણે શાંત પણ દૃઢ અવાજે કહ્યું. 'શક્તિ એ ક્રમદની. આપેલી જવાબદારી છે. એનો ઉપયોગ થાય. પ્રદર્શન ન કરાય. દોષ બીજમનો છે.' પરશુરામે આંખ ઉઘાડી ત્યારે એમાં ઉચ્ચ તેજનો ચળકાટ જોઈ અંગા એ પગલાં પાછી ફરી ગઇ.

'દોષ બીજમનો છે.'

'બીજમનો છે.' ઋષિમુનિઓના વૃંદ પડધો પાડ્યો.

'સકર્વની થવાના મોદમાં, પોતાનું જળ પ્રદર્શન કરવાના તોરમાં જે સુદ કરે તેને દહીં નાખવો એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે. સાક્ષાત્ત્વ સ્થાપવાનો શેષજાએ દુનિયાને વારંવાર કંગાલ કરી મૂકી છે. મને તેવા મહાપરાક્રમી પાસેથી કંગાલમાં કંગાલને પણ ન્યાય મળવો જ જોઈએ. માટે હું કાં તને બીજમ પાસેથી ન્યાય આપાવીશ અથવા બીજમને દહીંશ. યાત્ર, અમારી સાથે દસ્તિનાપુર યાત્ર.'

ઋષિમુનિઓના વૃંદમાં પીંડાળને પરશુરામ કુરક્ષેત્ર પહોંચ્યા. બીજમને અજર પડી કે મુર આવ્યા છે. સુરના સત્કારની સર્વ સામ્રમી તૈયાર કરી તે પણ કુર

ક્ષેત્રમાં આપ્યા.

પણ પરશુરામ તો ઉઝ અને અન્યાયને એક ઘડી પણ ન સોંપવાની જુવાન વૃત્તિવાળો જ હતા. તેમણે તો બીજાને તરત ઉપડા લીધા: 'અથવા તું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી! તને તે વળી કન્યાનાં સાટાંદોડાં કરવાની વેપારી રીત શ્રેયે? આ અંગાને ઉપાડી લાગ્યો અને એનું અપન વેડરી બાપનું એ ન્યાય ક્યાંનાં?'

બીજો પરશુરામને શાંત કરવા વચન કયો: 'પણ મેં તારા જ એને શાંત રાગને ત્યાં મોકલી આપી.'
'શાંત શું કહ્યું તે તો તેં જાણ્યું ના?'

'હા.'

'હવે તારો કાર્મ ધર્મ ખરો કે નહિ?'

'કહો તો શાંતને દરાવી લાવું!'

'એવી ખોરી સત્તાની શેઠથી પૃથ્વી મરાઈ ગઈ છે. મને તો તેં એકલે દાધે રાગ્યોને દરાવ્યા નેની સામે પણ ચાંધો છે. એવું કયું લોકકલ્યાણનું કામ હતું કે તારે રાગ્યોને દરાવવા પડ્યા? એવી સત્તાદ-ભાવના માટે જ આ પરશુ દશ મેં રાખી મૂકી છે.'

'જેને રાગ્ય જ નથી, એને વળી સત્તાવ્યવસ્થા સ્વપ્ન હોય. મેં તો પિતા શાંતનુ માટે જે વચન આપ્યું છે તે પાળવામાં જ અપન વ્યતીન કર્યું છે. છેવટ સુધી એ વચન ટપી જાય એટલે જાસ.'

'ત્યારે આ નિર્દોષ કન્યાનું?'

'તમે કહો તે ખદલો આપું.'

'તું પોતે પરણ, કારણકે તેં દરણ કર્યું છે.'

'પૃથ્વી સત્તાવાળ વ્યવસ્થા પરશુ મારી પ્રતિજ્ઞા ન લોપાય. અપનની દર પળે જાગૃત રહીને એને મેં જાળવી છે.'

'પ્રતિજ્ઞાનો એટલો ખુદો મોદ છે? કે એટલે પણ બિડે-બિડે સત્તાવ્યવસ્થાપવાની સુત્રિયલાવનાનો પડવો છે?'

'એ મોદ નથી, સિદ્ધાંત છે; અપનધ્યેય છે. પિતૃકલ્પ મારે નમે કયો તેવો મારી શક્તિ પ્રમાણેનો શ્રદ્ધાધર્મ છે.'

'તો મારી પણ પ્રતિજ્ઞા છે કે કોઈ અશરણ, દુઃખી, અનાથ આવે ત્યારે અપનના સંપત્તિ જગ્યાથી મદદ કરવી.'

'અત્યંત દુઃખથી શોરી વાર તો બીજા અંગે મનિષી ગયા. કોઈ જોડ્યા નહિ. ચુરની સામે લડવું એ દુઃખ-રૂપ હતું. અપનની પેઢે જાળવેલી ટેક છોડવી તે એના કરેનાં પણ પધારે દુઃખરૂપ હતું. શું કરવું? તમને નવરસીને, બાલજીને, ક્ષમાધર્મ દેવાનારને, શાંતિના

હતને આ શસ્ત્રધર્મ છાજે છે? બીજો દીન સ્વરે કહ્યું: 'તમારે દાધે મને અન્યાય થાય છે.'

પરશુરામ ઘડીભર ચિંતનમાં પડી ગયા.

'બીજા! તું મારો શિષ્ય છે. માંડે વચન રાખ.

આ કન્યાને અન્યાય થયો છે. એ અન્યાય હું ચલાવી લઉં તો મારો ફેલાવેલો અવ્ય લોહીધર્મ છાજે. અને હવે તારી ટેક તો સંચવાઈ ગઈ છે.'

'ચુરદેવ! મેં માછીરાગને વચન આપ્યું છે. માંડે વચન નહિ ફેર.'

'ત્યારે હું પણ મારે શરણ આવનારને અન્યાય નહિ ખમવા દઉં.'

'તો પછી પરશુરામ-હાગિય સામે બીજા તૈયાર છે.'

'જાસ, ત્યારે સાક્ષો.'

એ પછી સત્તાવીસ દિવસ સુધી કુરુક્ષેત્રમાં ચુર-શિષ્યનું યુદ્ધ થયું. બીજા કે પરશુરામ કોઈ કોઈને છતી રાક્યા નહિ. એ અણનમ યોદ્ધાઓમાંથી કોઈપણ પાછો લઈતો નહિ. શોષિતઝરતા બીજા કેસુકથી ભરેલા ખાખરા જેવા, અને રૂમિરભરેલા પરશુરામ વસંતે ખી-લેલા પાંગરા જેવા શોભી રહ્યા: પણ પરશુરામ બીજાને છતી રાક્યા નહિ. એમનો અવ્ય લોહીધર્મ આજે માનખંડ સદન કરી રહ્યો. શસ્ત્રસંન્યાસની સાચી ધડી આવી હોય એમ એમને લાગ્યું. અપિયુનિઓએ બંનેને આ વ્યર્થ યુદ્ધમાંથી વિરામ પામવા કહ્યું.

બીજાને રૂપેરી રથ, ધોળા દંડ જેવા ધોળા, ચંદ્ર જેવી ચ્વેન ધળા, ચુંદર ચ્વેન કવચ, ધોળું છત્ર અને ધોળાં વસ્ત્રાભૂષણ સંપત્તિ બીજાની પિતૃગતિ જેવાં શોભી રહ્યાં હતાં.

પરશુરામે પોતાનો સોનેરી રથ બીજાની નજીક લઈ્યો. ચંદ્રચંદ્રના પ્રકાશથી ઝળાંઝળાં થતું એમનું કવચ તેમના ઓપ વર્ણો રહ્યું હતું.

'બીજા! મારે માટે હવે શસ્ત્રસંન્યાસની સાચી ધડી આવી પહોંચી છે. તે મને દરાવ્યો, કારણકે તારું પરાક્રમ સત્તાના શોખમાંથી નહિ, પરંતુ સિદ્ધાંતના પ્રેમમાંથી જન્મ્યું છે. પણ તેં આ કન્યાને સત્તાના મદમાં દસી દતી, મારે તું એક દિવસ અગ્નિના જેવી ભયંકર કાળરાત્રિને આ કુરુક્ષેત્રમાં જ લેઈશ.'

‘ચુરદેવ ! એ બધું હીક, પણ અત્યારે તો મારી ટેક જળવાઈ છે !’

‘એ ટેકની પાછળ શું છે ?’

‘પિતાની ભક્તિ !’

‘ના ના, સાધારણ રાજની વિશ્વાસવૃત્તિ. જા, એ ટેકની ખાતર આ છોકરીનું તે ટપન દણી નાખ્યું છે, માટે કુરુક્ષેત્રની આ રણભૂમિ . . . . .’

‘ચુરદેવ ! શું શાપ આપો છો ?’

દિશાઓ ભરી દેતું પરશુરામનું દાસ્ય સંભળાયું : ‘શાપ ? ગ્રાંથ ! એટલી પણ ખબર નથી કે એ વાણીના વિશ્વાસ કરતાં પરશુ ઉપર જ મને વધારે વિશ્વાસ રહેલો છે. હું તો તને શું જાનશે તે કહું છું.’

‘શું જાનશે ?’

‘પેલી કાશીરાજની પુત્રી જોઈ ?’

‘અગ્નિને એમ ધારીધારને જોવાની મને ટેવ નથી, ક્ષિપ્ર પણ નથી.’

‘ફિકર નહિ. હું તને કહું. એ છોકરીની આંખમાં વેરનું ખૂં ખૂન વહી રહ્યું છે. સર્વભંધકનો ભંધક ધર્મે જોને આકર્ષી રહેલો છે.’

ભીષ્મનો દમવાનો અવાજ સંભળાવે : ‘ચુરદેવ ! તમારાથી ન ડરનારો દવે છોકરીથી ડરશે ?’

‘તને ખબર નથી, ભીષ્મ ! એ છોકરી નથી, શક્તિ છે. આ કુરુક્ષેત્રનું નીર્ય દવે પછી એ લોહી-પીગળનો ક્ષત્રિયસંહારની કાળરાત્રિ જોશે, તેમાં આ કાશીરાજની પુત્રી વૈરશુદ્ધિનો શ્વિરભીનો ધર્મે જન્મવશે.’

ભીષ્મ પરશુરામની સામે જોઈ રહ્યા. પરશુધારી તપસ્વીના ચહેરા પર આત્યારે કોઈ રવખંડણનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું.

‘તમે હામાં માટે દવે દારવાનો ધર્મે તો જન્મવના નથી ના ?’

પરશુરામે વીધી નાખે એવી એક દષ્ટિ ભીષ્મ સામે ફેંકી. હજારો પરશુ કરતાં એ દષ્ટિમાં વધારે ઉગ્રતા હતી : ‘છોકરા ! કોણ દાર્યું છે ? તારો ફેલાવેલો પિતૃભક્તિનો ધર્મે આવતી કાલે દત્તો ન દત્તો થઈ જશે. શાંતનુ રાજ કે સાતવતી બંનેમાંથી એકમાં પૃથ્વી પર ટકવાનું જગ નથી. અને માટે આ સર્વભંધક તો દ્વેશને માટે પુદ્ગલિય રહેશે. અન્યાય સદન ન કરવાનો, સત્તાની શેદમાં ન દળાવવો, મારો ફેલાવેલો

ભંધકર અને લગ્ન લોહીધર્મ દયેગામાં માથું લઇને ફરનારા જુવાનો જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી રહેશે. સર્વભંધક અમર છે. ભોમ દવે કોણ દાર્યું ?’

ભીષ્મ એક મૂંઝી દષ્ટિથી પરશુરામને નિહાળી રહ્યા. એટલામાં અંખા, આવી.

‘દવે હું જાઉં છું, તમારી શક્તિ તમે અજમાવી જોઈ ?’

‘હા, કલ્યાણિ ! પુત્રી ! તું જા. ભીષ્મને શંકે જા.’

હજારો નાગણીના દંડા જ્યાં હોય એવું વિકટ દાસ્ય સંભળાયું, એ સાંભળીને ભીષ્મ અદ્ભુત થઈ ગયા. પરશુરામ ચોંટી ગયા.

‘હું ભીષ્મને શરણે જાઉં અને દવે ?’

‘ત્યારે ?’

‘ત્યારે શું ? હું દેવ પાડીશ, અગ્નિને શરણે જઈશ; એના દદ સંકલપથી કે મને ન્યાય મળવો જ જોઈએ.’

‘જસ ત્યારે ખુશીથી જા. અગ્નિને પી જનારી તારી શક્તિ સર્વભંધકના વૈરશુદ્ધિના ધર્મને ખરાબ પિંગળી થઈ છે. જા, ખુશીથી જા.’

અંખા આનંદમ રીતે ચાલો મઠ. એ ગાત્રમાં લાખો વીંછીના આંકડાનું જેર ભર્યું હતું.

પરશુરામે દવે સાથે સત્સંન્યાસ સ્ત્રીકર્મો નકામી જોના ગ્રંથથી ઘેરાઈને તે મહેન્દ્રાચલ તરફ ચાલ્યા ગયા.

યુગયુગનો યુદ્ધધર્મ જોવા નિર્મોહ થયેલું કુરુક્ષેત્ર એમની પાછળ હતું તેવું ને તેવું શાંત જાતી ગયું.

‘ધૂમકેતુ’

‘ધૂમકેતુ’ના ‘તેજની મૂર્તિઓ’ નામના દવે પણ પ્રાદ્ય યુગના પુરાકથાનાં ચરિત્રોમાંનું એક

ચિત્રોમાં વાણી પ્રગટાવીને, તેમનાં મોન નૃત્યોમાં અવાજ પૂરીને એ પડછાયાને બોલતા કરનારી

ટોપી ફિલ્મ

ની કારોગરી સમજાવતો લેખ

એક અજાણ શોધને પરિણામે પડછાયામાં અવાજ પ્રગટ્યો છે; શબ્દોને સંગીતની છબી પડી નવ્ય છે; સ્વરો અને નિઃશ્વાસો છપાઈ ગયા છે; અને એ બધું ડાળામાં પેક થઈ દુનિયાને ચારે છેડે મોકલી શકાય છે ને ફરી વાર જોઈ તથા સોંભાવી શકાય છે! તેની આ વાત રણજીત ફિલ્મ કંપનીના રેકૉર્ડિંગ એન્જિનિયર હાર્ષ જમનાદાસ મુળેદારે ખાસ 'કુમાર' માટે લખી છે. હાર્ષ જમનાદાસે આ કારીગરી માટે જનમહેનતથી ધરત્રેજ અધ્યાસ કરી જે સિદ્ધિ મેળવી છે તે માટે તેમને અભિનંદન થશે. ગુનદાનના તે એક આદર્શ યુવાન છે અને વિજ્ઞાન ને કળાના બહેળા પિરતાર પર દણુ પે તે લાંબી નજર કરી રહ્યા છે.

“મારા ફેટલાક ઉત્સુક કળાપ્રેમી મિત્રોને મારા નવા પ્રયોગો આલતા જોવાની ઇચ્છા થવાથી અમારા સ્ટુડિયોમાં તેમને નિર્મંત્રણ આપું હતું. નહીં કરેલે દિવસે સાંઝ અધિવાર વાગ્યે તેઓ બધા અમારા સ્ટુડિયોમાં હાજર થયા. કામ શરૂ થવાને દહ લગભગ અરધીએક કલાકની વાર હતી તેથી બધાને બેસાડી મેં બોલતી ફિલ્મનો થોડો પૂર્વ ઇતિહાસ કહેવા માંડ્યો; કારણકે પછી ફિલ્મ લેખકની હોય ભારે સ્ટુડિયોમાં બધા નકામા અવાજો રોકવાની જરૂર પડે છે.

‘અમારું કામ શરૂ થાય તે પહેલાં ટોપી ફિલ્મની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તે વિશે જે સજ્જો અરથાને નવિ ગણાય,’ મેં શરૂ કર્યું. ‘જ્યારથી સ્વંત્ર ચિત્રોની શોધ થઈ ભારથી કેટલાએક શોધકો ચિત્ર સાથે અવાજ કેમ મેળવવો અને બંને એકીસાથે કેમ ચલાવવાં તેની શોધ કરવા મથી રહ્યા હતા.

વર્ષોના અધ્યાગ પરિશ્રમ પછી ધંધાદારી દષ્ટિએ પહેલું સફળ જોતવું ચિત્રપટ રજુ કરવાનું માન ‘બોનર’ અર્પણ વિરાડેલા કૉપેરેશનને મળ્યું.

એ ચિત્રપટમાં અવાજ આમેદોન રેકૉર્ડ ઉપર ઉતારેલો હતો. રેકૉર્ડિંગ મશિન (અવાજ છાપનાકે વંચ) અને ફોટોગ્રાફિક કૉમેરા બંને એકસાથે જોડેલાં હોવાથી તથા ચિત્ર જતાવતી વખતે પશ્ચ આંબેકેટિંગ

મશિન અને રેકૉર્ડની મતિ મેળવી લેવાથી ચિત્રના દલનચલન પ્રમાણે અવાજ નીકળતો. આ રીતે કામ ચલાવતાં વાંધો એટલે જ આવતો કે ફિલ્મ જતાવતી વેળા અકસ્માત તે તૂટી ગય તો અવાજ આગળપાછળ થઈ જતો; અથવા આમેદોનની પિન રેકૉર્ડ ઉપરથી છટકી ન્ય તોપણ અવાજ આગળપાછળ થઈ જતો.

આ મુશ્કેલીમાંથી છૂટવાનું પહેલું માન ‘ફ્રાંકફેસ કૉપેરેશન’ે લીધું. તેની પદ્ધતિમાં ચિત્ર તથા અવાજ એક જ ફિલ્મ ઉપર ઊતરતાં એક ખાસ જતાવટનો ધ્વનિકેટ લેખ (જેને અંગે ખેડો લેખ કહીએ છીએ) તેની અંદર એરથીક્રાયમમાંથી આવતો અવાજ અવકા-નો અને તે ક્રેકપનું તેજ એ અવાજના આંદોલનો પ્રમાણે ઝબકવા કરીને તે ઉપરથી ફોટોગ્રાફિક ફિલ્મ પડતી. ‘ફ્રાંક’ની આ શોધ પછી ફિલ્મ ઉપર રેકૉર્ડિંગ કરવાની રીતોમાં ફેરફાર ને બસકે સુધારાસુધારા થવા માંડ્યા.

દવે આપણે પાંચેક કલાક ટોપી જતાવવાનો સામાન નજરેનજર જોવામાં ગાળીએ.’ એક કાળા રંગના રેન્ડ ઉપર મોટા રંગ જેવું કાંઈક પોંડ્યું હતું તેની પાસે અમે પહેલાં ગયા. તેને સોએક ફૂટનો ચી-જળીનો તાર જોડેલો હતો. ‘ટોપી ચિત્રપટનું સૌથી અગત્યનું અંગ આ છે. એને માઇક્રોફોન કહે છે.

અંકર જ્યારે આ માઇક્રોફોનની સામે બોલે છે ત્યારે તેના અવાજનાં આંદોલનો માઇક્રોફોનની અંદર રહેલી એક ડિસ્કને ધ્રુનવે છે. આ ધ્રુનવેર માઇક્રોફોનની અંદર અપાતા ઇલેક્ટ્રિક કરન્ટ સાથે મળીને

ટોપી ચિત્રપટનું સૌથી અગત્યનું અંગ આઇકોફોન છે. એકરના અવાજને ઝીંકે છે.

માઇક્રોફોન

આ લાંબા તાર વારે મુખ્ય ઍમ્પ્લીફાયર (અવાજ પ્રગટાવનાર યંત્ર)માં જાય છે. આથી, સામેની ગાડીમાં મુખ્ય ઍમ્પ્લીફાયર તથા સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ કંમેરા મૂક્યા છે તે તમને જતાવું.

માઇક્રોફોન મૂકીને અમે બધા અમારી સાઉન્ડ ટ્રક પાસે ગયા. તેમાં એક મોટો લંબચોરસ રેડિયો સેટ જેવો દેખાતો હતો પરંતુ દત્તો જેને મેં સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ ઍમ્પ્લીફાયર તરીકે ઓળખાવ્યું.

માઇક્રોફોન ડીસેલા અવાજને આ ઍમ્પ્લીફાયર મોટો બનાવીને રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ તરફ પહોંચે છે.

માઇક્રોફોનની અંદરથી જે સ્પીક કરન્ટ (અવાજની ધ્રુવરેખા) પ્રવાહ આવે છે તે એટલો જમો નજીકે હોય છે કે પોતાની મેળે સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પને ચલાવવા અસમર્થ છે. એટલે તે કરન્ટને રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ માટે જોડતા પ્રમાણમાં મોટો કરવાનું-ઍમ્પ્લીફાઇ કરવાનું કામ આ ઍમ્પ્લીફાયરનું છે. આમાં અવાજ મોટો થયા પછી જ તે રેકૉર્ડિંગ લેમ્પને અપાય છે. તમને જાણીને આશ્ચર્ય. યદ્યપે કે માઇક્રોફોનમાંથી નીકળતા અવાજને રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ પૂરતો કરવા માટે લગભગ એક લાખ ગણો વધારેલા પડે છે!

દલે જુઓ આ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ. એમાં શું થાય છે તે હું તમને બતાવું.

મેં મારા એસિસ્ટન્ટને ઍમ્પ્લીફાયર ચાલુ કરવા કહ્યું. તરતજ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પમાં એક જલ્દી રંગની લામ્પ યદ્યપિ તે પછી એક અંદરનો માઇક્રોફોનમાં કંઈક બોલવા કહ્યું. જેમ તે બોલતો ગયો તેમતેમ

તેના ચરકાથી પેલા જલ્દી લામ્પનું તેજ વધતું જોાયું યદ્યપિ અમારા મારતું ગયું.

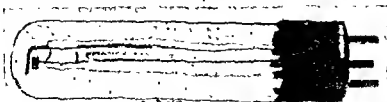
રેકૉર્ડિંગ લેમ્પના અવાજની ડીસેલા આ રેકૉર્ડિંગ કંમેરા દિશ્ય કપર તે જાય છે.

‘આ લેમ્પ અમે સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ કંમેરામાં મૂકીએ છીએ. તેમાં આ લેમ્પના તેજની સામે એક ફોટો દિશ્ય પમાર થતી રહે છે. જુઓ નીચેનું ચિત્ર.’

જેમજેમ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પનું તેજ અવાજના આંકેત્રનીથી જોણું વધુ થતું ત્યજ છે તેમતેમ દિશ્યની ઉપર તપાસે જોણી ડેન્સીટી (ધેરાપણા)ના આંકેત્ર પડતા જાય છે. આમ ચિત્રપટનો સાઉન્ડ રેકૉર્ડ તૈયાર થાય છે.

દલે તમે જોશો કે દિશ્ય ઉતારવાનો અને અવાજ ઉતારવાનો કંમેરા બંને જુદા છે. સારનામાં આ બંને દિશ્યો જુદીજુદી સિતરે છે, પછી તેની થીએટરમાં

રેકૉર્ડિંગ લેમ્પ

ઍમ્પ્લીફાયર પહોંચેલા અવાજની ગાંઠમોઠા મઠકા પમાડે આ રેકૉર્ડિંગ લેમ્પનુંની બની વધુબોલ અમારા મારે છે.

હાથી જાણુ : રેકૉર્ડિંગ સંપન્ના આદિલનો પડે સાઉન્ડ નેગેટિવ ઉપર પડેલા આંખ. અમળી તરફ આંખ તથા ફોટોગ્રાફિક પ્રિન્ટ બંને સાથે ઉતારેલી પાછી ફિલ્મ.

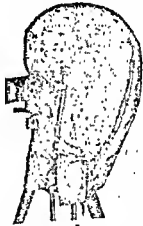
જાનાંજા માટે પ્રોજેક્ટિવ પ્રિન્ટ (સવળી નકલ) તો ખાલગણી તૈયાર થાય છે. તેમાં અવાજના આંકડા અને ચિત્રો બંને એક જ ફિલ્મ ઉપર સાથે જાણી ભેધમાં આવે છે.

સાઉન્ડ ફિલ્મને સેન્સિટિવિટીમાં ઉવેક્ષણ (પાછા) કરવામાં અમારે અત્યંત સંભાળ લેવાની જરૂર પડે છે. કેટલાક જે 'ઉવેક્ષણ' રેસ્ટ લેવાયા પછી જ મૂળ ફિલ્મ ઉવેક્ષણ થાય છે. એ ઉવેક્ષણિયની પદ્ધતિમાં બે જગ્યા પણ ગણી આવશે તો અવાજનું મૂળ સ્વરૂપ ફેરવાઈ જાય છે અને તે પછા કિપર અત્યંત ખરાબ સંભળાય છે. અમેરિકન સેન્સિટિવિટીઓમાં તો નેગેટિવો ઉવેક્ષણ કરવાનું કામ ઓટોમેટિક મશિનો (આપમેળે કામ કરના) દ્વારા થાય છે જેથી તેમાંથી એકપાઈ કામ નીકળે છે. દિલ્હીનામાં દરેક જે મશિનો લાખત થયા નથી તેથી સેન્સિટિવિટીમાં સંભાળપૂર્વક કામ કરવાની રીતની આવશ્યકતા છે તેનો ખ્યાલ આવશે. ગોષ્ઠનાં પ્રિન્ટિંગનો સમજાવ બધો આપાર પાછા રીને અને ખરેખર સાચાંજા પદ્ધતિથી કરેલા આ ઉવેક્ષણ ઉપર જરૂર.

દો નવો એમ પાછો કે બંને રિલ્સો જુદીજુદી લેવાયા બનાં એક જ પ્રોજેક્ટિવ ઉપર ઉતારતી જમને તેની જગ્યા અને અવાજ આવજાવાલગ્ય ન થનાં એક

સરખાં કેમ આવી શકે? આ મુશ્કેલી ટાળવા માટે ફોટોગ્રાફિક કોમેરા તથા સાઉન્ડ કોમેરા (બંનેને) એક સરખી ગતિથી ચલાવવા માટે ખાસ પ્રકારની ઇલેક્ટ્રિક મોટરો જલાવવામાં આવી છે. એ મોટરો વડે બંને કોમેરા ચલાવવાથી તે બેની ગતિમાં એક દોરા પૂર પળુ ફેર થઈ ન શકે.

એટલામાં ચિકચર કોમેરા પામેથી અમારા કાલ-રેકટરની જમ સંભળાઈ: 'Ready for Rehearsal' (રીલીયસેશ માટે તૈયાર) એકેએક જગ્યા ચૂપ જાવી મળું. મેં મારા મિત્રોને જાણુમાં બેસાડી દીધા. એક્ટરો પોતાના અભિનય પ્રમાણે તૈયાર રતા. દૃનરત સાઉન્ડ ટુકમાં રેકૉર્ડિંગ એન્જીનીયર પામે જમ બેઠો. માઈક્રોફોનની જગ્યા ચુકર કરીને રીલીયસેશ શરૂ થયું. બે મિનિટમાં તો રીલીયસેશ ખડાસ થયું. મેં કહ્યું 'Trial O.K.' (અખતરો જરોખર છે.) કોમેરામેં કોમેરા કિપર Silencing cover ચડાવ્યું. કારણકે કોમેરાને પળુ બે એ રીતે લે બંધ ન થયોં દોષ તો કોમેરાનો અવાજ પળુ માઈક્રોફોન સમ્મ લે છે.

સાઉન્ડ મુકાબલે કોમેરા

'Ready?' (તૈયાર?) કાલેક્ટરે છેલ્લી વાર પૂછ્યું. જવાબમાં મેં ઘંટડી વગાડી. રટુઓ એકદમ શાત થઈ ગયો. એક જ સેકન્ડમાં ફોટોગ્રાફિક ને સાઉન્ડ કોમેરા ગતિમાં આવી ગયા. રીલ ચડ થયો. જાગર એક મિનિટ

ને વિતનાવીસ સેકન્ડમાં બીજા પૂરો થયો. 'O. K.' દૃ કરી બેઠો. 'જાત બીજાં સાંજાની તૈયારી કરો' કાલેક્ટરે ટુકમાં કદાચં અને અમે રટુઓમાંથી નીકળી ગયા.

બીજા રૂમિયાના પાત્રોએ કહેલા રહેક નાનામોટા અવાજનું પ્રમાણ ગાયબીને ફિલ્મ ઉતારવાની જગ્યાવાળી રેકૉર્ડિંગ એન્જીનીયરની દોષ છે. તેની પાસે પોરેનેએન્જીનર નામનું યંત્ર દોષ છે. તેની મદદથી વિચળીક જમ ગદ્યાદૃ કરીને ને રહેક અવાજ ફરતી

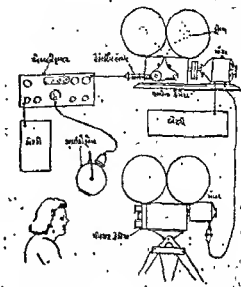

સમુદાય ફિલ્મ કંપનીના રેકૉર્ડિંગ એન્જિનિયર શ્રી જમનાદાસ સુબેદાર : સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ લેતા.

લાગે તેટલો જ પાડે છે. જરૂર પડના સીસકારા કે કાગળ ફાડવાનો અવાજ પણ તે બરાબર મોંઘી શકે છે.

“હવે થીએટરમાં ફિલ્મ કેમ બતાવાય છે તથા પડદા પરથી અવાજ કેમ સંભળાય છે તે સમજી લઈએ. ફિલ્મની છાપ તૈયાર થાય ત્યારે પીકચર તથા સાઉન્ડ બંને એક જ ફિલ્મ ઉપર હોય છે એમ આપણે અગાઉ જાણ્યું છે. થીએટરના પ્રોજેક્ટર મશિનની નીચે બીજો એક ડબ્બો ગ્રાહ્યવેશ હોય છે જે સાઉન્ડ હેડ કહેવાય છે. તેની અંદર એક દરવાજા જેવી ગોઠવણ હોય છે. જેની વચ્ચેથી સાઉન્ડ ટ્રેક પસાર થાય છે. આ સાઉન્ડ ગેટની એક બાજુ એક અત્યંત તેજસ્વી ઇલેક્ટ્રિક લેમ્પ હોય છે. આ લેમ્પનું તેજ સાઉન્ડ ફિલ્મ સોંસડે થઈને સામે રહેલા એક ડબ્બા ઉપર પડે છે જેને ફોટો સેલ કહે છે. સાઉન્ડ ફિલ્મ ઉપર રહેલા વધારે ગોઠી ‘ડે-સીટી’ (ધિરાપણ)ના આંકા ત્યારે ગેટમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે લેમ્પનું

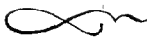

હવે આ આલેખન બતાવી સમજાવું કે બોલનાર થીએટરની છાપી તથા તેનો અવાજ બંને કેમ જોડી શકાય અડધીને એક જ સરખી અંતિથી કેવી રીતે કાઢાય છે.

તેજ એ ડે-સીટી અનુસાર વધારે બોહા પ્રમાણમાં ફોટો સેલ ઉપર પડે છે અને તે વડે તે સેલમાં વધતો ધરતો ‘ગીઝીમીક’ પ્રપાદ પેદા થાય છે જે એક ફેડિંગ એમ્પ્લીફાયરમાં મોટો થઈને પડદા પાછળ રહેલા સાઉન્ડ સ્પીકરમાંથી બહાર પડે છે. અને ફિલ્મમાં બોલનાર વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ તથા તેનો અવાજ આખા રીલ-માં એક સાથે જ છપાઈ ગયા હોય છે. આથી પછી વખત તે આમજપાછળ ચાલ જવાની તો ધારની રહેતી જ નથી. એ આપણે જાણી ગયા.” જમનાદાસ સુબેદાર

ડોળી બાલુ : ‘સતી સાવિત્રી’ નામના ચિત્રપટનો એક મસંજ કલ્પારતો સમુદાય ફિલ્મ કંપનીનો સાઉન્ડ તથા પિકચર ફોટોગ્રાફી સારંગભા. જમનાદાસ બાલુ : એક દરમિયાન ટાંકી વખતે પડદા ઉપર દેખાતું ત્યારે.

પ્રભો! તે ગણેલી વિમલ વદ્યે કાન્ધવરણી
દયે તો ધીંગા કે ત્વરિત, લામતી વિચલવને,
ગિરણી ગોળની નિજ પરતણાં એનરવને,
જગે કલેશપતે સરલ આદની હર્ષભરણી. ૧

પ્રભો! મર્યાદાઓ પણ તટનણી આ અરણ્યને,
નં વાણી અર્થોનાં તટ પરહરી એ વદિ શકે;
તટે એકા જો કે જન જલતણો રચાદ પરજે,
રસે હૂખ્યા મોતે મનથી મિસરે સુષ્ટિરણુને. ૨

ભલે આ પાણીને તટ વિરમિયાં રહેર ગરવાં,
કંઈ લોકો, યાત્રા, પરવ, કંઈ કે ધાટ રચના;
પ્રીતો, ન્દાયે, મારે હૂણકી, જલના ખેત્ર મચના,
ભલે માને સિદ્ધિ જન અહીં જ જો થાય મરવાં. ૩

અરે શું આથી આ સરિત દરખાશે રજસમી ?
ધરા પીરી ખારો જલપિ પડિયો ચરક પ્રમણ
નકામો, ને પૃથ્વીપટ પર કંઈ ચોજન રજો
પડયાં, સૂકા દેશો, તરસ જગની દુર વસમી ! ૪

અરે આ લીરા શી સરિત જગના ચોજનતણા
પટે ક્યાંથી વ્યારે ? સકળ જનના શુક્ર અધરે
ન રે રીધું રીધું પણ જઈ રહે, એ દુઃખ ખરે,
થયું શું ને થોડા જન નં દરશાવે રજ મણા ? ૫

નદી નાની પાણી કંઈ વહતિ આ મ્હાન જગમાં,
જલ પાણીથી રે પણ વધુ કંઈ ચીજ જવવા
જરૂરી બૂખ્યાં કે ઉદર ભરવાં, એમ આવાં
નવચ્ચાં, નોધારો, જલ ન ઉભવા કાજ પગમાં. ૬

ક્યમો એવા વિશ્વે સરિત જલને સાર્થક કરે ?
મુખે શુ બૂખ્યાંને જલ ગતિ મિશ્વે દાઢક વળે ?
નવચ્ચાં એંગોને જલપિ ક્યમ રે હાંકે જ મળે ?
દરિદ્રા નોધારો હુકમ જલ દેખી ક્યમ કરે ? ૭

શું આ જ્યાંથી બહેતી સરિત ઉરોગો અદ્રિ અરોગો,
થતા જુકંપોમા પણ જડ સમો રે નવ દલે ?
યુગોનાં જૂનાં જમાં પડ્યા પણ પૃથ્વી જ બદલે,
નદા શાને છાંયું અહમ મદ આ આત્મ મદનો ? ૮

ટિપ્પણ: કવિતા એક નદી છે. કવિનો પ્રશ્ન એ છે કે આ એકથી કાવ્યવનરી જ છવનને સાર્થક કરી શકશે ? નદીની ભેગ
કવિતાની પણ સ્વદ્ય મર્યાદાઓ તે બુદ્ધિ છે. જગતમાં પાણીનો પુષ્કળ નશ્વો છે, પણ તેની અસ્ય વ્યવસ્થાને લીધે સર્વદા
તેમાં મોટાં રજો દેવાઈ રહ્યાં છે. પુષ્કળ દ્રવ્ય છે છતાં દબારો ગરીબો છે; પુષ્કળ અનાજ છે છતાં પ્રચંડ બૂખારો છે. એવે
કેમણે માત્ર એકજુતું કપલ જ કર્યાં કર્યું એ એક નાગી સરખી નદીએ એ કાંઠાની વચ્ચે વધા કરવા ભેટું છે. અલગ્યનં, જેદલા
ભાગમાં નદી વહે છે તેરલાને તો તે લીધેછપ તથા સ્વભાસ કરી મૂકે છે. છતાં તેથી શું જગતના મરનો નિકાલ થશે ?
એક વિચાર રહે છે કવિતાનું અરણ્ય કેહાં હુકમ-સુખિના પર્વતમાંથી નીકળે છે. તેનો કંઈ કપોત ન ધાય ? હુંભરેના
શા. હવેયોગ હશે ? તત્ત્વ ચત્તીકંપોથી ચતા પ્રચંડ ભૌતિક ક્રેસ્કેસે યાદ આવે છે. ન્દરી સુષ્ટિતરી સુષ્ટિને સ્થાન આપે
છે; સ્થળ ત્યાં જળ, હુંગર ત્યાં મેદાન, જેની કું કું જિવલપાપેસો થાય છે; ખંડના ખંડ રૂપી જઈ નથી જમીન નીકળે છે.
આ સ્થલ ધરતીકંપથી રે વધુ પ્રચંડ એક રાક્ષસ ધરતીકંપ જ્યત દાહ અનુભવી રહ્યું છે. એ મહાન ક્ષાન્તિના સમયે કપિ
પોતાના હૃદયગિરિને સદુપયોગ કરી લેવા છાંયે છે. એક હુંગર એ રૂપી નય તો ખીછ કેટલી રે જમીન નીકળી આવે. હુંગરનાં
જંબડોનાં લાકડાં તાપમા, ખાજમા ને સજાવપાના કાળમાં આવે. તેમની સાનનું ખાતર થાય. એ, ખાતરથી વધુ સારી
જેની થાય. એથી લોકોને વધુ પુષ્ટિ મળે. આ રીતે લોકોના છવનમાં બાળી જવાય. અને તેરલાં વજનમાં નદી કાજ
હુંગરનો નાશ થવાથી વહેતી બંધ થઈ ગઈ હોય, તોપણ તેનું દરિયામાં ગળેનું પાણી વરસાદ રૂપે સ્થળેસ્થળે પડેલી થયું
હશે. પેલાં જંગલની રાખ હપર જ તે સર્વિયાય; એ બંનેને સુયોગ થતાં નથી અતસુષ્ટિ જામે; આમરે તે જનતારીમાં પ્રવેશે;
ને-પેલી નદીનું સંગમીતે તો અનંત કાળ સુધી ચાલુરહે જ, — પાણીની વરાળ ને વરાળનું પાણી થવા કદે એ રીતે; અને નહું છવન
પામેથી જનતાના કબ્બે દોરા જનતારીમાં બેઠેલા હુંગરના અંશે બંને જ પોતાની નદીના સંગમીતે સાંભળે. એ આગ મળે તો કેટલું ?
કહીવાર, અર્થ: ૧ ક્રેસ્કેસ-કુંભી; અહીં-નાની. કુંભી જગતમાં ચોરોએ આનંદ ભરનારી કાવ્યવનરી. ૨ સુષ્ટિજન-નદીને
કોંડે પાસનારોએ જગતનાં રજોનો ચોરો જ બધાલ દોષ છે. ૩ નદીનો મોહાળમાં મોહો પદિમા આરસો જ દોષ; કાવ્યનું પરમ ભય
યજ આરંભ જ દોષ. ૪ જગતના પ્રકો મનુ આવા-યે જગનાં ચોજન રજુ તેમાં પિકે છે ૫ જગ માગી નદીની શી
નિકાલ ? અપર-દોહ ૫૨: મણા-ખાંડી. અમુક જગની પ્રસન્ના મળતી દોષ તેથી મું ? ૬-૭ જગતના પ્રશ્નોનો નિકાલ કાવ્યમાં

જલ્દી આ ક્રાન્તિમાં જગત પડતાડું, લુગલુના
સમુદ્રે ડૂબે જ્યાં ગિરિસગ ઉઠ્યા, ને જલધિને
તળ ખેડાં ગ્રાણી રથજયર બને, ને અવધિને
તણ ચાહે સુકિત સકળ જગના ગ્રાણ્ય અધુના. ૯

ગદા વ્યુત્ક્રાન્તિમાં ગિરિ ન ગળદી કાં મુજ પડે?
સપાટે મેદાને કમ હું મે ન સૂડે સહુ સમો?
કિંવા ડૂબી જીડે જલધિતળિયે જે કમકમો
રહ્યાં ખે, તેને કાં દહીં નીકળવા ના જગતરે? ૧૦

અને મારાં મારાં વનવન કપાળી સદૃતભૂ
ધખાવું ધૂણી ને ગરમ કરું સૃષ્ટિ, સજયતાં
પ્રકાશે ઊભાળું પથ તિમિરના, રાખ પડતાં
થઈ ક્ષેત્રોમાં ખુનર, કૃપિ ઉમાડું હું જમણી. ૧૧

અને જૂખ્યાં પેટે કણ થઈ પડી શાન્તિ અરખું,
ભડે મારી લાલી, અજલ તનમાં ગ્રાણ્ય પ્રસરું,
નવો જન્મો સર્વે ઉરમદિ સૂણું, માન અધુરું
રહેલું મારી જે સરિત કવિતાકેરું ગરવું. ૧૨

વિજ્ઞાનાં દેવનો ગિરિવર, દરો જેલ વિરમી,
સમાધ અધિમાં, જગધર થઈ વૃષ્ટિ રાવના
અરતી, ધારાના મરમર સ્વરોમાંથિ સુખદા
ફરી એ ગુંગે જે કપન અધુરું, જનર રમી. ૧૩

રહે દરેતરે, કરણકરણે નાદ ઉઘરે,
સ્વયં હું શ્રીતા ને કવન કરનારો હું જ જનું,
મદા આત્મોપચયે તન જગતને આપું અદનું,
પ્રભો! એ સદ્ગાવી અરથ તણું કેમ ન ખરે? ૧૪

સુન્દરમ

કવિતા કે એકલું પાણી કેટલી મદદ કરે? ૮ અદિ-કુંજ,
હૃદય અંધાર સમગ્ર અંધાર કંઈનું ઉત્પાદક. ૯ ગિરિસગ
ઉચ્ચ-તુમાખી સન્ન્યો, ગદાસાન્યો વગેરે બીજાને દગાવી
ઉચ્ચા યજ્ઞેલા લોકો. અવધિ-મર્ચાદા. ૧૦ કમકમો-કંપ; સમુદ્રને
તળિયે, સમાજના આગિક તેમ જ ખીલ અધઃપતનમાં
સળડતો જનસમુદાય જે કૂણ રહ્યો છે. ૧૨ સર્વ શરીરમાં અજ-
રો પ્રવેશી હૃદયમાં જ. મેલા નવા બાપ રો કવિતાને સંભળ
૧૩ જેનું માવન હુંગર સપાટ થઈ જતાં અટકી પડેલું, ખબ્બ
તે જલધર-આદ્ય રો રાવધા-સંકરો પ્રકારે, વંચતી દરો,
તેના અગર અજાજમાંથી રત્ન સંગીત, અંતર-તીજા; કળાઓ-
ની સૂચક; પ્રકૃષ્ટી અવન દોષ તો જ કળાઓ વિષરો ૧૪ હું
જ સાંગજનાર ને હું જ માતાર; આત્મોપચય સર્વ કાષ્ટને
આત્મા-પોતાના જેવા જ બાવથી જેડું તે

સુ રો બ મો આ લે પ ના ૨ : ૬ ખ્ય લા લ મ ૬

શાન્તિ:
શાન્તિ:
શાન્તિ:

શાન્તિ એટલે અવનના અનન પડની વારનાતિક
ભુમિકા; શાન્તિ એટલે વાસ્તવિક આનંદની
પ્રતિષ્ઠા; શાન્તિ એટલે કિયાશીલનાનો, સમર્થ કિયા-
સકિતનો, કાર્યદક્ષનાનો તથા કાર્યદક્ષતાનો અભાવ—
એમ માનવું એ ભૂમ છે. વળી શાન્તિ એટલે એદિક
અવનનો અણવિશ્વાસ, એમ પણ માનવામાં આવે છે.
પરંતુ, એજાં 'શાન્તિ' નથી. એ તો તમોયુજનું મતલુ છે.

સાચા કર્મકારના આધાર શાન્તિ છે. સમોદ
કાર્યદક્ષના શાન્તિમાં જન્મે છે. ખરી શાન્તિમાં અદ-
ભુત કિયાશીલના છે.

પરંતુ શાન્તિ એટલે ધમાપછાડાનો અટકીકાર ખરો.
શાન્તિ એટલે આરંભોમાં રહેલી તીવ્ર અંચળના અને
અંચાળના જેવી ઉનાવળ તથા ઉપાનનો અભાવ ખરો.

જેણે શાન્તિ મેળવી છે તેણે વિશ્વનું આધ્યાત્મિક
ચરત્વમધ્યગિદ્ધ મેળવ્યું જાણવું. વિશ્વના દિવ્ય નિયમ-
ના હંદને તે વળણે છે; અને જાણીને, પોતાની ગતિ તેની
સાથે સંવાદી જનાવી શકે છે. તેના અવનમાં તાલકળ
સંગીત સંગળાવું નથી.

સૂર્ય ને પૃથ્વીનાં અવનોયી પાર, અનન આકાશમાં
અમકનાં પ્રભાસિની હંદપ્રેરિત સનત ગતિની શાન્તિ
માનવ જાણતો નથી. તે પર્વતોની શાંત ભચ્ચનાને બોધ
શકતો નથી. વિસ્તૃત જંગલોની માદ ઘટાઓમાં થોડે-
થોડ સીંચાએલા શાંત અવનનાં તેને ખ્યાલ હોતો નથી.

આપણે 'કાર્ય'નો ખ્યાલ પણ કેવો ગ્રામ્ય અને
સંકેચિત છે? 'મદાન' માની લીધેલા કે અરેખક મદાન
કાંઈ કાર્યનો આરંભ કરનાં પહેલાં આપણને રોડ
ખીટવા વિના નથી ચાલવું. ઉચિત શોરજમાર પડે
તે કાર્યની છટપટાનું અને કૃતેદનું માપ કાઢીએ છીએ!

જ્યારે આપણી નજર આગળ પ્રતિદિન ચૂર્ચનાગ્રામણ્ય એની એ શાંત લગ્નતાની પ્રતિક્રિયા કરતો આકાશમાં આરંભ થાય છે; પુષ્પોની કળા રાત્રિના મદન મોનમાં વિકસે છે અને પ્રકૃતિ પુષ્પ રૂપે ઉપાનું સ્વાગત કરે છે; અને પ્રવંડ વટવૃક્ષોનાં એકર અત્યંતપણે પૃથ્વીના પડમાંથી અદાર પડે છે !

કળામાં પણ અસર ઉત્પન્ન કરવાની તત્વોડ પ્રવલ્નો થતા નોંધ્યો છીએ. આપણા સર્જકો ભૂતી ન્નય છે કે સર્જનનો સમય આત્મસંજ્ઞાનો સમય નથી. ઉચ્ચ સર્જન અસર કરે છે પરંતુ અસર કરના પ્રવલ્ન કરતું નથી. અને આપણા કલાપ્રદેશમાં મંથનદશાથી ઊછળનાં શીલુ અને અસાન જળની ઊચ્છવાયક આપણને વધારે જણાય છે. જ્યારે વાસ્તવિક સર્જન મંથનકાળનાં દુઃખકર અનુભવ પછી પયરાળી સાનિ-મોંગી પ્રભુપ્રસાદી રૂપે, વિધાયકને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ વિધાયકના મંથનમાં આનંદનું સ્વપ્ન સદાનો મારે જાંચન થાય છે, તેને સર્જનની કળા લાગે છે, અને સુખદુઃખના મંથનથી પર થવાની ચારી તેને જડે છે.

આપણને શાંતિ મળતી નથી, કારણકે જીવન-સાગરની સપાટીનાં મોઝાઈઓ ઉપર આપણે રહેલો છીએ. શાંતિ તો તેના મદન ઊંડાણમાં દૂધડી મારવાથી જ મળે. આપણે જાણ જીવનમાં એવા ઘસઘસ રહ્યા છીએ, તેનો કેવાહલ સાંભળવામાં આપણે એટલા રોકાઈ ગયા છીએ કે અંતરાત્માનો ઊંડો સાદ સા-ભળવાને આપણને તક કે સમય સરખાં પણ મળતાં નથી ! આપણા જીવનની સપાટી પર રમતા પિકારી બકિતવની વાસનાઓ વમ કરવામાં, આપણામાં રહેલા અર્ધિશુષ્ક માનવની કામનાઓને સંતોષવામાં, આપણે એટલા તો મરાગૂલ યથ ગયા હોઈએ છીએ કે આપણા અંતરનાં મદન ઊંડાણની શાંતિમાં રહેલો અંતરાત્મા—આપણું સાચું બકિતવ—આત્માત્મિક જીવનને વેડે છે, તેની જરૂરિયાતને આપણે બાળે જ જાણ્યો છીએ.

શાંતિનો મર્મ જાણનારાઓએ આપણને વેદ, ઉપનિષદ અને પાર્શ્વનો આધ્યાં છે. એમણે મૈત્રમ-શુદ્ધી પાલેશ તથા નિર્બળતાં આનંદ-શાંતિમયી, અને નિરાશમાં નૃત્ય કરી રહેલી નટરાજની સર્જન-પિનાચક, કલાપૂર્નિઓનું સર્જન દશાંબુ છે. આપણને આજે પણ એ શાંતિ પ્રાપ્ત થાયો અને આપણા

જીવનની દર પ્રતિપા પદમ શાંતિના અમર પાપા ઉપર મરને સર્વવાદી, સમન્વિત જીવનની રચના કરે. અંબાલાલ પુરાણી

પોતાનાં માઆપનું દર્શન તો શું પણ જ્ઞાન સરખું જેને ન હોય એવાં અનાથાશ્રમનાં બાળકોમાં પણ

માડી

નામ	ઓળખ	વય
મકત	અનાથાશ્રમનાં બાળકો	૧૨
કંકુ		૧૦
પરસન	આકર	૩૭
જેઠાલાલ	વ્યવસ્થાપક	૪૬
નંદનાથ	દાકાર	૨૬

ચિત્ર પહેલું

[નદીની એક બાજુ મોટું રહેઠું છે. મીથિા અને મોરસોનાં બૂંચળાંના અવાજથી આખો દિવસ એ બાજુ હોય છે. પણ બીજી બાજુ સારી એવી શાંતિ રહે છે. કેટલાક છટ-છવાયાં મકાનો દેખાય છે. છેક ઉપરે અનાથાશ્રમ આવેલો છે. અનાથાશ્રમની આગળ મોટું ફળી છે. તેમાં કસ્ટનનાં સાથનો બીમાં ફરતાં હોવાથી દેખાવ સુંદર લાગે છે. અહીંયા મકત આંટા મારતો હોય છે. કંકુ અંદરથી દોડતી ફળી આવે છે.]

કંકુ: મકત, તારી આંખો કેમ મૂછ મૂછ છે? —આજે સવારે પ્રાર્થનામાં કેમ નહોતો? —જેઠામામા મને કહે કે મકતને શોધી આવ. મેં નંદવરને પૂછ્યું તો કહે કે બપોર નથી. પરસનમારીએ તો તને જે દિવસથી દોડો નથી! મકત, તને થયું છે શું?

મકત: કાંઈ નહિ, કંકુ.

કંકુ: ભારે આવો ઉદાસ કેમ રહે છે?

મકત: અમરચો.

કંકુ: (દાઢ પકડી) ચાલ, જેઠામામા તને સંભારે છે.

મકત: ભલે સંભારે; મારે નથી આવવું.

કંકુ: (નવાઈથી) એમ તે થાય? એમને ના પડાય?

મકત: કંકુ, મારા ઉપર એ ચીડાયા છે.

કંકુ: કેમ?

મકત: કાલે મારી નિશાળના મારતર એમને મળ્યા દશે. હું તદ્દન દોહ છું, મને દાખલા આવડતા નથી, બૂંચળામાં હું કાચો છું. આવુંઆવું એમણે એમના મગજમાં સ્તાન્યું છે. એટલે કાલે રાતે મને જેઠામામા કહે કે લણવું હોય તો ગરાબર લખ, નહિતર જાપ-જાનામાં બીંખાં ગોઠવવા જ.

કંકુ: અરે! એવું તે હોય? હું જેઠામામાને કહીશ કે તને લણવા દે.

મકત: કંકુ, ભાઈ થઈ તું તો કાંઈ કહીશ જ નહિ. તારી જોડે રમવાની મને જેઠામામાએ ના પાડી છે.

કંકુ: કારણ?

મકત: જેઠામામા જાણે. [કંકુ વિચારમાં પડે છે]

સમજ, કંકુ?

કંકુ: મકત, તું જુહું જોણતો જણાવ છે. એમ હોય તો જેઠામામા તને શોધવા મને કેમ મોકલે?

મકત: એ જ વાત છે ને? એમને ખરી ખાતરી કે હું ક્યાં હોઈશ તેની બજાર તને જ હોવાની.

[કંકુ નખ કરવા લાગે છે.]

તારી જોડે રમવા કંકુ છું અને રખડવા કંકુ છું એટલે જ હું લણવામાં પછાત રહું છું એમ એ કહેતા હતા.

કંકુ: (પીસા મોંઘે) તો તો પછી. આપણને વાતો પણ નહિ કરવા દે, એમ?

મકત: એમ જ.

કંકુ: (મોં ટપાળી) ના; હું તો વાતો કરવાની. ભલે મને જેઠામામા લપકાક લગાવે; તો મેં હું તારી જોડે જોણવાની. આપણે ક્યાં અટ્ટા ક્યાં છે?

મકત: તો જોડી જોડે.

કંકુ: (ખભા ઝાંઝી) અને મકત, તું મેં જોડીશ ને? [મકત ખૂંચી રહે છે]

(આછછ કરતી) મકત, જોણ ને?

મકત: (પીરે સાથે) જો હી શ.

કંકુ: (ખરડો ચાળાડી, જોરથી) જાસ મારા ભાઈ.

[દરથી જેઠાલાલનો અવાજ આવે છે.]

જેઠાલાલ: કેમ રે કંકુગણેન! મકતભાઈ જોડે લાં ગી મતલબ મલાવો છે?

[જીભથી બરેલાં કંકુ અને મકત એકબીજા સામે જોઈ રહે છે]

મને આવવા દો.

મકત: (વળગી પડી) કંકુ, મને જ આવજો.

કંકુ: મલગાઈશ નહિ, મકત. તને લાકડી મારવા જશે તો હું આડી આવીશ એટલે મને વાગશે. ભલે વાગે.

[અને ચપચપ બીમાં રહે છે. જેઠાલાલ આવે છે.

ખભેથી ફોરેલું પહેરણ, છતી પાટીનું ફિતિયું,

કપાળે ચાંદલો અને હાથમાં આંધળી છે.]

જેઠાલાલ: કંકુ, મેં તને શું કહ્યું હતું! મકતને જોણવાનાં કહ્યું હતું કે તેની જોડે વાતોએ બજાવાનું?

કંકુ: મામા, મકતને ડગીર રીક નથી એટલે હું બજાર પૂછતી હતી.

ન્યાં

ભાંડુનાં હેતથી ચે અધિક પ્રેમ પ્રગટે ત્યારે ન થાય કે માનવ હૃદય કોમ, કુળ કે લોહીના સંબંધથી ચે પર છે ?

જેઠાલાલ: મહતલાવ, શું કાંઈ માંદા પડ્યા છે ? દાકતર સાહેબને જોલાવયા પડશે કે શું ? (મથિ લાય મૂકી) માયામાં આધારીશી ચડી છે કે પેટમાં ચૂંક ઉપડી છે ? [મહત નીચું જોઈ રહે છે. જેઠાલાલ ન જુએ તેમ કંકે ગોં મચકોડે છે.]

(લાય વડે મહતનું ગોં પકડી ઊંચું કરી) મહતભાઈ, જોલો તો ખરાઈ—કે છલ તાળવે ચોંટી ગઈ છે ?

કંકુ: મામા, જોતી આંખો તો જુઓ.

જેઠાલાલ: અરે, દા. પાંચીપાંચીને ખૂબ મુશ્કેલ જ લાગ્યા છે ! મહત, દવે જાણ મહેતન ન કરતો. નિંદર વળી પહેલે નંચર પાસે થઈ જવાશે !

કંકુ: પથ મામા, તમે તો જોને કહેતા દતા ને કે જે સાવ દોહ છે ?

જેઠાલાલ: (માથું દલાવી) જ રા જ ર. તમે જોજો વાન કરી ને ! હું ધારતો જ દતો. જો તમે ન કહે તો કેને કહે ? આમ ને આમ તમે જોઈ રૂપક થઈ ગયાં છો. ન જાણવું, ન કોણનું કહ્યું કરવું: ને ખસ ખાવું પીવું ને જોલવું ! આ નહિ ચાલે. મારે તમને સીધાં દોર કરવાં પડશે.

[કંકુ અને મહતના પત જુવવા લોપ છે.]
જ્યારે જોડે સારે તમે બંને સાચેના મથે ! પડી ચે ફર્યાં પડતાં તો જાજો છવ તપ ! તમારી પચ્ચે વળી જોવું હેન શું ? મગાં વાજાજોન દોષ છે તે પળ આવી રીતે જોજીમના પડજાયામાં નથી પડ્યા જોનાં.

કંકુ: પળ મામા. . .

જેઠાલાલ: (સાધી) મામા ને કામા. વચ્ચે ન જોત. [કંકુ કપાટ બંધ છે.]

મહત, આજે લવચંદ સોને ત્યાં દીકરો જાઓ તેની ખુશાલીમાં રસોદાલીનું જમણ છે. પળ તારે સરીરે ક્યાં સાઈ છે ? જોટશે તું તો અપવાસ કરજે.

કંકુ: અને . . .

જેઠાલાલ: વળી વચ્ચે જોલો ! જાણ વાનતું દેવ તો તું ચે જુગી રહેજે.

કંકુ: મામા, હું તમને જો જ કહેવાની દની.

મહત: કંકુ, તું ખુશી પાળે.

જેઠાલાલ: ના. દવે કંકુને પળ પાતા નહિ મળે.

[કંકુ અને મહત સાચી રીતે જોજીમને જોનાં લોપ છે.]
આટલી આજીવી વાન. પીછ વાન પળ મારે તમને કહેવાની છે. મહતિયા, આજીવી તારે આ કંકુડી જોડે ફરવાનું નથી. મેં તમે એક વાર કહ્યું દતું અને આજે ફરી વાર—જેઠી વાર—કહ્યું છું. દવે જો હું તમને સાથે જોડયા તો તમે તો હું કાઢી જ મૂકાયા. પછી પેટ ભર્યા વારને પરાયર બીજવું પડશે.

[મહતની આંખો કપાટી બોલજોડી છે.]
અને કંકુડી, તારો વાન પળ તું જાણી. જે મહતની વચે, તે તારી વચે થશે. [કંકુ મજાક મઠ છે.]
(મહતનું આંધું પકડી) ત્યારે મહત, મામ મારી જોડે. કંકુ તું પરસન પાસે ના. જો કંકુ જોમ કરજે.

[જેઠાલાલ મહતને લઈ બંધ છે.
કંકુડી ફરકું મૂકી જવાય છે.]

ચિત્ર પીજું

[કંકુ અને પરસન એક ચોટવા ઉપર બેઠાં બેઠાં વાતો કરે છે.]

પરસન: (મિત્રામજાથી) કંકુ, તું ઝડી થા. તડ જવા દે. મને તેમ તો મેં જેઠામામા આપ્યા વડીલ કહેવાય. વળી આજમના ઉપરી મજાવ. જોમનું કહ્યું કરવું જોડાએ.

કંકુ: (હજમતથી) કરીએ જ કરીએ ને ? માન માન દિવસ થયાં હું મહતને મળી પળ નથી !

પરસન: જોટવું જાન નથી. તારે મહતના વિચારો પળ ન દરજા જોડાએ. વિચારો કરીને તો તું તારો

છવ બાળે છે.

કંકુ: માશી, એમાં હું શું કરું? હું મફતને કેમ કરી બૂલું? એના જેવા સારા છોકરા મને બીજો જતાવે તો ખરાં!—‘કંકુ ગાંડી’, ‘કંકુ ગાંડી’ કહી જ્યારે મને જ્યાં ચીડવનાં સારે એકલો મફત મારી બેર તાણુને. એની નિશાળમાં પનાસાં વહેંચ્યાં હોય તો અરમી-અરધ એ મારે માટે રાખી મૂકતો એ માટે પડે ત્યારે એને જે કોસળી મળે તેની પણ ચીર મને ચખારના વિના ‘એ નથી રહ્યાં. માશી, આવું તમે જાણો છો?

પરસન: કંકુ, હું મફતને ન જોળાવું? મેં તો તેને મોટો કર્યો છે.

કંકુ: એટલે, માશી?

પરસન: કંકુ, તારા જન્મ પહેલાંની એ વાત. જે રાત્રે મફતને અહીં કોઈ મૂકી ગયેલું એની એકલો દિવસ આગમય મેં મારો રતન જેવો દીકરો જોગો હતો.

કંકુ: માશી, એ ક્યાં જોવાઈ ગયો હતો?

પરસન: જાહેન, એને જન્મના ઉપાડી મયા હતો!

[પરસન મળમળી થતાં કંકુ બેની

સામે ટગરટગર જોઈ રહે છે.]

પછી મફત મને સોંપાયો. સંચારના જેવી હું ઘરકામમાંથી નવરી થતી કે હું મફતને આશ્રમમાંથી મારે ત્યાં લઈ આવતી. આખો વખત મારે ત્યાં રાખતી. કારણકે મારે એને પાળાપોષીને મોટો કરવાનો હતો. એને માટે મને પગાર મળતો. પેટના દીકરાની જેમ હું એને સાચવતી. નાનો હતો ત્યારે એ એવો સાળેસારો અને રૂડો પાળો લાગતો કે એક વાર તો મને ઇનામમાં પાંચ રૂવિયા મળેલાં. આજે એને આપડો મોટો વેદબી મારો છવ દેરે છે. અને જેહામામા જ્યારે એને કાંઈ કહે છે ત્યારે મારું કાળજીલું યથોપાધ જાય છે. -

કંકુ: (હાવકાળી) ને માશી, મને એમ કેમ ન થાય?

પરસન: થાય, થાય. એટલે તો હું તને કાંઈ કહેતી નથી. બાપી જેહામામાએ તો મને કહ્યું છે કે કંકુને મફતનું નામ સુધાં ન લેવા દઇશ.

કંકુ: પરસનમાશી, જેહામામા આવો જુવમ કેમ કરતા દશે?

પરસન: કંકુ, એમને એકે જાહેન નથી. પછી લાંડરડાંનાં હેનની એમને સમજ ક્યાંથી હોય? ભગવાને એમને દીકરી સરખી થે દીધી નથી કે એમની આંતરડી આળકે તરફ દ્રષ્ટી. રહે.

કંકુ: માશી, તમે એમને ક્યારથી જોળાવો છો?

પરસન: અહીં રહેવા આવી ત્યારથી.

કંકુ: ક્યારે આવ્યાં?

પરસન: પાંચસાત વરસ થયાં દશે. કંકુ, મારું નસીજ ફૂટ્યું, બીજું સંયુવદાનું કોઈ હતું નહિ, મારું મન મફતમાં પરાવાયું એટલે હું અહીં કાપમળી મોકરીમાં રહી ગઈ. પછી તો મફતને, તને જોને બીજાં છોકરાંઓને રાજી રાખવામાં હું મારું કુખ બૂલી ગઈ.

[કંકુ આગતેમ જતી હોય છે]

કંકુ: (દૂર નજર જતાં) જુઓ, જુઓ, માશીયા! પછે પેલું કેણું જાય છે?—મફત?

પરસન: (આંખો તાણી) લાગે છે તો એના જ જેવું.

કંકુ: (હોંસથી) અરે, એ જ! મારો મફત! માશી, હું એની આગળ જાઉં છું.

પરસન: પાણી...

[પરસન આગળ બેસે એ આગાક તો કંકુ ત્યાંથી દોડી જાય છે. પરસન એ દિશામાં જોઈ રહે છે.]

ચિત્ર ત્રીજું

[આશ્રમનું ફળી વરસી મફત જાહેર રસ્તા ઉપર આવતો હોય છે. ધડામાં આકારમાં, તો ધડામાં પથ ઉપર, તો ધડામાં નદીમાં એ નજર માંખે છે. બધી વખતે એ હાંકે બળકડો હોય છે.]

મફત: (ગળમાં) કંકુ ક્યાં દશે?—શું કરતી દશે?—મને સંભારતી દશે?—કે બૂલી ગઈ દશે?—માં તો નદવર વેડે રમતી દશે.—કાં તો પરસનમાશીએ એને પૂરી દીધી દશે.—જેહામામાએ મને જરાજર સાત દિવસ કેદમાં રાખ્યો. આજે એક કલાક દર-વાની રતન આપી છે: પણ પાછાં જતાં ને મોડું થયું

તો નક્કી મારી જ નાખશે.

[મફત કવાવળે પચે ચાલતા લાગે છે.]
(મરીના મોઝો) પણ-મને મારમમાં ક્યાં જ કંકુ તો નદિ જ મળવાની ને? આવેથી એનું મોં જોતા મળે તો મેં મને કેટકેટલો આનંદ થાય!

[પાછળથી મોટાનો ખરાસો ધરણે આવે છે. મફત પોતાની ધૂનમાં છે. એકદમ પાસે દોડી આવી કંકુ મફતને ઘક્કા મારે છે. મફત આવે જઈ પડે છે. પણ આમ કરવામાં કંકુ પોતે પડી જતાં, તેના ઉપર ખરાસો ફરી વળે છે. આ જોઈ પરસનથી જે ચીસ મરાઈ જવાય છે તે અહીં મુખી સંભળાય છે. લોધા એકકાં મવા લાગે છે. બેભાનનો જાનેસો મફત 'કંકુ! એ કંકુ!' કરતો ક્યાંક બાગી જાય છે.]

ચિત્ર ચોથું

[એક પુરાણી ઉપર જેઠાલાલ બેઠા છે. સાથેના બાંકડા પાસે પરસન ઊભી છે. વચ્ચે ટેબલ છે. પરસે જેવળ ખાલી પુરાણીઓ છે. એકમાં સત્તારનાં આંખેલાં છાપાં પડ્યાં છે. કપાળે વરણેલાં ગદમાં આંખો ઉપર ઉનારી જેઠાલાલ 'સમાચાર' વાંચતા લાગે છે.]

પરસન: મામા, પછી કાંઈ મફતનો પેતો?

જેઠાલાલ: (હાપમાંથી માર્શું કાઢી) પરસન, આ તબુ દિવસમાં આકાંશપાનાળ એક કર્યો! પણ નકામાં!

[જેઠાલાલ વળી વાંચતા લાગે છે.]

પરસન: ત્યારે દલે એ નદિ જ જડે?—આપણે મફતની આશા મૂકી દેવાની?

જેઠાલાલ: ના, પરસન. કદાચ જડી આવે.

પરસન: કદા દીને?

જેઠાલાલ: દો: આ હાપમાં જનદેવન મોકલી દલી ને જપાઈ છે. મફતની કિંગાઈ, અબાસ. વાન નજેરે જામું એમાં જલ્મજ્યુ છે. એટલે કાંઈને મફત મળશે તો મુલ્કી મોકલી આપશે.

પરસન: (હિચકતાથી) મામા, એનું જનનું દરો? જેઠાલાલ: (નિરાંત હાથે) મોઝો એકટકા આવાખરી.

પરસન: (ધેંપી જાની) અરે! મફતનો પાછો આવે તો તો અંજા માને સવા રૂપિયો ને નાણાંએર પચેરાવું.

જેઠાલાલ: (દાદમાં દસના) પણ પરસન, તને કેમ આટલું જલ્મું લાગી આવે છે?

પરસન: મામા, તમને કાંઈ નથી લાગતું?

જેઠાલાલ: લાગે છે થોડુંધણું. મને લાગે છે કે મફતને જાદાર નીકળવા દેવામાં મેં જુદા કરી. પણ જે કાળે જે માંડણું દેાય તે કાંઈ કાઢી ગિયા. થવાનું છે?

[પરસન કાંઈ દેતો નથી]

મને ખીજું એ લાગે છે કે મેં એને જરા વધારેપડતો ધમકાવ્યો. પણ એ તો હું એના ભાલા વાસતે કરતો દતો ને? એના મારતરે તો મારા મોઝોએ એના વખાણ કર્યો દનાં. પણ જે હું મફતને ખડું કહીશ તો વળી ભાઈ કંકુ જેને વધારે ને વધારે રખાડો એ જાંકિ મેં વાત જરા ફેરવાંને કહી. મારા મનમાં એનું બધું દતું.

પરસન: (અચકાતી) પણ મામા, ઘણું જુદું.

જેઠાલાલ: જે થવાનું દતું તે થયું. પણ મેં જરાક ને અશુર કલા ત્યાં મફત મારી સામું બોલ્યો એટલે પછી મારે સખન થવું પડ્યું.

પરસન: (નવાઈ પામી) મફત નવાઈ—જેઠાલાલાની સામે બેસેશો?

જેઠાલાલ: દા. દા, વળી. મેં એને એટલું જ કહેલું કે કંકુ જેને વાત ન કરીશ. એટલે એણે મને નરત જ જરાજ દીધો કે મરી જઈશ તો મેં કરને મળ્યા પિતા નદિ રહું. (નાક મઢાવી) એનો અર્થ કો?

[ત્રાજેનમાં રાત્રી વખેલા નંદાયા રાજલ ચાલે છે]
નંદાયા: કેમ, જેઠામામા?—શા સમાચાર છે?

—જાણે છેકરો મનમાં?

જેઠાલાલ: દા, દાનર આદેજ. નમે આપવા શાખા છે ત્યારથી સોની તળિયને સારું રહે છે. પણ...

નંદાયા: પણ શું?

જેઠાલાલ: અમા સરખારે બારે વિષયપામલ થઈ મદ. કંકુ કરીને એક છેકરી મોટર નજે નમદામ મૂલ. મફત નામે એક દોશિયાર છેકરો એ જ દિવસથી ક્યાક બોલ્યાં મેં છે.

પરસન: (અચમળી જેવી) અને જડતો જ નથી?

જેઠાલાલ: એકે હાપમાંથી અજાણત હાપથી તે

છે એટલે એ મળી પણ આવે. આજના છાપામાં તમે એ નથી વાંચ્યું?

નંદનાથ: અરે જેહાગામા, અમારો ધંધો જ એવો રહ્યો! સવારના બેઠવા કે તરત દરદીઓમાં જવાનું! વાંચવાનો વખત તે કાઢવો ક્યાંથી?

જેહામાલ: ખરી વાત છે, દાકતર સાહેબ. મને તે રીતે વખત મેળવીને, આપ અહવાડિયામાં એક વખત અહીં આવી જાઓ છો અને ગિયારાં માથાપ વિનાનાં બાળકોને વગર પૈસે તપાસી જાઓ છો એનું પુણ્ય ઓછું નથી.

નંદનાથ: એ તો હીક, પણ તમે તો એમાં ચોપીસે કલાક રમ્યાપર્યા રહો છો તેની તોમે કોઈ ન આવે.

[પરસન બંને ઉપર મનમાં ચીડાય છે. એવામાં બારે જોડા ખખડાવતા જમાદાર અને સિપાઈ ત્યાં આવે છે. એમની વચ્ચે મફત છે. પરસન અને મફત સામસામાં દોડતાં વળગી પડે છે.]

જેહામાલ: (હસતા) પરસન, હું નહોતો કહેતો કે મફત જરૂર જરૂર?

જમાદાર: (રખાખથી) શેઠશ, છોકરા તમારો છે કે?

જેહામાલ: હાથ.

જમાદાર: (કંપકાથી) તો પછી આપ શાંડને રખડો કેમ રાખો છો? પહેલાં સંભાળ ન રાખો, જરૂર નહિ એટલે જાહેરખગર આપો, ને પછી અંમને ફેરો ખવડાવો! અમારા પગમાં તે કાંઈ પૈસા છે? જોશો; હવે અમારા આપણીનું કાંઈ થાપ એમ છે કે નહિ?

[જેહામાલ જરા ગમતાય છે. નંદનાથ બુઝામાં આવે છે. પણ પરસન જેતે રૂપિયા આપી દે છે. જમાદાર અને સિપાઈ લટકે સલામ બરી આપ્યા નવ છે.]

પરસન: (સોડમાં મદ) બેટાં મફત, આટલા દિવસ તું ક્યાં હતો? [મફત મૂંઝો રહે છે.]

જેહામાલ: દાકતર સાહેબ, તમે મફતને પૂછી બુઝો તો?

નંદનાથ: (મફતને પાસે લઈ) છોકરા, તારા ગાપનું નામ?—માનું નામ?

મફત: કંકુ.

[પરસન બંને જેહામાલ નિજારમાં પડે છે.]

નંદનાથ: હંઓ. તારી માનું નામ કંકુ. પણ નાઈ?

મફત: કંકુ.

પરસન: મામા! મામા! પેલા જમાદારે ક્યું તેમ મફત ગાંડો તો નથી થઈ ગયો ને?

જેહામાલ: અરે! ના રે ના. જોડ મફત, મારા કપાળમાં શું છે?

મફત: કંકુ.

જેહામાલ: હો! મફતને કોણ ગાંડો કહેશે! કેવું કાંઈ કાંઈ જોતો છે!

નંદનાથ: જેહામામા, તમે જૂલો છો. મનની આંખો કંઢે છે કે એનું ચિત્ત કેડાણે નથી.

પરસન: (ચિનાથી) દાકતર સાહેબ, એને થયું છે શું?

નંદનાથ: મને ખાસ ખગર નથી પડતી. પણ જાહેન, પેલી મરી ગઈ એ કંકુ બાપે શું થાપ!

જેહામાલ: (વચ્ચે) બારે સાહેબ, એવું શું પૂછો છો? બંને આ આશ્રમનાં ગાળકો! સાથે રહેલાં એટલું જ.

નંદનાથ: (જેહામાલને) એટલું થયું છે? (પરસનને) ત્યારે તો જાહેન, મફતને કંકુરોગ લાગ્યું પડ્યો છે.

પરસન: એ મરશે શી રીતે?

જેહામાલ: (દાય લાગેલી) દાકતર સાહેબની દવાથી.

નંદનાથ: (દાય આડો ધરી) ના. તનના રોગ અમે મરાડી શકીએ. ગાનના રોગ મરાડવાનું અમારી શક્તિની જગદર છે. સમજ્યા, જેહામામા!

[જેહામાલ જાણ નથી થતી સકતા. મફતને ગાનના આંખમાં નાંખી પરસન પહેલાં અતિશય હેતથી એને હાથે છે, પછી ઉપરાડપરી કંકુ કંકુ પડે છે. એ વખતે પરસનની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ આગુ વહેતી હોય છે. મફત તો જ્યારેન્યારે જાય છે ત્યારે માત્ર એક જ શબ્દ જોતો છે—'કંકુ']

ચરણેલ ધંધ્યા

મન્મથ

ચિત્રકાર - જગન્નાથ અહિવાસી

મુંગાઈની સરકારી ચિત્રશાળામાં દિલ્હી ક્લાનો શુદ્ધ સ્વરૂપે આદર કરનાર ભાઈ અહિવાસી મહેલા છે જેમ કદીએ તો જોાકું નથી. મજના રહીશ છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં હજારેલા એ ભાઈ મજની બક્ષિ અને સૌરાષ્ટ્રની સાદાઈ પોતાનાં છત્રન તથા છામાં પ્રકટાવી રહ્યા છે. સુકોમળ રેખા અને સુરમ્ય રંગોની તેમની હાસના સફળ નીવડી છે. છત્રના વેગ્ગીના પ્રદર્શનમાં અને નિહીના શાહી મહાસયોમાં એમની કલા પ્રસંસા અને પ્રતિષ્ઠા પામી છે. આજે તે મુંગાઈની જાલા-શાળામાં અધ્યાપક તરીકે અનેક લગના ચિત્રકારોને પ્રેમણ અને પ્રેરણાદનમયે સાથ આપી રહ્યા છે. સુલસાતના અભિનવ ચિત્રમયોમાં તેમનું નામ આગળપડતું છે.

ઉચ્ચમાં લેવાએલા ફોટો

સાબરમતી આશ્રમના સૌજન્યથી

યુગભૂતિ ગાંધીજી

સંસ્કૃતિઓની માતામહી જ્યારે માનવતાને પારણે ઝુલાવી આર્યત્વના અમૃતે પોપતી તે

ઋગ્વેદીય સમયનું જીવન

ભૂરતરશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આપણી આ આજની પૃથ્વીએ ભૂતકાળમાં ઘણાં જુદાં-જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કર્યા છે. ઋગ્વેદના અભ્યાસકેને ઋગ્વેદમાં એવા પુરાવા હાજર છે કે આપણા પુરાણા ઋષિઓ, —આર્યદેશોએ જ્યારે સપ્તસિંધુમાં રહેતા હતા ત્યારે હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ આજે છે તેના કરતાં જુદી જ હતી. ઋગ્વેદમાં, સરસ્વતી નદી સમુદ્રમાં પોતાનાં પાણી છાંટતી એવો ઉલ્લેખ છે. આજે તો એવું કંઈ નથી. જતાં ભૂરતર-શાસ્ત્રીઓએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે આજે જેને આપણે રજપૂતાના કહીએ છીએ તે એક વખતે જમીન હતી જ નહિ, પણ તેની તથા સિંધના તટના નીચેના ભાગની જગ્યાએ સમુદ્રનો એક દસ્ત લંગાચો હતો. આ સમુદ્રને તેઓ રજપૂતાના સમુદ્રને નામે આપેલો છે. હારે સર-સ્વતી નદી આ રજપૂતા-ના સમુદ્રને મળતી. આ સમય આજથી લગભગ ૨૫,૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનો ગણાય છે.

આ કાળના ઋગ્વે-દીય ઋષિઓ સપ્તસિંધુ-માં જ રહેતા. એના નદી સુધી તો દશ તેઓ પહોંચતા હતા. આ સપ્તસિંધુશ્રી આજને પં-જનજ તથા થોડાક સિંધ-નો ને થોડાક ખલુચિ-સ્તાનનો ભાગ, એટલા-નો સમાવેશ થતો.

આમ સુષ્ટિના આ-રંભકાળે મનુજ વંશનાં

પારણાં જેના એ દેશમાં વસતાં થોડા દેવા હતા, તેમની સંસ્કૃતિ કેવી હતી?

આ થોડો ઘણે જાગે છટાછૂટા ગોદમાં રહેતા; અને જતાં કયાંકકયાંક કિલ્લેબંધી ગામે પણ હતાં ખસે. સિંધમાં તો દશ આજે પણ દસેક ધરનું એક નાનું ગામ હોય તેને ગોદ કહેવાય છે. આ ગોદનું મૂળ સંસ્કૃત રૂપ ગોષ્ઠ. તેનો અર્થ 'ન્યાં ગાયને રાખવામાં આવે તે જગ્યા.' આવા ગોઠો કોઈવાર એક જગ્યાએ પડાય નાખતા તો કોઈ વાર ખીંચ જાય. તે વખતે ગાય તો લોહન કહેવાતું. જેની પાસે વધુ ગાય હોય તે વધુ પૈસાદાર ગણાય. પણ

દરેક કુટુંબની પાસે જો-ટલી ગાય તે બધીને સાચવવાને દરેક કુટુંબ-ને જુદા વાડ નહેતા, તેથી પછે જાગે કેટલાંક કુટુંબ સાથે મળીને અમુક એક વાડમાં પોતાની ગાયોને ધાંધતા ને સાથે રાખતા. આ વાડને જોત્ર કહેતા અને જે જે કુટુંબો એક જ વાડનાં હતાં (એટલે કે જેમની ગાયો એક જ જોત્રમાં રખાતી) તેઓ એક જ જોત્રના કહેવાતા. સા-માન્ય રીતે એક જ જો-ત્રમાં ગાયો રાખનાર નંદકનાં સગપણવાળાં હશે તેથી પછીના કાળ-માં એક જ જોત્રમાં લ-ગી મનાઈ કરવામાં આવી છે. પણ આનાં જોત્રમાં રહેતી બધી ગાયો તેમ જ ખીંચ

આજે જ્યાં એનાના અને રજપૂતાના છે ત્યાં આજથી પચીસ હજાર વર્ષ પહેલાં સમુદ્ર પહોંચતો હતો; આજના તિબેટ ને દિમાલય સુધી ભૂમધ્ય સમુદ્ર લંગાચો હતો; આજનો હિંદુ ખંડ તે વેળા સ્વતંત્ર ને અલગ દેશ હતો તથા પૂર્વે છેક ઓસ્ટ્રેલિયા ને પશ્ચિમે આફ્રિકા સુધી વિસ્તરેલો હતો.

લુદાંલુદાં ગોત્રમાં રહેલી બધી ગાયોને ચારવાને માટે વળી જુદી જગ્યા રાખવી પડતી. ચરવાની એક મોટી જગ્યા હોય તેમાં ચાર પાંચ ગોત્રની ગાયો એકઠી થઈને ચરે. આવી જગ્યાને ગોષ્ઠ કહેતા અને જેટલાં ગોત્રોની ગાયો એક જ ગોષ્ઠમાં ચરતી તે બધાં ગોત્રોની એક ગોષ્ઠી બનતી. આવી કેટલીક ગોષ્ઠીઓ મળીને એક ગામ બનતું. સામાન્ય રીતે તેો આ ગોષ્ઠીઓનું કામ ગોપાલન અને ગોવર્ધનનું હતું; તેથી એક જગ્યાએ રચાશે થઈને તેઓ ન રહેતા, પણ લુદેલુદે રથજે વસતા. પરંતુ પછીના કાળમાં જ્યારે સમાજ ગોપપ્રધાન મઠી કૃષિ-પ્રધાન ગયો ત્યારે આવાં એકત્ર વસતાં કુટુંબોનાં ઓઠાં અને ડાંગો ગયાં. આ રચાથી વસવાટના કાળ પછી, ઋગ્વેદમાં કેટલીક વાર ઉલ્લેખાયાં છે તે કિલ્લેબંધી-વાળાં ગામો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં દસે. ઋગ્વેદની રચનાનો જેને આપણે મધ્યયુગ કદીએ તે કાળે તેો આવાં રચાથી પ્રામો દયાનીમાં દનાં જ. સમાજ કૃષિ-પ્રધાન હતો છતાં પ્રગતિશીલ હતો. તેથી તે કાળની સંસ્કૃતિ પ્રાયમિક યુગની દૃષ્ટિએ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી હતી.

આ કાળના લોકોને લગાઇ જળણીની નહોતી એમ નથી. તેઓ લડતા, પણ તેમનાં દયિયારો જુદાજુદા યુગનાં બિન્નબિન્ન દત્તાં. પર્યટનાં દયિયારોનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળે છે. દાડકાંનાં દયિયારો વપરાતાં એમ ઇન્દ્રનું મંજ (જે દધિવિનાં દાડકાંનું બન્યું હતું એમ નોંધ છે) પૂરવાર કરે છે. પછીના કાળમાં જળણીનાં લોદાનાં દયિયારો પણ પ્રચારમાં દનાં. આ લોકોમાં રાજા હતો એટલું જ નહિ પણ આ રાજા કૌટિલ્યના વિજયીયુની પેઠે વિજય કરવા પણ નીકળતો. છતાં એવા દાખલા ઓછા જાનતા. આયોર્ધાર્યોમાં પણ લગાઇ થતી ખરી, અને મદાભારતની આગાહી કરતો હોય તેવો દાસરાદી વિગ્રહ ઋગ્વેદના ઐનિદાસિક પ્રસંગોમાંનો એક ચોક્કસ પ્રસંગ છે. આમાં સુરાસ વગેરે દસ રાજાઓને માંહોગાદે જગ્ગરવિગ્રહ થયો હતો. રાજરાદી આનુવંશિક હતી છતાં કેટલીક જગ્યાએ પ્રાંતિક સગિનિઓના મતથી રાજ ચૂંટાતો.

સામાન્ય રીતે સમાજમાં ગર્વો નહોતા. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં જાડું જ વિરલ છે. અને એક બ્રાહ્મણ લગાયક જની ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે રહે તથા એક ક્ષત્રિય વનવાસ કરી બ્રાહ્મણ્યર્થ પ્રમાણે રહેતો

કંઈ નવાઈની વાત નહોતી. કેટલાં જે ક્ષત્રિયો ઋગ્વેદના મંત્રદષ્ટાઓ છે. વળી ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણનાં આંતરિક્ષો પણ થતાં. છતાં ઋગ્વેદીય યુગના અંતકાળે આ વર્ણો જુદા પડતા દના. બ્રાહ્મણોનું-એટલે જે લોકો બ્રાહ્મણનાં કામ કરતા તેમનું રચાન સમાજમાં બિંધું હતું.

એક વાન આ રથજે આપણે ન બૂલવી બેઠક કે ઋગ્વેદ યુગ એટલે કંઈ સો ગસો વર્ષની વાન નથી; પણ દળર કે જે દળર કે તેથી પણ વધારે વર્ષો ઋગ્વેદનાં સૂક્તો રચાનાં લાગ્યાં હોય; આથી ઋગ્વેદમાં તદ્દન પ્રાથમિક યુગથી માંડીને ઈકીક સંસ્કૃત યજ્ઞેય યુગ સુધીના ઉલ્લેખો આવે છે. એટલે આપણી દૃષ્ટિ ચોક્કસ નહિ, પણ અસ્પષ્ટ રહેવાની. છતાં એ લાંબા સમયમાં શું શું હતું તે જાને તો નહીં સમજવાની જવાબી ફરજ છે, એટલે આ લેખમાં 'એ કાળ' એવો જનાં ઉલ્લેખ હોય ત્યાં આ લાંબો કાળ સમજવાનો છે.

સમાજમાં યજ્ઞયાગ ખૂબ થતા, કર્મકાંડ પણ ખૂબ પ્રચારમાં દતો. વહેમ તે કાળના લોકોમાં દતો. તેઓ મંત્રોમાં માનતા. પણ સાથે જ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને તેઓ દેવ તરીકે ગણી પૂજતા. અદૈન બ્રહ્મનું તરત્તાન તો આ વળતે જન્મ પણ નહોતું પામ્યું. કાવચસર્જકો અને વિચારકોનાં મન સ્વતંત્ર દત્તાં, તેમની કલ્પનાનાં ઉદ્ભવનો અપ્રતિમ દનાં, તેથી તો આ કાળો અને 'પુરુષસુક્ત' વગેરે ગેત્રજ્ય સુંદર સૂક્તો રચાઓમાં દેખાય છે. લોકોને પોતાનાં આર્દ્રિય માટે નૈનિક લય રહેતો. અને એમ લાગે છે કે સાધારણ રીતે લોકો સધે માંગે જ આવ્યા જતા. છતાં આપણે જેને નીચી બૂમિકાનાં ગણીએ એવાં,—રાત્રીનો પરાજ્ય થાય, પોતાના પુત્રો વીર જાને, પોતાનાં દોરકાંખરતી સંપત્તિ વધે, વગેરે—પાર્થિવ સુખોની પ્રાર્થના ઠેરઠેર મળે છે.

લોકોનાં જીવન સરળ દનાં, જીવનની જરૂરિયાતો જાડું ઓછી દતી, એટલે કૃત્રિમતા પણ ઓછી દતી. જીવનમાં તાજગી ભરી હોય એવો તે યુગ હતો. સ્ત્રી-પુરુષોને સમાજમાં સરખું જ રચાન હતું. યજ્ઞમાં પત્ની પતિ સાથે લાગ લાઈ શકતી સમાન મનથી ઉપકાળે યોગ્ય શબ્દો વડે, બેને દેવોને આરાધનાં. રાખામાં સ્ત્રીપુરુષો સાથે ગળીને જતાં એવા ઉલ્લેખો મળે છે. દરવાકરવામાં પણ કોઇ ટેકરીના ટોળા. ઉપર કે કોઇ લીંગાતરીથી જવાઈ રહેઈ વેગપ્રદેશમાં પ્રેમીઓ સાથે

મળી ખૂબ આનંદ લાંટતાં. વળી ઝગ્ગેદ્દનાં કેટલાંક સૂકતો સ્ત્રીઓએ પણ ગાનાચાં છે. આંનું રચાન ઝગ્ગેદ્દના કાળમાં થિયું હતું એમાં સંકા નથી.

અને યુવાનો રવાનગમ અને જાગના પૂતળી દત્તા. રમનગમના ગેળાવકાઓમાં યુવાનો અને યુવતીઓ ખૂબ ભાગ લેતાં. છૂટાં જીવન, કૃત્રિમ ગાનાવરખૂનો જાવાય અને નિલ જીવનમાં આખા વધારવાની જરૂરને લીધે યુવાનો તે કાળે રવાજથી અને જામસાળી ગાતા. તેમાંથી કેટલાક પોતાની અપૂર્વ ગેળાના ચમકારાથી ઝગ્ગેદ્દ તરીકે પણ ઉત્તમ રચાન ગેળાવતા, વધારે જીવન-ઓ સામાન્ય વ્યવહારમાં કુશળ ગાતા.

લગ્નમાં લોકો જાડુધા એકપત્નીત્વ પાળતા, પણ લગ્નપદ વર્ગોમાં જાડુપત્નીત્વનો પ્રચાર પણ સારી પેઢે દશે એમ લાગે છે. લાલણીમાં પણ જાડુપત્નીત્વ હોવાના દાખલા મળે છે. જાડુપતિત્વના સિવાજથી એ સમાજ આજણુ નહોતો; પણ એનાં દબાતો અમુક વતિઓમાં જ ગળતાં. સામાજિક ઉત્સવો અને ગેવા જીવન પ્રસંગોએ યુવકયુવતીઓ મળતાં અને આપા પ્રસંગે યક્ષેશી ઓળખાણુ જે લાંબી ચાલતી તે લગ્ન મારે પિલાંતી અચના તેની ગેરદાવરીમાં જરૂર આપના સંમતિ લેવી પડતી. ચરસપદસ દ્રવ્ય વગેરે આપવામાં આવતું. વિધવાના પુનર્લગ્નનો યાત્ર તે કાળે હતો.

લોકો જુદાજુદા ધંધા કરતા. કઠિયારો લાકડાં કાપવાનું તેમજ સુનારનું કામ કરતો. મોઝો આમકું બેચું કરી, મશક, ધનુષની દોરી વગેરે જાતવતો. જુદાર ને કુંભાર પણ હતા. સ્ત્રીઓ સાદડીઓ લાવવાનું, ગણવાનું ને ચૂંચવાનું જાણતી. લૂચડાં વણવાની કળામાં તે કળાના લોકોએ ક્રીક પ્રતીજ્ઞા ગેળાવી હતી. કારીગરો દરિયાકાંઠે જાનાનામાં કુશળ હતા. રથ વગેરે વાદનો પણ જાતાં.

વદાણુપટમાં તે તે કાળના લોકો સારી પેઢે જાગ વધેલા હતા. તેમનું વદાણુપટું માત્ર સિંધુ નદીમાં જ મર્મીદિન નહોતું, પણ સમુદ્રની સફરે પણ તેઓ જતા એમ દલે તે પૂરવાર યષ્ઠ ગયું છે. ત્રણ દિવસ સુધી

જુન્યુને દરિયામાં મુસારી કરવી પડી હતી તે કાઈ નદીમાં ન હોય. વળી જુન્યુની નૌકાને ૧૦૦ દલેમાં દનાં એવા ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી નૌકારચનામાં પણ તેઓએ સારી પેઢે પ્રમતિ કરી દશે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જુડીજુડી કળાઓમાં સંગીતકળાનો વિકાસ તે વખતે ક્રીકક્રીક થયો દશે એમ કહી શકાય. સામ-વેદમાં મળતી ખૂબ વિકસેલી સંગીત પદ્ધતિ ઝગ્ગેદ્દના કાળથી પ્રચાર પામવા માંડી દશે. તુલકળામાં પણ તે લોકો પ્રાથમિક ભૂમિકા છોડીને આગળ વધ્યા દશે. યુવકયુવતીઓમાં મિત્ર નૃયોગા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. નાટ્યના ઉલ્લેખ નથી. મળવાની કળા જાણતી દશે, તેપણુ જાડુ જ પ્રાથમિક દશમાં હોવાનો સંભવ છે. વેદકમાં વિકાસ થતો હતો. ખગોળવિદ્યામાં કેટલાક મહોને તેઓ પાઠખી શક્યા હતા. ચાંદ્ર અને સૌર્ય અને વર્ષો તેઓ જાણતા. પણ એક કળા જે ચિર-કાળથી વિકાસ પામતી હતી, તે કાવ્યકલા. ઝગ્ગેદ્દના ઝગ્ગેદ્દના કાવ્યશક્તિ આજે પણ જગતભરમાં મારું ઝિંકું રાખે તેમ છે.

આપાં સુખી જીવનમાં પણ દુઃખનાં ધાળાં હતાં. સારે ચોરજુદારા હતા; હુચ્યા લકુઆ પણ હતા. અરક્ષિત કન્યાઓ ઉપરના જુલમો અને પરિણીત સ્ત્રીનાં નીતિશિલ્પ વિષે અર્હતદર્શી ઉલ્લેખો મળે છે ખરા. તે કાળે પણ સ્ત્રીને ચંચળ, અપિશ્વસનીય અને નિર્ણયહીન ગણવામાં આવતી. કુસારિકા પુત્રનો એકાદ ઉલ્લેખ પણ મળે છે. જાપાચારી સ્ત્રીઓ પોતાનાં વચ-કર્મોનાં ફળને સેવાડવાનો અપરાધ કરતી; અને પારાં-ગનાઓ પણ તે વખતે નહોતી એમ નથી લાગતું. વળી જુવાર રમવાની રેવ પણ ક્રીકક્રીક પ્રચારમાં દશે એમ જાણવાન થાય છે. મઘ નદિ પણ મઘ મઘે એનાં ખીણોએ પ્રચાર તો જાડુ વ્યાપક હતો. દરેક વસ્તુ વળતે રોમપાન આપરવક ગણાતું અને એક સૂકતમાં તો રોમપાને મત્ર અનેલા છન્દની સ્થિતિનું વર્ણન કરીને તે ઝગ્ગેદ્દ, આપાં ખીણોથી લાગ જુડી જતા આલણો ઉપર ક્રીક કટાશ કર્યો છે. ડૉલરરાય રંગીલદાસ માંકડ

માનવજાતિના આશ્રય કરનાર કુમાર માંથી

મા. નવજાતને પ્રભુએ વરદાન આપ્યું. એ વરદાન તે કુમાર માની જે જે માંગે છે તે ને કુમાર આપે છે. કુનિયા જે હંફ કહે છે તે ને કુમાર ખરે છે. આવીનું

કરપરકા તે કુમાર. એક પ્રજાદેવી ગણના દત્તે. સર્વ વ્યાપી સર્વસમર્થ સત્તાનો તે અનાદર કરતો દત્તો. પ્રભુની ભક્તિને તે પાપ માનતો-માનવતો દત્તો. ભક્તિ વગર મૂંઝવણ મજેલી પ્રાપ્તિ એક ભક્ત માંગે. રાક્ષસને ને કુમાર એ ભક્ત

બની હોતો. પ્રભુને પાણીમાં, પથ્થરમાં, પાવકમાં પ્રગટ કરી તેણે પ્રભુમદિયા પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો. પ્રજાદેવી યુગને ભક્તની જરૂર પડી ત્યારે કુમારમાંથી જ પુણ્યપ્રેરક ભક્ત પ્રદાતા વિકસ્યો!

આર્થો નર્મદાકિનારે આવી અટક્યા. કદાચ આર્થોનું આર્પણ ત્યાં સુધીમાં ખુટી ગયું હશે. પરંતુ આર્પણ તો જગતનામાં ફેલાવા માટે સર્વત્રએ ફેલાયું છે. તે નર્મદામાં નીર કે દિધ્વની. દીપ્તિઓ આગવાદ કેમ અટકી ગયી? એક કુમારમાં એ આર્પણ મૂર્તિમેવ બની આત્મા દશિલ ખંડ ઉપર ફેલાય મયું. એ

કુમાર તે રામ. તેણે દેહી સમાવનાર ખારવાને આર્થ બનાવ્યો; ગીન જેવાં પક્ષીઓની નામ ખારખુ કરનાર વનારાની જરૂરને આર્થ બનાવ્યો; બીજી શરરીને આર્થ બનાવી; પાનર સરખા ચપળ ને મર્ત્યીખોર દ્રવીટમાં આર્પણ રેર્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ બીજા સ્વસ્થોને પણ આર્પણ નાકિયાસર બનાવ્યા. આદર્શ આર્થ કેવો? એક કુમાર. આદર્શ આર્પણ કયું? એક પયન, એક જાણ અને એક પત્ની. એવો એકટેજી આર્થ કુમાર રામ જ્યોતો? પ્રમસેવા જ એ રામના આર્પણનો આર્ક. આર્પણનો આદર્શ કેવો? કુમાર રામ. છેક ગાજ સુધી પણ ને જ આદર્શ રહેો છે. કુમારમાંથી પતિતપાવના રામનું

પ્રાકટ્ય થયું. પિતાને પદબ્રજ કરી, ભાઈભાંડુને કારાચુદમાં પૂરી, ચારે પાસ ભુલમ વર્તાવતો એક રાક્ષસી મનુષ્ય રાત્ર્ય કરતો હતો. એનું નામ કંસ. કંસ સમયમૂર્તિ હતો; રાત્ર્યસત્તાની સ્વાર્થ મૂર્તિનું તે પ્રતિબિંબ હતો. કંસનું બુદ્ધ સ્વરૂપ

તે કૌરવો; કંસનું ક્રમામય સ્વરૂપ તે કૌરવો. જગત જંપતું હતું કે સ્વાર્થી રાત્ર્યસત્તાનો નાશ થાય. પછી તે રાત્ર્યસત્તા ગિપ્તુરપણે સ્વાર્થપ્રદર્શન કરતી હોય કે પાસાખાઈઓ ખેતી સ્વાર્થને દાંડી સ્વાર્થનાં રમકડાં રમાડતી હોય. એક મદાન કિશોર યસુનાકિનારે વૈષ્ણુ વમાડતો હોતો થયો. એ કુમારે કંસને માથો. કૌરવો તો થે ન સમજ્યા. અને વજરશબ્દે એણે મદાભારત જોડ્યું અને માર્ગ રાત્ર્યસત્તાને માઠી બેગી કરી. આમ સ્થિતિમાં કુમારમાંથી કુણુ પ્રગટ્યો!

મર્મના નિર્મિત રાત્ર્યને સ્થાને કર્મકાંડના આંબડની

પ્રતિષ્ઠા રથપાદ. આ-
ત્મસમર્પણને બદલે પ-
રામાં બલિદાન માન્ય
બધામાં. ધર્મધોએ જ્ઞાન-
ધ્યાનને રથને વાચા.
રહિત પશુઓને મારવા-
બાળવામાં ધર્મરક્ષા મા-
ની. જળનાં પ્રાણીઓના
બાણબાણને વાચા થઈ.
તેમના પોકારે એક કુ-
માર પ્રગટાવ્યો. એ
કુમાર રાજકુમાર હતો.

તેણે રાજ્યને દોઢર મારી, વૈજયને નિસાંજી આપી,
માળાપ અને પુત્રપત્નીને અજળમાં કંધી અને આડંગરી
ધર્મદુતાશ હોમરી જગતભરમાં અહિંમા પરમે ધર્મ: એ
સૂતનું શિક્ષણ દેશાધ્યું. રાજકુમારમાંથી મદાદવાળું
મદાદાની છુદ્ધ ચિકરી આવ્યા.

નાનકડા ઓનના
એક નાના વિભાગ-
નો રાજ્ય કિલિપ.
અશ્વ એ રાજ્યકર્તા-
ઓનું સનાતન વિજ-
યચિહ્ન. અશ્વપૂજન
એટલે વિશ્વવિજયની
લાવનાનું પૂજન. મ-

હારાન કિલિપિતો અશ્વ કોઇનું નિયમન માને નહિ ને
કોઇને જેસવા દે નહિ. ભક્તભક્ષા નામચીન સચારો
એ અશ્વ આગળ દારી ગયા. એવે મેદાનમાંથી એક
કુમાર નીકળી આવ્યો. રાજ્ય કિલિપનો જ તે કુમાર.
સોએ તેને વાચ્યો. પરંતુ વારવાચી દૂર બેઠી જાય એ
તો જુદાવ, કોમાર નહિ. ભાળને દસનો કુમાર આગળ
ધસ્યો. અશ્વને પકડી તેણે તેના ઉપર અરિદ્રથ કર્યું. એ
અશ્વરોહી કુમાર જગજગતે સિદ્ધવ તરીકે અમર થયો.

પેલું કોણુ શાળામાં રમતી વખતે જરૂરના કિલ્લાઓ
જાંખી મોરચા મોરવે છે? એ તો કુમાર નેપોતિવંત.
વનરાસી બીજ ખાગડોની ટુકડીએ પાડી યુદ્ધના દાવ
રમના પેલા ખીજા કુમારને જોયો? એ કુમાર વનરાજ.
અને મદાદારનની પાતો વંચારી પ્રેતશુ પીતો જાગી

હિંદુ દિદનાં ઘડતર ઘડતો પેલો
ત્રીજો કુમાર શિવાજી. કુમાર
નેપોતિવન સુરેંપ મુંગવતો
જગજગત- સેનાપતિ જતી
કનિદાસમાં અમર થયો. કુમાર
વનરાજે પરદેશી ચાલુશ્વને
દરબી યુજ્જરાને રતનન કર્યું.
ચારે પાસ જકડી રહેલી મુ-

રશીમ સત્તાના બંધ દ-
ચમગાથી, વગમાંથી એક
મદાન હિંદુ રાજ્ય કોરી
કાઢી, મુગભાઈ સમી સ-
મર્થ સત્તાને ઊંચલાથી ના-
ખનારી હિંદુ સત્તાનો ઉ-

ત્પાદક મદાન શિવાજીએ કુમાર શિવાજીમાંથી જ ખીજી
નીકળ્યો.

કુમારમાંથી શું શું ન નીપજે? કુમાર એ રાજ્ય-
તાઓનો અખૂટ ભંડાર છે. જમતે જે માગ્યું તે કુમારોએ
આપ્યું. કુમાર એ જીવકાળનો વારસ છે એ ખરું; પરંતુ
ખાપદાદાની ગિમ્કત ઉપર બેઠો રહી ઓજામજલ કરનાર
રક્તિહીન વારસ મોવ નહિ. તે ભાવિનો સમર્થ થોજક
પણ છે. ભાવિધનની મહોલાનનો મધ્યરતંત્ર તે કુમાર.

લિક્ષણના પાણીની વરાળ અદાદાનીના દાંકણને

નચાવતી હતી. એક કુ-
માર એ વરાળનું સનેળેકો-
ળેકો નીરખી રહેા હતો.
એણે ધીમેધીમે વરાળ
સાથે દોરતી બાંધી એ
મહાશક્તિને પાળી. એકા-
એક માનવી બહુગરબની
ગયો. વરાળે માનવીને
આગગાદી આપી, આગ-
ળોટ આપી, કારખાનાં
આપ્યાં. આસતું જગત
દોડતું બની ગયું. જગતને
એ વરાળશક્તિની એટ
આપનાર બીજને કોઈ જ
નહિ પણ કુમાર જેમ્સ
બોટ હતો.

વીજળી આકાશમાં
દોડતી નાચતી હતી. તેનાં
'ઝગઝગ નર્તન' માનવીને
ભય પમાડતાં હતાં. બી-
દામણું દસતી એ મહા-
શક્તિ મૃત્યુની પાઠક હતી
એટલું જ લાયબીન મા-
નવી બજાણતો હતો. એ
શક્તિ એક કુમાર ઉપર
પ્રસન્ન થઈ. પતંગ ઉડાડ-
ના એ રમતિયાળ કુમાર
જોડે રમવા તે પનેગની
દોરીમાં બિતરી આવી.
કુમારે તેને ઓળખી; તેની
આરાધના કરી. આજ
જગતમાં વીજળી યુગ
પ્રગટે છે. પૃથ્વીને એક
છેડે બેઝનના માનવીને
બીજે છેડે કિબેચો મા-
નવી તે જ ક્ષણે સાંભળી
શકે છે. વિજ્ઞાપનમાં

ઉદાર

કંઈ કંઈ જીવનવારિ વસોવિયાં રે,
કંઈ કંઈ ઉલ્લંઘી મૃત્યુની પાળ જો;
કંઈ વળગાડોને ધુપિયા રે,
કંઈ વળા કંડે કરી જાંખ્યા માળ જો;
આવું કેકે વહણી, પત્રી, આળાડો રે.

મારું જાલહદય નવ જાણતું રે,
વાંકા, નિપમ, બપદ મહામાર્ગે જો;
દેંદ્રી દટિ દેંડું પ્રમાણથી રે,
બિડતી યૂગળાવે યમ શ્વાસ જો;
સૂઝે ન ક્ષામ અગ્રોચર ક્યાં રહું રે.

ગાજ ગાજ મગનની કન્દો રે,
ગરજ રજની વિધુલિજ્વલ જો;
માઝા મૂડીને વરસો મેહસો રે,
ફંધી દટિને મોમેર જો;

પાંખો ભીંજાઈ ભેળી થઈ રે.

ભાસ્તું અદશ પડું કોઈ ખીણમાં રે,
આવે હાથ ન કો આધાર જો;
બિડા બિડા વિશેષ હું બિતરું રે,
ધારે, ઉદાર ન શું કોઈ જો ?
હું તો મૂઠ, ન મેં કંઈએ કહું રે.

ત્યાં તો બિર્ધ મને કોઈ ઐચર્ય રે;
શો તેજેમય મુગ્ધસંચાર જો !
રજની ક્યાં ? ક્યાં બોમતણી ચુદા પે ?
ક્યાં મેધ ગીજ તણે સમુદાય જો ?
પાંખોમાં જગ શું આર્યું નવું રે !

જુગજુગદીપી જોગળ તૂટતી રે,
આવે પાંખમાં દદ વેગ જો;
ઉમન પંથને આંખ ઉકેલતી રે,
કીણુ મારેપ્રદેશક તેજ જો
કેવું અંતરબાંધી ફૂટતું રે !

લાધી લાધી અનન્તની આપણું રે,
લાધ્યા લાધ્યા સનાનન પંથ જો;
લાધું લાધું તિમિરનિવારણું રે,
લાધો લાધ્યા અમરબો સો જો;

જોની સંગનિમાં નિત માણું રે.

સુંદરજી જી. બેટાઈ

ચાલુ થતાં સંગીત ગીતમાં
સંભળાય છે. માનવીના
જોડાને ચિરંજીવી બનાવી
શકાય છે; તેનાં હૃદયન-
ચક્રને જગતઆપી બ-
નાવી શકાય છે; એટલું
જ નહિ પણ મૃત્યુમુચક
એ શક્તિના મૃત્યુનિવારક
ચુલોની પણ જાંખી થવા
લાગી છે. આવી એ
વીજળી જગતમાં બહુભી
થઈ એક કુમારને લેધી.
એ કુમાર બેન્-મનિન
ફેક્સિનનો આધાર જગત
જુગજુગ સુધી નહિ જાય.
વરાળથી જે ચોડા મળ
એ કુમારે જગતને ચાલે
પાળે.

કુમારમાંથી જ વીર
મેનાની થવા છે; મેના-
પતિની પત્ન્યા છે, ચક્રવર્તી
બન્યા છે. કુમારમાંથી જ
ફિલ્મમુદ્રક, સાહિત્યકાર ઉ-
દભવ્યા છે. વિજ્ઞાનાપિદ,
શાસનધર અને પપમંજર
કુમારોમાંથી જ પ્રગટ્યા
છે. કુમાર એ જગતનો
આત્મા સૈનિક, સાચો સે-
નાક અને સત્યાદેહકાર છે.
કુમાર દ્વારા જગતે જે જે
મેળવ્યું છે તેનો વિચાર
કરતાં જગતે કુમાર પ્રત્યે
પૂજ્યભાવ કેળવવો જો-
ઈએ. કેટકેટલી વાર જ-
ગતનો તારબુદાર કુમાર
માંથી નીકળી આવ્યો છે ?

રમણલાલ વ. દેસાઈ

જીવન ઉપર થતી વાતાવરણની અસર

પ્રથમ દર્શને આ વિષયનું મદરત સમગ્ર જીવન નથી. દવા તે વળી માણસના જીવન ઉપર શી અસર કરે? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ ગિરી-ક્ષેત્ર કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે એમ છે કે મનુષ્યજીવનનાં યજ્ઞોપવેશો એમ ઉપર દવાની અસર થાય છે.

જળનના જુદાજુદા દેશો ઉપર દવાની કેવી અસર થાય છે એ વિશે લખતાં જાડુ વિસ્તાર થાય એમ છે. અહીં માત્ર દિલ્હરના અને વિશેષ કરીને શુષ્ક-સાતનાં મનુષ્યો ઉપર થતી અસરનો વિચાર કર્યો છે.

દવાની અસર માપવામાં રચનાનું અંતર મદરતનું છે. ડોઝિંગનું બે રચનાની વચ્ચે જેમ અંતર વધારે, તેમ અસરનું પ્રમાણ વધારે જણાયું. એક ખંડના બે છેડાનાં મનુષ્યોમાં જેટલો બેદ જણાયો, તેટલો બેદ એક દેશના બે છેડાનાં મનુષ્યોમાં નહિ જણાય. એસિયાની છેક ઉત્તરે રહેતા રશિયનો અને તેની છેક દક્ષિણે રહેતા સીઆમીઝ કે સીસીલીઝમાં જેટલો બેદ જણાયો તેટલો રશિયાના જુદાજુદા પ્રાંતમાં રહેનારાઓમાં નહિ જણાય. ને જ પ્રમાણે એસિયાના અન્ય દેશના અને દિલ્હરનાના ક્ષેત્રોમાં જેટલો બેદ જણાય તેટલો દિલ્હરનાના જુદાજુદા પ્રાંતમાં રહેનારામાં ન જણાય તે કુદરતી છે. આથી આ જાળનામાં આખા જળનના ક્ષેત્રોની સરખામણી કરવા કરતાં એક દેશના જુદા-જુદા પ્રાંતના ક્ષેત્રોની સરખામણી કરવી એ વધારે મુશ્કેલ કામ છે. તેમાં બે એક દેશના એક જ પ્રાંતના જુદાજુદા ભાગમાં રહેનાર લોકોનો બેદ પારખવો તે તો સર્વથી વધારે કઠિન છે.

આધુનિક યુગ યોગિક છે. એથી અસરે પ્રાચીન સમયના જેટલી દવાની અસર થતી નથી. આજે પ્રવાસ અને વ્યવહારનાં સાધનો નિષ્ક્રિય અને મંદ-વાળાં થયાં છે. જાડુ દૂરનાં મનુષ્યો લાંબા રથોએ એકા સામયમાં આગમ અને વસતાટ પહોંચી શકે છે, તેમ જ મેનાનો વ્યવસાય પૂરો થઈ રહે કે તરત અગર તો તેની વચમાં પણ મેનાના મૂળ વનનમાં સહેલાઈથી જઈ શકે છે. આથી ડોઝ પ્રદેશની રચાઈ અસર કાયમની ટકવા પામતી નથી. પ્રાચીન સમયમાં

તેમ નહોતું. ઘર છોડ્યા પછી પાછું આવવું ચોક્કસ નહોતું અને પરદેશમાં કાયમનો વસવાટ કરવો પડતો.

વિજ્ઞાનના વિકાસથી જીવનનાં સાધનોની વિપુલતા અને સદૃશ પ્રાપ્તિ એટલી વધી થઈ છે કે શીત પ્રદેશનો માણસ ઉષ્ણ પ્રદેશમાં રહેવા આવે છતાં શીત પ્રદેશના જેવી સગવડ બોમની થઈ, તેમ જ ઉષ્ણ પ્રદેશના માણસને પણ શીત પ્રદેશમાં રહેવું જાડુ કઠિન ન લાગે.

પરદેશી રહેણીકરણના સાર્વજિક અનુકરણથી તેમજ દેશ-એકવની એકસરખી લાગણીથી પણ દિલ્હર જુદા-જુદા પ્રાંતના ક્ષેત્રોનું જીવન દબે એક ધોરણવાળું થયે જાય છે. આથી કરીને આ અસર જેવામાં યોગ્ય કામ પહેલાંના—પચાસેક વર્ષ ઉપરના—ગ્રામ્ય પર દરિદ્ર રાખવી પડી; તેમજ રાષ્ટ્ર અસર પારખવામાં સિલિન નદિ, પણ લોકસમૂહને ધ્યાનમાં રાખવો પડ્યો.

દવાની અસરમાં પૂર્વપ્રથિમ કરતાં ઉત્તરદક્ષિણનું અંતર ખાસ કરીને વધારે અગત્યનું છે. મૂચીની મધ્ય-રેખા—વિષુવત્—સૌથી વધારે ઉષ્ણ હોય છે. લાંબી ઉત્તરે નધા દક્ષિણે જેમજેમ દૂર જાયો તેમતેમ ગરમીનું પ્રમાણ ઘટે છે અને હંડીનું પ્રમાણ વધે છે. વિષુવત્તની રેખા સીસીલીઝ દક્ષિણે સહેજ દૂર છે. આથી ઉત્તર દિશ કરતાં દક્ષિણ દિશમાં ગરમીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, છતાં પણ દક્ષિણ દિશમાં કુદરતી રીતે ગરમીનું પ્રમાણ હોવું જોઈએ તેટલું નથી. તેનું કારણ એવું છે કે દક્ષિણ દિશના જળાગ સાંકડો છે અને તેના બંને છેડે સમુદ્ર છે. સમુદ્રકિનારે ગરમીનું પ્રમાણ જોણું રહે છે એ અનુભવની વાત છે. તેથી દિશના દક્ષિણ જળાગ સાંકડો છે એ કુદરતી અનુકૂળતા જ સમજવી જોઈએ. આ જ કારણથી, કુદરતી રીતે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઉત્તર ગુજરાત કરતાં ગરમીનું પ્રમાણ વિશેષ હોવું જોઈએ છતાં જોણું લાગે છે.

દવાની માણસના જીવન ઉપર થતી અસર હોવી જોઈએ તે તો આપણે અનુભવથી પણ જાણી શકીએ. આપણો સમાજ અનુભવ છે કે ઉનાળા કરતાં શિયાળામાં અરખા સરીરમાં જાજ ને મનમાં રૂઝિ વધારે રહે છે અને પહેલી જાનુ કરતાં બીજામાં આપણે વધારે કામ

કલ્યાણ

.. જે અંકી

[આ આખું નાટક સંગીત-કાવ્ય-માં છે. એને શું નામ આપવું? ગીતિકા, ગીતનાટિકા, ઓગેરા, સંગીતનાટક, નાટિકા, ગીતાવલિ, ગીતા, વગેરે સંસ્કૃત (કે પછી પદ્મિનિ ગાથા)માંથી યોગ્ય સજ્જ શોધવામાં આવ્યા નહોતાં એવો પડેલો અને વિદ્વાનો સદાય કરશે એવી આશા રાખું છું. (I) બજવા માટે જ આ લખેલું. ૧૯૨૨ના સપ્ટેમ્બરમાં બજવાના પ્રયત્ન પણ કરેલા. એકે શુદ્ધ સંગીત એ એ વસ્તુ માગી લે છે તેને અમારે એકદમ ન બજવી શકાયું; પણ સંગીતનો શોખ, અભ્યાસ, સમજક, રૂચિ, સાધન વધતાં પહેલી વાર તે બજવાનો જ. બીજા કોઈ એ બજવા ધારે તો તે હિન્દુસ્તાની બાઈ બહેનોને એટલી વિનિત કે લેવાને આગળથી વાકેફ કરી તપ્પા, પહેરેરા, ગીતના સમ-દાળ વગેરે સંબંધની તેમજ કેટલીક બીજી અનિવાર્ય સૂચનાઓ મંગાવી મેળવવી; તે વિના નહિ બજવી શકે. એથીનો પાક તો એથી જ બનવે એ પણ ખરું. (II) આ ગીતનાટક (કે એ કહો તે)નું મૂળ વસ્તુ મારા 'કલ્યાણ' નામના કાવ્યમાંથી લીધું છે. કોઈક સ્વયં તે એમાંથી આખી લોરીઓ પણ લીધી છે. (III) આમાંના સંપદ વગેરે સંગીતમાં કૃત્રિમ લાગે તો (સંગીતમાં તે વળાવાને યાવ? એવા આલેખો માય તો) તેવા જગાળ આખી મારો જયજન કરવા મારા કરતાં વધારે વિદ્વાન બંધુઓને માથે એ જોખમનરી નાખી દઉં છું ઐતિહાસિક કાળના દલીઓ તેમજ આજના નમૂના પ્રયાસ કે આગવિભાગ યા નતિ-પેટાલનિ વગેરે ન્હાનામાંથી શોધી રહું કરવાની વધુ તારી લીધા વિના પણ તેઓ ધારે તો સદાજમાં મારે મારે વકાલત કરી શકશે.—સંજીવ]

૩ [જયે અંધારું: પ્રેક્ષક તેમજ રંગમંચ પર. દિલરૂપા, સતાર, વાયેલિન, તબલા, એકનાદો વગેરે સંગીતના સાજનો મત થનિ ધીમેધીમે વધવા માટે છે ને પડેલો જાપડ છે, કથે વખતે કયું વાદ્ય વાગે છે તે વિષે અહીં ખાસ સૂચના કરી નથી; એ બજવતી વખતે, કાથમાં આરતી લઈ, રંગમંચની મધ્યમાં એક દિશા તરફ મોં રાખી નાગી બાજા કંઠાવતી આરતી ઉઘારી રહી છે. ફક્ત એ દીવડાના પ્રકારા વડે જ એનું મુખ જોઈ શકાય તો જોઈ શકાય એમ છે. એની પાછળ છોકરાઓનું ઢોલું અભ્યવસ્થિત બેસું છે. આરતી કતારતાં સો ગાય છે, કંઠાવતી ગણને તેમ]

વંદે માતરમ્.
વંદે માતરમ્.

નભ ગિરિવર ધનસમુંગ મત્સરી,
પનિનપાવની નિમલ જલ રમેશ્વરી,
અમર ભોમ, એક કોગથી ભરી:

માતરમ્
વંદે માતરમ્

સસ દીપકજ્યોત સકળ વિશ્વમુખ મરી,
જગ સમક્ષ તું રચનંત શિર કરી
હાલી રૂપ જીવતી ફરી:

માતરમ્
વંદે માતરમ્

ભાગ રૂપ તપ ધને સદા ભરી,
કર્મપથ યત્રી નવ કરી જરી સરી,
પુનિત પૂજ્ય, પદમ પ્રિય

માતરમ્
વંદે માતરમ્

[ગીત ગવાતાં નતાં અજવાઈ પીમેધીમે વધે છે. ગીત પૂરે થતાં છોકરાઓ વંદે માતરમ્નો પાલ કરે છે. આ પ્રસંગે પૂરે અજવાઈ થતાં મોડા આવેલા તહેલાણીઓ પોતે આગાડી મુકરર કરેલી એકે એટલી જઈ, છોકરાઓના આજ્ઞ સાથે, પેલાથી બીજાને થતી નડતર કંઈક એાછી કરી રાકે છે. પછી વાયેલિન પર અનુદૃષ્ટ વાગી રહે છે.]

એક છોકરા:

માતાની પર્યપ્તિ આજે, કંકુ તેં જીત્તી રહી;
વર્ષમાં આજ તો સોથી, માનીએ મન્ય આ ધરી.

બીજો છોકરા:

સાજાશી, વંદના સોતી, કંકુ જન! ઘટે ધમ્મી;
વર્ષે વર્ષે જીતળાજે, મોઢેરી પણ આપવી.

કલ્યાણ:

અજ્યા ને! એથીએ કાતાં, ચક્રબિંદુ હળીમળી;
રમન આંહી મેઢાને, ગમને પડશે વળી.

ગીતો હોકરો:

ભાઈને રમતો બહાલી, બહેનને આરતી ગમે;
કંકુ કચ્છાણુ! વા' છ વા'! ખરાં છે મેનભાઈને.

પુરુષ:

દાં, દાં, વહી સન્ન્ય જાનાં, મયદાને જ્યમું પડો;
જતાં બાળી દો રોળી, ચલો! હો સામને ખડો.

[કચ્છાણુ અને પુરુષ સામસામી માથાથી કરે છે.
એક નામ કચ્છાણુ બોલે છે તો બીજું પુરુષ બોલે છે.]

કચ્છાણુ: મોંધો મેં મોંધો; ચંદ્ર, કુંવરજી, રમેશ, કનો;

પુરુષ: ભચુ, ગરિમ, શશિકાન્ત, મુન્દરજી, દલીભાઈતો.

રૂનમ જાદશા' મારો, બોળાનાથ મહેજડો,

રજી કોણ દલે જાણી, અગ્ર મેદાનમાં પડો.

દાં દાં નર, પછી રૂપો, જવાદાર, બજો દલે;

ચારને ચાર જ ચાર, અમારા આંધી આ બીજા.

કંકુ બહેન કહો તે લે, દા પહેલો વડયા ત્રિના.

જાણ: દા, દા, છે એ ખરી વાત, કંકુએન કહો નમે;

એક: પડંતુ બહેન લેતો દાં રમે ના ભાગ સાંભરે.

[કંકુ વિચારમાં પડાનવ્ય છે]

કંકુ: શિવરા!

ન ચિત એની રૂપરતો, મુન/ પર નાંવે આગ,

પક્ષ જડ કોંઈ નદિ, શબ્દ નભી મ્યું જાળ.

પુરુષ ને કચ્છાણુ બે, આગળ આવો આમ;

ઉખાણું કંકુ એક તે, પાડખાને આ કામ.

ચતુર હોય તે પાડખી, પહેલો ઉતર દે.

તે ચકાવો ઘેરશે, જાણના બેસે.

પુરુષ કચ્છાણુ અને બીજા કેટલાક:

છે કબૂલ, અમને કબૂલ!

અમે શું રમત મજાગૂલ!

છે કબૂલ, અમને કબૂલ.

કંકુ: પંચાક્ષરના બે જની, નિશાપતિ કહેવાય;

જાણના વાળુ તો મળી, મુખનું નામ રચાય.

જાણ સાથે: ચન્દ્રવદન! ભાઈ, ચન્દ્રવદન.

કંકુ: સૌ બોલે મુઠાથમાં (તો) ફોકક દારી જાય;

નાયક હોય તે બોલશે, જીવન જંગલ રાય.

મોજું આજ સોદામણું, ચું ચું ચાપો જાય;

આંખ પાંખ કે પગ નદિ, ગરીબો મદારાય.

જ્યમ જ્યમ પાંતો જાય લાગ, બને મદા દાનાર,
ચતુર હોય તે ચેતશે, મૂરખ કરે વિચાર.

[ચાલીયાર રહીને]

પુરુષ: એ તો, રૂડો મારો રંગીજો હો છ;

રૂડો મારો રંગીજો હો છ.

કંકુ: ખરું કહું મુજ ગીરધા! રમત કરો ચરખાત,

દળીમળી સૌ ઉગરો, આજ રૂડી પગલાત.

[એ રોળી દાવમાં આવે છે. ચક્રમંદુ રમતા

માટે છે. ચક્રની આસપાસ ફરતીફરતી ફરનાર

રોળી દોડધાગ કરતાં સામાનજાને ચીડવતાં, શર

ચાવતાં, પગ ડોકતાં, ફગાઈ કરતાં ગાય છે.]

રતનવત્રા! રતનવત્રા! રહેા દિલે તું મૂર્તિમંત,

દેશ દાન દાર્તિમંત, મેળવી જાળવી ફર્ન.

[અને તેમ શીડીએ બોલે છે. એની એક

ફરીથી વધુ બોલે છે, બેટી દોડાદોડ]

જંગમરત, ધર્મચુરત, દેશદાન...

રતનવત્રા! રતનવત્રા!...

રતનવત્રા! રતનવત્રા!.....

[રમત રીક જાય છે. એટલામાં ફરીથી રજૂશીયું' વાગતું સંભળાય છે, જે સૌ સ્તબ્ધ થઈ કાંધા કદી જાય છે. સ્વર્ગીયુ પાંચી રબા પછી પુનઃપ્રવેશિત રજાનો સાજ વાગી રહે છે— મેદાનના અંતર્યામી]

એક હોકરો:

બંડી નાદે રજુ રૂપનાં પુરુષા એ નિશાનો,
જાણે દેશ સમર રંગને, પુરુષા બિરહુ જાણે;
બેપા આજે વનન રમતા, સૌ ચલો જંપલાવો,
મેપા કેસ જનન કરવા. રિન કોએ 'છ આવો.

[નજાં સારથી]

બીજો હોકરો: (પ્રખ)

નજી નવરો પડો પુષ નિશાનકા જ એ,
દને મરદ માટ તો ગળ મુઠાગી પાપ દે;

લો ઝૂઝવિયે રણે વન રહવા સાથમાં,
ઓ કમર સૌ કરી, આસિ ધરી કીઓ દાયમાં.

[દરથી દોલનો અવાજ આવે છે. રણસીંચકું
જોથી વાગતું સંભળાય છે એ વગાડતો
રણસીંચકો પ્રવેશે છે એ વગાડી રહ્યા પછી.]

શીંગીઓ: (ઝૂંબણ)

સપૂત સામે સુગ્રી યુદ્ધ કંકા બિડે
સોડ તાણી ચૂતો સિદ્ધ બને,
સ્વજનને કાજ કુરખાન કરે નિદગી
કરે લપ્ધ એક તણવાર આગે;
બિટ ને દોડ કંધ ભેગા ઝૂંબી રહ્યા
સર્વ કો સૈન્યની મોડ માગે,
માનને કાજ સૌ સત્ત્વ ધારી રહે,
દોડતા બન્યો સૌ દેશ રંગે.

નો: હે હે—શું શું ?

:(અલ્પકૃપ)

પરંતુ માંડીને વાત, કહેશે રણસીંચીઆ,
જો: કહે શું માંડીને વાત! યુદ્ધના ડંકે વાગીઆ.

શીંગીઓ: (કવિતા)

જ સ્વર્તનર સુર પરે વળી રથમણ આદલ દેખે ઝૂંબો,
મિટીતણા હોય જો દીકરા, સાંડવાં બેલન કેમ જ સૂએ ?
કુટુંબનો પૂત સપૂત જો મર્મ ચૂકે નહિ, દેશ દુહાઈ,
મને બિહને કર્મ કોર કંઈ, રાખ તું લાજ તું આજ સવાઈ.

ક: (અલ્પકૃપ)

ચલો ને જોશીએ જાઓ, યુદ્ધમાં રમતો રૂઢી,
મૃત્યુને બેઠવું સાફ, પરાધીન દસા બૂઢી.
નો: મૃત્યુના તે વિચારો શા, કરે છે શરૂમાં બૂઢા;
જોખરે ડેકરી ફૂંકે, જીવન રણસીંચકા.
નો: ચલ ચલ લેવા બંધ મચા દૈ.

પરંતો દી ઝુક જના હોયા.—હો ચલ ચલ
[બંધ છે.]

વાળુ બીજા: (જતાં જતાં)

રણે ચરો, સૌ રણે ચરો;
રણસીંચ સૌ રણે ચરો.
આગે જરો હો આગે જરો.
વીરતા હો તે આગે જરો.

[બધા બંધ છે, એકસા કલ્યાણ બેસી રહે છે તો]

ઉલ્લો જનારો: (સોરઠા)

દાથે કંકણ ધાર, કલ્યાણ શીદ બેટો અરી?

[દોડતો આવ્યો બંધ છે.]

કલ્યાણ: (નિસારો નાખી ધીમેથી)

હેરે બિટો ભાર, મારી તાર કો નહિ !

અંખા: (કપળતિ)

કલ્યાણ! કલ્યાણ! કદી જ બેટો?

કલ્યાણ! કલ્યાણ! કદી જ બેટો!

અંખા! આલો ગીદ. રથો જ બેસી?

બેટો! તું ચિતા મનમાં ધરે શી?

[કલ્યાણ કલ્યાણને બેસતો બેગ પરી રહે છે]

આ મામ આખું રણ અંપડાવે,

કલ્યાણ મારો વળ શું યુગાવે?

આ યુદ્ધ કંકો વ સુણો નથી તો?

લે થા બિહો ને સહુ સાથ લેશે.

લે ચાલ બેસો ધરઆંગણમાં

સભો સમજું. . . . .

માડી નમી કૃષ્ણ લગવતો ના.

[બેસે છે બંધ બંધ બંધ છે]

કલ્યાણ: (મંદાકાન્તા)

માડી તારાં જતન સપથાં ના કદી હું લગવું,
તારી આજ્ઞા,—શુભ 'વચનથી, મર્મ મારો જાનવું;
ડંકો સુણી રણ સુચવતા રહત વેગે વહે છે.
માડી એથી સગર જીતવા દેવું રાચી રહે છે.

અંખા:

રાને કહેને, સકળ યુદ્ધે માગના લો સિધાવે,
ભારે બેટો ગડમચલમાં? બિહ ને જીવભાવે;
બેટો આવી અમુલ્ય ધરી શીદને તું યુગાવે,
બીર જોવી વદન બિરો બીકની રેખા લાવે?

કલ્યાણ:

ગોંધી મારી ! . . . . .

માતા મારી ! . . . . .

મા મા મારી ! હવે કયળે એક તારા વિચારે,
યુદ્ધે જીવતા તલસ અદકી; મા ! કહે કલ્યાણ તારે ?

[અંખાના જોવામાં આવે બૂધી સમ બંધ છે.]

અંખા: (સામગ્રી)

વ્દાજી મુજ લાડકા, મનમાં આ તે શો ભાર !

જીવ વેળા વળી બેટકા, કરે આ શા વિચાર ?

—વ્દાજી મુજ લાડકા !

છતો રોડ દાવરો, જેમાં જુધના જુદારે,
કો વીર કેસરી જાધે નિશદિન તલવાર;

—બ્દાલુડા મુજ લાડકા!

મણ તું તો દલ જોલતો, ગાગ્યા લોં છુદકંકે:
। પિતા જે નિયતો, દીપાવવા રજુનંચ;

—બ્દાલુડા મુજ લાડકા!

॥ કુળનો કુળદીવડો, આજે તારો છે વાર,
જેનયો મારો બેટડો, રહેજો ચર્ધ વન તૈયાર;

—બ્દાલુડા મુજ લાડકા!

જાંધું તને 'વિજ્યા', પિતાજીની તલવાર,
જાજીની દઈ આશિકા, પછી કોના છે ભાર?

—બ્દાલુડા મુજ લાડકા!

[ગીત માર્ક રહે છે ને એનું મારું પંખણ રહે છે
એલવામાં કંક દોડતી આવે છે, ને ગાય છે]

(સાગળી)

સૌ જોય નંચમાં નય, અને તું આંહી?

કરે શું આંહી?

અરે તું આંહી?

રજાઈ'ક શૈળ સંગળાય, અને તું આંહી?

કરે શું આંહી?

તું જુદ મહીં નદિ માજે,

તુજ ગલેન તુંથી તો લાજે,

અરે, પણ કયમ થોલી રહેવાય?

અરે તું આંહી?

સૌ સંગળાડા જોવાવે,

રજુપર ગીતો સૌ ગાવે,

સૌ શરૂ પરી સજ થાય, અને તું આંહી?

કરે શું આંહી?

સૌ જોય નંચમાં નય, અને તું આંહી?

અરે તું આંહી?

કરે શું આંહી?

[ગીત પૂરે ત્યાં એટલી રજુસીંગડાનો જોયથી
અવાજ સંમજાઈ રહે છે એ પૂરો જગા]

અંગા: (કપળતિ)

જગ્યા! હોડો દેશ સપૂત માજે,

ખૂણે ખૂણે યુદ્ધનિશાન ગાજે;

ના ધર્મમાં ... દીન જરા કરાય.

શું. દેશદ્રોહી મુજ પુત્ર થાય?

કંક: છે ફર્જ લાઇ કરવી અદા એ,
ને પ્યાન માનું ધરજે સદા જે;
લે થોભ લાતું તુજ માટે વજ,
સૌ સાથ જાજે સજ આંહી શસ્ત્ર-[નય છે.]

અંગા: ને લાઇ! યુદ્ધ મુજની તું ચિતા,
રહેજે ન, તારે શિર છે નિયંતા;
બેટા! ઉમંગે રજુમાં સિપાવો,
સિપાઇમાના કુળ આ દીપાવો.
ને રંક માતા તુજ રંક વેશ,
તું રંક એથી નદિ રંક દેશ;
શું રંક એથી તુજ દેશ જાવિ?
જોવાવ બેટા! પગ ધન્ય આવી.
સાચો સિપાઇ નદિ શક્તિ જોદો
જુઓ, ધૂળે એ ચાંચ વીર જોદો;
જે મર્દજગ્યો, રજુમાં ડગે ના,
પાછો દડે કે લયને અણે ના.

[કંક વજ, તલવાર, કંકમથાળ વગેરે લઈ આવે છે. અંગા
અને કંક ગીત ગાતાં જાય છે ને એને પદોચવાં જાય છે]

અંગા—કંક: (અમીર)

સમરક્ષેન મહીં તું એક;

કેસરી સમ ધરી તું વેગ,

ક્રાંતિકાળજ અગ્ન્ય તેગ.

ધારણ કર વી ... રા.

કંક: શુભાશિષ ખગ્મા વીર,

માનરદાય કંક શિર,

શુભ પ્રયાણ શકન લીર.

વારી જાઉં તી ... રા.

અંખા—કંકુ: વિજયવંત, રવગેહીય,
દેશનર, તીરપ્રદીપ,

જામ, કૃપા, કૃપા, નામ,
સાચું કરે તી... રા:

સમરક્ષેન મદી તું એક

દેસરી.....

[એટલામાં રાજાએ કહ્યું
કરતા ગાનગાથા આવે છે]

રવનંતના! રવનંતના!

જાદાદુરો રાજે ચલે,

યે જંગ રાજના ચલે,

જ્યો જ્યો જ્યો જ્યો,

દેશ માટે.

જીત જ્યોત.

મંત્ર સાથ.

શીર્ષિ ગોત,

શરણીર! કૃષ્ણ કદમ.

જંગલીર! કૃષ્ણ કદમ,

જંગા, જંગા, જંગા, જંગા,

જંગા, જંગા, જંગા, જંગા.

[ગીત બંધ થઈ]

કદ્યાણુ! (કથાવર્તન)

ઓ પુણ્યશાળી મુજ માતૃગોષ્ઠ,

એ કાલ ગતો મુજ દેશરોષ્ઠ;

હા દેશ મારો, મુજ દેશભક્તિ,

એ દેશ માટે મુજ સર્વ શક્તિ.

[આતા આવે પને કાને છે; કંકુ આવારણું લે
તે ને કદ્યાણુ કૃષ્ણ બંગે બળી જાયમ માટે છે]

રવનંતના! રવનંતના!

જંગા, જંગા, જંગા, જંગા;

જંગા, જંગા, જંગા, જંગા.

રવનંતના! રવનંતના!

[બંધ છે.]

અંખા—કંકુ: (કથાવર્તન)

કદ્યાણુ! કદ્યાણુ!.....

કદ્યાણુ! કદ્યાણુ!.....

[બંનેએકબીજાને બેઠીરહે છે: ૧૬૮૬ ૪૮ છે.]

અંક ૨

[વજ્રાની એક બાજુ અંકુશની વિશાળ દેશના ધ્વજની
આસપાસ ગોતરો. પરીકિયું: અંકુશ ગજવાણું પણ પૂરું
નહિ. પાટો એકબીજા ગોતરો પર તેમજ નીચે ચામવા
વજ્રો બજારમાં કરવા ભિક્ષા છે. પડખે એક ફાનસમાં
શ્રીમદ્ દીવા બળે છે. એમાંથી એક જાણુ બોલે
શર કરે છે. એ ગાય છે તે દરમિયાન ગામમાંથી એક
બળે દેશી આવીને ભેટવા ન્દય છે.]

એક: જા જા જા જા જા જા પ્રભાત

પંખીટું બોલે;

મધુર મધુર પાપ વાત

પૂલ તરવર ડોલે: જાજાજા

સુમંગલ ઉદય ભાણુ.

પ્રગટ થયા સોળે.

હૃદયરંગ જા કદ્યાણુ,

નાના માણુ ટોળે, જાજાજા

એચાર: નાદ! વાદ!

એક બીજો: (સોરઠા)

એ જાણુ ભયો પરભાત! ભિરગ પા! એ જાણુઆ,

(દેવે) ભજન જાણુ સાથ, જુગજુગ પરભાતીઆ.

[એચાર જાણુ જા મસલત ફરી મેલ્યાં કાગલ

શરીરે વેપરજનના ભજનના કાગળમાં આપા માટે છે.]

એચાર:

શરણા-મારગ જેણે લીધા,

ધન ધન જાનની એની રે,

કૃષ્ણ દીપાવે, કૃષ્ણ દીપાવે,

ધન ધન. ધરણી તેની રે! મરગા

જીત વિતા નાવ જંગે કો દો

એકે મરતક મેની રે,

જુગજુગના અમર સતીઓ.

કૃષ્ણ હરિ નિલ મેલી રે! મરગા

ચિત્રાંગદી 'સમ હરિ નાન મેલી રે' ની

ધન પૂરી કરી પડી એકદમ માત પતા]

યજ્ઞી એક જાણુ: (દેવ જારોરે સામે બેઠા-સોરઠા)

(ઓ) મુંગા કો જારોર, નીંદર શું નાવજે ભરો?

રહી અધરી વાન, આજા હવે પૂરી કરો.

એચાર: હા, હા, હા, જારોર.....

બીજો: પૂરીસરગ મદાદાપ, જુદા વિચારે લાગીએ:

વાન અધરી લાંબ, આગળ આં ઘડી ચાલીએ.

એકબે: વા! વા! રે! શાખારા! હાં બારોટ.....

બીજા એકબે: ખમા ખમા બારોટ....

[બારોટ ખંખારે છે, તેવારી ફરે છે. ધીમેધીમે હવે અન્ધવાળું પણ ડીક પથરાઈ રહ્યું છે. બારોટ જરા આનંદ આવી બેસે છે, રફાર થાય છે. દરબાન દોલક વગેરે સાજાની પણ તેવારી થઈ રહે છે.]

બારોટ: [બેસતાં તાતાં ચોગ્ય અમિનય, અનામના બારોટ બારોટ, મુખ પર છદા, જુરેસો, કોધ, આતેષ, વગેરે બાવચક્રમણ રાખે.]

એ... એ...

નાગડખીન નાગડખીન, નાગડખીન નાગડખીન,
નગડખન નગડખન બજ રલા રજુકા;
કકડખીન કકડખીન, કકડખીંગ કકડખીંગ.....

કકડખીંગ કકડખીંગ મુખી રજો ચરે વીરબેકા.
ડીંગડીંગ તાલ, ડીંગડીંગ તાલ, ડીંગડીમ.....

ધમ ધમમમમમ ધમ કૂજ રહે ધમ માર્પી;
કડીંગ કાંગ કડીંગ કાંગ ડીંગડાંગ ડીમડાંગ....

કમ મમમમ ડં મુખી, વીર વધાયની નદી નરુપી.

પહેલો—બીજો: વાદ બારોટ!

બારોટ: (કવિતા) એ....

આદલ ધુમટ હોડ અપરસે તેજભરી દવિ નભમે આગે,
અગન મોહમે ચંદ્ર હુપત પૃથિવી સખ તેજ મુતેજગિયાયે;
ભટ્ટ સુભટ્ટ જ આર પટાપત નાહી દોસે ચમકાર છવાયે,
અંગ મદી કર સગ અસિ દમ્ય દેખ લોભો પુરવીરા' રાયે.
બેત્રાયુ: 'પુરવીરા' રાયે... ઓ...

બારોટ:

કવિ મુગવ પરી, કવિ નવ લરી, સુચંદ નરી, હરી ન મરી,
અસિ અરિ માણ મિરાવે.
અમકથમક ચલુ દિશ, ચરખ ફરંતી રીપ, ગપ્પ ચતુર જંગમલે.

પદ પટલ પટન પટપટ, ફર ફરંડ ફરંડ ફરંડ ફરીફરી ફરંડાવે,
શરધીર નરરીર ફજહીર, બલ અરપૂર કર વલનાર નવાવે,
બે ચાર: વાદ વાદ બારોટજી...

બારોટ: ઓ બાણ બાણ બાણ બખણ બખણ બખ
બાણ બખણબખણબાણ બાણબાણ.....
[કંક દોડતી આવે છે.]

કંક: (અનુષ્ટુપ)

મંદિરે, મિખરે ભાગી ઊડતી ધુળતી નિશા?
છતીને આપના પીરો, દશે ચું આપણી દિશા?

[પાંડવ સ્ત્રીઓનું ટાણું પણ આવી રહે છે. બધા રક્ષો નજર કરવા ક્રિમા થઈ જાય છે, કોઈ કંઈ બેસતું નથી. ફરજ વાદિતો વાગી રહે છે.]
ધીમેધીમે ધોડાના પવના દાબડાને અવાજ સ્પષ્ટ થતો જાય છે ને પછી ચોક્કસ બંધ થઈ જાય છે.]

મેનાનાયક: (દોડતો આવીને—અનુષ્ટુપમાં)
દેના વધામણી પહેલી, આઓ છું દોડતો ભદ્રી;
છલા છે આપણે તોયે... શુભાઓ વીરસો ભદ્રી.

એક: શાખારા!

બીજો: કોણ?

ત્રીજો: દે!

ચોથો: ચું!

એક: માંડીને તો કહે વાત, આવડું અધુરું કહે!
કિયે એ દીરંગ મોંઘો, કહે બાઈ! બધું કહે.

નાયક: (હિતાવશે—વચનતિ)

રોખો દતો જ્યાં જયરથંભ ભાંડી,
ખેલા ધસે એક ગિજાતવાહી;
રંગો પહોંચે ગણુવો વિજેતા
તે પક્ષ એવી કબૂજાત—

બે ચાર: ચું ચું?

નાયક: [જસ ધીમેધી]

રોખો દતો જ્યાં જયરથંભ ભાંડી
રંગો ધસી જાય નિજાન નેતા.
પહેલા જ રંગે એ ગણુવો વિજેતા
એવી કબૂજાત કરી લદવા,.... ને.

પાંચમાન જણુ: ને—? ને—?

સીઆ પણુ: ને—? ને—? ને—?

નાયક: સૌથી વધો આગળ એક શર,
સૌથી વધો એ....

એવો ધર્યો ને . . . .

નેની શું કાર્તિ . . . .

દાથે, ધન ને . . . .

દોડ્યો જ દોડ્યો . . . .

કે શત્રુ દાર્યો . . . .

કેવો સત્તાવે તક્તાર! એરી

ભાળી કદી ના . . . .

ઓ વીર પૂત . . . .

એ શરૂ હત . . . .

પહેલો ધર્યો એ જ્ય તો ગણ્યો;

કલ્યાણુ હરિશ રણમાં દણ્યો.

[મોહું દાણુ એસી નય છે.]

પાંચદસ: કલ્યાણુ! રે! ઓહ! . . .

હેં? ઓ પ્રભુ! સા. . . .

[ખૂણમાં કલ્યાણુની મા એમાન મધ પડી છે. તે

પર કંઈક ફાળુની સાંતિ પડી બધાની નજર પડે છે.]

કંકુ: (રાત્રી)

કલ્યાણુ! માડી! . . . .

કલ્યાણુ! વીરો! . . . .

કલ્યાણુ! આતો! . . . .

કલ્યાણુ! મારો! . . . .

[એવાના પગ આમળ રાતી પડે છે. એકદમ એકાદ વાદિ-
ત્રનો ચીસ નાખતો ત્યાર રૂટે છે, પડી કંઈકું સાનિ
પથશય રહે છે. કોઈ દાક્ષિણ્યવાતનું નથી પછીથી પાછળથી
સેનિકો ધીમેધીમે આવી એકઠા થઈ યુધ રહી એવા કરે
છે. એવામાં એક, એક મૂર્છાગાંથી એવા ચમકી લેતા
યાવ છે અને આવેશમાં સેનિકો તાર પડે છે. એકાદ
બેને બેઠે છે; એકાદનાં એકાદનાં છે; બેઠેબેઠે
દસે છે; 'કલ્યાણુ કલ્યાણુ' બે. લગી ચાલતેમ ફરતા ગાંડે

છે; અને પછી પોતે એકઠી આવેશમાં જ તાળીઓ વગાડે,
અને આવી હોય તેમ, ગોળ ફેરે છે. એ એકાદને ફેર
ફરી રહે છે ત્યાં ધીમેધીમે એકઠી થએલી આમળી એકી
પણુ એના અશ્વમાં બળી નય છે.]

અંગા: પાક્યા કુળદીવા!

એવા ઘસા છતે સંભામ, પાક્યા કુળદીવા,

જેણે બીડી છે દેયે દામ, પાક્યા કુળદીવા,

એણે કીધો છે આમર કામ, પાક્યા કુળદીવા,

એની કીરન ગામેમામ, પાક્યા કુળદીવા,

એને દિલે વરધા છે રામ, પાક્યા કુળદીવા,

એ તો જનશે રે વૈકુંઠમામ, પાક્યા કુળદીવા,

[આવાંઆવાં એવ પડકાર પડે છે. બધા દગર દગર મેક મેક
છે. કંકુ પાસે નય છે, એણુ કહો અને વદ સીએ, પડે
નય છે; તેમના એક છસાસથી કંકુને કંઈ કદી માથે દગ
મૂકે છે, સીની આંખમાં પાણી બસાએસા છે તે તેમના ભૂટે છે]

કંકુ: [રડતાં—સો. રડા]

રે વીરો કલ્યાણુ! ગોંધા કાં ચાલ્યો વલો?

તે મે એત્યા પ્રાણુ! માડી! માફ કે નહિ . . . .

[સેનિકો આમળ આવી, એવાને પને
પડી રહે છે ને સો સાથે બેઠે છે]

સેનિકો: જય અંગે! જય અંગે!

જય અંગે! જય અંગે!

[બધા જય અંગે બોલતા મંડી પડે છે. એવી રીતે
પડી સર્વે સાંદ મધ નય છે. એવાર સેનિકો ફર-
વાર ને કંકુ સાવી એવા પર ચઢાવી બટ મીમેથી—

અંગે માનરમ,

વંદે માનરમ.

—આવ છે અને પડશે પડે છે]

અન્નવદન ચીમનસંત મહેત

[ચિ ત ણ ર : ર તિ સં ક ર પં ડિ ત]

ચારિત્ર્યની સંજ્ઞતા . . . . જ્યાં સુધી નિર્જન મનુષ્ય પાપથી પોતાનું પેદ બને છે ત્યાં સુધી
ધનવાનનું શુદ્ધાચરણ પૂરેપૂર્ણ નિર્દોષ નથી. તદ્વત્ જ જ્યાં લગી આત્માનીનું આચરણ અશુદ્ધ છે, ત્યાં લગી
જ્ઞાનીનું આચરણ પૂરેપૂર્ણ નિષ્કલંક નથી—ત્યાં સુધી સંસારમાં ચારિત્ર્યની સંજ્ઞતાનું રાજ્ય નથી. —પ્રો. પૂ. અ

વસંતના સૂર

ચિત્રકાર - ચન્દ્રવદન ભટ્ટ

ચાંચાડાળની ઘરામાથી ફૂળન કરતી કોકિલાએ જળ ભરના જતી સુંદરીને એ ધડી યમાવી દીધી છે. વાતાવરણની કોકાંત સુંદરતામાં વસંતના રંગો રેલાઈ રહ્યા છે. બાઈ ચન્દ્રવદને કોઈ પણ કળા-સાજામાં કે વર્ગમાં ચિત્રશિક્ષણ લીધું નથી. માત્ર નૈસર્ગિક સંસ્કાર ને સ્વપ્રયાસથી પોતાની કળાને વિકસાવી તે આઠલી કલાએ પહોંચ્યા છે. હાલ તે ગડિયાદની હાઈસ્કૂલના વિજ્ઞાનશિક્ષક છે.

એવર્ધકન્યા

ચિત્રકાર ન. શા. ભેગી

કો' એકાંત સરગાં રનાન કરી આકારો ચઢી જતી આ અર્ધવર્ધકન્યાનું લાવણ્ય કલ્પનામૈત્ર છે એટલું જ તે હવામય લાગે છે. બાઈ નંદાતંગ લાલછ ગેરોએ નાનપણમાં જ પિતાની હવા ગુમાવી અને કુમાર વધે માતાનું મુખ ખોલ્યું. તે પોર-બંદર પારોના માધવપુર ગામના રહીસ ગિરનારા બ્રાહ્મણ છે. તેમના મામા મુંગદમાં મુખિયાછ હોવાથી તેમને ત્યાં રહી બણ્યા. એક વખત એ ધંધા વિરૂદ્ધ લેખ લખવાથી મામાનું ધર છેડતું પડ્યું અને મુંગદની રૂલ આદ આટમાં દાખલ થયા. એમના છત્રનાર્ગી નીડરતા અને સત્યવક્તાઈનું છે એટલી જ દયાહિન પધાન છે. ફસાની ધૂન અને સંયમથી એમનું વ્યક્તિત્વ અજળ પડાયું છે. એમનામાં બેવરવાદને મુજબતા એક સાથે વસે છે. ગુજરાત મત્સ્યજળ બને એવા એ ચિત્રકાર છે.

નિસર્ગપ્રેમી, કલાકાર, લાપાઓનો અભ્યાસી, પ્રવાસશીખી

એવો વિવિધ જ્ઞાનપિપાસુ હોલ્ડવાસી જન્મતાથી લઈ ક્રેડરિક

કરી અર

સં

વત-૧૯૮૧ની પાનખર લીની મધ દત્તી અને કાંગડી યુરુકુળના ઉપવનમાં વાસન્તી શોભા પ્રસરતી હતી. ખીસેલાં પલાશપુષ્પોનો મકરન્દ ખીચા માટે નાનીનાની ફૂલચકલીઓ ફૂદાફૂદ કરી રહી હતી. એકા સોદામણી સમગમાં એક દિવસે જાણેર પછી ત્રણેક વાગે એક યુરોપીયન યાત્રી ત્યાં આવી ચડ્યો. આકાશી રંગની ઝોની ઝાંખો, તપખીરિયા રંગના શિરના વાળ અને ફ્રેન્ચ કટની ઝોનીનાની દાઢી બેઠ-ને અમને લાગ્યું કે એ ક્રેડ ક્રેન્ચ હશે. ખાખી કોટ, ખાખી પાટલુન, એક સાફું પહેલુ, ખાખી ખડતો ને દાથમાં મટોડી રંગની એક સાદી કામળ, — આટલો જ એનો સરસામાન. એક યુરોપીયન યાત્રી અને દૈનિક વ્યવહારની આટલી થોડી ઝોની પરતુઓ બેઠને અમને જરા અચ્છો થયો. પછી તો તપાસ કરતાં વળ્યાં કે એ એક હમ (હોલ્ડવાસી) વિશ્વયાત્રી છે અને ફરતો ફરતો યુરુકુળનું નામ સાંભળાને આગ્યો છે.

આશરે અપ્પવનનો સમય પૂરો થય ગયો એટલે અમારી હોસેજ (મહાવિદ્યાલય)ની 'વાળવંશિની સભા' તરફથી એ વિશ્વપર્વટકની યાત્રા સાંભળવા માટે એક સભાની યોજના કરવામાં આવી. યુરુકુળના ગધા જ બહામચારીઓ, અપ્પાપકેર અને કમચારીઓ હોશિયારી બોળા થઇ ગયા. કાળા પાટિયા ઉપર દુનિયાનો નકશો ટાંગીને એણે અંગ્રેજીમાં પોતાની કથની શરૂ કરી:

'મારું નામ લુઈ ક્રેડરિક કરીયર. હોલ્ડવાસી મારી જન્મભૂમિ છે. હાલ મારી ઉમર સતાવીસ વર્ષની છે. હું હજુ અપરિણીત છું. નાનપણથી જ મને પ્રકૃતિનિરીક્ષણ, પર્થન, જૂગોળ અને ચિત્રકલાનો શોખ છે. એક વાર આખા વિશ્વની યાત્રા રટીમર મારફત હું કરી ચૂક્યો છું. આ મારી દુનિયાની ઘીછ યાત્રા છે ને તે પણ ઘણે ભાગે પગરસ્તે જ, બાધ્યાવરચામાં શાળામાં ભણતો દત્તો સ્વાસ્થી જ મને જૂગોળ, ઇતિહાસ, બ્રમણ અને ચિત્રકામ ખૂબ પ્રિય હતાં. જૂગોળ ને ઇતિહાસમાં તો હું મારી શાળામાં પહેલો નંબર રાખતો.

નેપાલેન્ડ (હોલ્ડ)માં તડકા બહુ નથી પડતો. સૂર્યમાં બેસીને અભ્યાસ કરતી વખતે જહાર સૂર્યનો તડકો બેઠને માફે મન બહાર જવા માટે તરફડા કરતું હતું. તડકામાં જહો પર બેઠેલાં પક્ષીઓને બેઠને મારા

હૃદયમાં ભમીઓ હાટની કે હું પણ એ તડકામાં જહો ને આવી ખુશી દવામાં પ્રકૃતિની ગોદમાં જીવન વ્યતીત કરતાં એ પક્ષીઓની જેમ હું આનંદમસ્ત ગતી રહું. ચિત્રકલાનો પણ મને ઘણો શોખ હતો. તેનો અભ્યાસ મેં ઘર આગળ જ કર્યો છે. કેમકે મારા પિતાશી પેરન્ટિસ સાહેબજીવા. પછી વિશેષ અભ્યાસ મેં મિસ્ટર લોબો (Lobo) પાસે કર્યો છે. તે જ મારા ચિત્રકલાના ગુરુ છે. એ ગેમરફોડના મુખ્યાલ ચિત્રકાર છે અને કામ પર ચિત્રો દોરવાનું કામ ઘણું મુંઝર કરે છે.

સન ૧૯૧૬માં મેં મારી પહેલી યાત્રા શરૂ કરી. હું રટીમરમાં એક કાર્યકર્તા (ઓફિસર) તરીકે રહ્યો. રટીમર હોલ્ડની એક કંપનીની હતી. હું રીપીઝ અમેરિકા ગયો અને ત્યાંથી આફ્રિકા, બારનવર્થ, બાવાસુમાના વગેરે દીધા, ચીન અને જાપાનની યાત્રા કરીને ફરી અમેરિકાના ગંદક સાન્ક્રાન્સિસકો પહોંચ્યો. આ યાત્રામાં મેં કલકત્તા, અને તેની પાસેનાં ગામડાંઓનું પણ અવલોકન કર્યું. આમો મને મુંઝર લાગ્યાં. મારા મનમાં ઘણા દિવસથી પૂર્વેથી પ્રાકૃતિક શોખા જોવાની ઇચ્છા હતી અને તે પૂરી થઇ. ચીનના શેકા મને ઘણા પરિશ્રમી લાગ્યા. તેઓ દાથની કારીગરી સારી જાણે છે પણ તેમનાં ઘર બહુ મેઝાં રહે છે. જાપાનમાં મેં જોયું કે જાપાનીઓ પોતાને યુરોપીયનો કરતાં પણ

હોવા માને છે. તેઓ ખૂબ સ્વચ્છ રહે છે ને તેમના પ્રત્યેક કાર્યમાં કસા હોય છે. તેમનો સ્વભાવ આંતરી અને મળવાના છે. તેઓ અભિયોગી સારા સહકાર કરે છે. સાન્નિધ્યસરોમાંથી બીજાના દરનને, સ્થાનનું જીવન કૃત્રિમ લાગે છે. પ્રત્યેક કાર્યમાં વ્યાપારિક દષ્ટિબિંદુનું

કવિ

લેખક અને આલેખક
કૃષ્ણલાલ ક્ષીપરણી

સગ્ગની બિયડી આંખ,
કવિની પથ્થરી પડીઃ
હૃદયની તુંગીમાંથી
લાવના-દંડિકા ચડી.

કાળજે કવ્ય કોરિયું,
તેજ ભક્તિ તણું ભર્યુંઃ
ભિમિની જ્યોત્સ્નામાં તો,
કલ્પનાનારથી મર્યું.

લલિતા એકતારા શા
કવિનું માન હાવડ્યું.

જ મદત્ત છે. સ્વાં કસા પ્રત્યે પ્રેમ નથી. માનનીય લાગણી (Human feelings)ને સ્વાંના જીવનમાં મને ઘણો અગાવ દેખાતો. જ્યારે હું ન્યૂ યૉર્ક પહોંચ્યો ત્યારે યુરોપીય મદાયુદ્ધ સમાપ્ત થઇ ગયું હતું તેની ખુશાલીમાં સ્વાં એક અવાડિયા સુધી આમોદપ્રમોદ, દલસંગ, મનિ-

ઓજ્જ્વલ વગેરે ધામધમથી થઇ રહ્યાં હતાં. અહીં મેં કેટલાંક નવાં દરજો જોયાં. રાષ્ટ્રલગ્ની કિંચિત્ ઉપર જર્મનસત્રાર કેસરની મૂર્તિ રાખી તે આખા સહેરમાં ફેરવી હતી. નાનાંનાનાં છોકરાં કેસરની મૂર્તિ જનાવીને, તેમના દાસમાં દાસકહી પહેરાવીને સહેરમાં આમતેમ ફરવા દતા. સત્રાર કેસરની મૂર્તિ પાછળ તેઓએ લખ્યું હતું—“Go to St. Helena. Go to Hell. (મેન્ટ હેલીના જાઓ, નરકમાં જાઓ.)”

એવી જ રીતે સહેરની રાકો પર ટેકાવેરેકાણે સત્રાર કેસરનું કૃત્રિમ પૂતળું જનાવીને તેમનું કાનું કરેલું મોઢું કસાપૂરેક લટકાવી રાખ્યું હતું. આખા સહેર માં જૂમલ, વાદન અને ટોલ વાગી રહ્યાં હતાં. ટેક-ટેકાણે સિંચાઇઓ દાર પાંને છાકરીઓ અને મદિલા-ઓ સાથે ગાયરંગમાં મચગૂલ હતા. દસ દિવસ સુધી મોટર, ટ્રામ, સીનેમા, નાટક વગેરે મફત હતાં. ન્યૂ યૉર્કથી હું સીધો મારે થેર દામ જઈ રહ્યો. આ પહેલી યાત્રામાં મને અનુભવ થયો કે જદાજની યાત્રા અને તેનું જીવન અનિશ્ચય વિલાસી અને તામસિક છે. શેકો ખૂબ દાર પીતા વ્યસન તથા દુશ્વારમાં ડુબી રહેતા.

પહેલી યાત્રા પછી એક વરસ સુધી હું થેર રહ્યો કે ફરી પ્રતિનિરીક્ષણ તથા પૂર્વના દેશો જોવાની મારી ઇચ્છા તીવ્ર થઈ. આ વખતે હું માત્ર આર્થિક રૂપિયા અને ચિત્રકલાનો થોડો સામાન લઇને પગરસ્તે વિશ્વની યાત્રા કરવા માટે નીકળ્યો. મારાં માતાપિતાનો મન એમ હતું કે મૂર્ખો રૂબડીરૂબડીને એતણુ દિવસમાં આપણે પાછો આવશે. પણ હું તો મારા નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યો. થેરથી નીકળીને મેં ફ્રાંસ, ઇટલી, આસ્ટરિયા, મોરોક્કો, અંગેરજનાન, ઇરાન, વગેરેની યાત્રા કરી. આ સફરમાં મને ઘણી મુશ્કેલી પડી. રસ્તામાં પેઈન્ટિંગ અને પાટિયોં ચીતરવાનું વગેરે કામ કરીને હું ખર્ચ-જોગા પૈસા કમાઇ લેતો રહ્યો. એકવાર તો રસ્તે લૂંટારાઓએ મારા પાટલૂન સિવાય બીજાં જથ્થાં વસ્તો ઝૂંટી લીધેલાં. અંગેરજનાનથી રીમર મારફત હું પાછો મારે થેર જતો રહ્યો અને થોડા દિવસ રહીને ફરી પગરસ્તે યાત્રા માટે પ્રવાસ આદેશો અને જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, જાસ્કન, મિસર, પેરોસ્ટાઈન, તુર્કસ્તાન ને ઇરાન સુધીની યાત્રા કરી. ઇરાનના ખુશાવર બંદરથી હું સીધો રશીયર મારફત કરાંગી પહોંચ્યો. હૈદરાબાદમાં થોડોએ

મારો ખૂબ સત્કાર કર્યો. મેં ચિત્તોડ, ઉદયપુર, આહુ, ઉજ્જવન, વડોદરા, સુરત, અમદાવાદ અને મુંબઈ વગેરે શહેરો જોયાં. ઉદયપુર મને સૌથી સુંદર શહેર લાગ્યું. અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીનાં દર્શન માટે પણ હું ગયો હતો. પણ તે વખતે તેઓ બદારમત મથા હતા. પ્રછી હું પંચળા તરફ ગયો અને મુલતાન, અમૃતમર તથા પતિવાળા વગેરે શહેરો જોતોજોતો દરદાર આવ્યો — અને હવે તમારી મામે હાજર છું.”

મિ. કરીચરનો તો વિચાર હતો કે જોગલ કલાકમાં ચુરુકલ જોઈને હું પાછો જતો રહીશ. પણ અમારા અનુરોધથી તેમણે જે દિવસ માટે ચુરુકલમાં રહેવાનું કમ્પ્લે કર્યું. અમે તેમને એક ઓરડા આપ્યો. સાંજે બોજન કરવા માટે તેમને સાથે લઈ ગયા. બોજન કરવા માટે એ યુરોપીયન છે એમ ધારીને અમે શિવાજી મુજબ અમ્મા લાગ્યા, પણ એમણે તો વગર અમ્મે આપણી દળથી જ ખાતાનું શરૂ કર્યું. તે દિવસે બોજનમાં ખીર અને શાક મિ. કરીચરને ખૂબ સ્વાદિષ્ટ લાગ્યાં. તેમણે કહ્યું કે ‘મારે માટે ખાસ બોજનની કશી વ્યવસ્થા કરશે નહિ. મને તમારું બોજન પ્રાપ્ત સાડે લાગે છે. પછી તો ચુરુકલનું જીવન અને વાતાવરણ તેમને ઓટલું બંધું ગમી ગયું કે તેઓ આજો વખત અમારી સાથે જ રહે, જમો, સુઓ અને બીજાં કાર્યો કરે. બ્રહ્મચારીઓ સાથે તેમનો એવો સ્નેહભાવ અને ગિનાચારી થઈ મયાં કે તેમનું જીવન અમારા જીવનમાં જ ઓતપ્રોત થઈ ગયું. અને મિ. કરીચર ચુરુકલમાં જે દિવસ માટે આવ્યા હતા તે લાગલગત પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યા! આવ્યાને બીજે જ દિવસે અમારી પાસેથી કલર જૉક્સ (રંગની પેટી) ને પેન્સિલ લઈને ચુરુકલનાં પ્રતિનિધિઓ દોરવાનું તેમણે શરૂ કરી દીધું. થોડો સમય વીસા પછી એક દિવસે તેમણે આ લખનારને કહ્યું કે ‘મારું એક ભારતીય નામ પાડો.’ મેં તેમને ‘ડેવેન્દ્ર’ નામ સૂચવ્યું અને સ્વારણી તો આપ્યા ચુરુકલમાં તેઓ ‘ડેવેન્દ્ર’ નામથી જ પ્રખ્યાત થઈ ગયા. ચુરુકલમાં આવ્યાને ત્રણચાર દિવસ થતાં જ તેમણે હિંદી અને સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. બ્રહ્મચારીઓ તેમને હિંદી અને સંસ્કૃત શીખવતા અને તેઓ બ્રહ્મચારીઓને જર્મન, ફ્રેન્ચ, ચિત્રકળા, રેખાચિત્રણ વગેરેનું શિક્ષણ આપતા. ગોગર્દશન, ઉપ-

નિપદ ને ગીતા પ્રત્યે મિ. કરીચરને ઘણું ગાન થયું. અને તેઓ પોતાનું જીવન એક સાધક જેવું ગિરોળ માળવા લાગ્યા, જોકે તેમની પ્રકૃતિ તો મૂળથી જ સાસ્ત્રિક, સ્નેહપૂર્ણ ને સરળ હતી. એક અહિનામાં તો તે સુંદર અસુરોમાં નાગરી લિપિ લખતાં શીખી ગયા.

ઉપેન્દ્રજીનું જીવન ઓટલું તો સાદું કે એક મહિનાનું એમનું બોજનખર્ચ માંડમાંડ દસ રૂપિયા આવતું. લીલાં શાક તેઓ ખૂબ ખાતા. માંસ કે દારૂ, બીડી વગેરે કેશી વસ્તુઓનું વ્યસન તો તેમને પહેલેથી જ નહોતું. દયાકૃતિમાં તો તેઓ લેનખર્ચો જેવા હતા. વર્ષોનાતુમાં ચુરુકલમાં સર્પનો ઉપદ્રવ ખૂબ હોવાથી અમે સર્પ મારતા ત્યારે ઉપેન્દ્રજી કહેતા કે મારવો હોય તો એકદમ મારી નાખો પરંતુ કંઈ આપીને કે રીયાળીને કાઢીને મારશો નહિ. પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે તેઓ અત્યંત પ્રેમરાખતા.

જીવન ઓટલું ગિરોળ કે વનોથી ઘેરાયેલા ચુરુકલનાં વાનાવડણમાં રોતના તેઓ એકલા બેસી મૂક રહેતા. ફરવળી મરજી થાય તો ખસતો લઈને દિમાલવનાં વનોમાં ચારપાંચ દિવસ સુધી ફરતા રહે. અમને ખબર પણ ન હોય કે ક્યાં ગયા છે. પાંચેક દિવસ પછી આવે અને અમે પૂછીએ: ‘ડેવેન્દ્રની ક્યાં ગઈ છે?’ તો જવાબ આપે—‘જરા ઘસેંકો નિવૃત્ત ગયા થા!’ આવા ભ્રમણો કરતાકરતા તેઓ ચુરુકલની આસપાસનાં વીસ વીસ માઈલ સુધીનાં વનોના ભોમિયા થઈ ગયા હતા.

શીમતી મીરાંજીબેન (મિસ રસેડ) ચુરુકલમાં આવ્યાં ત્યારે તેમણે ઉપેન્દ્રજીને પૂછેલું કે ‘હવે તમારી શી ઇચ્છા છે?’ ઉપેન્દ્રજીએ જવાબ આપ્યો: ‘હું શાંતિની શોધમાં હતો, એ શાંતિ મને મળી ગઈ છે. હિંનામાં મને હવે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા રહી નથી.’

સ્વભાવના એ ખૂબ સાદા, સરળ અને મીઠા માત્ર પહેરણ અને નિકર પહેરીને ફર્યા કરે. સોની સાથે પ્રેમથી મધુરપણે વાત કરે. સદા પ્રસન્ન રહે. માત્ર કાંઈકાંઈ વખત તેમને પોતાની માતાનું વ્દાન યાદ આવતું ત્યારે પોતાના ખાટલા પર બેસીને રડી પડતા.

ચુરુકલમાં અમે સર્વ બ્રહ્મચારીઓમાં ભાઈસુરેન્દ્રનાથજી આધુર્વેસલંકાર તેમના સૌથી મનિષ્ટ સ્નેહી છે. એકબાર અમે ગયા યાત્રાએ ઊપડી ગએલા. પાછળ ઉપેન્દ્રજી એકલા ચુરુકલમાં ગિમાર હતા. સુરેન્દ્રભાઈએ તેમની સેવાનો બાર પોતાના ઉપર લીધો. ત્યારથી

પામે ખરું બંધીએ,

મેં હવે સાતે સે પ્રજાનું દુઃખ દુઃખિના મેં પૂરતું છે, ખરું
જન્મ મેં મુકુન્દના મેં પડેલું છે પર પડેલું જામી મિત્ર મેં
રે। મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં

ખરું બંધીએ, પડેલું છે મેં મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
ખરું બંધીએ, પડેલું છે મેં મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
ખરું બંધીએ, પડેલું છે મેં મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
ખરું બંધીએ, પડેલું છે મેં મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
ખરું બંધીએ, પડેલું છે મેં મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
ખરું બંધીએ, પડેલું છે મેં મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
ખરું બંધીએ, પડેલું છે મેં મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં
ખરું બંધીએ, પડેલું છે મેં મુકુન્દના મેં મુકેત મુકુન્દના મેં મિત્ર મેં

મિ. કરીઅર (કોષ્ટક)નો ગુરુકુલનારી વિદ્યાર્થીઓને.

સંદેશ: તેમના નાગરી હસ્તાક્ષરોમાં

મુરેન્દ્રભાઈ સાથે ઉપેન્દ્રજીની અતૂર મિત્રાચારી જામી
મધ, મુરેન્દ્રભાઈની હસ્તાક્ષરો ઉપેન્દ્રજી મધે તે રીતે
પૂરી પાડે. મુરેન્દ્રભાઈ ન્યાં જાત ત્યાં ઉપેન્દ્રજી પશ્ય
સાથે હોય. મુરેન્દ્રભાઈ દયાળાનું ઉપાડે તો ઉપેન્દ્રજી
પશ્ય પોતાનું કામ પડતું મૂકીને તેમાં શામેલ થાય.

નવીનવી ભાષાઓ શીખવાનું ઉપેન્દ્રજીને ગદ્ય
મધે. યુરોપની ડચ, ઝેન્ડેજ, લેટિન, ફ્રેન્ચ, જર્મન,
હિન્દી, મોંબિલિયન, રશિયન, દર્યાલિયન વગેરે ભાષાઓ
ઉપદેશ તેઓ ફારસી, અરબી, ઉર્દુ વગેરે ભાષાઓ પશ્ય
સારી રીતે જાણતા. ગુરુકુલમાં આત્મીને તેમણે દિંદી,
સંસ્કૃત, ગુજરાતી, બંગાળી, ગુરુમુખી વગેરે ભાષાઓનો
અભ્યાસ કર્યો હતો. ગુરુકુલમાં એક વર્ષ રહ્યા પછી
તો તેઓ આમરાઈ સાથે દિંદીમાં જ વ્યવહાર કરતા.
ગુરુકુલમાં રહેને તેમણે યોગદર્શન, ગીત, ડબ્બિયર,
પંચતંત્ર, રમ્યેશ, મેંબદન, વાસ્ત્વિક, રામાયણ, મત્સ્ય
પ્રવચન વગેરે ધણી સંસ્કૃત અને દિંદી ભાષાનાં પુસ્તકોનું
અધ્યયન કર્યું હતું. પાઠગથી તો તેઓ ગુરુકુલ મદા-
પિદ્યાલયમાં જઈને અને ફ્રેન્ચ ભાષાઓ તથા ગિમના-
સ્ટિક (પ્રયાયામ)નું અધ્યાયનકાર્ય પણ કરતા હતા.

પ્રકૃતિનિરીક્ષણ અને પ્રકૃતિચિત્રણ એ એમનાં
પ્રિય કાર્ય હતાં. એમની રહેવાની ઓરડીમાં જાઓ
તો જનનનનાં મરેલાં પંખીઓ, તેમના પીંછાં, જંતુ-

ઓની ચામડીઓ, સર્પોની કાચળાઓ, પક્ષીઓના
માથા, વિવિધ વનસ્પતિઓનાં પાંદડાં, પુષ્પો અને
ખીઓ તમને નજર પડે. તે સિવાય પોતે જાતેજાં
લાકડાનાં રંગકાં, પ્રકૃતિચિત્રો, વાંસની જાતેજાં નિ-
પિધ કલામય વસ્તુઓના સંગ્રહરચના જેવું એમનું
નિવાસસ્થાન તમને માત્રમ પડે. આ લખનારે તેમની
પાસેથી ગેજાળીને યુરોપના શિખરિય દેશોની દયાળની
ટિકિટોનો એક સારો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે. ભારતની
લુદીલુદી વસ્તુઓ એકઠી કરીકરીને તેઓ પોતાની
માતૃશ્રીને એકલતા હતા. ગુરુકુળનાં મકાનો, જોશ,
કાગડ, ગાયો, કુતર: વગેરેના રહેઠાણ દોરીદોરીને તેઓ
હોલ્ડ એકલતા. અમારી સામુદિક કીડાઓ અને રમતો-
માં પણ તેઓ ખૂબ હોંશીથી ભાગ લેતા ગુરુકુલ
પ્રત્યે તો તેમને આત્મન મમતા થઈ મધ દતી, અર્ધ
લેનાં તો તેઓ અમારા જીવનના અંશ જામી ગયા હતા.

ભારત અને ભારતની પુરાતન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે
ઉપેન્દ્રજીના મનમાં આત્મન ગાન હતું. ભારતની પ્રાચીન
કસરનો વગેરેની પદ્ધતિ પણ તેમને ગદ્ય સારી લાગતી.
ધણી દેશી રમતો તેઓ રીખી ગયા હતા, અને એક
વાર તેમણે કહેલું કે હું યુરોપ જઈને ભારતીય લાતી-
ની જોડીના પ્રયોગો લાંબા લેકોને જાતીશ.

એમની સરખતા, સાદાઈ ને રોહદત્તિ લેતાં તેઓ
સંત જેવા લાગતા. એકાંતમાં સાંતપણે કામ કરવાનો
એમનો સ્વભાવ હતો. પોતાની પાઠગ તેઓ ગુરુકુળમાં
તેમની ચિત્રકલાના પ્રતિનિધિપત્રીકે ભાઈ આત્માનંદજીને
મૂકી ગયા છે. ઉપેન્દ્રજીની ચિત્રકલાની શૈલીને ગુરુકુળમાં
ઉપરનાતક ભાઈ આત્માનંદજીએ અપનાવી લીધી છે.

આજે એ વર્ષ થયાં તેઓ પોતાને વતન ગયા
છે. ગુરુકુળના એક રૂપાતક લાખ વરેન્દ્રેત્ર વિદ્યાલેક્ષાર
અનિયમમાં આવેલા એવી લાં તેમને ખબર મળી કે
નરન તેઓ તેમને મળવા પહોંચી ગયા. હાલ તેઓ
પોતાને ઘેર સાંતિથી બેસીને પોતાની ભારતવાજા અને
ગુરુકુળની સ્મૃતિઓ વિષે એક પુસ્તક લખી રહ્યા છે.
આજે તેમના વચર ગુરુકુલ કાંઠીમાં એક ખાસ પ્રકારની
ઉજવ જણાય છે. ગુરુકુળની સ્મૃતિઓમાં ઉપેન્દ્રજીનું
નામ ચિરસ્મરણીય થઈ ગયું છે. અને ગુરુકુલના સર્પ
ભાઈઓના હૃદયમાં ઉપેન્દ્રજી સદાને માટે રમી રહ્યા છે.

શંકરેવ વિદ્યાલેક્ષાર

૩ કલાકારો

(૧)
સ્વ. સાધુ ચિત્રકાર
જમુ સંપત

જમુ સંપત સર્વજ સંતોષી નહોતો. એની અભિલાષા મોટી તોમ એનો આસંતોષ પણ મોટો. મોટી અભિલાષા, મોટા વિચાર, મોટું હૃદય એ જ એના પિરાણ અસંતોષમાં કારણ હતો. કોઈના 'એવું' થવું એને ગમતું નહોતું કોઈની પાસે જતાં એ અચક્રતો નહિ—તે એમ કરવાથી એને કોઈ શીખવાનું, કંઈ જોવાનું મળતું તો.

આવી રીતે પોતાની અભિલાષાના વેગમાં નજીકતા, પોતાની કલા-ધૂનમાં ધૂમતા, જમુ સંપત એક દિવસ માત્રી પાસે આવી પહોંચ્યો. ક્યારે આવ્યા, કોની સાથે આવ્યા, શી વાત કરી, એ બધું હું આપારે છેક બૂલી ગયો છું. મને માત્ર એટલું જ યાદ છે કે જમુ સંપત અમારા રાત્રિનારા 'ફાટા-વગ મેંડળ'નો એક નિર્ધારિત સભાસદ હતો.

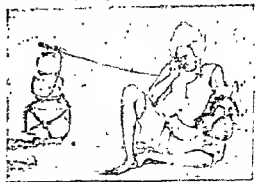
મોટી વાત એ 'ફાટાવરા મેંડળ'ની હતું. પર્વો પહેલાં અમે કેટલાક કલા-દીવાળા મિત્રો ડૉ. નાથુલાલ દેસી (આપારે રાણીશી સહાધીનાઈ રાજપટે-ગ્વાલીઆર)ને ત્યાં દર શુક્રવારે મળતા. ત્યાં કલા પર અનેક વિચેચનો થતો, ચર્ચા ચાલતી, મજાનું મરાતો અને ક્યારે જહાને ધણીવાર સ્પર્શિષ્ટ બોજનો પણ 'તાલ'ની મમતાને ઉઠાર મોરારામને ક્ષીપે ચેત્ત્વનાં. 'તાલ'નાં સમ થયાં, એ ગ્વાલીઆર અ્યાં અને એ શુક્રવારનું મેંડળ વિખરાઈ મળું.

એનાં સમયે તાલ્લં કરા નહિ, પરંતુ કોઈપણ રીતે, કોઈ સમાગમાં થોડાધૂણી સહાય સરમાળ, રખડવા, સમાજથી વિખૂટા પડેલા કલાકારોને મળે એ વિચારથી મેં દર રાત્રિ-વારે તેમને સાંતાકુચ બોલાવવા માંડ્યા. જમુ સંપત એ 'મેંડળ'ને પોતાના કામ અને સ્વમાનથી ચોઆરતો. 'ફાટાવરા મેંડળ'નું નામ પાડનાર પણ એ જ હતો; કારણ ત્યાં કામ કરવા ક્ષાત્રાકાંડે બધા 'ફાટાવરા' નેસમાં જ રહેતા. તેમને કોનીની કમાણી નહોતી; સાફેદા પોતાનાં પિતેષ્ણે વેચા સતસાથ એસ દમામવાળા કે 'હોસિવાર' તેજો નહોતો; સર્જ-આર્થથી તેજો આત્મજી દતા. તેમનું ચાતુર્ય તેમના કામમાં હતું; અને એ 'મેંડળ'માં થતી દંન, દેખા, ખીટી પણ ચેસિસની વાગેલી એ પોરણ પાંદિત્યને દર, અન્યવડું સામ્યું હતું.

કામના વાતાવરણથી જમુ સંપતને ધણે લાલ મળ્યો. અને એ લાલ પછી રત્નમાં રફસના ઝાંડનીયે, લીલા પાસ પર એમા થતું અનેક મોડિયાઓને પણ મળતો સંપતના સ્વમાને રફસના કામ પર અસર કરી છે. સંપતનું પોતાનું કામ તો એકે દુર્ભાગે આપું રહ્યું, પરંતુ એના સ્વમાને રફસના કામની

એ અસર કરી છે તે તો ત્યાં હજી રહી છે અને રહેશે. દેશને સ્વ. રામરાવના અકાળ મૃત્યુથી ખોટ પડી. જમુ સંપતની પાંગરતી કલા દેશની આસાઓમાં ઉમેદો કરતી. જમુ સંપતનું અકાળ મૃત્યુ એ પણ એક બીજી રાષ્ટ્રીય ખોટ. જમુ સંપત અને સ્વ. રામરાવના ગુણો બેઠવા એક જ દતા. બંને અર્થંતોષી દતા. બંનેને સંરોધન કરવાની નવી વસ્તુ, સૌન્દર્યના નવાનવા પ્રકાર, નવી વ્યક્તિઓ પાસેથી નવું મેળવવાની મૂત આહોનિસ સંતાપતી. પાણું જમુ સંપતનું કામ સ્વ. રામરાવની જુદું હતું; જમુ સંપતના જન્મસંસ્કાર ને વાતાવરણ જુદાં હતાં, તેનો ધુસ જુદો હતો. સ્વ. રામરાવે ધણું મેળવ્યું હતું, ધણું મપાવ્યું કર્યાં હતા. એ વિચાર આવતા તો એ અમલમાં મુકતા ને રેખા તથા રંજની સરખતાને લીધે એમનાં ચિત્રોમાં ધણી વસ્તુઓ ને ધણા વિચારોનું સંગેલન (અને કેટલીક વાર પરસ્પર વિરોધ પણ) જગદે ચડતાં. સ્વ. રામરાવનો યુગમુંબાઈની 'રફસ આર્ટ'ની રાત્રિનું છેલ્લું ચોપડિયું હતું, એરેકે એમનાં કાર્યો ધણે પહે વળ્યાં; પરંતુ એક દિશાએ દોરવાયાં નહોતાં. જમુ સંપતના પ્રયોગોનું, ક્ષેત્ર સ્વ. 'રામરાવ' છેલ્લું પિરાણ નહોતું પણ હૃદય ને બહુધા નિશ્ચિત હતું.

સંપતે પોતાનાં ચિત્રોમાં, જામસંસ્કાર જેમ મેળવેલા કમળા રંગ હતાયાં. એ કમળા રંગ આજે કાંઈપણ જતા બંધ છે. ચિત્રકારોને એ જોવાની તાકાત નથી તો સાફરો તો કેમ સમજ ને સમાજની સડે? સંપતના સંસ્કારી રંગ ઉપરાંત તેની રેખા પણ અનુક નિશ્ચય જ ધડાતી. આ કારણથી તેની લગભગ દરેક ચિત્રચત્રમાં નિશ્ચયની રચના તેમજ ઉચ્ચ અભિલાષાઓને શોધની આશકીનો શોક બંને જન્મ માય છે સ્વ. રામરાવના કામમાં ધણા વિચારો ને ધણા પ્રયોગોનું સંગેલન અને વિરોધ તથા એજ નિશ્ચય ઉચ્ચ અભિલાષાની શોધમાં પોતાની આશાનિતે અસંતોષ, પણ શોક નહોતો. જમુ સંપતનાં ચિત્રોમાં શોકનો ભાર ને ભાર બંને હતાં ને તે કાયમ રહ્યાં અને એવા છેલ્લા ચિત્રમાં એજ, અહલા પડેલા બાપબીલા આત્માને, નિર્જન પ્રદેસમાં, એક બાબત દહાએલા મોટા-અમરોળની કચર ને બીજી બાબત વરેલા તંબુસાના વાર વચ્ચે વિલાપ કરતો છેડો દેખા છે. કનૈયાલાલ દ. વકીલ

જમુ સંપતનો એક મેગે (મુંબાઈ સ્કૅલ આર્ટ ગેલેરીના સૌજન્યથી)

(૨) કુમારી અંગિકા પુરંધર G.D. (Art)

મુંબઈ ઇલાકાની સરકારી ચિત્રશાળાની ઉપરની પરીક્ષા પસાર કરી કિચ્છોમા મેળવનાર તરીકે કન્યાગર્ભમાં કુમારી અંગિકા પુરંધર પહેલવહેલાં વિદ્યાર્થી છે. તેમના પિતા શ્રીમાન મહાદેવ વિશ્વનાથ પુરંધરે એ જ શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક, અને ઉપરના આગમાં વાઈસ પ્રિન્સિપાલ તેમજ આખા ઇલાકાના હોર્ડિંગ અને કોફેટસના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે ગોઠરીની સફળ કારકિર્દી પૂરી કરી હમણાં જ પેન્શન લીધું છે; પરંતુ ઇલાકાના એક નાગરીયા ચિત્રકાર તરીકેની કીર્તિ તેમની જિંદગીનું ખૂબ કમારક છે. આવા કલાસંપન્ન પિતાની પ્રતિભાનો વારસો પુત્રીએ શ્રીલેખા એ નારીયુગના હૃદયનું એક કિરણ બાની સમ્યક.

કુમારી અંગિકાને જન્મ ૧૯૧૨ની ૪મી નવમ્બરના રોજ થયો અને આટલી ઉંમરમાં તે એણે કસમની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. ત્રણ વર્ષની કારકિર્દી તેમણે પોતાનો ચિત્રલેખ બતાવ્યો હતો. ચિત્રોનાં પુસ્તકો કમ્પોઝીટી જેમાં કરે, જન્મ કરી તેનાં પાનાં બગાડે કે ફાડે નહિ. ૭ વર્ષની વયે તે તેણે માનની રૂપે છબકપા ગાંડ્યાં. તેમાં ખાસ કરીને શ્રીલેખા તે કન્યાઓ વિશે કરીને ચીતરતાં. આ ચિત્રો તેમના પિતાએ સંધરી સમ્યાં છે. તેમાં કળા જેવું કેંદ્ર ન લાગે પણ તેમની યુક્તિનું વલણ સ્પષ્ટ સમજી શકાય.

ગોળી મારી ગોળી પૂરી કરી તેમને અંગ્રેજ અધિકાર મારે નહકની ઘાઉરકમાં મુક્યાં સોળમે પર્વે તેમણે પાંચમી

શ્રી મહાદેવ વિશ્વનાથ પુરંધર અંગ્રેજ પૂરી કરી ને સાથેસાથે કુલકર્તા પ્રાથમિક ને માધ્યમિક પરીક્ષાઓ પણ પસાર કરી, એ સે મુંબઈની ચિત્રશાળાના પ્રથમ વર્ષમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા મળી શાળામાં ચિત્રનો સખત અભ્યાસ કરતા કપરાત લાંબી રમ્યોમાં ને કુરસરને વખતે થેર રિયાં પાસેથી પણ તેમને વિશ્વમિત તાલીમ મળી.

પી થી પર તેમનો હાથ એવો તો નામો છે કે તેને જળરત્નનાં ચિત્રો મારે દેસ. ૧૯૨૮ની સાલથી તેમને સીમાતા, મુંબઈ અને પૂનાનાં મહોતોમાં પારિતોષિક મળ્યાં આજ્યાં છે. ઇ.સ. ૧૯૩૦માં મુંબઈ ચિત્રશાળાના એક ગુરુતર વિદ્યાર્થી બેન ડોલી ખાસેદજીના સ્મારકના ઉનામની યુક્તી હરીશર્મા તે આગળે આજ્યાં ને તેમની કારકિર્દી દોની નીકળી 'આસમ-માં' નામના તેમના ચિત્રની સરસ ગોઠવણ જોઈ પરીક્ષા મંડળે તે પાથી એક ગોઠું ચિત્ર કરવા કહ્યું અને બપોરે તે એટલું બહુ ગમ્યું કે તે ૧૨ તેમને બસે રૂપિયાનું બીનું હતામ આપ્યું એવો જ બીજો ઉગ્ગત્તર મહેસ સાળાની છેડી કિચ્છોમા પરીક્ષામાં બાપો. એ પરીક્ષા મારે ૧૫૨ વ્યાસના અર્ધગર્ભમાં

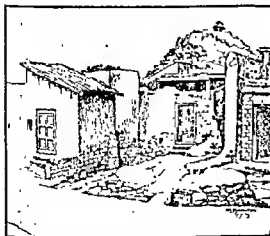

મુદ્દ તપસ્યા ૦૦ ચિત્રકાર-કુમારી અંબિકા પુરધાર

‘શોકાનંસાન’ ચિત્ર કરવાનું હતું. જયભય આટલે માનવામૃતિ-
ઓની શિવપૂર્ણ ચોળા, રંગવિખાન વગેરે સાચવીને કુમારી
અંબિકાએ તેમાં શંખાચોદ્રક સાથે બીજ નંબરે ડિઝાઇન મેળવી.
સાંજાને અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યા પછી પણ કુમારી અંબિકાએ
પરિશ્રમ સજાત મહેનત અને અભ્યાસ વચ્ચે નથી હલતુ
હતાવું જ ૧૪ એપ્રિલે અને અંબિકાપાણી બરફના ચિત્રાંકન
કરી મુંબાઇના કાગાપ્રદર્શનમાળી તેમણે ઇનામ જિત્યું છે.
આશુભને આંગણે પણ મૂકી રહેલી આ ભારતીય ચિત્રકલા

સામે વળુ તે
અભિપ્રયો ન-
હેજો સ્તેઅવિ-
સ્તાર પદમચેતો
પડ્યો છે, અને
હવામાં કંઈક શિ-
ખરો પર તેને
ચડવાનું છે. તેના
પ્રારંભમાં જ આ-
ટલી વિભા-સા-
મગી તે મેળવી
સકયા છે તે માટે
તેમને અગિયંદ-
ન પડે છે. પરમા-
ત્માત્મને રીધા-
યુગ્મને તેમની
પુત્રો જન્મે કરે.
—ર. મ. રા.

(૩) કુમારી
માલી દેસાઈ
સુવર્ણ મંત્ર
લક્ષ રાંધે મેલી

કુમારી અંબિકા પુરધારનો દોરેલો સ્કેચ

ચાલક: મુલ્તીકાર ક. માલી દેસાઈ

‘બ્રહ્મનિક’ : મૂર્તિઠાર - કુમારી માત્રી દેસાઈ

કલાની ઉપાસના કમારી માત્રી દેસાઈની છે. શિક્ષણમાં મૂર્તિ-નિર્માણની કલા આપારે તો આપે જ મુજરાતે અપનાવી છે. ફાઇ ફાઇ સલાટો કચિત કચિત ફેદોઆદો પરથી પૂજામાં ફરે છે. અથવા યુરોપની ફલવેલોની કપડી કોરળી લતારે છે પણ કંઈક બાવમથ, મ્યાનપૂર્ણ સ્વરૂપ જોઈતું હોય તો આપણે તેમનાથી નિરાસ થઈ પડે. કુમારી માત્રી દેસાઈએ એક ‘બ્રહ્મનિક’નું પહેલું બાવરવરૂપ આદર્શ રજૂ કર્યું છે તે પદ્ધતિ કલ્પનાની અસર નીચે હાથ મું ગનાવી સકે તેનો ખ્યાલ મળશે જાણજાનની વરત-સ્થિતિ દર્શાવતી બીજી કૃતિમાં તેમણે અભ્યાસ અને વ્યવસ્થિત તાલીમનું ફળ બતાવ્યું છે. શિક્ષક જેટલો જ તેમણે સંગીતનો ચોમ પણ સાધ્યો છે. સંગીત ઉપરના તેમના લેખ ‘દાહિરા વીકલી’માં આવેલા તે જાણીતા છે. માદામ પાનલેખા અને ખીરાવતી દેશનાં મુલ્ય પ્રસંગે લિપિ સંગીતની પેળાજાતેમણે કરી આપેલી. એક દિવસે મુજરાતનાં આ જગતમાં કલાવિદ્યાઓની કૃતિએ ધરધર પહોંચે એવી આશા રાખીએ તો ખોટું નથી-ર.

શૌખ અભ્યાસ અને ઉપાસના

(I) અભ્યાસ અને શૌખમાં ધણે ફરક છે. શૌખ બીજા જવાળાદાર ગુણ છે; જ્યારે અભ્યાસ ચૌકસ આંકેલાં પરિણામેની અપેક્ષા રાખે છે. વિદ્યાર્થીજનનાં શૌખને નહિ પણ અભ્યાસને જ રચાવ મળવું જોઈએ. (II) સક્રિય વ્યક્તિ અભ્યાસ તો ઉપાસના. ઉપાસનામાં મુખને ને આશાને ભોજ આપીને નિશ્ચિન ફોજો ઉત્પન્ન કરવા મળવું પડે છે. —૨.

શબ્દનદ

• શિખરિણી •

અને ભારે માટું દરખાતર દેયું ઉઠાળિયું.
વણું નાડે નાડે ધસમસ તદા શોખિન નવું;
અખાં અંખારાં ને સરર સદુરવખો! સરી પડ્યાં,
પડ્યા જ્યારે મારે અવળું તુજ શબ્દો બદલ્યાં.

આહો! શા એ શબ્દો! નદિ શબ્દ એ કેવળ દતા,
દતો ગેળી એ તો નદ ઉદ્ભવિયો કે કબુલનો;
બારેનો બીરમાં અભય, સગળાને નમવતો,
મુક્તિઓમાં ગાથ પ્રતિદન શતેથી પ્રસરતો.

વલો ખંડેખંડે શબ્દનદ ચેતન્ય ઉભરી,
અને અભિધેરી અનિગળ તરંગાવધિતરી;
વલો એ વર્ચસ્વી જગતમનુજોને જગવતો,
અને મા મે: કેરાં મધુર મધુ વિષે વદવતો.

ગલીસા એ નાદે પથર પણ પ્રાણે પમરિયા,
શબો સંજીવ્યાં ને હ્રદય હ્રદયે તેજ લીપડ્યાં;
દીધા નિરતારી સા વિભવ વમુદાએ તુજ પદે,
કયા તારી ગાથ, કવિવરકૃષ્ણે કમ કવને.

સદા મુકાં મારાં ઉપવાનરૂ મે પમરિયાં,
અને મારે દેવે ઝરણ કવનોનાં પ્રમદિયાં;
મૂંધી ડન્દાસ્ત્રે શબ્દમુક્તમાં હોમિંગમાં,
અધીરો હું દોડ્યો પદકમલ તારે અરવ્યા.

પરંતુ શોણે મે યુગપતિ! સગીમે તુજ, અખાં
અખાં બહીલાઇ એ મુરબિબર મારાં કુસુમ ત્યાં;
ન જનણ્યું શોણે મે શબ્દ મુખથી એક ન ‘સર્વો’,
અખાંઓની વચ્ચે, તુજ ઉર અખાગી હું ન વરચો?

સુદગો અંબોજાના, યુવકદળનાં ધોવન અને
ધનાદગોના કેવો, મુરબિબર શીર્ષો ‘ય શનનાં,
સ્થિતો જાલુમાંનાં, કવન પણ કે કે કવિતણાં,
વરયાં તારે દેવે સકળ, કયમ મારાં જ ન વરયાં?

નિરાશાથી મારા ચરણ લથડી ઘેર જ ફર્વા,
અને એકાન્તે ત્યાં મુજ નયનાથી અથ્રુ ગિનયાં;
સુલેખો ત્યાં તો પાછો શબ્દનદ તારો ધ્રુપવતો,
‘પ્રિયકી કર્તવ્યોને મનુજ! વર આપી વર વરો.’

મન:સુખલાલ મનનલાલ હવેરી

અમદાવાદમાં સુભદ્રાઈ ગ્રંથપત્રી કબરની છત્રીઓ
 રહેલું કરનાર : ડૉ. અંબિકા કુશલ ઇ. ડી.

દેદલાંક માનવ પાત્રો

ચિત્રકાર: સંકરલાલ ડાભી

સજીવ માનવીઓ કપરથી આ કપરના સ્કેચ કરનાર બાઈ સંકરલાલ ડાભી સૌરાષ્ટ્રના તરુણ ચિત્રકાર છે અને આ દિશામાં ખાસ કોશિષ્ય બતાવે છે. 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રનાં કાર્ટૂન દોરનાર તરીકેની તેમની કૃતિ તાજેતરની છે, પણ વિશેષ અભ્યાસ અને અનુભવથી તે એક શિષ્ટ ચિત્રકાર થઈ શકે એવાં ચિહ્નો તેમના કામમાં દેખાય છે.

જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિ

જેણે દુનિયા પકડાયામાંથી સુકા છવનને પ્રાણ પ્રકટાવ્યો
વિનાશના ઓળામાંથી ચેતનવંતા રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કર્યું

યુવક-પ્રવૃત્તિ શબ્દ જર્મનીમાં આજે એટલો
બધો સર્વસામાન્ય થઇ ગયો છે કે રાજ્યદારી,
સામાજિક કે કેળવણીના કોઇ પણ પ્રશ્ન ઉપર
તેના સિવાય વાત કરવી ધણી મુશ્કેલ છે. એ પ્રવૃત્તિ
દેશભરમાં એટલી વ્યાપક અને શક્તિ ધરાવતી થઇ
ગઇ છે કે શાળાનો અભ્યાસક્રમ, શિષ્ય અને શિક્ષક
વચ્ચેનો સંબંધ, નિશાળનાં પર્વદન, જર્મન ધંરકૃતિ,
કળા અને હાથકારીગરી, આ સર્વ વિષય ઉપર તેની
ગીધી કે આડકતરી આસર થયા સિવાય રહી નથી.
જર્મન કેળવણીની યુત્તરેદના કરવા માટે ૧૯૨૦ના
જૂન માસમાં મળેલી અગ્રણી કેળવણી પરિષદમાં
પણ તત્ત્વવેત્તાઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ અને શિક્ષકોની
સાથેસાથ આ યુવક-પ્રવૃત્તિના આગેવાનો દાબર દત્તા,
અને તેમના જ પત્નયો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેટલાક
મુધારા થઇ શક્યા. આટલી સત્તાધારી, સર્વવ્યાપી અને
રાજ્ય તથા પ્રાન્તનું વાલી બઢતી આ જર્મનશબ્દ પ્ર-
વૃત્તિનો હિતદાસ આપણા યુવકોને જાણવો જોઇ છે.

આ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ મદાન વિષય પછી થઇ
એવી એક માન્યતા થાય છે તે બુદ્ધભવેલી છે. એનો
જન્મ તો છેક ઓગણીસમા સદીના અંત ને વીસમાની
શરૂમાં થયો. એ વેળા સમાજ, શાળા ને સરકારની
બૂલી પદ્ધતિ સામે યુવાનોના બળવા રૂપે તે સર થઇ
હતી. સમાજની જોડકમી અને લોકોનાં કૃત્રિમ તથા
દબી છવન સામે એ પોકાર દતો; શાળાની લાકડી
શિશુ સામે વિદ્યાર્થીઓનો એ વિષદ દતો; યુવકોની
શરીરશક્તિ પર જડ સંપત્તિઓ ગેળવવા થયના પીઠ
પડીતો સામે યુવકોની એ ચળવળ દતી; સત્તાધારી
બૂજ માણસો સામે ચેતનભર પ્રાન્તનું એ સુદ માટેનું
આવાદન દતું; તખાટભરે રથજ અને જડ થના જના
પ્રાન્તના માણસને સહ માર્ગ દેશનો એ વત્ત દતો.
'દામ્નસ સિદરરી સપિઅેન્ટ' ના એક લેખકે તેને
વર્ણવી છે તેમ એ 'વોન્ડર ફોનસ' યુવક-પ્રવૃત્તિ છુદ-
ની સર્વ શક્તિ સામે આભાનો જતવં વિરોધ દતો.

રખાપાકે નીકળેલાં જર્મન કુમાર-કુમારી

આજથી છબીસ વર્ષ પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૯૬માં
જાર્લિનની પાસે આવેલા રટ્ગિલ્સ નામના પરામાં કાર્લ
ફિશર નામના કોલેજના એક વિદ્યાર્થીએ થોડાક કુ-
મારોને બોલા કર્યા અને સમાજના પ્રચલિત રીતરિવાજ-
થી તદ્દન ચિરુદ રીતે દેડી ચડીઓ અને ખુદશા
કોલરવાળાં ખગીસ પહેરી આ રોળાઓ આસપાસના
પ્રદેશમાં વહેલા પરાદિવામાં રખડનું શરૂ કર્યું. આ વર્ષે
દરમિયાન જર્મની પૂરું તદ્દોજવામાં દતું. પ્રમાદને
એવે સામે જાને છે તેમ જડ રીતરિવાજને, થોડા વિવેક,
જડ શિષ્ટાચારો, કપમાંસત્તોના દબા વચેરે અનિશય
વધી ગયાં દતાં. દર રિવારે સવારે ખાખાની કાળા રોળી
અને જોડ સરળી જ રીતે કાળાં ચકચકમાં બોઇએ;
કુટુંબના રોળખણ સાથસના કોરની જાંચ ઉપર કરચલી
ન જ દોળી બોઇએ; મા અને વહેલોનાં રોં ઉપર
અમુક અરળી જ રીતે પાકાર લગાવેલાં જોઇએ અને
દાસ્ય તરવરનું બોઇએ; જગાવા અમુક જ રીતે બોલાય;

લોકગીતો ને લોકનૃત્ય એ જર્મન યુવક-પ્રજાતિનાં મુખ્ય અંગ છે.

વાત અમુક જ રીતે થાય, અને દસાથ પશુ અમુક જ રીતે! આખું જીવન ખર્ચાળ અને કૃત્રિમ થઇ ગયું હતું. આવા દેશી જીવન સામે આ રચક ટોળીએ ઝુંગેશ ઉઠાવી. ખાસી ઉપર, દેશખાં, નાટકસાળામાં, એકબીજાને મળવામાં આ ટોળીના સભ્યો આ કૃત્રિમ જીવનની ફિટિઓના લંગ કરવા લાગ્યા. તેમની આ પ્રજાતિથી રાજ્યના અમલદારો, ધર્મચુરુઓ અને માન્યાપો થોડી હિંચાં અને સૌ એ ટોળી નરક સંકાતી નજરથી જોવા લાગ્યા. કાર્લ ફિશર 'યાંડા ફિશર'ના નામથી જોળખાવા લાગ્યા. સરજાનમાં થોડા સમય તે સૌને લાગ્યું કે આ પ્રજાતિ દુષ્ટાઈથી જ. પણ લોકો ધારના દતાં તેવો કાર્લ ફિશર અન્યપદાર નહોતો. માંગે ધોમે તેણે માળાપોને વિશ્વાસમાં લઇ તેમની મદદ મેળવી અને સને ૧૯૦૪માં વૉન્ડર દૈવગત (હિન્દનાં પંખી) નામની એક સંસ્થા રચાવી. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ જોવો હતો કે શહેરની ગંદી હવામાંથી ગદાર જત્રું, કુદરતના મુંઠર સાનિધ્યમાં રહેતું, સાદું જીવન ગાળવું, જેકુતો સાથે લાળવું તથા તેમના કામગા મદદ કરવી, લોકગીતો ગાવાં ને લોકનૃત્યો કરવાં, અને આમ જર્મન લોકજીવનની દરેક જાણુનો સાચો અનુભવ મેળવી એ સર્વ દ્વારા પિનિદેશ પ્રત્ને પ્રેમ કેળવવો. થોડાં જ વરસોમાં આ પ્રજાતિ અનિરાધ લોકપ્રિય જાતી થઇ અને જર્મન વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળેટોળાં દેશ ઉપર ન્યાંસાં રખડતાં માત્રમ પડવા લાગ્યાં. આ પ્રજાતિને પરિણામે સમાજમાં પ્રવૃત્તિ જડવાદ, વેપારી દષ્ટિ, કૃત્રિમતા અને લશ્કરી મોદ સામે સિદ્ધાંત તથા તત્ત્વમાં તર્કન લુટું એવું તત્ત્વજ્ઞાન બીજું થયું. ઇ.સ. ૧૯૧૩ સુધીમાં તે આ પ્રજાતિ શિખરે પહોંચી. એ સાઘમાં એક રાત્રિએ હોહોન-મેઇઝરોરના ઊંચા પર્વતોની આજી-માં બેઠાનર યુવકો એકત્રિત થયા અને મોટા દુનિય

મકટાવી તેની સમક્ષ, લશ્કરી દોર ઉપર ચાત્રની ફેસર-શાહી ચિરદ પડકાર દીધો ને જગતને સંદેશ આપ્યો કે 'અગે ચાંગાઈ જીવન અગારા અંતરાત્માની આનાનુસાર અગારે જોખમે ઘડવાને માટે કૃતનિશ્ચય થયા છીએ.'

પણ પૃથ્વી સ્વતંત્રતાનો આ ભુરસો પુરેપુરો ખીચો ન ખીચો ત્યાં તો મદાપુદ શર થયું અને આ પ્રજાતિના સભ્યોએ તેમાં ઝુકાવ્યું. હીએલર અને નામૂરના દિશા લેનાં જે જર્મન લશ્કરો ગાતાંગાતાં મરણને સરણ થયાં તેમાં એટલે લાગે આ યુવક-પ્રજાતિના સભ્યો જ હતા.

એ મદાન વિગદની પૂર્ણાકૃતિ વખતે જે ચમ્પો જમ્યા તેઓ મોટે લાગે અપંગ થયા હતા અથવા માનસિક વ્યાધિથી પીડાતા હતા, અને પરિણામે એ આખી પ્રજાતિ નષ્ટ થઇ હોય તેમ લાગતું હતું. પરંતુ અચ્ચેનો પમાડે તેની રીતે આપોઆપ એ આખી પ્રજાતિનો વગર ચિંતે પુનરુદ્ધાર થયો. જે કાર્ય માટે યુવક પ્રજાતિની પહેલાં રચાપના થઇ હતી તે કાર્ય તો અનાયાસે સિદ્ધ થઇ ગયું હતું. શહેરી કૃત્રિમ જીવન, પુષ્કળ ખર્ચાળ જિંદગી, ગરીબ અને નવંગર વચ્ચેની અસમાનતા, મઘપાન, પોપાકનો મોદ આદિ ટેવો તે સમગ્ર પ્રગળે માટે અસંખ્યિત થઇ ગઇ હતી; કેમકે મદાવિગદને પરિણામે સૌ સરખા ગરીબ થઇ ગયાહતા.

પણ દલે એ પ્રજાતિની સમક્ષ બીજું થયું જ જરૂરી ને મુશ્કેલ કામ આવી પડ્યું હતું. મદાન મુદ્દ, જ માસનો ચેરો, દુષ્કાળ અને જર્મનીના ચત્રણી માર્કના સિક્કાની તદ્દન બેમી ગએલી કિંમતથી આખી પ્રાંત કંઠાલ થઇ ગઇ હતી. ગરીબાઇ સિવાય ચારે જાણુ બીજું કાંઈ દષ્ટિગોચર થતું ન હતું. આ સમયમાં જર્મનોએ અને નાનાં જાણકો હિંદ આર નિપત્તિની ધગી જ અરાજ અસર ચર્મિ હતી. રૂપર વાતનીનમાં મને એક જર્મન વિદ્યાર્થીએ કહેલું કે તે આદ વરમનો રથો ત્યાં સુધી તેણે દ્રષ્ટ કે માખણ આખ્યાં નહોતાં! જલિન ચનિવસિતીમાં વિદ્યાર્થીએ બહુ જ ગમગીન મહેરા-વાળા તેમજ મંબીર માત્રમ પડ્યા. ૧૯૨૩માં વિદ્યાર્થીઓનાં ચહેરા ઉપર જે દારૂ અને તોફાન દેખાય છે તે અદા ન હતો. મે એક અધ્યાપકને આનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે લગ્નપ્રતા યોગ્યા દળુ પૂરા આય-મ્મા નથી. આ ગદ્યા વિદ્યાર્થીઓ લગભગ ૧૯૧૪-૧૫માં જર્મનોના અથવા તે વખતે જાળક. એમણે ખૂબ

જૂનગરો વેડેમો અને પરિણામે કાપ, સંધ્યા, ગજો હસાર્દિ રોગોનાં તેઓ પીડિત હતા. આની સ્થિતિમાં આવી પડેલા દેશને જો જીવં હોય, યુરોપની મધ્યમાં ટકવું હોય, અને જર્મન રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવો હોય, તો આ જાળકોને સશક્ત અને નીરોગી કરવા સિવાય બીજો કોઈ ધારો નહોતો એમ લાંબા રાજદારી, ધાર્મિક તથા પ્રગતીય નેતાઓને લાગ્યું અને તેમના ટેકાથી ફરી યુવક પ્રવૃત્તિ સંગેન ચર્ચા પરગણ્યાં અને શહેરોમાં ભુદાંભુદાં મંડળો સ્થાપ્યાં; મ્યુનિસિપાલિટી, રાજ્ય અને પ્રગતીમાંથી પૈસા ભેગા કરવામાં આવ્યા; જાળકો તથા યુવકો માટે સ્થળેસ્થળે જંગલમાં આશ્રમો (Youth shelters) જાંધવામાં આવ્યાં; તથા મુસાફરીઓ, પર્વટનો, ઉત્સવો, ટ્રીપો ને રમતોની યોજનાઓ કરવામાં આવી. આ પર્વટનોનો શોખ તો એટલી દલ મુકી વધ્યો કે ઉનાળામાં લાગે જ કે ડાઈ શહેર કે ગામ, મુંદર સરોવર અથવા પર્વત, ટ્રેન, ટ્રામ કે બસ, જાણી ગદી ને ખમીસ પહેરેલા, મોટે ભાગે ઉઘાડા પગપાળા, ખભે મોટા કોથળો ટાંગેલા, લાયમાં લાકડી પકડેલા યુવાનોનાં ટોળાં સિવાયનું નગરે પડે. આજે રખડવું જો તો ત્યાં દેશન ધણ પડી છે. પ્રગતે તો તે ધણી ગમી ગઈ છે, કેમકે ગરીબ પ્રગત પામે મોનાનાં જાળકોને જોઈ ખરેખરે સસકત બનાવવાનો બીજો કોઈ ઇલાજ રહ્યો નથી. સસકત બનવા ઉપરાંત જર્મન સંસ્કૃતિ, આગજીવન, લક્ષિતકળા ને ઐતિહાસિક રથજોનાની શીખા સંપ્રદાયમાં ગાપવાથી તેમનામાં સાચો દેશપ્રેમ જન્યુત થાય છે ને પ્રાચીન જર્મન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આત્મીય ભાવ જન્યુત થઈ રાષ્ટ્રભાવના સુદૃઢ થાય છે.

લગભગ પહેલાં આવી રાષ્ટ્રભાવના રાજ્યના દોર નીચે બીજી કરવામાં આવી હતી—ગદારથી મુકવામાં આવી હતી; તેનો જન્મ પ્રગતના સ્વતંત્રત્વમાંથી થયો ન હતો. પરિણામે મદાયુદમાં પરાજય પામ્યા પછી રાજ્યના દોરની સાથોસાથ જો રાષ્ટ્રભાવના પણ એક રાતમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ, અને જો યુવક-પ્રવૃત્તિ ન હોત તો આખો દેશ નાના નાના પ્રાંતો ને પરગણાઓમાં વહેંચાઈ ગયો હોત અથવા ઔદિગિક તથા રસિયાની શાકક ઇનલિલિલ થઈ ગયો હોત. યુવક-પ્રવૃત્તિએ પ્રગતને સશક્ત બનાવવા ઉપરાંત આ રાષ્ટ્રભાવના સ્થાપવામાં તેમજ બીજાં રાષ્ટ્રોની રાસદહો પર તેમના

ઈ. પર્વતોની તાળીઓ ને ગીચ વનો ખૂંદતાં તથા સરોવરોના કિનારાઓ પર યથેચ્છ વિહારો કરતાં જર્મનીનાં કુમાર-કુમારીઓ મદાયુદે દરી લીધેલાં એમના દેશનાં દૈદિક અને આર્થિક ચેતન ફરી પ્રાપ્ત કરી લે છે. કુદરતને મિલે રખડપારો કરીને તરીક સુદૃઢ કરે છે ને લીવતની આકાંક્ષાઓનાં સ્વપ્નાં સેવે છે.

યુવકો બેડે સંગેમનો મોટી આનંદરાષ્ટ્રીય ભાવના જન્યુત કરવામાં પણ ધણા સંગીમ પ્રવર્તનો કર્યા.

ધીરેધીરે આ મુસાફરીઓ અને પર્વટનો એટલાં જ્યાં તથા પડ્યાં કે રખડવા નીકળવા આ વિલાધીઓને રહેવા માટે પુષ્કળ આશ્રમોની જરૂર પડી. નીચેના આંકડા તેનો સ્પષ્ટ ખવાત આપશે:

સાલ	આશ્રમોની સંખ્યા	મહેમાનોની સંખ્યા
૧૯૧૮	૨૦૦	૧૯,૦૦૦
૧૯૨૧	૧૨૦૦	૫૦૬,૦૦૦
૧૯૨૭	૨૩૧૮	૨,૬૫૫,૨૬૨
૧૯૨૮	૨૫૦૦ (લગભગ)	૩,૦૦૦,૦૦૦ (ધી વધુ)

આ આશ્રમો આજે આખા જર્મની ઉપર પથ-રાખેલાં છે. આ પ્રવૃત્તિના સંચાલકો તો દર જોવાં રચ્યાં સેવે છે કે કોઈપણ શહેર અથવા ગામથી ગમે તે દિશામાં જો કે ત્રણ કલાક યાત્રા લાં તમને જોરાક અને વિશ્રાંતિ માટે આવો એક આશ્રમ જરૂર મળી આવવો જોઈએ. આ આશ્રમો મોટે ભાગે મુંદર રા-રાવરના કિનારા ઉપર, ગીચ યાદીમાં, પર્વતની ખીણમાં,

લોકગીતો ને લોકનૃત્ય એ જર્મન યુવક-પ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય અંગ છે.

વાત અમુક જ રીતે ચાપ, અને દસાપ પણ અમુક જ રીતે! આખું જીવન ખર્ચાળ અને કૃત્રિમ યથ્થ ગયું હતું. આપા દાંબી જીવન સામે આ રખડુ ટોળીએ ઝુંબેશ ઉઠાવી. ખાણું ઉપર, દેખામી, નારકશાળામાં, એકબીજાને મળવામાં આ ટોળીના સભ્યે આ કૃત્રિમ જીવનની રૂઢિઓનો ભંગ કરવા લાગ્યા. તેમની આ પ્રવૃત્તિથી રાજ્યના અગ્રણીઓ, ધર્મચુરુઓ અને માન્યાઓ ચોપા હિંદ્યા અને સૌ એ ટોળી તરફ શંકાની નજરથી જોવા લાગ્યા. કાર્ય દિશર 'ગાંડા દિશર'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં ચોપા સમય તો સૌને લાગ્યું કે આ પ્રવૃત્તિ જાણીજરૂરી. પણ લોકો ખારતા દતાં તેવો કાર્ય દિશર અખ્યવદાર નહોતો. પીગે ધીમે તેણે માખાપોને વિશ્વાસમાં લઇ તેમની મદદ મેળવી અને સને ૧૯૦૪માં લૉન્ડર ફ્રાન્સ (હાલનાં પૅપી) નામની એક સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાનો હિંદેશ એવો હતો કે શહેરની ગંદી દવામાંથી જલાર જવું, કુદરતના સુંદર સાનિધ્યમાં રહેવું, સાદું જીવન ગાળવું, ખેડતો સાથે બળવું તથા તેમના કામમાં મદદ કરવી, લોકગીતો ગાવા ને લોકનૃત્યો કરવાં, અને આમ જર્મન લોકજીવનની દરેક જાણુતો સાચો અનુવાન મેળવી એ સર્વ દ્વારા પિનરેશ પ્રત્યે પ્રેમ કેળવવો. થોડાં જ વરસોમાં આ પ્રવૃત્તિ અનિશ્ચય લોકપ્રિય થતી ગઇ અને જર્મન વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળેટોળાં દેશ ઉપર જ્યાંયાં રખડતાં માત્રમ પડ્યા લાગ્યાં, આ પ્રવૃત્તિને પરિણામે સમાજમાં પ્રવર્તતા જલવાદ, વેપારી દૃષ્ટિ, કૃત્રિમતા અને લશ્કરી ગોડ સામે સિદ્ધાંત તથા તત્ત્વમાં તફાવત છુટું એવું તત્ત્વજ્ઞાન હાંસુ થયું. ઇ.સ. ૧૯૨૩ સુધીમાં તો આ પ્રવૃત્તિ શિખરે પહોંચી. એ સાલમાં એક રાત્રિએ હોહોન-મેઇઝનેરના ઊંચા પર્વતોની ગાળી-માં બેઠાનર યુવકો એકબીજા થયા અને ગોટા દુનિયા

મકરાવી તેની સમક્ષ, લશ્કરી દોર ઉપર ચાલતી ફેસર-શાહી વિરુદ્ધ પડકાર દીધો ને જર્મનને સંદેશ આપ્યો કે 'અમે આગાં જીવન અમારા અંતરાત્માની આત્માનુસાર અમારે જોજો ઘડવાને માટે કૃતનિશ્ચય થયા છીએ.'

પણ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો આ જુરસો પૂરેપૂરો ખીંચો ન ખીંચો ત્યાં તો મદાયુદ્ધ શરૂ થયું અને આ પ્રવૃત્તિના સભ્યોએ તેમાં હુકામ્યું. લીબેર અને નામૂરના કિલ્લા લેતાં જે જર્મન લશ્કરો ગાતાંગાતાં મરણને શરણ થયાં તેમાં ગોટે ભાગે આ યુવક-પ્રવૃત્તિના સભ્યો જ દતા.

એ મદદાન વિગ્રહની પૂર્ણાવૃત્તિ વખતે જે સભ્યો જન્મ્યા તેઓ ગોટે ભાગે અપંગ થયા હતા અથવા માનસિક વ્યાધિથી પીડાતા હતા, અને પરિણામે એ આખી પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થઇ હોય તેમ લાગતું હતું. પરંતુ અચંબો ગમાડે તેવી રીતે આપોઆપ એ આખી પ્રવૃત્તિનો વચર વિકંગે પુનરુદ્ધાર થયો. જે કાર્ય માટે યુવક પ્રવૃત્તિની પદ્ધતિ સ્થાપના થઇ હતી તે કાર્ય તો અનાપાસે સિદ્ધ થઇ ગયું હતું. શહેરી કૃત્રિમ જીવન, પુષ્કળ ખર્ચાળ જિંદગી, ગરીબ અને તલંગર વચ્ચેની અસમાનતા, મઘપાન, પોષાકનો મોદ આદિ ટેવો તો સમગ્ર પ્રગતને માટે અસંભવિત થઇ ગઇ હતી; કેમકે મદાવિગ્રહને પરિણામે સૌ સરખા ગરીબ થઇ ગયા હતા.

પણ દવે એ પ્રવૃત્તિની સમક્ષ બીજું ઘણું જ જરૂરી ને સુરકેલ કામ આવી પડ્યું હતું. મદાન યુદ્ધ, છ માસનો ઘેરો, દુષ્કાળ અને જર્મનીના અઘણી માર્કના સિંકાની તફાવતે જરૂરી ગએલી કિંમતથી આખી પ્રગત કંથાલ થઇ ગઇ હતી. ગરીબાઇ સિવાય ચારે જાણુ બીજું કાઇ દૃષ્ટિએચર થતું ન હતું. આ સમયમાં જર્મનેશ્વર અને નાનાં જાળકો ઉપર આ વિપત્તિની ઘમ્મી જ અચાનક અસર થઈ હતી. રૂગર વાનગીનમાં અને એક જર્મન વિદ્યાર્થીએ કહેલું કે તે આજ વરસનો થયો ત્યાં સુધી તેણે દૂધ કે માખણ આપ્યાં નહોતાં! જર્મન યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓ બહુ જ ગમગીન ચહેરા-વાળા તેમજ ગંભીર માત્રમ પડ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાં વિદ્યાર્થી-ઓના ચહેરા ઉપર જે દારૂ અને તોફાન દેખાય છે તે અહીં ન દતાં. મેં એક અધ્યાપકને આનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે લગાઈના ઓળા દણુ પરા આય-રંધા નથી. આ બધા વિદ્યાર્થીઓ લગભગ ૧૯૧૪-૧૫માં જર્મનેશ્વર અથવા તે વખતે જાળક. એમણે ખૂબ

બ્રૂખમરો વેડેમે અને પરિણામે કાય, સોંપવા, મળે છેલાદિ રોગોથી તેઓ પીડિત હતા. આની સ્થિતિમાં આવી પડેલા દેશને બે છપવું હોય, સુરોપની મધ્યમાં ટકવું હોય, અને જર્મન રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવો હોય, તો આ જાળકોને સશક્ત અને નીરોગી કરવા સિવાય બીજો કોઇ આરો નહોતો એમ લાંબા સમયથી, ધાર્મિક તથા પ્રજાકીય નેતાઓને લાગ્યું અને તેમના ટેકાથી ફરી યુવક પ્રવૃત્તિ સમયે થઈ. પરંતુ આને સહેરોમાં લુલ્લુલુમાં મેડો સ્થાપના; મ્યુનિસિપાલિટી, રાજ્ય અને પ્રજામાંથી પૈસા ભેગા કરવામાં આવ્યા; જાળકો તથા યુવકો માટે સ્થળસ્થળે જંગલમાં આશ્રમો (Youth shelters) જાંબવામાં આવ્યા; તથા મુસાફરીઓ, પર્યટનો, ઉત્સવો, વગેરે ને રમતોની મેળાનાઓ કરવામાં આવી. આ પર્યટનોનો શોખ તો એટલી દલ સુધી વધ્યો કે ઉનાળામાં લાગે જ કોઈ સહેર કે ગામ, મુંદર સંભાર અથવા પર્વત, ટ્રેન, ટ્રામ કે બસ, જાણી ગઈ ને ખર્ચા-પહેરેલા, મોટે ભાગે ઉચ્ચ પગલાળા, ખભે મોટો કોથળો ટાંગેલા, કાચના બ્રાકટી પકડેલા યુવાનોનાં શોખાં સિવાયનું નરરે પડે. આજે રખડવું એ તો લ્યાં ફેરા થઈ પડી છે. પ્રમળે તો ને થબી મગી મહ છે, કેમકે ગરીબ પ્રજા પાસે પોતાનાં જાળકોને જોઈ ખરે સશક્ત જનાવવાનો બીજો કોઇ છલાજ રહ્યો નથી, સશક્ત જનાવ ઉપરાંત જર્મન સંસ્કૃતિ, આગજીવન, લગિનકળા ને ઐતિહાસિક સ્થળોના સીધા સંબંધમાં જાગવાથી તેમનામાં સાચો દેશપ્રેમ જાગૃત થાય છે ને પ્રાચીન જર્મન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આત્મીય ભાવ જાગૃત થઈ રાષ્ટ્રભાવના સુદૃઢ થાય છે.

લાઇ પહેલાં આવી રાષ્ટ્રભાવના રાજ્યના દોર નીચે જીવી કરવામાં આવી હતી—ગદારથી મુકામાં આવી હતી; તેના જન્મ પ્રજાના એકઠાશુભથી થયો ન હતો. પરિણામે મદાલુદમાં પરાજય પામ્યા પછી રાજ્યના દોરની સાથેસાથ એ રાષ્ટ્રભાવના પણ એક રાજમાં અદરથ થઈ ગઈ, અને બે યુવક-પ્રવૃત્તિ ન હોત તો આજો દેશ નાના નાના પ્રાંતો ને પરમળાંઓમાં વહેંચાઈ ગયો હોત અથવા ઑરિટિઆનના રસિયાની માફક છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હોત. યુવક પ્રવૃત્તિએ પ્રજાને સશક્ત જનાવવા ઉપરાંત આ રાષ્ટ્રભાવના સ્થાપનામાં તેમજ બીજાં રાષ્ટ્રોની સરદરો પર તેમના

૬. પરંતુની માણીઓ ને જીવ વતો ખૂલતાં તથા સત્તવરેના કિનારાઓ પર થયેલ નિવાસ કરતાં જર્મનીનાં કુમાર-કુમારીઓ મદાલુદે દરી લીધેલાં જાગના દેશનાં દૈનિક અને આર્થિક ચિતન ફરી માત્ર કરી છે. કુદરતને જોલે રખડાવડો કરીને સરીર મુંદર કરે છે ને સોવનની આસપાસનાં રાખાં શેવે છે.

યુવકો બેડે સંમેરનો મોટી આનંદરાષ્ટ્રીય લાગના જાગૃત કરવામાં પણ વખા સંગીન પ્રવળો કર્યો.

મીમેથીએ આ મુસાફરીઓ અને પર્યટનો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં કે રખડતા નીકળના આ પિતાર્થીઓને રહેવા માટે પુરક આશ્રમોની જરૂર પડી. નીચેના આંકડા તેનો સ્પષ્ટ ખવાત આપશે:

સાલ	આશ્રમોની સંખ્યા	મદોમાનોની સંખ્યા
૧૯૧૮	૨૦૦	૧૬,૦૦૦
૧૯૨૧	૧૨૦૦	૫૦૧,૦૦૦
૧૯૨૩	૨૩૧૮	૨,૧૫૪,૨૬૨
૧૯૨૮	૨૫૦૦ (લગભગ)	૩,૦૦૦,૦૦૦ (લી વખ)

આ આશ્રમો આજે આજના જર્મની ઉપર પચ-રાખેલા છે. આ પ્રવૃત્તિના સંચાલકો તો દર એવાં રાખાં શેવે છે કે કોઈપણ સહેર અથવા ગામથી ગમે તે દિશામાં જો કે તપ્પ કલાક ચાલે લાંબગે મોસાક અને વિશ્રાંતિ માટે આવો એક આસમ જરૂર મળી આવવો જોઈએ. આ આશ્રમો મોટે ભાગે મુંદર સ-સારના કિનારા ઉપર, મીઠા માટીમાં, પર્વતની ખીણમાં,

વનપર્વતોની ૧૨મી આવેસો યુવક-આશ્રમ

નદીના ઘોષ પાસે, એમ જ્યાં કુદરતની વિપુલતા હોય, ત્યાં ઊભા કરવામાં આવી છે. કેટલાક આશ્રમો માટે એકતોનાં રૂપમાં માગી લીધાં છે, કેટલાક માટે અખીર ઉમરાવોના કિલ્લા લગાડ પછી નામની કિંમતે માગી લીધાં છે; જ્યારે કેટલાક તો જીનઉપયોગી નીવડેલાં પદાર્થોમાં રચાયેલાં આવેસો છે. આ આશ્રમોનો લાભ દરેકાઈ માણસ લઈ શકે છે. એમાં શરત માત્ર એટલી હોય છે કે તેનો પોશાક સાદો જોઈએ, કોઈ વ્યક્તિ તેને હોવાં ન જોઈએ, તે મુસાફરી પગે ચાલ્યો કરતો હોવો જોઈએ અને આવી પ્રવૃત્તિના સભ્ય તરીકેનું એ રૂપિયાની કિંમતનું કાર્ડ તેની પાસે હોવું જોઈએ. જર્મનીમાં સરનામાં સક્ષી કોઈપણ વીડીમાં આપણે જિતરીએ તો મે ચાર અથવા પાંચ માર્ક (લગભગ ત્રણ રૂપિયા) એક રાત સૂવાના તથા એક ટંક ખાવાના ચાપ; જ્યારે આ આશ્રમોમાં એક રાત સૂવાના અને એક ટંક જમવાના મળી કુલ છથી આઠ આના લેવામાં આવે છે.

. કેટલાક અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ સાથે હું ૧૯૭૦ના ઊનાયામાં આવી એક આશ્રમમાં રાતપાસો કરવા મગો હતો. જર્મનીની આબુજાબુ ધણે દૂર સુધી ફરી પછે સરોવરોની એક દારગાયાને કિનારે આ આશ્રમ આવેસો હતો. એટલે અમારે થોડુંક દ્રેખમાં, થોડુંક હોડીમાં અને જાડીનું ચાંબોને આ આશ્રમે પહેંચવાનું હતું. ઉનાળાનું સુંદર સ્વચ્છ આંકાસ, સરોવરનું સાંત ઘેરું આસમાની પ્રાણી, દૂરદૂર દેખાતાં નાનાં નાનાં ગામડાં, પરીઓની વાતોમાં આવે છે તેવાં જીર્ણાં ધરો ઉપર એકલવાયા ઊભેલા એનિદાસિક કિલ્લાઓ અને આ સર્વને દાંડી દેવી લીડીલીલી વનસ્પતિ, - આ જમણી મધ્યમાં આ આશ્રમ આવેસો હતો. લગભગ સો મા-

ણસોનો સૂચનો બેદોળસ્ત યર્ધ શકે તેટલી તેમાં સમય હતો. પરદેશી મહેમાનો માટે જરા વધારે પૈસા અર્થમાં થોડીક વધુ સમય પણ કરવામાં આવતી હતી. મુખ, ચા, કોફી, એક, ઇત્યાદિ ખાવાની ચીજો પણ ગામની કિંમતે મળતી હતી. અમે ગયા ત્યારે તે કુમારો અને કુમારીઓની ભરપૂર હતું. કોઈ વાંચનાં હતા, કોઈ વાલ વગાડતા હતા, કોઈ વાતો કરતા હતા, કોઈ પાસેના તળાવમાંથી નાહીને આવતા હતા, કોઈ આબુ-જાબુનાં દરેયોનાં ચિત્રો અલિખતા હતા, કોઈકોઈ પોતપોતાના ખાસ વિષયોનો અર્દો અભ્યાસ કરતા હતા. વનસ્પતિ શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ વનસ્પતિનું નિરીક્ષણ કરતા હતા; ભૂસ્તરશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી પથ્થર અને જમીન તપાસતા હતા; કારખાનાંઓમાં આબુ અડવાડિયું કામ કરી યાકી ગએલી છોકરીઓ લોકા ધાસ ઉપર પડીપડી નવલકથાઓ વાંચતી હતી. આમ ભિન્નભિન્ન પ્રવૃત્તિ યદ રહી હતી. રાત્રિ સૌએ સાથે મળી સંગીતનો અભ્યાસ જાણે કર્યો.

જર્મનીમાં શનિ રવિવારના દિવસોમાં ધણું માણસો આવા આશ્રમોમાં રાતપાસો ગાળવા મોટાં સંદેશો છોડી ચાલ્યાં જાય છે. ગરીબ પ્રજાને જે સંસ્કૃત જાવું હોય તે આ ધણે જ ઉત્તમ માગે છે.

આપણી આખોડવા એટલી કારી ને મોઝેસ છે, નિર્મોહ્ય થતી જતી આપણી પ્રજાને સશક્ત થવાની એટલી જાડી જરૂર છે ને કુદરતી સૌંદર્યવાળાં એટલાં જ્યાં રથેજો આપણી યોગેર પથરોઓમાં છે કે આપણા યુવકોએ આવાં પર્વતોનો અવસર ઉપાડી લેવાં જોઈએ.

ઉપર આપણે જોયું તેમ આ જર્મન યુવક-પ્રવૃત્તિએ જુદાજુદા સમયે જે સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં; વિચાર પહેલાં નેજે સમાજ અને રાજ્યના જુલમ સામે પ્રેકાર ઉદાત્ત; વિચાર પછી જ્યારે સંમાર્ગ અલિખિત થયો અને રાજ્ય નાટ યથું ત્યારે સમગ્ર જર્મન પ્રજાને સંસ્કૃત કરવાનું અને નૂન રાષ્ટ્રીય ભાવના જનન કરવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું આ અને સ્વરૂપોમાં મૂળે આ પ્રવૃત્તિ જીતારાજકારણી જ હતી. પણ જેમ દરેક દેશમાં અને છે તેમ જર્મનીમાં પણ જન્યું. યુવકોનો ઉપયોગ દેશનેનાઓ રાજકીય ચળવળમાં કરવા લાગ્યા અને આખી પ્રવૃત્તિ નટરથ મરી રાજકીય યર્ધ. તે કેમ એ આપણે દલે પછી જોઈશું.

માનવ અને વાનર

અંતે એક જ વંશવેદામાંથી ઊતરી આવેલો હોવાના વિખ્યાત સિદ્ધાંતની ડોક્ટર નાથુભાઈ પટેલ (એમ. ડી.) આ નીચે સચિત્ર સમીક્ષા કરે છે

મ

નુપ્યની ઉત્પત્તિ એ એક સર્વજન

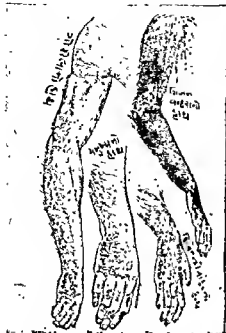
જૂનો પ્રશ્ન છે ને એના જવાબ આપવાને દરેક યુગમાં માણસે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. માર્ગવેત્તાઓ, સ્થતિકારોને કથાકારોએ પોતપોતાની કલ્પનાનુસાર જવાબો આપ્યા છે ને છેવટેછેવટે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ એ પ્રશ્ન ઉકેલવા પ્રયત્ન આદર્યો છે, જુદાજુદા ધર્મની માન્યતાઓ તેમજ જૂના વખતના લેખકોના વિચારોની સમીક્ષા કરવાનો આ પ્રસંગ નથી; અહીં તો ફક્ત આધુનિક વિજ્ઞાને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષે જે કામચલાઉ નિર્ણયો આપ્યા છે તેનું જ દ્રેકું ખ્યાન આપવા છરાદો છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૬માં ચાર્લ્સ ડાર્વિને 'ઓરિજિન ઓફ સ્પીશીસ' (જીવજાતોની ઉત્પત્તિ) નામક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું ને તેમાં આ પૃથ્વી પર વસતાં જુદાંજુદાં પ્રાણીઓ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે વિષે એક સિદ્ધાંત રજુ કર્યો. અમુક મોઝસ અપલોકન પર રચાયેલો આ સિદ્ધાંત સર્વ વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓને ધણો અનુકૂળ નીવડ્યો અને ડાર્વિને એ વિકાસવાદનો અનુસરીને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષે એક પુસ્તક 'ડીસેન્ટ ઓફ મેન' (માનવનો વંશવેદો) ઇ. સ. ૧૮૭૧માં પ્રકટ કર્યું. આ પુસ્તકમાં તેણે મનુષ્ય અને વાનર ગિરેના સંબંધ વિષે પ્રમાણભૂત કારણો આપ્યાં અને સૂચવ્યું કે આધુનિક મનુષ્ય અને મનુષ્ય જેવા વાનરો (એપીમાન) ઉત્પત્તિ કાલ સામાના પૂર્વજમાંથી જ મૂળ દશે.

માનવ ને વાનરની વચ્ચેનું સામ્ય સૌકોષની જાણમાં હતું, ધણી ભાષામાં તો અને માટે શબ્દો પણ સરખા જ હતા. આપણી ભાષાનો 'વાનર' પણ આપણી સમાધા નથી સૂચવતો? ને સમાપણના લેખકને વાનરનો સ્થાનનું ક્યાં અજ્ઞાન હતું? આવી જ વાનરના નજીકના સમજાણી શ્રેણિકોઓ આફ્રિકાના વનનીઓ, મલાયા આર્કપિએલોના વનનીઓ ને જીમન લોકોમાં પણ મળી આવે છે. મનુષ્ય

પાશ્વેરે શ્રીપદ, પિંડકાવન, ન્યાનરસોહ અને કો મંજુ—એમ કનરસોહ ચાર પ્રકારના માનવોની જોડણીઓ આપાદે ડા. એ.એચ. મેકમેકરે તેવાર કરેલાં આ શિક્ષક, તથા ઉચ્ચ જ્ઞાતિનેશ્વ, માણુમના નજીકના અગ્ર જેવા ચાર પ્રકારના આ.એ.પી.ડી. વાનરોનું ચિત્ર રાખાટણી સમાજના મારે આ લેખના છેવટના આજમાં આપેલો ચિત્ર ને ૧ તથા ૨ અંગના કોડા નુઓ.

ઉમાનર અને વિવિધ પ્રકારના વાનરાના હાથ (દાણી પાતળી) તથા પગનાં તળિયાં (કપર) વચ્ચે સારા યત્નાવતાં આપેખતો.

અવધવો એકેએક મગનાં આવે છે.

પણ આ બાબ સાચા ઉપગ્રાંત યીજાં પણ ધણું કારણ છે કે જે આપણી સગાઈ સિદ્ધ કરે છે. મગનાં ફાળ્યાં તે જમના પ્રસવ સુધી થતા ગિકાસની ગિ-અતેમાં, પાસે-દાના ખંધારણમાં, ઋતુજ્ઞાન ને પ્રકૃતિની ક્રિયાઓમાં પણ માનવ ને વાનરામાં સદંતર એકતા છે. તદુપરાંત લોહીના કેટલાક ગુણો, કેટલાક રોગો માટેની પ્રતિ ને કેટલાક રોગો અટકાવવાની શક્તિ પણ સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરે છે કે ગોરીલા એ મનુષ્ય-નો તદ્દન તથ્યકર્મી સગો છે ને શિમ્પાન્ઝી પણ મનુષ્યના જ કુટુંબનો છે.

વાનર ને મનુષ્ય વચ્ચેનું એ સાચા આ સાથેનાં બિનોથી સર્વને જણાશે. સરીરસાસ્ત્રના અધ્યાસીઓ કહે છે કે વાનર તથા મનુષ્યનાં હાડકાં, માંસપિંડો ને

આ સગાઈ સિદ્ધ કરવા વિજ્ઞાને ધણી શોધ તથા

પાંચ દાણીઓ : પહેલાં આ વિવિધ વાનરાનાં અને છેલ્લું માનવીનું.

શારદા

(ચિત્રકાર - પ્રમોદકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય)

શ્રી પ્રમોદકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયની કલા કુમારના નાચકોને સુપ્રસિદ્ધ છે તેમનાં સુરમ્ય રંગચિત્રોમાં જે દેખાનુન્ય બ્યાપી રહેલું હોય છે તેને સ્પષ્ટ રીતે અવગત નીરખવાની તક એમના આ સાદા દેખાંકનમાં મળે છે. કેવી સાફ, સરળ, લાલજાદ દેખાવલિઓ એમાં ધૂમી રહી છે! દેખા પરંતુ પ્રભુત્વ અને વિચારનો આનંદ એમાં એકસાથે મળત થયાં છે.

ગોવાલજી

ચિત્રકાર • રસિકલાલ પરીખ

બાઈ રસિકલાલ નરસિંહલાલ પરીખ હવે ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર મુખપરિચિત વ્યક્તિ છે. સામાન્ય માન-જીવનમાંથી, કોઈપણ વસ્તુના પૂર્વશિક્ષણ વિના, માત્ર કલા રીતિની દૌંઘમણી એક ગુલાને આત્મીને કુમાર કાપાલના સંવાલક પર શ્રદ્ધા રાખી છુકવું તે દિવસે તેના બાપિ વિદ્યાર્થીની આટલી જડન કોઈએ કદી નહોતી તેની સરખા, શ્રદ્ધા અને કૃપાસના ફલિત થતાં દેખાય છે તે વખતે પણ એ નિર્માની મધુર પ્રદીપનો યુવાન કલાકાર નિમ્ન પા-ભાવ તજવા નારાજ છે, હજી તેને માટે બાપિ રૂચનો ખૂટ્યાં નથી. તેમ છતાં આજે જે તેની કળામાં એક પ્રકારની ધીરતા અને કૌશલ્યપૂર્ણતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. વિચાર અને ભાવનાનાં સરોવરો તો અખૂટ જ રહેવાનાં, પણ નાની સરખી કૃતિ પણ હમેશને માટે સંપૂર્ણ બની શકે છે તેનાં સરસ દૃશ્યત આઈ રસિકલાલનાં ચિત્રો ખૂબ પડે છે.

જ્યોતિષ

આકાશપટે પથરાએલા

તેજઃપુંજોનાં જ્ઞાન વ્યને

છવન પર તેમની અસ-

રનાં અનુમાનોનું શાસ્ત્ર

ધ

અનનો
હોય

હા કાળથી આપણે જ્યોતિષને વીસરી ગયા છીએ. એ પરંતુ જ બૂલી ગયા છીએ; એટલું જ નહિ પણ એના અર્થ તથા મહત્વને પણ બૂલી ગયા છીએ. પ્રખ્યાત મુસલમાન વિદ્વાન આલ્ફોન્સી (ઇ.સ. ૯૭૩-૧૦૪૮) નોંધ કરે છે કે 'તારાઓની માહિતી વિદ્વાનોમાં છે નહિ. નાશખંડણમાં ચંદ્ર મારે નક્કો ઓળખાવનાર મને એક પણ માણસ મળ્યો નહિ અને આંગળીથી દેખાડી શક્યો નથી.' આ નોંધ એક જ વસ્તુ સૂચવે છે કે જે કોઈ જ્યોતિષ હતું તે માત્ર અસ્તવ્યસ્ત પંચાંગમાં અને તેના તે કાળના ગણિતમાં હતું. પણ તે ગણિત જે મારેનું હતું તેને ખુદ સમજવાની કે ઓળખવાની દૃષ્ટિ રહી નહોતી!

આજે આપણી નજર પડિયાળ ઉપર છે. સમયનું જ્ઞાન તેના કાંટા આપે છે. વ્યવહારમાં તેથી વિશેષ નથી મળે. આપણે ઇ.સ. ૧૦૦૦ આસપાસ દત્તા તેથી પણ નીચે ઊતરતા માત્રા છીએ. અને તેનું કારણ પણ સુખ્યાત્મે એક જ લાગે છે કે આપણે મૂળ જ્યોતિષ બૂલ્યા અને તે જ્યોતિષ પર રચાએલા આપણા દેવો તથા ઉત્સવોનો પરિચય છાંડ્યા.

મૂળ જ્યોતિષ તે વેદાંગ અને તેને મળતું પ્રાચીન જૈન જ્યોતિષ છે. સૂર્ય સિદ્ધાંત (જે ઇ.સ. ૫૩૦ની આસપાસ રચાયો) તેનાથી ૪ જુદા પ્રકારનું છે. દાસનાં પંચાંગોમાં ઉત્સવો, વ્રતો ને ઉપાસનાસૂચક દિવો વેદાંગ જ્યોતિષ અનુસાર લાગે છે, જ્યારે ગર્વ માસ દ્વિતીની રચના સૂર્યસિદ્ધાંત અનુસાર છે! અને તે આજે કચ્છી નહિ શકાય તેવા સ્થૂળ ગણિત ઉપર ચાલે છે. આજે હવે જે સાધનો સુલભ છે તેથી સૂક્ષ્મ ગણિત થઈ શકે છે. અને તેવા ગણિતનો મેળ આજે મેળવ્યા વગર ઇ. સ. ૫૩૦ તથા પછીના અંશે આપણને યોગ્ય રીતે મદદ કરવી નથી થતા. સૂક્ષ્મ ગણિત સ્ત્રીકાર્યો પછી પણ આપણે મૂળ જ્યોતિષને પુનઃ ઓળખી લેવાની જરૂર રહેશે જ. તેના વીસરીને આપણી સમાજરચના સમગ્ર નહિ શકાય કે સુધારી નહિ શકીએ. અને તેની રીતે જીવનરચનાનો પણ જીર્ણોદ્ધાર નહિ કરી શકીએ. પૂર્વકાળમાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને આવશ્યક શીખવવાનાં

આકરણ ઇત્યાદિ જે છ અંગ હતાં તેમાં જ્યોતિષ તથા અર્થવિદ્યામાં વેદકાં સામાન્ય જ્ઞાન સમાઈ જતાં. 'પોતાનો મારે, પોતાના દિત સાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જ્યોતિષ અને વેદક અભ્યાસ જોઈએ.' એવા તે કાળનો યુરુસંપ્રદાય હતો અને તે આજે પણ યરાયર પિચારીએ તો તે મોઝ જ હતો.

જ્યોતિષ

પરંતુ વિષય જ્યોતિષનો હોવાથી તે વિષયનો જ ઉદાહરણ કરીશું. જ્યોતિષ એટલે સામાન્યરીતે નમૂન-રૂપ કહેવું તે-એમ માની લેવાયું છે; પણ તે બૂલ છે. 'જ્યોતિ:' એટલે તેજઃપુંજ જેવા તારાઓ તથા પ્રહો. તેમનો પરિચય અને તેમની ગતિનું જ્ઞાન તે 'જ્યોતિષ' અને તે જાણનાર તે જ્યોતિર્વિદ કે જ્યોતિષી. જેમ 'માખાન' (શીકુણ)નું અપભ્રંશ થતાં થતાં માવજ થયું ને તે પણ ઉપહાસાત્મક (હિમોદય) માવજમાં સુધી પડેલાં મધુ તેમ આજે 'જ્યોતિષી'માં વિકૃતિ થઈ 'જેશી' અને 'જેશી મદારાજ'નું સ્વરૂપ મળે છે. આ સર્વ સમજવા મારે જૂનો ને નવો જ્યોતિષનો પ્રદેશ આપણે ઓળખી લેવો જોઈએ.

જ્યોતિષના બે મદાન વિભાગ પડે છે. એકમાં તેજઃપુંજોનું જ્ઞાન ઇ.સ. ૫૩૦ થાય છે. બીજામાં તે જ્ઞાનને આપણાં જીવન સાથે સાચી કે ખોટી રીતે જોડવાથી જે આજ્ઞાસ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો અને તેજઃપુંજોની મનુષ્ય પર, દેવ પર, વાસ્તવ પર, સમુદ્ર પર, (ભરતીઓટ પર) જુદીજુદી રીતે થતી અસરો જાળવનાં અનુમાનોનો સંગ્રહ કરેલો હોય છે. મૂળ જ્યોતિષમાં જે શીખવાનો આગ્રહ હતો તે પ્રથમ વિભાગનો હતો. આજે સમાજમાં માત્ર બીજો વિભાગ વિકૃતિ પામી, મૂળ જ્ઞાનથી દૂર થઈ, અધિકાર મદારી રહ્યો છે!

તારાસંકળ

પ્રથમ વિભાગ તેજઃપુંજો (તારા, ગ્રહ ઇ.)ને નહીં આંખથી નિહાળવાનો ને તેમની ગતિ સમજવાનો છે. જૂતકાળમાં પશુ સાધન મહોવાં; નિરીક્ષણ હતું. આજે પણ નિરીક્ષણ તો છે જ, પરંતુ સાધનની વિ.

આગલા ભાગ જેવી એ તારામંડળની આકૃતિ હોય તે ઉપરથી 'દશિશ્વી' શબ્દ, ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તે મંડળશકટ આકૃતિતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મંગળ તેની વચ્ચેથી પસાર થાય ત્યારે શકટબેદ થયો કહેવાય. ને જ્યોતિષો પીળો વિભાગ—જેને આપણે 'કૃત જ્યોતિષ' કહીએ છીએ તે વિભાગ—જનુભવથી એમ કહે છે કે શકટબેદ થાય ત્યારે સાંખા વળનના દુકાળ પડે. તેવી જ રીતે ઉપરોક્ત શકટબેદ ચન્દ્રથી થાય અગર ચન્દ્ર શકટની આગળ, પાછળ કે ઊંચે અટક થતી વખતે (એવ સુદિ પંચમીને દિને) આવે તે ઉપરથી મુજબાનનો એકુતવર્ગ આગામી વર્ષાઋતુના તથા તેના પરિણામના સારાસારનું માપ કાઢે છે. આ વિષય કૃતજ્યોતિષનો, જનુભવગમ્ય અને નવાનવા જનુભવથી સુધારોવધારો થનાર મનાવો જોઈએ; પરંતુ તે વાત આપણા 'વેદશાસ્ત્ર' વીસરી ગયા છે, —એટલી દદ સુધી કે ખરી રીતે જનુભવ મારે જૂનકાળના દાખલા રાખવા જ જોઈએ, ત્યારે આપણે ત્યાં તો કહેવન આવી છે કે 'ગદ નિધિ વેદશાસ્ત્ર પશુ ન પાંચે !' જ્ઞાનના લોપથી થતી માનસિક દુર્ગતિઓ આ એક સારો દાખલો છે.

કૃતજ્યોતિષનામના જ્યોતિષના એ જીજ્ઞ વિભાગ ને દૂર કરીને કરી પાછા પ્રથમ વિભાગ તરફ વળીએ.

પૂજન-ઉત્સવ

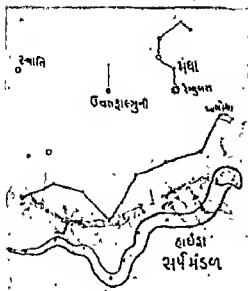
'આકાશંગંગા' એ આકાશમાં આવેલો ઉત્તમ તેજઃપુર્ણનો અનંતસમૂહ છે. સૂર્ય જ્યારે તેની પાસે થઈ આગળ જાય છે ત્યારે તે સમૂહની પાર ઢિનરે છે, અને તે વખતે આપણે 'ગંગાદશરત્રી'ના ઉત્સવ કરીએ છીએ. ગંગાની મૂર્તિ રથાવીએ છીએ, તેનાં પૂજન અર્ચન વગેરે વિધિ કરીએ છીએ. આપણા ઉત્સવો અને મૂર્તિઓ પાછળ આવાંઆવાં અનુપમ રહસ્ય રહેલાં છે. સંખ્યા થતાં તારાવરણ દેવો આકાશમાં પ્રવેશ થતાં જાય કે આપણે મંદિરમાં રહેલા તેમના પ્રતિનિધિની આસની (=આસન) પ્રતિનિધિનું મંગળકૃત્ય કરી લઈએ છીએ અને શેષ રાત્રિ રહે ને (આકાશના પ્રલય) દેવ પિસર્જન થતાં-પુનઃ આસની કરી પ્રતિનિધિદાસ તેમની સાથેનો સંપર્ક થતો રાખીએ છીએ. આપણાં મંદિરોમાં મંગળ દિપિકાનું આગું મલત્તર છે. તે જીજ્ઞ લેખમાં થોડા ગિરતારથી મલ્લીશું. દવે અને આપણું

નક્ષત્રજ્ઞાન—જ્યોતિષનું જ્ઞાન—જનુભવગમ્ય હોય તે આપણે આ પૂજન, અર્ચન, ઉપાસના કે ઉત્સવમાંથી રચ્યારચ્યરૂપત્વમાં—અકલા ન આકાશમાં ઢિનરી પડીએ ખરા કે? આકાશના નક્ષત્રનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર દેવની મૂર્તિ કોઈનાથી પણ અભગાય ખરી! જેને જેમ ક્રીક લાગે તેમ સેવા, ભક્તિ, અર્ચન કરી પોતાનો માનસિક પ્રસાદ મેળવી શકે. સમાજને એકા કરેલા ખોરા પ્રતિજ્ઞાઓથી છૂટવાનો સાચો માર્ગ જ્ઞાન અને મેવા છે અને તેમાં જ્યોતિષનું જ્ઞાન કાળજીપૂર્વક રચન મદદ આપે છે એટલું જ નહિ, પણ ધર્મરહસ્ય પણ સુવશ કરી ગામંડળોથી આપણને મુક્ત કરે છે.

આ ઉપરાંત આકાશદર્શન તે અશુભદિવ્યો વિષય ધરાવી નિરીક્ષણનો આનંદ પણ ખૂબ આપે છે. રાત્રિએ મથે તે રૂથજે માણસને એકલાપણું લાખતું નથી. એકાન્તનો શોખ થાય છે, વિચળપ્રવૃત્ત પ્રકરે છે અને નિંદ્રા રાત્રિ સજીવ બની જાય છે. જેની નાજર વિવિધ આકૃતિ શોધી રાત્ર થતી હોય તે માણસ નો આકાશમાં જુલજુલાર તારામંડળની વચ્ચે થતી જુગિતિ-વિલય આકૃતિઓ જોઈને ખૂબ રાત્ર થશે. લીંડી એટલે શું! ને ગિદુને જોઈનાર આંખથી હોરપેલી શીરીઓની ધમ ને તેમાં આવતી વિવિધતાનો આનંદ માત્ર આકાશદર્શનથી જ આવશે; કાળજી પર નહિ આવે. ૧૭મી જેની નાજર વિવિધ રંગો પર દરતી દર્શે તેને પણ આકાશદર્શન અદ્ભુત વિષય થઈ પડશે. કેટલાક તારામાં પારળી રંગ છે, કેટલાકમાં રક્તવર્ણ—સિદ્ધરવર્ણ છે ને અગત્ય જેવામાં તો આજે તેના દરેક ચારકરે એક પછી એક ગદલાના રંગો દેખાય છે. એ રંગોનો ખુશી આપણને આ પૃથ્વી ઉપર શોધી નહિ જડે. દૂરજીનમાંથી જોવાની તક મળે પછી તો તે રંગોની હાપ મગજમાં એવી કોતરાઈ રહેશે કે જેની આગળ પીળા રંગો જેવા નહિ મળે. આ રીતે જ્યોતિષનું વિષય અશુભદિવ્યના સંતેગનો અને તેની દ્વારા અલંકૃત ઉમદા ને ઉપયોગી વિવિધ જ્ઞાનનો વિષય થાય છે. ઉપર કહેલી વસ્તુ નીચેના કોશમાં પુનઃ આ વાત પ્રતિનિધિ સાદ મૂકેલી છે.

તારાઓ

ઉપર જણાવેલ તારાઓનું જ્ઞાન પ્રદેશના જ્ઞાન ઉપરાંત જરૂરી માન્યું ને તેનાં થોડાંક કારણો અહીં દર્શાવ્યાં; પરંતુ દરેક ધોડીક તારાનો સમજૂતી આપ્યા

વિશ્વશાંતિના જહાજને લેખકાવવા મથતું ઉદામ રાષ્ટ્રવાદનું મોજું

ગીર્ધ લગાઈના અંત પછી પ્રગમ્યો ઉપર તીવ્ર રાષ્ટ્રવાદમાં સમામેલ્યા ગયોની જે લોકો હાલ પછી દની તેથી, અને બીજી તરફથી રસિયાના આંતર-રાષ્ટ્રીય જળાના બાંહેધરિયાના અખનરાથી એકી માનવતા મહેજે જ દેશાએકી કે માનવતાનિ દવે વિશ્વ-અંધુતનો મોર્ચ વળી છે. અત્રાપત, આપી માનવતા સામે અનેક નાની મોટી દલીલો થઇ શકતી છતાં એનું સ્થાન અગ્ર દનું એમ કહ્યા વિના તો નહિ જ શકે.

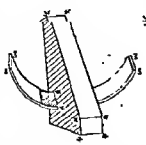
પરંતુ આજે લગાઈની વીચાં પૂરાં પંદર વર્ષે નથી થયાં ત્યાં તો દુનિયા નળે એનો વેશ ખદલી ગેરી છે. છેડકાં જેએક વર્ષથી માનવતાનિ જે આર્થિક મૂંચ-વળેમાં સંરોનાઇ છે, તેણે નળે વિશ્વઅંધુતની વાનો પશુ અસાધ્ય કરી દીધી હોય એવું જણાય છે. સામાજિક સુધારણા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતીને મોર્ચ આક્રવાનો દાવો કરનાર રાજકીય પક્ષોની મન વર્ષથી લગભગ બંધા દેશોમાં દાર થવા લાગી છે અને એમને સ્થાને ઉદામ રાષ્ટ્રવાદીઓ જેસે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં થએલી મજૂરપક્ષની સખત દારે દુનિયાને પછીબર આશ્ચર્યમાં મૂકી દીધી. અને સાર પછી જેને સોડો 'જકાન બુદ' કહે છે એની શરૂઆત થઇ. થોડા જ દવાસ પહેલાં આપર્તેડમાં ચૂંટણી થઇ ત્યાં પશુ ઉદામ રાષ્ટ્રવાદી દ' વેલેંગનો વિજય થયો. હું આ લખું છું સારે જર્મનીમાં રાજપ્રમુખની ચૂંટણીને અંગે જારે પ્રચારકામ થઇ રહ્યું છે. તેમાં દિન્ડનજુએ ને નાત્રીઓના નેના દિટલર-જરેડે, રૂબ, જીની, જીએ, એ. ક્રોડે, ચુરેસ, છે. પશુ કદાચ દિન્ડનજુએ રાજપ્રમુખ રહે તોપણ થોડા માનમાં જ થનારી પ્રશિયાની પાસંમેન્ટની ચૂંટણીમાં ઉદામ રાષ્ટ્રવાદીઓની જ ખલુમતિ થશે એમ સામાન્ય મન જણાય છે. ફ્રાંસના રાજપ્રમુખની ચૂંટણી, સાર પછીનાં લાંબા અને નાર્ચનાં પ્રધાનમેત્રો, આસાનો વાનપ્રચારમ, આદિ બધું જ ફ્રાંસના ઉદામ રાષ્ટ્રવાદની સાળિની આપી રહ્યું છે. છટકીનો તો છેડકાં વર્ષોનો વિકાસ જ એના સર્વસત્તાધીશ મુઝાલિની નીચે થયો છે ને? અને પુરોપનાં બીજાં બધાં નાનકડાં રાજ્યો પશુ મજબૂતો ચેત રત; સ; પંથા. એ ન્યાયે એમને પગલે આવી રહ્યાં છે. અમેરિકાનું પત્રણુ...

આ તારામેલો, સર્પની ગતિ, સર્પના પ્રવાસમાં તારામેલો થયો ભોપ, (અદશ્ય થવું તે) અને દર્શન (ધોડા રિત પછી પાછા દેખાવું તે), તેમજ કાળગણના ને તેની રીતો, તે સર્વ ઉપરથી દિકુખમના દેવો, આખ્યા-પિકાઓ તથા ઉત્સવો રચાયા છે એટલું જ નહિ, પણ ખુદ ક્રિષિયાનિરીમાં પણ તેની જગ્યા અમર ગુપ્તપણે આવી આવેલી છે. એટલે દવે પછી પહેલી તકે નક્ષત્રગાન, તારામેલનું ગાન અને પ્રાચીન લ્યો-નિપું તાન સર્પને આપકપક સાગરે તેમાં સંદેશ નથી.

હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ

[આ લેખને અનુસધાને લખાએકો 'દેવસ્થપ તારાઓ'નો લેખ આવતા અંકમાં પ્રગટ થશે]

[આ લેખમાં જય-પુરની વેધસાળાના જે સમ્રાટવજ્રને ચિત્ર આપ્યું છે એ લેખના ઉપરથી આ આકૃતિ દોરા સમજાવ્યા છે: (૧) વ ક હિવાદ આગળ માલુસ હીએ રહીને વય લીટી

આગળ આંખ રાખી અ વ લીટીની ડિરામાં દૃષ્ટિ નામે તો એ લીટી એની નાજરને સીસી છપવા તારા પર લઈ ન્યવ. (૨) ડાબી બાજુએ બંધાવેલા ઢક મોળાકાર એવા જ જમણી બાજુએ છે. સૂર્યના ફરજ સાથે એ બંને બેઝાકકો કપર વારાફરતી અ વ બાંતળી છવા પડતી ડાબી લંબાની અવ તેમ, એ મોળાકાર ઉપરના આંખ ઉપરથી સમજનું ગાપ નીકળે]

વળતમાં 'તમે તમારૂં ફોડી લ્યો, પછી અમે જોઈશું' એવું થયું છે. જાપાન તો જાણે સૌથી ડગ આગળ વધી ગયું છે તે શાંગહાઇમાં લશ્કર જમા કરી રહ્યું છે. આમ જાહે નજર કરનારને ધરીલાર નિરાશા થાય છે કે આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું—રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સ્નેહભાવ સંજોગનું સ્વપ્ન વસ્તુતઃ કદી પણ ખરું થશે ખરું?

હા! દુશ્મતાની આશા સમું એક તરફ એની નજરે પડે છે ખરું; અને તે પ્રત્યક્ષ—'લીંગ ઓફ નેશન્સ.' એના જન્મ પછી ઘણાં એની આશાઓ ખાંધેલી કે આ જાગ્રક અતીવ પરાક્રમી થશે અને વિશ્વશાંતિનું સ્વપ્ન સાચું પાડશે. પણ હવે તો એ જાગ્રક પણ ઉમરલાપક થઈને કહેવા લાગ્યું જણાય છે કે મારી પાસેથી તમે બહુ વધારે પડતી સક્તિની આશા રાખો તો એમાં મારો શો દોષ? ચીન-જાપાનની લડતના સંજોગમાં એણે પોતાની અસક્તિ સંપૂર્ણતઃ જાહેર કરી અને આજે એ પ્રત્યક્ષ રાજ-સંજોગનું પરિપક્વતા ભાર અધરી પરીક્ષામાં ઝેડેલો છે. જર્મની સમાન દક્ષ માગે છે, ફ્રાંસ આંતરરાષ્ટ્રીય લશ્કર ઊંડું કરવાની યોજના લાવે છે; આ ગંધા તીવ્ર મનાંતરોનું પરિણામ આગળથી કહેવાની દિમત કોણ કરે? છતાં એટલું તો દરેક નિરીક્ષકને જણાય તેમ છે કે આશાનાં ફિરજો હજી સુધી તો નથી ફૂટ્યાં.

પણ આમ કેમ બને છે? પ્રત્યક્ષમાં એમનાર પ્રાનના પ્રતિનિધિઓ વિશ્વશાંતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સદ્કાંક્ષની કેવળ વાતો જ કરતા દર્શો? ના! એમ તો આપણાથી ન જ કહેવાય. તો પછી આ બધા સહૃદય પ્રપાનો છતાં, મહાબુદ્ધ પછી આંતરરાષ્ટ્રીયતાને પંથે પડેલું જળાનું જગત આજે ફરી કેમ ઉદામ

રાષ્ટ્રવાદને માર્ગે ધસવાય છે? નાવિકોનાં સ્પર્ધામર્ગ-દર્શન છતાં વિશ્વશાંતિના જ્વાળાને બેખડાવવા મથી રહેલું એ તોફાન કયું છે?

આ પ્રશ્ન મલા પિદ્ધ છે. છતાં જ્યાં સુધી એનો નિકાસ નહિ થાય ત્યાં સુધી વિશ્વગંધુલનાં સ્વપ્નો જ રહેવાનાં છે. કેટલાક માને છે કે એક પ્રાન જીતી પ્રાનને ચૂસવાની અધર્મ નીતિ જ્યાં સુધી ચાલુ રાખશે ત્યાં સુધી આંતરરાષ્ટ્રીયતાની વાતો કેવળ વાતો જ રહેવાની છે અને આજનો ઉદામ રાષ્ટ્રવાદ એ જ માર્ગે ચાલે છે. એ કહે છે કે મારો દેશ પરદેશો પાસેથી જોછામાં જોછું ખરીદે, પણ પરદેશમાં વધારેમાં વધારે વેચે અને એ રીતે સમૃદ્ધ થાય. આ ઉદામ રાષ્ટ્રવાદ સીધી ત્રાણનો નદિ તો મહા અગત્યનો તો જરૂર સૂચક છે. વિશ્વગંધુલના દળ તો કાચા કિનારા પર અપટાઇ રહેલા આ ઉદામ રાષ્ટ્રવાદના મોજાને કાણ રોકશે?

દુનિયાને અગ્રણ્ય એવા અદ્વિસામક યુદ્ધને લડી દેવાડનાર દિંદ મહાત્માજી સમા સંતના નેતૃત્વ નીચે તો એ જાગ્રકારી નદિ સ્વીકારે તો પીળું કોણ સ્વીકારશે? ધર્મ અને નીતિને માર્ગે જ આગ્રવાના એણે કોડ જાંખ્યા છે, એટલે આગ્રમને મદાન કરી રહેલી અધર્મ ચૂસક નીનિંગી સાથે એણે લડી ભેવું રહ્યું. પોતાને આંગણેથી પડેલું દ્રવ્યઝરણું રોકવાનું જ નહિ, પરંતુ સારી દુનિયાનાં અધર્મ જગ્યાંઓને અથક્ય કરવાનું દિંદેળીનું ઝડપું છે. દિંદના અને ખાસ કરીને આ વાંચનાર યુગસતના યુવકોને, આપણા આ ધર્મયુદ્ધને રાષ્ટ્રીયતાની સંકુચિત સીમાઓમાં ન જાંખી હેનાં વિશ્વ-ગંધુલને નજર સામે રાખવાની વાદ આગવા આ લખું છું. કાર્લસ્ટેડ (જર્મની)

લવણ ધોરિયા

(અનુક્રમણ આગળના પાન ૨૪૮થી)

આવની જોવાદ ખાનર એ નવું શિખાઉપણું, નવું માળાપણું તથા નવું શિક્ષકપણું અંગીકાર કરતો જઈ, નવાં દિંદુરનાંઓનું જોલું નવું દિંદુરનાં જોલું

કરી અગત્યના ઇતિહાસ અગત્યના મોનાનું ઇતિહાસ કરી જતા રહે.

ફિરોજશાહ ફરતમજ મહેતા

આદર્શ ગુજરાતી યુવાન કેવો હોવો જોઈએ?

૧. હું યુવકને વળાણું છું કારણ હું યુવાનીનો ઉપાસક છું.

૨. હું યુવકને રમકું છું કારણ એ મારામાં યુવાની લાવે છે.

૩. હું યુવકને નહું છું કારણ એ મારા દેશની આરા છે.

જો કોઈ મને પૂછે કે આદર્શ ગુજરાતી યુવક કેવો હોય તો હું કહું કે એ ગમે જોવો હોય, અને ધર્મિષ્ઠ હોય, મદા બુદ્ધિશાળી હોય, પૂરો નીતિમાન હોય, ધારા કે ઉગતો ફિરરેતો યા આત્મની કાલનો પયગમ્મર હોય, પણ એ બધાં પહેલાં એ 'જુવાન' તો હોવો જ જોઈએ. જેની કસરતથી કસાએકી કાઢી, કામ કરવાની તથા ચાક પમવાની અખૂટ શક્તિ અને મનોહર મર્દાનગી માગી લેવાને અન્ય જુવાનો ટળવળે જોટસો જુવાન તો એ હોવો જ ધટે.

આનંદ અને ઉદાસ એ માનવ-જીવનકાશની રંગીન વાદળાઓ છે. યૌવનકાળે એ રંગીન વાદળાઓમાં ગીચગીચ ઝગકારાઓ ઉત્પન્ન થઈ એ વિશેષ શોભે છે, એને હંદગીની જરિયાત કહે કે જીવનનું પોષણ કહો. આદર્શ યુવક એમાંથી પોષણ મેળવી અનુભવી તથા રસિક બને, પણ એ સદા સમજે અને સંભાળે કે આનંદ ભણે જીવન અર્થ હોય તો એ જીવન આનંદ માટે નથી. એને તો જીવનની મોટાછતો ખ્યાલ હોય—જીવનની કુક્કાછતો નહિ.

તેને તન તથા મનના વિકાસ માટે, જીવનનિર્વાહ તેમજ જનસેવા માટે કાર્ય, કાર્ય ને કાર્ય પર જ અનરદ પ્રીતિ હોય. રજા આવતા માટે કે જનન જોવા માટે, કળા-વિદ્યા લેવા એને આપના માટે તથા પરદેશમાં પોતાની જાતને અને દેશને ઝગકારવા માટે સાન સમુદનો પાર જોવાને એ કોઈપણ પછે તૈયાર અને તત્પર જ હોય; કારણ એના અંતરમાં ભાર દિગ્મત છે, દેવે મોઝા આરા છે, આદર્શમાં પુષ્કળ ગળ છે, ઉછળતું સાદસ છે અને શ્વાસોસ્પ્રશ્વાસમાં જનનગરના ઉચ્ચ અભિજ્ઞા છે.

એની ચળવળા ચિન્નિત ન હોય, એની રસજતિ વિપવજતિ ભણી વળકું લેતી ન હોય, એની અપદાર-બુદ્ધિ કેવળ વેગરજુદિની જ ન બનેલી હોય અને એની વિગરજુદિ અસખ્યતાથી દૂર જ હોય. એ ટેકોસો જાતાં ગિરભિમાની હોય, સંયમ જાતાં સળ હોય, શાન્ત સહયુક્તો ધરાવતા સાથે ચપલ યુગ્મથી સુસન્નિજત જોવો એ નામ પીર હોય.

તે સાચો સૈદ્ધંત્રેમી હોય સૈદ્ધંત્રેનું આકર્ષણ ભોગવતા જોટસો મનુષ્ય હોય ખરો, પણ ત્યાર બાદ આકર્ષણનું સૈદ્ધંત્રે અગાડના જોટસો પશુ તો એ ન જ બને.

આંધળું કોમીપણું અને ઝૂનીની ધર્મીપણું એના ઉદાર દેવે તત્તમાન હોય નહિ. યુગધર્મોનુસાર એ પોતાનું જીવન અને વર્તન સર્વ કોમીપણના ભાવણું તેમજ સર્વદેશીય પણ રાખે જ. હું પ્રથમ દિલીપાન છું અને પછી જ દિન્દુ, પારસી કે મુસલમાન છું, એવું મદા-અભિમાન એના રક્તભેડું રહેલું સદાસર્વ એને સ્વતંત્રતા ભણી દોરવનું રહે.

આદર્શ ગુજરાતી યુવકના મનથી 'ધર્મ' એટલે અંતરનું પવિત્ર, પ્રમણિક, 'સાદુ', રસિક, નિર્મળ; કળામય, માની, તંદુરસ્ત, પરમાર્થી, ધર્મસમય સેવાકારી ઉચ્ચ જીવન. એ જ એનો ધર્મ, એ જ એની નીતિ, અને એ જ એનો ભક્તિ તે દેવદેવે પ્રકાશ શોખા દોડશે નહિ; આગોત્તર કે જીવન-મુક્તિ કાળે દેવ-સ્વરૂપો કે જમદગુરુએના વર્ષોવાસ ખેળશે નહિ; દેવે પછીની સ્વર્ગની દુનિયાને ખાતર દુનિયાનું સ્વર્ગે સ્વી જવાનું ચૂકશે નહિ; દેવતાએની દયા મદાવતા યાગશે નહિ, પણ એ સર્વે તે સંસાર પાસેથી કમોકમે સ્વયં શીખશે, સંપાદન કરશે અને પોતાની જેનીતેરી દિવ્યતાના જોર ઉપર જીવશે-ઝૂમશે.

આદર્શ ગુજરાતી યુવક ધર્મરતી સદિમાં માનવ-ગમનકે રહેવાને ગદસે પોતાની નાનકડી સદિના નળે સળે ધર્મ રહેવા—ધર્મનું જ અવરણ પસંદ કરે. ખુદાને એ માનવો જીતે સંસારમાં ઘણી વેળાએ એ ખુદા ખાતર ખુદાને જાણુએ જ રાખે, કારણકે એને પોતાનો ધર્મસંભારવો છે પણ પોતાનું અર્થયુમાવનું નથી.

છેલ્લે, આદર્શ ગુજરાતી યુવક ચાલુ જમાનો વિચારતો રહી આવતો જમાનો ચાંચશે. જો આજનો એ સુમદર્શક દશે તો આવતી કાલનો યુગસર્જક એ અત્યારથી જ થતા માંડશે, અને દેવે પછીની નવી

(અનુસંધાન પાઠને માને)

આકારના કલક ઉપર અંધારદેવીનાં આલેખનો સમાં વિલસતાં વિવિધમનોહર :

વાદળાં

ડૉ. બાલુરાવ ના. વૈદ્ય નીચે જણાવે છે તે મુજબ તેમનાં વર્ણ ને વિરનાં :
જિંચાડ ને આકારનાં પ્રમાણમાં ઋતુઋતુના મુજબર્મ ને અસર કરાવે છે

શિયાળામાં જે ખાસ કરીને સવારે દેખાય, ઉનાળામાં બપોરે દેખાનાં આવીને આકાશ ભરી દે, અને ગોમાસામાં તે દિવસ આખો જેની ધનધોર રયામ ધંટાથી ગરોરે થાય તથા વરસાદ પડીને કુદરતમાં શીલાલ્હરે થાય એ વાદળાંથી કેણુ અનુભવ્યું દશે? ક્રોએ એ જોવાં હોય છે.

પણ માન લેવું એ જાન નથી. એ વાદળાંઓનું તે આપું શાસ્ત્ર છે. ભારતીએ 'ભારતી-વાક્ય'માં વાદળાં તથા આપા વર્ષની ઋતુઓનું ભવિષ્ય રચ્યું છે. છતાં પણ સાધારણ રીતે આપણે વાદળાં વિષે દશ ધમ્મું જોણું લાગીએ છીએ. કાલિદાસે અને એક અંગ્રેજ કવિએ રચેલાં 'મેઘ' ઉપરનાં કાવ્યોની તથા મુન્ડરાની-માં 'આપાદે પરાં વાદળાં પાસ આવે', 'આપાદ આપે આદ વાદળાં ઇવાયાં'—જેવી છૂટીછાપા પંક્તિઓની ઝાંખી સિવાય શાસ્ત્રીય રીતે આપણે એ વિષયમાં કર્યું ને કંપું હોય એમ લાગતું નથી.

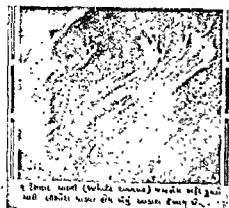
વાદળાંઓને ઝાળખવાની સાચી રીત ને આવડે, એટલે કે તેનું પ્રમાણ, ઊંચાઈ, ઘટપણું, પડતણા, રંગ ને ગંતિ, તથા તેમાં થતા ફેરફારો પાડખતાં શ્રીખીએ તો એ બધાને આધારે ઋતુઓમાં થતા ફેરફારો પગે તપવી શકાય. નીચામાં નીચાં વાદળાં પૃથ્વીથી ૧૫૦૦ ફૂટ જેટલે ઊંચે ઝૂમતાં હોય છે, અને ઊંચામાં ઊંચાં ૪૦,૦૦૦ ફૂટ જેટલાં દૂર હોય છે. આજમાં આજ વાદળાં શરણતી મક્કમણતી ચાદરથી વે પાનળાં હોય છે, ને જંગીમાં જંગી વાદળાં મોટા ખડક જેવાં કાળાં પાંચાર ને નક્કર હોય છે. વળી વરાળ જેવાં દલકાં આકાશમાં તરતાં ને ઊડતાં વાદળાં પણ હોય છે.

ગોમાસાના દિવસોમાં આકાશમાંનાં વાદળાં ગળતાં ગાય છે અને વરાળ કે ધુમાડા જેવાં પાનળાં બની પોતાની ઉપરનાં ધનરપામ ધટાવાળાં વાદળાંની નીચે આવી નરક મનિએ પસાર થતાં દેખાય છે. તે વાદળાં પસારીને પૃથ્વી પરનાં જગાસથો, ખેતરો, વાડીઓ અને

ગામેને સજ્જ અને શીશાંકમ કરી શાન્તિ પ્રસારાવે છે. એ દૃષ્ટિનું પાણી પૃથ્વીપટમાં પ્રવાહ રૂપે અને આનંદ પ્રવાહ રૂપે વહીને કુચા, નદીઓ ને અરણ્યાં અને છે; અને સપાટ ભૂમિપટ ઉપર ટકતું પાણી ખેતરો, વાડીઓ, ગમીયા વગેરેને પોષણ આપે છે. એ દૃષ્ટિનાં પાણી રાગવાળાં ભૂમિમાં ધસતાં પૂર અને મોટી નદીઓ ગળી સમુદ્રને મળે છે; કેાકેાઇ રથળે તળાપો ભરે છે, કેલકેાઇ રથળે અદ્ભુત ધોધવા રચે છે.

મુખર્મ જતાં પ્રભાતના પહોરમાં રહેવેના ઇલાની ચારીમાથી કુદરત નિદાળવા દૃષ્ટિ નાખીએ, તો શીશી દરિવાળી ટેકરીઓ પાછળ સૂર્યનો ઝાંખો પ્રકાશ દેખાય અને અંધી ટેકરીઓની તળેટીમાં જળે શંખવા સારૂ ચૂસા જગાવા હેાળ કે તાપણું કર્યા હોય તેમ ધુમાડાના મોટેમોટ ધીરેધીરે ઊંચે ચડતા ને ટેકરીઓની ટોચને ટાંકી દેતા જણાય. આ અંધાં સપારે જાનતા વડાળના આજાં વાદળાં હોય છે, અને તે ધીરેધીરે ઊંચે આકાશમાં ગતિ કરતાં મજાણ છે. ખીન નેની પાછળપાછળ નેવાર થતા ને ઉપર આવતાં પણ દેખાય છે.

કેાકેાઇ મિરનાર, આજુ કે પાવાગદ મળેલાં ને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વસનારાઓને વાદળાંનું નીચલું દરજી જોવાનું તો અનેકવાર મળતું દશે. મિરનાર ઉપર ચડતી વેળા ને વાદળાં હોય તો તે વખતે મિરનારની ટોચ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી; અને આડાં દેખાતાં વાદળાં પાછળ જળે કર્યું ન જ હોય એવો ખ્યાલ થાય છે. પણ અમુક દૂરેકે ચડતા પછી જેમ જેમ એ વાદળાંના પડની નમતીક આગળે આવતા જઇએ તેમતેમ આપણી દૃષ્ટિ ફાટતી ગય છે, અને અંજાર એ વાદળના ઘેરાવામાં આવેલી કેાકેાઇ ઉપર આગળે આવીએ ત્યારે તો આપણી આલુખાણુ જોવાની મહેનત કરીએ નોપણુ કર્યું દેખાતું નથી અને આપણે વચ્ચે કે ધુમ્મસમાંથી પસાર થતા હોમળે એવો ભાસ થાય છે. આમ રાપર રથળી દર આપણે એ વળુ

૧ કુમુલસ વાદળો (Cumulus Clouds) ઉપરનો ભાગ જોઈ શકાય છે.

૨ કુમુલસ વાદળો (Cumulus Clouds) ઉપરનો ભાગ જોઈ શકાય છે.

૩ કુમુલસ વાદળો (Cumulus Clouds) ઉપરનો ભાગ જોઈ શકાય છે.

૪ કુમુલસ વાદળો (Cumulus Clouds) ઉપરનો ભાગ જોઈ શકાય છે.

દેખી શકતા નથી સારે આપણી ખાતરી થાય છે કે આપણે વાદળોમાંથી પસાર થઈએ છીએ; જોકે વાદળો આપણને વીંધીને પસાર થાય છે. આ અનુભવ કરવા કરતા જરા ઊંચે ચડીએ તથા વાદળોને વડી બદલે પછી આપણા પગ નીચેના પ્રદેશમાં નજર કરીએ તો કશું પણ દેખાતું નથી, અને જાણે વાદળોનાં જવાબ રહેલા તેજુ ઉપર આપણે ચડી ખેડા હોઈએ એવું લાગે શાય છે. સારે આપણને ખાતરી થાય છે કે આ વાદળોનું કુંડ પસાર કરીને આપણે તેથી ઊંચે ચડ્યા છીએ. દલે એ પ્રદેશ ઉપરની જમીન દૂર છે અને પર્વતની ટોચ જે પ્રથમ અદરશ હતી તે અહીં ચેત્કળથી દેખાય છે. આમ જ્યાં કુદરતની તાજગી અને ભવ્યતા મળે અત્યંત માનની લાગણી થાય છે, પણ ઉપરનાં જીવન દરેકો જિવામાં એ પાશું પાશું વિસરી જવાય છે.

આ જ વાદળોં સિવાયમાં આકાશમાં વરસાદ થતી સિવાય પાકને પોષણ આપે છે. ઉનાળાની ગરમીથી વરાળ રૂપે જતાં વાદળોનાં ગોળગોળ ઊંચે ચડીને આકાશને ઘેરી લે છે, અને એમાંસમાં વાદળોની વાસ્થામ એકઠા આકાશને જવાબદારી દે છે. એમાંસમાં જે વરસાદ રૂપે પડી, અને ઉનાળામાં પાકો વાદળોં ખતી, પાણીનો પ્રવાહ આકાશથી પૃથ્વી પર અને પૃથ્વીથી પાશું આકાશમાં ચઢી માર્યા કરે છે અને પશુ, પક્ષી, માનવ, વાસ્તવિક એ બધાનો જીવનસ જમી તેમને અનેત એવન આપ્યાં કરે છે.

ઊંચામાં ઊંચાં વાદળોં

સૌથી ઊંચામાં ઊંચાં વાદળોં ત્રીસથી ચાળીસ કીલોમીટર ઊંચે ઊંચે હોય છે. તેને Cirrus (સિરસ) કહે છે. આ વાદળોં લાંબાત્રાંબા આછા રેસાવાળાં (જુઓ ચિત્ર નં. ૧), અથવા વાળતા સંદેહ યુક્ત એવાં અથવા આખા થે વાદળોં આછી શરંગની મતમલની આદર જવાબ હોય તેવાં હોય છે, અને સૂર્ય કે ચંદ્રના પ્રકાશ વડે જ તે વાદળોં છે એવું લાગે થઈ શકે તેટલાં પાનળોં હોય છે. જુઓ ચિ. નં. ૨-અંદરના વાદળોં.

એનાથી જરા નીચાં રહેવારો વાદળોં ત્રીસથી અગ્રીસ કીલોમીટર ઊંચે હોય છે, અને તે Cirro-Cumulus (સિરો કુમુલસ) -પટા વાદળોં કહેવાય છે. (જુઓ ચિત્ર ૧ બ). ઉપર જતાવેલાં રેસાવાળાંમાંથી જ આ વાદળોં બને છે અને ખાસ કરીને સપાટ

અથવા સાંજે તેના આકારોમાં ફેરફાર જોવામાં આવે છે. આવાં વાદળોને કારિયાવાદમાં 'આકારમાં ચળાવાળા' કહે છે, કેમકે તેનો દેખાવ ખેતરમાં વાવેલા ચળાના છોડ દરમી જેવા દેખાય તેવા કંઈક યાવ છે. અને રૂનાં નાનાંનાનાં પુમકાં 'ચાસ'ના આકારમાં ગોઠવાનાં હોય તેમ જોવાય પડે છે.

ચિત્રનં. ૨ માં રેસાદાર વાદળોમાંથી કટકાકટકા ચળે ગોઠવાઈ ગએલાં જે તેતરવણાં વાદળોં ચાલુમ પડે છે તેને પથ્થુ (Cirro-Cumulus clouds) (શિરોં કયુમ્બુલમ કલ્પાકુલમ) કહે છે. તે તથા ઉપરનાં ચળાવાળાં માફક થઈ ગએલાં વાદળોંની દંડીનાં વાદળોં તરીકે જોવાયવામાં આવે છે, ખાસ કરીને કાર્નિકયા રાજ્યે મહા સુપીમાં તે દેખાય છે અને જો વાદળોં ફાટી આવે તો પડે જોમ લોકો અનુભવથી કહે છે.

મધ્યમ ઉંચાઈનાં વાદળોં

જોશી જરા ગીચેનાં, તેરથી વીસ દવર ફૂટ ગીચેનાં મધ્યમ ઊંચાઈવાળાં મોટા ચાસનાં વાદળોં Alto-cumulus (આલ્ટો કયુમ્બુલમ) તરીકે જોવાયાય છે. આ વાદળોંનાં જોવા ખોટા જરા મોટા હોય છે અને તે મોટે ભાગે સફેદ તથા જરા વધારે ઘટ હોવાથી રશમ, અંધ ટે હાવાવાળાં દેખાય છે. તેની દારોની દારો આડીચોડી ગોઠવાયેલી તથા પવનની લદરીઓને અનુકૂળ હેરિમાં મારણ કરતી દેખાય છે. જો વાદળોં ક્યારેક તો એકબીજાની એટલાં નજીક હોય છે કે તે એકમેકને જાડી દીધેલાં લાગે છે.

આ પ્રકારનાં વાદળોંની ગોરીગોરી, લાંબીલાંબી હેરિમાંવાળી પ્રણીઓ પજી થાય છે; અથવા દંડીના વળતમાં કોઈ વાદ સાંજે તેના કટકાકટકા થઈ, આકારમાં ખેતરોમાં જાણે ગોટગોટા હોવાના હોવા હોય તેમ, સફેદ ખારતા જેવાં જો દારદાર ખેતરના ચાસ માફક ગોઠવાઈ ગએલાં દેખાય છે. (ચિત્રનં. ૩) સવારે સુપેની મરુથી સામતાં જ પાછાં જો વાદળોં એકમેકને મળીને મળી જઈ એકરસ જાની જતાં દેખાય છે.

જ્યારે સૂર્ય પાછળના ભાગમાં હોય ત્યારે આ વાદળોંની કિનારી રૂપેરી દેખાય છે, અને સૂર્ય તેની પાછળ હોવાથી હાવાને લીધે તે કાળાં દેખાય છે. પથ્થુ જ્યારે સૂર્ય તેની સામે હોય અને સૂર્યને પ્રકાશ તેના ઉપર પાતો હોય ત્યારે તે જરા મોટામોટા દેખાય

૩. મોટા પથ્થુ વાદળોં (Cirro-Cumulus clouds) જેને કાલો ચાસનાં, વાદળોંની દુરસ્થી જોવાયવામાં આવે છે.

૪. વાદળોંનાં (Alto-Cumulus clouds) સુપેની પવનને મળી અનુભવેલી રશમ દેખાય છે.

૫. જો નાનાં વાદળોં (Small Cumulus clouds) દેખાય તો જોશી જરા મોટા ચાસનાં દેખાય છે.

૬. આ વાદળોં (Alto-Stratus clouds) પાછાં હોવા સાથે જ્યારે સૂર્ય તેની ઉપર પાતો હોય ત્યારે તે કાળાં દેખાય છે. જો સૂર્ય તેની સામે હોય ત્યારે તે જરા મોટામોટા દેખાય છે.

ક. પીલ વાદળો (Strato-cumulus) જોઈતા દેશ
સાંઈ જાણી શકે તેવા કુદરતી આકાશમાં વધારાની દેખાય છે.

ક. જ. દેશ જોડાની વાદળો અને તેમ દેશમાં પાસને
આકાશમાં આવે તેવા કુદરતી દેશ છે.

ક. પાસ વાદળ (Cumulus Clouds) જોઈતા દેશ
સાંઈ જાણી શકે તેવા કુદરતી આકાશમાં વધારાની દેખાય છે.

ક. જ. કુદરતી વાદળ (Isolated Cumulus) જોઈતા દેશ
સાંઈ જાણી શકે તેવા કુદરતી આકાશમાં વધારાની દેખાય છે.

જેવાં, એકબીજા ઉપર ગોઠવાયેલા સફેદ જરફના
ઉતરતા બહુક જેવાં, કિનાળાના વિષયોમાં (જેક તથા
આપાક માસમાં) દેખાય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૪)

આના કરતાં વધુ નીચાં, ઘેરાં, ઘટ્ટ, બૂંદાં કે વાદળો
રંગનાં વાદળો Alto stratus આદિ રંગરસ કહેવાય
છે. તે પૃથ્વીથી દસથી વીસ દળદર ફૂટ ઊંચાં હોય
છે. ઉપરાઉપર થરની જેમ તે ગોઠવાયેલાં હોય છે,
તેથી સૂર્યની આસપાસ ગોળાકારના વિવિધ રંગોની
રંગોળી આ વાદળોં વીતરે છે, આ જાતનાં વાદળોં
પોષથી ચૈત્ર કે વસાળ સુધીમાં ખાસ દેખાય છે.
કેઈવાર માગસરમાં પણ દેખાય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૫)

છેક નીચાં વાદળોં

ધનપદ, ગોરાં અને સાંજોં, આજ આસપાસી રંગ-
નાં, આખા આકાશને છપરાતી દેતાં વાદળોં Strato
cumulus (રંગરસ કુદરતી) પૃથ્વીથી લગભગ તેર
દળદર ફૂટ ઊંચે હોય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૬ તથા
૬ થ) ઠંડી હોય ત્યારે કે સત્રે તે આકાશવર્ણમાં ગો-
ઠવાયેલાં હોય છે. અનિશ્ચય ઠંડીમાં તે લાંબીલાળી,
પૂણીઓની ઘણીઓ માદક તેમના થરના થર આખા
આકાશમાં ગોઠવાયેલાં લાગે છે, અને સવારે નાના
નાના ગોરાં જોઈ મરીને ગોરાંગોરાં નક્કર ગોરાં જાની
અપડી બેસણીવાળી જરફના કુંઠરાના દગલા જેવા
જની આકાશમાં તે તરતા દેખાય છે. ચૈત્રથી શ્રાવણ
ભાદરવા સુધી આકાશમાં આ દરમ નજરે પડે છે.

ગોરાં ગોળા માથાંવાળા, અપડી બેસણીવાળા દગલા
જિયા નીચા છતાં એકસાથે દારદાર એક સરખી ગતિએ
સરતા માણુમ પડે છે, અને ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ
કરનારને તેના આકારમાં ફેરફાર થતા દેખાય છે. આ
Cumulus કુદરતી નામનાં વાદળોં પૃથ્વીથી ફક્ત
ગણથી દસ દળદર ફૂટ ઊંચાં હોય છે, અને તેને આપણે
‘ખડા’ કે ‘ખડાઈ’ અથવા ‘ખડાધું’ (એટલે ખડકો-
ખડકો) કહીએ છીએ. આ વાદળોં આંખે જાનપ
જવાય એવાં તેજવાળાં, અને ને સૂર્ય તેની પાછળ
હોય તો કાળાં ડિગ્યાણુ અને રૂપેરી કે સોનેરી
કિનારીવાળાં દેખાય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૭) વૈશાખથી
ભાદરવા મહિના સુધીમાં આ વાદળોં ખાસ દેખાય છે.
ચિત્ર નં. ૭ વર્ષમાં આવી એક છૂટી ખડા જાણી છે.

જ્યારે તેના જાડુ ગોરાંગોરાં દગલા નમારેવારે

ધનપદ્ થતા ત્યજ છે ત્યારે તે કાળાં લક્ષ્મર જેવાં લાગે છે. આ વાદળાંના નીચેના ભાગે પીગળતાથી તેની નીચે આજા ધુમ્મસ જેવા પરાળતા આવકા તરફ ગતિએ દોડતા દેખાય છે. આકાશમાં આ રીતે નીચે સરતાં વાદળાં કોઈવાર વરસાદ રૂપે કે કોઈવાર ગરફ કે કરા રૂપે પૃથ્વી પર પડે છે. આ વાદળાં તો પૃથ્વીથી ફક્ત દોઢથી પાંચ દલ્લર ફૂટ જ ઉંચે હોય છે. એને અંગ્રેજી પરિભાષામાં Cumulo Nimbus (ક્યુમ્યુલો નિમ્બસ) કહે છે. આ પ્રમાણે જનતાં વાદળાં વરસાદનાં વાદળાં—ગેયવાદળ કહેવાય છે. (ચિત્ર નં. ૮)

ચારે દિશાએ આકાશ વાદળાંથી છપાઈ રહ્યું હોય, ત્યારે અનિશ્ચય થતો હોય અને પવનની એક પણ ત્વરે લીમડાનાં પાન જેવાંને પણ તરસાવે સલામગાન કરતી ન હોય, ત્યારે એકાએક ઠંડી લદરી અને મોટી વાસવાળો પૃથ્વીને સુગંધ મહેકા જાડે છે; તે વેળા આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં ઉપર વર્ણુવેલાં વાદળાં ત્યજે 'પાણી ભરતા જતાં' હોય તેમ જણાય છે; અને પછી ત્યજે એ પાણી ભરી લાગી ઠાસપનાં હોય તેમ ધોધ-માર વરસાદ પાડીને અકળાએથી પૃથ્વીને અને પશુ, પક્ષી, માનવ, વૃક્ષાદિ સર્જિને શાન્તિમાં લીન કરી દે છે.

ક્યારેક આ વાદળાં મોટી જમી ઝેરજીનો આકાર, કે કોઈવાર તળાવને કાઠિ આવેલા નામડાનો દેખાય મારજી કરે છે. ક્યારેક વળી સાન સંઘવાળા રંગગિય ઝેરાવત લાથી જેની અનેક સુંદર અને ભવ્ય આકૃતિઓ ધારણ કરે છે. ક્યારેક આ વાદળાંના ચિત્રચિત્રિય રંગો આકાશને રંગીને કલ્પનાને પણ તેનો રંગ અચાલે છે.

વર્ષાઋતુમાં જ્યારે ત્રિષ્ટિ થવાની હોય ત્યારે જ આ જનતાં વાદળાં થાય છે, અને એ ઋતુમાં કિયા કરતાં સંખ્યા વધારે રમણીય હોય છે. આ વાદળાં અનેક રંગો ધારણ કરી કરિની કલ્પનાને તથા ચિત્રકારની પીછીને પણ કમોડીએ ચલાવે એવાં અદ્ભુત અને અદ્ભુદ આપનારાં ચિત્રો આકાશપટમાં ખડાં કરે છે.

વર્ષાઋતુમાં વાદળાંનું ખાસ માદાત્મ્ય છે. વાદળાંથી દંકાએલા ચંદની આસપાસ ફૂંડાણું દેખી ચંદ્રમાં જળનો ભાસ થાય છે અને સામંકાળનાં રંગબેરંગી વાદળાં દેખીને માનક માદક વાદ તોઈ એકા બેડો ખુશખુશ

૮-જે વાદળ (Cumulo-Nimbus) વરસાદ વરસાદ કરતો આ વાદળ પૃથ્વીથી ૨૫૦૦ થી ૫૦૦૦ ફીટ ઉંચે હોય છે.

૯-જે વાદળ (Nimbostratus) વાદળ વરસાદ કરતો આ વાદળ પૃથ્વીથી ૨૫૦૦ થી ૫૦૦૦ ફીટ ઉંચે હોય છે.

યાની જાય છે. એક દારિયાવાડી કહેવન છે કે 'આવા રાતોને કણ્ણી માનો' એટલે કે આકાશમાં રાતાં કે રંગીન વાદળાં જુઓ છે ત્યારે સારા વરસાદની અને સારા પાકની આશા બંધાવાથી ખેડૂત આનંદમાં મદાસે છે.

ઉપર વર્ણુન કરેલાં વાદળાંમાંથી મળીને નીચે કિતરતં જે વાદળાં સરજતથી સરતાં દેખાય છે તે વરસાદના બિલાહિલા શેરડા પાડી પૃથ્વીપટ ઉપર પાણી રૂપે પાછાં ઉતરે છે. આ વાદળાં પૃથ્વીથી દોઢથી ત્રણ દલ્લર જ ફૂટ ઉંચાં હોય છે અને તેને Nimbus (નિમ્બસ-વર્ષાવાદળ) કહે છે. તે ખાસ વરસાદનાં જ વાદળાં કહેવાય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૯) ઉપરાંત ઘડ વાદળાંની તીજે દોડતાં ને વરસાદનાં આ વાદળાં તો સૈકાઈએ સોમાસમાં જોવાં દશે. એ પાછાં પાણી રૂપે પૃથ્વી ઉપર આપનાં જાણીને કુદરતનાં જતાં પ્રાણી—પશુ, પક્ષી, રક્ષ વેશાદિ, સમુદ્ર, તળાવ, નદીઓ અને જડજીવો વગના ઉત્પાસ ધારણ કરે છે ને અવનવા સૌંદર્યશયવાર સજી દસનાં ને રૂપનાં દેખાય છે.

ફોટોગ્રાફીથી ચિત્ર-સંયોજન

આ સાથે ઉપર જતાવેલા બે ફોટો આફ્રોની ચોગ્ય મેળવણીથી જે નીચેનું ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તે જોઈને કોઈપણ પિચારી શકશે કે જુદાજુદા ફોટોઆફ્રોને ચુક્રિથી સંયોજિત કરીને એક સુંદર ચિત્ર તરીકે રચી શકાય. આ ચિત્ર તૈયાર કરનાર બાઈ રવાબાઈ પરગારે તેની રીત નીચે આપી છે:

મુખ્ય ફોટોઆફ્રોની નેગેટિવને એન્સાઈનિંગ ફેમેરામાં મૂકીને બે-છતા ગાંધ પર ફેકસ ગ્રાફી, ચાપુટી કાપી શકાય એવા ગોરદ કાંઈ જેટલા બડા એક પૂઠા પર, જેટલો બાજ લેવાનો હોય તેટલી બાહિરલાઈન દોરી લેવી, અને તે લાઈન મમાણે પૂર્ણ ચોક્કસાઈથી કાપી નાખવું. પછી એન્સાઈનિંગમાં ફેકસ થતા ચિત્રમાંના કાટી નાખવાના બાજ પર, તેટલા બાજપુરતો પેલા ગોરદકાંઈનો જાયેલો દુકડો દાંડી દેવો અને બાકી રહેલો લેવાનો બાજ બોમાઈડ કાગળ પર પ્રકાશિત કરી લેવો. પછી એ પ્રકાશિત ચક્ષેલા બાજ પર તેના ગાંધના અગ્રાઈ વેતરી રાખેલો દુકડો દાંડી દેવો. હવે ઉપરની નેગેટિવ એવી લઈ, જે આકાશ, ઝાડ કે પાંદડાં નાખવાં હોય તેની નેગેટિવ મૂકી, બોમાઈડ કાગળ પરના પ્રકાશ લાગ્યા વિનાના બાજ પરનો દુકડો ઉપાડી લેવો અને તેના પર જોઈતા દરેકની છાપ પડેલા દેવી. બંને સમયે પ્રકાશ આપવાનો વખત પડેલાં પ્રયોગથી નક્કી કરી રાખવો; જેની કાગળ રેનેક્ષ થતાં બંને ફોટોની ધારેલી છાપ એક સાથે પ્રકટ થશે. બંને વખત પ્રકાશ આપતી વેળા દાંડેલા પૂઠાને જરૂરજરૂર લેવાવાથી ચિત્રમાં સંધિ જણાશે નહિ.

આ બંને ફોટોઆફ્રોમાં જોઈતા વાજ સંયોજિત કરી નીચેનું ચિત્ર ઉપજાવ્યું છે.

તરણ ગુજરાતની પોખી

તરણ ગુજરાતને પોખી તે ક્યારની પ્રગતી છે. શ્રી પુરુષોત્તમ કપાડીએ પહેલા ગુજરાતી વિમાની તરીકે નામ કાઢ્યું ત્યારથી ગુજરાતે વાયુયાનના અગ્રિય માંડ્યા. તે પછી બચે છટકાયામાં પણ ગુજરાતનાં યુવાન નવનારીઓએ એ ક્ષેત્રમાં પોખી ફફડાવી છે.

પણ આ કાર પ્રકટ કરતા શ્રી મનસુખલાલ ક. પારેખના ફેરિયાદો તે એક વિરિણ કારણને લીધે અને વાયકો આગળ રખ કરીએ છીએ. એ વિગતમાં જતાવેલું એરોપ્લેન એમણે પોતે જ બનાવ્યું છે, અને એ બનાવવાની પ્રેરણા એમને 'કુમાર'માંથી મળી છે. સત્તાંક તેની મંજૂર અવધે પહોંચતા 'કુમાર'ના એકમાં 'કુમાર'ની જ પ્રેરણાથી આપણને આટલી સિદ્ધિ મેળવનાર યુવાની પ્રગતિને આંક મંડાવ એ એક સુખજ અને વિરલ યોગ અગ્રાવ. એમના પગમાં નીચેથી કતારો એમના મયનગની રસદાયક દર્શકતો આપશે:

"આટલી દોઢેક વર્ષ પહેલાં 'કુમાર'માં એક કાર્યકર્તામાંથી નાનું હવામાં તરતું યજ્ઞ નવ તેનું એરોપ્લેન બનાવવાનો પ્લેન આવેલો. તે પ્રમાણે મેં બનાવ્યું. સરસ ઊડતું હતું મને વિચાર

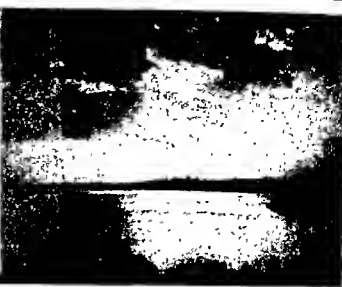
યવો કે તેથી જરા મોટું અને વધારે પળવ હવામાં રહી શકે તેનું કં ન બનાવતું? મેં બનાવ્યું અને તે પણ સરસ ઊડ્યું. ત્યાર બાદ બાર ફૂટ લાંબી પોખનું એક એરોપ્લેન બનાવ્યું, અને તેની અંદર એક નાનું મોટર સાઇકલનું એ. છન તેને ગતિ આપવા મૂક્યું. પછી તરફ 'દોરડું' બાંધી તેને હાડકું અને હું ફ્લેટમંદ થયો હતો, મેં એક મોટું એક માણસ જેટલી રાતે તેવડું એરોપ્લેન બનાવવાનું શરૂ કર્યું છે. જેમાં આગળનો પંખો (Propeller) અને એક ૩૫ થોડાબળનું એ. છન બંને અમેરિકાની બનાવટનાં નાખ્યાં છે. બાકીનું બધું મેં મારા હાથે બાંધી બનાવ્યું છે. આ મશિન લગભગ તૈયાર થઈ ગયું છે. વીસેક દિવસ પછી હું તેની try કરી શકીશ, અને મને આશા છે કે તે જરૂર ઊડશે. આ આખો મારા હું કરાંથી એરોપ્લેન ચલાવતાં શીખવા રહ્યો હતો અને તે મેં શાખી લીધું છે. આ સાથે એ મારા પ્લેનના ફેરો મેહાનું છું અને જ્યારે જડીયા ત્યારના ફેરો પણ હું આપને મોકલોશ. કહો આ 'કુમાર'ની જ પ્રેરણાનું પરિણામ ના?"

તરણ ઈનામી હરીફાઈ એનાં પરિણામ

ફેરિયાદી હરીફાઈનું પરિણામ

આ હરીફાઈ માટે યોગ્ય તજગુણ એવા ફેરિયાદી વાહુ મળવા રહે છે તેથી તેની સાર્વકતા સિદ્ધ થાય છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓ છાત્રનામાં નવું હાલિજનું શોધી કાઢી ધર સાધનાથી ન જ મળે કોનું પ્રયત્ન શ્રામ મેળવી રહ્યા છે અને આમને દર અહીં છે. કે જાતે હાલે ફેરિયાદી તરફ દેહાસી રહેતા આભુરો પણ તેની કિંગત વિશ્વાસા વિના નહિ રહે. કુદરત માનવી અને કંતર છાત્રસિદ્ધિ આજ્ઞા લીધાઓ નીરજનાં કોઈ વિરાનું નથી, તેમજ ફેરિયાદીનો વિષય તે બધામાં નોંધ લેતાં અંજ પમવતો નથી: એટલે ફેરિયાદી કરવારે તેમજ એનારને આ વિષયમાં અનંત આખર રસ મળવા જ કારણો.

વગેરે હાઈસ્કૂલમાંથી બાઈ કમ્પિયુટર પહેલના 'બાઈ ચિન્નેલેખા'ના વિષયમાં અનેક મુળો છે. હંડા મદેશમાં હંમેશાથી આટલું સ્વભાવિક અને સ્પષ્ટ ચિત્ર લેવાનું મુશ્કેલ છે: છતાં આ વિષયમાં માનવી એકામતા, શરીરની સદૃઢ શિથિલતા અને બાલજનની સરળતા એટલાં સરસ સચવાયાં છે કે અહીં વિશેષની આશા ન જ રાખી શકીએ. બીનું ચિત્ર બાઈ હર્ષદ પંડ્યાએ માનવી કિંગતના હંમેશાથી કપાતવ્યું છે તે નાખી સાનંદાકર્ષ થાય છે. ૧૫૫૧ ઈ.સ.માં ૧૬ ચિત્રો પાડતો બેન્ગી રંગર કમિશ અને ફાડાકની નેટીકોમ ફિલ્મ (રંગ પાત્રની મિસસ સાચને એવો)થી કાંઈ પરિણામી શક્ય છે તેનું એમુંજ દર્શાવ છે. તારમાંનું વિવિધગોદર એટલે કે મેસા વડે

ઉપરનું ચિત્ર : ડાબી બાજુએ-‘નર્મદાતટે સંધ્યા’; ફોટો, હર્ષદ પડયા, અમદાવાદ. જમણી બાજુ-‘બાલ ચિત્રલેખા’; ફોટો, કમલકાશ ખેડલ, વસો; બાજુનું ચિત્ર : મથાળે-‘હલે તો પૂરે કરીને જ રુપું છે’; ફોટો, બાલ કાલેલકર, મુંબાઈ; નીચે- ‘બાલારામનું મંદિર’; ફોટો, નટવરલાલ માંધી, સિદ્ધપુર.

પડયાનો ચોગ્ય સમય સંધ્યા જ છે. એ સમયે સાથ, પીળા કે સોનેરી રંગો મધ્યમ હોય છે એટલે રંગ ધારણ ન કરી શકે તેવી ફિલ્મોનાં ચિત્રો નિષ્ફળ નીવડે છે. ત્રીજું હનામ લેનાર બાલ કાલેલકરે રોજના છવનમાંથી પ્રસન્ન પકડી કુંદર ચિત્ર કબજામાં છે. આવા ચિત્રમાં પાત્ર ને પ્રકાશની ચોજના સાચવનાં ન આવડે તો તે નકારું નીવડે છે. બાલના ચિત્રમાં બાળકની રમણીય ગંભીરતા અને રસમયતા આકર્ષક બન્યા છે. ષષ્ઠનું ચિત્ર ગુજરાતના એક મુખસિદ્ધ શીતળ સ્થળનું છે. શાલપુર પાસે બાલરામનું સ્થળ તેના સુહિર્ષોદયે અને એમાં શાંતિ માટે ઘણાને ખેંચી રહ્યું છે. ત્યાંના મંદિરના ઉદાવરાર ફોટોમાં ફોટો આપણને તેની આંખી કસવનાર સિદ્ધ-પુરવાળા બાલ નટવરલાલને એટલી જ ચૂંચના કરવાની કે સ્થળને ચેત્ત્ર પાત્રની હાજરી સાથે ઉતારી હોત તો ચિત્રનું Romance-અહુતવા વધી નત. સારી ફોટોગ્રાફી તેમને હાથ યાદ છે એટલે ભવિષ્યમાં વધુ સારાં ચિત્રો આપી મળશે એમ આશા છે.

ગોંધપાત્ર ફોટોગ્રાફોમાં કુમારી હીરા કોકારી (મુંબાઈ)નું ‘ચાંડીચેતિ’ પહેલું પાત્ર ખેંચે છે. ચિત્રના આમલા બાગમાં વધારે જોરદાર ધ્યાનમાંની આમી રહી ગઈ છે ને આકર્ષક વસ્તુઓ એક જ બાજુ જોતે નાખી દેતી જણાય છે. ‘ઠાકિયું’નામનું સિદ્ધપુરના બાલ તુલસીદાસે પાડેલું ચિત્ર પ્રાચીન દેરાલયની ખાસી દેખાતી એક અને પાણનાં ચિત્રત વિનાનાં એકલા

ને ત્યાં સામે ધન નમ ચડચે તેલ સંગે મિયાને,
છબાદોરી શી સ્વકુશળની દહાવવા વાત છચ્છી;
યક્ષે જોને નવ ગિરિકુલે માનસી અર્ધ આપ્યો,
પ્રીતે પ્રીતિભર વગનથી હચ્ચર્યો આપકાર.

(અંકુર : સ્વિ નાનાલાલના અનુવાદ)

ચિત્રકાર : રવ. જગનાદાસ સંપત

રવ. જગનાદાસ સંપતની કથા ખીલી ન ખીલી ત્યાં તે કાળે એ રત્ન ઝડપી લીધું કચ્છ માંડવીના વનની આ શુવાને
ચોડા જ વખતમાં તેના સુંદર માનસની ખાતરી કરી આપી હતી. તે મુંબઈની સરકારી ચિત્રશાળાના ત્રીજા વર્ષના વર્ષમાં
અભ્યાસ કરતા. અવિશ્રાંત મહેનત, દહામદ અને નિરજિગ્યાનિયાથી તેમણે મિત્રો અને શુભેચ્છાનાં ગ્લિ છતી લીધાં હતાં.
તેમની કલા લાગણીની બિનાશાળી હતી, અને પરિપાકવત દિવસો ગત્યા હોત તો તે હૃદય પ્રકારનું સ્થાન જરૂર
પામત. તેમની સાદાઈ, કલામરત છાન અને રનેદારીતએ તેમના મિત્રો તથા મુરબ્બીઓને શોકસ્મૃતિમાં ડુબાડી દીધા છે.
'ખાલ ચડાવેલું ખાતીનું ખમીસ પહેરેલો, લગભગ કપાડા દેશર અને ચોડા કૃષ્ણતા વાળ વાલો આ શુવાને દાઢમાં જોડાદ
સ્વેચ્છુક સાથે ફોઈ વખત બગીચામાં તો કોઈ વખત પુરાણમાં મંદિરની બિંદીમાંથી પસાર થતો દેખાતો ને સોને
વિચિત્ર જેવો લાગતો' એવું તેમના એક રનેલીએ તેમનું વર્ણન કર્યું છે. કલાની ધગરાવાળા આ શુવાનની સ્મૃતિ
રૂપ આ ચિત્ર 'કુમાર' માટે શ્રી ત્રિમુવન ગૌરીશંકર બાસના સોજીવથી અને આદી આપી રાકવા એટલો કરુણ સંતોષ
લઈએ છીએ. આ ચિત્ર એમની છેવટની કૃતિ હતું એમ શ્રી ત્રિમુવનમાંથી અણુએ છે; અને ખરેખર, તેમનાં બીજાં મિત્રો
કરતાં આમાં લાચની સ્થિતિયા ને મુદેખતા તથા રંગની મિત્રાપદ વધારે ચડિયાતી દેખાય છે.

કૃષ્ણાર્જુન

ચિત્રકાર : સતીન્દ્રનાથ દત્ત

કૃષ્ણ-ગીતા શ્રવણ કરી રહેલા અર્જુનનું કષત્રું સાદું છતાં ભાવયુક્ત ચિત્ર દોરનાર શ્રીયુગ સતીન્દ્રનાથ દત્ત જોતો હોય તો કુમારવય વરણી યુવાને ઉળરે પણ મૂકે છે એટલામાં તો તેમની કળા અને કૃત્ય-નીચી કેટલાયને મુગ્ધ બનાવી શક્યા છે. મુંબઈની ન્યૂ ઇસ્ટ રફલમાં તે કળાના અભ્યાસકે છે અને યુજસાનની કોઈની પ્રભને તેમની કળાનો રંગ ચઢાવી રહ્યા છે મુંબઈની ફેરોશિય સ્કુલના કલાના અભ્યાસકે થી પુષ્ટીન ગિદ્દારી હતના તે નાના ભાઈ થાય. એ બ્રાહ્મયુગે મુંબઈને બંગાળની નરી કળાની મોડી વાનગીઓ પીરસવા માંડી છે. કલાશિક્ષણની અનિવાર્યતા સ્વીકારનાર તરીકે મુંબઈની ફેરોશિય અને ન્યૂ ઇસ્ટ સ્કુલો ઈલાકામાં પહેલી જ છે એમ કહી શકાય અને ત્યાં બંને દત્ત બંધુઓએ એ શિક્ષણની વિશિષ્ટતા બતાવી આપી છે. સાળા-છવનમાં કળાને આદરમાન મળવાથી કેટલું માધુર્યમયું વાતાવરણ સરભળ્યું છે તે નજરું દેાય તો એ સાળાઓ બેવી.

સફેદ દેખાવેને લીધે નીરસ બન્યું છે. કાશીથી બાહ્ય નાસિંદ પામ્યાં પછી 'દર્યાનામાંથી ડોકિયું' નામનું ચિત્ર પાડ્યું છે. ગાંધી ધણું અધરિત છે. દર્યાનામાંની કમાન આગળ તો અનેક બતાવે ચિત્રે. પકડવાને અવકાશ છે, તેને બરેલે જાલીખમ દર્યાનામાંથી સૂની નામનાદમાં એક બે ફરતા માણસો જ દેખાય છે. ચિત્રના આગસા આગમાં ગાંધું, દોર, બાર વહી. જનું માનવી કે કોઈ પેડેસવાર લોચે હોત તો ચિત્રનો રંગ નવેલી અતઃ મર્યાદાને પામતું

'બામ સુખતીસાજ મહેતા (પલ-ખુખુ)નું' ચિત્ર તેના પદઅંગાનેતાં નામે જોડું લાગે છે. મહે-તાર ચિત્ર પાડનાની જગ્યાએ પહોંચ્યા છતાં એ બાઈને ચિત્રનું રેખિત કરતાં આપડયું નથી વકરે, બરવાડ અને કાઢી સામગ્રી તો શરસ ચિત્રો આપી શકે. 'ઉલ્લાં' કિણુ ની છાતી લેનાર બાઈ નરવરલાસ માંથી (કિણુપુર)ને બાઈ ભરેલ પંચાનું આવી છાપેલું ચિત્ર ને તેની નોંધ લેવાની મુશ્કાલી કરીએ છએ.

હનુ ઓપણુ શુદ્ધસાધન-તાં, પોણ કે સોરીતાં, નારી-છત્રનાં વગેરે અનેક પ્રકારનાં ચિત્રો તરફ દિશાવાળી નજર પડીલાગતી નથી. આઠસાંશુલન પડી લેનાં ચિત્રો પકડાઈ કેરલાક મત રશ્મે એમ પારીએ છએ.

રંગપૂરણી હરીફાઈનું ૫ રણામ

'કુમાર'ના મારાશર અંકમાં આ હરીફાઈ બંદેર કરનારા આવી દત્તી શ્રી કનુ દેસાઈનું અર્જન-કેશીનું જે ચિત્ર આ અંકમાં અસલ રૂપમાં પ્રકટ થયું છે તેમાં દેખાએ આવીને તેમાં મર્યાદાપૂર્વક પણ ફેલા પૂરવાની રાખના રીતી દત્તી તેમાં રંગ ઉદારવારે બાજલીએ છે. એકે કમ્પ મરિયે પદેએ એનું તો એક વિગ નથી: છતાં આપેલાં-પણી રંગબોને પાવ જે મર્યાદામાં છે તે એમાં તદ્દન અંતરે પદેએ એનું પણ નથી આ મર્યાદા, બંદેર પૂર્વેમાં પાંચ અને પાંચ રંગનાં બે દનામોમાંથી ચમ્પકનામી વર્ણવનામાં આમાં છે પદેનું રા. રનું રંગના પારકાપદના બાઈ ચનુનું નવમદાસને

ગમ્યું છે. તેમણે મુખ્ય પાત્રો, આકાશને કપરનો થોડો આગ અને જમીન પરના વર્તુલની કેટલીક દેખાઓ તદ્દન કાપી બરીને માંમલા તથા જમીનનો વર્તુલ બાહારનો આગ વેસ લાક વગે બરી છે. ધોવાની આસપાસ ધરતી જગ્યા છાંટી, વાદળાંની નુલવેળાઓ સફેદ રાંધી, વાકીનાં વાદળાં લીલા રંગે રંગ્યાં છે, અને તે જ રંગ વર્તુલના અંદરના પરમાં પૂરી રંગ સમ-તોલન સાચ્યું છે. -પરંતુ અર્જન અને હર્વેશીનાં પક્ષોની

હું અને તું -

લેખ

હું જનું મુદર ને તું બને આંદો, આલો આકાશમાં ભીમીએ છ રે; દાગીને જગમાં તેજ તણી અંસળો, દિરસ ને રમ્મની પોળીએ છ રે.

હું જનું વાદળ ને તું બને વાદળી, આલો આકાશને બેડીએ છ રે; વાચુના વાદો પૃથ્વી જોળતાં, વસુધાની તુલા છીપીએ છ રે.

હું જનું તારકો ને તું બને તારલી, દેવેના દાર ૫૨ સીપીએ ૧૨ રે, અંપાદે આયના એકત્ર પચિકને, નયનોના કિરણોએ દોરીએ છ રે.

હું જનું માંબ ને તું બને માંખડી: બેંગે ને પારીએ નિદરીએ છ રે; મારા ઉકુળો, નારી તોરણમાં, મગન ને પદની પ્રમારીએ છ રે.

હું જનું દીપો ને તું બને દીપડી: આલો પ્રકાશને પેરદરીએ છ રે, એકે અહાંમાં દેખાં મેરાવમાં, તેના નિમિદ્ધને તોડીએ છ રે.

તા ૧૨-૧૦-૩૨

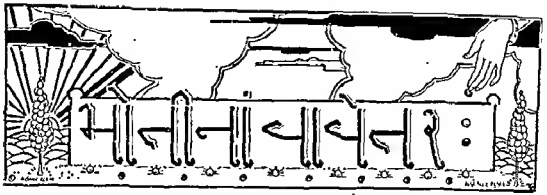
મોહિનીઅન્દ

દેખા તથા વર્તુલમાંનાં ફેલાની કિંમત તેમણે ગળી નથી એટલી બૂલ કરી છે. એ બૂલ, રૂપિયા બેનું બીનું ઈનામ લેનાર અ-મદાવાદનાં સ્વેતવાળા દેસાઈએ કરી નથી અને ધણી કળછપી એ દેખાઓ સાચવી પાત્રો કાળા રંગે બંધા છે, પણ પાછળનું આ-કાશ એક જ આસમાની પટથી રંગીને નુલમાં સાથ આપે એવાં વાદળાંના પેલા શુષ્ક તેમણે અવગણ્યા છે. એમની રંગોની પસંદગી પણ સારી નથી મદ. એમની જ બંદોબસ્તનું ત્રીજું ઈનામ લેનાર બાઈ કમિયારોકર દાર (આણંદ)ના કામમાં રંગની રચિતતા મિલ લાગે છે. પણ તે-મણે કાળા રંગનો પયોગ કરતાં માપ ખાતરી છે અને ચિત્રનું રોર શુભાનું છે હરીફાઈમાંથી હીના-મો લેનાર તેમજ નહિ લેનાર ને ખીલ વાગકા આટલી નોંધ પડી શ્રી કનુ દેસાઈનું મૂળ ચિત્ર તેના ચોખ્ખ કલાકર્મમાં વધુ કદર-મનાસીથી લેશે એવી આશા છે

નિબંધલેખન હરી-ફાઈનું પરિણામ

આશુનિક દેશનર્મનનું 'સન

સ્પિયંને ને રંગીન માર્ગસ્ત્રી' કથાના લેખ માટે 'કુમાર'ના: કરમા અંકમાં એક સ્વચ્છ નરકથી બંદેર મંચેલા પગસ ઈપિવાના ઇનામની હરીફાઈનું પરિણામ જ્યુલવાનું તે શુદ્ધ સજો છે કે 'હરીફાઈ માટે સંપૂર્ણ સંતોષકારક નિબંધો મળ્યા નથી: છતાં એમણે બાજ લીધી છે તેમાંથી વ્હેન વિશ્વાસંધ અગ્નિવાનવાસ મહેતા (માણુપુર-અમદાવાદ)નો નિબંધ ઇનામનું તા કહે છે. એ નિબંધ 'કુમાર'માં પ્રકટ કરવા એવો નથી લાગતા.'

આ મોઝાસ આપ્યો. દિવાળીનો દિવસ આ-
પ્યો. યજ્ઞમાં ઇદ્રમહોત્સવની તૈયારી થેરે-
થેર ચાલી રહી છે.

કૃષ્ણ પાંચરડાં ચારીને થેર આપ્યા છે. નંદજીને પૂછે
છે: 'જાણા, આ દહીં તણાં દહીંયરાં ને ઘી તણાં ઘેયરાંની
સુગંધ આપ્યા કરે છે, તે કંઈ મહોત્સવ થવાનો છે ?'

નંદજી બોલે જાવે જોડ્યા: 'કેમ, તને ખજાર
નથી ? એ તો ઇદ્રદેવને અન્નકૂટ ધરવાનો છે. નવાં
અન્ન પાક્યાં; નવાં નીર આપ્યાં; નવાં ધાસ ઊગ્યા
એટલે આપણે એમને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ ને ?'

કૃષ્ણ-ઉપેન્દ્રને ઇદ્રનાં આ વખાણુ ગમ્યાં નહિ.
એ જોડ્યા: 'એમાં ઇદ્રને શું ? એ તો રહ્યો સોંપ્યું
કામ કરનાર, અન્નકૂટ ધરાય તો આપણા ગિરિ-
રાજને ધરાય; કારણકે એના ઉપર આપણી ગાયો
ચરે છે અને દહીં દૂધની છાજો ઊડે છે; ભાનભાનનાં
ફળફૂલ ત્યાં થાય છે. વળી જ્યાં તે યજ્ઞસાથ પાચ
છે. માટે અન્નકૂટ ધરવો તો ગિરિરાજનો.'

નાનાનાના ગોપ ત્યાં દત્તા તેમને શ્રી કૃષ્ણની આ
સૂચનાથી ખુબ આનંદ થયો. જાણકોને તો કંઈકંઈ
નવું જોઈએ. પણ તુદ્ધ ગોપ કંઈ એમ કહ્યું કરે ?
તેમણે વાટાઘાટ કરી. આખરે બધા યજ્ઞવાસી ગિરિ-
રાજનો મહોત્સવ ઊજવવા તૈયાર થયા.

કાર્તિકી પડવે ગિરિરાજ તથા માયેલી પૂજન થઈ
અને છપ્પન પ્રકારના ભોગનો અન્નકૂટ ધરાયો. બધાને
આ નવા મહોત્સવથી ખુબ મજા પડી.

પણ ઇદ્રને પોતાનો ભાગ ન મળે તે રીસે ન જળે ?
એણે તો જ્યારે મેઘ મોકલી ગોકુળ બધું કુખાડી દેવામાં રહ્યું.

કૃષ્ણે બધાને કહ્યું: 'આલો ગિરિરાજની તળેડીમાં.'
ગાયો, ગોપ તથા ગોપીઓ બધાં આપ્યાં. સાત
દિવસ મૂસળધાર વૃષ્ટિ થઈ. પણ આપ્યું એ ગોકુળ તો

ગિરિરાજની તળેડીમાં નિર્ભય જોડું છે.

કૃષ્ણે કાચ ઊંચો કરી ટચતી આંગળી ઊંચી
કરી છે. જાણે મોર્ચપના ઊચકો ન હોય ? ગોવાળો
પોતાની એડીઓ ઊંચી કરે છે અને પર્વતને ટેકો દે છે.

આખરે ઇદ્ર યાકો અને સરણે આપ્યો. ઇદ્રનું
દાણું બંધ કર્યું નેથી પહેલાં તો તુદ્ધ ગોપ બહુ મજાવા
અને પરનાયા. પણ કૃષ્ણે લાજ રાખી.

ગોકુળમાં બધું થાલે પડી મધું, મોટા ગોપ ગાયો.
ચરાવે છે. નાના ગોપ પાંચરડાં ચારે છે. તુદ્ધ ગોપ
જોડાજોડા દેખાડેના રાજે છે અને નિરાંતે વાતો કરે છે.

યજ્ઞવાસી શીતળ લહેર વાદ્ય રહી છે. સોનેરી
સૂર્ય પોતાનું પ્રતિબિંબ નદીમાં જોઈ મજાકાપ છે.
સુંવાળા રેતીમાં કડિયાળી ઝાંઝ બને ટેકરી, પછેડીથી
પગ ચાંપી તુદ્ધ ગોપ અંદરઅંદર વાતો કરી રહ્યા છે:
'અરવા, ચેલા કૃષ્ણની દિમન ભારે. પણ કહો ન
કહો એ નંદનો જાણક ન હોય. કારણકે જુઓને,
નંદજી ગોરા, જસોદાજી ગોરાં અને કૃષ્ણ તો ધનસ્થામ.
એટલે રૂપમાં મળના આવતા નથી. વળી નંદે કોઈ
દિવસ ચચરો સરખો મે ઊંચકો નથી, જ્યારે આ
જાણકે તો આવડો મોટો પર્વત તોળો ? જાણક કારણું
જણાય છે. પણ એ જાણક નંદનો ન હોય. આપણે
આ વાતનું પારણું
જોવું જોઈએ.'

બધાએ ગોપ દા,
દા, કહેનાક ને જી-
દ્યા. તેમને આ વા-
તમાં રસ પડ્યો હતો,
એટલે એ તો આપ્યા
નંદને થેર.

આંખ

નંદજી ગોવાળોના મુખી, એટલે પહેલાં તે ગમ્યા-
એ જાણથી પાત કરી. 'નંદજી, તમે જાડા ભાગ્ય-
શાળી લાગે છે. તમારા કુળમાં આપું પરાક્રમ કર-
નારો બીજો પાડ્યો નથી. આટલા માન રાંતા આજકે
ગોકુળ રેલાતું રાખ્યું અને ધિરિરાજ મણે! અમને
શાવ છે કે આ આવક કોણ કરે?'

નંદ જાણે છે કે આ ગમ્યા મારા કૃષ્ણનાં વખાણ
કરના આગ્યા છે. પણ ગોવાળીઓએ તો જુદી
જ વાત છેડી. 'અમાને તો એમ લાગે છે કે, નંદજી!
કે કૃષ્ણ તમારા પુત્ર ન હોય! કાંઈ આપવીકર વચ્ચે
આટલું બધું અંતર હોય?'

નંદને તો આ સાંભળ્યા કંપારી આવી. વડપણમાં
મને પુત્ર થયો તે આમનાથી વેકાતું નથી તેમની છાયા-
માં એ આમ ભેલે છે. એમ તેમને ગેમ્મું લાગ્યું.

નંદ ગોસ્વા: "તમે જાણે જ છેને કે ગર્ગીયાર્થ
આગ્યા દતા. તેમણે કહ્યું હતું કે 'આ આવક પુર-
વોત્તમ જનશે. પ્રભુના કોક અનવધા અપનાર જેવો
એ છે; પણ કુળવતથી એનો રંગ વધામ રહેશે.' એના
જન્મથી મારે ઘેર દર્શોદ્ધાની રેલામ છેલે છે. આણું ગોકુળ
આનંદમાં છે. કોકોકો ઉત્પાન થાય છે, પણ પ્રભુ
આપણે રખવાળું કરે છે."

વાર્તા

નંદની પ્રવેશ નિંદા
કરના આવેલા ગોવ-
ળી વિશેષ કંઈ ગો-
લાયું નહિ. પણ દર
એમના મનનું સમા-
ધાન થયું નહોતું. ત્યાં-
થી જીવને નંદ જેવા
જ જીવન વ્યવસ્થા

ગોવ ટૂંકાવાનું લાંબુ જવા એ નીકળ્યા. તેમના મનમાં
હતું કે એને પદમાં વધારું તો નંદને ફીક ફોત કરી
ચકાશે. જરૂર પડશે તો તેને ન્યાત ખદાર પણ મૂકીયું.
ગામવાનું લાંબુ આવી ખજરચંદર પૂછી રેલા વદ
ગોવ બેઠા. વાતેવાનમાં નંદને ન્યાત ખદાર મૂકવાની વાત
ઉપાડી. પણ ટૂંકાવાનું એ તેમને બોક્ષના અટકાવ્યા. એ
ગોસ્વા: "ભાઈ, મારે લાંબુ પણ ગર્ગીયાર્થ આગ્યા દતા.
તેમણે પણ રાખાની જન્મકુંડળા એમને ભવિષ્ય લખ્યું
હતું કે 'નંદને ઘેર જેમ કૃષ્ણ હયરાવતાર જન્મ્યા છે,
તેમ તમારે ઘેર રાધિકા સાક્ષાત લક્ષ્મી આવી છે.'
કુરુદેવ કાંઈ બોલું બોલે?"

નંદના વચનો આવી જાણવારી પુષ્ટિ મળી એટલે
વદ ગોવ એકથીજના મોં સામું ભેલા મેડ્યા.

ટૂંકાવાનું એ તેમને બીકે દષ્ટો દીધો: 'જાણ્યો,
તમે યું કામ આવેા ખેરો તર્ક કરો છો? છતાં
તમહું મન ન માનતું હોય તો લાવો આપણે તેનું
પારખું લઈએ. મારી રાધાને વિવાદ વ્તણે કૃષ્ણ
સાથે કરવો છે એમ કહેવડાવીએ અને લાંબાં દાંડા
તરીકે કંકુ કંકાવારી સાથે મોતીની ચાર માળા મોક-
લાવીએ. આપણે કહેવડાવીયું કે એ વિવાદ કળૂક હોય
તો આવી જીજી ચાર માળા ઉમેરીને રાધાને માટે
મોકલાવતે. પછી થયું? જે દશે તેખદાર આવશે.'

જ્યાંએ આ સૂચનાને વખાણી શીધી. તતકાત
જાંરને બોલાવવામાં આગ્યા. જાંર કૃષ્ણને વિવાદના
સાંદજા કરવા આવ્યો.

જાંર મલકાને મોંએ આવે છે, એક દાયમાં કંકાવરી
છે. બીજા દાયમાં મોતીના થાય છે. તે લઈ ધોમધોમે
એ જાય છે. રસ્તામાં કુતુહલપ્રિય ગોવાળીઓ તેમને

કારણ પૂછે છે. કેટલાંક છોકરાં જે તેમને કારણ પૂછતાં સાથે થાય છે. તેમને ખસેડતો ખસેડતો ઝાર નંદજીના નેસણ પાસે જાવી પહોંચે છે.

નંદે ઝારને દરથી જોયા, પશુ કંઈ કળા સકયા નહિ, જ્યારે એને પોતાના આંગણમાં પથ ચૂકતો જોયો ત્યારે એમને કંઈક સમજ પડવા માંડી.

ઝારનું મો દમ્બદમ્બ ચંધ રહ્યું હતું. એણે જાણી-વધાણી આપી: 'નંદજી, તમારા કુળજીને ગેલસાવો, હું એને વિવાદના આંદાજ કરવા આવ્યો છું.'

છપનને ત્યારે આવેલા નંદો જાનુંક તો દેશમાં માતો નથી. ઘડપણમાં બાલક શો? તેના વિવાદનું ટાણું શું? એ તો પોતાને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યા. દરખમાં કેના ધરનું માણું છે એ પૂછવાનું પણ એ બૂઝી ગયા.

ભાન પાછું જાવનાં એમણે ઝારને પૂછ્યું, 'પણ કહો તો ખરા, કેનાં ઘેરથી આવો છો?'

ઝાર જોડ્યો: 'ત્રપભાણીને લાથી આવવું ચડ્યું છે. એમણે એમની રાધાને માટે વિવાદ કરવા મને મોકલ્યો છે. આંદાજમાં આ ત્યાર મોલ્લીની સળા મોકલી છે અને કહેવડાવ્યું છે કે વિવાદ કળમ હોય તો મારી રાધાને માટે બીજી ત્યાર માળા ઉમેરીને મોકલજો.'

જસોદાજી ઘરમાં કામમાં હતાં. તે આ ઘડીએ આવી પહોંચ્યા. પણ આ બધું શું થાય છે તે એમની આંખે કહ્યું ન હતું. તેમની વસત આંખોમાંથી દર્શાવતી ધારા ચાલી રહી છે. અત્યારે એમને ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય થવાની વાત ચાલતી હતી. વહુને ઘેર લાવવામાં કંઈ સાહુને ઉગળકે ન આવે?

ઝારનાં વાક્ય સાંભળતાં જણે એમના ગાલમાં અમનના શેરડા પડ્યા. પણ ગેરે કહેલી છેલ્લી શરત સાંભળતાં એમને એ અત્યંત પલકવારમાં ઊડી ગયો.

સમ આવશે પથ ધરમાં મોની ન મજે તો આડઆડ માળાઓ લાવવી ક્યાંની? હા, યુવની માળાઓ મામત તો થોકબંદ મોકલત. નંદ તથા જસોદા બંને વિભાજણમાં પડ્યાં.

નંદ તથા જસોદા બીજા ખંડમાં ગયાં. નંદે વાન કરવા માંડી: 'આ તો અણમરજી પીડા જાવી હા કહેનાં હો! કપાય છે. ના કહેનાં નાક કપાવા જેવું થાય છે. ઘેર બેઠે માણું આંખનું નેત્રી હા પડાય તેમ નથી; તેને પાછું કેલતા છવ આજનો નથી. ત્યારે કરવું શું?' નંદે પોતાની મૂંઝવણ જતાવી.

જસોદાએ ટાપશી પૂરી કે 'ત્રપભાણીને આંદાજ કરવા જ છે ત્યારે આટલી અધરી શરત શું કામ કરતા દશે? એ કંઈ જાણતા નથી કે—

'નંદજીને ઘેર નવ લખ રૂકે

વસોણાની • મોળિયું બગરે કે લોલ'

આપણું ધન એ આવણી નવ લખ માથાનું ધન: બીજું શું હોય? મનજર માખાનું માથે તો તે દેવાય, માથે માથે તો ગયો દેવાય, પણ મોની ત્રપમાં ક્યાંથી?'

છેલ્લી અવરથામાં પુત્ર વિવાદની આવેલી તક જેમ-તેમ કરી સાચવી બેસાય છે. એની ઘડબાંધ બંને કરી રહ્યાં છે. એટલામાં વાહરડાં દોડાવતા કુળ આવી પહોંચ્યા. તેમને આમંત્રણ કરાની ક્યાંથી બગર હોય? છતાં લીલાઓ જતાવવા જ જેમણે અવતાર લીધા દતો તેમને પ્રસંગ સમજતાં વાર લાગી નહિ.

જાલકુણે તો રમતમાં ને રમતમાં ચાળમાંથી એક મોનીની સેર ઉપાડી. આ વખતે તેમના નરક કોણનું પણ ધ્યાન નહોતું. કુળ તો સેર લઈને સીધા ધમુ-નાછને કાઢે દોડી આવ્યા. એક બેનરમાં જઈ મોનીની

• મૂલ મીત: વેલું વાળે કે લોલ.

સેર તોડી નાખી, અને મોતી જામે વેરાઇ ગયાં.

મજબૂતી અધરિત ધટતો તે શ્રેણીક વારમાં એ મોતીના તો છોડ જિગ્યા છે, ખેતરની જમિં સુવલ્લમ જની ગંધ છે. લીલા પનાનાં તો પાંદડાં ફૂટયાં છે, લીરા-માણેકનાં ફૂલ થયાં છે તે ઝલેઝલે મોતીનાં લૂમળે-લૂમળાં લટકી રહ્યાં છે. જાણે લીલી દારૂનું જ ખેતર.

દેર નંદ જસોદાછની મૂંઝવણનો પાર આવતો નથી. આખરે જોરે તેમને જાનનાં આપ્યાં. તેણે ઉતારવા કરાવી. એ ગાંઠને જોલો: 'એ તેં ઉતર દઇ દો: જેથી નિવાદની ધડી પડી ન જાય.'

નંદજ પડી ગયોએ મોંએ બદલ અરખા. પાછળ જસોદાછ આઆં. તેમણે નિર્ણય કરી લીધો હતો: 'દહી રહે ને દો'ણી પણ રહે' તેમ કરવાનું એમણે હસ્યું હતું. જોને જણી રહે નેટલા નિગપચી કહ્યું: "જુઓને, તમને આંધેલા કરવા મોકલ્યા તે માટે થપ-ભાણુછનો અમારા તરફથી પાઠ માનજો. પણ અમારા કૃષ્ણને એક જાણી જીતરાયંબગી જાણી છે તેથી તે થનાં પહેલા અમારાથી દા કેવી રીતે પડાય ? એટલે એમને કહેલે કે દમણાં ફી ઉતારવા છે ? દઇ તો—

'સાત બરધકો ડુંગર કાઢ આંડ બરસ થપ મોતી—
આલો બરસાને ખેત્રે દેરી'
એમ મોળાંઓ માય છે. એટલે આ એમનો મોતીનો થાગ તપારી થો."

આમ મોતીને ત્યાં મોતીના ધાગમાંથી માગા-ઓ ઉપારીને મળી જુઓ છે તો એક માળા એકાડી ! જસોદાછને તો જીકો ધ્રાસકો પડ્યો. જેમનેમ કરી માન રાખવા જઈએ છીએ ત્યાં ગયા આ આગાત કપાથી ? નંદ પણ દાંડળાદાંડળા જની ગયા. રોજી મલેલા મોતીના તપા જાલકો આ પડતા નેહ દિલગીર થયાં. કૃષ્ણના ધરનીમેશા તો થાયકે નેવાજ જ કેમ ? એકલામાં મોતી જિમ્મીને આનંદમાં આવી મલેલા કૃષ્ણ ત્યાં આવી યથ્યા. જેની મેળાખોળ થઇ રહી છે તેની તો એમને ખબર જ હતી. જટ એમનો દાસ મારી જસોદાછ ધમકાવવા લાગ્યાં: 'આટલા કૃષ્ણ, આમાંથી મોતીની માળા તે કીધી છે ?'

કૃષ્ણે કહ્યું: 'જો પૂછતાં કેમ તથા ? એ તો મેં ખેતરમાં થપ જઈને એનાં મોતીનાં તાવેતર કર્યા છે.'
પાલકની નિંદોંપવાને કીધે નંદનો દોષ જીવડી મળો.

એ જોલ્યા: 'માંધ, મોતી તે વળી ખેતરમાં વપાતાં દશે ? એ તો દરિયામાં પડે. તેં માંખાં કેમાં નાખી દીધી ?'

કૃષ્ણે કહ્યું, 'મેં માળા નાખી દીધી નથી. એ તો એકમાંથી દગલ મોતી કરવાને માટે મેં તેને ખેતરમાં વેરી નાખી છે. અને છેને, તે ખેતરમાં મોતી જિગ્યાં પણ છે. આલો મારી સાથે, હું તમને બતાવું.'

પદ નંદજ વેલા ખાલકની પાછળ વેલાં કાઢતા ચાલ્યા. એમને કૃષ્ણનાં મૂળાંધ વસી નદિ. આંગળ કૃષ્ણ: ને 'પાછળ નંદજ તથા થોડાંક કોતુકમિય જાતરો ચાલવા લાગ્યાં.

દરથી આંગળી કરીને કૃષ્ણે દરખાતેદરખાતે પોના-નું ખેતર બતાવ્યું. પાસે જઈને જુઓ છે તો ખરેખાત, મોતીના તો માણસપૂર માણસપૂર જેવડા છોડ જિગ્યા છે ! લીલા ડુંગરખાતેખેતરમાં આમળાં આમળાં જેવડાં મોતીની લૂગો લહેરાં લઇ રહી છે. મૂળના જીવરતા તાપથી આખું ખેતર ચળકાટ મારી રહ્યું છે.

નંદજનો દરખ તે કાંઈ દરખ નેપડો ? એમને તો પ્રજુલીલામાં જ જાણે સાક્ષાત ફર્લન થયાં. ધડી પછી સંસારી માયા તેમને સાંભરી આવી. હવે એ-મના પગમાં જોરે આપ્યું હતું. એમની ડાતી ધર્મમાં મજબૂત જિંઓ આવી હતી.

'હવે મોતીની શી ખોટ છે ? થપભાણુને ઘેર આક માળા તો શું પણ 'ધાગ ભરી સગ મોતીએ' મોકલી રાકારો અને વિચાદ દાળાવો નદિ પડે. આલો, આખળે ખોળેખોળા મારી લઇએ.'

માળા જેમ ફૂલ ચૂંટતો હોય તેમ નંદે મોતી વડે ખોળા ભરી લીધી. થપભાણુને આપવા જેટલાં મોતી થયાં એટલે ઉતારવા ઉતારવા જસોદાછને બતાવવા એ હોડયા.

આમજળી નંદજનો ઉમંગ તો માતો નથી. દર-ખાતે દરખાતે જસોદાને જાણી આંહુન વાન તેમણે કરી: 'જુઓને, આ તપાઈ જેરી વાન ? આપણા ખેતરમાં તો મોતી પાક્યાં અને તેની મે લૂગોલૂગો ! આ હું લઇ આંચો.'

જસોદાને પણ આ જોઇ ખાનદાનીના ગર્વ થઇ આંચો. તેમણે જોરને કહ્યું 'થપભાણુને કહીએ તમે દારમોકલવા તો અમે મોતીજાયાંધાગ મોકલીએ છીએ. અમારે વિચાદ કબજ છે. બલે, આંધલા થપા દો.'

જૂના પરતારા યાય છે. કૃષ્ણને ન ગુણકાર્યા અને તેલકા
તરોડયા તે માટે એ માફી માગવા લાગી. એ બોલી-
સાધા: હું ભૂલી, ભૂલી; માસ કમિયા! ગમે માફ કર.

સાધાને એલસામાં કંઈક અગત્ય દેખાવા માંડે છે. મો-
તીનું ઝાડ જ એ જુએ છે. મોતીના ઝરખા અને મોતીના
મહેલ. અને પાંદે વેરેલા મોતીના થાળ એને દેખાવ છે. . .
પણ કૃષ્ણ ક્યાં? હવે કૃષ્ણે તેનો સંપૂર્ણ અર્થ મળી નાખ્યો
હતો. સાધા ખૂંસ આકેદ કરે છે. કૃષ્ણ એકાન્તિક દસા દે છે
એટલે સાધા, મોતીની કંઠમાળા એકદમ કૃષ્ણાદાપમાં મૂકે છે.

કૃષ્ણ રહેતા દે, તારાં મોતી તારી પાસે રહેતા દે. મરે
દવે એ મોતીની જરૂર નથી. દવે અને તારા પ્રેમનું જાગવું
મોતી મજબૂં છે. દવે એ માફ છે.

આ પ્રશ્નને 'The Pearl Tree' માં મોતીનું ઝાડ
વિશાલરૂપે પ્રથમ અંગ્રેજી નાટકમાં વિસ્તરેલો છે તેમાં
આદ્યુવરસ બારેગાર બંદેશ છે. આપણી 'મોતીનાં વાવેતર'ની
પૌરાણિક વાત સાથે અનુ સામ્ય જાવાવા પૂતી આ
પરિચય-નોંધ જોઈ છે જે વાચકોને ઉપકારક થશે . . .

મંજુલાલ મજુરદાર

શ્વેત રત્ન

પર્વતનાં ઝૂંગો પર આથમવા સૂર્યનાં ફિરવો દહ
પથરાતાં હતાં. તળેડીમાં દેવદાર નામનું ગામકું
હતું. ગામમાં નંદાદેવીનું પુરાણું ને પ્રખ્યાત મંદિર હતું.
દર તરંગવતી સરખુ કંઈકેલતી વદતી હતી.

આજે નંદાદેવીનો મેળો ભરાયો હતો. પુરુષ, સ્ત્રી
ને જાળકોની સાં મેદગી જાતી હતી. કોઇ અનંદથી તુલ
કરતા હતા, કોઇ ભજનો ગાતાં હતાં, એક કેકાણે થોડાક
નાના હોકરાઓ કંઈક ખોદતા હતા તેને વીંટળાઈને
કેટલાક લોકો બેસા હતા. કુતૂહલ થતાં હું ત્યાં ગયો.

દેવજના અંડિયેરામાં એ જાળકોને ખોદતાં જોઇ
મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: 'અહ્યા, અહીં કેમ ખોદો છો?'

સાચી નાના હોકરાએ ખોદતાંખોદતાં જવાજ દીધો
'છંદે પૃથ્વીપાસને અહીં દાટ્યોં ત્યારે તેની સાથે એક
મોટા ધોળો હીરા અહીં દટાયો છે તે અંગે શોધોએ છીએ.'
એ પૃથ્વીપાસની વાત પૂછતાં તેણે આમ કહી:

"કેટલાં મે વષો પાડેલાં. ત્યારે અહીં આ નાનું ગામકું મે
નહોતું એ જાનનામાં, આ નદીની પાસે રૂપકું જાંડીને એક
કામી અને એનો છોકરો રહેતાં હતાં. કાળી મહેનને
તેઓ ખરાબમાં રોકાન બિગડાનાં અને પેટનો ચુન્દરો
કરતાં. પણ મનનાં એનાં અમીર કે કોઈની પાસે દાગ
લાંબો ન કરે. એથી છોકરો અરધો બૂખો અને અધો
નંગાવસ્થામાં બીછરીને મોટો થયો.

એક વંચન લખંકર દુકાળ પડ્યો. બી વાળું દનું
તે મે જાળી ગયું. શિનાળામાં થોડુંક અનાજ સંચર્યું હતું

તે ખાઈ ખુટાડ્યું અને દવે ખૂબમરો શર થયો. મોખી
જિયારી બૂખે મરી ગઇ. મરતાં પહેલાં તેણે પૃથ્વી-
પાસને પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું: 'બેટા! મારો અંતકાળ
હવે પાસે આન્યો છે. મરતી વખતે મારે તને એક
છેલ્લી વાત કહી દેવી છે. આ દેવામાં ધણાં મે વરસથી
મેં તે દાળી રાખી હતી. તે સાંભળ:

'રામચંદ્રાને સાથે કહે એક મદાપ્રતાપી ચંદ્રવંશી'
રામ રાજ્ય કરેલો હતો. એ જમાનો માગીતો હતો.
તે જુવાનીમાં મરણ પામ્યો, એટલે તેનો નાનાં બાપ
આદ્યો બેટો. તેણે પોતાના મોટા બાઈની રાણીને પોતા-
ની સાથે પરણવાનું કહ્યું. પણ રાણી ગર્ભવતી હતી
અને રાજ્યની સાથે તેને બહુ જ રોગ, એટલે તેણે
પરણવાની ચોક્કસ ના પાડી. આથી નાના રામચં
દ્રાનાનાં જાંધાં માણસોને રાણીની ગિરુદ ઉત્તર્યા. રાણીને
વનમાં કોટી મૂકી અને પોતે ગાદી ગણાવી પડ્યાં.

રાણી ધણાં મે દિવસો સુધી પર્વતની બેબોમાં
રખડીને જંગલનાં ફળફૂલ ઉપર નિર્વાંદ કરતા લાગી.
એક દિવસ તે અંગેના અવસ્થામાં તરતના અવતરણ
જાળક સાથે પડેલી એક ગામડિયાના નોવામાં આવી.
લોકો તેને નજીકના ગામમાં લાખા અને સરપૂને કોં
એક રૂપકું આપી તેમાં રાખી. જરા સાંછ થતાં ખરાબો
ખેડીને તે છંદા પીનાવાવા લાગી. પણ તેનું હૃદય તેના
દીકરોની દહ માળે અંગેના તેથી સારા મે જાગ્યું.

એથી એડી વાર માફ ખાતા અટકી.
'મજી હું મર્યું મા? અને એ અત્યારે ક્યાં હું?'

‘મારી પાસે આવ, બેટા.’ કહી પૃથ્વીપાદનું માથું પામે લઇ, સૂઢી તેણે કહ્યું: ‘તું જ એ જાગૃક છે.’ અને પછી તે સમુદ્રી મરણ પાળી.
એ જ રાત્રે ચીથરેલાલ સ્થિતિમાં અને બૂખ્યા પેટ પૃથ્વીપાદે ઝૂપડી છોડી.

પૃથ્વીની જડી વરસની હતી; પવન બેસબેસ ફૂંકતો હતો; પણ અદારના આ કુખની જરાયે ફરકાર ક્યાં વગર પૃથ્વીપાદ ફર અને ફર ગાથો બોલતો હતો પછી તે રસ્તામાં તેને બૂખે અંધારા આવવા લાગ્યાં. ચાકથી પગમાં એવન રહ્યું નહિ અને ટાલથી અચેતન ગાળી તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.

પૃથ્વીપાદની આવી કરુણ દશાં જોઇ દયાની દેવી અનપૂર્ણાએ કરુણા પ્રકરી. તેણે પૃથ્વીપાદની પાસે આપીને તેને પોતાની હાંકણી ગોદમાં લીધી. દેવીએ પોતાના લાથે તેને અવગળ્યું, અનેક દિવસોથી સોઇલું બૂખનું કુખ એ બૂલી મથે. દેવીએ તેના શરીરે કેમળ અમૃત વર્ષાવતો લાથ ફેરવ્યો અને તે ગાદ નિદ્રામાં પડ્યો.

દેવીના જોખા-
માં પડ્યાપડ્યાં
તેને પોતાના ક-
પાળ સાથે કરુંક
અથડાતું લાગ્યું.
તેણે લાચ ફેરવે
એવું તો દેવીના

ગળામાં ઘરકતો એક મોટા દીરા જાણ્યો. ઉઢે આ દીરા દેવીને બેટ આપેલો. પૃથ્વીપાદને થયું ‘આ દીરા હું લઇ લઉં તો મારી જાનની બૂખ ઝવ.’ લેવવાહો તેણે દેવીની ગાંઠ જોધી કાઢી ધીમેધી છોડી લીધી. દેવીના થું આનવયું રહે? પણ તેમણે અંધાર કરુણા-યા તે રત્ન તેને લેવા દીધું.

પૃથ્વીપાદ મળ્યો ત્યારે તેને જમું સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે જરકથી ટંકએટી ગિરિજાદેવીમાં પડ્યા દવેર ફરત તાંબા જેવી રસી હતી ચીનળીનો રામકાર થયો અને પૃથ્વીપાદે પોતાના લાગમાં પેલું રત્ન એવું, તેને સંતેજ થયે કે તે ખાસી સ્વપ્ન જ નહોતું.

પોતાની બેટ આપેલો દીરા અનપૂર્ણાએ અનુ-લેખના માનવને તેના દીધો તે દેવતા સદન થયું

નહિ. તેણે વળતે આજ્ઞા કરી. એક લયંકર પડગડાટ થયો અને પૃથ્વીપાદ રત્ન સહિત ત્યાં ને ત્યાં દટાઇ ગયો. છંડે તેનું વેર લીધું હતું.

એ રાત્રે નચકતા ગામના પૂતળીના સ્વપ્નામાં અનપૂર્ણા આત્મા અને પૃથ્વીપાદની ચોકભરી વાત તેને કહી. જ્યાં તે દટાયો હતો તે જગ્યા જાણ્યાની ત્યાં એક દેવાલય કરવાનો આદેશ દીધો.

દેવાલયમાં અનપૂર્ણાની મૂર્તિ પથરાવવામાં આવી. એ દેવાલયની પાસે આ ગામ વસ્યું. વખત જતાં પેલો પૂતળી મરણ પામ્યો. તેનો કોઇ વારસદાર નહોતો. મંદિર પડીને અંડિયેર થઇ ગયું.

મરતા પહેલાં પૂતળીએ જાણવેલું કે પૃથ્વીપાદ ફરી પાછો આ ગામમાં જ જન્મ લેશે અને તે આ ઉત્સવને દિવસે મારી આપીને જોઈશે તો તેને અનપૂર્ણા દેવીનું સ્વેન રત્ન જરશે. એ રત્ન મળશે કે તત્ત રામગંગાની પેલી પાદનું રાજ્ય પણ તેને મળશે.”

એટલે એક પછી એક બાલ પ્રજાઓની આ શ્રાધ યાત્રુ જ રહી છે.
(સચિત)

‘રસનિધિ’

ચેક: (એકદવાર) તમે નિષ્કામ, પદ્માશ્વિતે ને વિશ્વામુખે? ઉમેદવાર: હ હા.

ચેક: પાસે કે તમે કાલે રાત્રે આકિસે આવે ને ટળક પર પચાસ દલસની મોટા પંડોલી દોષ તો તમે શું ફરે?

ઉમેદવાર: એ રમને લાથ સરખો પણ ન અડાકું— (ચેક સંતેજપૂર્વક સાંભળી રહે છે, ત્યાં ઉમેદવાર વાક્ય પૂરે કરે છે)—પણ તેના આજ્ઞાથી શુદ્ધિ જાણું.

એક દિવસ એક જગે ને એક પાતળા માખસ બાલકમાં બેસા થયા. બેડાએ પાતળાની મશરી કરતાં કરાડમાં કહ્યું: તમારે સરીરે જોતાં મને દેશમાં દુકામ પડ્યો દોષ એવું જાણાય છે. પાતળાએ કહ્યું: સાચી વાત; અને તમારે સરીરે જોતાં એ દુકામ પડવાનું કારણ તમે હો તેનું જાણુ છ.

અમન: તું અથડાતાં અથડે કાન કપાદે ફરે છે?

અનુ: હાલત ક્યાં પડેલાંસતો.

અમન: તે કનું?

અનુ: જિજ્ઞાસાથી ગમવાનું.

માધુર્ય

સખમાં જળે છે અંધારા જે બાઈ!

તારી સખમાં જળે છે અંધારા

નિમિરે ઢંકાય જેવા તારા જે બાઈ!

તેજા તારા છે માણના અંધારા.

સેનાઈ હાથે આપુ મોલી રત્ન જે જમકયા કરે,

હીપમાં છુપાઈ સમરે કા પેલીકું રમકયા કરે;

આભરીક માનવદેવમાં લેકું સમ કમકયા કરે,

મગજે બરાઈ રહ્યા નિચરો રવન શા ટમકયા કરે—

જે બાઈ તારા છવન પથપથ અંધારું અમકયા કરે:

આ તે સા પૂજના ધખારા જે બાઈ!

તારા પૂજે ઢંકાયા મિનારા:

સખમાં જળે છે અંધારા જે બાઈ!

તારી સખમાં જળે છે અંધારા!

—કવિ ખજારદાર

(ગીતમી સહી)

રાષ્ટ્રવૈદ્ય સુશ્રુત

હાલમાં દેશી વૈદ્યો બીજાક સાર્વજનિકતા કરી રાખ્યા નથી, અને ધર્મિયો દાકતરી વિદ્યા આ દેશમાં આજે પહેલાં એવી સ્થિતિ હતી કે સાધારણ શ્રામિક કપારકું હોય તો કોઈ વાળેઈ કાપે તો બહે, પણ કોઈ વૈદ્ય તો ન જ કાપી શકે. આવી હાલની પરિસ્થિતિ એટલે દેશી વૈદ્યવિદ્યામાં જે ગાંધી ગાંધી જ નહિ હોય એજ સાધારણ માણસ માં નહીં નહિ. પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી બુદ્ધિ જ છે.

દેશી વૈદ્યવિદ્યામાં મધ્યવિદ્યા છે, એટલું તો સામાન્ય આયુર્વેદશાસ્ત્રી પણ જાણે છે. આ રાષ્ટ્રવિદ્યાના મૂળ પ્રવર્તક—આ દેશી રાષ્ટ્રવિદ્યાના વિદ્યાનું નામ સુશ્રુત

હાલની જે પ્રાચીન મળ્યાં પણ આ દેશમાં વૈદ્યની જે મુખ્ય સાખાઓ. હાની, એક કાયચિકિત્સા (Medicine) અને બીજી સાર્વજનિકતા (Surgery). આમાંથી પહેલી એટલેકે કાયચિકિત્સા સંબંધી આ દેશમાં જે હબર વર્ષ પહેલાં જે કોઈ શોધખોળ થયેલી તેનો સાર પિ. એ. ના આરંભી આસપાસમાં ચરકસંદિવામાં અંતરદાયે છે. બપોરે સરકિયા સંજોગી જે કોઈ શોધખોળ થયેલી તેનો સાર સો બમેા વર્ષ પછી સુશ્રુતસંદિવામાં અંતરદાયે છે.

દેશી વૈદ્યનું જે વિશાળ સાહિત્ય—સંકેત પુસ્તકો—અત્યારે મળે છે તેમાં સર્વપ્રેમ આ સુશ્રુતસંદિવા છે આ અસાધારણ અંધારા કર્તા સુશ્રુત કરીકા સમ પનવંસી દિગોદાસના શિષ્ય અને કવિ નિશાભિનવા પુત્ર દત્ત,

એટલું જ આ મહાન રાષ્ટ્રવૈદ્યના છવન વિશે કુતપરંપરાથી જાણકાર રહ્યું છે. પણ એનું અસરછવન અદ્ભુત પ્રેરણા આપનાર છે. જે હબર વર્ષ કપરનાં સાર્વજનિકતાનાં સાધનો અને એ જગ્યાના મુખીમાં મળેલું જ્ઞાન જોનાં દુનિયાના એક રાષ્ટ્રવૈદ્યોમાં સુશ્રુતની ચતુરતી કરી એટલે

આ સુશ્રુતનાર્યે કરેલાં રાષ્ટ્રકર્મોનું વર્ણન તો કોઈ રમણે મળ્યું નથી; પરંતુ તેણે જુદાજુદા રાષ્ટ્રસાધક રોગોનાં રાક્ષસોનું જે વર્ણન કર્યું છે એ જોનાં તેણે અને વર્ણાં રાક્ષસોં (operations) કરી રોગનાં નિર્મૂળ આપું અનુમાન કરા શકે શક્ય છે. સુશ્રુતનાર્યે જોતાના અંધારાં જે રાક્ષસોંનું તથા તેના સાધનરૂપ રાક્ષસો તથા જેનો Samskara invarmentનું વર્ણન કર્યું છે તે સુશ્રુત પહેલાંના કોઈ અંધારાં મળ્યું નથી. અને સુશ્રુત પછીના આયુર્વેદિક અંધારાં આ બાબતનું જે કોઈ વર્ણન મળે છે તે મોટેભાગે સુશ્રુત સંદિવાના ક્રિયાશરણ જે સુશ્રુતના માર્ગમા—તે પહેલાં અને તે પછી પણ—પછી જેનો અનેક મહાત્મા રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સા કરવા દરી આંજના રોગોની રાક્ષસોંદિ આખી ચિકિત્સા વિદેદ પંદેદનાં તોજાથી સુશ્રુતનાર્યે સંકેતી છે એમ એ જે તે જ કહે છે. સુશ્રુત નમે તેના પ્રતિમાશાળી રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સા દોરા છતાં, રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સા જે ચિકિત્સા સુશ્રુતસંદિવામાં દેખાવ છે તે એક માણસના અત્યુત્ક્રાંતમાં પ્રાપ્ત થતાં નિર્મળિત નથી

સુશ્રુતે રાષ્ટ્રવૈદ્યકિત્સાને લખતા બુદ્ધિબુદ્ધા કરમમાં વપરાનાં જુદાજુદા આધારકાં એક જો એનાનું વર્ણન કર્યું છે (જુઓ

સુસુતરહિતા સૂત્રધાન, ખા. ૭) અને એ વર્ણન ઉપરથી સિંદમુખ, (એને હાથમાં Lion forceps કહે છે) રચિતક યંત્ર, સંકેશ યંત્ર વગેરે યંત્રોનું હાથમાં વપરાતાં થયેા ગ્રાથેનું સામ્ય સહેલાઈથી પકડી શકાય છે. સિંદમુખાદિ યંત્રો હાથનાં Lion forceps વગેરે જેવાં જ. હસી કે આઘાત—ઘાટમાં જુની નતનાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તે યંત્રો બધા કાળમાં એ કાળમાં વપરાતાં તે જ કે તેને મળતા કામમાં હાલમાં વધુ વપરાય છે એ જોવાં ઝાઝો ફેર હોવાનો સંભવ નથી. આલબત, આધુનિક સર્જકો વગેરેમાં ફેર હોવાનો સંભવ છે.

સુસુતરે વીસ શસ્ત્રોનું પણ વર્ણન કર્યું છે અને કર્યું શરૂ કર્યા કામમાં વાપરવું એનું પણ સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું છે. આ શસ્ત્રો એ વખતે વપરાતા શસ્ત્રોનાં (Surgical case)માં લઈને શસ્ત્રકર્મ કરવા જવા કે શિખાને શસ્ત્રકર્મ સીખવતા સુસુતાશ્યર્થેનું ચિત્ર આપણી નજર આગળ ખડું થાય છે ત્યારે આશ્ચર્ય આપે હાલની સ્થિતિ માં જે બેઠાં થાય છે.

—દુર્ભાસિકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ડૉ. હેમચંદ્રને દસહસ્તર ડૉહરનું ઇનામ

‘પૌષ્પકર સાયન્સ મન્યલી’ (સેક્રિપ્ટિય વિગન માસિક)

૧. મનું અમેરિકાનું અતિ પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પત્ર એ દેશના બાહ્યમાં કાઢે વિજ્ઞાનસેવકને દર વર્ષે દસ હસ્તર ડૉહર (સપ્તમય આબીષ્ટ દાહર કેપિયા)નું પારિતોષિક આપે છે. આ ઇનામ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં સ્ત્રીથી વધુ પ્રાર્થવ્યું અને કિમતી મળાય છે. અહીં સાત આ ઇનામ રોકેરરર વિદ્યાપીઠના ડૉ. જ્યોર્જ બ્રિડ્જસ તથા હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠના ડૉ. જ્યોર્જ મિનેરને, તેમણે ફેરફાર પ્રાપ્ત કર્યા પાંડુરાંમ (Janinaંમો કામ) મદદ પાળી શોધની દર તરફે આપવામાં આવ્યું હતું. એણે સ્વતંત્ર વિજ્ઞાનનું આ સ્ત્રીથી શરૂ કરે કિમતી ઇનામ તથા તેના સેત્રને બંદરે એકા રોજ પર ન્યૂ યૉર્ક સદેશના ડૉ. હેમચંદ્રને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં છે. ડૉ. હેમચંદ્રે અતંક શોધ કરી છે, તેમાંની અતિ મહાન ને લોકોપયોગી એ શોધ અનુવં છે. એક તે નીજળીક જાનીના નાઇટ્રોજન વાયુ બંદરે નજી ની શોધ, જે સમયનું જનના લોકસમુદાયને આજે અનુવં ઉપયોગકર્તા થઈ પડી છે. એમાંની બીજી શોધ પણ કોહરની જ ઉપકારક જે વિગુન પ્રવાદના જે છેડા વચ્ચે હાઇડ્રોજન વાયુને અનુવં મૂકવાથી તે પરમાણુના રૂપમાં છૂટા પડવાને કારણે કાલજ થઈ શકે નરે એ તેથી કહ્યું થાતુને પણ પીડાથી છો સામય થઈ શકે છે. એ તેમાંની બીજી શોધ. થાતુ સાંધવાની આ પદ્ધતિ પેલિડ્રના નામથી જાણીતી છે. કમળની આ બંને શોધે ને અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિક માસિક સેક્ટ. પેપરથી અને મુલ્યવાન વર્ત્તનિ એમને કપડું પારિતોષિક આપ્યું છે.

ડૉ. હેમચંદ્ર પછાંખાં મરે, વગળામાં જ દસ હસ્તર સળત કામ કર્યા ફેરે તેથી બદલું જવન તેમને બહુ મિલકું થયું છે. આવા કાઢે ઇનામને પણ કરી મરે એવા એકેએક

કમેશ્વારની શોધો સમાવેને કોહરી કપડેમાં છે તેની કરોડી મૂક્યા અમેરિકાના મહાન વૈજ્ઞાનિકો, મોટી વિદ્યાપીઠો તથા શેખબોજના પ્રોફેસરો વગેરે ૧૮૦૦ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનું મંડળ મેડું હતું. એમણે ખુબ કાળજી પછી સેક્રેટરી સંસ્થામાંથી ત્રીજા નામ તારી કર્યાં, તેમાંથી પણ તારવતાં બાર જણનાં નામ તેા એવાં આપીંડાના જેલ જેવાં આગવાં કે તેમાંથી એકને નિર્ણય કરતાં ફર્લંમ દત્તા. જેવરે ડૉ. હેમચંદ્ર સર્વપ્રમતે એ મંત્રણ કરતાંને હાથક મળ્યાવા.

ડૉ. હેમચંદ્રને જન્મહત્સ. ૧૮૮૧માં અમેરિકામાં વ્યક્તિનગા મળેલો. તેઓ ૧૯૦૩માં સ્વદેશિયા વિદ્યાપીઠની ખનીજ, રાસાયણોની સ્નાતક થયા. તે પછી તે વધુ અભ્યાસને જર્મની ગયા અને ત્યાંની અદિગળ વિદ્યાપીઠમાં હાજર થયા. ત્યાંની રહેકરી ડૉહરની પસરી પ્રાપ્ત કરી તે અમેરિકા આવ્યા અને ન્યૂ યૉર્કના ડેપોલમના કસાપવનમાં રસાયણશાસ્ત્રના વિષયક તરીકે ૧૯૦૬થી ૧૯૦૯ સુધી નેતરી કરી. તે પછી જનરલ ઇમેરિટ કંપનીની શોધો જાની મરે, અમળમાં એવાવા, અમળનાં પંદર વર્ષ સુધી તે શાવર તેમણે નીજળીક જાનીના ઇનામના જ પ્રયોગે કર્યા કર્યા. એટલેને નીજળીક જાનીની શોધ કરી ત્યારે એ એવામાંથી દવા નહાં આપી કરી તેને બંધ કરી દેવામાં આવ્યો, એથી બંદર રહેતા તારમાંથી નીજળીક પ્રવાદ પસાર થતાં તે વારે મારણી દાખે. ને દવા એ બંદરથી કાઢી લોપી ન દેતા તેા તેમણે અમેરિકાનું પેટા સત્તાએજ મદ મળ સ્વયં કરતાં પાણી હાજ કરી મૂકે ને રીતે દેતાવાઈ જતા. તેને પેટાંટ કરતાં માંથી દવા કરી તે પાની વુલિ ફરતી.

છતાં ગે.જા.માંનો તાર અત્યંત વચરતો રહેવાથી બારે વીજળીક પ્રવાહ પસાર થતાં થોડા દહાડા બાદ વૃદ્ધી જતો અને ગે.જા. નક્કમો બનતો. આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે હૈંમત્રુર એ કામમાં જોડાયા તે અગાઉ જોડિયન અને એવા ખીલ જગમગ વિદ્યુન્વિદો દવા ખાલી કરેલા વીજળીક બતીન : ગે.જા.ના પ્રયોગો કરતા હતા. હૈંમત્રુરે દવા ખાલી કરી અંદર રહેલા તારમાંથી વિવિધ અમીના અંગે વિદ્યુન્ પસાર કરી જોડ પ્રવાહી દવા નીચે જતી સળી ધગાક દહાડા સળી પ્રયોગો કર્યાં. આમ ગે.જા.ના સારીમાં જોડે ધણાં વર્ષ સળી કામ કર્યું. આ પછી તેમણે જાણી ગે.જા.માં જુલનદુલ વાયુ સહેજસાજ તેમજ વરના પ્રમાણમાં ઘણત કરી પ્રયોગો કરી એવા. છેલ્લે ખાલી ગે.જા.માં નાઈટ્રોજન વાયુ ભરી અંદરના તારમાં વીજળીક પ્રવાહ વડાવ્યે બતી સરી જણે છે અને એ તાર લાંબા વખત સુધી ટકી રહે છે એમ ડૉ. હૈંમત્રુરે સબિન કર્યું. એમનો એ શોધ માન્ય થઈ અને આને લગભગ બધા જ વીજળીક બતીનાં ગે.જા.ના ઇલેક્ટ્રોન વાયુ બદલા માં આવે છે.

ડૉ. હૈંમત્રુર વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં લગભગ પચીસેક વર્ષની સેવા અર્પી ચૂક્યા છે. આને અમેરિકન બીનિસારીઓમાં તેમનું સ્થાન પ્રથમ આવે છે. પરમાણુઓની રચના, પરમાણુના કોરેક થર, હાઇડ્રોજનના અણુના પરમાણુ થતાં તેમાંથી ઉદ્ભવતી અમી અને તેના કામ ધાતુઓ સાંધવામાં થતો ઉપયોગ, વીજળીથી મધ્યમના વીજળીક બતીન તાર પર વિવિધ વાયુની થતી અસર, તેમજ રેડિયો અને ખીલ ખાલી નળીઓ પર સૂક્ષ્મ પરમાણુ (ઇલેક્ટ્રોન)ની અતિની થતી અસર ઇત્યાદિ શોધોથી જગતભરના વૈજ્ઞાનિક મંડળોમાં તે ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે. વળી તેમનું આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રયોગશાળાના ઓરડાની ચાર દિવાલોમાં જ પુરાઈ નથી રહ્યું; પણ તેમણે ફોટી શોધો એટલા બધાકે ૩૫માં લોકપ્રકાશ છે કે આ જમાનાનાં સર્વ અગ્રણીય ને બાળકને તેનાથી લાભ થયો છે. બ્યાવહારિક દષ્ટિએ એવાં તેમની સોથી અગ્રવર્તી શોધ નાઇટ્રોજન વાયુ બદલા વીજળીક બતીનાં ગે.જા.ના અભ્યાસ છે. એથી તે પ્રકાશ માટે વપરાતા વીજળીક જળમા અરધોઅરધ ફરક થતી ગયા છે; એટલે કે અરધુ જળ (અને પરિણામે અરધું ગરમ) બતી બધ છે, અને એ વીજળીક ગે.જા. પણ લાંબી મુદત ટકે છે. દિસાળ ગણતાં માલુમ પડ્યું છે કે એમનાં એ શોધથી એકલા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જ દર રાતના દસ લાખ ડૉલર (લગભગ ચાલીસ લાખ રૂપિયા)ની રકમની બચત વીજળીક ખીલમાં થતા લાગી છે!

આ તે ડૉ. હૈંમત્રુરની અનેક શોધોમાંની એક જ ઝળાળી. હાઇડ્રોજનના પરમાણુઓના તેમણે કરેલાં માંખા અભ્યાસ પછી તે શોધનો ઉપયોગ કામ ધાતુઓ સાંધવામાં દહાડે-દહાડે વધતો જ નબ છે. એ શોધ ધણાં વર્ષોની મહેનત પછી ઇ.સ. ૧૯૨૭માં તેમણે સંપૂર્ણ રીતે નહરેલા અર્થ.

આજ સળી ને ધાતુઓ તૃપ્ત પછી ફરી લાંબી જ ન સમય તેની મનાતી અને તેને કીધે ધણી બચાડ થતો તે ધાતુઓ આ અદ્યુતન યુજિની પંજકવારમાં પીસાળી સાંધી સમય છે. આ યુજિનું રક્ષક એમ છે કે બારે વીજળીક પ્રવાહના—અને—ગાજા કારખાના દુકાડા વચ્ચે જરા અંદર સળી દહાડેજન વાયુ છોડવામાં આવે છે, તેથી આ કારખાની વીજળીક દીવીથી એ હાઇડ્રોજન વાયુના અભ્યુષોનો સમુદ વૃદ્ધી અનેક વરમાનુએ બતી બધ છે ને ત્યાંથી જરા દૂર જતાં ફરી એકલા થઈ તે અભ્યુષોના સમુદ રૂપે બતી બધ છે એ અભ્યુષોની આ છૂટા થવાની અને એકલા થવાની ક્રિયા વખતે તેમાંથી એથી તો સખત અમી છૂટે છે કે ને પ્રયે તેની ધાતુને પણ પીગાળા થી દે.

એકલાં ત્રીસ વર્ષમાં તેમણે ને ને ઓળિત અને સુસાધનિક વિષયો પર શોધો કરી છે તેની સરેરાશ વરસે સાતનો આવે છે. માનદે પરીચોળી તો તેમના પર અગ્રી વરસી રહી છે નર્મદે વરસે વિલાપીડે, એપ્રિલ-વરસે વિલાપીડે તથા ફેલ્ડિનિય. વિલાપીડે તેમને 'વિજ્ઞાનના ડૉક્ટર'ના અદે દક્ષાઓ અર્પણ કર્યાં છે. ૧૯૧૫માં અને વળી ફરી ૧૯૮૦માં 'ન્યુયાર્ક અમેરિકન સાયન્સનિક સંસ્થા'નો નિલસસ મંદક, ૧૯૨૮માં લંડનની 'અનિ પ્રસિદ્ધ બ્હી' રૉયલ સાયન્સોનોના વૃજિસ મંદક, ૧૯૨૭માં અમેરિકન કળા અને વિજ્ઞાન સંસ્થાનો રાફર્ડ મંદક અને ૧૯૨૭માં ઇરાકીનો પર્શન મંદક તથા ફેલ્ડિનિય પર્શન-તોષિક એમને અર્પણ થયાં છે.

(પ્રોફેસર સાયન્સ મળપત્રી પસરી) ફેનસાર એા ગોમપુરા

શોધઓળ શાસ્ત્રનું વિદ્યાતથ

આખી દુનિયામાં હવે પણ જે પ્રદેશો એવા પડ્યા છે કે ને વિષે દાલગી મળને કહ્યું માન નથી. આજ બાકી રહેલા અજાત પ્રદેશોમાં શોધઓળ મરે જગ દેખતા વિલ મંજો સાઠ મેસેન્જરુસેન્સની દાલેટ યુનિવર્સિટીની અને સિક સંયોધન વિદ્યાલય (Institute of Geographical Research.) નામની એક ડૉલેજ બેસી છે.

આ સંસ્થામાં બુદ્ધન ઉગદવરેા દોઢવર્ષના કાગયે જ કરવાનું આધુનિક સંસ્કૃતિથી મેડિત રહેકણે જેડે સંબંધ સાંધી રાજાસ રેડિયોની એકલવ કરતાં અને દવામાન લેવાનું તથા ખીલ વેન નિક સાંધે. એજવનું શીખી મારો. આ રીતે વિદ્યાર્થી અર્ધથી શોધક મહાળોનાં મેત. બનવતી લાવવતે બેજતી મારો.

આ સંસ્થાની જરૂરિય તથી રાષ્ટ્ર યવ છે કે અંદરે પ્રેન. મેટરો પર્વેરે શોધ છતાં દુનિયાના ધણે ભાગ દલ અબખ પડ્યો છે. એજ બાકી રહેલા માંખાનાં કળાં ધાવાં આ સાથે અપેલા નક્કમાં નેડ સાચો. તેમાં ફેલ્ડા પ્રદેશો તો એજ છે કે એને દલરે, વધોંધા ખીલ પ્રદેશો સાથે લેશ પણ બનવતે સંબંધ બંધાયે નથી, તેથી ફેલ્ડા વિદ્યાર્થી માને છે કે ત્યાં જગતના આદિવાસી રહેલા છે અને બનવતેની સુધિ

જગતમાં દરેક વર્ણ્યોધામેશ્વર મદેશો (સળાં પાળાં ગરે) ખતાવતો નરહો

દુનિયામાં દરેક વર્ણ્યોધામેશ્વર ને માનવીથી વર્ણ્યોધામેશ્વર પડ્યા છે, અને તાલીમગણાજ સાહસિક શોધપ્રકર-
મિદુએને આમત્રી રયા છે. અને આ સાહેરના મન પ્રદેશમાં માત્ર કોઈ રદયાપરના સુદરીઓએ દરેક પગદી ન
પાડી છે: આત્રિયના ઉત્તર પ્રદેશનાં મીચ નંચેલાં દ્વાર અનેન યુદ્ધથી બીરાએલાં પડ્યાં છે: નદીઓની મદારાદી સમી
નજરમાન આમાએનના નીરપ્રાંતોની કિનાર પર જ દરેક માણસની પદરજ હંચાઈ છે: દરિયાજી અમેરિકાના અંતિમ કિનાર
'પરેગિનિયન આઇસલેન્ડ' વિષે દરેક કોઈ જ માલિમી મળી નથી: આફ્રિકામાં મિસર પાસે સદશના રજુનો કાળો ખતાવેલો
મેરેડો ખુલે દરેક ને અંખારની જવનિસા પાછળ છે: અરબનાનાં લગભગ આરધા નેરેલો મધ્યપ્રદેશ આજ સમી
માત્ર એક જ માનવી વીધી રાક્યો છે: માત્ર આફ્રિકાના વર્ણ્યોધામેશ્વર પ્રદેશના નરસળાં આસરે જ નદીઓની રેખાએ
મૂંચી છે: આરેલિયાના 'મેસપોટમિયન લેન્ડ' નામથી જાણીતા આગળ પ્રદેશનું દરેક માત્ર અંધર વિચાગમાંથી જ ફરીને
તેલો નરહો આપ્યો છે, અને તેની ઉત્તર પાશ્વિકના કિનારે દરેક પર દરેક ને કુળો: પદેલાંનાં ૧૦ કીટ હાથાં રાણસી
જતાવેલો વસતાં હોવાનો નેજા છે: નિજીરના અવર્માન અને બાબીલા રજુમાં દરેક સુધી કોઈ મેન માનવ પગ ખુલ્લો
રાક્યો નથી: એસિયાઇ કસિયાના ઉત્તર કિનારે ઉપરના વિશાળ દિગમરિત પ્રદેશો અને કોનસ્ટેન્ટિનો આંતરપ્રદેશ માનવીનાં
પગલાં પાચ્યો નથી: ઉત્તર મુગન, દિગપ્રદેશના એક 'અંખાર કિનાર' નામના વિશાળ જુમાય પર કેવળ 'નોર્થ' વિશાળ
જ એક આંદો કીટ આવ્યું છે, અને દરિયાજી મુજ તરફનો તો એન્ડાઈસિસનો દુનિયાનો મોટામાં મોટો વર્ણ્યોધામેશ્વર પ્રદેશ
માનવીના સાદસને પડારનો પડ્યા છે. ઉપરના નજમામાં આ જગ્યા પ્રદેશો સળાં પાળાં ગરે ખતાવ્યા છે.

તેમજ સ્થિતિસ્થ માનવ મન પણ મળી આવતા અન્ય
જે. આવી પાતેનાં પ્રગળ્યા નવીનથી રોપીથી પુરવાર જવાં
જ રહે છે. કે.આરે: ૨.૫માં દસદસ દાગની મેળીઓએ મળી
આવી છે તમા માદાચ.સારના માનવમૂંચી રજુની પાતેની
સાંપળીના અ.મળ પુરવાર છે. છતાં જુલ દોષ એ જ
નરહો પડ્યા છે. એરેબિયની મારથી મેળી રિવાસ મેળીની
રિવાસ નેરહી જ વાંચી જણાવે છે. આજ સુધી આ વાત

કેમ ન પ્રગળ્ય થઈ સમી એ જ નરહો છે.

આ કોસિયના વિષયમાં મનર મારે અપિળના પ્રગળાં
અંતરમળ અનપળીઓ વારી છે. જમનના ખ.કી રેડોના આ
આમે ઉપરનાં પુરતીની સાપાટીથી રજુ માણસ રામે અનેન
અર.મળાં દગ.ન. અને આકામી મનકરો અને નીચે પ
મ દરેક કોસિય પાળીના વર્ણ્યોધામેશ્વર દરિયામાં પંજુ દરેક પળું પે
અનનું જણવાનું પડ્યું દશે. (વિશ્વકોશ માનવ.)

દોહત સમાન ગણ્યાતી ટપાસતી ટિકિટો

દુનિયામાં ફેરથીક ટપાસતી ટિકિટો એટલી વધુ છે કે તે દોહત સમાન લેખાય છે. તેમાંની એ જે ટિકિટો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની છે તેમાંની હંકીકત તથા તેમાંની હાલની કિંમત નિચેની હકીકત અડી આપી છે.

આ સામે ખાતેશા વિચારાં નં. (૧) ૧૮૫૪ની સામ્રાજી હિંદુસ્તાનની ચાર આંનાની કિંગડમની ટિકિટ છે; તેનું મૂલ્ય (ફેરલગ વેલ્યુ) આજે થવાસ પાડે છે. પરંતુ નં. (૨) ની તે જ રચનાની કિંમત અડી રો. ૫ ડૉ. છે. આનું કારણ એ છે કે તેમાં ટિકિટની ફ્રંચ હકીકત છપાઓથી છે, અને એની ભૂલવાળી ટિકિટો બહુ વધુ દોવાથી તે મૂલ્યવાન, મહાપ્રય છે. નં. (૩)ની નેરુદને આસ્ટ્રેલિયાની ૧૮૫૪ની ચાર પેનીની ટિકિટમાં થયું તે જ ન્તનની ભૂલ થઈ છે તે ઉપરનું હંસ થયો હોયું છપાયું છે. આની ભૂલવાળી ફ્રંચ દસ જ ટિકિટો આજે હસ્તીમાં દોવાથી તેની કિંમત પાંચરો પાડે છે. ઉપર છે. નં. (૪) મોરિશિયસની ૧૮૪૭ની એક પેનીની ટિકિટ છે તેની છૂટક કિંમત પાંચ હબર પાડે છે, પરંતુ તેની જ નેરુદે ચિત્રમાં ખાતાવેશી કરતી ટિકિટ સંવિતની એ જોડી મટે તેના માલિકને બાર હબર પાડે છે. નં. (૫)ની મોરિશિયસની એ પેન્સની રચનાની કિંમત થયું તેટલી જ છે. નં. (૬)ની બ્રિટિશ સામ્રાજીની ૧૮૫૬ની એક પેનીની રચના દુનિયાભરમાં ફ્રંચ એક જ છે, અને તે થોડાં વર્ષ પહેલાં લીલાંડમાં વેચતાં તેના સાત હબર પાડે છે. ઉપરના હતા! આજે તેની કિંમત સાત હબર ને આડરો પાડેલી ગણાય છે!

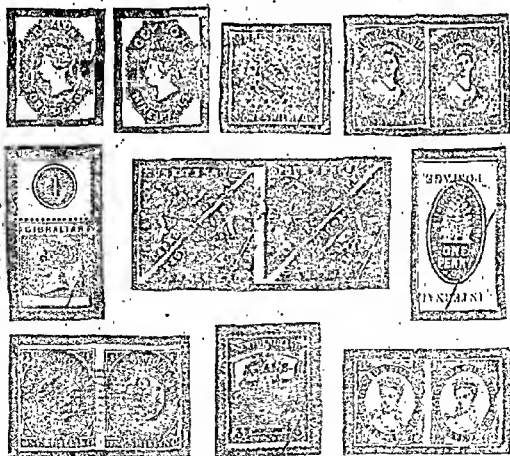
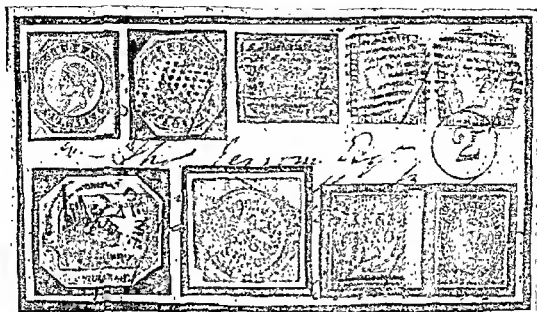
મોરિશિયસની ૧૮૪૭ની તથા બ્રિટિશ સામ્રાજીની ૧૮૫૬ની આ ટિકિટો સોંથી વધારે કિંમતી હોવા ઉપરાંત તેની ટિકિટો અંગ્રેજી હકીકત થયું આનંદથી પ્રખરને તેથી છે. મોરિશિયસની એક પેનીની ટિકિટ એક નિશાળિયાની ડાઘરીમાંથી મળી આવેલી. તે વખતે તે છેડકાને તે જગ્યાએ પણ નહિ હોય કે તેની પાસેની ટિકિટ એક દોહત સમાન છે! તેથી જ રીતે બ્રિટિશ સામ્રાજીમાં એક સ્ત્રીને પાતાના કાગળોમાંથી એક ન્દીને એ સેન્ટની ૧૮૫૦ની ટિકિટ મળી આવતાં તેના એક હબર પાડે ૧૮૬૬માં ઉપરના. પરંતુ તે બાદને તેના જગ્યાએ ક્યાંથી હોય? મોરિશિયસની એ પેન્સની ટિકિટ ગણે ૧૯૦૭માં લાંનના એક લીલાંડમાં પંચરો પાડે છે. ઉપરના હતા. તે ટિકિટ પણ એક નિશાળિયાના સંચકમાંથી મળી આવી હતી.

નં. (૬) બર્મુડાની ૧૮૪૩ની એક પેનીની ટિકિટ છે. એવી ફ્રંચ ચાર ટિકિટો દુનિયામાં હસ્તીમાં છે. તેની કિંમત એક હબર પાડે છે. નં. (૭) સેન્ટ ક્રિસ્ટોફરની ૧૮૮૮ની ટિકિટ પણ ભૂલવાળી છે. તેમાં અડી પેનીની ફ્રંચ એક પેનીની છપ

ચાર પેની, તથા નં. (૧૦) સીથોન ના પેની એ બંને ટિકિટો પણ વપરાયા વગરની દોવાથી તે દરેકની કિંમત થવાય પડે છે. નં. (૧૧) ન્યૂઝલેન્ડની ૧૮૫૪ની, એક રિસેલ્ટની ટિકિટની કિંમત દોહરો પાડે છે. નં. (૧૨) ન્યૂઝીલેન્ડની ૧૮૫૫ની, એક પેનીની, વપરાયા વગરની જોડીની કિંમત એક રો. પાડે છે. નં. (૧૩) બ્રિટિશ ૧૮૮૬, દસ સેન્ટની ટિકિટમાં તેની કિંમત છપાયા વગર રહી અંગ્રેજી દોવાથી તે ભૂલવાળી ટિકિટની કિંમત થવાય પાડે છે. અંશ છે અને નં. (૧૪) કેપ ઓફ ગુડ હોપની ૧૮૬૧ની એક પેની વાળી ચાર ટિકિટની કિંમત જોડીની કિંમત એક હબર પાડે છે. નં. (૧૫) તે ૧૮૮૭ની ન્યૂઝીલેન્ડ (બ્રિટિશ સેન્ટ્રલ આફ્રિકા)ની એક પેનીની એક વપરાયેલી રચના છે અને તેની કિંમત રો. પાડે છે. ગણાય છે. તેનું મહત્ત્વ એ છે કે એ વખતે ત્યાંની ટપાસ એકિસમાં એક પેનીની ટિકિટો રોકે ખસાસ થવાથી, આ રીતે એક મારેલી રચના ઉપર 'ઇન્ટરનલ પોસ્ટ' શબ્દ અપીને ટપાસ ખાતાએ થોડો વખત કામ થવાનું હતું; એટલું જ નહિ પણ એ રચના ઉપરનું એ એપ્રોપ્રિયેટ પણ પડ્યું હોયું છપાયેલું હોય તે ભૂલવાળી હોય તોય મહત્ત્વની ગણાય છે. નં. (૧૬) ન્યુફાન્ડલેન્ડ, ૧૮૫૭, એક રિસેલ્ટની જોડીની કિંમત પાંચરો પાડે છે. નં. (૧૭) ફ્રેંચ ટ્રાન્સ-આટલાંટિક એર પોસ્ટ ૧૯૧૯ની ત્રણ સેન્ટની ફેરી ટિકિટની કિંમત પાંચરો પાડે છે અને નં. (૧૮) કનેડા ૧૮૫૧, બાર સેન્ટની વપરાયા વગરની એ ટિકિટની જોડીની કિંમત એક હબર પાડે છે.

ઉપરની ટિકિટો સિવાય અમેરિકાની ટિકિટોમાં બેરુકાવાનની ટિકિટની એ હબર પાડે, લોન્ડોની ટિકિટની એક હબર પાડે તથા એલેક્ઝાન્ડ્રિયાની ટિકિટની પંચરો પાડે કિંમત લેખાય છે. ત્યાંની જ સેન્ટ્રલિય આઇલેન્ડની એ સેન્ટની ટિકિટની કિંમત ચાર હબર પાડે છે. સામાનિયામાં બેરુકાવાની પ્રાન્તની ૨૮ પાસની ટિકિટની બેરુકાવા પાસની ટિકિટનો સાત પાડે, એકાદ પાસની ટિકિટની સાત હરો પાડે અને બેરુકાવા આઠ પાસની ટિકિટની દોહરો પાડે કિંમત છે. આની બીજી પણ થયેલી ટિકિટની લેખુદેખ મોટી કિંમતે થાય છે, ઉપર જણાવેલી થયેલી ટિકિટની કિંમત શ્રીલાંડમાં મળેલાં વેચાણે ઉપરથી લેવામાં આવેલી છે.

હકમાં ટિકિટો સંપરવાને રોમ એ એવી અજબ વસ્તુ છે કે તેમાં આનંદની સાથે કાંઈ વખતે કેમને બારે કિંમત પણ મળી નથી. જોકે અર્ધાં ગણુરોને એ રોમ પાછા નાખ્યાં અર્ધવાની નેમગાઈ હોઈ રહે નહિ, અને તેમાં જે નિશાળિયાઓની ખીસાળમાં તે નાની હોય; તે પણ એવા ટિકિટોને સંગ્રહ કરે છે એવા તે તેમાં તેમાંથી મળના આનંદથી તથા

દોલત મુશાન મજાની રાણની હપતી સિદ્ધિ તિરે વિચવતાર મુદિતી મારે મારેનો લેખ નાંચો.

રામસિંહ માલમ

દીવ બંદરથી ઇરાની અખાતના ઓગાન બંદર તરફ જતા ફિરંગી વડાણ 'ડૉન ફર્નાન્ડિઝ'ના નાણુદાએ પોતાની આંખ ઉપર ફરેલીન લગાવી ચોખ્ખાસ નજર કરી

અરબી સમુદ્રમાં ગઇ રાતે તોફાન સાથે સમી ગયું હતું. દરિયાનાં નીલાં પાણી નીલા આસમાનની કોર સાથે એકાકાર થઈ જતાં હતાં. પવનની આહી લહેરથી થોડાં બે-છતાં પાણીના મોત્તે ઉપર સફેદ ટોપીની અખંડ ધારે નીલા રંગની સાડી ઉપર સફેદ સળિયાંમાત એમ ચમકતી હતી.

સમુદ્રની સપાટી ઉપર ભવિષ્યં વદાણોના નેરખેરણ છુકડાઓ બંધકરે તોફાનનાં છુદ્દ સ્મારકો સમાં ફર અને નચક તરતાં હતાં. 'ડૉન ફર્નાન્ડિઝ' પણ એ તોફાનમાંથી અખી-શુદ્ધ સલામત નહોતું તીકનું. એના સડોના લીત થઇ ગયા હતા, એનો ફરાયમ અરેબી બાંધી પડ્યો હતો, એના વાતકના પાટિયાં મોત્તેની પછડાટે ખાધને ફાટી 'પચાં' હતાં. છતાં પે નાણુદાએ આગમસ્તોપે અનુચર્યો. એ સેંકડો વદાણો સમુદ્રની સફેદ તીકણેલા ચપ્પાવાતમા અપનાયાં હતાં તેમાંથી એ રડકાંબડયાં થોડાક જડાણે આખાદ તરતાં રહી રાક્યાં હતાં એમાં આ ફિરંગી જડાજ પણ એક હતું.

'માણુસ! માણુસ!' એક ખલાસીએ બૂમ મારી.

હજી તે હમણાં જ સાંન થયેલા તોફાની સામરઉર ક્યો માણુસ છે તે જાણે નાણુદો દોડ્યો. તેની પાછળ ખીલ ખલાસી દોડ્યા. વેલા બૂમ મારનાર ખલાસીને તેણે ખીંટખાઈ જળ્યા.

'ક્યાં છે? માણુસ ક્યાં છે? સેમાં? એનું જડાજ ક્યાં છે?'

'જડાજ તો હું ગયી દેખતો' ખલાસીએ કહ્યું. 'આ તો દરિયાની વચમા એક માણુસ કોએ છે.'

'અરે ઉશ્કું! તીરોળ્યો છે કે શું? દરિયાની વચમાં માણુસ તો એમતો દરો ખંડો?'

'અરે તુએ તો ખસ!'

ખલાસીએ આંગળી નોંધી ને એને હસારે કોએ નજર કરી. ફિરંગી જડાજથી પાગેક માઈલ દૂર નેટ્યે જ એક આદમીને તેઓએ મધ દરિયામાં એમણે જોયો!

પાચમાર તાણુધી બધા એ માનવીને જોઇ રહ્યા. હજી તે હમણાં જ દરિયાની શઠાઇ તેઓએ માણેલી તે સાક ફર નેટકી થયેલી. એ હજી પાણીના પર ઉપર મેઘનેની અખંડ લીટીએ આગળ ને આગળ ધપતી હતી એના સામરમાં આ માનવી કોએ હતો. સારી ઉધારો હતો. માથે ફેંડા જેવું બાંધ્યું હતું દરિયાનાં પાણી એને કમાર સમાણું થયાં હતાં. આખા પે ઇવનમાં કોઇ ખલાસીએ આને હેરાતમર્યો દેખાત નજરે જોએલા નહિ; કોઈ પાસે સાંભળેલાય નહિ.

ફિરંગી જડાજનો માર્ગ એ મધ દરિયે એનેલા માનવીની પાસેથી જ જતો હતો. નાણુદાએ દોરડું નખાણ્યું એ દોરડાને પકડીને એ માણુસ જડાજની ખાતુ ઉપર ચડ્યા લાગ્યો.

એકએક નીચેનાં પાણીમાં ફેંકે તરકડાટ થયા. પાણીનો કે મોથો કોયે માનીને મોટા અવાજ સાથે પછડાયો. એક સાં ને લાંબા ખડક જેવું કોંકર પાણીની સપાટી ઉપર આવ્યું

'મગર! મગર!' ખલાસીએએ બૂમ પાડી. ત્યાં મગરમગ્ધ આડો ફર્યો એની પૂંકડીના ચપ્પાવાથી વડાણ આખો ન્હારો છૂટ છીક્યો અને એક મોટી કાળી હોડી ને દેખાતો મગર ખૂબ મેઘથી દરિયાનાં પાણી કાપવા લાગ્યો

ભવારે મગરની પીઠ ઉપર એમનાની વાનગાંથી વા બીનું વતન સમી ગયું ત્યારે નાણુદાએ એ માનવીને કે દલીકત પૂજી એણે જવાણ દીધો: 'સાહેબ! હું એટલાક ગાયેલાં ખલાસી છું. માંડે નામ રામસિંહ. રાવજોડના કઠિયાનો હું માલમ છું મધ કાલે સાંજે હું મારી હોડી માંડે હતો ત્યાં એકએક તોફાન બન્યું. મારી હોડી તણ અથ ને હું ભેથો તણાયો. હોડી બાંધી ગઈ ને હું એ લાકડાને વળગી રહ્યો. દરિયાનાં મોત્તેમાં ધસડાતો ખગડાં દસતો ને ઉપર આવતો હું ખૂબ મારી ગયો. ત્યાં એકાકી મારા પથ કોઈ કાણુ વસ્તુને અડક્યા. પથ માંડીને જેટલો મ પથ નીચે કોઇ સખન જમીન લાંબી એરસે હું કોમો રહ્યો

તોફાની દરિયામાં પસરાએલા આ માનવીના હથકે કરો ઉમારમાંથી એ ફિરંગી જડાજનો આખા ખલાસીવર્ગને ખુ અમારાર દેખાશે. નાણુદાએ રામસિંહને પોતાની સાથે લ જવાની તૈયારી બતાવી ક્યું: 'કોઈ વળતું વદાણુ માર્ગ મગરો એમાં તમને તમારે વતન મોકલી રાકશે.'

ફિરંગીના જડાજને ઇરાનના અખાતને નાકે ચાંચિ મળ્યા. ચાંચિયાઓ ટોળાંબંધ હતા. એમણે ફિરંગીનું વદા લઈ લીધું ને એના બધા પે ખલાસીઓને સાંકળ અને દોર નવી મગજૂત બાંધી પોતાની સાથે કપાડી ગયા. ચાંચિયાઓ પાંડેલા જમ્મર બાકેલા વારે વદાણુમાં પાળી બરાવા 'ડૉન ફર્નાન્ડિઝ' રૂખી ગયું.

ચાંચિયાઓનું વદાણુ પોતાના ખૂબ નિનાસપાન તર એપડ્યું. આ આંખિયા અરણ હતો ને રાત્રી સમુદ્રમાં અવેશ નાના જેટ પેરીમાં રહેના દગા. પેરી પહોંચ્યા પછ અરણ ચાંચિયાઓ અરમનાનને કડિ એનર્વા ને ત્યાં ફિરંગી ખલાસીઓ અને રામસિંહ માલમ પહેરેને પથે ગયા વળા ગણાવના કોઇ સારા ગુલામી બમર તરફ રવાના થયા દરેક ફેરીના ગળામાં લોડાની પાટીને મગજૂત પડે ખીલા એથી જડી લેવામાં આગ્યો હતો. આપા પડામાં આપા અને પાછળ ને કડીએ રહેતી આ કડીએ સાથે લોડાન મગજૂત સાંકળ બાંધવામાં આવતી ને એ સાંકળ આપા પાછળ માલવા ફેરીના ગળાના પરાની કડી સાથે જક લેવામાં આવતી આવી વીને લોડાના પરા અને સાંકળપ જડકાવેલા ફેરીઓનાં લાથ અને પથ દરડા રહેના અને તેને તેમનાં માખા ઉપર ચાંચિયાઓને સહેનમ કડાવી રાકના

આવી રીતે ચાલી આ ગુલામોની સંકેત આખરે લેણદારની બનવામાં પહોંચી ને ત્યાં આ ગુલામો વેચાયા. રામસિંદ માલમ એક મીસરી ગુલામ વેપારીને ત્યાં વેચાયા. ત્યાંથી એણેકાંદુરવાળી યુરોપીય મુલામી બનવામાં મુકાયો ને ત્યાંથી કાઝા પ્રાણીના કેરીઓને મારે ખાસ રાજવાડા આપવાં ફ્રેન્ચ વડાઓમાં એક ગુલામ ખસારી (Gally slave) તરીકે રહ્યા.

આવી રીતે ચારેક વર્ષ માલમ પછી આખરે રામસિંદ માલમ ત્રણ ફ્રેન્ચ કેરીઓની સમિતે એક તોફાની રાતે નાહો. કુખાતા લપાતા, રાત્રે દોડતા ને દિવસે કાંઈ બરાબર રહેતા આ ચાર બેઝબેંચોએ માહેડાંસ બેઠેરથી તે હોલેન્ડની વડ મુખીનો આખો વે ફ્રેન્ચ મુલક પસાર કર્યો.

હોલેન્ડ બ્રિગ તે સમયમાં પતિત રોખાતી હતી. તે કાળે પણ કાંઈ પણ ગુલામ એ બ્રિગ ઉપર પણ મુકામાં જ સ્વતંત્ર થઈ જતો. રામસિંદ માલમ પણ એ રીતે સ્વતંત્ર થયો.

હોલેન્ડમાં એક મુછનોટ કારીગર કુટુંબમાં રામસિંદે મોકરી લીધા. ત્રણ વર્ષ મોકરી કરી. એની નેક મોકરી ને પ્રામાણિક રીતબાદથી એના કચ રોક એવા ઉપર રાજ થયો. એક દિવસે બ્રિગ રામસિંદને પોતાની પાસે બોલાવ્યો:

“ રામસિંદ માલમ ! ” રોક બોલ્યો : “ હું તારી મોકરીથી રાજ થયો છું. તને વાઠે વતન યાદ આવતું હશે. માંડ એક વડાળુ દગામાં દિંદ તરફ જવાનું છે. હું તને અમદાદે ખર્ચે તારા વતનમાં મોકલી આપવા માંડું છું. તારાં માતાપિતા, બેરબાઈરાં એ કાંઈ સ્વજન હશે તે તને યાદ કરતા હશે. હું રાજ પડીને તને રાહ આપું છું. હવે તું તારે વતન જા.”

આખે પચ દાખા નેલ કરીને પોતાની ગાટ લેવાં એના રજ માગવિના એણે ત્રણેક સ્વખમાં એવાં એક માતાસા મકાનને બાજમે દાગ રોકીને પોતાના ખાળીની અંતર કાજ સુધી રાહ ભેદે રહેવી એની તાંત્રિકાણી એને રેણે વચ્ચે આપી. રોકની અશિષ મધે મકાનને તરોસે ખસારી વડાળુમાં વડી મેડા. દરોઠ વર્ષના રાખા પછી એ દારસમાં પાડો આગો.

તે ત્યાં એની આખી વે સ્વખચુદિ ચુંગાઈ ગઈ એની વાંચવણીને પતો મહેનો. કાઠ કદે કે એણે રોકા પૂર્ણ છે. કાંઈ કદે કે કોડીનાના એક ખરવાનું એણે પર માંડ્યું છે. એનાં માતાપિતા કંપાસ કમ્પામાં મુજરી મકાં દારાં વતનથી રાખે મીન ખાખનાર કાઠ સ્વજન એને ના રજ એ જ કા રોકના વડાળુમાં એ પાડો હોલેન્ડ ગયો. ને એ જ રોકને રવા એ કરીને મોકા રહ્યા.

આ બીજા મકાનમાં રામસિંદ હોલેન્ડમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા એ કાળે હોલેન્ડ મીલાકારી પામીને મારે ખૂબ મગફૂર વસ્ત્રો ને એના રોકને પણ એ જ હાથે વસ્ત્રો વસ્ત્રો એક કારીગરી રોકી લીધી.

ત્રણ વર્ષ પછી રામસિંદ મોકાને વતન પ્રત્યે આપ્યો.

એ એક સારો દુકાન શીખી આવ્યો હતો. કાઠિયાવાડનાં બુદ્ધા-બુદ્ધાં રાખેલાં એ કુર્ષો, પણ કાંઈ સત્તને એની કદર કરવાની કુરસદ કે પચા ન હતાં. તે કાળે તે કાઠિયાવાડમાં નાની નાની કક્કતો એકરબંદ લાડી વડી પાતપોતાના સોમાડા વખારવામાં જ વૃંધાઈ હતી કાંઈને એક દુકાની માલુમને એના દુકાના વિશાસ મારે સમયડ આપવાની જરૂર ન દેખાઈ.

પરંતુ કચમાં તે કાળે એક ચાલક રામનાં રાસન હતાં. કાળીના દર્દીને આ દોશી રાવ લખવતજ પોતાના રાખવાસને-થી કચમાં વેપારની આખાડી. વિદાને પ્રચાર, કાળ ને ચિત્ર-કાળને પ્રચાર એખતો દત્તો. એણે મજબાયાની, સસ્કૂતની ને એવી પાકસાગમો રખાથી હતી. વિદાને એને ત્યાં પડયા-પાયર્થી રહેતા. એના કાળમાં એનીકામ રીખવવાની એક રાખા હતી એણે મેંધા મૂલ આપી ચિત્રકારો પતો ચિત્રો દોરાવાંદવા.

એવા રાવ લખવતજ-કચના બાજમે કાને રામસિંદ માલમની કપા કોડીગીડતી આવી. એક પાસથી, એક અમકદાર ને પાચ બેડાકારો મોકલી એણે આ સાપસિક ખસારીને પોતાના સમયમાં નોતર્યો. પોતાના મહેસમાં કતારો આપ્યો. મીતાકારી કામના એના નમુના અને એ દુકાનમાં એની પારંગતતા એણે લેઈ રાવ લખવતે રામસિંદને એ મીના-કારી કામને કચમાં કતારવાની તમજીજ કરવા મારે રાખ્યો. રાખજોડવાના નીચેના એક મોકલમાં બૂળા સોનીએને રોજ બપોરે બોલાવવામાં આવતા ત્યાં રામસિંદે એમને મીણે કેમ બનાવવો, ચોરી ઉપર કાલસાને નકરી કેમ કરવાં, એ નકરી કરવા મારેના એલ્દર કેમ તૈયાર કરવાં, એ નકરીમાં મીણે કેમ પૂરવો એ બધું વે સમયવચ માંડ્યું રાખમહેસના મોકલમાં જ બેસતી આ અગેડ દુકાનસામાં દરેક રોનીને અને એના પચીસ વર્ષ કચના પુત્રને ફરજિયાત દાખવી આપવી પડતી. રામસિંદ માલમના એ મયતોના મૂળ એટલાં હિંદ મયા છે કે આજ પણ કચ પડેડો ને નામે મસાફર બનેડું કચ્છ મીનાકારી અને નકરીકામ સાસ દિંદમાં મોટું પણ બુદોષ અને અમેરિકાના પણ સામાર પામે છે.

રાવ લખવત જેના વિવાસીબીન રામને દેવજ કમ્પ નામે એક બાનિ વિચેસુજ દીશા સાંપર્યા હતે એ દેવજ મીનાકારીના દુકાનની આખાના કાપડા પૂઠા મમજ માંડ્યા હતાં અને એનો રામ એક રોખ મજાળતો હતો તેમ એ લુદાળુ દીકને બેદુન સિવાયના થયો મારેમો રાહતો વાચ્યો. એણે “ લાખા માંડ ” નામનું એક વડાળુ સત્તબું ને બીજે કચ્છ રોકી સાવત મારે રામસિંદને બુદોષ માંડ્યો.

પીઠ વડેમી આ મુસાફરીમા રામસિંદ ઓરિડવામા ત્રવેરો. ત્યાં એક કમળા મરવાવવામાં ને મારું તરીકે રંધા મારુદી કર્યાં રવાં એણે એ આખો વે કચ્છ બેડોનાં બેડાં અમજ લીધા. પાંચ વર્ષ એ પાડો કચ્છમા આપ્યો.

એ આખો વડે દેવજ દીશા તે રાખવતજ થયે હતો.

રાજ સખપત્તના વિચારોના એના બહેનના આંખમાં ચૂંચાઈ ગયા હતા. જ્યુ રામસિંહે એની નિરાશાનાંદિ બનતાં કાચનું કામ સીધવના માટેની એક સાળા કાઢી એમાં ઘેસા કાઢી-અરો તેવાર કર્યા. પછી કાચનું કામનું રચણનું બુજ પાસેના માધાપુર ગામમાં એ કાચનું રચણનું. ત્યાં દક્ષિણની ઝીલી દેવીમાંથી એ કામ બનાવતો તે દેવજન રાજની સખપત્ત માટેની બેરમતી દેવી કાચ બનાવવા સિવાય અન્ય કોઈ કામ માટે ન કામની એવીકરતી ઉઠતી બસ આવી દતી.

આજ કચમાં બેઠો વર્ગની દવાની બેઠાના પાત્રે એ કાચનો ઉદ્ધાત તો જી બાંધે છે પણ માટેની બેરમતીની કાંઈએ દેવી ન કામની રેવેરા રાજનો દુકામ કચને એક વાર મુકામકાદર કરનાર એ ઉદ્ધાત અને ઉદ્ધાતના આંધે રચાયે રામસિંહનાં રુખ રમાર એવો દણ પે કામ છે. આંધેતો એક વખતના પીલા કાચના ઉદ્ધાતના કચના બેરમતી ન અરોષ રેવેરા છે કે 'કાંઈએ માટેની બેરમતીની દેવી ઉપાસી નહિ'

તે કૃતિને એક વાર આ વારેકો ખસારી પામને ન ખર્ચે પુરાવામાં કપડે છે. આ વખતે તે રિવેરાકાંડ અને કાંસનાં ઉનાર પાચનું બોગા નવ છે. ત્યાંથી મનર રુખન છાંડીને એ પડિયાલો, તોયો અને બેઠો બનાવવાનું કામ શીખી આવે છે. વતનમાં પડે આંખને એવે ય એ કચમાં ઉભારે છે. એક વાર કૃતી પડિયાલો એની મજબૂત ને વિશ્વસપાત્રતા માટે આખા દિંદમાં મજદૂર દતાં.

આંધે તો કચમાં રામસિંહ માસગા રચાયેલા ઉદ્ધાત-માંથી માત્ર મીનાકારી ને નાટકીકામનો ન ઉદ્ધાત દવાન છે. તે છે એટલો પે એ ઉદ્ધાત દવે જ કરી રચે છે. આ મુકામકાદર 'કચ વર્કસ'ના કારીગર રોળીઓ દમખાં દમખાં કચ ઘોડીને અમદાવાદ, પોરબા, મુંબઈ, કલકત્તા, રિંદી પંચેમાં જઈ વચ્ચે છે એવી રીતે બદાર અલેકા કાઉ કારીયો એ દુકામનો, એ કારીયરની પ્રચાર કરે, જ્યાં નવ છે—ત્યાં વરો છે ત્યાં એ રીતે, ત્યાં એ કારીયરમાં એ દુકામનાં રોળીને બનાવ કરે તો જ રામસિંહ માલખનું મજુ તેઓ સારી રીતે અદા કરી રાં.

આવો ઉદ્ધાતરોળી, હાપ્રેમી ને સાંધાટ્ટને દુકામકોળી વડે આજલ કરવાની પ્રેમના ખરતો એ ખસારી પીર, એ હોમનદીર સાદસિક કાંઈવાતારીનો જગ નેટ હાંદકમાં હંસ. ૧૭૨૧ના અરસમાં યેએતો એનું અવસાન કચ મુંડામાં હંસ. ૧૭૨૩માં યેએતો. હોમનદી વત એ છે કે અપા એક બેઠાકુર નિસદરના કુટુંબ વિષે તેમજ તેના જગમગની વિનિ વિષે કાંઈ સાદિત નથી મજુ.

(કુલગળ)

ગંગાજળ

ગંગાથી ગંગાની કાંઈન માવ છે તે ગંગાને 'ગંગા' કહે છે. એ રચન શીમકાની ક્ષિપ્ત અને પૂર્વ રિતેએ તેવડી ગંગાના પ્રદેશમાં, અમુકની સપાટીથી ૨૨૦૦ ફાટ (૬૮૦,૩૬૦

ફીટ)ની કાંઈએ આવેલું છે. ગંગાની નજીક ગંગાની પડોળાઇ માત્ર અસાર દાખની છે અને કાંઈએ પણ એકાદ દાખની દશે. છતાં ત્યાંને તેજ પાર વચરનો છે. સાધારણ પીચ એ તેજની આમે. રજી રાં નહિ. ત્યાંને ગંગાની નિશ્ચિત બસપાદ અર્થે, તેજની વની રેવો છે. નિષ્કંટના મત પ્રમ જે ત્યાંનું જળ બારે, કપકાક, કંપનાકા, પાટીસાચનક, બેપોષ કરનાં અને આદિનકર છે. ગંગાનીથી એકાએક આજન વર્ષીએ તેજ-તેમ ગંગાજળ રવારવપર્યંત મુંડ નવ છે. તેના વડનના પડી પડેલનું વચરી નવ છે, તેજ-કચી માવ છે જાને ૧૫૦૦ માટેનાની તેવી સંગાઈ દરવાન સમય ખીછ વર્ષેક નરીઓ તેમાં બની અમે છે.

ગંગાનીમાંથી નીકળતી વખતે ગંગા, બાગીરીના નામથી યોગપાલ છે અને ક્ષિપ્ત દિમાસવને છેડીને અજગ, વખતો નડેની નામ પામે છે. ગંગાનીથી નીકળે દેવપ્રયાગ ને હૃષિકે પડને ગંગા દરદાર, પડેએ, તે પડેમાં દેવપ્રયાગમાં અસનના નરીઓ તેમાં સમય માવ છે. સૌ-રચલોમાં કનર્થે જળ દરદારનું મજુનું છે.

આવે-જમિએ દારીને ગંગાજળની પરીક્ષા કરવાનો વિધિ આ પ્રમાણે કરો છે: પીંચેલા, સફેદ વસતો ચાર દાખનો દુકાદો કપને પ્રાચુપ્ત કાપના દાંડ ચારે ખુલા પુર-માંથી દેવા અને તેની વચ્ચે શુદ્ધ ચાંદી અથવા કાંસનું માસખ મંગાજળથી ભરીને મૂકવું. પછી શુદ્ધ કાંસનું ૨ અથવા સાજ-બાતને પિંડ બનાવી એ જગમાં નાંખવો. જે પાણી અને પિંડ બંને રચજ અને નિર્મળ રહે તો એ જગને શુદ્ધ ગંગાદ સમજવું. એનું જળ પંડિત અને કુલિપર્યંત રસાવન છે. સ્વચ્છ પાચમા તેનું ખન કરવાથી સર્વ દોષ નાશ પામે છે, નો ભમ, તરસ, કુલથી, મૂર્છા, મગન અને મજાતમ દૂર કરવાની અગ્રીર આંધિ સમાન છે. એટલેકે તે સાવ દલ્લ છે.

દરજી પરીક્ષામાં ખસાર થયેને ગંગા દરદારની કુમા-બાદમાં સખચંચાને મળે છે અને ગંગાથી કોળ વધ કામ-પુર આવે છે. દરદારની પ્રવરતી, નંખરે કાંતુપુરનું જળ આવે. જ્યુ ત્યાં બંધ ખાંધી આંખમાં પાચમાં આવે છે. આમ એક વાર ફેરવું પાણી ચંદુ કરે નવ, એટલેકે તેને ઘોડી મૂર્છાનીયું આવવા દે છે. આથી ત્યાંનું ગંગાજળ દુષિત થઈ ગયું છે.

ગંગાનીથી ૩૩૨ માટેના પંથ માંથી ગંગા મયામમાં આવેને વખતનાની સામે મળે જઈ ખૂન રિતનાર પામી છે. અદાનું જળ જડુ વારે વર્ષે, તેનું બારે, ગાદમાં પિંડુ અને વાચકું છે. દરદારમાં ગંગાને એ મુખ બનાવે છે તેથી શિલ્ક વખતનું જળ પાચ કરનાં રણ અને બારે છે.

પ્રયાગથી રિંખાચળને પડાઈ મિરજપુર અને ચુમક અંચજ થઈ જવા સીધી મગી આવે છે. કાંઈમાં કુદેએ, મુલના કિનારાનું જળ ઘોડે દુષિત એ, જ્યુ વચમાંનું તેજ જ સાંધા પારનું જળ પાચ, રસનાંક, રીનલ, રિરેપનાસ, અવન પચ